BOSNA I HERCEGOVINA

SABRANA DJELA DR. O. DOMINIKA MANDIĆA

Svezak 4

BOGOMILSKA CRKVA BOSANSKIH KRSTJANA

ZIRAL
Izvanredna izdanja
Knjiga 4

Urednik
Vinko D. Lasić

© ZIRAL

Izdavačko pravo na ovo i slijedeća izdanja i na prijevode pridržava ZIRAL - Upravni odbor, 4851 Drexel Boulevard, Chicago, Il. 60615, USA.

Tip. Ed. ESCA - Vicenza – Tiskanje završeno u rujnu 1979

Dr. DOMINIK MANDIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA

Povjesno-kritička istraživanja

Svezak II

BOGOMILSKA CRKVA BOSANSKIH KRSTJANA

2. izdanje

ZIRAL
ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD
Chicago-Roma-Zürich-Toronto
1979

Omot izradio: Roman Forte
Zemljovidne kartice izradio: Ing. Ivan Biser
Knjigopisje i kazalo imena priredio: V. Lašić

S A D R Ž A J

11 Predgovor
13 Predgovor prvomu izdanju

17 1. STANJE PITANJA I OPĆE NAPOMENE
17 1) Albigenzi i katari
19 2) Pitanje bosanskih krstjana i manihejizam
24 3) Naše opće primjedbe

30 2. BOSANSKI KRSTJANI BILI SU NOVOMANIHEJSKI KRIVOVJERCI
30 1) Pojam krivovjerja
31 2) Svjedočanstva rimskih papa i njihovih legata
31 a) Inocencije III g. 1200
32 b) Ivan de Casamare g. 1203
33 c) Honorije III
33 d) Grgur IX
34 e) Inocencije IV
34 f) Nikola III
35 g) Nikola IV
36 h) Ivan XXII
37 i) Benedikt XII
38 j) Urban V
38 k) Grgur IX
38 l) Bonifacije IX
39 m) Jakov Markijski
40 n) Crkveni sabor u Bazelu g. 1435
41 o) Eugen IV
42 p) Nikola V
43 r) Ivan Kapistranski
43 s) Pio II
45 3) Svjedočanstva istočne pravoslavne crkve
45 a) Teofilakt
46 b) Kozma Svećenik
46 c) Nemanja
47 d) Sinodik cara Borila
47 e) Sava
48 f) Srpske krmčije
49 g) Srpski sinodici
51 h) Danilo
51 i) Simeon Solunski
52 j) Genadije II
53 k) Kratovski « Molitavnik »
53 4) Svjedočanstva suvremenih zapadnih pisaca
54 a) O krivovjerju katara u Lombardiji
62 b) Konrad Portuški g. 1223

72 c) Knjiga o Zvijezdi
72 d) Codex Scotorum
72 e) Moneta Kremonski († 1260)
74 f) Rajnerij Sacchoni
75 g) Raspravica o postanku ugarske provincije
77 h) Anzelmo Aleksandrijski
78 5) Domaća nepatarenska svjedočanstva
79 a) Kralj Vukan i splitski nadbiskup Bernard
79 b) Ban Ninoslav
80 c) Toma Arhiđakon
80 d) Šibenski franjevac Fabijan
80 e) Zaključci gradskih vijeća u Splitu i Trogiru
81 f) Stjepan II Kotromanić
81 g) Gal Arhiđakon
81 h) Dionizije Babonić
82 i) Ban Tvrtko I i njegov brat ban Vuk
82 j) Splitski ljetopisac Kuten (A. Cuteis)
82 k) Kralj Tvrtko II
83 l) Toma Hvarski
83 m) Dubrovačka svjedočanstva
86 6) Svjedočanstva zapadnih katara i albigenza
86 a) Zapisnik albigenskoga sabora g. 1167 u St. Félix de Caraman
90 b) Upit Ivana Apostola
90 c) Svjedočanstva negdašnjih katara
91 d) Izjava Jakova Becha g. 1388
95 7) Dokazi iz pisanih izvora bosanskih krstjana
95 a) Ispovijed bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203
97 b) Oporuka gosta Radina
103 c) Zbornik Hvala Krstjanina
106 d) Radosavov zbornik
110 e) Izjava hercega Hrvoja
110 f) Batalov ulomak
115 g) Bosanska evanđelja
122 h) Nadgrobni stećci i natpisi
126 8) Dokaz iz stvarnoga života bosanskih krstjana
126 a) Crkva bosanskih krstjana
127 b) Vrste članova bosanskih krstjana
127 c) Posni i mrsni ljudi
128 d) Prisega
130 e) Bosanski krstjani nijesu imali sv. misu niti su poštovali euharistiju
131 f) Bosanski krstjani nijesu priznavali sakramenat krštenja vodom
135 g) Bosanski krstjani nijesu imali crkava
141 h) Pokop bosanskih krstjana po privatnim posjedima

144 3. POSTANAK I USPON CRKVE BOSANSKIH KRSTJANA
145 1) Bogomilska crkva u Bosni osnovana je početkom 11-st.
150 2) Opći pogled na postanak i razvoj bogomilske sekte
155 3) Lista bosanskih bogomilskih «djeda» u Batalovu odlomku
158 4) Novo tumačenje nekih izvora iz hrvatske povijesti
162 5) Širenje bogomilstva u Bosni za Kulina bana (o. 1164 - o. 1204)
166 6) Crkveno odobrenje bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203
169 7) Križarske vojne kaločkoga nadbiskupa Ugrina u Bosni
176 8) Uništenje crkve bosanskih krstjana
180 9) Crkvu bosanskih krstjana obnavlja djed Rastudije
182 10) Dominikanski misionari u Bosni
187 11) Križarske vojne hercega Kolomana u Bosni
197 12) Najviši uspon bosanskih krstjana u Bosni
203 13) Franjevci obnavljaju kršćanstvo u Bosni
216 4. UNUTRAŠNJE UREĐENJE CRKVE BOSANSKIH KRSTJANA
216 1) Vjera bošnjačka i crkva bosanska
220 2) Razne vrste članova crkve bosanske
220 a) Krstjani i krstjanice
222 b) Bosanski krstjani bili su redovnici
224 c) Dvostruki samostani
229 d) Bosanski krstjani na dvorovima velikaša i u privatnim kućama
238 e) « Dobri ljudi » ili vjernici bosanske crkve
240 f) Razne vrste vjernika bosanske crkve
241 g) Obveze vjernika i obred poklona
243 3) Djed crkve bosanske
243 a) Postanak i značenje imena
245 b) Izbor i trajanje službe
246 c) « Nasljednik sv. Petra », « papa » crkve bosanske
248 d) Redoslijed bosanskih djeda
252 4) « Strojnici » bosanske crkve
252 a) Značenje naziva « strojnik »
253 b) Starac i gost
258 c) « Veliki gost » i « veliki starac »
260 5) Dvanaest « apostola » bosanske crkve
264 6) Zajedničko ime pripadnika bosanske crkve
268 5. ODNOŠAJ BOSANSKE CRKVE S UREĐENJEM DRUGIH BOGOMILSKO-KATARSKIH CRKAVA
270 1) Pojam crkve kod istočnih bogomila i zapadnih katara

272 2) Članstvo bogomilsko-katarskih crkava
273 a) Slušači
274 b) Vjernici
281 c) « Posnici » i « očenašnici »
286 3) Odijelo « savršenih » članova
289 4) Bogomilsko-katarsko krštenje
289 a) Krštenje
294 b) Vrijednost i učinci katarskog krštenja
298 c) Nazivi krštenika
304 5) « Savršeni » - negrješivi?
309 a) Djelitelj « utješenja »
312 b) Postanak obreda utješenja
314 6) Sveopće svećenstvo ili ređenici?
320 a) Crkveno i redovničko starješinstvo
322 b) Stupnjevi katarskoga « reda »
326 c) Đakon « apostol »
330 d) Obred ređenja
333 7) Dvanaest « apostola » i « apostolsko nasljedstvo » bogomilsko-katarskih crkava
333 a) Dvanaest apostola
336 b) Apostolsko nasljedstvo
338 8) Bogomilsko-katarski « papa »
355 9) Povjesni razvoj ili prvotna ustanova bogomilske crkvene organizacije

363 6. KUĆE BOSANSKIH KRSTJANA
365 1) Izvorima zajamčene krstjanske kuće
365 a) Moištra
366 b) Janjići
367 c) Seonica
368 d) Bijela
370 e) Uskoplje
371 f) Konjic
372 g) Bradina
373 h) Glasinac
375 i) Podborač
376 j) Goražde
376 k) Ljubskovo
377 2) Vjerojatni opstanak krstjanskih kuća
377 a) Puhovac
377 b) Stupari
379 c) Gornje Turbe kod Travnika
379 d) Skender-Vakuf
380 e) Humsko kod Foče
381 f) Babun kod Mostara
381 g) Podjelinak kod Širokog Brijega
383 h) Ledinac
385 i) Dračevica kod Hercegnovoga

385 3) Posjedi bosanskih krstjana
386 4) Kuće bosanski krstjana « utočišta » i « mjesta povjerenja »
389 5) Broj bogomilskih krstjana

391 7. OBVEZE I DUŽNOSTI BOGOMILSKO-KATARSKIH KRSTJANA
391 1) Osnovne obveze i zajednički život
394 2) Bogomilska čistoća
398 3) Bogomilski stav prema ženidbi
403 4) Bogomilski posluh i siromaštvo
407 5) Bogomilsko-katarski post
411 6) Zajedničke i privatne molitve bogomila
419 7) Bogomilsko-katarska « misa »
423 8) Bogomilo-katari nijesu vjerovali u pretvorbu niti u nazočnost Kristovu u Euharisiji

428 8. BOGOMILSKE POSEBNOSTI BOSANSKE CRKVE
428 1) Postanak i narav bogomisloga dvopočelništva
435 2) Postanak bogomilskih sljedba
440 3) Doketizam bosanske crkve
444 4) Stav bosanske crkve prema sv. Ivanu Krstitelju
447 5) Službeno skretanje bosanske crkve k strogom dvopočelništvu
454 6) Trajni opstanak umjerenoga dvopočelništva u Bosni i njegovo približavanje kršćanskoj nauci
461 7) Jaka svijest crkvenoga jedinstva s jednom vrhovnom glavom
463 8) Posebni bogomilski nazivi u Bosni
465 9) Svetkovanje svetkovina u bosanskoj crkvi
469 10) Čašćenje mrtvih ljudskih tjelesa

472 9. OPADANJE BOGOMILA U BOSNI
473 1) Prvi uzmak bogomilstva pred sustavnim franjevačkim apostolatom
482 2) Snaga bogomilske crkve koncem 14- i početkom 15-st.
488 3) Odlučna katolička navala
504 4) Izgon bogomila iz Bosne

508 10. NESTANAK BOGOMILSKE CRKVE BOSANSKIH KRSTJANA

512 11. UZROCI ŠIRENJA I ODRŽANJA BOGOMILSTVA U BOSNI
512 1) Pokornički život i revnost bogomilskih krstjana
513 2) Iranski vjerski ostaci
514 3) Opća vjerska neukost u Bosni

515 4) Brzi i površni postupak legata Ivana de Casamare
516 5) Nesustavni rad križarskih vojna i katoličkih misionara
517 6) Nenarodna politika ugarskih kraljeva i rodoljublje bosanskih krstjana
518 7) Podvrgnuće bosanske biskupije kaločkoj metropoliji i prijenos sjedišta u Đakovo
521 8) Zapadni raskol (1378-1417)

525 DODATAK

527 I - Confessio Christianorum bosnensium an. 1203
529 II - De haeresi catharorum in Lombardia. Excerpta
531 III - Testimonium Rogeri de Wendover († 1236)
532 IV - Commentariolum de provinciae Hungariae originibus. Excerpta
533 V - Testimonium Jacobi Bech, an. 1388
535 VI - Summarium Dialogi contra manichaeos in Bosna s. Jacobi de Marchia
538 VII - Errores haereticorum bosnensium
540 VIII - Rubne bilješke u Srećkovićevu evanđelju
543 IX - Oporuka gosta Radina Butkovića (5. I. 1466)

ZEMLJOVIDNE KARTICE I SLIKE

16 Bosna i Hercegovina po Berlinskom kongresu g. 1878
215 Molitvene štake bosanskih krstjana na stećku u Ledincu
262 Slikovni prikaz unutarnjega uređenja bosanske crkve
364 Kuće bosanskih krstjana
378 Stećci s apostolskim štapovima
382 Stećci u Barevištu
384 Stećak u Ledincu sa znakom ključeva
460 Čovjeku slični križevi
462 Bogomilski križevi s drvom života
478 Franjevački samostani u BiH u 14- i 15-st.
547 Slikopisi raznih isprava i spomenika

571 KNJIGOPISJE

571 KRATICE
575 KAZALO NAVEDENIH SPISA
593 KAZALO MJESNIH IMENA
603 KAZALO OSOBNIH IMENA

PREDGOVOR

Ovo 2. izdanje djela *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* u kojem je blagopokojni Dominik Mandić sustavno obradio pojavu i dugogodišnji život vjerske sljedbe u Bosni i Hercegovini, izdajemo u sastavu « Sabranih djela », nepromijenjeno, osim malih nadopuna i preinaka koje je sam Pisac ostavio u primjerku « Nadopune i ispravci ». Unijeli smo tek tehničke izmjene u kritičkom aparatu, koje se odnose na način navođenja isprava i raznih spisa u bilješkama ispod teksta, kao što smo učinili u 3. svesku sabranih djela, da bismo izbjegli ponavljanja naslova i nakladničkih podataka. Da bi čitatelj mogao slijediti skraćenice unešene u kritički aparat, naveli smo abecednim redom popis svih navedenih spisa, kako ih je Pisac naveo, te pripravili dva kazala: kazalo imena mjesta i kazalo imena osoba.

Pitanje o « bosanskim krstjanima » vrlo je zanimljivo za istraživače bosansko-hercegovačke povijesti i društveno-vjerskog stanja onog vremena. Htjelo bi se posve prodrijeti u tajnu, koju su tek malo odškrinuli dosta rijetki i škrti povijesni podatci i isprave. Stoga se i D. Mandić, u nedostatku bjelodanih isprava, tu i tamo služio vjerojatnim pretpostavkama i zaključcima izvedenim na temelju podataka sadržanih u šturim spomenicima. To je pravo i umijeće, razbor i prodornost povjesničara, s kojim se možda neće i ne moraju složiti svi istraživači. No glavna okosnica njegova djela ostaje i ostat će: to je sustavan rad i zaokruženo djelo, koje je od velike koristi daljnjim istraživačima.

Poslije 1. izdanja ove Mandićeve knjige, g. 1962, o predmetu je objavljeno više manjih radova na francuskom, njemačkom i hrvatskom jeziku. Ovdje spominjemo samo doktorsku radnju Franje Šanjeka, hrvatskog dominikanca, na francuskom jeziku, koja je prevedena na hrvatski i objavljena pod naslovom: *Bosansko-humski i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku,*

Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1975. Pisac donosi obilnu bibliografiju o ovom pitanju. Šanjek se ne slaže s Mandićem, na pr., o početcima bogomilstva u BiH. Dok Mandić početak bogomilstva u BiH stavlja u početak 11. stljeća i dovodi ga u vezu sa širenjem bogomilstva u Bugarskoj i na Balkanu, Šanjek te početke stavlja 150 godina kasnije, u drugu polovicu 12. stoljeća, a širenje tog « dualizma » tvrdi da je došlo sa zapada, iz Italije i Francuske. Tvrdnja ipak slabo uvjerljivo dokazana.

Sve nejasnoće sigurno nisu otklonjene ovom Mandićevom raščlambom i sustavnom izložbom. No pojavu bosansko-hercegovačkih srednjovjekovnih redovnika i vjerske sljedbe koja je ovom kraju dala posebno obilježje, Mandić je stručno i majstorski ocrtao, što će svakom ljubitelju hrvatske starine biti zanimljivo i od velike koristi.

Chicago, ILL., 27. veljače 1979.

VINKO D. LASIĆ

PREDGOVOR
[PRVOMU IZDANJU]

Bosanski krstjani bitno su utjecali na razvoj povijesti Bosne i Hercegovine. Pod njihovim utjecajem u hrvatskim zemljama razvilo se bosansko posebništvo i Bosna je postala samostalnom državom. Njihov utjecaj nastavio se i poslije pada bosanske države, jer se Bosna preko njih islamizirala. Zbog toga se povijest Bosne i Hercegovine ne može potpuno razumjeti ni pravo shvatiti bez temeljitoga poznavanja vjere bosanskih krstjana i povijesti njihove crkve. To je bio uzrok, da smo mi ovomu pitanju posvetili cijeli drugi dio našega djela *Bosna i Hercegovina*.

U našim istraživanjima mi smo najprije potanko obradili osnovno pitanje u ovoj stvari, naime, kojoj su vjeri pripadali bosanski krstjani. Po svjedočanstvu njihovih izvora i drugih suvremenih vjerodostojnih spomenika, domaćih i stranih, bosanski krstjani nijesu bili pravovjerni kršćani ni istočne ni zapadne Crkve, nego su slijedili novomanihejsko krivovjerje, kojemu je bio početnik bugarski pop Bogomil. Pristaše toga vjerskoga pokreta suvremenici su zvali na istoku: bogomilima, kudugerima i babunima, a na zapadu: katarima, patarenima, albigenzima i « slavenima » (= bosanskim Hrvatima).

Da odredimo mjesto i ulogu bosanskih krstjana u općem sredovječnom bogomilsko-katarskom pokretu, mi smo pomno proučili izvore: bizantske, bugarske, srpske, bosansko-hrvatske i zapadne. Posebno smo iskoristili bogomilsko-katarske i stare manihejske vlastite spise, koji su bili otkriveni i objelodanjeni ovo zadnjih dvadeset i pet godina. To proučavanje dovelo nas je do novih pogleda o crkvenoj organizaciji srednjevjekovnih bogomila i katara, o razvoju njihovih sljedba i o njihovu odnošaju sa starim, početnim manihejstvom. Kod toga smo napose utvrdili, što se dosada nije pravo uočavalo, da je crkva hrvatsko-bosanskih krstjana bila jedna od tri osnovne,

vodeće bogomilsko-katarske sljedbe, koja je vršila jak utjecaj na talijanske i francuske katare, a u svojoj vlastitoj zemlji odigrala sudbonosniju i jaču ulogu, nego ju je bogomilstvo izvršilo igdje u svijetu.

Zadaća i opseg našega djela nijesu nam dopuštali, da u sve tančine izložimo nauku i povijest bogomilstva u sredovječnoj Evropi, iako bi bilo korisno i potrebno, da se to što prije učini na osnovu starijih i najnovijih izvora. Ono, što smo mi donijeli, služi tome, da se potpuno shvati nauka bosanskih krstjana i uoče niti, koje su ih vezale s istočnim bogomilima i zapadnim katarima.

Uz izlaganje nauke bosanskih krstjana, njihovih posebnosti i organizacije njihove crkve, posebno smo obradili petstogodišnju povijest bogomilske crkve u Bosni i Hercegovini. Napose smo se pozabavili dosada dovoljno neispitanim pitanjem križarskih vojna u Bosni i s uspješnim franjevačkim radom na obraćenju bosanskih bogomila na katoličku vjeru. U stogodišnjoj mirnoj, apostolskoj borbi, u kojoj su sudjelovali ponajbolji franjevački misionari iz cijele Evrope, uspjelo je povratiti veliku većinu Hrvata Bošnjaka, pristaša bogomilske crkve, u krilo katoličke crkve, kojoj su oni negda i pripadali. Neobraćeni vjernici bosanskih krstjana i neutvrđeni dio obraćenika prešao je na islam s dolaskom Turaka u Bosnu. S tim otpočinje povijest Hrvata muslimana u Bosni i Hercegovini, o čemu ćemo potanje govoriti u trećem svesku našega djela *Bosna i Hercegovina*.

U Dodatku na kraju djela otisnuli smo one spomenike, koji su posebno znameniti za poznavanje bogomilstva u Bosni i Hercegovini. Da bi svatko mogao provjeriti točnost našega čitanja, od nekih izvora donijeli smo i fotografske snimke.

Svima onima, koji su nam pomogli, da smo mogli doći do potrebnih izvora i stručne literature izričemo dužnu zahvalnost. Napose se zahvaljujemo upravama knjižnica Čikaškoga sveučilišta i Inter-Library Loan Office, koji su nam uvijek bili na ruku s posebnom susretljivosti.

Gosp. ing. Ivan Biser prema našim napucima crtao je karte na stranicama 219, 302 i 395, a gosp. sveuč. prof. A. Solovjev u Genevi dopustio nam je, da otisnemo crteže s bosanskih stećaka na str. 314 i 380 sl., koje je on dao izraditi. Dr. O. Dionizije Lasić, profesor Antonianuma, i dr. O. Bazilije Pandžić, generalni arhivar i analista Franjev. Reda, oba u Rimu, pripravno su nam išli na ruku kod pribavljanja fotografskih snimaka i konačnoga provjeravanja dokumenata u rimskim arhivima. O. Dominik Ćorić češće nas je pomogao i vodio je brigu o tehničkoj izvedbi djela. Gosp. Tomislav Mesić pomagao nas je kod čitanja korektura. Svima imenovanima izričemo toplu hvalu. Na kancu se najljepše zahvaljujemo onim Hrvatima, koji su svojim doprinosima pomogli, da se djelomično podmire znatni novčani izdaci za tiskanje ovoga djela.

Chicago, 2. prosinca 1961.

O. D. M.

Bosna i Hercegovina po Berlinskom kongresu g. 1878

1. - Stanje pitanja i opće napomene

1) - *Albigenzi i katari*

U srednjem vijeku francuske albigenze, talijanske i njemačke katare i « bosanske krstjane » suvremenici su stoljećima, na istoku i zapadu, smatrali i zvali krivovjercima manihejske dvopočelne nauke (dualizma). Istom sredinom 16-st., kada je tih krivovjeraca u Evropi bilo već nestalo, na njihovu su se obranu ustali protestanti. Istarski Hrvat Matija Vlačić Franković, pod humanističkim nazivom Matthias Flacius Illyricus (1520-1575) (1), izdao je u Bazelu g. 1556 djelo: *Popis svjedoka istine – Catalogus testium veritatis,* u kojemu je tvrdio, da su albigenzi i katari bili pravovjerni članovi « Božje crkve »; da su pak naučavali dualističku manihejsku nauku, to je prosta kleveta papista (2). Od toga doba protestantski povjesničari uporno su branili pravovjernost srednjevjekovnih katara protiv katoličkih povjesničara i polemičara, među kojima su se posebno isticali C. Baronius († 1607) (3), J. B. Bossuet († 1704) (4) i sv. Alfonso de Liguori († 1787) (5). Nakon Bossuetova djela i otkrića inkvizicijskoga priručnika Bernarda Gui, amsterdamski profesor Filip van Limborch († 1712) prvi je od protestantskih učenjaka priznao, da su katari bili novomanihejci, koji su vjerovali u dva božanstva (6). Od toga vremena ozbiljniji protestantski učenjaci odbacuju katare kao preteče protestantizma i svrstavaju ih među dvopočelne krivovjerce.

Novo razdoblje u proučavanju povijesti katara i njima srodnih srednjovjekovnih vjerskih struja počinje sa

(1) O životu i radu Matije Vlačića Frankovića gl. Bučar 60-66; Kawerau 82-92; Polman 34 i dalje; Mirković.
(2) Flacius Illyricus, *Catalogus* 640 708 711.
(3) Baronius, *Annales ecclesiastici.*
(4) Bossuet, *Histoire des variations des églises protestantes.*
(5) Alfonso de Liguori, *Trionfo della Chiesa.*
(6) Limborch 30.

Ch. Schmidtom († 1895), pastorom i profesorom protestantske teologije i povijesti u Strassburgu. Nakon duljih studija do tada poznatih srednjovjekovnih izvora, on je g. 1848/9 objavio opširno djelo na francuskom jeziku pod naslovom: *Povijest i nauka sljedbe katara ili albigenza* ([7]). U tom djelu Schmidt je utvrdio, da se nauka katarska služi kršćanskim nazivima (terminologijom) i oslanja na kršćanstvo, ali u stvari, da je to nekršćansko novo poganstvo; vjerska i filozofska zabluda ([8]). U pogledu pak života, Schmidt tvrdi, da su katari živjeli čisto i dobronamjerno ([9]). O bugarskim i bosanskim bogomilima on tvrdi, da njihov pokret, kao i onaj zapadnih katara, potječe od staroga, prvotnoga katarstva i prema tome, da su ta dva pokreta, nastali usporedo, jedan od drugoga neovisno ([10]).

U prvoj polovici 20-st. neki su pisci pokušali katarsko-albigenski pokret idealizirati i proglasiti onodobnim društvenim pokretima, dapače pretečom zapadne demokracije i proletarijata ([11]). God. 1861 glasoviti bavarski povjesničar I. v. Döllinger nazvao ih je socijalistima i komunistima srednjega vijeka ([12]).

Za poznavanje nauke katara i njima srodnih srednjovjekovnih vjerskih pokreta od novijih djela posebno su vrijedni radovi milanskoga kapucina O. Hilarina ([13]) i francuskoga dominikanca A. Dondaine-a ([14]), koji je otkrio i g. 1939 objelodanio dotada nepoznato i veoma znamenito katarsko djelo *Knjiga o dvama počelima – Liber de duobus principiis*. Mladi švedski učenjak Hans Söderberg ([15]) i Nijemac Arno Borst ([16]) nakon marljivih i opsežnih studija dali su u zadnje vrijeme potanku analizu nauke i iscrpan prikaz povijesti srednjovjekovnih katara i njima srodnih vjerskih sljedba. Oba ova učenjaka došla su do zaključka, da su zapadni katari i balkanski bogomili bili stvarno krivovjerci novomanihejskoga smjera.

([7]) Schmidt, *Histoire et doctrine*.
([8]) N. dj. uzastopce, napose I, s. IX; II 263.
([9]) N. dj. I, s. IX; II 166.
([10]) N. dj. I 7-11; II 263-274.
([11]) Gl. Warner; Volpe; Heer; Borst 48-58.
([12]) Döllinger 51.
([13]) Njegove glavne rasprave nalaze se u: CF 5 (1935) 177-212 611-620; 10 (1940) 66-82; *Aevum* 12 (1938), 14 (1940), 18 (1944) i 19 (1945).
([14]) Dondaine, *Un traité néo-manichéen*. Daljnje mnoge veoma vrijedne rasprave objelodanio je u AFP 16-20 (1946-1950) i drugdje.

2) - *Pitanje bosanskih krstjana i manihejizam*

Oslanjajući se na spomenuto djelo Ch. Schmidta iz g. 1848/9, prvi je kod nas počeo pisati o bosanskim krstjanima sa znanstvenim pretenzijama Božidar Petranović, dalmatinski Srbin. Prema njemu bosanski su kršćani od svoga pokrštenja bili pravovjernici istočnoga obreda, među koje su se s vremenom uvukli manihejci dvopočelnici. Njihov početak treba tražiti u istočnim zabludama starih maniheja, a te su došle u Bosnu preko pavlićana i srodnih krivovjerja te bugarskih bogomila. U trajnoj borbi s katoličkom crkvom, veli Petranović, heretički utjecaj u bosanskoj crkvi toliko je bio potisnut, da je ona s vremenom prestala biti manihejska, pa se pretvorila u narodnu pravoslavnu crkvu, zadržavši samo neke stare vanjske oznake i imena, poimence u ustrojstvu crkve. Početkom 16-st. ova se pravoslavna crkva utopila u srpsku pravoslavnu crkvu u Bosni ([17]).

Uporedo s B. Petranovićem radio je na pitanju bosanskih krstjana i znameniti hrvatski povjesničar dr. F. Rački. On je g. 1869 u *Starinama* objelodanio izvore, koje je o tom pitanju sakupio, pod naslovom: *Prilozi za povjest bosanskih patarena*, i un *Radu* te godine počeo

([15]) Söderberg, *La religion des Cathares*.
([16]) Borst, *Die Katharer*.
([17]) Petranović 157 171. Gl. također: Šidak, *Problem 'bosanske crkve'* 43 sl.

objelodanjivati svoju temeljitu raspravu pod imenom *Bogomili i patareni*. Rački je u svom radu iskoristio slavenske izvore, koje nije poznavao Ch. Schmidt, i upotpunio ih sa zapadnim izvorima, koji izričito govore o bosanskim krstjanima. Na osnovu tako opsežne dokumentacije Rački je došao do zaključka, da su bosanski krstjani bili novomanihejski dvopočelnici (dualisti), koji su učili, da postoje dva počela, dobra i zla, slično kao što su učili albigenzi u južnoj Francuskoj i katari u sjevernoj Italiji i Njemačkoj [18]. Rački je dokazao da bosanski krstjani potječu izravno od bugarskih bogomila [19].

Račkoga nazori bili su općenito primljeni od poznatijih hrvatskih i srpskih povjesničara, kao što su Vj. Klaić [20], I. Ruvarac [21], J. K. Jireček [22], F. Šišić [23], Vl. Corović [24] i drugi. Međutim koncem 19- i početkom 20-st. bili su otkriveni mnogi novi domaći izvori: pisma bosanskih vladara, natpisi na sredovječnim grobnim spomenicima, *Oporuka* gosta Radina itd. koji su, kako se činilo, u drugom svijetlu prikazivali bosanske krstjane. C. Truhelka, koji je najviše skupio i pročitao srednjovjekovnih natpisa u BiH i otkrio *Oporuku* gosta Radina, prvi je počeo poricati točnost tvrdnja F. Račkoga. On je istakao, da se u bosanskim i dubrovačkim izvorima ne nalazi naziv «bogomil» i da bosanske krstjane ne bi trebalo tako zvati, jer oni stvarno nijesu imali organske veze s bugarskim bogomilima niti su bili katarski dvopočelnici (dualisti) [25].

[18] Rački, *Bogomili i patareni* 335-604. O postanku djela F. Račkoga gl. Smičiklas, *Život i djela dra Franje Račkoga*; Šišić, *Franjo Rački historik* 26-28.
[19] Rački, n. dj., 2. izd., 341-359.
[20] Klaić, *Poviest Bosne* 344-352.
[21] *ZRuv* 329-358 446-498. Gl. također Šidak, n. dj 97-99.
[22] Jireček-Radonić I-IV mjestimice. Gl. Šidak, n. dj. 99-194.
[23] Šišić, *Historički pregled* 319; Isti, *Vojvoda Hrvoje uzastopce*.
[24] Corović 175-189. Gl. Šidak, n. dj. 169-173.
[25] Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, u GZM 23 (1911) 363-375; Isti, *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*, u

Ovo je dalo povoda Vasi Glušcu, srednjoškolskom profesoru u Banjoj Luci, da je u vidu srpskoga narodnoga pitanja u BiH obnovio i proširio tezu Božidara Petranovića, uporno i bezobzirno niječući povjesnu vrijednost izvora, koji se ne slažu s njegovim mišljenjem. Prema Glušcu bosanski krstjani nijesu nigda bili manihejci nego pravovjerni pravoslavni kršćani, kao što su bili vjernici srpske i drugih onodobnih pravoslavnih crkava [26].

I fra Leo Petrović, hercegovački franjevac, istakao se je u obrani bosanskih krstjana. U raznim člancima, napose u svom posmrtnom djelu *Kršćani bosanske crkve* (*Kr'stiani cr'kve bos'nske*), Sarajevo 1953, s posebnom marljivosti on je sakupio opsežno gradivo, iz kojega je nastojao dokazati, da bosanski krstjani nijesu bili krivovjerci nego pravovjerni kršćani, ali ne pripadnici istočne pravoslavne crkve, nego ogranak katoličke crkve rimskoga obreda. Po L. Petroviću bosanski su krstjani bili zapravo hrvatski benediktinci sa staroslavenskom službom Božjom, koji su se povukli u Bosnu, kada se u Bijeloj Hrvatskoj na obalama Jadrana u 10- i 11-st. vodila borba protiv uporabe glagoljice u službi Božjoj kod Hrvata. Tim benediktinskim redovnicima pridružili su se i oni Hrvati, koji nijesu odobravali savez Hrvatske s Ugarskom, nego su htjeli, da hrvatska država živi potpuno samostalno, sama za se. Radi toga, prema Petroviću, optužbe, koje dolaze iz Ugarske, bilo od ugarsko-hrvatskih kraljeva bilo od ugarskih crkovnjaka, imaju političku pozadinu, a ne vjersku [27]. L. Petrović posebno naglasuje, da u domaćim izvorima nema nikakvih dokaza, da bi bosanski krstjani bili manihejski krivovjerci. On veli, bosanska crkva otrgnuta od zajednice s općom crkvom g. 1233 i 1247, postala je uvenula grana, koja

GZM 25 (1913) 363-93; Isti, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, u PHZBiH I 767-793.
[26] Glušac, *Srednjovekovna «bosanska crkva»* 1-55; Isti, *Istina o bogomilima*; Isti, *Problem bogomilstva* 105-138.
[27] L. P[etrović], *Kršćani bosanske crkve* 11-106.

je sve više sahnula i sasušivala se, dok nije oko g. 1480 posve uginula ([28]).

Glavni pobornik pravovjerja bosanskih krstjana do nedavno bio je zagrebački profesor Jaroslav Šidak. Od svoje osnovne rasprave u *Radu Jugoslavenske akademije* u Zagrebu g. 1937 ([29]) on stalno ovo pitanje obrađuje i brani pravovjerje bosanskih krstjana. Šidak uvelike hvali djelo V. Glušca radi njegova odlučnoga zabacivanja svih zapadnih izvora i teze F. Račkoga o manihejstvu bosanskih krstjana. Šidak se ipak ne slaže s Gluščem u tome, da bi crkva bosanskih krstjana bila pravoslavna. On tvrdi slično kao i L. Petrović, da je crkva bosanskih krstjana « prirodni nastavak katoličke 'ecclesiae bosnensis' (bosanske crkve), koju su u drugoj četvrti 13-st. htjeli urediti prema uzoru ostalih biskupija ». Prema Šidaku « crkva bosanska [nije] bila ni po čemu manje pravovjerna od ostaloga kršćanstva ... ona [je] ostala do kraja vjerna simbolima kršćanstva i očuvala njegovu nauku nepromijenjenu » ([30]). U novije vrijeme Šidak se pokolebao i napušta svoje stare teze. On danas prihvaća « Račkoga okvir » i priznaje, da su bosanski krstjani bitno bili dvopočelni krivovjerci ([31]).

Od novijih pisaca, koji pobijaju teze o pravovjerju bosanskih krstjana i dokazuju njihov novomanihejizam, posebno valja istaći radove Aleksandra Solovjeva ([32]) i Dragutina Kniewalda ([33]). Solovjev je rodom Rus, a bio

([28]) N. dj. 14 181-184.
([29]) Šidak, *Problem « bosanske crkve »* 37-182; Isti, *Crkva bosanska;* Isti, *Pitanje « crkve bosanske »* 139-160.
([30]) HE III 164. – U novije doba Šidak sve više naginje Gluščevoj tezi, da je « bosanska crkva » slijedila istočni, bizantski obred (gl. Šidak, *Ecclesia Sclavoniae* 17 sl.; Isti, *Kopitarovo bosansko evanđelje* 52-58).
([31]) Gl. Šidak, *Današnje stanje* 129-142; Isti, *Problem bogomilstva* 154-162; Isti, *Bogomilstvo* 101-114.
([32]) Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve;* Isti, *Jesu li bogomili poštovali krst?;* Isti, *Nestanak bogomilstva;* Isti, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora;* Isti, *Bogomilentum u. Bogomilengräber.*
([33]) Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora.*

je dulje vremena profesor na sveučilištima u Beogradu i Sarajevu, sada predaje u Genevi u Švicarskoj. Njegove rasprave imaju posebnu vrijednost, jer on nije vođen domaćim političkim ni narodnim pogledima, koji mnogim domaćim piscima smetaju pravo prosuditi i shvatiti problem bosanskih krstjana. Solovjev je u cijelom nizu vrijednih rasprava dokazao, da su bosansko-hercegovački krstjani bili uistinu pristaše novomanihejizma. To krivovjerje po Solovjevu vuče korijen i istoka, odakle je preneseno u Bugarsku, a odatle preko Carigrada u južnu Italiju, a iz ove u južnu Francusku, sjevernu Italiju i Dalmaciju, preko koje je doprlo u Bosnu ([34]). Osnivačem crkve bosanskih krstjana Solovjev smatra djeda Rastudija, kojega proklinju srpski sinodici trinaestoga stoljeća. Ovoga Solovjev istovjetuje s krivovjercem Aristodijem, potomkom grčkih roditelja iz Apulije, o kojemu splitski arhiđakon Toma priča, da je širio manihejizam u Splitu i njegovoj okolici, i kada je bio odatle protjeran, da se sklonio u Bosnu ([35]). Solovjev je posebno obradio pitanje odnošaja bosanskih krstjana prema pravoslavnoj, napose srpskoj crkvi, i dokazao je iz pravoslavnih i srpskih izvora, da bosanski krstjani nijesu bili srpske ni uopće pravoslavne vjere ([36]).

Drugi je vrijedan pisac zagrebački sveučilišni profesor Dragutin Kniewald. Branitelji pravovjerja bosanskih krstjana s posebnom žestinom napadaju zapadne izvore i niječu im svaku vrijednost u prosuđivanju pitanja krstjana. U temeljitoj raspravi pod naslovom *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima* ([37]), Kniewald je uporedio glavne zapadne izvore s domaćim spomenicima, napose onima crkve bosanskih krstjana, i utvrdio je bitnu istovjetnost jednih s drugima.

([34]) Gl. n. dj. gore u b. 32.
([35]) Gl. Rački, *Thomas Archidiaconus* 80; Rismondo, *Toma Arhidakon* 44.
([36]) Solovjev, *Svjedočanstva.*
([37]) Gl. gore b. 33.

3) - *Naše opće primjedbe*

Mi proučavamo pitanje bosanskih krstjana ima dugo vremena. U slijedećim stranicama iznijet ćemo glavne zaključke, do kojih smo došli u našim istraživanjima s potrebnim obrazloženjem. Prije drugih izlaganja smatramo potrebnim iznijeti ove opće primjedbe:

1. Da pravo i svestrano upoznamo nauku i život bosanskih krstjana, valja pomno proučiti sve povjesne izvore, koji potječu od samih bosanskih krstjana kao i one, koji su proizašli iz drugih krugova. Od ovih zadnjih izvora neke su napisali domaći ljudi, a ne stranci.

2. Pisani izvori crkve bosanskih krstjana veome su vrijedni izvori, pa ih treba temeljito i svestrano proučiti. Ali je znanstveno neopravdano i netočno načelo, da je za upoznavanje crkve bosanskih krstjana mjerodavan jedino njezin vlastiti pismeni izražaj, kako to zastupaju J. Šidak ([38]), V. Glušac ([39]), a donekle i L. Petrović ([40]). Dobar sudac, da utvrdi nevinost ili krivnju nekoga, koga drugi optužuju, ne ispituje i ne uzima u obzir samo ono, što optuženik sam o sebi kaže, nego ispituje i vanjske dokaze, ono naime, što o njemu govore vjerodostojni svjedoci. Tako moramo i mi činiti, da upoznamo, šta su učili i šta su zapravo bili bosanski krstjani. Osim toga, svi dosada poznati vlastiti izvori bosanskih krstjana potječu iz zadnjih stotinu godina njihova opstanka, dok za prva gotovo četiri stoljeća nemamo od njih nikakva vlastitoga izražaja osim *Ispovijedi na Bilinu Polju* g. 1203, a i ta je napisana prema želji i tražnji papinskoga legata Ivana de Casamare. Kada ne bismo upotrebili izvore, koji potječu iz krugova van crkve bosanskih krstjana, tada bismo ostali u potpunoj tami i neizvjesnosti, šta su zapravo vjerovali i učili bosanski krstjani u prva tri četiri

([38]) Gl. gore b. 29, napose *Rad* 259, 81.
([39]) Gl. gore b. 26.
([40]) L. Petrović, n. dj. 109-116.

stoljeća njihova opstanka, kada se njihovo vjerovanje i vjerski život izgrađivao i bio u punom zamahu i znazi.

3. Valja bez daljnjega priznati, da se nalazilo ljudi, kojima je bilo u interesu, da bosanske krstjane optužuju radi krivovjerstva, kao što su činili ugarsko-hrvatski kraljevi i madžarski crkovnjaci. Optužujući i pobijajući bosanske krstjane radi krivovjerja, prvi su htjeli i nastojali ostvariti svoje političke ciljeve, naime Bosnu državno potpuno podvrći svojoj vlasti; drugi su pak nastojali katoličku bosansku biskupiju podložiti i održati pod kaločkom nadibiskupijom u Ugarskoj. Ali kakav su interes imali rimske pape, da jedno cijelo kraljevstvo proglase krivovjernim, ako ono to stvarno nije bilo, i da onda s tolikim naporima i žrtvama opet nastoje pridobiti ga za rimsku crkvu? Ne može biti govora o bosanskoj pravoslavnoj crkvi, jer pravoslavnih u sredovječnoj Bosni nije bilo prije dolaska Turaka. Kako smo već dokazali, stara bosanska crkva od svoga početka pa do polovice trinaestoga stoljeća, kada su bosanski krstjani preuzeli mah u Bosni, slijedila je rimski obred i bila je podložna rimskoj crkvi ([41]).

4. Strana se svjedočanstva ne smiju proglašivati pristranima i nevjerodostojnima zato samo, što potječu od ljudi druge vjere i drukčijega vjerskoga mišljenja, ako za to u svakom pojedinom slučaju nemamo stvarnoga razloga i opravdanja. Pošten i istinoljubiv čovjek ne će nigda svijesno reći neistinu ni o komu, pa ni o ljudima druge vjere i različitoga gledanja na svijet. U katoličkoj crkvi uvijek se učilo, da je teški moralni grijeh, velika potvora, drugoga smatrati i nazivati nastranim u vjeri, dotično krivovjercem, ako on to uistinu nije ([42]). Pa kako bi pape i toliki dobri i pobožni katolici stoljećima nazivali pripadnike crkve bosanskih krstjana krivovjercima, ako oni to stvarno nijesu bili?

([41]) Gl. Mandić, *BiH* I, izd. 2, 457-493.
([42]) Gl. Thomas, *Summa theologica* 2-2, q. 73 art. 1-2; q. 75 art. 1; *Médisance,* u DTC X/1 487-494; Vermeersch 539-549.

5. Tvrdnja, da « u Rimu nije nitko pravo znao, što su učili bosanski 'krščani', ni u čemu se sastojala njihova hereza » ([43]), povjesno je neosnovana. Crkva bosanskih krstjana nije bila pojava kratkoga trajanja, da bi mogla izmaći spoznaji ljudi, nego je to ustanova, koja je u Bosni živjela i djelovala preko četiri stotine godina. U tom dugom razdoblju ljudi su, u blizu i na daleko, veoma dobro upoznali, kako bosanski krstjani žive i šta oni uče. To su znanje stjecali putem općenja s bosanskim krstjanima i zapažanja njihova života; po kazivanju obraćenika i onih, kod kojih nije uspjela « krstjanska » promidžba; putem čitanja pisanih djela bosanskih krstjana, kojih je u srednjem vijeku daleko više bilo, nego ih se sačuvalo do naših vremena. Danas u BiH, gdje žive u istom mjestu katolici, pravoslavni i muslimani, svaki i nepismeni seljak zna, što u glavnom uči koja vjera i u čemu se bitno razlikuje jedna od druge. Tako su i u sredinjem vijeku katolici, koji su živjeli zajedno s bosanskism krstjanima, dobro znali, šta uče i kako žive pripadnici « bosanske crkve ». To su napose poznavali katolički vjerski službenici i misionari, dominikanci i franjevci, koji su mogli i znali dublje prosuđivati vjersko učenje bosanskih krstjana.

Rim nije na laku ruku osuđivao bosanske krstjane niti je lakomisleno izricao svoje sudove o njihovu krivovjerju. On je trajno dobivao pismena i usmena izvješća, od kojih su mnoga bila od prvorazredne vrijednosti. Da se što bolje upute u samu stvar, pape su često slali svoje osobne legate u Bosnu, od kojih su neki po više godina proveli u njoj i u obližnjim zemljama, proučavajući i nastojeći riješiti vjerska pitanja u tim krajevima. Tako kardinal subđakon Ivan de Casamare boravi u Duklji, Dalmaciji i Bosni od g. 1199 do 1203 ([44]), kardinal suddakon magister Akoncije (Acontius) bio je

([43]) Gl. L. Petrović, n. dj. 114.
([44]) Gl. CDC II 334-338; III 14 sl. 24 sl. 36 sl.

papin izaslanik u Ugarskoj, Hrvatskoj i Bosni od g. 1219 do 1223 ([45]); kardinal-biskup Jakov Prenestinski tu dužnost vrši od g. 1232 do 1234 ([46]), a poznati hvarski biskup Toma bio je u Bosni stalni papinski legat više od dvadeset godina (1439-1461) ([47]). Pape su nadalje dobivali obavijesti od bosanskih i drugih okolnih biskupa i nadbiskupa, od kojih su mnogi i osobno dolazili na papinski dvor, kao splitski nadbiskup Bernard, dubrovački nadbiskupi Leonard i Aringerij, bosanski biskupi Petar i Lovro, senjski biskup Filip itd. Osobito dragocjena obavještenja dobivali su pape od franjevaca i njihovih starješina, koji od g. 1340 stalno vode brigu oko širenja katoličke vjere u bosanskoj državi. Mnogi su od starješina bosanskih franjevaca i osobno izvještavali pape o pravom stanju stvari, kao fra Fabijan Šibenčanin g. 1325 i 1330 ([48]), general franjevačkoga reda Gerard Odonis g. 1340 ([49]), fra Bartul Alvernski, bosanski vikar g. 1367 do 1407 ([50]), sv. Jakov Markijski, bosanski pohoditelj i vikar od g. 1432 do 1439 ([51]), blaženi Bernardin iz Fosse g. 1464-1467 ([52]).

Svjedočanstva navedenih i drugih osoba učenih, svetih i istinoljubivih, koji su dulje vremena boravili na licu mjesta, a mnogi poznavali i jezik bosanskih Hrvata, po zakonima povjesne kritike ne mogu se od reda i lako zabaciti i proglasiti nevrijednima.

6. Izvore, koji potječu od samih bosanskih krstjana, valja upotrebljavati s potrebnim znanjem i kriterijem. Uporabu tih izvora oteščava činjenica, što pojmovi i značenje pojedinih izraza i naziva u tim izvorima nemaju isto značenje, koje su te riječi i nazivi tada imali u za-

([45]) Gl. dolje s. 67-69 169-175.
([46]) Gl. CDC III 384 sl. 379 sl. 418.
([47]) Gl. AB 202 sl. 206 sl. 240.
([48]) N. dj. 21 sl.
([49]) Gl. Mandić, *BiH* I, izd. 2, 482 sl.
([50]) N. dj. 485 sl.
([51]) Gl. dolje s. 39 206.
([52]) Bernadinus Aquilanus; Božitković 30 sl.; Mandić, *Franj. Bosna* 128-131.

padnoj kršćanskoj crkvi. Kao što danas komunisti upotrebljavaju nazive: narodna volja, demokracija, sloboda, itd., u posve drugom smislu nego zapadni svijet, tako su u srednjem vijeku patareni, a napose bosanski krstjani upotrebljavali nazive: Bog, Presveto Trojstvo, Krist, upućenje i materinstvo Božje, otkupljenje, smrt i uskrsnuće Kristovo, opraštanje grijeha, lomljenje hljeba (eucharistija), križ, ljudsko uskrsnuće, sudnji dan, itd. u posve drugom smislu, nego su te riječi u to doba imale značenje u zapadnoj i istočnoj ckrvi. Prema tome protivnost, koju neki nalaze između izvora samih bosanskih krstjana i onih zapadnih često je više prividne naravi nego stvarne.

7. Povelje bosanskih vladara ne smiju se navoditi u dokaz pravovjernosti bosanskih krstjana, jer su bosanski banovi i kraljevi bili od reda katolici ([53]). Vladarske isprave govore nam o vjerskoj pripadnosti bosanskih vladara, a ne o pravovjernosti njihovih podanika. Usto su mnoge povelje i pisma bosanskih vladara i velikaša bili sastavljeni od Dubrovčana ili pod njihovim utjecajem, pa oni često odaju više vjersko uvjerenje dubrovačkih sastavljača nego bosanskih izdavača povelja.

8. Za ispravno upoznavanje nauke i života bosanskih krstjana valja uvijek imati u vidu, da se crkva bosanskih krstjana u svom dugom životu od 400 godina i više stvarno razvijala i prilagođivala jačoj katoličkoj okolini i u izražaju, i u nauci, i u životu svojih članova. Nikakva zabluda u živoj ljudskoj zajednici nije nepromjenljiva ni stalna. Tokom godina ona doživljuje svoj razvoj i svoje novo oblikovanje. To posebno valja reći o crkvi bosanskih krstjana, koja nije imala nepogrješivoga učiteljstva, a stalno je stala pod pritiskom katoličke crkve i katoličkih vladara, koji su je optuživali i progonili kao krivovjernu. Sljedbenici bosanske crkve trajno su se branili, da oni nijesu krivovjerci, nego pravi, dobri bosanski kršćani, pa su dosljedno i mnoge stvari naučavali i činili, što su ih tadašnji kršćani katolici u Bosni vjerovali i vršili. Kod toga su se nehotično približavali tadašnjemu katoličkom svijetu u Bosni i okolnim zemljama i u izražaju, i u nauci, i u životu. U Italiji su se katarske sljedbe tokom stoljeća toliko razvile, da su znatno promijenile svoju nauku o Bogu, Presvetom Trojstvu i božanstvu Kristovu ([54]). Sličan razvoj, iako moguće u početku sporiji, valja dopustiti i kod bosanskih krstjana, osobito od konca četrnaestoga stoljeća, kada je bosanska crkva ostala osamljena, nakon što su na zapadu i drugdje sve ostale novomanihejske crkve propale ([55]). Kako je dubok razvoj i udaljenost od prvotne čistoće i strogosti nastao kod bosanskih krstjana, najbolje ćemo vidjeti, ako isporedimo pravila, po kojima su prvaci bosanske crkve obećali živjeti u svojoj *Ispovijedi* g. 1203 na Bilinu Polju kod Zenice, s *Oporukom* gosta Radina iz g. 1466. Osnovno je načelo svih redovničkih zajednica u svim vremenima bilo, da sve, što zajedničar stiče, svojoj zajednici namiče. Međutim ugledni član crkve bosanskih krstjana, gost Radin, veliki imetak, koji je stekao služeći svjetovne velikaše, uživa sam u Dubrovniku, a ostatak, koji je u današnjem novcu vrijedio preko 30 milijuna dinara, ne ostavlja svojoj redovničkoj « hiži » nego svojoj krvnoj rodbini i prijateljima ([56]).

Na ovaj unutarnji razvoj u samoj crkvi bosanskih krstjana valja svesti mnogo od onoga, u čemu su se nauka i život bosanskih krstjana slagali s tadašnjom katoličkom i pravoslavnom crkvom, ako to slaganje nije bilo vanjsko, više riječju nego stvarno, kao što smo malo prije napomenuli u šestoj točki.

([53]) Gl. Mandić, *BiH* I 218-326.

([54]) Gl. Rayn. Sacch. 70-77; Petr. Mart. 320-328; Ans. Alex. 310-313.

([55]) Gl. Borst 135-142 231-239.

([56]) Gl. dolje s. 543-46.

2. - Bosanski krstjani bili su novomanihejski krivovjerci

1) - *Pojam krivovjerja*

Prema nauci katoličke crkve, a tako i pravoslavne, kršćanin vjernik (christianus fidelis) je onaj, koji prihvaća u cijelosti vjersku nauku, koju je Bog objavio ljudima po svojim poslanicima, a usavršio po Isusu Kristu, utjelovljenoj Riječi Božjoj, koji je osnovao nepogrješivu crkvu i dao joj zadaću, da kršćansku vjeru nepokvarenu čuva i naučava i dijeli sredstva milosti, koja je Krist ustanovio, po svim zemljama do konca svijeta.

Raskolnik (schismaticus) je onaj, koji ispravno vjeruje sve kršćanske istine, ali se ne pokorava zakonitom crkvenom poglavarstvu, koje je Krist preko apostola ustanovio u svojoj crkvi.

Krivovjerac (haereticus) je onaj, koji je kršten i kršćaninom se smatra, ali svijesno i uporno zabacuje jednu ili više vjerskih istina, koje je Bog ljudima objavio i koje crkva kao takve naučava. Krivovjerac može biti samac, koji ne vjeruje u svojoj duši neku kršćansku istinu, ili pripadnik neke organizirane vjerske sljedbe, koja naučava krivu vjersku nauku i naziva se crkvom.

Nevjernik (infidelis) je onaj, koji ne vjeruje u božanstvo Kristovo i nije kršten.

Bezbožac (atheus) je onaj, koji ne vjeruje u osobnoga, premudroga i svemogućega Boga, stvoritelja duhovnoga i tvarnoga svijeta, koji će jedamput svako dobro vječno nagraditi, a neokajano zlo vječno kazniti. Bezbožac ne vjeruje u neumrlost duše ni u vječni život ([1]).

Članom Kristove crkve, dotično kršćaninom, postaje se na taj način, da netko primi krštenje, koje se ima podjeljivati prema ustanovi Kristovoj vodom i izgovaranjem određenih riječi: « Ja te krstim (dotično: « Neka bude kršten sluga Božji N. ») u ime Oca i Sina i Duha Svetoga ». Po nauci crkve, istočne i zapadne, krštenje može podijeliti pravovaljano svaki čojek, i roskolnik, i krivovjerac, i nevjernik, samo ako upotrebi vodu i izgovori propisane riječi s namjerom, da nekoga stvarno krsti, dotično, da učini ono, što je Krist ustanovio ili što pravi kršćani čine. Po nauci crkve krštenje proizvodi neizbrisive duhovne učinke, i prema tome niti je potrebno niti dopušteno nekoga drugi put krstiti, ako je jedamput valjano primio krštenje.

Međutim, ako neka krivovjerna sljedba napusti krštenje vodom, tada njezini članovi, koji su bili pravo kršteni, prije nego su se pridružili toj sljedbi, zovu se i jesu krivovjerci, ali oni članovi, koji su odgojeni u toj sljedbi i nijesu primili krštenje vodom, stvarno su nevjernici (infideles), i ako se obrate na kršćansku vjeru, valja da budu kršteni. Tako prvi opći crkveni sabor u Niceji g. 325 pravi razliku između novacijanevaca i pavlićana: prve zabranjuje krstiti, kada se obrate na pravu vjeru, jer su uredno podjeljivali krštenje, a pavlićane naređuje krstiti, jer krštenje nijesu podjeljivali vodom nego samo polaganjem ruku i molitvom (« duhovno krštenje ») ([2]). Slično su podjeljivali krštenje i novomanihejci tokom srednjega vijeka, pa je crkva uvijek naređivala, da se oni imaju krstiti, kada se obrate na katoličku vjeru ([3]).

2) - *Svjedočanstva rimskih papa i njihovih legata*

a) *Inocencije III g. 1200*

U pismu od 11. listopada 1200 papa Inocencije III piše ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku: « Doznali smo

([1]) Gl. *Croyance*, u DTC III 2364-96; *Athéisme et erreurs connexes*, u DTC I 2190-2210; *Hérésie. Hérétique*, u DTC VI 2208-2257; *Infideles (Infidéles)*, u DTC VII 1726-1930.

([2]) « Si quis confugit ad ecclesiam catholicam de Paulianistis et Cataphrygis, statutum est rebaptizari eos omnino debere ... », *Concg Nicaenum I*, an. 325, can.19 (Mansi II 691). O novacijanevcima gl. n. mj. can 8 (Mansi II 671).

([3]) Gl. dolje s. 131-135.

naime, kada je nedavno naš časni brat [Bernard] splitski nadbiskup istjerao iz Splita i Trogira ne mali broj patarena, da je odlični muž Kulin, ban bosanski, njihovoj zloći dao ne samo sigurno skrovište, nego i potporu, i njihovoj opačini izlažući svoju zemlju i samoga sebe, njih je častio kao katolike, dapače više nego katolike, zovući ih posebno kršćanima » (4). Ovo je prvi spomen bosanskih krstjana u rimskoj kuriji. Papa ih krsti imenom patarena, koji se naziv tada na zapadu, poimence u Italiji, davao novomanihejskim dvopočelnicima (dualistima) (5). Obavijest o bosanskim krstjanima papa nije dobio od kralja Emerika, nego on kralja obavješćuje o njihovu opstanku u Bosni i traži, da ih kralj kao vrhovni vladar Bosne odatle istrijebi. Kako se razabire iz papinskoga pisma, Inocencije III dobio je prvu obavijest o bosanskim krstjanima iz Dalmacije, po svoj prilici od samoga splitskoga nadbiskupa Bernarda.

b) *Ivan de Casamare g. 1203*

Vanredni izaslanik pape Inocencija III, Ivan de Casamare, koji je pokazao mnogo obzira, širokogrudnosti i ljubavi prema bosanskim krstjanima na glasovitom sastanku g. 1203 u Bilinu Polju kod Zenice, kada privatno, povjerljivo piše papi, bosanske krstjane zove patarenima, tj. krivovjercima dualistima. On javlja papi: « Obavivši posao s bivšim patarenima u Bosni, kako sam već prije

(4) « Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster [Bernardus], spalatensis archiepiscopus, Patarenos non paucos de spalatensi et traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum, et perversitati eorundem terram suam et se ipsum exponens ipsos pro catholicis, imuno ultra catholicos honoravit, vocans eos antonomas[t]ice christianos », Inocencije III kralju Emeriku 11. list. 1200; Bréquigny 2; PL 214, 871; VMSM I 12; CDC II 351.

(5) Gl. *Conc. Lateranense III*, an. 1179, can. 27 (Mansi 22, 232); RegPont II 1331; *Conc. Veronense*, an. 1184 (Mansi 22, 476); RegPont II 15.109; Innocentius *III, Ep. I* 94 (PL 214, 82); *Ep. X* 54 (PL 215, 1147); *Konstitucije Fridrika II*, g. 1220 sl., MGH-Const. II 108, 283 sl. itd.

pisao Vašoj Svetosti, bio sam u Ugarskoj nekoliko dana ... » (6).

c) *Honorije III*

U pismu svom dvorskom kapelanu, magistru Akonciju, kojega imenuje vanrednim legatom u Bosni, papa dne 3. prosinca 1221 piše: « ... Kako smo čuli, krivovjerci u Bosni ... javno propovijedaju bludnje svoje zloće na veliku štetu stada Gospodnjega ... » (7). Slično piše i Dubrovčanima dne 12. ožujka 1222 pozivljući ih, da izaberu novoga nadbiskupa, koji će imati posebnu zadaću, da istrijebi krivovjerce iz bosanske biskupije, koja potpada pod crkvenu vlast dubrovačke nadbiskupije (8).

d) *Grgur IX*

U svojim pismima od g. 1232 do 1239 više puta spominje krivovjerce u Bosni. Tako na 30. svibnja 1233 piše kardinalu Jakovu Prenestinskomu, svomu legatu u Bosni, kako je sa žalošću razabrao iz njegove istrage, da je bosanski biskup upao « u gorčinu ludoga krivovjerja ». Radi toga nalaže, da ga skine i da u Bosni postavi nova dva, tri ili četiri biskupa (9). O Bošnjacima veli: « O stanovnicima se te zemlje kaže, da su siromašni imanjem, a bogati zloćom, jer su većim dijelom zaraženi opačinom krivovjerja » (10). U drugom pismu od 13. veljače 1234 Grgur IX piše: « tolika je u Bosni i bližnjim pokrajina-

(6) « ... Tractato negotio illorum quondam patarinorum in Bosna, sicut iampridem scripsi sanctitati vestre, fui in Ungaria aliquantis diebus ... », VMSM I 19; AB 6; CDC III 36.

(7) « ... magistro Accontio, subdiacono et capellano nostro, apostolice sedis legato ... sicut audivimus, in partibus Bosnie tamquam in cubilibus structionum heretici receptati velut lamie nudatis mammis catulos suos lactent, dogmatizando palam sue pravitatis errores in enorme gregis dominici detrimentum », Honorije III u pismu od 3 prosinca 1221, VMH I 31; CDC III 196.

(8) Farlati VI 92; CDC III 210.

(9) VMH I 113; CDC III 379 sl.

(10) « ... cum habitatores illius terre dicantur in facultatibus tenues et in malitia locupletes, utpote qui pro magna parte sunt infecti heretica pravitate », gl. prednju b.

ma narasla množina nevjernika, da sva zemlja kao pusta i neprohodna plače i boluje » ([11]). Dne 8. kolovoza 1236 isti papa piše Sibislavu, knezu Usore, sinu bivšega bosanskog bana Stjepana, kako je « s radošću primio, da je on među knezovima bosanske biskupije, koji su zaraženi ljagom krivovjerske zloće, kao ljiljan među trnjem » ([12]). To opetuje i u pismima, koje je pisao Ancili, majci Sibislavovoj i ugarskim biskupima, kojima preporučuje Sibislava i njegovu majku ([13]).

c) *Inocencije IV*

U darovnici bosanskoj biskupiji od 20. srpnja 1244, koju je potvrdio i papa Inocencije IV, ugarsko-hrvatski kralj Bela IV tvrdi, da se « u Bosni opačina krivovjerstva odviše ojačala i tako raširila, da se u onim krajevima nalazi malo revnitelja i štovatelja prave vjere ([14]). Kralj Bela IV pisao je ovu darovnicu poslije nego se izmirio s bosanskim banom Ninoslavom, i u njegovoj prisutnosti, pa sigurno ne bi tako veliku objedu iznosio na Bosance, da oni uistinu nijesu bili većim dijelom zaraženi patarenskim krivovjerjem.

f) *Nnkola III*

Pred kardinalom Filipom, legatom pape Nikole III, ugarsko-hrvatski kralj Ladislav IV g. 1280 pod zakletvom je obećao, da će istrijebiti krivovjerje iz cijele svoje

([11]) « ... nostris est auribus intimatum, tanta in Bosna et vicinis provinciis excrevit copia perfidorum, quod iam tota terra velut deserta et invia luget et languet », Grgur IX, 13.velj. 1234 crkvenim prelatima u Slavoniji, VMH III 22; CDC III 397.

([12]) « ... nobili viro Zibisclao kenesio de Woscura nato quondam Stephani bani de Bosna ... Te igitur, qui sicut letantes accepimus, inter principes Bosnensis diocesis infectos macula heretice pravitatis existis quasi lilium inter spinas ... », Grgur IX knezu Sibislavu 8. aug. 1236, VMH I 147; CDC IV 15.

([13]) VMH I 147; CDC IV 16-18.

([14]) « ... nos attendentes in Bozna hereticorum perfidiam admodum invaluisse seu populasse, ita quod pauci invenirentur in partibus illis vere fidei zelatores vel cultores », VMSM I 297; CDC IV 237.

države, « posebno iz našega vojvodstva i biskupije bosanske i drugih okolnih zemalja, koje su pod našom vlasti, u kojima su, kako je poznato, različite sljedbe krivovjerske opačine već odavna žalosno nikle i štetno narasle » ([15]). To je isto u pismu od 19. kolovoza 1280 obećala i kraljeva majka Jelena, « vojvotkinja mačvanska i bosanska » ([16]).

God. 1280 Bosnom je neposredno vladao ban Stjepan Prijezda Veliki, vjeran i odan ugarsko-hrvatskom kralju Ladislavu. Prema tome Ladislav gornje obećanje nije učinio iz neprijateljstva prema Bosni i njezinu banu Stjepanu Prijezdi, nego radi toga, što je krivovjerje stvarno haralo Bosnom.

g) *Nikola IV*

U pismu od 23. ožujka 1291, papa Nikola IV javlja bivšemu srpskom kralju Stjepanu Dragutinu, tadašnjem namjesniku ugarsko-hrvatskoga kralja u Mačvi i Bosni, da je prema njegovoj molbi naredio starješini provincije Hrvatske (provincia Sclavoniae), da pošalje dva učena hrvatska franjevca u Bosnu, gdje se nalaze « veoma mnogi zaraženi krivovjerskom zločom » ([17]).

([15]) « ... et specialiter de ducatu nostro ac diocesi Boznensi et quibusdam adiacentibus terris sub nostra iurisdictione ac dominio constitutis, in quibus diverse heretice pravitatis secte ... iam dudum miserabiliter pupulasse et dampnabiliter excrevisse noscuntur ... », VMH I 348; CDC VI 378.

([16]) « Elisabetha dei gracia maior regina Hungarie, ducissa de Machou et de Wazna ... in ducatibus de Machou et de Wazna et in comitatibus de Pasega et de Wolkou ceterisque comitatibus nostre iurisdictioni subiectis ... eliminatis atque destructis inde hereticis, qui ecclesiam sanctam et fidem ipsius demoliri atque destruere dampnabiliter moliuntur », VMH I 347; CDC VI 357.

([17]) « Apostolatui nostro duxeris humiliter supplicandum, quod cum in partibus Bosnae tuae ditioni subjectis, sint quamplurimi haeretica pravitate infecti ... aliquas personas idoneas, regionis illius idiomatis non ignaras ... mittere dignaremur ad partes easdem ... Dilecto filio ministro ordinis fratrum minorum provinciae Sclavoniae ... dantes per alias nostras litteras in mandatis, ut auctoritate nostra duos eligat ex eodem ordine fratres ad prae-

h) *Ivan XXII*

Ovaj papa 18. srpnja 1319 piše Stjepanu II Kotromaniću, da je razumio iz pisma hrvatskoga bana Mladena Šubića, da je on « zagrijan revnošću vjere i pobožnošću odlučio istrijebiti krivovjernu zloću u Bosni, gdje to krivovjerje već dugo vremena štetno raste » (18). Pod istim nadnevkom papa Ivan XXII piše « Mladenu, vojvodi Hrvata i Bosne ... da je zemlja bosanska tolikom ljagom nevjerstva okaljana, da su ondje crkve zapuštene, svećenički red do temelja iskorijenjen; Kristove se svetinje kužnom porugom gaze; nema tu poštovanja križa, ne dijeli se pričest životnoga sakramenta, dapače samo se krštenje u mnogim stranama ne poznaje u narodu ni po imenu, iako je ono osnov kršćanske vjere » (19). Isti papa u pismu od 5. lipnja 1325 piše ugarsko-hrvatskom kralju Karlu Robertu i bosanskomu banu Stjepanu II Kotromaniću, da je « apostolska stolica dočula putem vjerodostojnoga izvještaja, da se veliko mnoštvo krivovjeraca iz mnogih i raznih strana sakupljeno, slilo u bosansku banovinu, koja se nalazi na granici Dalmacije, s namjerom, da ondje sije gadne zablude i sigurno

dicta idoneos ... quos ad memoratas partes dirigat pro eliminanda ex eisdem partibus haeretica pravitate, ac fide catholica inibi ... salubriter amplianda », WADD V 260; RAYNALDUS IV 111; BF IV 238 (443).

(18) « Petitio siquidem dilecti filii Mladini bani nobis exhibita continebat, quod tu fervore fidei et devotionis accensus ad exterminium pravitatis heretice, que in Bosnensi patria a multo tempore dampnabiliter pululavit, aspiras ... », VMSM I 135; CDC VIII 508.

(19) « Dilecto filio nobili viro Maladino Chroatorum et Bosne comiti, alias dicto bano ... non absque gravi turbatione mentis relatione fidedigna percepimus, quod terra Bosnensis diusque patria hereticorum ob rectorum negligentiam longo tempore ibidem degentium tanta sit infidelitatis labe polluta, quod ibi desolentur ecclesie, clericalis ordo sit extirpatus radicitus, et Christi sacra irrisione pestifera conculcentur, non ibi crucis reverentia ... non vivifici sacramenti communio, ipsius etiam baptismi, quod est religionis initium, nomen in plerisque partibus ignoretur a gentibus », VMH I 464; CDC VIII 535 sl.

škodi ... i već je mnoge duše zarazila zloća krivovjerstva » (20).

i) *Benedikt XII*

Novo razdoblje u pobijanju krivovjerstva i širenju kršćanstva u Bosni nastalo je g. 1340, kada je vrhovni starješina franjevačkoga reda, fra Gerard Odonis (Eudes), osobno posjetio Bosnu i tu osnovao novu franjevačku upravnu jedinicu, bosansku vikariju (21). Već prvi bosanski vikar, fra Peregrin Saksonac, naučio je hrvatski jezik naroda u Bosni i razvio veliku i uspješnu djelatnost. I kao franjevački starješina, vikar bosanske vikarije, i kao bosanski biskup, na koju je čast promaknut g. 1349, Peregrin je vršio velik utjecaj na bana Stjepana II Kotromanića (22) i na njegova nasljednika Tvrtka I, kojega ovaj ban zove: « naš duhovni otac biskup Peregrin » (23).

Papa Benedikt XII 28. veljače 1340 piše banu Stjepanu II Kotromaniću: « ... Iz izvještaja dragoga sina fra Gerarda, generalnoga ministra reda male braće, nedavno smo saznali ... da je on tebe našao spremna i pripravna, da se u bosanskoj banovini bogoslužje uspostavi, koje je ondje – kako se kaže – radi mnogobrojnih krivovjeraca, koji tu borave, bilo potpuno uništeno; i da ti imaš dobru i pohvalnu odluku, da sve crkve, koje tamo leže poderane i razvaljene, pomoću Božjom, u prvotno stanje uskrsnu i poprave se, da bi se u njima bo-

(20) « quod ... magna hereticorum caterva de multis et variis partibus congregata, ad principatum Bosnensem in confinio Dalmatiae constitutum ... confluxit ... iam multas animas ... infecerit haereticae pravitatis ... », pismo pape Ivana XXII ugarsko-hrvatskom kralju Karlu Robertu od 5. lipnja 1325; RAYNALDUS V 313; CDC IX 241. Gl. također isto djelo s. 243 sl. 492 sl.

(21) Gl. JELENIĆ, *Problem dolaska;* OTHMER, *Quaestio;* MANDIĆ, *BiH* I 482-4.

(22) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 258-61 482-5.

(23) « ... in presentia reuerendi in Christo domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, spiritualis patris nostri ... », povelja bana Tvrtka I u Đakovu od 13. veljače 1355, CDC XII 270.

žanska služba po obredu i običaju crkvenom i vjernika slavila. Odluku tvoje pobožnosti o svemu tome mnogo u Gospodinu preporučujemo ... » ([24]).

j) *Urban V*

Za vrijeme ovoga pape bosanskim vikarom bio je imenovan fra Bartul Alvernski, rodom iz Toskane u srednjoj Italiji. Bartul se brzo udomaćio u Bosni, naučio hrvatski jezik i s nekim prekidima upravljao bosanskim franjevcima punih 40 godina, od g. 1367 do 1407 ([25]). U pismu od 21. srpnja 1368 papa Urban V preporučuje bosanskom biskupu franjevačke vjerovjesnike, koji rade « oko obraćenja i iskorjenuća krivovjeraca » ([26]).

k) *Grgur XI*

U odgovoru od g. 1373 na *Upite* bosanskoga vikara fra Bartula Alvernskoga ovaj papa na više mjesta govori o krivovjercima u Bosni, o njihovim zabludama te o velikom broju obraćenika na katoličku vjeru ([27]).

l) *Bonifacije IX*

U pismu od 7. ožujka 1402 ovaj papa piše, da se

([24]) « Dilecto filio nobili viro Stephano bano Bosnensi ... Ex relatione dilecti filii fratris Geraldi generalis ordinis minorum nuper recepimus, quod ipse ... ad presenciam tuam accedens, te promtpum et paratum invenit, ut in principatu Bosnensi cultus restauretur divinus, qui propter multos hereticos ibidem degentes totaliter exinde, ut dicitur, est sublatus, quodque gratum et laudabile desiderium geris, ut omnes ecclesie, auxiliante deo, in pristinum statum resurgant et restaurentur, ut in eis divina officia secundum ritum et morem ecclesiasticum ac fidelium celebrentur; super quibus tue devotionis propositum plurimum in domino commendamus », VMH I 633; CDC X 526.

([25]) Gl. Fermendžin 9-1; Sderci da Gaiole 173-188; Golubovich V 217-219; Božitković 10-13; Mandić, *BiH* I 485-7.

([26]) « Cum sicut laetanter accepimus, dilecti filii fratres minores in tua dioecesi consistentes, circa conversionem, et extirpationem haereticorum, quorum multitudo in ea manere asseritur, continuis studiis elaborant ... », Wadd VIII 207; Farlati IV 62; AB s. 35, br. 193 (tu kriva g. 1367).

([27]) VMSM II 327-329; Kniewald 156-163.

prema izvještaju bosanskoga vikara Bartula « u vikariji Bosne rečenoga reda [male braće], koja se nalazi među nevjernicima i od katoličke vjere zastranjenima, brižnim i trajnim propovijedanjem i nagovaranjem braće toga reda 500.000 nevjernika, ili oko prilike, jednodušno obratilo na iskrenost prave vjere ... » ([28]).

m) *Jakov Markijski*

God. 1432 vrhovna uprava franjevačkoga reda i rimska kurija imenovale su pohoditeljem bosanske franjevačke vikarije, a kasnije starješinom, vikarom, fra Jakova Markijskoga, jednoga od tadašnjih najvećih zapadnih govornika i najrevnijih širitelja kršćanstva ([29]). U toj službi Jakov je bio g. 1435 ponovno potvrđen na daljnje tri godine ([30]). Dne 18. srpnja 1437 Jakov, srijemski biskup, o njemu kaže: « Jakov Markijski, vikar bosanski, istražitelj krivovjerske zloće, poslan od Apostolske stolice i svetoga koncila bazilejskoga » ([31]). Po svjedočanstvu njegova mlađega suvremenika i zemljaka fra Ma-

([28]) « Pro parte dilecti filii Bartholomei, vicarii Bosne ordinis fratrum minorum ... nobis nuper exhibita [relatio] continebat, quod sub vicaria Bosne dicti ordinis, que inter infideles et a fide catholica deviantes consistit, per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem vicaria existentium predicationes et inductiones quingenta milia personarum infidelium vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodoxe fidei sinceritatem unanimiter ... conversa fore noscantur ... », VMH II 418; *Starine* 39, 181.

([29]) Wadd, ad an. 1432, 14 sl.; AB 148 (733).

([30]) O životu i radu sv. Jakova Markijskoga gl. Caselli; Sgattoni. O njegovu boravku i radu u Bosni: AB br. 711 726 728 732-34 740-45 751 sl. 754 757-64 766-69 772 775-79 784-91 874 930 988; BFns I, br. 344 sl. 348 sl. 369 383 391 396-399 407; Wadd X, ad an. 1432-39; Božitković 18-22; Matanić, AFH 53 (1960) 111-127. Kao vikar Bosne zadnji put spominje se 28.V.1439. (AB br. 784). U zimi g. 1439/40 povratio se radi leda u Italiju. Prije 5. travnja 1440 propovijeda u Padovi (BFns I, br. 463) [Napnovija istraživanja gl. Lasić].

([31]) « frater Jacobus de Marchya, vicarius boznensis, inquisitor heretice pravitatis per sedem apostolicam ac sacrum concilium basiliense deputatus », AB 163 (br. 764).

rijana iz Firence, Jakov Markijski za vrijeme svoga boravka u Bosni napisao je *Raspravu protiv maniheja u Bosni* (*Dialogus contra manichaeos in Bosna*) ([32]). Ovo djelo ima osobitu vrijednost za pitanje bosanskih krstjana, jer je napisano u samoj Bosni, od čovjeka, koji je bio duboko teološki naobražen i uslijed duljega osobnog doticaja dobro poznavao, što su bosanski krstjani učili i vjerovali. U tom djelu sv. Jakov Markijski bosanske krstjane zove manihejcima i opisuje ih kao dvopočelne krivovjerce ([33]).

n) *Crkveni sabor u Bazelu g. 1435*

Na općoj sjednici crkvenoga sabora u Bazelu dne 3. rujna 1435 termopilski biskup izjavio je, da je on nedavno osobno posjetio Bosnu i da se uvjerio, da ima nade, da će se «stanovnici Bosne, koji su zaraženi manihejskom zabludom, moći dovesti u krilo katoličke crkve» ([34]). Kako se razabire iz njegove izjave na spomenutoj saborskoj sjednici, ovaj biskup nije bio neprijateljski raspoložen prema bosanskim krstjanima, nego je naprotiv pokazivao mnogo razumijevanja i ljubavi za njih i za Bosnu. On ipak smatra i zove sljedbu bosanskih krstjana manihejskom zabludom.

o) *Eugen IV*

Pismom od 12. rujna 1439 papa Eugen IV imenovao je svojim legatom u Bosni hvarskoga biskupa Tomu, koji se na florentinskom crkvenom saboru istakao kao vješt i okretan crkveni dostojanstvenik. U pismu od 30. srpnja 1446 isti papa piše, da je Toma u Bosni već sedam godina papinski legat i da mu je nakon dugih pregovora uspjelo obratiti bosanskoga kralja Tomaša i prevesti na katoličku vjeru ([35]). U pismu od 3. studenoga 1445 na osnovu izvještaja legata Tome Eugen IV piše o bosanskim krstjanima ovo: «... Oni tajnu božanskoga utjelovljenja smatraju pričinjanjem tako, da utjelovljenje Sina Božjega, muka i uskrsnuće nijesu bili stvarno nego prividno ... Oni đavlu priznaju moć ravnu svemogućemu Bogu postavljajući dva prva počela, jedno zlih bića, a drugo dobrih; oni osuđuju stari zavjet, sakate i kvare novi; oni osuđuju ženidbu i jela, koja je Bog stvorio na službu ljudima, proglašuju nečistima...»([36]).

([32]) «Duos libros sermones quadragesimales ... Item, quatuor tractatus diversos de sanguine Christi. Item, dialogum de veritate essentiali corporis humani ... Item alium contra Manicheos de Boemia, et *alium contra manicheos in Bosna* ...», MARIANUS DE FLORENTIA 797.

([33]) Djelo *Dialogus contra manichaeos in Bosna* imali su u ruci crkveni cenzori g. 1697, kada se radilo o kanonizaciji sv. Jakoba Markijskoga. Od tada se tome djelu zameo trag, ali ima nade, da će se naći. Cenzori Johannes Bapt. Lucini i Johannes Bapt. Barberio sadržaj djela iscrpli su i unijeli u svoju ocjenu, koja se nalazi u skupnom djelu pod naslovom: *Monumenta canonizationis B. Jacobi de Marchia,* koje se danas nahodi u Rimu, knjižnica Vallicelliana a objelodanio ga je A. Matanić u AFH 53 (1960) 124 sl. Gl. dolje s. 535-537. [Gl. LASIĆ 244-52].

([34]) «Cap. V. Diligencia concilii ... de regno Bosgne tenente errores Manicheorum ... Septembris die tercia [1435] ... In qua per episcopum Terbipolensem propositum est per concilium intendi debere ad reduccionem regnicolarum Boxgne Manicheorum errore infectorum, de quibus tanta spes foret conuersionis sicut Grecorum ...», JOANNES DE SEGOVIA IX, cap. 5 (I 749). – U izdanju Birkovu krivo stoji: «eposcopum Terbipolensem» mjesto «Thermopylensem». Radi se o franjevcu Nikoli Trevižaninu (de Treviso), učitelju bogoslovlja, koji je bio imenovan biskupom u Tebama u Grčkoj dne 4. travnja 1410 i na 10. kolovoza iste godine premješten za ninskoga biskupa u Dalmaciji. Nikola je u Ninu ostao do 13. listopada 1424, kada je bio premješten na stolicu Termopilsku u Grčkoj, gdje je i umro koncem g. 1452 (gl. EUBEL I 146 388 i 510). Za četrnaestgodišnjega boravka u Ninu, fra Nikola Trevižanin naučio je hrvatski, pa je g. 1434, kada je prošao kroz Bosnu na putu u Bazel na sjednicu crkvenoga sabora, mogao s bosanskim bogomilima govoriti njihovim hrvatskim jezikom i od njih točno saznati, šta vjeruju i kako su raspoloženi prema ujedinjenju s katoličkom crkvom.

([35]) FARLATI IV 256.

([36]) «Ipsi sunt qui ministerium divinae Incarnationis simulatorium fuisse contendunt, ita ut incarnatio Filii Dei, passio, resurrectio non vere sed apparenter credantur exhibita ... Hi sunt

To su glavne zasade, koje su negda učili na zapadu i talijanski katari i francuski albigenzi, ali kojih nije više bilo u tim zemljama od konca četrnaestoga stoljeća ([37]).

p) *Nikola V*

U pismu od 18. lipnja 1447 Nikola V piše bosanskomu kralju Tomašu: « Ti si se dragovoljno povratio jedinstvu pravovjerne vjere s kršćanima tvoga kraljevstva » ([38]). Isti papa u pismu od 1. veljače 1449 piše svomu legatu Tomi Hvarskomu o kralju Tomašu: « Stjepan Toma, svijetli kralj Bosne, do nazad kratko vrijeme udaljen od istine katoličke vjere, ljagom manihejskoga krivovjerja okaljan, s podložnim narodom dulje je išao stramputicom », te: « Istina, kralj Stjepan Toma, zabacivši zabludu, priznao je istinu katoličke vjere, ali je ostalo ipak nekoliko plemića i velikaša zaraženih ljagom krivovjestva, među kojima je prvi i glavni vojvoda Stjepan, punac rečenoga kralja i vojvoda Ivan Pavlović, koji je pred tri godine priznao katoličku vjeru, ali se već drugi put povratio na svoju bljuvotinu ... » ([39]).

Ove tvrdnje pape Nikole V, koje odaju dobro poznavanje tadašnjih prilika u Bosni, imaju posebnu povjesnu vrijednost, jer su pisane privatno, povjerljivim načinom njegovu legatu Tomi Hvarskomu, koji je već 9 godina boravio u Bosni i potanko poznavao stvari, kako stoje. Toma, koji je govorio narodnim jezikom hrvatskim, bio je prijatelj kralja Tomaša i često boravio na njegovu dvoru. Kada je kralj Tomaš dne 18. prosinca 1451 sklapao ugovor s Dubrovčanima u gradu Bobovcu, on piše: « rotismo se prid' ocem' ligatom' biskupom hvar'-

qui Diabolo parem omnipotenti Deo exibent principatum, duo ponentes prima principia, unum malorum, alterum bonorum; hi sunt damnatores veteris testamenti, mutilatores et corruptores novi; hi sunt qui nuptias damnant, qui cibos a Deo ad usum hominum creatos immundos affirmant ... », Farlati IV 257 sl.

([37]) Gl. Borst 135-142.

([38]) « dum te ad orthodoxam fidei unitatem sponte cum christifidelibus tui regni reduxisti », BFns I 539 (1070).

([39]) Gl. dolje s. 499, b. 99.

skim' i prid' ocem kuštodom' i kapelanom Marinom' i svidoci vlastele kralev'stva mi ... » ([40]).

r) *Ivan Kapistranski*

Glasoviti propovjednik križarske vojne protiv Turaka i branitelj Beograda sv. Ivan Kapistranski na osnovu izvještaja bosanskih franjevaca pisao je papi Kalikstu III dne 4. srpnja 1455 između drugoga: « Mnogi od onih bosanskih krivovjeraca, koji su slijedili vjeru patarensku, čuvši riječ Božju, obraćaju se na vjeru rimsku » ([41]).

s) *Pio II*

U pismu od 7. lipnja 1460 javio je svomu legatu kardinalu Sv. Andela, « da je dao nalog hercegu Stjepanu, da ne prima patarena ... » ([42]). Kada je kralj Stjepan Toma poslao u Rim trojicu prvaka bosanskih krstjana, Đuru Kučinića, Stojsava Tvrtkovića i Radmila Vjenčinića, i ovi u Rimu primili katoličku vjeru, na njihovu povratku u domovinu papa Pio II u pismu od 2. kolovoza 1461 piše: « ... došavši osobno do Svete stolice ... svi su se odrekli manihejskih zabluda i njihova krivovjerja ... » ([43]).

U 16. poglavlju djela *Cosmographia*, koje je napisao početkom svoga papinstva, Pio II piše: « U Bosni ... su veoma jaki krivovjerci, koji se zovu manihejci, veoma zao rod ljudi, koji uče, da postoje dva počela bića, jedno zlih, a drugo dobrih. Ne priznaju prvenstvo rim-

([40]) StPov I/2 120.

([41]) « Multis ex illis haereticis bosnensibus, qui fidem tenuerunt patharenorum, audientes verbum Dei, convertuntur ad fidem romanam », AB 225 (954).

([42]) « ... Duci vero Stephano de non recipiendis patarenis mandatum, quod suades, per litteras et oratores nostros diligentissime fecimus », VMH II 359; AB 241 (1016).

([43]) « ... apud quam [Sedem apostolicam] personaliter constituti ... omnes manicheorum errores et illorum heresim abnegantes », VMH II 363; AB 243 (1026).

ske crkve, niti uče, da je Krist jednak i istobitan s Ocem » (44).

* * *

Nedavno je Miroslav Pervan napisao: « Rim nikad nije nikakvu osudu izrekao nad Bosnom radi hereze » (45). Na oči izgleda, da je tako, ali stvarno to je neistinito. Rim nije nigda imenice ni posebno osudio bosanske krstjane, ali samo zato, što ih nije smatrao nekom novom, posebnom herezom. U očima Rima bosanski su krstjani bili ogranak novomanihejskoga krivovjerja, kojega su se pristaše u Italiji obično nazivali katarima ili patarenima. Kada je novomanihejska nauka, a napose patarenstvo, osuđeno na crkvenim saborima Lateranskom III g. 1179, Veronskom 1184 i Lateranskom IV g. 1215, nakon što se spomenulo opće poznate nazive tih krivovjerja, dodano je, da se osuđuju i krivovjerci « u drugim mjestima, [koje] neki drugim imenima zovu » (46). Pod ovim izrazom pape su uvijek smatrali, da su bili uključeni i osuđeni i bosanski krstjani. Pape su stvarno osuđivali bosanske krstjane, dotično smatrali ih osuđenima, svaki put, kada su tvrdili, da u Bosni ima krivovjeraca, kada su tamo slali vjerovjesnike i

(44) « In Bosna ... quamplurimum haeretici possunt, quos vocant manicheos, pessimum genus hominum, qui duo principia rerum produnt, alterum malorum, alterum bonorum. Nec primatum romanae ecclesiae tenent, neque Christum aequalem consubstantialemque patri esse fatentur », Pius II, *Cosmographia* 339.

(45) DP 8 (1952) 142.

(46) « ... quia in Gasconia, Albegesio, et partibus Tolosanis, et aliis locis, ita haereticorum, quos alii catharos, alii patrinos, alii publicanos, alii aliis nominibus vocant, invaluit damnata perversitas ... eos et defensores eorum, et receptores, anathemati decernimus subjacere: et sub anathemate prohibemus, ne quis eos in domibus, vel in terra sua tenere, vel fovere, vel negotiationem cum eis exercere praesumat ... », *Conc. Later. III*, an. 1179 (Mansi 22, 232); « ...condemnantes universos haereticos, quibuscumque nominibus censeantur ... », *Conc. Later. IV*, an. 1215, can. 3 (Mansi 22, 986).

istražitelje krivovjerske opačine (inquisitores pravitatis haereticae), kada su upozoravali bosanske biskupe i njihove metropolite na krivovjerce u zemlji, kada su pozivali bosanske vladare, ugarsko-hrvatske kraljeve, hrvatske i bosanske hercege, da istrijebe manihejsko krivovjerje iz Bosne. Papinskih pisama, u kojima oni govore o vjerskim prilikama i krivovjercima u Bosni, ima nekoliko stotina, počevši od pisma pape Inocencija III g. 1200 do pisama pape Pija II g. 1463. Mi smo u prednjim stranicama naveli samo glavna od tih papinskih pisama, iz kojih se nedvojbeno vidi, da je Rim smatrao bosanske krstjane novomanihejskim krivovjercima i od crkve osuđenima.

3) - *Svjedočanstva istočne pravoslavne crkve*

Slično kao zapadna crkva, i istočna crkva osuđivala je bogomile i bosanske krstjane kao krivovjerce. Bogomilstvo je nastalo u Bugarskoj i konačno je ustrojstvo monaškoga oblika dobilo pod utjecajem bizantskih monaha na području istočne crkve (47). Radi toga su i prvi opisi i osude bogomilstva došli iz krila te crkve.

a) *Teofilakt*

Carigradski patrijarh Teofilakt bio je sin cara Romana Lakapena, a stric carice Eudoksije, žene bugarskoga cara Petra (927-969). U vrijeme vladanja ovoga cara pojavilo se u Bugarskoj novo krivovjerje, kojemu je bio početnik bugarski pop Bogomil (48). Car se obratio na carigradskoga patrijarha Teofilakta i od njega zatražio upute, kako da postupa s novim krivovjerjem. Patrijarh mu je odgovorio u dva pisma, od kojih se prvo izgubilo. Drugo pismo objelodanio je ruski učenjak N. M. Petrovskij g. 1913, te J. Duičev g. 1964 (49).

(47) Gl. dolje s. 150-157 i 312 sl.

(48) Gl. dolje s. 150.

(49) Petrovskij 361-68; Duičev.

Prema opisu, koji je dobio iz Bugarske, patrijarh Teofilakt potanko je teološki raščlanio novu zabludu i sastavio naputak, kako car ima postupati s pristalicama nauke popa Bogomila, koga on imenice ne spominje. Prema Teofilaktu Bogomilovo krivovjerje nije stvarno nova nauka, nego staro manihejsko krivovjerje, pomiješano s pavlićanskim zabludama, koje je « sveta katolička crkva » već odavna osudila. U 14 točaka patrijarh iznosi glavne zasade novoga krivovjerja, osuđujući svaku pojedinu krivu nauku i proklinjući ih ([50]).

b) *Kozma Svećenik*

Nakon propasti prvoga bugarskoga carstva g. 971 i ukidanja bugarske patrijaršije, u Bugarskoj se stalo jako širiti Bogomilovo krivovjerje. Da tome stane na put, bugarski svećenik Kozma napisao je na bugarskom narodnom jeziku djelo, pod naslovom *Slovo* ili *Besenada* ([51]), u kojemu potanko iznosi nauku Bogomilovu i pobija je kao krivovjersku ([52]). *Slovo* svećenika Kozme, uz poslanicu patrijarha Teofilakta, najglavniji je izvor za poznavanje početne nauke bugarskih bogomila, a prema tome i bosanskih krstjana, koji izvorno od njih vuku svoj korijen.

c) *Nemanja*

Od konca 10-st. osamdesetih godina pa do 12-st., Raška i Bugarska dulje su se vremena nalazile u istoj bugarskoj, dotično bizantskoj državi ([53]). Za vrijeme toga zajedničkoga državnog života općenje između Bugarske i Raše bilo je često putem vojnika, državnih službenika, trgovaca i privatnih putnika. U tom čestom dodiru bogomilstvo se raširilo iz Bugarske među Srbe u Raškoj.

([50]) N. dj. i mj.; SOLOVJEV, *Svjedočanstva* 3 sl.
([51]) Najbolje izdanje: POPRUŽENKO, *Kozma prezviter.*
([52]) N. dj. uzastopce. Glavne bogomilske nauke donosi SOLOVJEV, n. dj. 8-11.
([53]) Gl. ZLATARSKI, *Istorija;* JIREČEK-RADONIĆ I 154-205.

Veliki župan Nemanja, kada je nakon smrti bizantskoga cara Emanuela Komnenca († 1180) osamostalio Rašu, stao je progoniti bogomile iz svoje države. On ih je smatrao « krivovjercima », pristašama « mrske i neprijatne vere » ([54]). Kako je zabilježio Stjepan Prvovjenčani, sin Nemanjin, ovaj je u sporazumu s crkveno-državnim saborom bogomilske krivovjerce teško kaznio. Prvovjenčani piše: « I [on] obliči bezboštvo njihovo, i jedne spali, a druge kazni raznim kaznama, druge liši zemlje od države svoje, i skupivši domove njihove i sva imanja, razdade ih prokaženim i ništim. A učitelju i načelniku njihovu odreza jezik u grlu njegovu, koje ne ispoveda Hrista Sina Božjega, a njegove nečastive knjige spali, i njega posla u izgnanstvo, zapretivši da se nikako ne ispovedi niti pominje trikleto ime. I sasvim iskoreni tu prokletu veru, da se od tada više nije ni pominjala u njegovoj državi » ([55]).

d) *Sinodik cara Borila*

Bugarski car Boril (1207-1217) održao je g. 1211 veliki državno-crkveni sabor u Trnavi, na kojemu je tadašnji bizantski sinodik (ispovijedanje vjere i proklinjanja krivovjeraca) priredio za bugarsku crkvu ([56]). U Borilovu sinodiku izričito se osuđuje i proklinje Bogomil i njegovi sljedbenici kao krivovjerci. Budući da i crkva bosanskih krstjana izvorno potječe od Bogomila, bugarska je pravoslavna crkva putem Borilova *Sinodika* osuđivala i crkvu bosanskih krstjana kao krivovjernu i njezine članove proglasila krivovjercima.

e) *Sava*

Uza svu strogost i nastojanje Nemanja nije uspio iz Raše potpuno iskorijeniti bogomilstvo. Očev rad nastavio je apostolatom riječi njegov najmlađi sin, mitropolit Sava, osnovatelj srpske narodne crkve. O njegovu

([54]) STJEPAN PRVOVJENČANI, *Žitije sv. Simeona* 181.
([55]) N. dj. 182.
([56]) POPRUŽENKO, *Sinodik carja Borila.*

radu protiv bogomilskih krivovjeraca piše njegov životopisac Teodozije ovako:

« Idući po svoi zemlji svojega otačastva, apostolski propovedaše jevandelje, kazivaše razumno svima Trojicu, sve učaše o vapućenju Sina Božjeg, zapovedaše da svi ispovedaju da je On jednak Ocu i bespočetan i da je uvek s njim i da je prede vekova od njega roden i jednobitan ... propovedaše krštenje pokajanjem radi otpuštenja grehova, jeresi razoravaše, crkve podizaše » ([57]).

f) *Srpske krmčije*

Istočna crkva ima stalne službene zbirke crkvenih zakona, u kojima se posebno govori o krivovjerjima. U grčkom jeziku te se zbirke zovu nomokanon, a u srpskom, bugarskom i ruskom jeziku krmčija, od riječi krmiti, upravljati. Srpsku krmčiju stvorio je sv. Sava na osnovu Focijeva nomokanona i Aristonova i Zonarina tumačenja ([58]). Ta se zbirka u znanosti obično naziva *Svetosavska krmčija.*

Savina krmčija sačuvala se do danas, s neznatnim razlikama, u 9 rukopisa, koji su nastali od g. 1261 do 1615. Te su: Ilovička krmčija (g. 1261/2), Raška krmčija (1305), Sarajevska krmčija (1370/1), Pčinjska krmčija (1360/70), Mileševska krmčija (16-st., prepisana iz izvornika od g. 1295), Lesnovska krmčija (1551/2), Savinska krmčija (prije g. 1602), Moračka krmčija (1614/5), prepisana s izvornika (od g. 1251/2), Krmčija popa Nikole iz 17-st.

U svim se srpskim krmčijama bogomili, koje krmčije obično zovu « babunima », proglasuju krivovjercima i njihovo se porijeklo izvodi iz staroga masalijanskog krivovjerja ([59]). Tako Sarajevska krmčija 42. poglavlju

([57]) Bašić 155.

([58]) Solovjev, *Svetosavski nomokanon;* Isti, *Svjedočanstva;* Troicki.

([59]) O masalijanskom krivovjerju gl. Kmosko, *Liber graduum;* Ficker, *Die Phundagiagiten* 236-242; Puech-Vaillant, *Cosmas* 325-336.

daje naslov: « O masalijaneh iže sut ninja glagoljemi bogomili babuni » ([60]). Na dnu iste stranice, ispod teksta, nalazi se prepisivačeva opaska: « Masalijane učitele bogomilom sut rekše babunom » ([61]). Slični dodaci nalaze se i u poglavlju 61. i 63. te krmčije ([62]).

g) *Srpski sinodici*

Da je sredovječna srpska pravoslavna crkva osuđivala bogomile i bosanske krstjane kao krivovjerce, imamo nepobitan dokaz u srpskim sinodicima. Tako se zovu službeni crkveni spisi, koji su sadržavali ispovijedanje pravoslavne vjere i osudu krivovjerja. Sinodici su se čitali u svim saborskim crkvama (patrijarškim i episkopskim) za vrijeme crkvene liturgije u prvu nedjelju velikoga posta, koja se radi toga zvala « nedjelja pravoslavlja ». Do danas su se sačuvala tri sredovječna srpska sinodika: pljevljanski ([63]), zagrebački ([64]) (dotično solunski) i dečanski ([65]). Prema Solovjevu dokazivanju ova tri sinodika predstavljaju razne redakcije sličnoga, dotično istoga srpskoga sinodika, koji je sastavio sv. Sava i proglasio na crkveno-državnom saboru u Žiči g. 1221 ([66]). Ovaj pak Savin sinodik osniva se na bizantskom sinodiku, koji je bio sastavljen g. 843 na osnovu zaključaka sedmoga općega crkvenog sabora u Niceji g. 787 ([67]).

Svi srpski sinodici osuđuju bogomile i babune kao « bogomrske jeretike », među koje uvrštuju i bosanske krstjane. Plevljanski sinodik, koji je napisan koncem

([60]) Solovjev, *Svjedočanstva* 32.

([61]) Solovjev, n. dj. 33.

([62]) Solovjev, n. dj. 33.

([63]) Prljinčević-Stojanović 22-30. Gl. također: Mošin, *Rukopis Pljevaljskog sinodika* 154-176.

([64]) Ružičić, *Obred ispovedanja* 1-5.

([65]) Ristić, *Dečanski spomenici* 24-26; Solovjev, n. dj. 44, b. 144.

([66]) Solovjev, n. dj. 37-68.

([67]) N. dj. 51.

14. stoljeća ([68]), o babunima i bosanskim krstjanima kaže ovo:

« Zli jeretici tr'kleti babunije, naricajuštei se l'žikr'stijane i rugajušteje se našej pravej vere ... da budut prokleti ... I v'zglasit' vel'mi: Rastudije bos'n'ski i Radomir i Dražilo i Tol'ko i Tvr'doš' i v'si naricajušte se kr'stijane i kr'stijanice a ne klanjajušte se svetim' ikonam' i kr'stu č'st'nomu, da budut' prokleti! » ([69]).

Na rubu rukopisa dodano je kasnije drugom rukom i drugim crnilom: « Radin gost hercegov, da bude proklet » ([70]).

Dečanski sinodik ovako izriče osudu babuna i bosanskih krstjana:

« Vsii jeretici, ikonoborci i pavlikia[ni] i bogomilci, sireč nebogomilci, da budut prokleti. - Ljudie tožde triždi ...

« Belizmen'c, Rastudije, Dražilo, Rastima gost, pop Tvrdoš, Dobrko, Radosim, Tvrtko, pop Braten i vsi jeretici Bosn'scii i Hl'mscii da budut prokleti i anathema.

« Nelepc, Stogniš, Boroe, Lepčin, Voihna, Prvoslav, Bregec, Stogniš, Rastudie i v'si verujušte v nje, da budut prokleti.

« Vlah Dobrovojević i Vlah Op'n'ković i Beloš brat mu, da budut prokleti i anathema » ([71]).

U Zagrebačkom sinodiku, poslije općega proklinjanje jeretika i srpskih babuna, dodano je ovo:

« Beliz'men'c, Rastudije, Dražilo, Tvrdoš, Dobrko, Radosim, Rastina gost, pop Drug, Tvr'dko, pop Braten, Hoteš i vsi jeretici Bos'n'sci i Hl'mscii da budut prokleti. Ljudije tožde trišt.

« Voihna, Prijezda, Nelep's, Stog'šii, Boroje, Lepčin

([68]) Solovjev, n. dj. 52, datira Plevaljski sinodik s. g. 1350-59. Mošin na osnovu vodenih znakova u rukopisu stavlja Plevaljski i Zagrebački sinodik u posljednju četvrt 14-st. (gl. Mošin, *Ćirilski rukopisi* 59; Isti, *Rukopis Pljevaljskog sinodika* 155, b. 6 i 161).
([69]) Solovjev, n. dj. 54; Isti, *Vjersko učenje* 31.
([70]) Glušac, *Istina o bogomilima* 262.
([71]) Solovjev, *Svjedočanstva* 62.

vsi verujušte v ne i svedetelje im da budut prokleti ...

« Vl'čko Grubešin ot'c i mati mu Radoslava, i Neradova baba Gradislava - da budut prokleti.

« Ban Stefan, Protomara snaha mu - da budut prokleti.

« Prvoslav, Bregoč, Stogšin, Voihna, Rastudije - da budut prokleti.

« Vlahinja, Voljavica - da budut prokleti » ([72]).

h) *Danilo*

U životopisu srpskoga kralja Stjepana Dragutina († 1316), njegov suvremenik i životopisac arhiepiskop Danilo, tvrdi da je Dragutin, kada je prešao u državu ugarsku i postao vojvodom Mačve i Bosne, obratio mnogo krivovjeraca, bosanskih krstjana, na pravu apostolsku kršćansku vjeru i dao ih krstiti. Danilove su riječi:

« S' bo blagoč'stivuj predrža zemlju ot'č'stvija svojega, mnogu stranu zemlje Ugarskije prijet i takožde i ot Bos'nkije zemlje, ot toje bo zemlje Bos'nskije mnogije ot' jeretik' obrati v veru hristijanskuju i kr'sti ih ([73]) v ime otca i sina i svetago duha, i priš'jedini ih svetej i apostolscej crkvi » ([74]).

Iz ovoga se vidi, da su arhiepiskop Danilo i tadašnja srpska pravoslavna crkva u prvoj polovici 14-st. smatrali tadašnje bosanske krstjane ne samo krivovjercima, nego i nekrštenim nevjernicima, kao i zapadna crkva.

i) *Simeon Solunski*

U svom djelu *Razgovor protiv svih krivovjerja*, pogl. 11., solunski arhiepiskop Simeon († 1429) tvrdi, da su

([72]) N. dj. 63.
([73]) N. dj. 77.
([74]) Ove zadnje riječi dodane su u karlovačkom mlađem rukopisu (Solovjev, n. dj. 77, b. 193). Od srpskoga arhiepiskopa Danila II potječe i zapis iz g. 1328/29 na izgubljenom atoškom Evanđelju, u kojemu je bilo zabilježeno o mladom kralju Stjepanu Dušanu: « [Uroš III] posla jego na bezbožnje i poganije babuni ... », Solovjev, n. dj. 82. Pokušaj Glušca da obeskrijepi taj zapis, pobio je J. Šidak, GIDBiH V 149-153.

bogomili «bezbožno mnoštvo, koji se zovu kudugeri» ([75]). Bizantski suvremeni pisci 15-st. «kudugerima» zovu bosanske krstjane u Hercegovini. Tako carigradski patrijarh Genadije II († 1459) i ljetopisac Laonik Kalkokondilas († o. 1463) ([76]). Dakle prema solunskome arhiepiskopu Simeonu hercegovački su krstjani bili bezbožni krivovjerci.

j) *Genadije II*

Na upit sionskih monaha pravoslavne vjere, da li smiju primiti darove i moliti se za vojvodu Stjepana, gospodara Hercegovine, budući da taj nije pravoslavni, carigradski patrijarh Genadije II Skolarios (1453-1459) odgovorio im je pismeno ([77]), da su se mnogi kudugeri obratili na pravoslavlje, i sam herceg Stjepan da se obratio, ali da se ne smije javno kao takav pokazati radi svoje vlastele ([78]). Radi toga darove mogu primiti i za Hercega se privatno moliti, ali ne javno u crkvi ([79]).

Iz ovoga se pisma patrijarha Genadija vidi, da on dotadašnje stanovnike Hercegovine nije smatrao pravoslavnima, ali tvrdi, da su se mnogi počeli obraćati na pravoslavlje; i sam herceg Stjepan da se u duši obratio, iako javno ne ispovijeda pravoslavnu vjeru iz straha pred svojom vlastelom vjere bosanskih krstjana. Stanovnike Hercegovine Genadij nazivlje kudugerima ([80]),

([75]) SYMEON, *Dialogus* 11 (PG 155, 65 D).

([76]) Za Genadija gl. b. 77; CHALCOCONDYLAS 249.

([77]) Pismo patrijarha Genadija nije sačuvano u izvorniku, nego u dva srpska prijevoda iz 16-st., koje je objelodanio KOVAČEVIĆ, *Nekoliko priloga* GSUD 63 (1885).

([78]) «i jako s'tvori tamo mnogih' ot kuduger' v' povinovanie gr'čkie crkve ...», n. dj. 12.

([79]) «Ovače gospodat' on' javljenno ubo ne razlučaet se s'vršenno ot kuduger', za ot'č'stva vlastel' strah ...», n. dj. 13.

([80]) O postanku i značenju imena «kudugeri» gl. FICKER 192-277; ŠKARIĆ, *Kudugeri,* PPP 6 (1926) 107-110; RADOJČIĆ, *O zemlji* 147-159; SOLOVJEV, *Fundajajiti* 121-147. Ovaj naziv najbolje je protumačila M. MILETIĆ (82-90) izvodeći ga od cut(is) – ger(o), nosilac kožne torbe, torbaš. U Macedoniji i danas narod muslimane zove «torbeši», jer su postali od bogomila, koji su

kojim su imenom tadašnji bizantski pisci zvali krivovjerne bogomile ([81]).

k) *Kratovski «Molitavnik»*

Iz rukopisa, koji je g. 1526 bio prepisan u Kratovu iz neke stare podloge, I. Ruvarac objelodanio je g. 1878 kratak navod, u kojemu se proklinju bosanski patareni i bogomili kao heretici. Navod glasi:

«Vsakoga jaduštago s eretikom ili pijuštago ili družbi dejuštago i ljubvi jedinjenija, sireč s armeninom ili s pavlikjanom ili že sut' paterini i bogomili, takovago anathema» ([82]).

Kratovski molitavnik sadržavao je skup pravila srpske pravoslavne crkve, kojemu je Ruvarac dao naziv *Molitavnik* ([83]). Iz njega se također vidi, da srpska pravoslavna crkva srednjega vijeka bosanske krstjane nije smatrala svojim vjernicima nego sljedbenicima osuđenoga krivovjerstva.

4) - *Svjedočanstva suvremenih zapadnih pisaca*

Da upoznamo, šta su učili bosanski krstjani i koje su veze imali s onodobnim istočnim i zapadnim vjerskim strujama, od osobite su vrijednosti suvremeni srednjovječni zapadni pisci. Oni su zabilježili ne jednu potankost, iz koje možemo doći do spoznaje, što su bili i kojoj su sljedbi pripadali bosanski krstjani. Većina tih djela bila je otkrivena ili kritički izdana ovo zadnjih deset petnaest godina od francuskoga istraživača dominikanca A. Dondaine ([84]) i talijanskoga kapucina O. Hilarina iz

uvijek sa sobom nosili torbu s *Otkrivenjem* sv. Ivana i priborom za jelo, da se ne bi onečistili masnim posuđem u tuđim kućama.

([81]) Gl. gore b. 75-80.

([82]) RUVARAC, *Nešto o Bosni,* GNČ II 252, b. 1; SOLOVJEV, *Svjedočanstva* 98.

([83]) *Molitavnik* se nalazio u biblioteci Srp. patrijaršije u Sr. Karlovcima, ali ga je nestalo za vrijeme zadnjega rata, SOLOVJEV, n. dj. 98.

([84]) Gl. gore s. 18, b. 14.

Milana (85). Novootkrivena djela, naravno, Rački nije poznavao, ali su ona ostala dosada gotovo nepoznata i današnjim povjesničarima u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu, koji pišu o problemu bosanskih krstjana.

Glavna suvremena djela na zapadu, u kojima nalazimo vijesti o bosanskim krstjanima, jesu slijedeća:

a) *O krivovjerju katara u Lombardiji*

Ovo je djelo napisao nepoznati pisac iz Lombardije prije g. 1214 (86). Dobro je poznavao nauku lombardskih katara i uopće onodobne vjerske struje u sjevernoj Italiji i u okolnim zemljama. Po svoj prilici i sam je dulje vremena bio pataren i to pristaša umjerene struje, kojoj je stao na čelu patarenski biskup Garat u Milanu. Djelo je izdao i s dobrim komentarom popratio A. Dondaine u *Archivum fratrum praedicatorum* g. 1949 u Rimu (87).

Pisac djela *O krivovjerju katara* na više mjesta spominje katarsku crkvu u « Slavoniji » i ono, što su učili « Slaveni » u njegovo doba, tj. koncem 12- i početkom 13-st. Između drugoga on piše:

« ... Neki su naime iz Mantove sa svojim sljedbenicima izabrali sebi za biskupa nekoga imenom Kalojana, koji je, pošto je bio poslan u Slavoniju i tamo primio red, vršio biskupsku službu među njima. Na isti također način jedan drugi, imenom Nikola, bio je izabran od skupine u Vicenzi i poslan u Slavoniju da primi red, i po povratku oni ga drže svojim biskupom ...

« Kalojan je biskup jednoga dijela krivovjeraca, koji imaju svoj red iz Slavonije, a Garat je biskup drugoga dijela, koji imaju svoj red iz Bugarske ...

« Slaveni vjeruju, da su u vremenu milosti Sin Božji, naime Isus Krist, i Ivan Evenđelist i Marija bili tri anđela, koji su se pokazivali u tijelu. I kažu, da Krist

(85) Gl. gore s. 18, b. 13.
(86) Gl. Dondaine, *La hiérarchie*, u AFP 289 sl.; Savini 88-94, stavlja postanak ovoga djela oko 1230.
(87) Dondaine, n. dj. 280-312.

nije uistinu uzeo tijelo, niti je jeo ni pio, niti razapet, niti umro, niti pokopan; i sve što je po ljudskoj naravi činio, nije bilo stvarno nego prividno; tako je, naime, izgledalo. Neki krivovjerci iz Bugarske vjeruju, da je Marija bila prava žena i da je Sin Božji od nje uzeo pravo tijelo, i istinito jeo i bio razapet u tijelu, ali nije s tim tijelom uzašao, nego ga je kod uzašašća odložio ...

« Garat, ređen biskupom u Bugarskoj, živi u Concorezzo, Kolojan, biskup je Mantove, a ima red iz Slavonije. Njegov stariji sin bio je Orto iz Bagnolo, a sada je biskup; mlađi njegov sin bio je Alderik de Gillingnellis iz Milana ... Nikola iz Vicenze, biskup iz Slavonije; njegov je stariji sin Petar Galus, a mlađi se zove Prandus » (88).

Zapadni pisci, a napose Talijani, od ranoga srednjega vijeka « Slavonijom » (Sclavonia) zvali su sve hrvatske zemlje ol Istre do Albanije te od Jadranskoga mora do Drave i Dunava na sjeveru i Drine na istoku. U te zemlje uključivalo se četiri hrvatske samoupravne jedinice: Bijela Hrvatska od rijeke Raše u Istri do Cetine u današnjoj Dalmaciji, Crvena Hrvatska od Cetine do Drima u Albaniji, sredovječna Bosna i « kraljevstva Slavonije » (regnum Sclavoniae) od Gvozda i bosanskih gora do Drave i Dunava (89). Tako papa Ivan VIII g. 879 piše pismo hrvatskom vladaru Zdeslavu « slavnom vojvodi Slavena » (90), a Grgur VII g. 1078 zove Mihajla, južnohrvatskoga kralja Crvene Hrvatske, « kraljem Slavena » (91). Papa Ivan X g. 925 i njegov nasljednik Leo VI g. 928 sada govore o « zemlji Hrvata », a sada o « zemlji Slavena » (92), dajući tim nazivima isto

(88) Latinski tekst gl. dolje s. 529-530.
(89) Gl. Mandić, *Crvena Hrvatska* 27-41; Isti, *BiH* I 52 sl. 172 sl. 212 sl. 398 sl.
(90) « Sedesclauo, glorioso comiti Sclauorum », Registrum Johannis VIII, ep. 184, MGH Ep. VII 147; DC 7; *Priručnik* 202.
(91) « Michaeli Sclauorum regi », pismo Grgura VII dukljanskomu kralju Mihajlu od 9. list. 1078 (Mansi XX 246); Farlati III 150; DC 211.
(92) « in prouincia Chroatorum ... per Slauinicam terram ... in

značenje. Mletački kroničar Ivan Đakon oko g. 1000 redovito zove Hrvate « Sclavi » ili « Croati Sclavi » ([93]). Podijski kanonik Rajmund de Agiles, koji je g. 1097/98 s križarima prve križarske vojne osobno prošao sve hrvatske zemlje od Trsta u Italiji do Skadra u današnjoj Albaniji, opisujući taj put, zemlju, kojom je prošao, šest puta zove « Sclavonia », a njezine žitelje imenuje pet puta « Sclavi » ([94]). Vilim Tirski (o. 1127-1196) u *Povijesti križarskih vojna* zove Hrvate « Sclavi » i « Sclavi Dalmatae » [95]). I domaći Latin, barski ljetopisac Pop Dukljanin, u svom *Ljetopisu* Hrvate redovito zove « Sclavi » ([96]). U Mlecima onaj dio grada, gdje su se okupljali Hrvati, zvao se u hrvatskom jeziku Hrvatska obala (« Riva od Hrvata »), a u talijanskom jeziku « Riva dei Schiavoni » ([97]). Tako se i u Rimu četvrt oko hrvatskoga gostinjca sv. Jeronima u cijelom srednjem vijeku zvala « Vicolo dei Schiavoni » ([1]), a hrvatske članove kolegija do g. 1485, nazivalo se « Sclavi », a poslije te godine « Sclavi » ili « Illyrici » ([2]).

Nazive « Sclavi » i « Sclavonia », koje je zapad da-

Sclauinorum terra ... per Sclauoniam ... in Croatorum terra », DC 187-196; *Priručnik* 213-224.

([93]) DC 364 367 424 itd.

([94]) « Sclavoniam ingressi multa dispendia itineris passi sunt ... a Sclavis ... impetum in Sclavos fecit ... cumque ... Sclavi ... Quadraginta etenim fere dies in Sclavonia fuimus ... voluit Deus exercitum suum transire per Sclavoniam ... Tandem post multa laborum pericula apud Scodram ad regem Sclavorum pervenimus ... Hactenus de Sclavonia. Venimus Durrachium », Raymundus de Agiles, *Historia Francorum* 139 sl.; DC 461-463; *Priručnik* 401 sl.

([95]) « ... iuxta Aquileam transeuntes in Istriam, inde tandem in Dalmatiam descenderunt ... Sclavi Dalmatae ... ad locum cui Scodra nomen, Sclavorum regem ibi repererunt ... tandem pervenerunt Durachium », Wilermus Tyrensis, *Historiae* II 17 (660 sl.); DC 462-64; *Priručnik* 402-404.

([96]) Šišić, *Letopis,* Index, s. 475, pod riječima: « Sclavi » i « sclavonica lingua »; Mošin, *Ljetopis,* uzastopce.

([97]) Gl. Mandić, *Crvena Hrvatska* 276, b. 28.

([1]) N. dj. 276.

([2]) Gl. Crnčić, *Prilozi, Starine* XVIII 1-164.

vao Hrvatima, nijhovoj zemlji i jeziku, i sami Hrvati prihvatili su već iz ranih stoljeća, kada su pisali latinskim jezikom. Tako u natpisu opata Teudeberta između g. 879/92 u Ninu, tadašnjem glavnom gradu Hrvata, piše: « U vrijeme gospodina Branimira, vladara Slavena » (Temporibus domno Brannimero dux Sclavorum » ([3]), a u darovnici Biograđana g. 1076 stoji: « Kada je Slavenima vladao Zvonimir » (regnante Suinimir apud Sclavos) ([4]). Sam veliki hrvatski kralj Petar Krešimir IV u svojim darovnicama g. 1060 i 1070 jezik hrvatski zove: « slavonice », « in uulgari slauonico » « sclavice » ([5]). Od sredine 11-st. pa dalje u dalmatinskim gradovima, napose u Zadru i Splitu, često u poveljama nastupaju svjedoci Hrvati i mjesni Romani. U latinskim ispravama prvi se nazivaju « Sclavi », a drugi « Latini » ([6]). I hrvatski hercezi i banovi u latinskim ispravama sebe nazivlju: « herceg [ili ban] cijele Slavonije ». Tako g. 1183 hrvatski ban Dionizije čini savjet « sa županima Slavonije » ([7]). Ugarsko-hrvatski kralj Andrija II g. 1210 zove « Slavonijom » ([8]) vojvodstvo « Dalmacije, Hrvatske i Zahumlja », kojim je on upravljao g. 1197-1204 ([9]). Hrvatski herceg Koloman (1226-1241) sam sebe negda naziva: « vojvoda (kraljevstva) Dalmacije i Hrvatske » ([10]) a negda: « vojvoda cijele Slavonije » ([11]). U povelji izda-

([3]) *Priručnik* 123.

([4]) DC 109.

([5]) N. dj. 73 88 145 sl.

([6]) « Testes latini », darovnica samostanu sv. Krševana g. 1072, DC 93; « ... multi tam Sclavi quam Latini », CDC II 218; zatim s. 240 243 250 253 itd. Gl. također: Mandić, *C. Hrvatska* 21, b. 7.

([7]) « dominus banus de consilio et iudicio cunctorum iupanorum Sclauonie, qui presentes erant », CDC II 185.

([8]) « dum ducatum Sclauonie feliciter regeremus ... », CDC III 100.

([9]) Gl. Klaić, *Povjest Hrvata* I 184-192; Isti, *O hercegu Andriji (1197-1204)* 200-222.

([10]) « Collomanus dei gracia ... dux Dalmacie atque Croacie ... », 1. kol. 1226, CDC III 258. Slično, n. dj. 278, 326 itd.

([11]) « Colomanus dei gracia ... dux tocius Sclavoniae », o. g. 1128, CDC III 299. Slično, n. dj. 341 346 350 369 itd.

noj hrvatskim templarima herceg Koloman izričito naglašuje, da je « Slavonija » istovjetna s kraljevstvom Hrvatske i Dalmacije. On kaže: « sve templare, koji su u granicama našega vojvodstva Slavonije, kao u Dalmaciji, tako u Hrvatskoj ... » (12). I Tomazina, majka kralja Andrije Mletačkoga, vojvodkinja Slavonije, kaže da se njezino vojvodstvo prostire po svim hrvatskim zemljama od Dunava do Jadranskoga mora (13).U hrvatskoj državi koja je nosila naslov: « kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija » sve do 17-st. upotrebljavao se stari pečat iz g. 1497 s natpisom: « Pečat plemstva kraljevine Slavonije » (14). Papa Pio II (1458-1464) u svom djelu *Cosmographia* prikazujući jadranske zemlje piše: « Iza Albanije slijedi ilirski narod prema zapadu i sjeveru. Ovaj rod ljudi naše doba zove Slavenima; a [oni] se nazivlju jedni Bošnjacima, drugi Dalmatincima, treći Hrvatima, Istranima i Kranjcima » (15).

I hrvatska franjevačka provincija sa sijelom u Splitu, koja je bila osnovana na općoj skupštini reda najkasnije g. 1231 (16), a protezala se od Trsta do Skadra i od Jadrana do ušća Save u Dunav, nosila je u latinskom jeziku naslov « provincia Sclavoniae ». Istom g. 1393, nakon što je bosanska vikarija, koja je bila osnovana g. 1340, preuzela samostane u nutarnjim hrvatskim zemljama,

(12) « ... omnes templarios, qui infra ducatum nostrum Sclavoniae sunt terminos tam in Dalmatia, quam in Croatia », CDH III/2, 231 i 334.

(13) « Thomasina dei gracia mater illustris regis Hungarie, ducissa tocius Sclavonie et gubernatrix parcium citradanubialium usque ad maritima ... », CDC VII 214.

(14) « Sigillum nobilium regni Sclavonie », VHAD 1 (1895) 21. Otisak pečata donosi: KLAIĆ, *Hrvatski sabori* 277.

(15) « Post Albaniam Illyricae sequuntur gentes, ad occidentem septentrionemque versae. Hoc genus hominum nostra aetas Sclauos appellat: et alii Bosnenses, alii Dalmatae, alii Croacii, Istri, Carnique nuncupantur », PIUS II, *Cosmographia* 338.

(16) O dolasku franjevaca u hrvatske zemlje i o osnutku hrvatske franjevačke provincije spremam bosebnu raspravu [Gl. MANDIĆ, *Franj. Bosna* 1-30].

to je ime promijenjeno u dalmatinska provincija (« provincia Dalmatiae » (17), jer je uistinu koncem 14-st. bila ograničena samo na franjevačke samostane uz obalu Jadranskoga mora, u tadašnjoj hrvatskoj i mletačkoj Dalmaciji.

U « Slavoniju » (Sclavonia), kako se vidi iz navedenih primjera, sredovječni izvori i pisci uključuju i Bosnu, kao sastavni dio « zemlje Hrvata ». God. 1180 papa Aleksandar III šalje svoga legata Teobalda « nadbiskupima, biskupima, svemu kleru i narodu u Dalmaciji i cijeloj Slavoniji » (18), koji nosi posebno papino pismo bosanskom banu Kulinu (19).

Kada se hrvatski herceg Koloman spremao na križarsku vojnu protiv krivovjeraca u Bosni i Zahumlju (današnjoj Hercegovini), papa Grgur IV u pismu od 14. listopada 1234 sokoli ga, da velikodušno i snažno navali na te « krajeve Slavonije » (20). Tri dana kasnije papa piše Ivanu Nijemcu, « biskupu bosanskomu, propovjedniku križarske vojne protiv krivovjeraca u Slavoniji » (21). Isti dan papa piše zagrebačkomu biskupu Stjepanu, da je uzeo u zaštitu Sv. stolice hercega Kolomana i njegova imanja, dok bude ratovao protiv « krivovjeraca u krajevima Slavonije » (22). U svim tim navodima

(17) « ... in capitulo generali tunc in civitate Coloniensi celebrato, ob nonnullas causas rationabiles statuerunt, quod provincia Sclavoniae iuxta morem dicti ordinis de cetero provincia Dalmatiae nuncuparetur ... », Bula Bonifacija IX *Apostolicae sedis* od 10. travnja 1398, BF VII, br. 249.

(18) « Alexander episcopus ... archiepiscopis, episcopis et ... universo clero et populo per Dalmatiam et totam Sclauoniam constitutis ... », FARLATI III 211; PL 200, 1273; CDC II 167 sl; RegPont II 13694.

(19) FARLATI IV 44; CDC II 168 sl.

(20) « ... te versus partes Sclavonie ita magnanimiter et potenter accingas ... », VMH I 129; CDC III 415.

(21) « Venerabili fratri [Johanni] episcopo Bosnensi, contra hereticos Sclavonie predicanti ... contra hereticos in Sclavonie partibus constitutos ... », VMH I 129; CDC III 416.

(22) « [Stephano] episcopo Zagabriensi. Cum illustrissimum in Christo filium Colomannum ... signo vivifice crucis assumpto,

Grgur IX istovjetuje sredovječnu Bosnu sa « Slavonijom ». Da se u navedenim pismima pape Grgura IX pod nazivom « Slavonija » uistinu radilo o Bosni, izričito svjedoči ugarsko-hrvatski kralj Bela IV u povelji zagrebačkom prepozitu Filipu od 29. listopada 1244, kada kaže, da je njegov brat, hrvatski herceg Koloman, g. 1234 uzeo križarski znak i pošao na križarsku vojnu « protiv patarena u Bosni i zemlji Rami » ([23]).

Da se naziv « Slavonija » u 12-, 13- i 14-st. protezao i na Bosnu, govore nam nadalje i ovi izvori i činjenice. Pavao I Šubić, « ban Hrvata i gospodar Bosne » (1299-1312), imao je pečat s latinskim natpisom: « Pečat Pavla, kneza bribirskoga, bana cijele Slavonije » ([24]). God. 1317 papa Ivan XXII piše Pavlovu sinu Mladenu II: « Mladenu, vladaru Hrvata i Bosne u pokrajini Slavoniji » ([25]). U *Raspravici o početcima provincije Ugarske* dominikanskoga reda, koju je g. 1259 napisao Petar Patak, prema imenu Hrvat, piše: « Također u Bosni i Dalmaciji, koje se kod njih [patarena] zovu crkva Slavonije ... » ([26]). I pijemontski dominikanac Anzelmo iz Aleksandrije († o. 1279) izričito veli, da se u njegova vremena pod « Slavonijom » razumijevala i Bosna: « Neki iz Slavonije, naime iz zemlje, koja se zove Bosna » ([27]).

Vratimo se sada djelu *O krivovjeruju katara u Lombardiji*. U tom djelu, kako smo gore naveli, piše, da su Kalojan, biskup Mantove, i Nikola, biskup Vicenze, išli u « Slavoniju », da budu temeljito poučeni u katarskoj nauci, gdje su bili i ređeni za biskupe « po redu Slavonije ». To je bilo u isto vrijeme, ili nešto prije, nego je milanski biskup Garat išao u Bugarsku i tu bio zareden za katarskoga biskupa « po redu Bugarske » ([28]). Rajnerije Sacchoni, negdašnji sljedbenik Garatov, zabilježio je, da se Nazarij, veliki sin i nasljednik Garatov u biskupiji Concorezzo, povratio iz Bugarske prije g. 1190 ([29]). Prema tome i Kalojan je išao u « Slavoniju » i tu bio zareden za katarskoga biskupa prije navedene godine, a po svoj prilici oko g. 1180, kako to današnji povjesničari katarizma općenito uzimlju ([30]).

« Crkva Slavonije » (ecclesia Sclavoniae) prema onome, što smo gore rekli o značenju naziva « Slavonija » (Sclavonia) i « Slaveni » (Sclavi), pravo bi se imala prevesti « crkva Hrvatska » ili « crva Hrvata ». Ali kako nemamo nikakva povjesnoga dokaza, da bi u kojoj drugoj hrvatskoj zemlji bilo sijelo kakve katarske biskupije, osim u Bosni, to zapadni naziv « crkva Slavonije » (ecclesia Sclavoniae) moramo istovjetovati s crkvom bosanskih krstjana, o kojoj govore bosanski izvori ([31]). Sijelo « crkve Slavonije » bilo je u Bosni i pod njezinu vlast potpadali su svi vjernici te sljedbe u svim hrvatskim zemljama.

Ako gornjoitalski katari Kalojan i Nikola oko g. 1180 idu u « Slavoniju », zapravo u Bosnu, da tu budu temeljito poučeni u katarskoj vjeri i ređeni za katarske biskupe, ta nam činjenica nedvojbeno govori, da je crkva bosanskih krstjana već prije te godine bila organizirana sa svojim biskupom (djedom) na čelu i da je slijedila katarsku nauku, dotično da je bila krivovjerska sljedba po shvaćanju zapadne i istočne crkve.

proposuit hereticos de Sclavonie partibus in manu forti et brachio extento viriliter extirpare ... », VMH I 130; CDC III 147.

([23]) Gl. dolje s. 80, b. 5.

([24]) « S[igillum] Pauli Breberii comitis tocius Sclavonie b[ani] », Klaić, *Bribirski knezovi* 85.

([25]) « Milandinus, princeps Croatorum et Bosne in provincia Sclavonie », CDC VIII 457.

([26]) « Item in Bosnia et Dalmacia, que apud eos [patarenos] ecclesia Sclavoniae nuncupatur », MOP I (1896) 308.

([27]) « quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona », Ans. Alex. 308.

([28]) Gl. gore s. 55.

([29]) Rayn. Sacch. 76; *Haer. cath.* 312. Gl. Dondaine, *Italie* 290 sl.; Borst 235 sl.

([30]) Gl. Dondaine, *La hiérarchie* 294 sl.; Borst 237. - Dondaine, n. dj. 295, biskupstvo Kalojanovo stavlja oko g. 1175-1180, a Savini, n.dj. 179, oko g. 1193.

([31]) Gl. dolje s. 216-220.

b) *Konrad Portuški g. 1223*

Konrad, kardinal biskup od Porta i sv. Rufine (1219-1227), iz grofovske kuće von Urach u Njemačkoj ([32]), bio je papinski legat u Francuskoj za vrijeme križarskih vojna protiv albigenza. Pismom od 2. srpnja 1223 on je sazvao u Sens, jugoistočno od Pariza, sabor francuskih biskupa i drugih crkvenih dostojanstvenika ([33]), u kojemu je ostavio veoma znamenito svjedočanstvo o tadanjemu poglavaru crkve bosanskih krstjana.

Konradovo pismo nije sačuvano u izvorniku, nego samo u prijepisu, kako ga je dostavio ruenski (Rouen) nadbisukp Teobald svojim podložnim biskupima. Teobaldov prijepis objelodanili su, kako se čini, u cijelosti: Martène-Durand ([34]) i C. L. Hugo kao 129. pismo premonstratenskoga opata, pa biskupa Gervazija ([35]). Ove obje recenzije Konradova pisma tiskao je D. Mansi u svojoj glasovitoj zbirci *Collectio conciliorum,* sv. XXIII, col. 1203-1206. Suvremeni ljetopisci Radulf de Coggeshall ([36]), Roger de Wendover ([37]) i Matej Pariški ([38]) donijeli su u svojim ljetopisima iscrpan sadržaj Konradova pisma prema prijepisu ruenskoga nadbiskupa Teobalda služeći se većinom riječima samoga kardinala Konrada.

Sve se recenzije Konradova pisma slažu u tome, da je postojao « na granici Bugarske, Dalmacije i Hrvatske, do Ugarske » herezijarh, krivovjerski poglavar, koji se ponašao kao papa albigenza. U tekstu, kako ga donose Martène-Durand, Hugo i R. de Coggeshall, tvrdi se, da se taj poglavar krivovjeraca sam takvim smatrao i proglasio ([39]), a Matej Pariški i Roger de Wendover

([32]) Eubel I 35.
([33]) Pisma kard. Konrada, Mansi XXII 1203-1206.
([34]) Martène-Durand I 901-903.
([35]) Hugo I 115.
([36]) Radulphus 195.
([37]) Rogerus 87 sl.
([38]) Matthaeus Parisiensis 78 sl.
([39]) « ... in finibus Brunarum [sic!], Croatiae, et Dalmatiae,

pišu, da su ga albigenski krivovjerci postavili, dotično priznavali za svoga papu. Ova dva zadnja ljetopisca kažu, da je tom lažnom papi bilo ime Bartul (Bartholomaeus) ([40]), a druge recenzije mu ne navode imena.

Sve se recenzije, nadalje, slažu u tome, « da se k njemu [protupapi] stječu albigenzi, da na njihova pitanja odgovori, upijajući njegovu nauku i prihavaćajući mišljenje njegove osuđene sljedbe » ([41]). Prema tome ovaj prvi dio pisma, koji je istovjetan u svim recenzijama, dobro je sačuvan i bio je napisan od samoga kardinala Konrada.

Prema Rogeru de Wendover i Mateju Pariškom balkanski je protupapa došao osobno u Francusku, gdje mu je njegov imenjak i zamjenik Bartul Karkasonski ustupio svoju biskupsku stolicu u mjestu Porlos, a on se sam preselio u Tuluzu ([42]). Sve druge recenzije tvrde, da je balkanski papa poslao u Francusku samo svoga namjesnika Bartula Karkasonskoga. Ovomu je, prema recenziji Martène-Durand i pismu Gervazija Premonstra-

juxta Hungariam nationem, ut per antipapam moras antichristi de cetero breviores esse minime dubitetur, dum novus lucifer ... sedem suam contendit ponere in lateribus aquilonis, non tam ut sit similis altissimo apostolorum principis successori, quam ut ipsum cum universali ecclesia deprimat et annullet », Martène-Durand 902; Hugo 115; Mansi 22, 1203.

([40]) « Circa dies istos haeretici albigenses constituerunt sibi antipapam in finibus Bulgarorum, Croatiae et Dalmatiae, nomine Bartholomaeum ... », Rogerus 87. Iste riječi kod Matthaeus Parisiensis 78. – Ovdje upozorujemo na izraz pape Ivana XXII u pismu od 5 lipnja 1325: « ... ad principatum Bosnensem in confinio Dalmatiae constitutum », Raynaldus V 313; CDC IX 241.

([41]) « ... ad eum confluunt albigenses, ut ad eorum consulta respondeat, ejus inhiantes doctrinis, et ejus damnati sectae judicia complectentes », Mansi XXII 1204. Slično Rogerus 87; M. Parisiensis 78.

([42]) « ... est enim de Carcasona oriundus, vices illius antipapae gerens, Bartholomaeus haereticorum episcopus, funestam ei exhibendo reverentiam; sedem et locum [illi] concessit in Villa, quae Porlos appellatur, et se ipsum in partes Tholosanas transtulit », Rogerus 87; M. Parisiensis 78.

tenskoga, Vigorosus de Bathona, heretički biskup, dao svoje biskupsko mjesto u Pejors-u, a on sam prešao u Tuluzu ([43]). Ova tvrdnja je neispravna, jer iz drugih izvora znamo, da je Vigorosus de Bacona istom g. 1229 postao biskupski zamjenik (« filius maior ») albigenskoga biskupa Tenta u Angenu u južnoj Francuskoj, a tek g. 1232 naslijedio je spomenutoga kao biskup Angena ([44]). Prema tome ova rečenica pisma, kako je donose Martène-Durand i Hugo, bila je naknadno umetnuta (interpolata) i nije tako napisana od samoga kardinala Konrada.

U pismu kardinala Konrada nije se mogao nalaziti ni cijeli drugi dio pisma onako, kako ga donose Martène-Durand i Hugo. Sve, naime, recenzije uključivo s Matejom Pariškim na početku Konradova lista tvrde, da su se k protupapi stjecali (confluunt) francuski albigenzi i da su iz njegovih usta upijali (inhiant) krivovjernu nauku. Izrazi pak « stječu se » (confluunt) i « upijaju » (inhiant) naznačuju, da je veliko mnoštvo albigenza osobno dolazilo do balkanskoga pape i iz njegovih usta požudno upijali krivovjernu nauku. To je moglo biti samo onda, ako je antipapa osobno došao u Francusku, kako pišu R. de Wendover i M. Pariški. Iz ovoga, dakle, prvoga dijela Konradova pisma, koji je u svim recenzijama jednako sačuvan, i prema tome izvoran, valja zaključiti, da je drugi dio pisma, u kojemu se govori, da je balkanski papa poslao u Francusku svoga zamjenika, krivo sačuvan kod Martène-Duranda i Huga i da ti neispravno donose misao kardinala Konrada. Ovdje, dakle, imamo slučaj teksta neispravna, poremećena (textus contaminatus), koji valja popraviti prema onim recenzijama, koje donose ispravno misao kardinala Konrada, a to su R. de Wendover i Matej Pariški.

Prema recenzijama Martène-Durand, Hugo i R. de Coggeshall, Bartul Karkasonski, namjesnik balkanskoga protupape, u svojim pismima upotrebljavao bi izraz: « sluga slugâ gostoljubive svete vjere ». On je dapače redio biskupe i osnivao nove krivovjerne crkve ili biskupije ([45]). I ovdje u navedenim recenzijama mora da je krivo sačuvana misao kardinala Konrada. Ovaj je na početku svoga pisma rekao, da balkanski protupapa oponaša rimskoga papu i da se digao, da rimskoga papu uništi. Prema tome samo bolkanski protupapa mogao je oponašati papinski naziv « sluga slugâ Božjih », rediti biskupe i osnivati nove biskupije, kao što čini rimski papa. To nije mogao činiti Bartul Karkasonski, koji je bio samo namjesnik albigenskoga pape, kao što ni kod katolika nijedan papin suradnik nije nosio naslov « sluga slugâ Božjih » niti je redio biskupe i osnivao biskupije bez naredbe papine.

Iz ovoga svega valja zaključiti, da je u svim recenzijama, osim R. de Wendover i M. Pariškoga, drugi, glavni dio pisma pokvaren i interpoliran. Pravu misao kardinala Konrada sačuvali su R. de Wendover i M.

([43]) « Iste satanas quemdam suae perversitatis hominem usque in Agenum dioecesim diffamavit, nomine Bartholomaeum Carcensem. Est enim de Carcassona oriundus, vices illius agentem, ut illis corruptis partibus propinetur ... Cui Bartholomaeo Vigorosus de Bathona haereticorum episcopus funestam exhibendo reverentiam, sedem et locum suum concessit in villa quae dicitur Pejores, et seipsum transtulit in partes Tholosanas », Martène-Durand 902. Slično Hugo 115. Radulphus (195) piše: « qui misit ad eos quemdam suae perversitatis sectatorem, nomine Bartholomaeum, de Carcasa civitate ... ». — Ime mjesta Pejors, dotično Poreus, krivo je kod Martène-Duranda i Hugo-a, a ispravno kod Rogera i Mateja Pariškoga. Savini 80, našao je na karti biskupije Montpellier, tiskanoj g. 1706, mjesto « Perols », koje se nalazilo na mjestu današnje kupališne stanice Palavas, oko 7 i po milja južno od grada Montpellier-a. U tom mjestu bilo je sjelo katarske biskupije, koji je Bortolomej Karkasonski ustupio bosanskomu « papi » Tomašu - Bartolu.

([44]) Schmidt I 293, b. 4, te s. 299-301; Borst 234 sl«

([45]) « Iste Bartholomaeus qui litterarum suarum undique discurrentium prius salutationis alloquio seipsum intitulat in hunc modum, Bartholomaeus servus servorum hospitalis sanc[t]ae fidei tali salutem: ipse etiam ... creat episcopos et ecclesias perfidiae ordinare contendit ... », Martène-Durand 902; Hugo 115; Mansi XXII 1204.

Pariški, iako oni ne donose pismo u cjelini. Samo kod njih dvojice nema u tekstu unutarnjih protivština, nego se cijelo pripovijedanje od početka do kraja odvija logično i dosljedno, kao što je moralo glasiti pismo papinskoga legata kardinala Konrada, koji je, kako sam kaže, pisao o onomu, što je sam čuo i vidio (46). Prema tome kod uporabe pisma kardinala Konrada od g. 1223 valja slijediti tekst, kako su ga sačuvali Roger de Wendover i Matej Pariški. Prema njima stvar se razvijala ovako: u zemlji između Bugarske, kraljevine Hrvatske i Dalmacije živio je krivovjerski poglavica imenom Bartul, kojega su albigenzi priznavali za svoga papu. Ovaj je prije sredine g. 1223 došao u Francusku, gdje mu je Bartul Karkasonski ustupio svoju stolicu, a on se preselio u Tuluzu. Balkanski Bartul oponašajući rimskoga papu u svojim je pismima upotrebljavao naziv « sluga slugâ gostoljubive vjere », redio krivovjerne biskupe i osnivao krivovjerne biskupije. To je sve čuo i vidio tadašnji papin legat kardinal Konrad, pa je sav uzbuđen napisao pismo, u kojemu je sazvao francuske crkvene dostojanstvenike na crkveni sabor u Sens, jugoistočno od Pariza. Uzbuna se slegla, kada je balkanski papa domalo umro (47).

U pismu kardinala Konrada, kako smo naveli, piše, da je (poglavar krivovjeraca) antipapa došao iz zemlje, koja leži na granici Bugara, kraljevine Hrvatske i Dalmacije i ugarskoga naroda. Pod Bugarima on je razumijevao njihovo treće carstvo, kojemu je bilo središte u Macedoniji (48). Kraljevina Hrvatska i Dalmacija prostirala se g. 1223 na istok do rijeke Neretve, a na sjever do planine Raduše, Vitoroga i Gvozda (Petrova Gora) (49). Pod nazivom ugarskoga naroda pisac je mislio na državu

(46) « Ecce, quod vidimus, loquimur, et quod scimus testificamur », Rogerus 87; M. Parisiensis 78; Mansi XXII 1204.
(47) « Sed hunc tumultum mors praedicti antipapae celeriter terminavit », Rogerus 88; M. Parisiensis 79.
(48) Zlatarski, *Istorija* III.
(49) Gl. Mandić, *BiH* I 52 sl. 111-124.

ugarsku, uključivo s hrvatskim federativnim « kraljevstvom Slavonije » (regnum Sclavoniae), koje je na jugoistoku obuhvaćalo glašku županiju i dopiralo do Borja planine i Zavidovićkih vrata južno od Maglaja (50). Prema tome zemlja, iz koje je g. 1222/23 došao herezijarh u Francusku, bila je Bosna ili Srbija. Ovu zadnju valja isključiti, jer nakon što je Stjepan Nemanja oko g. 1185-1186 protjerao bogomile iz Raše (51), oni nikad više nijesu u Srbiji zahvatili jači korijen. God. 1223 srpskim je zemljama vladao Stjepan Prvovjenčani, a njegov brat, arhiepiskop Sava, vodio je živu djelatnost oko vjerske pouke i učvršćenja srpskoga naroda u kršćanstvu. Ovaj je g. 1219 u srpskoj državi osnovao osam episkopija, pa je isključeno, da bi u to doba mogla postojati kakva krivovjerna crkva u Srbiji na čelu sa herezijarhom (52). U kardinalovu pismu, dakle, može biti govora samo o Bosni. Ta je napola samostalna država (53) uistinu ležala na granici tadašnjega kraljevstva Hrvatske i Dalmacije i ugarskoga naroda. Kako smo već gore naveli, u Bosni je bilo sijelo crkve Hrvatske (ecclesia Sclavoniae), kamo su oko g. 1180 išli talijanski katarski prvaci, da budu dublje poučeni u katarskoj nauci i redeni za katarske biskupe (54).

Da je herezijarh, o kojemu govori kardinal Konrad, g. 1223 došao iz Bosne, to nam potvrđuju i onodobni događaji u toj zemlji. Papa Honorije III, naime, svojim pismom od 13. travnja 1221 poslao je u kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju svoga dvorskoga kapelana, magistra Akonција, čovjeka « veoma razborita i dobra », da iz Omiša istrijebi gusarstvo (55). Kako je zabilježio sovre-

(50) N. dj. 52 sl. 112-117 396-398.
(51) Gl. Stjepan Prvovjenčani 109-115 180-182; Jireček-Radonić I 163-65; Solovjev, GIDBiH V 15-24.
(52) Jireček-Radonić I 218-224; Corović 223-226.
(53) Gl. Mandić, *BiH* I 226-230 395-421.
(54) Gl. gore s. 54 i 61.
(55) Izvorno pismo pape Honorija III od 13. IV. 1221 nalazi

meni splitski pisac Toma Arhidakon, Akoncije je tokom g. 1221 sazvao u Split cijelu Dalmaciju i Hrvatsku « u pomoć protiv heretika » i potpuno skršio omiške Kačiće, od kojih su neki kao knez Osor pristajali uz bogomilsko krivovjerje ([56]). U to je papa Honorije doznao, da « krivovjerci u Bosni javno propovijedaju svoje opake bludnje na veliku štetu stada Gospodnjega » ([57]), pa je pismom od 3. prosinca 1221 Akoncija imenovao svojim legatom u Bosni i naredio mu, da pod svaku cijenu istrijebi krivovjerje iz te zemlje ([58]). Drugim pismom od 5. prosinca papa pozva ugarsko-hrvatskoga kralja Andriju II, ostrogonskoga nadbiskupa Ivana i druge ugarske biskupe, da se na poziv legata Akoncija dignu « muževno i silno » na bosanske krivovjerce ([59]). Kako razabiremo iz pisma pape Honorije III od 15. svibnja 1225, Akoncij je koncem g. 1221 ili početkom 1222 osobno pošao u Ugarsku, da tamo organizira križarsku vojnu protiv bosanskih krivovjeraca ([60]). Kod samoga kralja Andrije nije mogao ništa postići, jer je i on sam bio tada u najtežim prilikama sa svojim plemstvom, kojemu je g. 1222 morao izdati « Zlatnu bulu » s veo-

se u arhivu splitskoga kaptola, a objelodanili su ga: Lucius IV 4 (162); Farlati III 249; CDC III 191 sl.

([56]) « Convocavit autem totam Dalmatiam et Chroatiam in adiutorium suum contra hereticos et piratas ... », Thomas Arch. 26 (96). Gl. također n. dj. pogl. 35.

([57]) « Cum itaque, sicut audivimus, in partibus Bosnie tamquam in cubilibus structionum heretici receptati velut lamie nudatis mammis catulos suos lactent, dogmatizando palam sue pravitatis errores in enorme gregis dominici detrimentum », VMH I 31; CDC III 196; Potthast I 6725.

([58]) « ... per apostolica scripta mandantes, quatenus contra perfidos illos tam regem quam clerum et populum advocans, illos studeas profligare, adversus receptores et fautores eorum auctoritate nostra magnanimiter processurus ... », n. mj.

([59]) VMH I 31 sl.; CDC III 198 sl.

([60]) « Ugrino archiepiscopo Colocensi ... Gratum gerimus et acceptum, quod catholice fidei ductus amore, ad profligandos hereticos de Bosna, Soy et Wosora ... ad exhortationem b. m. magistri Acconcii ... te viriliter accinxisti ... », VMH I 55; CDC III 242.

ma velikim ograničenjem kraljevske vlasti ([61]). Ali je Akoncije našao odziva kod poduzetnoga i bojovnoga nadbiskupa kaločkoga Ugrina. Ovomu je kralj Andrija obećao dati Bosnu i Usoru, ako iz njih istrijebi manihejsko krivovjerje ([62]). Nadbiskup je Ugrin za kratko vrijeme organizirao znatan broj svojih ljudi i križara, pa je već koncem proljeća ili početkom ljeta g. 1222 navalio na Bosnu. Bosna se opre križarima. Ali kako obrana nije bila pripravljena, otpor bude svladan, iako uz veliko proliće krvi i znatan gubitak u ljudima i imanju kaločke nadbiskupije. Križari zaposjednu veći dio Bosne i više tisuća krivovjeraca odvedu iz zemlje i razbacaše po južnoj Ugarskoj ([63]). S križarima je morao biti i papin legat Akoncije, za kojega piše suvremenik Toma Arhidakon, da je « pošao u Bosnu i tu dugo vremena radio na iskorjenjenju krivovjeraca ([64]).

Ugrinova križarska vojna s uspjehom je svršena tokom ljeta i jeseni 1222. Akoncije, glavni pokretač križarske vojne, ostavio je Bosnu koncem jeseni g. 1222. Dne 28. prosinca 1222 nalazimo ga u Zadru ([65]), a 27. srpnja 1223 papa Honorije III nalaže mu, da preda palij splitskomu nadbiskopu Guncelu ([66]). Poslije toga Akoncij se povratio u Bosnu, da utvrđuje katoličku crkvu. Tu ga je zadesila smrt, kako kaže Toma Arhiđakon, i to pod jesen g. 1223, a ne g. 1222, kako Toma piše ([67]).

([61]) Tekst « Zatne bule » donose: Endlicher 412-17; CDC III 460-67. O postanku « Zlatne bule » gl. Hóman II 96-99; Klaić, *Povjest Hrvata* I 202-206; Rački, *Bogomili* 400 sl.

([62]) Gl. pismo pape Honorija III nadbiskupu Ugrinu od 15. svibnja 1225, VMH I 55 sl.; CDC III 243.

([63]) Gl. dolje s. 170, b. 11.

([64]) « Interea legatus Acontius in Bosnam profectus pro exterminandis haereticis multo ibi tempore laboruit », Thomas Arch., 28 (103).

([65]) CDC III 218.

([66]) Izvornik pisma Honorija III u splitskom kaptolskom arhivu. Izdali ga: Farlati III 254; CDC III 229 sl.; Potthast I 7064.I

([67]) « Ibique [in Bosna] sue uite cursum feliciter peregit anno domini millesimo CCXXII », Thomas Arch. 28 (103).

Pred općim rasulom crkve bosanskih krstjana i poraz njezinih pristaša, poglavar njihov, djed ili biskup « crkve slavonske », uspio je tokom ljeta 1222 preko Dalmacije i sjeverne Italije pobjeći u južnu Francusku. Tu su ga albigenzi, kako je zabilježio kardinal Konrad g. 1223, primili s posebnim poštovanjem i počastima. Videći tu gostoljubivost, bosanski djed-biskup nazvao je cijelu sljedbu svojih sumišljenika « gostoljubivom svetom vjerom »; a u svojim pismima se potpisivao: « sluga slugâ gostoljubive svete vjere » ([68]).

Ne može se prihvatiti teza Solovjeva, koji tvrdi da je protupapa kardinala Konrada bio poznati veronski patarenski biskup Belesmenca, koji bi boravio neko vrijeme u Bosni i oko g. 1223 u Francusku poslao svoga namjesnika Bartula Karkasonskoga ([69]). U srpskim sinodicima spominje se ugledni krstjanin Belismenac ([70]), ali se nigdje ne veli, da bi on došao iz Verone u Bosnu. Iz sličnosti imena ne smije se zaključiti na istovjetnost osobe, poimence, jer nemamo sigurnih dokaza, da bi veronski Belesmenca bio Slaven ili da bi njegovo ime

([68]) Roger de Wendover i Matej Pariški zovu Bartulom herezijarha, koji je g. 1222 pobjegao iz Bosne u južnu Francusku. Kniewald (165) drži mogućim, da se pod tim krije bosanski katolički biskup Bratoslav, koga g. 1251 spominje dubrovački nadbiskup Ivan. Mi to ne držimo vjerojatnim. Među optužbama protiv bosanskih glagoljaških biskupa i njihovih metropolita, dubrovačkih nadbiskupa, nema nikakva spomena, da bi koji bosanski katolički biskup otpao od crkve prije g. 1233. Da je biskup Bratoslav stvarno bio otpao od katoličke crkve, dubrovački bi se nadbiskup g. 1251, dokazujući prava svoje nadbiskupije na Bosnu, dobro čuvao da ne spominje ime otpadnutoga biskupa, jer bi mu to samo škodilo, i to mnogo, u očima rimske kurije. Ako Roger de Wendover pod g. 1223 spominje, da je « u onim krajevima [u Bosni] zabluda tako ojačala, da je i biskupe i mnoge druge onih zemalja privukla svojoj opačini », on time misli na bosanskoga biskupa, koji je bio g. 1233 od pape Grgura IX skinut s biskupske časti pod sumnjom krivovjerstva. VMH I 113; CDC 379; Potthast I 9211.

([69]) Solovjev, *Autour des bogomiles,* GIDBiH 5 (1953) 64 sl.

([70]) Gl. gore s. 50.

bilo uopće slavensko ([71]). Da je veronski Belesmenca išao u Bosnu i tu vršio biskupsku čast, da su ga usto i u Francuskoj priznavali kao katarskoga papu, to bi svakako zabilježili suvremeni talijanski izvori, kada govore o Belesmenci, katarskom biskupu u Desenzano kod Verone ([72]). A što je u ovoj stvari odlučno, suvremeni ljetopisac R. de Wendover ([73]) piše, da je bosanski protupapa Bartul, radi kojega se bio uznemirio kardinal Konrad i Francuska, domalo umro i tako nastala tišina ([74]). Mi pak iz talijanskih suvremenih izvora znamo, da je veronski Belesmenca živio i biskupovao sve do g. 1250 ([75]).

Činjenice, da francuski albigenzi g. 1223 s posebnim poštovanjem primaju biskupa ili djeda crkve bosanskih krstjana, koji je k njima pobjegao; da ga smatraju svojim papom; da od njega traže odgovore na razna vjerska pitanja i to primaju kao konačno rješenje, te da bosanski djed redi albigenske biskupe i osniva crkve po Francuskoj, kažu nam, da je bosanska crkva bila novomanihejska kao i crkva albigenska, dapače, da je bosanska crkva imala posebni, veći ugled nego zapadne crkve. Taj je ugled « crkva slavonska » ili bosanska mogla postići samo na taj način, što je svojom starinom i osnutkom stala bliže vrelu njihove vjere i tu čuvala, kako su zapadni maniheji mislili, u staroj čistoći.

([71]) Ime Belesmence Veronskoga u izvorima se piše ovako: Belesmanza (Ans. Alex. 310), Belezinansa (R. Sacch. 77), Belazinansa (R. Sacch., izd. Kniewald 216), Balazinansa (R. Sacch. 71), Blasmanta (Döllinger II 27). Naše je mišljenje, da je starinom obitelj Belesmence Veronskoga potjecala iz Piemonta, gdje se ta zvala De Belles-mains. U Lionu je bio nadbiskup Ivan de Belles-mains (de Bellis Manibus) 1181-1193 (Gams 571).

([72]) Izvori u prednjoj bilješci. Gl. također: Dondaine, *Italie* 286; Borst 236; Savini 56 60.

([73]) Gl. gore s. 66, b. 47.

([74]) Brzu smrt bosanskoga antipape zabilježio je i Matth. Parisiensis 79.

([75]) Gl. izvore u b. 71 te: Dondaine, *La hiérarchie* 286; Borst 236; Savini 56 i 60.

c) *Knjiga o Zvijezdi*

Ovo je djelo napisao g. 1235 Vićentinac Salvo Burci kao odgovor na izgubljeno katarsko djelo Zvijezda - Stella. Djelo je kritički objelodanio milanski kapucin O. Hilarin u milanskom kulturnom časopisu Aevum g. 1945 (76). U tom djelu S. Burci piše:

« O vjerovanju konkorićana (77) ... Konkorićani naime uče ... da Krist nije jeo ni pio tjelesno i k tome neki od onih, koji se nazivlju Slaveni, kažu, da je Krist, kada je uzašao na nebo, ostavio tijelo, koje je imao na zemlji ... » (78).

Burci potvrđuje ono, što je napisao pisac djela O krivovjerju katara, naime, da se jedan dio lombardskih katara zvao Slavenima (= bosanskim Hrvatima), jer su slijedili nauku bosanskih krstjana.

d) *Codex Scotorum*

Izvatke iz ovoga bečkoga kodeksa objelodanio je g. 1890 I. von Döllinger u svom djelu Beiträge (79). U tim se izvadcima spominju lombardski katari, koji slijede nauku bogomilske bugarske crkve, pa se zovu « Bugari » (de Bulgaria). Kodeks u početnom natpisu kaže, da banjolićani i konkorićani « imaju svoje krivovjerje iz Slavonije » (= hrvatske Bosne) (80).

e) *Moneta Kremonski († 1260)*

Moneta je bio profesor bolonjskoga sveučilišta. God. 1218 stupio je u dominikanski red. God. 1241 napisao je glasovito djelo Protiv katara i valdenza (81). To je najdublje i najtemeljitije dogmatsko-filozofsko izlaganje i pobijanje novomanihejske nauke u cijelom srednjem vijeku. O bosanskim krstjanima Moneta je ovo zapisao:

« Slaveni kažu, da je Bog pravednika poslao u svijet tri anđela: jedan od njih uzeo je žensku spodobu na ovom svijetu i taj se zove Marija. Druga pak dva uzeli su mušku spodobu, naime Krist i Ivan Evanđelist, za kojega vjeruju slaveni i oni, koji uče dva počela, da u onom obličju koje je uzeo, još živi ...

« Tvrde pak nadalje, da je onaj anđeo, koji je u ženskoj spodobi nazvan Marija, u se primio drugoga anđela, koji se zove Isus, da se tako prijevarno drži i zove njegova majka.

« Ti [slaveni] kažu, da su rečena tri [anđela] izgledala da imaju sličnost s ljudskim tjelesima, ali istinu je nijesu imali, niti su osjećali glad niti žeđ, ni druge nedostatke ljudske naravi, premda su pokazivali da ih imaju » (82).

O bugarskim bogomilima Moneta piše:

« Neki katari iz Bugarske vjeruju, da je Marija bila prava žena, i Sin Božji da je od nje uzeo pravo tijelo, i

(76) Illarino, *Liber supra Stella* 307-341.

(77) Konkorićani su bili umjereni dvopočelnici, a imali su sijelo svoje biskupije u mjestu Concorezzo kod Milana. Ta je sljedba bila najraširenija u Italiji (Rayn. Sacch. 70). Cf. Dondaine, *La hiérarchie* 280-305; Borst 235 sl.; Savini 94-108.

(78) « De credentiis Concorricionum. Concorricii vero dicunt ... quod Christus non comedit, non bibit corporaliter; et adhuc quidam eorum, qui appellantur Sclavi, dicunt quod quando Christus ascendit in celum, carnem, quam habebat in terra, dimisit », Salvo Burci 314; Döllinger II 61.

(79) Döllinger, *Beiträge* 612 sl.

(80) « XLIX. Aufzählung der Sätze der Albigenser, der Secte de Bagnolo und der Secte de Concorreggio, qui habent haeresim suam de Sclavonia (Cod. Scotor. Vienn.). Quidam alii de Bulgaria credunt ... », Döllinger II 612.

(81) Izd. Ricchinius, Roma 1743.

(82) « Sclavi vero dicunt, quod Deus pater justorum tres Angelos misit in mundum: Unus ex eis formam mulieris accepit in mundo isto; et hic dictus est Maria. Alii vero duo viriles formas sumpserunt, scilicet Christus et Johannes Evangelista, quem adhuc credunt Sclavi et qui duo ponunt principia, in illa forma existere, quam assumpsit ... Machinantur autem insuper illum Angelum, qui in muliebri forma appellatus est Maria, assumpsisse intra se alium Angelum, qui dictus est Jesus, ut sic deceptorie mater putaretur, et diceretur ipsius.

« Isti dicunt, quod praedicti tres similitudinem humanorum corporum videbantur habere, sed non habebant veritatem; nec esuriem, nec sitim, nec alios defectus humanae naturae habuerunt, licet se illos habere ostenderent », Mon. Cremi. 233.

da je u tom tijelu bio istinito razapet, ali da nije s tim [tijelom] na nebo uzašao, nego vjeruju, kako kažu, da ga je odložio kod uzašašća » ([83]).

f) Rajnerij Sacchoni

Lombardski dominikanac Rajnerij Sacchoni († 1262/1263), koji je, kako sam piše, bio 17 godina krivovjerac i jedan od glava i voda lombardskih katara, napisao je djelo pod naslovom *Priručnik o katarima.* U tom djelu on je dao najbolji prikaz, što ga imamo, o sredovječnim katarima i njihovoj organizaciji. Rajnerijev *Priručnik* prvi je izdao Martène-Durand g. 1717 ([84]). Poslije toga bio je više puta tiskan i iskorišćen kod pisanja povijesti katarskoga pokreta u zapadnoj Evropi. Kritično izdanje dao je P. A. Dondaine g. 1939 u Rimu ([85]). Prema kodeksu zagrebačke metropolitanske knjižnice isto je djelo s opširnim komentarom izdao Dragutin Kniewald g. 1949 u *Radu,* sv. 170 ([86]). Sacchoni u svome *Priručniku* donosi između drugoga popis svih katarskih crkava u svijetu, koje su u njegovo doba postojale. Taj popis glasi:

« Svih katarskih crkava ima šesnaest. Niti meni, čitaoče, pripiši, što ih zovem crkvama, nego njima, jer tako se zovu: crkva Albanaca ili Donnezacho, crkva Concorrezo, crkva bajolska ili Baiolo, crkva vićenska ili (vićenske) Markije, crkva florentinska, crkva spoletanske doline, crkva franačka, crkva tuluška, crkva karkasonska, crkva albigenska, crkva Slavonije, crkva Latina u Carigradu, crkva Grka u istom mjestu, crkva filadelfijska u Romaniji, crkva Bugarska, crkva Dugmuntije. I sve imaju početak od ove dvije zadnje ... Crkva Slavonije i Filadelfije i (obje) Grka, Bugarske i Dugunтije, sve imaju do 500 (članova). Čitaoče, možeš pod sigurno znati, da na cijelom svijetu katara od oba spola nema više nego 4.000. I taj je račun negda pravljen među njima više puta » ([87]).

Među istočnim crkvama Sacchoni navodi na prvom mjestu « crkvu Slavonije », pod kojom se ima razumijevati, kako smo gore dokazali, crkva Hrvatske sa sijelom u Bosni. Broj 500, kojega je Sacchoni zabilježio za istočne crkve, odnosi se na broj « savršenih » članova, na « prave krstjane », muške i ženske, koji su živjeli kao redovnici u katarskim kućama, koje su se u Bosni po starom hrvatskom nazivu zvale « hiže » ([88]).

g) Raspravica o postanku ugarske provincije

Ovo djelce sastavio je g. 1259 Petar Patak, prior dominikanskog samostana u Bodrogu u južnoj Ugarskoj ([89]). Radi o osnutku ugarske provincije toga reda. Djelo je objelodanio u Louvainu g. 1896 R. Reichert u *Monumenta ordinis fr. praedicatorum historica* I, 305-308. Pisac je, kako ime govori, Hrvat, i dobro je poznavao tadanje prilike u Bosni. Prema tome djelcu, prvi je dominikanski provincijal za Ugarsku bio imenovan

([83]) « Quidam Catharorum de Bulgaria credunt Mariam veram feminam fuisse, et Filium Dei veram carnem ex ea sumpsisse, et vere defectus praedictos habuisse, et vere crucifixum secundum carnem in veritate, et in eadem carne vere surrexisse, sed non cum ea in caelum ascendisse, sed eam deposuisse in Ascensione credunt, ut dicunt », Mon. Cremi. 248.

([84]) Martène-Durand V 1761-76.

([85]) Dondaine, *Un traité* 64-78.

([86]) *Rad* 270, 190-238.

([87]) « Hae sunt ecclesiae Catharorum. – Sunt autem XVI omnes ecclesiae Catharorum. Nec imputes mihi, lector, quod eas nominavi ecclesias, sed potius eis, quia ita se vocant.

« Ecclesia Albanensium vel de Donnezacho. Ecclesia de Concorrezo. Ecclesia Baiolensium sive de Baiolo. Ecclesia Vincentina sive de Marchia. Ecclesia Florentina. Ecclesia de Valle Spoletana. Ecclesia Franciae. Ecclesia Tolosana. Ecclesia Carcassonensis. Ecclesia Albigensis. Ecclesia Sclavoniae. Ecclesia Latinorum de Constantinopoli. Ecclesia Graecorum ibidem. Ecclesia Philadelphiae in Romania. Ecclesia Burgariae. Eccleia D[r]Jugunthiae. Et omnes habuerunt originem de duabus ultimis », Rayn. Sacch. 70 (Kniewald 212 i 214).

([88]) Gl. dolje pogl. 6, s. 363-427.

([89]) Petar Patak I 305, b. 1; Pfeiffer 40, b. 129.

g. 1221 i to magister Pavao Madžar (90). On je te iste godine osnovao samostan u Győru (Jaurium), zatim u Vesprimu, Krunidbenom Biogradu (Alba Julia) i Virovitici (91). Domalo je osnovan i dominikanski samostan u Čazmi, gdje je bio pokopan hrvatski herceg Koloman, nakon što je bio smrtno ranjen u bitci s Tatarima na rijeci Šaju u travnju 1241 (92).

Dominikanci u Virovitici su s uspjehom pobijali manihejsku nauku, koju su bili donijeli bosanski doseljenici u okolinu. To je potaklo kaločkoga nadbiskupa Ugrina, da je zamolio provincijalnoga starješinu ugarskih dominikanaca, da pošalje nekoliko svojih redovnika kao misionare u Bosnu, da obraćaju krivovjerce. To je moralo biti prvih godina pape Grgura IX, dakle g. 1228 ili 1229 (93). Uspjeh apostolskoga rada novih misionara bio je znatan, jer im je uspjelo obratiti velikoga bosanskoga bana Ninoslava i njegova rođaka bana Stjepana Prijezdu, koji im je dao jednoga od svojih sinova kao jamstvo, da se iskreno obratio na katoličku vjeru (94). U ovom djelcu zabilježena je vijest, da je herceg Koloman dao spaliti na lomači više bosanskih krstjana, nakon što je Bosnu osvojio u križarskoj vojni, koju je vodio g. 1234 do 1238 (95).

(90) Petar Patak 305.

(91) « 2. Et primo venerunt in civitatem Lauriensem [Jauriensem] ... 3. Inde procedentes venerunt in civitatem Vesprimiensem et inde in Albam. Tandem ... missi a fratre Paulo intraverunt terram, que Ferevciensis vocatur, cuius habitatores schismatici pariter et publici heretici erant », n. dj. 305 sl.; « terra Ferevciensis » je Virovitička zemlja, dotično prostor između Drave i Save, današnja Slavonija i Srijem. Dominikanski samostan u Virovitici osnovan je prije g. 1223, za dominikanskoga provincijala Pavla Madžara, kojega je naslijedio pronvincijal Teodorik najkasnije koncem prve polovice g. 1223 (gl. VMH I 187 te Pfeiffer 133).

(92) « Sepultus est autem in loco fratrum predicatorum apud Cesmam, latenti mausoleo infossus », Thomas Arch. 37 (172).

(93) Gl. dolje s. 182-187.

(94) Gl. VMH I 120; CDC III 389; Mandić, *BiH* I 227-230.

(95) « et multi ex iisdem qui converti nolebant, per ministrales dicti regis Colomani ignibus traderentur », Petar Patak 308. Gl. dolje s. 532-533.

U *Raspravici o postanku ugarske provincije* dominikanskoga reda odlomak o Bosni glasi ovako:

« Također u Bosnu i Dalmaciju, koje se kod njih zovu crkva Slavonije, poslana su braća krivovjercima, jer su braća znala, da tu nebrojeno mnoštvo duša pogiba radi zabluda krivovjernika. Kada je naime kaločki nadbiskup, tada legat Apostolske stolice, kao križar protiv njih više puta vojsku vodio, i malo ili nimalo napredovao, bio je napokon taj posao kao izgubljen od vrhovnoga pastira s više pisama povjeren našoj braći. Ovi su propovijedajući i raspravljajući s krivovjercima, a pomagao ih je bl. uspomene kralj Koloman, tako divno napredovali, da su mnoge krivovjerce i njihove vjernike obratili na istinu vjere, i mnogi su od njih, koji se nijesu htjeli obratiti, bili stavljeni na lomaču po službenicima rečenoga kralja Kolomana; i razrušene crkve, u kojima su već drače i bušlja bili nikli, bile su popravljene. Tu smo također imali dva samostana, koje su poslije krivovjerci spalili » (96).

h) *Anzelmo Aleksandrijski*

Piemontski dominikanac Anzelmo iz Aleksandrije († o. 1279) napisao je između g. 1260 i 1270 *Raspravu o krivovjercima* (*Tractatus de haereticis*). Tada je bio istražitelj krivovjerske opačine u Genovi. Namjera mu je bila, da upotpuni djelo svoga subrata Rajnerija Sacchoni. Anzelmo je dobro poznavao katare i bio je, kako se čini, sam član te sljedbe prije, nego je stupio u dominikanski red (97). U svom djelu koje je našao i objelodanio A. Dondaine g. 1950 (98), Anzelmo je donio dragocjenih podataka o postansku raznih katarskih crkava,

(96) Latinski tekst u *Dodatku*, dolje s. 532-533.

(97) O životu i djelima Anzelma Aleksandrijskoga gl. Dondaine, *La hiérarchie* 254-262.

(98) Dondaine, *Le Tractatus de hereticis*, AFP 20 (1950) 308-24.

pa i one u Bosni. Njegov odlomak, koji govori o postanku crkve bosanskih krstjana, glasi ovako:

« Poslije su neki iz Slavonije, naime iz zemlje, koja se zove Bosna, išli u Bizant radi trgovine, i vrativši se u svoju zemlju propovijedali su, a kada su se umnožili, postavili su biskupa, koji se zove biskup Slavonije ili Bosne ... » ([99]).

* * *

Navedeni spisi pisani su od ljudi dobro poznatih, koji su u svoje doba bili cijenjeni radi njihove učenosti, dobrote i poštenja. Vrijednost njihovih svjedočanstva ne umanjuje ni činjenica, da su neka od tih djela pisana u polemičke svrhe, s namjerom da pobijaju katarsku nauku. Pisci takvih djela i radi same namjene svojih spisa nijesu smjeli iznosti neistinitih tvrdnja o stvarnim povjesnim događajima. Da su oni neistinite činjenice iznosili u tim svojim djelima, tim bi dali najbolje oružje u ruke svojih protivnika, da njihova djela pobiju i dokažu njihovu neistinitost i nevrijednost.

5) - *Domaća nepatarenska svjedočanstva*

Dosadašnji branitelji pravovjerja bosanskih krstjana češće su isticali, da nema domaćih izvora, koji bi dokazivali, da su bosanski krstjani novomanihejski krivovjerci ([1]). Ali to nije ispravno. Mi imamo i danas lijep broj suvremenih domaćih svjedočanstva, koja nam govore, da su domaći suvremenici bosanske krstjane smatrali krivovjercima, i da su oni uistinu to bili. Ti će

([99]) « Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone », Ans. Alex. 308.

([1]) Gl. Glušac 115-127, 227 i dalje; Isti, *Problem bogomilstva* 22 sl.; Šidak, *Problem bosanske crkve* 81-93 112-122 173-175; Petrović 13 sl. 112-116.

se dokumenti, nema sumnje, pomnožiti, kada se potpuno prouče svi naši domaći arhivi, napose oni u Dubrovniku, Kotoru, Splitu i Zadru. Od dosada objelodanjenih izvora mi spominjemo slijedeće:

a) *Kralj Vukan i splitski nadbiskup Bernard*

Prve domaće vijesti o bosanskim krstjanima potječu od dukljanskoga kralja Vukana i od splitskoga nadbiskupa Bernarda. Vukan je g. 1199 javio papi Inocenciju III, da se manihejsko krivovjerje jako raširilo u Bosni i Zahumlju ([2]). Iste godine, i to malo poslije Vukanove prijave, splitski nadbiskup Bernard, ili netko drugi iz primorske Dalmacije, javio je papi, da je Bernard istjerao iz Splita i Trogira veliki broj patarena, koji su našli zaklon i potporu kod bosanskoga bana Kulina ([3]).

b) *Ban Ninoslav*

Kako razabiremo iz pisma pape Gergura IX od 10. listopada 1233, ban Ninoslav pisao je papi, da se on obratio s krivovjerja na katoličku vjeru, za razliku od svojih predšasnika, koji su bili krivovjerci. Papa, naime, u navedenom pismu piše Ninoslavu: « ... kako tvrdiš,

([2]) « Demum uero paternitatem uestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie, uidelicet Bessina [!], pullulare uidetur in tantum, quod peccatis exigentibus ipse Bacilinus cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Mirosclaui hum[n]ensi[s], et cum pluribus consanguineis suis seductus, plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exacerbatus illos ad uestram presentiam compulit uenire a uobis examinandos. Illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a uobis concessam sibi legem », VMSM 1-6; CDC II 334. Tekst popravljen prema RegVat IV, fol. 185v. – Vukanovo pismo nije datirano, ali je uneseno u RegVat IV poslije pisma « Clero et populo Reginis » ad 16. kol. 1199 (RegVat IV,fol. 185r) i prije pisma « Antibarensi archiepiscopo » od 6. rujna 1199 (fol. 187r).

([3]) Gl. gore s. 32, b. 4.

praroditelji tvoji, koji su bili okaljani zločom krivovjerske nevaljalštine ... » (4).

U vrijeme bana Ninoslava ugarsko-hrvatski kralj Bela IV u povelji zagrebačkomu prepozitu Filipu od 29. listopada 1224 tvrdi, da je hrvatski herceg Koloman g. 1234 « uzevši znak križa pošao radi imena Kristova protiv patarena u Bosni i zemlji Rami » (5).

c) *Toma Arhidakon*

U svom znamenitom djelu *Historia salonitana* Toma Arhidakon († 1268) češće spominje bosanske patarene, imenuje pojedine ljude u Zahumlju i Bosni, koji su bili pristaše toga krivovjerja, kao i rad katoličke crkve i papinskih legata oko pobijanja krivovjerja i obraćanja bosanskih krstjana na katoličku vjeru (6).

d) *Šibenski franjevac Fabijan*

Ovaj franjevac g. 1325 osobno je izvijestio papu Ivana XXII, « da se velika množina krivovjeraca iz mnogih i raznih zemalja slila u Bosnu » (7).

e) *Zaključci gradskih vijeća u Splitu i Trogiru*

Oko g. 1335 gradska vijeća u Splitu i Trogiru donijeli su zaključke, da krivovjerci i patareni, ili kako se god zovu, ne smiju dolaziti u grad Split, dotično Trogir, niti u njihov kotar, pod kaznu smrti na lomači i zapljene imetka (8).

(4) « ... sicut asseris, progenitores tui qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti ... », VMH I 120; CDC III 388. – Predšasnici Ninoslavovi, ban Stjepan i Kulin, bili zu zaštitnici i pomagači bosanskih krstjana, ali iz neznanja i u dobroj vjeri, pa nijesu bili pravi krivovjerci.

(5) « ... ad peticionem ipsius eo tempore cum assumpto signo crucis contra Paterinos in Boznam et in terram Rame pro nomine Christi proficisceretur ... », CA VII 167; CDC IV 252 sl.

(6) Thomas Arch. 80 102-104 114 itd.; Rismondo 44 47 56 sl. itd.

(7) Gl. gore s. 37, b. 20.

(8) « Ut autem haereticae pravitatis zizaniam nequeant infideles in catholico solo seminare: districta auctoritate sancimus,

f) *Stjepan II Kotromanić*

U svojoj predstavci papi Klementu VI od 3. travnja 1347 bosanski ban Stjepan II Kotromanić tražio je od pape, da franjevcima nove bosanske vikarije podijeli one iste povlastice i milosti, koje se daju redovnicima, koji rade oko širenja katoličke vjere među Tatarima, nevjernicima i raskolnicima, jer franjevci « rade u Bosni za istu stvar, u istim pogiblima, ne s manjim poteškoćama ... » (9).

g) *Gal Arhidakon*

Beksinski arhiđakon Gal u privatnom pismu svomu zagrebačkom biskupu javio je iz Budima dne 17. srpnja 1357, da je bosanski ban Tvrtko I napravio ugovor s ugarsko-hrvatskim kraljem Ljudevitom I, u kojemu se između drugoga « isti ban obvezao, da će sve patarene i krivovjerce istjerati iz svoje zemlje » (10).

h) *Dionizije Babonić*

Dionizije Babonić, knez Krupe, u današnjoj bosanskoj krajini, tražio je od pape Inocencija IV dopust, da može u svojoj župi kod grada Otoka osnovati franjevački samostan, da se ne bi njegov puk zarazio krivovjerjem is susjedne Bosne. Papa mu je toj molbi udovoljio pismom od 28. lipnja 1357 (11).

ut haeretici et Patareni, vel alio quoquo nomine constent, in civitate Tragurii vel eius districtu non audeant apparire; et si qui ... detectus fuerit haereticus manifestus, flammis tradatur, usque ad pulverem exurendus absque dilatione; bona vero ipsius ad commune devolvantur ... », Farlati IV 377, III 317.

(9) « Quod gratias, privilegia et indulgentias, que religiosis inter Tartaros et infideles et alios scismaticos pro ampliatione fidei catholice laborantibus conceduntur, etiam istis religiosis, qui pro eadem causa in pari periculo, non cum minoribus angustiis, in Bosna laborant, dignemini misericorditer impertiri », MHH II 220; *Listine* II 443; AB 29.

(10) « ... ita uidelicet, quod idem wanus omnes paterenos et hereticos de terra sua eiicere teneatur ... », Thallóczy, *Studien* 337.

(11) « Exhibita siquidem nobis pro parte dilecti filii, nobilis viri Dyonisii comitis Cruppe, quondam Stephani bani Sclavonie

i) Ban Tvrtko I i njegov brat ban Vuk

U svom pismu od 29. ožujka 1366 ban Tvrtko I pisao je mletačkoj republici, « da su se bosanska gospoda već prije odmetnula od Boga, pa sada i od njega » (12). Dvije godine kasnije, njegov mlađi brat, ban Vuk, koji se bio pobunio protiv svoga starijega brata Tvrtka I, ovoga je tužio u Rim, « da štiti i brani krivovjerce, koji se stječu u Bosnu kao gnjusno stjecište s raznih strana svijeta » (13).

j) Splitski ljetopisac Kuten (A. Cutheis)

Ovaj splitski plemić napisao je sredinom petnaestoga stoljeća djelo pod naslovom: *Historia de gestis civium spalatinorum*. U tom djelu između drugoga piše, da su nakon velikoga požara bosanskih šuma g. 1366 u popaljenim šumskim krajevima « podignuta mnoga sela, u kojima stanuju bosanski patareni, koji se zovu maniheji, i ti tvrde, da je Bog spalio i sažgao ona brda na njihovu korist, jer Bog ljubi njihovu vjeru ... » (14).

k) Kralj Tvrtko II

U poruci papi Martinu V od 9. travnja 1428 bosanski kralj Tvrtko II tuži se, da « neki njegovi neprijatelji

natis. Tiniensis dioecesis, petitio continebat, quod ipse Dionisius ... metuens, ne grex dominicus in comitatu suo, sito quasi in metis ducatus Bosne, dudum per perfidam sectam Patarenorum hereticamque prauitatem infecti, per minus ydoneos ecclesiarum rectores ... in erroris precipicium deducatur », CDC XII 419.

(12) « ... Cum enim ipsi nobiles nostri regni sicut primo deo et nobis aliqualiter infideles ... », *Listine* IV 84.

(13) « ... haereticos ad illas partes, quasi ad sentinam foetidam de diversis mundi partibus confluentes ... », pismo pape Urbana V od 14. prosinca 1369, kojim odgovara Stjepanu [Vuku], mladomu banu bosanskomu, VMH II 91.

(14) « De anno d. nostri Jesu Christi MCCCLXVI in vigilia s. Catharinae Virginis in partibus orientalibus coelestis ignis maximus de hora tertia in coelo cum intensa luce apparens terribiliter universo orbi; tunc tempore dicunt, quod in Bosna maximos montes cum omnibus lapidibus, animalibus, brutis, feris ac avibus mirabiliter cremavit et combussit ita ut illi montes in plani-

otvaraju usta ocrnjivanja, da on odobrava laži nevjernika i raskolnika zato, što je njihov kralj ». Kralj nadalje kaže, da je on poslušan sin katoličke crkve i da njezine čine i obrede vrši i da će ih u buduće vršiti (15).

Ovom izjavom kralj Tvrtko II ispovijeda, da je on katolik, iako su njegovi podanici krivovjerci (bosanski krstjani) i u istočnom dijelu kraljevstva, u Podrinju i Travunji, raskolnici.

1) *Toma Hvarski*

Hvarski biskup Toma, koji je preko 20 godina (1439-1461) bio stalni papin legat u Bosni (16), slao je mnoga izvješća Sv. stolici, u kojima je govorio o manihejskim krivovjercima u zemlji, o obraćenju kralja Tomaša i drugih bosanskih velikaša, o mjerama, koje bi trebalo poduzeti u Bosni, da se krivovjerstvo potpuno uništi i katolička vjera učvrsti i osnaži. Na osnovu tih Tominih izvještaja pape su napisale više desetaka pisama bosanskim kraljevima i velikašima odvraćajući ih od patarenskoga krivovjerstva i učvršćujući u katoličkoj vjeri (17).

m) *Dubrovačka svjedočanstva*

Dubrovačka republika ležala je na granici sredovječ-

ties conversi sunt, et ad praesens ibi seminant segetes. Et sunt ibi positae et situatae multae villae, et ibi manent Patareni Bosnensium, qui dicuntur Manazei [Manichei], et ipsi dicunt, quod deus cremavit et combussit illos montes ad utilitatem ipsorum, quia deus diligit fidem ipsorum ... », CUTHEIS 3, kod LUCIUS III 639; FARLATI IV 61.

(15) « ... quidam sui emuli labia detractionis apperiunt, asserentes ipsum pro eo, quod infidelium et scismaticorum huiusmodi rex est, eos in ipsorum errore confovere. Cum tamen sancte Romane ecclesie obediens et fidei catholice cultor prout gestorum in ritibus eiusdem fidei catholice per eum observatis, quousque observat ut vult et tenetur observare de presenti et in futurum evidens experientia ... docet ... », THALLÓCZY, *Studien* 142.

(16) Gl. AB 176 (790) 202 (856) 203 (858) 206 (870 872 sl.) 240 (1012-1014).

(17) Gl. AB 176 (790) - 241 (1014).

ne Bosne i Zahumlja i s njima podržavala tijesne i česte veze. Kako je poznato, Dubrovčani među svojim građanima nijesu trpjeli druge vjere, osim katoličke, ali s pripadnicima susjednih država, iako su ti bili krivovjerci ili raskolnici, Dubrovčani su radi svoje trgovine bili veoma širokogrudni i prijateljski. To su prijateljstvo napose pokazivali prema bosanskim krstjanima radi njihova političkoga utjecaja u Bosni. Rado su ih primali u grad, osobito za vrijeme njihovih čestih poslanstva, koje su vršili uime bosanskih vladara i velikaša ([18]). Dubrovčani su se s bosanskim djedom i sa strojnicima bosanske crkve često dopisivali, slali im darove i trgujući po Bosni u njihovim gostinjcima noćevali i svoju robu kod njih pohranjivali ([19]). Ne jedamput su Dubrovčani primili u grad progonjene vjernike bosanske crkve i tu ih zaštitili i od samih bosanskih vladara. U svakom većem mjestu u Bosni Dubrovčani su imali svoje trgovačke ili rudarske kolonije, pa su živjeli u dnevnom dodiru s bosanskim krstjanima i njihovim vjernicima. U dugom saobraćaju s bosanskim krstjanima, koje možemo pratiti punih 300 godina, od konca dvanaestoga pa do pod konac petnaestoga stoljeća, Dubrovčani su dobro ispitali i točno znali, što bosanski krstjani vjeruju, koje obrede slijede i u čemu se razlikuju od njihove katoličke vjere. I ovi domaći susjedi, i možemo reći ukućani, u svojim službenim unutarnjim pismima i u dopisivanju sa zapadnim svijetom, bosanske krstjane redovito zovu patarenima. Tim se pak imenom na zapadu isključivo zvalo pristaše novomanihejzma, napose talijanske katare. Od mnogobrojnih dubrovačkih izjava o tome ovdje navodimo sljedeće:

Dne 19. prosinca 1403 Dubrovčani su preko svojih poslanika obavijestili kralja Sigismunda o velikim troškovima, koje su imali obraćajući patarene « od bosanske vjere na kršćanstvo » i « gradeći crkve » za novoobraćenike ([20]).

God. 1431 Dubrovčani su pisali napuljskoj kraljici Ivani: « ovaj je naš grad opkoljen zlim patarenima, najvećim neprijateljima onih, kojih slijede katoličku vjeru » ([21]), a g. 1451 pisali su papi Nikoli V: « Dubrovnik je opkoljen od nevjernih patarena i maniheja » ([22]).

God. 1404 Dubrovčani preko svojih poslanika poručuju kralju Ostoji, da neki Radišić, njegov protivnik, « u sred njegova kraljevstva, u jednoj patarenskoj kući, jede kruh vaš, i slobodan je radi sloboština (asylum) patarena » ([23]).

Od g. 1407 do 1466 Dubrovčani češće spominju na raznim mjestima u Bosni: « kuća patarena », « kraj patarena », « zadruga [societas] patarena » ([24]) itd. U pismu kardinalu Stojkoviću Dubrovčani pišu 5. listopada 1433: « Patareni, koje Bošnjaci nazivaju redovnicima kraljevstva bosanskoga » ([25]). Mi ćemo u ovoj radnji više puta spominjati i druge dubrovačke izvore, iz kojih se nedvojbeno vidi, da su Dubrovčani bosanske krstjane trajno zvali i smatrali patarenskim krivovjercima.

([18]) Gl. dolje s. 233-238.
([19]) Gl. dolje s. 372-380.
([20]) « Et da poi habiamo spexi de grandi dinari in apovelarle et convertir li habitanti de la fede Bosignana al christianesimo, et in edificar gliesie, et aconzar villani de boi d'arar et de mandre de animali da passer et de altre conse necessarie », DR 153.
([21]) « haec nostra civitas sit ... patariniis nequissimis catholicam Christi fidem colentibus inimicissimis circumdata », DA 325.
([22]) « Ragusa è ... circumvallata dalli perfidi patareni », DA 23. Gl. Rački, *Bogomili* 468, b. 1.
([23]) « E vuy defendete cum la libertà de la terra, et pluy gl' el ha un altro Radissich in prexon sua, et lo terzo in mezzo del so regno in una caxa de' Patareni, et manzava lo pan vostro, et era franco per le franchigie de Patareni. Se ben fatto a non romper le franchigie loro: quanto mayormente dee esser libera la franchigia de Raguxa, la qual è città murada? », Pucić, I, primj. V.
([24]) Gl. dolje pogl. 6, s. 363-390.
([25]) Gl. dolje s. 259, b. 18.

6) - *Svjedočanstva zapadnih katara i albigenza*

a) *Zapisnik albigenskoga sabora g. 1167 u St. Félix de Caraman*

Tuluška novomanihejska crkva dovela je iz Carigrada tamošnjega katarskoga « papu Niketu » i pod njegovim predsjedanjem održan je g. 1167 kongres albigenza u mjestu Saint-Félix de Caraman, nedaleko Tuluze. Tomu su krongresu uz francuske albigenze prisustvovali također izaslanici obližnjih zemalja, napose onih iz sjeverne Italije [26]. O toku kongresa bio je sastavljen zapisnik, koji je prvi put objelodanio G. Besse u Parizu g. 1660 [27]. Neki su bili nepovjerljivi prema ovom dokumentu, dok ga nije P. A. Dondaine g. 1946 ponovno izdao i dokazao njegovu autentičnost [28]. Prema navedenom *Zapisniku* Niketa je na upit prisutnih izjavio, da je na istoku, koji on zove Azijom, od početka postojalo sedam crkava s točno određenim granicama. Te su bile: crkva Romanije i Dragomecije i Melengvije i Bugarske i Dalmacije [29]. Šesta je crkva bila ona u Carigradu, kojoj je stao na čelu « papa Niketa ». Sedma se crkva u *Zapisniku* ne navodi imenice.

O sijelu bogomilskih crkava, koje Niketa navodi, mnogo se pisalo i u tome se povjesničari i danas znatno razilaze. Sijelo melničke crkve nalazilo se u gradu Melniku, istočno od rijeke Strume, u tadašnjoj istočnoj Ma-

[26] Gl. dolje b. 28.
[27] Besse 483-86.
[28] Zapisnik je bio napisan na samome saboru i po prijepisu albigenskoga biskupa Petra Izarna iz g. 1232. A. Dondaine, *Les actes*, MM, V 326-55.
[29] « Et ego dicam vobis septem eccl. Asiae fuerunt divisas et terminatas inter illas, et nulla illarum faciebat ad aliam aliquam rem ad suam contradictionem. Et Eccl. Roman[i]ae, et Dragometiae et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae ... », n. mj. 326. Bogomili su tvrdili da su njihove crkve nastavak « sedam crkava Azije », o kojima govori Ivan Apostol u *Otkrivenju* 1, 11.

cedoniji [30]. Ta se bogomilska biskupija prostirala po cijeloj sredovječnoji Macedoniji i vodila je brigu o širenju bogomilstva i o svojemu članstvu u zapadnom dijelu bizantske patrijaršije, od Rodopskoga gorja do Duklje i Drine.

Biskupija Romanije, koju Rajnerij Sacchoni zove « crkva filadelfijska u Romaniji » (ecclesia Philadelphiae in Romania), nalazila se u Maloj Azije sa sjedištem u gradu Filadelfiji (danas Alašehr), nedaleko stare Laodiceje [31]. U to doba se po bizantskom « rimskom carstvu » Mala Azija zvala « Romanija » (Romania) [32].

Crkvu Dragomecije, koju sredovječni pisci obično zovu Druguncijom (Drugunthia), Ch. Schmidt je stavio u dalmatinski grad Trogir (Tragurium) [33], što u novije vrijeme slijede J. Guiraud i St. Runciman [34]. To povjesničari općenito zabacuju, jer ta tvrdnja nema nikakva oslona u vjerodostojnim izvorima. Govoreći o biskupiji Dragomeciji Niketa nije mogao misliti na Trogir, kada on spominje, da je u isto vrijeme postojala i biskupija Dalmacije, u kojoj se nalazio grad Trogir.

Biskupije bugarsku i dragovićku valja tražiti između biskupija Dalmacije i melničke na zapadu i biskupije Filadelfije u Maloj Aziji na istoku. Prema tome te dvije biskupije ležale su u današnjoj Bugarskoj između Rodopa i Crnoga mora, i to biskupija Bugarska sjeverno od gorja Balkana u prvotnoj, staroj Bugarskoj s glavnim gradom Preslavom, a dragovićka južno od gorja Balkana, u tadašnjoj Traciji [35]. Dragovićka je crkva, kako ćemo ka-

[30] Rački, *Bogomili* 370 sl.; Obolensky 156 sl.
[31] Gl. Dondaine, *Un Traité* 62; Obolensky 156-60; Solovjev, *Autour des bogomiles* 84-88. – Rački (*Bogomili* 357) krivo stavlja crkvu Romanije ili Filadelfije u Traciju.
[32] Gl. Filipov 48-50; Lee Wolf, *Romania* 1-35.
[33] Schmidt I 15 sl. i 108.
[34] Guiraud I 200; Runciman, *The Medieval Manichee* 100 108 sl. 124.
[35] Bogomilska biskupija « Drugunthia » nosi ime po kraju i bugarskom plemenu Dragovićima. U sredovječnim bizantskkim izvorima spominju se trački Dragovići i macedonski Dragovići.

snije vidjeti, osnovana oko g. 1120, uvela u bogomilstvo manihejsko strogo dvopočelništvo. Bogomilsku crkvu melničku u Macedoniji uništio je pravoslavni moglenski biskup Hilarije (36), koji je živio za cara Manojla Komnenca (1143-1180) tako, da Rajnerij Sacchoni uopće ne spominje bogomilsku melničku crkvu. Od toga doba bugarska bogomilska crkva, koja je slijedila umjereno dvopočelstvo, raširila je svoj djelokrug i na Macedoniju i sve drugo područje bizantske patrijaršije na Balkanu.

Među prvotnim katarskim crkvama Niketa navodi na petom mjestu « crkvu Dalmacije ». Sredinom 12-st. u samoj Hrvatskoj, Dalmacijom se nazivalo samo krajeve negdašnjeg bizantskoga vojničkog okruga dalmatinskoga (thema Dalmatiae), koji je obuhvaćao gradove: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, te otoke Krk, Rab i Lošinj (37). Bizantski pak i francuski pisci još su uvijek Dalmacijom zvali sve zemlje, koje su toj pokrajini pripadale po rimskoj razdiobi provincija. Ana Komnena u svom djelu *Alexias* iz g. 1148 zove Dalmacijom sve zemlje, kojima su vladali crvenohrvatski kraljevi Mihajlo i Bodin, naime od rijeke Drima u Albaniji i rijeke Ibra u današnjoj Srbiji do rijeke Cetine u današnjoj jadranskoj Hrvatskoj (38). Ivan Zonaras u svom djelu *Pregled bizantske povijesti*, koji je napisao nešto

Prvi su ležali u zapadnoj Traciji, a drugi između Bitolja i Soluna. Plovdivski metropolit nosio je naslov egzarha « Tracije Dragovičke », a dragovički biskup u Macedoniji bio je podložen metropolitu u Ohridu (gl. Safarik LX; Rački, *Bogomili* 356 sl.; Dvornik 235 sl.; Solovjev, *Autour* 84-90). Bogomilska dragovička biskupija nalazila se je u tračkim Dragovićima, a ne na području macedonskih Dragovića. jer se u doba « pape » Nikete Macedonijom prostirala bogomilska melnička crkva (« ecclesia Melenguiae »). O pitanju bogomilske dragovičke biskupije vidi nadalje: Filipov 25-27 48-50; Dondaine, *Un traité* 63; Obolensky 157-63; Grégoire, *Précisions* 322 sl.; Isti, u *Byz* 21 (1951) 249 sl.; Isti, *Cathares* 142-151.

(36) Gl. Rački, *Bogomili* 370-72; Solovjev, *Svjedočanstva* 12-15.

(37) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 280-290; Mandić, *C. Hrvatska* 114-125.

(38) Gl. Mandić, n. dj. 181-190.

prije g. 1165, Dalmacijom zove sve zemlje Crvene i Bijele Hrvatske, dakle od rijeke Drine do Raše i Istri (39). U tom smislu o Dalmaciji govori pod konac 12-st. i bizantski ljetopisac Ivan Kinamos (40) i više drugih bizantskih pisaca. Od zapadnih pisaca spominjemo Francuza Vilima Tirskoga (o. 1127-1190 (41), koji u svom opisu prve križarske vojne sve hrvatske zemlje od Istre do Skadra u Albaniji zove: Hrvatska (Sclavonia) ili Dalmacija (Dalmatia) (42). Papa Inocencije II g. 1139 piše splitskom nadbiskupu Gaudiju, da mu se moraju pokoravati svi « biskupi, koji se nalaze u Dalmaciji ... jer je solinski nadbisukup jedini metropolit cijele Dalmacije » (43). I ovdje se pod Dalmacijom razumijevaju sve hrvatske zemlje, uključivo s Bosnom. U tom smislu početkom druge polovice 12-st. zove Dalmacijom sve hrvatske krajeve i njemački ljetopisac Ansbert (44) kao i mnogi drugi onodobni pisci.

Mi smo već gore istakli, da u hrvatskim zemljama nije nigdje drugdje postojala manihejska crkva, osim u Bosni (45). Sredovječna Bosna činila je dio rimske Dalmacije. Prema tome kada katarski « papa Niketa » na albigenskom saboru g. 1167 govori o katarskoj crkvi u Dalmaciji, on je pri tom morao misliti na onu vjersku

(39) Zonaras 352.

(40) Cinnamus 248 sl.

(41) « Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita, quatuor habens metropoles: Jazaram et Salonam, quae alio nomine dicitur Spalatum, Antibarim et Ragusam; populo ferocissima ... sclavonico sermone utentibus ... », Willermus 660 sl.; *Recueil* 96 sl.; DC 462; *Priručnik* 402 sl.

(42) Stari sredovječni pisci često su istovjetovali hrvatske zemlje s Dalmacijom i tako ih nazivali. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 117-132.

(43) « ... episcopos per Dalmatiam constitutos suffraganeos ... sancte Spalatine ecclesie ... quem unum totius Dalmatie metropolitanum in Salonitana ecclesia fore scimus », Farlati III 173; PL 179, 476; CDC II 48.

(44) « Dalmacia, que et Croacia seu Marania dicitur », Huber I 506; Jireček - Radonić I 168 b. 1.

(45) Gore s. 60 sl.

katarsku organizaciju, koju hrvatski domaći izvori zovu crkva bosanskih krstjana.

b) *Upit Ivana Apostola* (*Interrogatio Johannis Apostoli* [46])

Ovo je bogomilski apokrif, koji je katarski biskup Nazarij donio iz Bugarske prije g. 1190. Prema Turdeanu to je djelo iz slavenskoga izvornika bilo prevedeno na latinski negdje u Hrvatskoj [47]. Na rubu bečkoga rukopisa toga djela zabilježena je o vatri u geheni ova primjedba: « To nije duh niti nešto životno, nego mjesto, kao što su Bosna, Lombardija i Tuscija » [48]. Bečki rukopis *Upita Ivana Apostola,* koji se upotrebljavaio u novomanihejskim općinama, među manihejskim zemljama, koje spominje za primjer, na prvom mjestu navodi Bosnu. Naše je mišljenje, da je bečki rukopis *Upita* bio u uporabi u Bosni i da je navedena rubna bilješka napisana u toj zemlji.

c) *Svjedočanstva negdašnjih katara*

Među sredovječnim piscima, koji su negda bili katari, pa se obratili i pismeno pobijali svoje stare zablude, mi smo već spomenuli nepoznatoga pisca *O krivovjerju katara u Lombardiji* i Rajnerija Sacchoni. Prvi je prema svojim manihejskim uspomenama napisao, kako su katarski prvaci Kalojan iz Mantove i Nikola iz Vicenze išli u « Slavoniju », tj. hrvatsku Bosnu, da tu budu temeljito poučeni u izvornoj nauci bogomilskoj i

(46) Ovo bogomilsko krivotvoreno djelo bilo je izdano više puta. Döllinger II 85-92 donio je opširan izvadak. Djelo su u cijelosti izdali: Ivanov' 73-87; Reitzenstein 297-311. Ovo je dosada najbolje izdanje. O djelu je najbolje pisao Turdeanu 204-213.

(47) Turdeanu 212.

(48) « 3. Vallis Iosaphat. Idem sunt scilicet oseph et asco et infern[num] et tartarus et generatio ignis, sed secundum diversas linguas nominatur. non est spiritus nec aliquid vitale, sed locus est, sicut est Bossina et Lombardia et Tuscia », Döllinger II 86 b. 3; Ivanov' 75 b. 1; Reitzenstein 310 s b. 3.

ređeni za katarske biskupe [49]. Drugi je zabilježio, da se među šesnaest novomanihejskih crkava u svijetu jedna nalazi u « Slavoniji », t.j. hrvatskoj Bosni [50]. Ako katarski prvaci iz Italije idu u Bosnu, da se u svojoj nauci bolje pouče, i ako tu primaju biskupsko ređenje, to nam nedvojbeno govori, da je crkva bosanskih krstjana bila manihejska.

d) *Izjava Jakova Becha g. 1388*

Na crkvenom istražnom sudu u Turinu g. 1388 Jakov Bech, istaknuti sljedbenik katarske nauke, dao je izjavu, koja je veoma znamenita za upoznavanje nauke crkve bosanskih krstjana i za njezine veze s talijanskim patarenima ili katarima. Već je Rački [51] iskoristio ovaj dokumenat, ali su ga Šidak [52] i Glušac [53] stavljali u sumnju, poimence radi toga, što nijesu imali kritično izdanje ovoga inkvizicijskoga zapisnika. Međutim je g. 1949 Kniewald objelodanio fotografske snimke ovoga odlomka iz turinskoga zapisnika prema rimskomu Cod. Casanat. 3217, fol. 143v i kritičnom izdanju u *Archivio Storico Italiano,* ser. III, t. III, p. I (1865) 53 [54].

Jakov Bech zapisnički je izjavio, da su ga oko g. 1378 Jocelin, Petar Patrijev i neki čovjek « iz Slavonije » (de Sclavonia), kojemu se ne sjeća imena, nagovorili, da stupi u katarsku sljedbu [55]. Nakon toga u *Zapisniku* piše:

« Također rečeni Jakov svjedoči, da je bio ima deset

(49) Gl. gore s. 54.

(50) Gl. gore s. 75, b. 87.

(51 Rački, *Bogomili* 440 sl.

(52) Šidak, *Problem « bosanske crkve »* 75-81.

(53) Glušac, *Istina o bogomilima* 125-127.

(54) Kniewald, *Vjerodostojnost* 242. Izvadak iz turinskoga zapisnika objelodanio je Döllinger II 251-273.

(55) « Item dicit, quod anno millesimo trecentesimo septuagesimo octavo vel circa invitatus fuit per Jocelinium de Palatia et Petrum Patrii de Cherio et quendam alium de Sclavonia, cujus nomen ignorat, si volebat esse de secta et credentia ipsorum », Döllinger II 266.

godina ili oko prilike, poslan od spomenutoga Petra Patrijeva u Slavoniju, da navedenu nauku potpuno i savršeno nauči od učitelja, koji tamo stanuju, u mjestu, koje se zove Bosna, koje je mjesto podložno nekomu gospodinu, koji se zove Albanus de Boxena, i taj je gospodin podložan gospodinu kralju Raše, i dao mu je rečeni Petar deset florina, i išao je do blizu Tane, ali nije dalje prešao radi zla vremena ili oluje, koju je našao na moru pa se vratio u Chieri. Upitan, da li zna ikoje iz Chieri, koji su išli u spomenuto mjesto da nauče navedenu nauku, odgovorio je, da: naime slijedeći: pokojni Moret Rebellator de Balbis iz Chieri, ima 40 godina ili od prilike, od kada je išao; Ivan Narro i Gradon Bencius 1360 ili oko toga bili su tamo. Petar Patrijev bio je oko god. 1377. Jakobin njegov brat bio je 1382 ili oko toga. Berard Pascherius bio je god. 1380 ili oko toga. – Upitan, kako i na koji način zna, da su rečeni bili u navedenome mjestu, da nauče spomenutu nauku, odgovorio je, da su mu to svi rekli, osim rečenoga Berarda, kada su poučavali njega i druge u Chieri-ju »([56]).

Rački je dobro odgonetnuo, da u inkvizicijskom zapisniku stoji « Albanus de Boxena » mjesto: *al, el-banus de Boxena*, tj. banus Bosne, samo je Rački krivo ustvrdio, da je Jakov imao nejasne pojmove o Raši (Rassena) i o njezinu odnošaju prema Bosni ([57]). Petar Patrijev, kada je slao Jakova u Bosnu, nije mislio na staro kraljevstvo raško, nego na bosanskoga kralja Tvrtka I, koji se početkom jeseni g. 1377 okrunio u Mileševu za kralja Raše ([58]). U 14-st. dubrovački izvori, a napose talijanski, srpske kraljeve često zovu « kralj Raše » ([59]), pa jer Petar Patrijev tako nazvao i kralja Tvrtka I. Petar je slao Jakova banu Bosne, koji je bio podložan Tvrtku I zvanomu kralju Raše. God. 1369 uz vrhovnoga bana Tvrtka u Bosni je bio ban njegov mladi brat Vuk ([60]), ali ne znamo, da li je on bio na životu g. 1380. Zadnjih godina vladanja Tvrtka I, prva osoba u vladarskoj kući do kralja bio je njegov nezakoniti brat Dabiša, koji je g. 1391 naslijedio Tvrtka I na prijestolju ([61]). Dabiša je još g. 1366 igrao vidnu ulogu u povijesti Bosne ([62]), pa je veoma vjerojatno, da je on od g. 1377, kada se Tvrtko I proglasio kraljem, nosio naslov bana. Prije svoga uzdignuća za kralja Dabiša je neposredno upravljao bosanskom dvorskom župom Neretvom, na desnoj obali rijeke Neretve u današnjem zapadnom dijelu kotara Konjica ([63]). U tom kraju nalazilo se više kuća bosanskih krstjana ([64]). Radi toga mislimo, da je Jakov Bech bio poslan u današnji konjički kraj, kojim je vladao bosanski ban Dabiša u ovisnosti od svoga starijega brata Tvrtka I, kralja Raše i Bosne. Taj dio današnjega kotara konjičkoga u 14-st. pripadao je Bosni i tim se imenom zvao ([65]).

Podaci, koje je Jakov Bech iznio u svom saslušanju g. 1388, veoma su poučni i vrijedni. Iz njih saznajemo, da su bosanski krstjani išli na zapad, da šire manihejsku nauku, kao i to, da su iz Italije češće dolazili katari u Bosnu, da se tu dublje pouče i usavrše u katarskoj vjeri. Jakov navodi godine i poimence spominje

([56]) Latinski tekst gl. dolje s. 533-535.
([57]) Rački, *Bogomili* 440 sl.
([58]) Gl. Mandić, *BiH* I 278-86.

([59]) Dubrovčani g. 1359: « a rege Raxie », AB 33 (181); slično g. 1371, 37 (201); Mlečani g. 1350: « Rex Raxie », AB 31 170); Jireček - Radonić III 3; Pape: g. 1370: « regis Rascie scismatico », AB 37 (200); g. 1372, 38 (207). Kralj Tvrtko I imao je veliki naslov: « Rassie, Bosne, Dalmatie, Croacie, Maritimeque rex inclitus » (*Listine* IV 283; gl. StPov I/1, 75-91), ali se redovito zvao i potpisivao skraćeno sa: « rex Rassie et Bossine » ili « rex Bossine et Rassie » (MR IV 177; Dinić, *O krunisanju* 137); više puta upotrebljavao se i sam naziv: « rex Rasie », kako stoji na srebrenom novcu kralja Tvrtka I (PHZBiH I 676).
([60]) Gl. VMH I 91; AB 36 (198).
([61]) Gl. Mandić, *BiH* I 289-92.
([62]) Gl. ZRuv I 477-485 488 sl.; Mandić, n. dj. 275-78.
([63]) Gl. Orbini 194 356-58; ZRuv I 579-485; Anđelić 180-185 211 sl. 222-229.
([64]) Gl. dolje pogl. 6, s. 363-390.
([65]) Mandić, *BiH* I 78 88 221 sl.; Anđelić, n. dj. i mj.

šest raznih osoba, koje su iz Chieri-ja išle u Bosnu. Tim Jakov potvrđuje, da putovanje mantovskoga biskupa Kalojana i vićentinskoga Nikole u Bosnu oko g. 1180 ([66]) nije bilo osamljeno, nego da su talijanski katari češće slali svoje članove u Bosnu, da se tamo bolje pouče i usavrše u novomanihejskoj nauci. Ako je iz maloga mjesta Chieri u roku od 40 godina išlo u Bosnu šest istaknutih katarskih članova, što tek moramo misliti o većim katarskim mjestima, kao što su bila ona u Milanu, Mantovi, Bergamu, Veroni, Vicenzi i drugdje. To napose valja veći o onim talijanskim crkvama, koje su svoju nauku i svoj « red » vukle iz « Slavonije », tj. hrvatske Bosne ([67]).

Da su manihejski krivovjerci dolazili u Bosnu, i to iz raznih krajeva i u većem broju, poznato je također iz drugih izvora. Rački je upozorio na pismo pape Inocencija VI od 14. prosinca 1369, koji je pisao ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu, prema izvještaju bosanskoga bana Vuka, brata vrhovnoga bosanskoga bana Tvrtka I, da se « krivovjerci u one krajeve kao gnjusno stječište slijevaju iz raznih strana svijeta » ([68]). Tomu valja dodati pisma pape Ivana XXII od 5. lipnja 1325, koja je pisao ugarsko-hrvatskomu kralju Karlu Robertu i bosanskomu banu Stjepanu II Kotromaniću na osnovu izvještaja šibenskoga franjevca Fabijana, misionara u Bosni. Papa u tim pismima piše: « veliko mnoštvo krivovjeraca, iz mnogih i raznih strana sakupljeno, slilo se u bosansku banovinu ». Slično papa piše i u pismima od 12. VIII. 1327 i 22. XI. 1329 ([69]).

Ako talijanski katari dolaze u Bosnu, da se bolje pouče u svojoj vjeri, i ako se neke katarske skupine u Italiji, « koje su svoje krivovjerje primile iz Slavonije », zovu « Slaveni » ([70]), neprijeporno slijedi, da je u Bosni

([66]) Gl. gore s. 54 sl.
([67]) Gore s. 54 sl.
([68]) Gl. gore b. 13.
([69]) Gore s. 37, b. 20.
([70]) Gl. gore s. 54 sl. i 72 sl.

od konca 12- do pod konac 14-st. cvala jaka novomanihejska crkva, koja je radi svoje starine i veza s početnikom bogomilske nauke, bugarskim popom Bogomilom, uživala posebni ugled i dostojanstvo u zapadnom katarskom svijetu.

7) - *Dokazi iz pisanih izvora bosanskih krstjana*

Da pravo i svestrano upoznamo nauku i život bosanskih krstjana, veoma su vrijedna ona djela, koja su oni sami napisali. Radi toga te spomenike treba posebnom pomnjom obraditi i proučiti. Žaliti je samo, da se od vjersko-književnih spisa crkve bosanskih krstjana nije sačuvalo do danas nego samo mali broj djela, za koja ima dokaza, da sigurno potječu od bosanskih krstjana, ili da su se oni tim djelima služili u vjerske svrhe. Domaći istraživači smatraju, da slijedeća djela potječu od bosanskih krstjana. Mi ćemo iz tih navesti samo ono, što se odnosi na pitanje, koje ovdje pretresamo. Ta su djela:

a) *Ispovijed bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203*

Najstariji povjesni spomenik samih bosanskih krstjana, koji govori o njihovoj nauci i životu, jest *Ispovijed,* koju su na glasovitom sastanku na Bilinu Polju kod Zenice dne 8. travnja 1203 potpisala sedmorica starješina bosanskih krstjana uz suradnju papinskoga legata Ivana de Casamare i supotpis bosanskoga bana Kulina. Tako potpisanu *Ispovijed* odnijela su dvojica starješina ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku u Budim. Tu su se, na kraljevskom otoku Čepelu, na *Ispovijed* dne 20. travnja 1203 pred kraljem, kaločkim nadbiskupom, pečuhskim biskupom i mnogim odličnicima, u prisustvu sina Kulina bana, zaklela dvojica izaslanih starješina u ime svoje i u ime svih bosanskih krstjana, i obvezala, da će opsluživati sve, što je u *Ispovijedi* navedeno, kao i ono drugo, što bi rimska crkva od njih zatražila. Izvornik ove *Ispovijedi* nije sačuvan, nego samo prijepis, koji je une-

šen u vatikanske zapisnike kao 141. pismo šeste godine pape Inocencija III (71).

U *Ispovijedi* bosanskih krstjana od g. 1203, koja je sastavljena veoma obzirno po naputku papinskoga legata Ivana de Casamare, izričito se ne veli, da su bosanski krstjani krivovjerci, nego samo, da se dotle nijesu pokoravali crkvi, svojoj majci, koju će ubuduće priznavati glavom svega crkvenoga jedinstva. Prvaci bosanskih krstjana ipak u uvodnim riječima *Ispovijedi* uvijeno, ali nedvojbeno priznaju, da su oni dotle slijedili « krivovjernu zloću », kojim su izrazom onodobne katoličke crkvene vlasti označivale patarensko krivovjerje. Starješine bosanskih krstjana kažu:

« Obećajemo pred Bogom i njegovim svetima, da ćemo se držati uredaba i naređenja svete rimske crkve koliko u životu i našem ponašanju, toliko da ćemo joj biti poslušni i živjeti po njezinim ustanovama, jamčeći za sve, koji su od naše družbe i za naše kuće, sa svim posjedima i stvarima, ako bi ubuduće (deinceps) slijedili krivovjersku zloću » (72).

Latinski prislov (deinceps) u hrvatskom jeziku znači: ubuduće, odsada, neprekinutim redom kao dosada. Uvrstivši taj prislov u rečenicu, bosanski su prvaci priznali, da su dotle slijedili krivovjerje, ali obećaju, da to

(71) Ispovijed bosanskih krstjana g. 1203 zavedena je u Registar an. VI, ep. 141. Inocencija III u Vatikanskom arhivu. Bila je više puta u cijelosti ili djelomično objelodanjena, tako: FARLATI IV 46; CDH II/1, 145; VMSM I 20; CDC III 24 sl. Budući da u tim izdanjima ima pogrješaka u čitanju, osobito imena, mi donosimo u Dodatku fotografijski snimak i novo čitanje cijeloga teksta. Gl. dolje s. 527-9.

(72) « ... promittimus coram deo et sanctis eius, stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem ». Gl. dolje s. 527.

ne će činiti ubuduće, zašto jamče sa svim svojim posjedima i stvarima.

Starješine bosanskih krstjana nadalje na koncu *Ispovijedi* izričito priznaju, da je tada u Bosni bilo maniheja i krivovjeraca i da su oni u prošlosti te primali u svoje kuće i s njima živjeli. Radi toga se navedeni prvaci obvezuju, da takve ubuduće s punim znanjem ne će primati. Ta točka u hrvatskom prijevodu glasi ovako: « U buduće s punim znanjem ne ćemo primati nikakva maniheja ni krivovjerca, da stanuje s nama » (73).

b) *Oporuka gosta Radina*

Radin Butković igrao je znatnu ulogu u povijesti Bosne sredinom petnaestoga stoljeća. Rodom je bio po svoj prilici iz župe Neretve, gdje je živjela njegova rodbina i njegov istoimeni nećak, Radin Seoničanin, bio gost u patarenskoj hiži u Seonici, u području rijeke Neretvice, desnoga pritoka Neretve, u današnjem kotaru Konjicu (74). Gost Radin, dok je još bio prosti « krstjanin », stupio je u političku službu bosanskoga vojvode Radosava Pavlovića u istočnoj Bosni. Dubrovčani spominju « Radina krstjanina » kao jednoga od izaslanika vojvode Radosava dne 15. veljače 1423 i 25. listopada 1432 (75). Dne 15. lipnja 1438 « počteni muž' gospodin' Radin' starac » je poslanik velikoga vojvode Stjepana Vukčića Kosače u Dubrovniku (76). Radin se kao starac neke krstjanske hiže spominje i g. 1440 i 1445 (77). U pomirbenom pismu hercega Stjepana sa svojom ženom Jelenom i sinom Vladislavom, 19. srpnja 1453, Radin nosi naslov gosta (78).

(73) « ... et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus », VMSM 20; CDC 25; gl. dolje s. 528.

(74) Gl. dolje pogl. 6, s. 367-8.

(75) StPov I/1, 583 619 i 628.

(76) StPov I/2, 46 i 48.

(77) N. dj. 54 i 60 sl.

(78) « da ne mogu niti hoću ja gospodin' herceg' Stjepan' učiniti nijedno zlo ni nepravdu ... dokla godje ne bih' obiskao i obnašao pravo i cielo i istinito gospodinom' djedom cr'kve bos'-

Dne 20. svibnja 1467 herceg Stjepan piše svoju zadnju oporuku pred trojicom svojih najpovjerljivijih službenika i ukućana, od kojih na prvom mjestu imenuje gosta Radina: « i u toi vse više pisano i imenovano vjerovah i pouzdah' tri od' slug' i ukućani mojeh' vjerovanijeh' od' redovnikov' mojeh' gospodina gosti Radina, i gospodina metropolita Davida, i kneza Pribisava Vukotićja, jer su oni tri kućane moi tomu vsemu više pisanomu svjedoci » ([79]).

Gosta Radina, koji je često dolazio u Dubrovnik kao izaslanik bosanskih velikaša, Dubrovčani su g. 1455 imenovali svojim građaninom i darovali mu kuću u gradu ([80]). Tu je on 5. I. 1466 napisao svoju osobnu *Oporuku* ([81]). Suvremeni prijepis te *Oporuke* pisan bosančicom našao je Ćiro Truhelka u Dubrovačkom državnom arhivu na kraju knjige *Testam. Not. 1467 ad 1471.* Truhelka je tu oporuku u ćirilskoj transkripciji s opširnim tumačem objelodanio g. 1911 u GZM u Sarajevu ([82]) i u njemačkom prijevodu u Wiss. Mitt. u Beču ([83]). *Oporuka* gosta Radina veoma je značajan spomenik, i ujedno zadnje pisano djelo, koje je sigurno poteklo iz pera jednoga bosanskoga krstjanina. Izvornik Radinove *Oporuke* nije se sačuvao, a u dubrovačkom prijepisu ima dosta pisarskih pogrješaka. Ipak tekst se može dovoljno ispravno uspostaviti i pročitati. Radi njezine iznimne vrijednosti mi Radinovu *Oporuku* donosimo u cijelosti u Dodatku ([84]).

Kada pročitamo *Oporuku* gosta Radina, zapazit ćemo, da on na više mjesta govori o vjeri, koju on i njegovi sumišljenici vjeruju. On tu vjeru smatra potpuno izgrađenom vjerskom zajednicom, « našim zakonom », različitom od drugih tada postojećih vjera. Radin time potvrđuje tvrdnju Dubrovčana, koji su mu u studenomu 1455 pisali, da ga ne će nitko siliti, ako se nastani u njihovu gradu, da ostavi svoju vjeru i prijeđe na katoličku, koju su držali Dubrovčani. Tada su Dubrovčani pisali gostu Radinu: « da ne bude usilovan' od' nikogar iziti iz' vjere, koju vjeruje, razi ako bi njemu (ugodno) bilo » ([85]).

Gost Radin potanko ne izlaže, u čemu se sastojala njegova « prava vjera apostolska », « naš zakon », « vjera koju vjeruje », što se od oporuke ne može ni očekivati. U Radinovoj *Oporuci* ipak ima tvrdnja i navoda, iz kojih možemo točno izvesti, šta su u bitnosti bosanski krstjani učili i vjerovali.

Gost Radin na prvom mjestu tvrdi, da je vjera, koju on i njegovi sumišljenici vjeruju, « prava vjera, apostolska ». Budući da je istina jedna i nedjeljiva, a apostolskih crkava, koje čisto i nepromijenjeno čuvaju poklad nauke i milosti, koje je Krist predao svojim apostolima, ne može biti deset nego samo jedna, gost Radin svojom tvrdnjom, da je njegov zakon « prava vjera apostolska », rušio je osnove tadašnje crkve zapadne i istočne. On je tvrdio i vjerovao protivno onomu, što je crkva naučavala u *Apostolskom vjerovanju* (« vjerujem u svetu crkvu »), a napose u *Vjerovanju nicejsko-carigradskomu.* Na općem crkvenom saboru u Carigradu g. 381 utvrđeno je kao jedna od osnovnih kršćanskih istina (dogma) ovo: « (Vjerujem) u jednu, svetu, katoličku i apostolsku crkvu » ([86]). Navedenu istinu crkva je dnevno ispovijedala moleći *Vjerovanje apostolsko* i ono *Nicejsko-carigradsko.* Ta je istina bila svakomu poznata, pa i gostu Radinu, koji se često kretao među katolicima i svoju

nske i 12 stroinikoma među koiemi stroinici bude gospodin' gost' Radin' za svoga života », StPov I/2, 68.

([79]) N. dj. 89.

([80]) N. dj. 151 sl.

([81]) N. dj. 153-156.

([82]) Truhelka, *Testament gosta Radina* 355-375; Isti, *Još o testamentu* 363-381.

([83]) WM 13 (1916) 52-74.

([84]) Gl. dolje s. 527-29.

([85]) StPov I/2, 152

([86]) « Et unam sanctam catholicam et apostolicam » Mansi III 568; Denzinger 38.

Oporuku pisao u katoličkom gradu Dubrovniku. Ako ipak gost Radin tvrdi i vjeruje, da je njegova crkva, koja je različita od katoličke, « prava vjera apostolska », on je time sebe i svoje sumišljenike stavio u red onih krivovjeraca 4-st., koji su bili osuđeni na općem crkvenom saboru u Carigradu g. 381 ([87]). U punom i kasnom srednjem vijeku staru su zabludu obnovili katari i albigenzi, koji su učili, da je katolička crkva s papom Silvestrom izgubila apostolicitet, koji je prešao na njih, i da su samo oni prava apostolska crkva Kristova ([88]). Da bosanski krstjani nijesu ništa drugo učili ni vjerovali, različito od drugih kršćana, nego samo to, da je njihova sljedba « prava vjera apostolska », oni su u očima katoličke crkve, zapadne i istočne, bili pravi i potpuni krivovjerci (haeretici).

S vjerom bosanskih krstjana gost Radin usko veže post. On kune svoga nećaka, gosta Radina Seoničanina, « njegovom vjerom, koju vjeruje i postom, koji posti ». Prema shvaćanju gosta Radina on i njegovi suvjernici su « postni ljudi », koji se svojim trajnim i posvemašnjim postom bitno razlikuju od inovjeraca, koje on zove « mrsnim ljudima ». U srednjem vijeku i u mnogim katoličkim redovima bilo je propisano, da se trajno uzdrže od mesa ([89]), ali oni su to činili u duhu pokore i trapljenja. Katari i albigenzi su to činili po unutarnjem zahtjevu nauke, koju su slijedili, a u tome su se s njima slagali i bosanski krstjani, kako nam govori *Oporuka* gosta Radina.

Barada ([90]), Solovjev ([91]) i Kniewald ([92]) misle, da gost Radin pod « mrsnim ljudima » razumije široke slojeve vjernika (credentes), koji su slijedili nauku bosanskih

([87]) Mansi III 563.
([88]) Gl. dolje s. 268-74 i 333-62.
([89]) Pravila sv. Benedikta, sv. Kolumbana, sv. Fruktuoza, sv. Dominika itd. zabranjivala su redovnicima jesti meso.
([90]) Barada, *Šidakov problem* 398-411.
([91]) Solovjev, *Gost Radin* 318; Isti, *Vjersko učenje* 41.
([92]) Kniewald 264 i 270.

krstjana, ali nijesu primili manihejsko duhovno krštenje (consolamentum). No to nije ispravno. Gost Radin u svojoj *Oporuci* govori, da se prvih 300 dukata, što ih je ostavio za svoje zadušje, ima razdijeliti dvjema vrstama sljedbenika « našega zakona »: prvo « krštenijem ... pravijem krst'janom kmetem i pravijem kmeticam krstjanicama », a drugo: « tko bi bili ubozi dobri muž'je od koje su godijer vrste ... od našega zakona ». Pod prvim nazivom Radin razumijeva one, koji su bili duhovno kršteni, savršene članove sljedbe, a riječima « ubozi dobri mužje » on je označio sirotinju, koja vjeruje u nauku bosanskih krstjana, ali nije primila duhovno krštenje, dakle široke slojeve vjernika crkve bosanskih krstjana. Ovi su vjerovali u nauku bosanskih kršćana i imali želju i odluku (desiderium et votum), da jednoga dana, barem na smrti, prime duhovno krštenje, iako nijesu to još bili primili sa svim obvezama, koje su s time bile skopčane. Prema tome su i vjernici pripadali vjerskoj zajednici bosanskih krstjana. Tako g. 1453 herceg Stjepan smatra sebe i svoju obitelj pripadnicima vjere bosanske ([93])) iako te godine svi članovi te obitelji nijesu bili nego prosti vjernici bosanske crkve.

Dakle, prema navodima *Oporuke* gosta Radina članovi su se crkve bosanskih krstjana dijelili na prave krstjana. Ovi su vjerovali u nauku bosanskih krstjana i dima sljedbe, što odgovara savršenim članovima zapadnih katarskih i albigenskih crkava. Druga vrsta bili su « dobri mužje, koji grijeha ne ljube », iako ne mogu još stvarno na se preuzeti sve obveze dobrih krstjana. Ovi su prihvaćali i vjerovali nauku sljedbe, i sebe su smatrali članovima te crkve, iako nijesu primili duhovno krštenje. Ta vrsta vjernika crkve bosanskih krstjana odgovara vjernicima (credentes) zapadnih katara i albigenza.

([93]) « postavismo svjedoke i sreditele vjere naše djeda bosanskoga i s njim' 12 poglavitijeh' kr'stijan' ... », pomirbeni ugovor hercega Stjepana sa sinom Vladislavom 19. lipnja 1453, StPov I/2, 70.

Glavno bogoštovno djelo, koje « pravi krstjani i krstjanice » mogu učiniti za pokojne, prema Radinovoj oporuci je to, da « na zemlju koljena poklečući govore svetu molitvu Božju », Očenaš. Ovim gost Radin potvrđuje obrednik krstjanina Radosava, koji je zapisao, da bosanski krstjani na svojim vjerskim sastancima stalno mole Očenaš s nekim zazivima (96). Slično su obavljali svoje molitve i zapadni katari i albigenzi, kako ćemo domalo vidjeti, kada dubemo govoriti o Radosavovu obredniku.

Ako *Oporuku* gosta Radina isporedimo s onodobnim oporukama osoba katoličke i pravoslavne vjere (95), koje su živjele s gostom Radinom u Zahumlju, Travunji i dubrovačkoj republici, jako će nam upasti u oči, da gost Radin ne spominje svete mise niti što ostavlja u tu svrhu. Tako ni herceg Stjepan, koji je umro kao član crkve bosanskih krstjana, nije ništa ostavio za svete mise, iako je oporučio veliku svotu od 10.000 dukata za « moju dušicu » u dobrotvorne svrhe (96).

Prema oporuci gosta Radina bosanski krstjani nijesu imali ni crkava, dotično stalnih obrednih mjesta za bogoslužje. Da se mogne « svijeće žeći za dušu moju gosta Radina u hramijeh' », gost Radin obraća se na svoje prijatelje dubrovačke katolike Sorkočevića i Marojevića, da oni to čine u katoličkim crkvama u Dubrovniku (97).

(94) Gl. dolje s. 108 sl.

(95) Gl. oporuke: Jelene, kćeri bana Vuka Kotromanića od 18. ožujka 1337 (CDC X 303 sl.); Pribislava Vukotića, komornika hercega Stjepana, od 21. ožujka 1475 (Thallóczy, *Studien* 436-439); Jelene, žene Sandalja Hranića, strine hercega Stjepana, od 25. studenoga 1442 (StPov I/1, 394-97); Medoja Nikolina od 23. veljače 1392 (StPov I/2, 461-64); Nikše Marojevića i drugih oporučitelja u Stonu od g. 1458-1495 (n. dj. 468-477); zlatara Franćeska iz Konjica od 5. studenoga 1485 (n. dj.473 sl.) itd.

(96) « Najprvo za moju dušicu na slavu i na službu Božju 10 tisuć' zlatjeh' dukat'. Potom' sinu mi knezu Vlatku 20 tisuć zlatjeh' dukat' ... », oporuka hercega Stjepana od 20. svibnja 1467, StPov I/2, 87.

(97) StPov I/2, 155.

(98) N. dj. 154.

Samim svojim suvjernicima gost Radin ne veli, da se mole u crkvama, nego da gdje mu drago « na zemlju koljena poklečući » mole Očenaš za njegovu dušu. Istina, gost je Radin oporučno ostavio « za hram i za greb, gdje mi kosti budu i legnu 140 dukata » (98), ali je to bilo namijenjeno za Radinovu grobnu kapelicu, a ne za crkvu, u kojoj bi se vršilo bogoslužje. Ako je gost Radin htio, da mu se podigne spomenik nad grobom sličan, kakav je bio onaj gosta Mišljena u Puhovcima kad Zenice (99) ili gosta Milutina u Humskom kod Foče (1), tada od 140 dukata nije moglo ostati mnogo za sam «hram », koji se imao podići nad Radinovim grobnim spomenikom. Po svoj prilici gost Radin imao je na pameti, da mu se podigne grobna kapelica, « hram » nad grobom slično kućici, koja je bila podignuta nad grobnim spomenikom poznatoga patarenskog vjernika tepčije Batala Santića u Gornjemu Turbetu kod Travnika (2).

c) *Zbornik Hvala Krstjanina*

U sveučilišnoj knjižnici u Bolonji danas se nalazi jedan rukopis pisan bosančicom, koji je zaveden pod signaturom: Manoscritti n.ro 3575-B. Na konac rukopisa pisac je napisao ovu bilješku: « Va ime oca i sina i svetoga duha. A sie se knige napisaše ot' ruki Hvala kr'sujanina na počtenie slavnomu gospodinu Hrvoju, her'cegu split'skomu i knezu ot' dol'nih' Krai inim' mnogim' zemlam' ..., a pisaše se i dosvr'šiše v' lito rožd'stva Hristova 1404 lito, v' dni episkup'stva i nastavnika i s'vr'šitela cr'kvi bosan'skoi gospodina dida Radomira » (3). Na rubu jednoga lista, pismima iste

(99) Gl. Truhelka, *Natpis iz Puhovca* 778 sl.; Miletić 110-21.

(1) Škarić, *Grob i grobni spomenik* 79 i dalje.

(2) Gl. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala* 365 i dalje. – « da mi se pokrije cr'kva koju sam' činila za moj grob ». – Testamenat Jelene, žene Sandalja Hranića, 25.XI.1442, StPov I/1, 395.

(3) Rački, *Prilozi* 101.

ruke pozlaćenim slovima piše: « uram' Hr'voe, veliki, slavni voevoda bosan'ski » (4).

Svoj rukopis Hval je prepisao neposredno iz nekoga glagoljskoga podloška hrvatske recenzije (5). Rukopis je pisan na sjajnoj pergameni ukusnom kaligrafijom, a ukrašen je mnogim i lijepim slikama Krista, proroka i svetih (6). Hvalov rukopis prvi je ukratko opisao F. Rački u *Starinama* I 101-106, a opširno Đ. Daničić u istim *Starinama* III 1-146 te IV 86-109.

Hvalov rukopis sadrži slijedeće svete knjige i ovim redom: četiri *Evanđelja, Otkrivenje* sv. Ivana Evanđelista, Deset zapovijedi Božjih, tri apokrifa o apostolu Pavlu, *Djela apostolska, Poslanicu Jakovljevu, 2 Petrove, 3 Ivanove, Judinu,* 14 poslanica sv. Pavla: *Rimljanima,* dvije *Korinćanima, Galaćanima, Efežanima, Filipljanima, Kološanima,* dvije *Solunjanima, Židovima,* dvije *Timoteju, Titu* i *Filemonu;* zatim 150 *Psalama* sa stopedesetprvim apokrifnim psalmom, osam pjeva (cantica) iz staroga zavjeta, te « *Pjesan' svetije Bogorodice* » (*Magnificat*) (7).

Navedeni red, po kojemu je Hval poredao svete knjige, ne odgovara ni *Vulgati,* ni suvremenim hrvatskim glagoljskim rukopisima, ni onima bugarske i srpske istočne crkve (8). Hval se prema tome nije držao reda, koji je našao u svom glagoljskom podlošku, nego je knjige poredao prema svom shvaćanju, uglavnome se ugledajući u red, po kojemu su svete knjige novoga zavjeta redali zapadni katari i albigenzi. Sličan poredaj nalazimo u provansalskome kodeksu u Lionu iz 13-st. Taj je fototipskim putem izdao L. Clédat u Parizu g.

(4) N. dj. 108 b. 2. – « Uram » je madžarska riječ, kako se zvao jedan veliki odličnik u Ugarskoj. Gl. dolje s. 115.
(5) Gl. Rački, n. dj. 105; Daničić, *Hvalov rukopis* 1 i 10 sl.; Vrana, *Književna nastojanja* 812-814; J. H[amm], *Glagoljica* 466.
(6) Rački, *Prilozi* 101-106; Jagić, *Analecta Romana* 20-36.
(7) Daničić, n. dj. 2-7; Vrana, n. dj. 813; Petrović 140, b. 208. Svi pjevi, koje donosi Hvalov rukopis primljeni su i upotrebljavali su se u zapadnoj crkvi, a samo neki u istočnoj.
(8) Daničić, n. dj.; Vrana, n. mj.

1887 (9). Rački se služio nepotpunim i djelomično neispravnim izdanjem E. Cunitz-a iz g. 1852 (10), pa kod njega ima nekih netočnosti, kada se pozivlje na provansalski albigenski kodeks. A. Solovjev citira Clédata, ali iz druge ruke, po bugarskom piscu J. Ivanovu (11). Swiftova knjižnica Čikaškoga sveučilišta ima jedan primjerak Clédatova izdanja, koji imamo u ruci, dok ovo pišemo. Provansalski kodeks sadrži samo knjige novoga zavjeta te su prema Clédatovu izdanju poredane ovim redom:

Evanđelje sv. Mateja (s. 1-61), *sv. Marka* (61-97), *sv. Luke* (97-155), *sv. Ivana* (155-203), *Djela apostolska* (204-268), *Otkrivenje* sv. Ivana apostola (209-300), *Poslanica sv. Jakova* (301-308), *sv. Petra prva* (308-315), *druga* (315-320), *s. Ivana apostola prva* (320-326), *druga* (315-320), *treća* (327-328), *sv. Jude* (328-330), 15 poslanica sv. Pavla, i to: *Rimljanima* (330-352), *prva Korinćanima* (353-377), *druga Korinćanima* (378-394), *Galaćanima* (395-403), *Efežanima* (403-411), *Filipljanima* (412-417), *prva Salunjanima* (418-423), *druga Solunjanima* (423-426), *Kološanima* (426-432), *Laodicejcima* (432 sl.), *prva Timoteju* (433-440), *druga Timoteju* (440-445), *Titu* (445-448) *Filemonu* (448 sl.), *Židovima* (450-469), *Katarski ritual* (470-482).

Kako se vidi, Hval je poredao svete knjige u svom zborniku istim redom, kako su one poredane u lionskom albigenskom kodeksu, samo je Hval dao prednost *Otkrivenju* pred *Djelima apostolskim* i *Poslanicu Kološanima* stavio je prije onih *Solunjanima* i onu *Židovima* prije *Timotejevih.* Hval ne donosi Pavlovu poslanicu Laodicejcima, koja se nije nalazila u njegovu *Vulgatinu* glagoljskom podlošku. Hval je zatim između navozavjetnih knjiga i nakon njih umetnuo stalne odlomke iz staroga zavjeta i neke apokrifne spise. Ovi su se umetci mogli nalaziti i u glagoljskom podlošku, koji je Hval prepisi-

(9) Clédat, n. dj.
(10) Cunitz, *Ein katharisches Rituale.*
(11) Solovjev, *Vjersko učenje* 35 b. 61.

vao, ali je vjerojatnije, da je Hval to našao u nekom zapadnokatarskom kodeksu, koji je oponašao pišući svoj zbornik.

d) Radosavov zbornik

U Vatikanskoj knjižnici u Rimu, u odjeljenju Museo Borgiano P. F. Illirico 12, nalazi se rukopis pisan hrvatskom ćirilicom ili bosančicom. Pisac je u tom rukopisu zabilježio: « Si knjigi piše Radosav' kr'stijanin' Goisavu kr'stijaninu; a pisaše se u dni gospodina krala Tomaša i dida Ratka. Gospodo, ako sam' što loše postavio, nemoite se tomu i porugati, ere mi sta ruci trudni težeće; čtite i blagoslovite, a vas' Bog' blagoslovi u viki. Amen » ([12]). Bosanski kralj Stjepan Tomaš vladao je u Bosni od g. 1443 do 1461, prema spomenutome navodu tih je godina bio napisan i naš rukopis.

Radosavov zbornik sadrži *Otkrivenje* sv. Ivana Evandeliste, opći katarski obred i neke kraće bilješke ([13]).

Otkrivenje sv. Ivana Radosav je neposredno prepisao iz jednoga glagoljska rukopisa hrvatske recenzije tako, da je i jedan cijeli stavak napisao glagoljicom ([14]). Taj glagoljski ulomak napisan je uglastom glagoljicom, kako se tada pisalo po svim hrvatskim zemljama, ali među uglasta glagoljska slova umiješano je više slova obloga oblika. V. Jagić tu je vidio posebnu bosansku glagoljsku grafiku ([15]), a Vrana glagoljski tajnopis (kriptografija) ([16]). Naše je mišljenje, da ovdje imamo isti slučaj, samo u obrnutome smislu, kao kod *Humačke ploče* koncem 10- ili početkom 11-st. U toj je ploči klesar, koji je bio naviknut na oblu glagoljicu, nehotice umiješao 5 glagoljskih slova u natpis, koji je pisao hrvatskom ćirilicom ili bosančicom ([17]). Krstjanin Radosav, naprotiv, bio je naviknut, i dnevno je upotrebljavao bosančicu, pa je u glagoljskom odlomku napisao više glagoljskih slova pod utjecajem i prema grafici bosančice, koja je, kako je poznato, imala obli oblik slova, jer je nastala u 11- i 12-st. pod utjecajem tadašnje oble glagoljice ([18]).

Jezik, kojim je pisan *Radosavov zbornik*, jest hrvatska ikavica s natruhama čakavštine. U doba krstjanina Radosava ikavica je bila službeni govor bosanskoga kraljevskoga dvora i bosanskih velikaša po uzoru i pod utjecajem hrvatskih krajeva na zapadu od Bosne.

Kako se vidi iz sadržaja, Radosav je pišući svoj zbornik imao namjeru, da napiše priručnu knjigu za svoga prijatelja krstjanina Gojsava, da mu ta služi u dnevnom životu. Za to je od svih svetih knjiga unio u rukopis samo *Otkrivenje* sv. Ivana, a onda je napisao opći obred, koji mu može poslužiti u raznim zgodama. Prema izjavi Jakova Becha u Turinu g. 1388 zapadni su se katari između sebe utvrđivali u svojoj vjeri čitajući *Otkrivenje* sv. Ivana, koje su tajno uvijek nosili sa sobom. Kako *Otkrivenje* sv. Ivana Evanđelista nalazimo u svim rukopisima svetih knjiga, kojima su se služili bosanski krstjani, bilo da je ta knjiga jedina između svih drugih, kao ovdje, bilo da se nalazi na počasnom mjestu kao u *Zborniku Hvala Krstjanina*, moramo zaključiti, da su i bosanski krstjani kao i zapadni katari posebno častili i u svojoj vjerskoj pouci i životu mnogo upotrebljavali *Otkrivenje* sv. Ivana Evanđelista.

Opći obred, kako ga Radosav donosi na listovima 56-58 svoga zbornika, sastojao se iz molitve Očenaša, poklonstvenih zaziva i čitanja početka *Ivanova Evanđelja* (Iv 1, 1-16) s dodatkom o milosti i istini, koja je dana po Isusu Kristu.

([12]) Rački, *Dva nova priloga* 22. – Rački je opisao Radosavov zbornik u navedenom djelu s. 1-29.
([13]) Rački, *n. dj.* 23.
([14]) Rački, n. dj. 23; Jagić, n. dj. 59.
([15]) Jagić, n. dj. 26-31.
([16]) Vrana, n. dj. 820.
([17]) Vego, *Humačka ploča* 41-61.
([18]) Gl. Truhelka, *Bosančica* 65 i dalje; Tentor, *Latinsko i slavensko pismo* 823-29; Isti, *Bosančica*, u HE III 97-99.

Taj obred glasi prema *Radosavovu zborniku* i Clédatovu *Albigenskom obredniku,* kako slijedi:

Radosavov zbornik:

«Oče naš' iže esi na nebesih'... hlib' naš' naš[u]sni dai nam' danas'... jako tvoe est' car'stvo i sila i slava u vik', amin'.

Poklanamo se ocu i sinu i svetomu duhu.

Dostoino i pravedno est'.

Poklanamo se ocu i sinu i svetomu duhu.

Poklanamo se ocu i sinu i svetomu duhu.

Blagodit' gospoda našega Isusa Hrista budi s' vsimi u viki, amin'.

Blagoslovite, opraštaite nam', amin'.

Budi nam', gospodi, po glagolu tvoemu.

Otac i sin' i sveti duh' ot'pusti i prosti vam' s[v]a prigrišenija vaša...

Iskoni bi slovo i slovo bi ot' boga i bog' bi slovo... [Evanđelje sv. Ivana I 1-16]... i slovo ego pl't' bi i v'seli se v' nas', i vidihomo e slavu, ego slavu jako ino čedago ot' oca, ispl'no blagodit' istina i Jov[a]n' sviditel'stvuet' o nem' i v'zva ih' g[lago]le: s' bi egože i rih' e vam': po mni gredei i prid' mnoju bi, jako i pr'vi mene. Jako o[t'] ispl'nenija ego a mi vsi priehomo blagodit' vas' blagodit', jako zakon' Moisiem' dan' bi, a blagodit' [i] istina is[u]h[risto]m' bi dana». (*Radosavov zbornik,* Bibl. Vat., Borgiano illirico 12, fol. 56r - 59r).

Albigenski obrednik:

Benedicte, parcite nobis. Amen.

Fiat nobis secundum uerbum tuum.

Pater et filius et espiritus san-[c]tus parcat uobis omnia peccata uestra.

Adoremus patrem et filium et espiritum sanctum. III uegadas.

Pater noster, qui es in celis... panem nostrum super substancialem da nobis hodie...

Quoniam tuum est regnum et uirtus et gloria in secula. Amen.

Adoramus patrem et filium et spiritum sanctum. III uegadas.

Gratia domini nostri Jesu Christi sit cum omnibus nobis.

Benedicite, parcite nobis. Amen.

Fiat nobis secundum uerbum tuum.

Pater et filius et spiritus sanctus parcat uobis omnia peccata uestra.

In principio erat uerbum, et uerbum erat apud deum, et deus erat uerbum... (Joh. I, 1-16)... et uerbum caro factum est et habitauit in nobis. Et uidimus gloriam eius, gloriam quasi unigeniti a patre, plenum gracie et veritatis. Johannes testimonium perhibet de ipso. Et clamabat dicens. Hic est quem dixi qui post me uenturus est, ante me factus est, qui post me erat. Et de plenitudine eius nos omnes accepimus gratiam pro gratia, quia lex per Moisen data est, gratia et veritas per Jesum Christum facta est». (*Lionski ritual,* s. 470a-471a).

Iz gornje isporedbe obreda u *Lionskomu albigenskomu obredniku* i *Radosavavu zborniku* vidimo, da se oni bitno slažu i predstavljaju isti vjerski obred, koji su vršili bosanski krstjani i južno-francuski albigenzi. Razlika je u tome, što albigenski obred počinje s tri zaziva, koji se nalaze i poslije Očenaša, a u Radosavovu obredu navedeni su samo iza Očenaša; u prvomu se, zatim, zaziv: « Poklonimo se » nopavlja šest puta, tri put prije, i tri puta poslije Očenaša, dok Radosav ima taj zaziv samo tri puta iza Očenaša. Osim toga, Radosav je zabilježio odgovor prisutnih: « Dostojno i pravedno jest », kojega nema u *Lionskom obredniku.* Taj zaziv upotrebljavali su maloazijski bagumili ([19]), pa nema sumnje da su i u Francuskoj upotrebljavali zaziv, kako navodi Radosavov zbornik. Tako isto i u Bosni su počimali obred sa zazivima, koje navodi *Lionski obrednik,* a nema ih kod Radosava, jer ti su zazivi bili neprestano na ustima novomanihejaca, pa i bosanskih krstjana. Međutim moglo je biti, da je i stvarno bosanski obred bio u nekim sitnicama različit od onoga francuskih albigenza. Nebitnih razlika u obredima bilo je i na zapadu između jedne i druge katarske crkve, kao što se vidi uspoređujući *Lionski obrednik* s *Latinskim obrednikom* sjevero-italskih katara, od kojega je jedan ulomak našao u Firenci i g. 1939 objelodanio u Rimu P. A. Dondaine. U pojedinostima razlike u istim obredima između katarskih obrednika, *Lionskoga* i *Latinskoga,* daleko su veće, nego između Radosavova obreda i onoga u *Lionskom obredniku.* Tako kod podjeljivanja katarskoga krštenja (consolamentum) po *Latinskom obredniku* (*Rit. Lat.* 156-165) « Poklonimo se » moli se 15 puta, a po *Lionskom obredniku* (*Rit. Prov.* 478b-479b) samo 9 puta.

A. Solovjev misli, da kod Radosava imamo sačuvane molitve i obred « patarenske mise » ([20]), ali to nije točno.

([19]) Gl. Ficker 77.
([20]) Solovjev, n. dj. 36 sl.

U Radosavovu tekstu nema govora o euharistiji ili o blagoslovu i blagovanju posvećenoga hljeba. Kako se vidi iz *Lionskoga obrednika*, obred, koji se upotrebljavao, redovito na početku, bio je opći, osnovni katarski obred, kod svih njihovih obrednih čina, pa i kod primanja članova raznih stepena. Naravno, taj opći obred dolazio je kod katarskoga blagoslova i blagovanja tako zvanoga posvećenog hljeba, ali je tada bio popraćen s drugim obrednim riječima i činima.

e) Izjava hercega Hrvoja

God. 1412 ili 1413 splitski herceg Hrvoje Hrvatinić, najmoćniji velikaš bosanskoga kraljevstva, pisao je kraljici Barbari, ženi ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda: « Molim kraljevsku prejasnost i vaše veličanstvo, da ne dopustite, da u mojoj starosti umrem u poganskom obredu i u nevjerstvu, jer sam jedva i teško čekao, da se s poganskoga obreda obratim na katoličku vjeru i tako da bih mogao vjerno služiti momu gospodaru kralju »[21]. Hrvoje je bio, kako je poznato, pristaša crkve bosanskih krstjana. On sam kaže, da je sa stanovišta katoličkoga dotle živio u poganskomu obredu i u nevjerstvu (infidelitas), kao što su pape i zapadni pisci trajno tvrdili o bosanskim krstjanima. Matija de S. Miniato, tajnik kralja Ladislava, na 11. srpnja 1403 piše florentinskom kancelaru Colucio de Salviatis o Hrvoju: « taj je čovjek pataren »[22].

f) Batalov ulomak

U javnoj knjižnici u Lenjingradu, odjeljenje rukopisa, nalaze se četiri pergamenska listića, otkinuta s kraja nekoga četveroevandelja bosanskih krstjana, koji sadrže svršetak *Evandelja sv. Ivana* apostola i dva zapisa. Taj ostatak *Batalova evandelja* objelodanio je Lj. Stojanović g. 1886, u *Starinama* XVIII 230-232. Na trećem listu *Batalova ulomka* piše:

« V' ime o[t]ca i s[i]na i s[ve]tago d[u]ha. Sei knige napravi tepačija Batalo svoim dijakom' Stan'kom' Kromirijaninom' i okovav' [j]e srebrom' i zlatom' i odiv' krosnicom' i prikaza [j]e star'cu Radinu. A napisaše se sie knige u dni krala Dabiše od' roenija S[i]na B[o]žija 1393 l[i]to, po umr'ti krala Tvr'tka drugo lito »[23].

Tepčija Batalo bio je jedan od najuglednijih velikaša za kralja Dabiše, kraljice Jelene i kralja Ostoje. Bio je oženjen Resom, sestrom hercega Hrvoja Hrvatinića. Umro je oko g. 1401, i pokopan je na svomu plemenitom u bogato radenom mauzoleju kod Turbeta u travničkom kotaru. Zvao se Santić, a vjerom je bio pataren[24].

Batalovo evanđelje pisao je njegov dijak i krasnopisac Stanko Kromirjanin, a tepčija Batalo dao ga je skupocjeno uvezati i darovao ga starcu Radinu, starješini neke kuće bosanskih krstjana, po svoj prilici u blizini sredovječne Lašve, kod današnjega Travnika.

U *Batalovu ulomku* na drugoj strani drugoga lista (fol. 2v) napisan je slijedeći zapis u dva stupca:

V' ime o[t']ca i s[i]na i s[ve]tago d[u]ha.
1. Eremis'
2. Azarija
3. Kuk'leč'
4. Ivan'
5. Godin'

Se pišu pred' rečenie redove ki su se narekli u red' crkve pri[j]e[25] g[ospodi]na našego Rastudija.

Se pišu v' ime o[t']ca i s[i]na i s[ve]tago d[u]ha.
1. g[ospodi]n' Rastud'[j]e

[21] « Exoro serenitatem regiam et vestram maiestatem, ut iam in tempore senectutis meae non permittant [me] mori in paganismo ritu et sub infidelitate, quia vix et difficulter expectavi, ut ritus de paganismo convertat in fidem catholicam, et possim dicto domino meo regi fideliter servire », Lucius, *Memorie* 392; AB 95 (526).

[22] « Homo ipse patarenus est », pismo Matije de San Miniato, tajnika kralja Ladislava Napuljskoga, od 11. srpnja 1403, *Starine* 39, 207.

[23] Stojanović, *Jedan prilog* 231 sl.

[24] HS I 97; Truhelka, *Grobnica* 365-374; Ruvarac, *Draga, Danica, Resa* 338-347.

6. Tišemir'	2. Rado[j]e
7. Didodrag'	3. Radovan'
8. Bučin'	4. Radovan'
9. Krač'	5. Hlapo[j]e
10. Bratič'	6. Dragoš'
11. Budislav'	7. Povr'žen'
12. Dragoš'	8. Radoslav'
13. Dragič'	9. Radoslav'
14. Lubin'	10. Miroslav'
15. Dražeta	11. Boleslav'
16. Tomiš	12. Raatko ([26]).

Solovjev misli, da su u prvom stupcu zabilježena imena « prvih redovnika bosanske crkve », koje je koncem 12-st. organizirao Rastudije, građanin zadarski, a porijeklom iz Apulije. U drugom stupcu nalazio bi se spisak bosanskih djeda od kraja 12- do kraja 14-st. Na čelu ovih djeda, prema Solovjevu, stoji Rastudije, osnovatelj bosanske crkve ([27]).

Solovjevova tvrdnja o prvim redovnicima i o osnutku bosanske crkve po Rastudiju ne može biti ispravna, jer je crkva bosanskih krstjana daleko prije bila organizirana i imala svoje redovnike i biskupe ([28]).

Da pravo shvatimo *Batalov ulomak,* potrebno je prije svega ispitati značenje izraza « redove » i « red' cr'kve », koji dolaze u bilješci iza prve skupine imena. Samostavnik « redov » Hrvati danas više ne uptrobljavaju. On se ne nalazi ni u velikom *Rječniku* hrvatskoga jezika Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu ([29]). Srbi pak u novije vrijeme upotrebljavaju taj naziv da

([25]) Riječ « prije » ne nalazi se u Batalovu tekstu, kako ga je objelodanio Lj. Stojanović, ali se nalazi u izvorniku, kako se vidi iz fotografske snimke Batalova ulomka kod LAVROV, slika 62.
([26]) STOJANOVIĆ, n. dj. 123.
([27]) SOLOVJEV, *Vjersko učenje* 30-34.
([28]) Gl. dolje s. 144-215.
([29]) Samostavnik « redov » sačuvao se u hrvatskom jeziku do danas u riječi: « redovnik» (derov-nik), kojom se označuje pripadnik nekoga crkvenoga reda, na pr. franjevačkoga.

označe vojnika, koji je po općoj narodnoj dužnosti stupio u vojničku službu i bio svrstan u red jednostavnih obveznika ili boraca. U *Batalovu ulomku* naziv « redov » nije mogao imati to, ili neko slično značenje, jer u srednjem vijeku nije bilo opće vojne obveze, poimence radi toga, što je kod Batala govor o članovima crkve bosanskih krstjana, koji su načelno bili protiv ratova i bilo kakva ubijanja.

Po našemu mišljenju izraz « redov » u *Batalovu ulomku* nije ništa drugo, nego mrtvi prijevod latinskoga naziva « ordinarius », kojim se na zapadu u srednjem vijeku kao i danas nazivlje biskupa, koji drži red i upravlja nekom biskupijom s redovitom vlasti, jurisdikcijom. Zapadni katari svoje biskupe redovito su zvali ordinariatus ([30]), pa je ovdje hrvatska sredovječna riječ « redov » bila prijevod toga izraza.

« Red crkve » ovdje se mogao upotrijebiti u značenju latinskoga izraza « ordo ecclesiae », kojim se u srednjem vijeku označivalo uredbu, nauku, crkvu neke vjerske sljedbe. Izraz « ordo romanae ecclesiae », koji često dolazi na početku crkvenih molitvenih knjiga, misala i brevijara, znači: «po uredbi sv. rimske crkve» ([31]). Kod sredovječnih manihejaca bili su poznati nazivi: « red crkve dragovićke » (ordo ecclesiae Dragunthiae) ([32]), «red crkve Bugarske» (ordo ecclesiae Bulgariae) ([33]), «red crkve Hrvatske» (ordo ecclesiae Sclavoniae) ([34]). Tim se označivalo glavne smjerove, crkve, u koje se dijelila manihejska sljedba u srednjem vijeku.

Drugo značenje « red crkve » moglo bi biti ono, što se u zapadnoj i istočnoj crkvi nazivalo « series » ili « catalogus », ili « ordo pontificum ecclesiae N. ». Na zapadu i na istoku od najstarijih vremena bio je običaj

([30]) Gl. dolje s. 314-320, te DU CANGE, *Glossarium* IV 726: – Razvoj je riječi: Ordo – ordinatus; red, ređen, redov.
([31]) Gl. DU CANGE, *Glossarium* IV 728-30.
([32]) Gl. gore s. 87 sl. i dolje 148, b. 25.
([33]) Gl. gore s. 87 sl. i s. 148, b. 24.
([34]) Gore s. 87 sl. i s. 149, b. 26.

da se vode točni popisi biskupa pojedinih crkava. Osobito su poznati slijedovi biskupa rimskih, zatim patrijarhalnih crkava i nekih uglednijih metropolija. U splitskoj crkvi popisi nadbiskupa zovu se: « Series ... catalogus ... ordo pontificum ecclesiae Salonitanae, nunc Spalitanae » ([35]). U ovom smislu i *Batalov ulomak* upotrebljava izraz « red crkve », jer taj izraz navodi u vezi s nizom imena « redove », tj. ordinarija ili biskupa bosanske crkve, koje izbraja u dvije skupine, prvu sa 16 imena, a drugu sa dvanaest imena.

Ako u *Batalovu ulomku* razriješimo teško shvatljive izraze « redove » i « red' cr'kve » u onom smislu, kako smo ga izložili, i ako još unesemo u bilješku riječ «prije», koja je u izdanju Lj. Stojanovića ispala, tada u današnjem hrvatskom jeziku *Batalov ulomak* ima ovo značenje:

« Ovako se pišu [= zovu] gore rečeni biskupi [djedi], koji su upisani u slijed [biskupa] crkve [bosanske] prije gospodina našega Rastudija.

« Ovako se pišu [djedi crkve bosanske od gospodina našega Rastudija]. U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. 1. Gospodin Rastudije », itd.

Ovim našim tumačenjem *Batalov ulomak* dobiva prvorazredno značenje u povijesti crkve bosanskih krstjana. U njemu imamo sačuvan slijed starješina ili djeda bosanske crkve od najstarijih vremena pa do potkraj 14-st., kada je bio napisan Batalov popis. *Batalov ulomak* između dva niza imena kaše nam jasno i izričito, da i prva lista sadrži imena biskupa (djeda) bosanskih krstjana ili bosanske crkve prije Rastudija, a ne neku beznačajnu skupinu bosanskih redovnika ili krstjana, kako tvrdi Solovjev ([36]). Mi ćemo se na ovaj popis djeda crkve bosanskih krstjana kasnije navratiti i potanje ga raščlaniti.

([35]) Gl. Bulić-Bervaldi, *Kronotaksa* 73-100, te priloge A.-F.
([36]) Solovjev, n. dj. 32-34.

g) *Bosanska evanđelja*

Radi trajnih državnih borba i jakih vjerskih promjena, na području današnje Bosne i Hercegovine nije se sačuvao nijedan sredovječni rukopis svetih knjiga novoga i staroga zavjeta; ukoliko ih je u zemlji ostalo, ti su bili ili hotimično uništeni ili su pak izgorjeli u požarima raznih samostana i crkava.

Na sreću, stalan broj bosanskih sredovječnih svetopismenih rukopisa sačuvan je u raznim knjižnicama po Evropi. Ti su rukopisi odreda pisani hrvatskom ćirilicom ili takozvanom bosančicom. U nekim rukopisima izričito se navodi, da su ih pisali bosanski krstjani, a za druge znamo iz rubnih ili drugih napomena, da su ti rukopisi bili u njihovim rukama i da su se oni njima služili.

Sve knjige novoga zavjeta sadrže slijedeći rukopisi:
1. *Hvalov zbornik* u Bolonji i
2. *Mletački zbornik* u knjižnici sv. Marka u Mlecima.

Sva četiri sveta evanđelja imaju:
3. *Nikoljsko evanđelje*,
4. *Daničićevo evanđelje*,
5. *Beogradsko evanđelje*, sva tri u Beogradu;
6. *Srećkovićevo evanđelje*,
7. *Kopitarovo evanđelje* u Ljubljani,
8. *Vrutočko* ili *Grujićevo evanđelje* u selu Vrutoču na izvoru rijeke Vardara,
9. *Evanđelje krstjanina Tvrtka Pripkovića* u Lenjingradu.

Pojedine knjige novoga zavjeta ili samo njihove odlomke imaju ovi rukopisi:
10. *Radosavov zbornik* u Vatikanu s početkom *Ivanova evanđelja* (Iv. 1, 1-16) i čitavim *Otkrivenjem*,
11. *Gilferdingov apostol* u Lenjingradu,
12. *Apostol Srpske akademije* u Beogradu,
13. *Mostarski listići* (32 lista sa 13 ulomaka iz četiri evanđelja),
14. *Batalov odlomak evanđelja sv. Ivana* (Iv. 21, 22-25),
15. *Belićevi odlomci* drugoga mostarskog evanđelja,

16. *Čajnički odlomak* i
17. *Butkov zbornik* s *Hrvojevim misalom,* pisan glagoljicom, u Carigradu. Svega dakle 17 potpunih ili djelomičnih rukopisa svetih knjiga ([37]).

Poređajem svetih knjiga n. zavjeta *Hvalov* i *Mletački zbornik* razlikuju se od reda, kojim su te knjige u srednjem vijeku bile poredane u *Vulgati* na zapadu i u rukopisima pravoslavnih crkava na istoku. U pogledu poređaja svetih knjiga oba spomenuta *Zbornika* slažu se gotovo potpuno između sebe i sa evanđelistarom francuskih albigenza u Lionu iz 13-st. ([38]). To nam govori, da se bosanski krstjani u ocjeni i poređaju novozavjetnih knjiga nijesu držali običaja ni reda katoličke ni pravoslavne crkve i prema tome, da nijesu bili vjernici ni jedne od tih crkava, nego da su se kretali u istom vjerskom krugu, u kojemu su se nalazili zapadni albigenzi i katari.

U pogledu samoga teksta bosanski rukopisi još nijesu temeljito proučeni ni ispitani. Da se to mogne svestrano i besprijekorno izvesti, valjalo bi da Akademija u Zagrebu što prije kritički izda sve do sada očuvane rukopise svetih knjiga bosanskih krstjana, na prvom mjestu *Hvalov* i *Mletački zbornik.* Ali unatoč tome, još se danas s velikom vjerojatnošću može reći, da u samom tekstu svetih knjiga neće biti znatnih iznenađenja niti odstupanja od poznatih tekstova staroslavenskih prijevoda Svetoga pisma hrvatske recenzije, koji su se upotrebljavali kod hrvatskih glagoljaša od 12- do konca 15-st. Razlog je tomu, što bosanski krstjani nijesu sami prevađali svete knjige izravno iz grčkoga jezika ili s latinskoga iz *Vulgate,* nego su jednostavno prepisivali

([37]) Murko 166-174; Vrana, *Književna nastojanja* 794-822; Solovjev, n. dj. 12-15. – U općinskoj knjižnici u Monte Prandone u Italiji nalaze se dva homiletička rukopisna ulamka iz početka 15-stol., pisana hrvatskim jezikom, ali nije još ispitano, da li potječu iz pera bosanskih krstjana ili hrvatskih franjevačkih misionara u Bosni. [Gl. Thallóczy - Jagić].

([38]) Gl. gore s. 105, te Šidak, *Marginalija* 136-144.

glagoljske predloške, kojima su se služili prije prijelaza na novomanihejstvo, ili su ih nalazili kod susjeda glagoljaša u samoj Bosni i Hercegovini, ili u drugim obližnjim hrvatskim zemljama. Kao što mi danas točno prepisujemo i navodimo izvore i riječi drugih pisaca iz znanstvenih razloga, tako su u srednjem vijeku prepisivači rukopisa s najvećom pomnjom i točnošću prepisivali svete knjige iz vjerskih pobuda: svako hotimično i svojevoljno odstupanje od matičnoga teksta, ili njegovo preinačivanje, smatralo se strogo zabranjenim i velikim grijehom. Zato ni u bosanskim rukopisima novozavjetnih knjiga, koji su dosada objelodanjeni, ne nalazimo razlika ili preinaka hrvatskih glagoljskih tekstova, osim u nekoliko izraza, koji su bili tijesno vezani s poimanjem i naukom sredovječnih maniheja. Takvi su izrazi: « inočedni » ([39]) mjesto « jedinočedni », kada se govori o božanskom rođenju Kristovu (Iv. 1, 14 i 18), i « inosušt'ni » ([40]) hljeb u molitvi Očenaša, mjesto « nasušt'ni » ([41]) ili « nasišt'ni » ([42]) (Lk 11, 3), kako to bosanski rukopisi redovito imaju, te « izide Isus » mjesto « rodi se » ([43]).

U staroslavenskom i sredovječnom hrvatskom jeziku izraz « inočedan » može značiti « drugorođeni » i « jednorođeni » ([44]). Prvo je značenje krivovjerno, novomanihej-

([39]) U svim poznatim bosanskim rukopisima upotrebljava se izraz: « inočedi », samo u *Nikoljskom evanđelju* na jednom mjestu stoji: « jedinočedi ». Gl. Daničić, *Nikoljsko jevanđelje* 214 sl.; Solovjev, n. dj 18 sl.; Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje* 58 sl; Pervan, u DP 7 (1955) 97.

([40]) « Hlib' naš' inosušt'ni dai nam' na vsaki dan' (Lk 11, 3) », Daničić, *Nikoljsko jevanđelje* 166; Isti, *Hvalov rukopis* 90; Solovjev, n. dj. 18 i 39, b. 70.

([41]) Tako u *Nikoljskom evanđelju* kod Mt 6, 11 i u *Daničićevu evanđelju.*

([42]) Tako *Hvalov rukopis* i *Kopitarovo evanđelje,* gl. Šidak, n. dj. 58.

([43]) « ... muža Mariina, iz' nee že izide Iesus ... » (Mt 1, 16). *Nikoljsko* i *Daničićevo evanđelje,* Solovjev, n. dj. 17.

([44]) Gl. Miklosich, *Lexicon* 65; *Rječnik* III 827-31 841-43; Solovjev, n. dj. 18 sl; Šidak, n. dj. 58 sl.

sko, a drugo pravovjerno, kako uči crkva zapadna i istočna.

Izrazom « nasuštni » hljeb označuje se svagdanji, naravni kruh, kojim se hranimo i koji nas zasićuje (« nasištni » od nasititi). Izrazom « inosuštni » označuje se kruh druge naravi, nadnaravni. Četvrtu prošnju u Očenašu « Kruh naš svagdanji daj nam danas » zapadni katari i albigenzi shvaćali su tako, da se u njoj prosi od Boga vrhunaravni hljeb, tj. milost Božja, i prevodili su to na latinski s riječju « supersubstantialis » (45). U tom se sa katarskim izrazima slaže *Nikoljsko evandelje*, koje grčki izraz epiusios prevodi s « inosuštni ». Ipak taj se izraz ne smije uzeti kao strogo manihejski, jer su u starini i neki katolički pisci prevodili na latinski četvrtu prošnju u Očenašu sa « supersubstantialis » (46).

U tekstu svetih knjiga, koje potječu od bosanskih krstjana ili kojima su se oni služili, nesumnjivo ima novomanihejsko značenje izraz « izide Isus » iz Marije, mjesto « rodi se ». To nijesu sinonimne riječi sličnoga značenja, kako misli A. Vaillant (47), nego izrazi napisani u potpuno drugom smislu i značenju. Po kršćanskom shvaćanju Isus je uzeo od Marije pravo ljudsko tijelo. Ona je Isusa djevičanski začela i rodila i bila mu je prava majka. To su u staroslavenskom i srednjovjekovnom hrvatskom jeziku izražavali sa « rodi se ». Latinski izraz: « ex qua natus est », i grčki: « eks hes egénnete »,

(45) « panem nostrum super substancialem da nobis hodie », *Rit. Prov.* 470a; « 'panem nostrum supersubstancialem': Per panem supersustancialem intelligitur lex Christi, que data fuit super universum populum », *Rit. lat.* 152; gl. također DÖLLINGER II 38; CIPOLLA, *Nuove notizie* 342; BORST 191, 6.

(46) « Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie », Mt 6, 11 u prijevodu Vulgate; HIERONYMUS, *Comment. in Matthaeum* I 6 (PL 26, 44); DRUTMARUS CORBEIENSIS (PL 106, 1314); IVO CARNOTENSIS, *Sermones* (PL 163, 602); BERNARDUS, *Exositio in orationem Dominicam* (PL 184, 814); JOSLENUS SUESSIONENSIS (PL 186, 1494); THOMAS, *Expositio in Evangelium S. Matthaei* VI 11; A. MERK, *Novum Testamentum* 16; itd.

(47) VAILLANT, u RES 28 (1951) 273.

nijedan srednjovjekovni pravovjerni prevodilac nije prevodio u samom tekstu sa « iz nje izide », « ex qua exiit ». Ni u latinsko-hrvatskim rječnicima, starima ni novijima, nigda se glagol « nascor, natus » ne prevodi sa « izići » (48). Kod nekih hrvatskih novovjekih pisaca dolazi izraz « izići iz materine utrobe » (B. Kašić, P. Posilović, Stadler, itd.), ali samo u tumačenjima, i to u opisnom obliku i prenesenome značenju (49).

Bosansko *Nikoljsko* i *Daničićevo evandelje* svojim izrazima « iz nje pak izide Isus » (iz' ne že izide Isus) izrazili su manihejsku nauku bosanske crkve (ecclesia Sclavoniae), da Isus nije uzeo od Marije pravo ljudsko tijelo, nego da je on ušao na Marijino uho i izišao sa svojim nebeskim tijelom (corpus caeleste) (50). Manihejsko značenje navedenoga izraza u prvom poglavlju *Evandelja sv. Mateja* ne umanjuje činjenica, da *Nikoljsko* i *Daničićevo evandelje* na drugim mjestima upotrebljavaju izraz « rodi se » (51). Bosanski krstjanin, prepisujući pravovjernu glagoljsku maticu kod Mateja, izmijenio je « iz nje izide Isus », mjesto « rodi se ». Učinio je to u smislu nauke bosanskih krstjana na jednom mjestu, pa će se na osnovu tu značajne izmjene lako moći protumačiti kao prividno, takozvano rođenje i na onim mjestima, gdje je prepisivač ostavio izraz « rodi se » (52), kako je stalo u starom tekstu njegove matice.

Navedenim izrazima « iz nje izide Isus », *Nikoljsko* i *Daničićevo evandelje* potvrđuju istinost zapadnih izvo-

(48) Gl. *Rječnik* IV 200; DIVKOVIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik* 681.

(49) *Rječnik* IV 201 i 204; PERVAN, u DP 7 (1955) 97.

(50) Gl. *Haer. cath.* 311; *Mon. Crem.* 234 246 sl; SALVO BURCI 313 sl.; GEORGIUS, *Disputatio* 1705.

(51) Gl. ŠIDAK, n. dj. 59 i 62 sl.

(52) O rođenju Isusovu, kao i o nekim drugim vjerovanjima, u hrvatskom narodu BiH sačuvalo se do danas više bogomilskih poimanja. Kao dijete ja sam čuo od starih žena, da je Isus došao u Mariju na njezino uho, kada je čula pozdrav anđela Gabrijela, te da se nakon devet mjeseci otvorila njezina prsa i tako Isus izišao.

ra, koji navode kao jednu od najkarakterističnijih posebnosti u nauci crkve bosanskih krstjana, da Isus nije imao pravo ljudsko tijelo, niti je bio rođen od Marije, nego da je imao samo prividno tijelo i prema tome Marija bi bila Isusu prividna majka, jer na njezino je uho ušao i izišao, da ga svijet drži i naziva njezinim sinom, a nju njegovom majkom (doketizam) ([53]).

Rubne bilješke i tumačenja (glossae marginales) u bosanskim rukopisima svetih knjiga daju daljnje i nepobitne dokaze, da su pisci i čitatelji tih rukopisa, bosanski krstjani, bili sljedbenici novomanihejske nauke. Kada su početkom 17-st. bosanski franjevci počeli raditi na obraćenju bugarskih pavlićana na katoličku vjeru, našli su kod njih pergamenske rukopise svetih knjiga, pisane bosančicom, koji su bili doneseni u Bugarsku iz Bosne, kada je kralj Tomaš počeo progoniti bosanske krstjane u Bosni sredinom 15-st. U izvješću od g. 1623 o tim rukopisima franjevci pišu, da je tekst ispravan, jednak onome rimske crkve, ali da su rubne bilješke i tumačenja krivovjerni ([54]). Mnoge od tih rukopisa fratri su bili donijeli u svoj samostan u Ćiprovcu, ali su tu izgorjeli u požaru g. 1688 ([55]).

Rubnih bilježaka imamo i na nekim bosanskim evanđeljima, koja su se do danas sačuvala. Od tih su najznačajnije bilješke *Srećkovićeva* i *Vrutočkoga evanđelja*. Rubne bilješke iz prvoga objelodanio je M. N. Speranski g. 1902 u *Jagića Arhivu* u Berlinu ([56]), a one iz *Vrutočkoga* R. Gruić u *Belićevu zborniku* g. 1937 ([57]). U *Srećkovićevu evanđelju* osobito je značajna bilješka peta, u kojoj se sv. Ivan Krstitelj, prema katarskom shvaćanju, porugljivo zove « Ivan Vodonosac' » ([58]); zatim bilješka druga, gdje se franjevački misionari uspoređuju s vračevima (« a vračeve – zakonići ») i bilješka deveta kao tumač priče o bogatašu i siromašnom Lazaru (Lk 16, 19-31). U toj bilješci katolička crkva naziva se crkvom ovoga svijeta, koje svećenici dnevno na lak način ljudima grijehe opraštaju i tim njihove duše upropaćuju: « On' človik-knez' vika; a ikonob' – starešina cr'kve ego, a dl'žnik' – zakonici iže po vse dni grihe otpuštaju čl'vikom' i tako gube duše človič'ske » ([59]).

U *Vrutočkom evanđelju* osobito je upadna bilješka ispod teksta, gdje se govori o pozivu sv. Mateja apostola, dotadašnjega carinika. Carinarnicu ili mitnicu, gdje se nepravednim načinom stiče novac, bosanski krstjanin u bilješci istovjetuje sa stolicom srpskih patrijarha, koji dolaze do svoga položaja mitom, srebrom i zlatom. Bilješka glasi: « Mitnica, misto Pat[r]ijar'hovo i [g]di že se patrijarhi stave srebrom' i zlatom' » ([60]).

Ovaj neprijateljski stav bosanskih krstjana, pisaca bilježaka na rubovima svetih knjiga, prema katoličkoj i pravoslavnoj crkvi, govori nam, da oni nijesu bili ni katolici ni pravoslavni, nego da su pripadali posebnoj vjerskoj sljedbi, koja je imala svoj vlastiti pogled na svijet i svoje posebne ustanove, koje su oni smatrali prikladnima za posvećenje i spas ljudi.

([53]) Gl. dolje s. 440-444.

([54]) « habent in suo vulgari textum s. Evangelii Christi secundum Ecclesiam Romanam, sed commenta et glossae sunt haereticae secundum varias haereses, praecipue circa haeresim Pauli Sosmetani [!], a quo denominantur Paulini » ABI 21.

([55]) Gl. ABI 302-305.

([56]) AfSPh 24 (1902) 1172-182. – Kako je Speranski (n. dj.) na osnovu pisma i crnila utvrdio, *Srećkovićevo evanđelje* pisala je starija ruka a rubne bilješke mlađa. Iz samoga sadržaja bilježaka vidi se, da su rubne bilješke pisane prije sredine 15-st., dok je bogomilska crkva uživala punu slobodu i dok je « 12 apostola » – gotta slobodno hodalo po cijeloj Bosni i vršilo bogomilsku službu. Sumnje J. Šidaka (*Zgodovinski časopis*, Ljubljana 1955, 159, gl. J. Polivka, *Starine* 29, 95-136) u bosansko porijeklo rubnih bilježaka u *Srećkovićevu evanđelju* mi ne izgledaju opravdanima.

([57]) Grujić, *Jedno jevanđelje* 263 sl.

([58]) AfSPh 24 (1902) 176; Solovjev, *Vjersko učenje* 21.

([59]) N. mj. U srednjovjekovnom hrvatskom jeziku redovnici su se nazivali « zakonici », tj. oni, koji žive po stalnim pravilima ili zakonu. U poljskom jeziku redovnici se i danas zovu « zakonici ».

([60]) Grujić, *Jedno jevanđelje* 263 sl.; Solovjev, n. dj. 28.

b) Nadgrobni stećci i natpisi

Od svega vjerskoga i kulturnoga stvaranja u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini do danas su se sačuvali u samoj zemlji jedino spomenici, koje narod zove: stećci, mramorovi ili mašete. Tih ima na tisuće, a razasuti su po svoj zemlji, posebno po središnjem Zahumlju i u pravoj starodrevnoj Bosni od Ivan-planine do rijeke Krivaje. Engleski arheolog Evans g. 1875, putujući Hercegovinom, zapazio je na više mjesta skupine stećaka, i kako nije vidio ništa slična u zapadnoj Evropi, mislio je, da su ti nadgrobni spomenici pripadali sljedbenicima patarenske vjere, koja je bila raširena u Bosni i Hercegovini tokom srednjega vijeka, pa ih je nazvao patarenskim grobljima (61). Evansovo mišljenje prihvatili su i drugi pisci, osobito strani. I sam C. Truhelka, najzasluž-niji istraživač natpisa na srednjovjekovnim spomenicima, stećke je pripisivao sljedbenicima bosanskih krstjana (62). Ali to nije ispravno. Podizanje nadgrobnih spomenika s velikim i lijepo radenim kamenom cjelacem, prvi su počeli raditi Hrvati pogani u pokrajini Poganskoj ili Neretvi, između Cetine i Neretve, u 7- i 8-st., dakle preko 200 godina prije pojave bogomila u Bugarskoj. Pogane Hrvate kasnije su nasljedovali i Hrvati katolici, a od 11-st. i Hrvati sljedbenici bosanskih krstjana. Od 13-st. podižu nadgrobne stećke u Duklji i Travunji i popravoslavljeni Hrvati, koje su Nemanjići silom preveli na pravoslavlje, najviše za vrijeme kralja Uroša II (1282-1321) (63).

Veliki dio grobnih stećaka leži u većim i manjim skupinama, u blizini kojih se redovito nalazi ruševina crkve. To nam govori, da su to bila zajednička posvećena kršćanska groblja. Ali znatan broj stećaka razasut

(61) Evans, *Trough Bosnia* 174-177.

(62) Truhelka, *Osvrt* 221 ssl.; Isti, *Sredovječni stećci BiH* 629-41 te 785.

(63) O svemu tome potanko u trećem svesku moga djela *Bosna i Hercegovina* [BiH III 135 453-4].

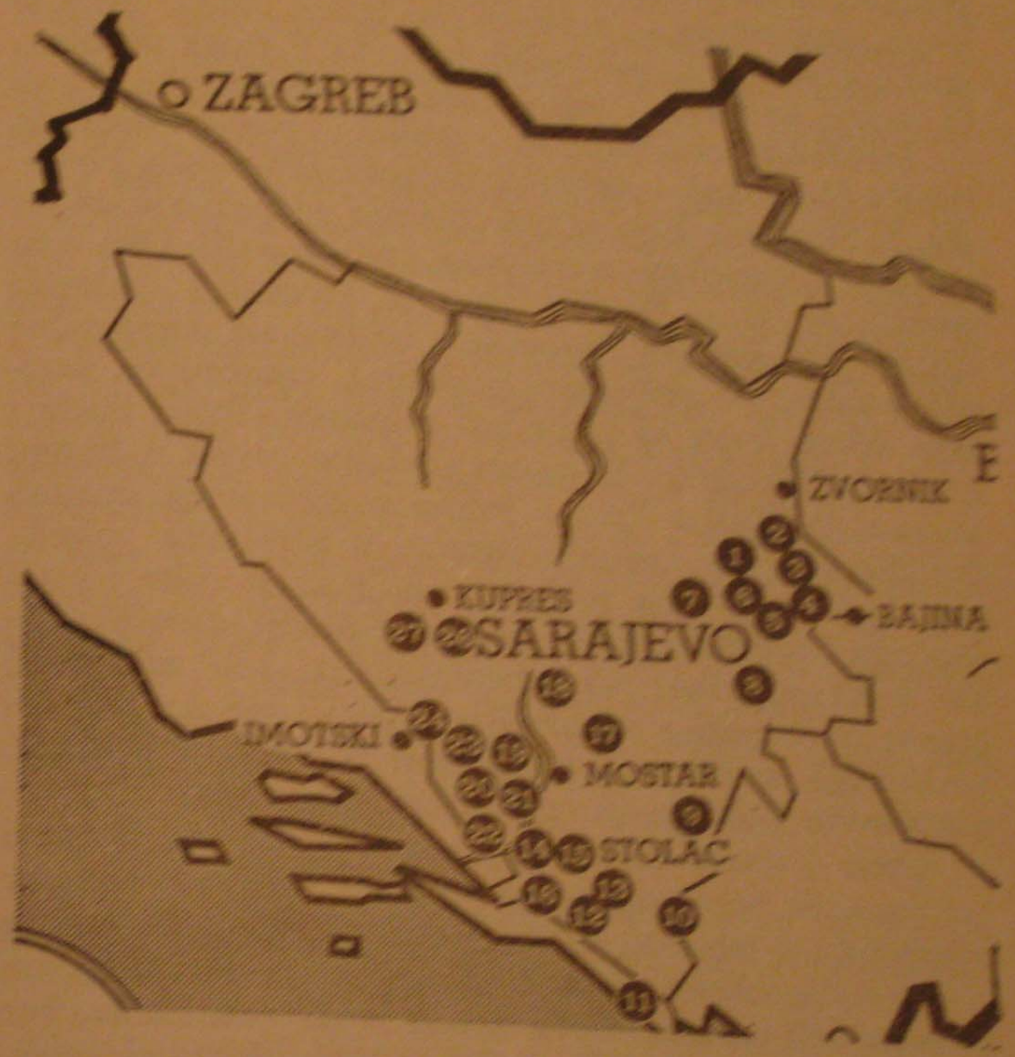

Glavne nekropole bosansko-hercegovačkih stećaka:

1 Tekija; - 2 Sopotnik; - 3 Banjevići; - 4 Radeljevac; - 5 Opravdići; - 6 Hrnčići; - 7 Križevići; - 8 Mesići; - 9 Bašići; - 10 Radmilovića Dubrave; - 11 Brotnjice; - 12 Ubosko; - 13 Premilovo polje; - 14 Radimlja; - 15 Hodovo; - 16 Boljuni; - 17 Zijemlje polje; - 18 Gošića Han; - 19 Kneipolje; - 20 Bareviište; - 21 Mokro; - 22 Borje; - 23 Ledinac; - 24 Posuije; - 25 Ravanjska vrata; - 26 Gornja Glavica (Različite oblike stećaka gledaj fotografirane na kraju knjige).

je svukuda, daleko od zajedničkih groblja i crkava. U samim natpisima na stećcima ne ističe se, da je pokojnik pokopan u crkvi ili u posvećenom groblju, nego « na svom plemenitom », u svojoj baštinskoj zemlji, koju je dotičnik naslijedio od svojih roditelja i svoga plemena. U ovome se Bosna i jugoistočne hrvatske zemlje (Crvena Hrvatska) razlikuju od zapadnih hrvatskih zemalja (Bijela Hrvatska) i sjevernih krajeva (Panonska Hrvatska ili Slovinje), gdje se pokop vršio isključivo u crkvama ili u zajedničkim posvećenim grobljima ([64]). Ovo nam govori, da su u Bosni i Crvenoj Hrvatskoj djelovale vjerske sile, koje su dopuštale i odobravale pojedinačno pokopavanje po privatnim posjedima, različito od katoličke crkve, kojoj su isključivo pripadali Hrvati Bijele i Panonske Hrvatske. U ranom srednjem vijeku u Evropi su samo pogani, a kasnije jedino novomaniheji smatrali dopuštenim i časnim pokopavanje u privatnim posjedima ([65]). Iz toga valja zaključiti, da je u istočnim i jugoistočnim hrvatskim zemljama, na području današnje Bosne i Hercegovine, bilo novomaniheja, koji su izvršili utjecaj na tamošnje stanovništvo, da se sve do propasti bosanskoga kraljevstva na cijelom bosanskom području pokopavalo pokojne po privatnim posjedima.

Uresi i crtnje na sredovjekovnim stećcima Bosne i Hercegovine nose nesumnjive tragove hrvatske marodne umjetnosti, a misaono redovito izražavaju vjerske motive u vezi s izagrobnim životom. Neke od tih ukrasa Hrvati su poprimili od kršćanstva nakon svoga pokrštenja, kao što su križ, palma, ljiljan, vinova loza, ključevi svećeničke vlasti i slično. Ali većina vjerskih motiva na stećcima potječu od hrvatske poganske, dapače iz najstarije hrvatske iranske baštine, kao što su svastika, prikazivanje vječnoga života i milosti tropletorom i valovitim crtama, razni nacrti sunca i svijetla, drvo života itd. ([66]).

([64]) Gl. gore s. 122 b. 63.
([65]) Gl. dolje s. 143, b. 53-55.
([66]) O tom u posebnom članku: « Hrvatski sredovječni nadgrobni spomenici u BiH » [Gl. BiH III 85-96].

I suvremena zapadna umjetnost, romanska i gotska, utjecala je na razvoj uresa na b. h. stećcima ([67]).

Među vjerskim ukrasima na stećcima ima i takvih simbola, koji nam govore i o bosanskim krstjanima i njihovoj novomanihejskoj vjeri. Takvi su: križevi u ljudskoj podobi (antropomorfni križ) ([68]), « apostolski štap » ([69]), krstjanske štake ([70]) itd.

I natpisi na b. h. stećcima govore nam o sljedbi bosanskih krstjana. Na stećku Radovana Vukšića u Međeđi kod Goražda piše, da je taj « s krstjaninom' Radošinom' » za života napravio stećak nad svojim grobom ([71]). U natpisu na stećku u Vlaholju kod Kalinovika spominje se [B?]eoka kr'stijanina Pribisava Kosače ([72]). U natpisu gosta Mišljena u Puhovcu kod Zenice, i gosta Milutina u Humskom kod Foče ([73]), i gosta Ratkoja u Košarićima ([74]), spominje se « gost », dakle naziv, kojim se zvao jedan od crkvenih dostojanstvenika bosanskih krstjana. Na više stećaka nalazi se štap posebnoga oblika, kako mislimo, pastirski štap « apostola » bosanskih krstjana ([75]). Natpis gosta Mišljena glasi ovako:

« Ase leži dobri gospodin' gost' Mišlen' komu biše

([67]) Gl. Truhelka, n. dj.
([68]) Solovjev, *Jesu li bogomili poštivali krst?* 81-102; *Les Bogomiles vénéraient-ils la Croix?* 47-62; Isti, *Bogomilentum* 173-200.
([69]) Gl. dolje b. 75.
([70]) O tom vidi dolje u pogl. 6, s. 363 sl.
([71]) « A se ovoi kamenje uzvuče Radovan' s kr'stijaninom' Radošinom za živita na se ». Vego, u GZMns 17 (1962) 231.
([72]) Gl. GZMns 19 (1964) 202.
([73]) Skarić, *Grob i grobni spomenik* 79 sl.
([74]) Truhelka, *Natpisi* 337 sl.; PHZBiH I 793.
([75]) Na grobnom spomeniku gosta Milutina u Humskom kod Foče, i na nekim drugim sredovječnim stecima, nalazi se štap u obliku velikog slova « T ». Te štapove valja zvati « apostolski štap », ili « strojnički štap » bosanskih krstjana, a ne « djedov štap », kako ih neki zovu. Da je to bilo posebno obilježje vlasti vrhovnog starješine bosanske crkve, djeda ili episkupa, tada taj štap ne bi se mogao upotrebljavati na spomenicima nižih bogomilskih službenika

pr[iredio] po uredbi Abram' svoe veliko gostoljubstvo. [Gospodi]ne dobr kada prideš' prid' gospidina našega Isu[krsta] edinog[a spo]mení i nas' svoih' rabov. Pi- sa G.M.» (76).

Iz ovoga natpisa neki zaključuju, da su bosanski krstjani štovali starozavjetne patrijarhe i prihvaćali stari zavjet (77). Na to valja reći, da je izraz « krilo Abramovo » u natpis Miljenov uzet iz novoga, a ne iz staroga zavjeta, i to iz priče Isusove o tvrdom bogatunu i ubogomu Lazaru (Lk 16, 19-31), i da Abramovo gostoljubstvo ovdje označuje raj nebeski. U desetoj glavi *Srećkovićeva evanđelja* o navedenoj priči izričito se kaže, da je « Avram' – otac' nebeski, a [lono?] – krilo » (78). Ipak iz navedenoga natpisa valja izvesti, da u doba smrti gosta Miljena početkom 15-st., bosanski krstjani nijesu zauzimali onakav neprijateljski stav prema starom zavjetu i njegovim patrijarsima kao bogomili dragovičke crkve i talijanski katari albanićanske sljedbe (79). U Miljenovu natpisu dolazi također izraz « jednoga », misli Sina Božjega, za Isusa Krista.

8) - *Dokaz iz stvarnoga života bosanskih krstjana*

a) *Crkva bosanskih krstjana*

Bosanski krstjani smatrali su svoju sljedbu posebnom « vjerom, koju vjeruju », « našim zakonom », « našom vjerom », « pravom vjerom apostolskom », « vjerom bosanskom », koja je različita od « rimske vjere ». Na čelu « crkve bosanske » stajao je djed ili « episkup crkve bosanske », koji nije priznavao ni papu u Rimu ni patrijarha u Bizantu. Taj je samostalno upravljao « crkvom bosanskom » zajedno sa svojim strojnicima kao i drugi biskupi novomanihejskih crkava po svijetu. Djeda su dapače bosanski krstjani smatrali svojim papom (80).

b) *Vrste članova crkve bosanskih krstjana*

Kako smo vidjeli u *Oporuci* gosta Radina, članovi bosanske crkve dijelili su se u dva reda: « prave krstjane » i « dobre muže » ili vjernike (81). Ovi su zadnji, kako nam suvremeni bosanski i strani izvori svjedoke, iskazivali članovima prve vrste poseban poštovanje, koja je bila poznata pod imenom poklona ili adoracije (82). U obje ove stvari, i u razdiobi članstva i u poklonu članovima prve vrste, bosanska je crkva bila jednaka katarskim crkvama na zapadu (83).

c) *Posni i mrsni ljudi*

Bosanski su krstjani strogo postili i nijesu jeli ni mesa niti ikakvih životinjskih proizvoda. Oni su to smatrali unutarnjim zahtjevom svoga vjerskoga stanja, osnovnom zapovijedi Božjom. U *Popisu zabluda bosanskih krstjana* točka 30, iz 14-st. piše: « Oni ostavljaju jelo mesa i svega što od tijela potječe i tvrde da se ne će moći spasiti, koji jedu meso i bijeli smok » (84). Slično se tvrdi u točki 4. *Rasprave između krišćanina i bosanskoga patarena* (85). I u ovomu su se bosanski krstjani slagali sa zapadnim katarima. Radi povremenijega uzdržavanja od mrsnih jela, bosanski su krstjani sebe i pripadnike svoje sljedbe zvali « posni ljudi », a sljedbe-

(76) GZM VI (1894) 778; WM IV (1896) 249; Miletić 112.
(77) Gl. Šidak, *Problem* 108; Solovjev, *Vjersko učenje* 25; Miletić 113-116.
(78) ASPh 24 (1902) 178; Solovjev, n. dj. 22.
(79) Gl. *Interr. Johan.* 303; Kozma, *Slovo* 16 20 sl.; Zigabenus, *Panoplia* (PG 130, 1291 sl.); Bonacursus, *Manifestatio* 776; Alanus Ins. 341 sl.; *Haer. Cath.* 311; Rain. Sacch. 71 75 sl.; *Mon. Germ.* 3 5 sl. 36 218; Doneau, *Brevis summula* 116; Schmidt II 65; 20-24, 65; Döllinger I 148-50; Puech-Vaillant 168-174; Borst 136-59.

(80) Gl. dolje s. 243-60.
(81) Gl. gore s. 101 sl.
(82) Dolje s. 248 sl.
(83) Dolje s. 274-81.
(84) Gl. dolje s. 410, b. 68.
(85) Gl. dolje s. 410, b. 69.

nike su drugih vjera, kako vidimo iz *Oporuke* gosta Radina, zvali podrugljivim nazivom « mrsni ljudi » ([86]).

d) *Prisega*

Bosanski su krstjani smatrali prisegu strogo zabranjenom i nijesu se nigda kleli ni privatno ni u javnim svjedočanstvima. U *Popisu zabluda bosanskih krstjana* točka 27 stoji: « I zakletvu niječu i kažu, da nije dopušteno ni pravo se zakleti » ([87]). U raspravi kardinala Torquemade iz g. 1461 točka 49 stoji: « Osuđuju svaku zakletvu » ([88]). Sv. Jakov Markijski, bosanski franjevački starješina od g. 1432-1439, iz duljega osobnog dodira s bosanskim krstjanima znao je točno, što oni uče i kako se vladaju. Radi toga je on u svojoj *Raspravi protiv maniheja u Bosni* napisao posebno poglavlje « o zakletvi », u kojemu je dokazao, da je zakletva dopuštena, ako se učini, « ne krivo ni nepromišljeno, nego u potvrdu istine » ([89]).

U bosanskim poveljama, a tako se radilo u hrvatskim poveljama od starine, izdavatelj isprave i drugi svjedoci kunu se na koncu povelje, da će se ono izvršiti, što je u ispravi napisano ([90]). Bosanski su krstjani bili često prisutni kod sastavljanja bosanskih povelja, dapače su više puta i jamčili za izvršenje onoga, što se u ispravi obećavalo, ali nigdje ne nalazimo, da bi se koji od njih zakleo na ispravi. Drugi su se svjedoci morali zakleti na povelju, da ona bude valjana, ali se od bosanskih krstjana, kako se iz svega vidi, nije tražila zakletva ne-

([86]) Gl. gore s. 101.

([87]) « Item negant iuramentum et dicunt quod ne iuste liceat iurare », *Starine* I 139; *Rad* 270, 169.

([88]) « ... sancta romana ecclesia dampnat et reprobat errorem manicheorum, dampnantium omne iuramentum », *Libellus* 90; *Rad* 270, 181.

([89]) « Et in sequenti [tractatu], de iuramento, licitum illud esse probatur, quod non falso, non temere, sed in testimonium veritatis perhibetur ». Gl. dolje s. 537.

([90]) O tom potanje pišem u trećem svesku ovoga djela.

go samo jamstvo jednostavne riječi. Kada je bosanski vojvoda Petar Pavlović u svom dvoru Borču dne 15 srpnja 1454 potvrđivao Dubrovčanima darovnicu Konavlja i Vitaljine, za ispunjenje te darovnice najprije su jamčili strojnici bosanske crkve prostom riječju « po svom redu », a onda su se zakleli vojvoda Petar, njegov brat Nikola i 12 drugih bosanskih velikaša. Tu se veli: « mnogopočteni stroinici gospodin' gost' Radosav' Bradievik' i gospodin' starac' Radosav' unuk' rekoše po svom' redu ričju, kako hote biti dobri i počteni stežnici meu nami ednoi strani i drugoi; i zakle se gospodin' Voevode ... » ([91]). God. 1466 Dubrovčani oslobađaju Ruska Tudrovića od optužbe, jer je u njegovu korist posvjedočio jedini svjedok pataren Cvjetko, i to « zakletvom, kakvu oni polažu po svom običaju », tj. jednostavnom « ričju », kao što se kaže u povelji vojvode Petra Pavlovića ([92]). God. 1404 Dubrovčani daju naputke svojim poslanicima u Bosni, da traže, da dubrovačke stare povelje i povlastice budu sa zaklevom potvrđene od hercega Hrvoja, velikaša i cijeloga bosanskoga sabora, a da to sve potvrde i « patareni obećanjem, kako oni običavaju » ([93]).

I zapadni patareni smatrali su grijehom svaku zakletvu, pa i u istinitoj i potrebnoj stvari ([94]).

([91]) StPov I/2, 151.

([92]) « Cum sacramento eis solito, ut moris est », Jireček, *Staat* III 46; Jireček-Radonić IV 36, 4.

([93]) « ... cerchate che sian fermate le poveye et bone uxance ... per lo Ducha et per li altri baroni cum lo sboro de Bossina et cum promission dey patarini secondo elli uxan ... », Dinić, *Državni sabor* 75. O zabrani polaganja zakletve pravim « bosanskim krstjanima » gl. nadalje: Dinić, *Jedan prilog* 33-44; Schmaus 285 sl.

([94]) « E. sapiatz que el a comandat que hom ... ni jure negu sagrament ... », RitProv 478a; « Item oportet vos facere hoc votum ... quod ... nec iurabitis voluntarie aliqua occasione nec per vitam nec per mortem », RitLat 163. Gl. nadalje: Ermengaudus 1269 sl.; Bonacursus 777; Salvo Burci 338; Rayn. Sacch. 64; Mon. Crem. 463-468; Guido I 18; itd.

e) *Bosanski krstjani nijesu imali sv. misu niti su poštovali euharistiju*

Kako smo već spomenuli, gost Radin, koji je desetinu svoga imetka ostavio za svoje zadušje na put Božji, u svojoj oporuci nije ništa ostavio za svete mise. Tako ni herceg Stjepan, koji je umro kao vjernik bosanske crkve. Ovaj je ostavio « za moju dušicu » u dobrotvorne svrhe ogromnu svotu od 10.000 dukata ([95]), što je u ondašnjem novcu vrijedilo koliko danas sto tisuća dolara U.S. Uza sve to herceg ništa nije ostavio za služenje svetih misa iza njegove smrti. Ovaj postupak gosta Radina i hercega Stjepana to je upadniji, kada se isporedi s oporukama njima suvremenih osoba, katoličkih i pravoslavnih. Kći hercega Stjepana, bosanska kraljica Katarina ([96]), koja je g. 1478 umrla kao katolikinja u Rimu, i njegov dvorjanik Pribislav Vukotić ([97]), koji je umro g. 1475 u Mlecima, u svojim oporukama ostavljaju na prvom mjestu stalne svote za svete mise, koje se imaju govoriti iza njihove smrti. Tako je odredila u svojoj oporuci i Jelena ([98]), strina hercega Stjepana, koja je g. 1442 umrla, prema oporuci, kao pripadnica istočne pravoslavne vjere. Tako su radili i katolički oporučitelji u Dubrovniku i Stonu, koji su živjeli i pravili oporuke u doba gosta Radina ili oko njegovih vremena ([99]).

Manjak zapisa i spomena svetih misa u oporukama gosta Radina i hercega Stjepana ne da se drukčije rastumačiti, nego da nijesu vjerovali u svetost mise ni u otkupiteljsku vrijednost novozavjetne žrtve. Iz ovoga se

([95]) « Naiprvo za moju dušicu na slavu i na službu Božju 10 tisuć' zlatih' dukat' », oporuka hercega Stjepana od 20 svibnja 1467, StPov I/2, 87.
([96]) Oporuka kraljice Katarine kod RAYNALDUS X 594; VMSM I 509.
([97]) Oporuka Pribislava Vukotića od 21 ožujka 1475, THALLÓCZY, *Studien* 436-39.
([98]) StPov I/1, 394-97.
([99]) Gl. gore b. 97.

vidi, da je istinita tvrdnja *Popisa zabluda bosanskih krstjana,* gdje se u točci 15 kaže: « I sakramenat tijela Kristova niječu » ([1]). U raspravi kardinala Torquemade g. 1461 navodi se kao 36. zabluda bosanskih maniheja: « Niječući ovaj sakramenat (euharistije) tvrde, da se ne može tijelo Kristovo pretvoriti iz kruha, i kada bi se moglo pretvoriti, ne bi ga smjeli blagovati » ([2]). Jakov Markijski, koji je sedam godina (1432-1439) proboravio u Bosni kao poglavar franjevačkih misionara i dobro poznavao zablude bosanskih krstjana iz osobnoga uvida, u *Raspravi protiv maniheja u Bosni* napisao je čitavo poglavlje, « u kojemu je dokazao, da je pod prilikom kruha stvarno Tijelo, a pod prilikom vina Krv Kristova ». O toj raspravi službeni ocjenitelj djela sv. Jakova Markijskoga piše: « U raspravi o sakramentu euharistije sav je u tome, da dokaže stvarnost Tijela i Krvi Kristove pod prilikom kruha i vina, i božansku ustanovu ovoga sakramenta od Isusa Krista » ([3]).

Ovo nam sve govori, da bosanski krstjani nijesu vjerovali u presveti Oltarski Sakramenat i da su u tome bili slični tadašnjim zapadnim katarima, o kojima piše Bonacursus, nekadašnji njikov prvak: « oni ne vjeruju, da bi se neka vidljiva tvar mogla na ijedan način pretvoriti u tijelo Kristovo » ([4]). Mjesto euharistijske žrtve svete mise bosanski su krstjani kao i zapadni katari imali lomljenje hljeba, koje su obavljali svi « pravi krstjani » po privatnim kućama prije običnoga jela.

f) *Bosanski krstjani nijesu priznavali sakramenat krštenja vodom*

Papa Ivan XXII u pismu Mladenu II Šubiću, « banu Hrvata i Bosne », od 18. spnja 1319 tuži se, da se

([1]) « Item negant sacramentum corporis christi », *Starine* I 139; *Rad* 270, 168.
([2]) Gl. dolje s. 427, b. 51.
([3]) Gl. dolje s. 427, b. 52 i 53.
([4]) « Nec aliquam substantiam visibilem credunt ullo modo in corpus Christi posse converti », BONACURSUS (PL 204, 775).

u Bosni ne podjeljuju sakramenti krštenja ni pričesti ([5]). Bonifacije IX u buli od 7. ožujka 1402 tvrdi, da franjevci bosanske vikarije djeluju « među nevjernicima », dakle onima, koji nijesu kršteni, od kojih se u zadnje vrijeme obratilo oko 500.000 duša ([6]). I pristaša bosanskih krstjana, herceg Hrvoje, priznaje, da žive u « poganskom obredu i nevjerstvu » ([7]), dakle bez katoličkoga krštenja. Nije bez značenja, da gost Radin u svojoj *Oporuci* među drugim svetkovinama ne spominje Vodokršća, iako se to slavilo u Bosni ([8]). Bosanski krstjani nijesu slavili Vodokršće, jer se taj dan činio spomen krštenja vodom, koju su bosanski krstjani, kao i zapadni katari, smatrali zlom i nesposobnom, da se po njoj podijeli duhovno preporođenje i milost.

Da bosanski krstjani nijesu podjeljivali svojim vjernicima ni pravim članovima sakramenat kršćanskog krštenja vodom, proizlazi iz postupka franjevaca s obraćenicima. Kako je poznato, kršćanska crkva nije nigda dozvoljavala, da netko bude drugi put kršten, ako je već jedamput pravovaljano primio krštenje, pa i u odmetničkim ili krivovjernim crkvama ([9]). U Bosni su ipak franjevci sa znanjem i odobrenjem Sv. stolice uvijek krstili odrasle pripadnike bosanskih krstjana, kada bi se obratili na katoličku vjeru. God. 1372 bosanski vikar fra Bartul Alvernski javio je na papinsku kuriju, da se toliko mnoštvo pripadnika bosanske crkve obratilo, da franjevci nijesu u stanju sve krstiti, pa pita, da li smije dozvoliti, da krštenje podjeluju « po našem obredu svećenici zemlje, koji nijesu kanonskiređeni », što je

([5]) Gl. gore s. 36, b. 19.
([6]) Gl. gore s. 39, b. 28.
([7]) Gl. gore s. 110, b. 21.
([8]) Pucić I 50. – Da gost Radin ne spominje Vodokršća, koje se tada kod kršćana, zapadnih i istočnih, slavilo kao jedna od najvećih svetkovina, tu činjenicu kao značajnu ističe i L. Petrović, veliki branitelj pravovjerja bosanskih krstjana (L. Petrović 122).
([9]) Gl. gore s. 30 sl.

papa Grgur XI dozvolio ([10]). O krštenju odraslih ima govora i u točkama 11 i 22 papina odgovora vikaru fra Bartulu ([11]). Urban V dne 21. prosinca 1378 podijelio je potpuni oprost na času smrti « svakomu Kristovu vjerniku ili novo-obraćenomu i krštenomu u granicama bosanske vikarije obojega spola », koji sagradi katoličku crkvu ili znatno pridonese njezinoj izgradnji prema svojim imućstvenim prilikama ([12]). Na 26. siječnja 1436 kralj Tvrtko II uzima u zaštitu bosanske franjevce i dozvoljava im, da mogu u cijelom njegovu kraljevstvu slobodno propovijedati i obraćati ljude na katoličku vjeru i « krstiti osobe svakoga doba i staleža » ([13]). I vojvoda bosanski, raskralj Stjepan Dragutin, kada je koncem 13-st. obratio stalan broj pristaša bosanskih krstjana, dao ih je krstiti ([14]). Tako je činio i arhiepiskop Sava u Raši, kada je obratio neki broj srpskih babuna ili bogomila ([15]).

U *Popisu zabluda bosanskih krstjana*, točka 12, piše: « Također niječu krštenje s vodom, i govore, da se u

([10]) « cum fratres non sufficiant pro baptismo racione multitudinis et tam late patrie, queritur si debent sustinere quod baptizent sacerdotes de terris illis volentes sequi nostram formam, licet propter lucrum, cum tamen non sint veri sacerdotes, sed rustici vel scismatici, instituti per cansuetudinem patrie, uidelicet ordinati non canonice ... censemus dictos fratres licite posse permittere prelibatos sacerdotes seu rusticos in forma ecclesie baptizare ... », odgovor Grgura XI na upite bosanskoga vikara Bartula, br. 1, VMSM II 327; *Rad* 270, 157.
([11]) VMSM 328 sl.; *Rad* 270, 160 i 163.
([12]) Gl. dolje s. 141, b. 48.
([13]) « ... dantes et concedentes eisdem F.F. praesentibus et futuris et cuilibet eorum plenam, liberam et omnimodam facultatem in omnibus terris et locis regni Bosnae et praesertim nostrae iurisdictioni et potestati subiectis praedicandi verbum Dei ac sanctae catholicae et romanae ecclesiae veritatem; omnes et singulos homines utriusque sexus, cuiuscunque sint aetatis et conditionis, baptizandi et ad fidem, quam sancta catholica et romana profitetur ecclesia, convertendi ... », Pavić 6; AB 151 (736).
([14]) Gl. gore s. 35, b. 17.
([15]) Gl. gore s. 48, b. 57.

njemu ne daje oprost grijeha (16). Kardinal Torquemada kao 28. zabludu bosanskih krstjana navodi: « Preziru krštenje, koje se podjeljuje vodom govoreći, da je to krštenje Ivana (Vodonosca), po kojemu se nitko ne može spasiti » (17). Sv. Jakov Markijski u svojoj *Raspravi protiv manihejа u Bosni* napisao je cijelo poglavlje « O krštenju », dokazujući njegovu božansku ustanovu (18).

Kao što su bosanski krstjani zabacivali sakramenat krštenja vodom, tako su ga zabacivali i zapadni katari. O njima piše Rajnerij Sacchoni, njihov dugogodišnji prvak: « Također [uče], da svi sakramenti crkve, nazivajući sacramenat krštenja tvarnom vodom i drugi sakramenti, ništa ne koriste za spas » (19).

Mjesto krštenja vodom bosanski krstjani podjeljivali su « duhovno krštenje » polaganjem ruku i knjige evandelja na krštenika. O tome kardinal Torquemada piše: « Krštenje Kristovo je ono, kakvo je kod njih, bez vode, polaganjem knjige evandelja na prsa i polaganjem ruku » (20). Ocjenitelj *Rasprave protiv manihejа u Bosni*, koju je napisao sv. Jakov Markijski, veli o prvom poglavlju, u kojemu je svetac raspravljao o krštenju: « U djelu o krštenju brani se Ivanovo krštenje od osude patarena, koji su tvrdili, da krštenje podjeljuju polaganjem knjige bez vode » (21). Alfonz Dominguez, augustinac, ocjenjujući djela sv. Jakova Markijskoga protiv krivovjeraca, zabilježio je u postupku za kanonizaciju ovu rečenicu svećevu o krštenju patarena u Bosni: « Da je, dakle, Apostol s knjigom krstio, koju knjigu ne spominje Krist u [ustanovi] krštenja i da nije krstio s vodom, koju spominje Krist u krštenju, radio bi protiv Krista, jer se sakramenti, koje je ustanovio Sin Božji, niti smiju niti mogu mijenjati ni u tvari ni u izrazu [forma], jer tko drukčije čini, ništa ne čini, jer ne čini, što je ustanovio Sin Božji » (22). I domaći pisac *Rasprave između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* tvrdi, da su bosanski krstjani podjeljivali krštenje samo knjigom (23).

I bogomili na istoku i zapadni katari podjeljivali su krštenje polaganjem ruku i knjigom evandelja, a ne krštenjem vodom (24).

g) *Bosanski krstjani nijesu imali crkava*

Stari spomenici, a napose arheološki ostaci i brojne « crkvine » govore nam, da se u BiH mnogo crkava podiglo od 7-st., kada se Hrvati u Bosni i Hercegovini počeli krstiti, pa do konca 12-st. Početkom 13-st. u današnjoj BiH bilo je najmanje 200 katoličkih crkava (25). Poslije toga nastaje duga stanka. Osim teških napora, da se podigne katedralna crkva sv. Petra u Vrhbosni, u današnjem Sarajevu (26), nemamo spomena o gradnji

(16) « Item negant baptismum in aqua et dicunt quod non datur in ipso remissio peccatorum », *Starine* I 139; *Rad* 270, 168.
(17) « ... sancta Romana ecclesia damnat et reprobat errorem manicheorum qui condemnant baptismum datum in aqua, dicentes, illum esse baptismum Iohannis, in quo nullus potest saluari », KAMBER 71; *Rad* 270, 179.
(18) Gl. MATANIĆ 124 i dolje s. 536.
(19) « Item quod omnia sacramenta Ecclesiae, scilicet sacramentum baptismi aquae materialis et cetera sacramenta nihil prosunt ad salutem », RAYN. SACCH. 64; *Rad* 270, 190.
(20) « Sancta Romana ecclesia damnat et reprobat errorem manicheorum dicentium baptismum Christi esse, quod sit inter eos, absque aqua, cum impositione libri euangeliorum supra pectus, et cum impositione manuum », KAMBER 72; *Rad* 270, 180.
(21) « In opusculo de baptismo vindicatur baptismus Ioannis a censura Patarenorum, qui illum per libri impositionem absque aqua conferre praetendebant », MATANIĆ 125 i dolje s. 536.
(22) « Itaque si Apostolus cum libro baptizasset, quem librum non nominat Christus in baptismo, et cum aqua non baptizasset, quam nominavit Christus in baptismo, contra Christum fecisset, quia sacramenta que Filius Dei instituit, non debent nec possunt mutari in materia nec in forma; aliter qui facit, nihil facit, quia non facit, quod instituit Dei Filius », MATANIĆ 124.
(23) « Hereticus: nos cum libro baptizamus ... », *Starine* I (1869) 111. Gl. također 109-112.
(24) Gl. dolje s. 289-98.
(25) Gl. MANDIĆ, *BiH* III 62-79.
(26) Gl. dolje s. 196, b. 16; CDC IV 65 sl. s 95.

novih crkava sve do druge polovice 14-st. ([27]), zapravo do sredine 15-st. ([28]). Dapače i stare se crkve zapuštaju i propadaju. O tom imamo prvu vijest u *Raspravici o postanku ugarske provincije* dominikanskoga reda iz g. 1259, u kojoj piše, da su nakon križarske vojne hrvatskoga hercega Kolomana i osvojenja Bosne i Zahumlja g. 1234 do 1238, « razrušene crkve, u kojima su već dračе i bušlje nikle, bile popravljene » ([29]). Nadalje dne 18. srpnja 1319 papa Ivan XXII piše Mladenu, banu Hrvata i Bosne, « da je zemlja bosanska tolikom ljagom nevjerstva okaljana, da su ondje crkve zapuštene » ([30]). Kada je 1339 Bosnu osobno posjetio franjevački general Gerard Odonis i papu izvijestio o stanju stvari, papa Benedikt XII pisao je bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću: « Tebe je [general Odonis] našao spremna i pripravna, da se u bosanskoj banovini bogoslužje uspostavi, koje je ondje radi mnogih krivovjeraca, koji tu borave, potpuno uništeno, kako se govori; i da ti imaš dobru i pohvalnu odluku, da se sve crkve, koje tamo leže poderane i razvaljene, s pomoću Božjom u prvotno stanje uskrsnu i poprave se, da bi se u njima božanska služba po odredu i običaju crkvenomu i vjernika slavila; o svemu tomu odluku tvoje pobožnosti premnogo u Gospodinu hvalimo » ([31]).

Da bi se što prije i što lakše popravile redom zapuštene crkve, ban Stjepan bio je odredio, da novi bosanski vikar, fra Peregrin Saksonac, i trogirski benediktinac Dominik sa svojim ljudima sakupljaju crkvenu desetinu od novoobraćenih patarena i da to upotrijebe

([27]) Gl. dolje s. 138, b. 35.

([28]) Sredinom 15-st. bosanska kraljica Katarina podigla je u Jajcu lijepu crkvu sv. Katarine (gl. VMH II 355 i 373; AB br. 1005 i 1024), Radivoj Kristić crkvu sv. Jurja u Tešnju (VMH II 373; AB br. 1023), itd. Gl. dolje s. 499 sl.

([29]) « ... et ecclesie destructe, in quibus iam spine et virgulta nata erant, fuerunt reparate », MOP I 308; gl. dolje s. 533.

([30]) Gl. gore s. 36, b. 19.

([31]) Gore s. 38, b. 24.

« za ponovnu izgradnju i popravak crkava, koje su negda bile razrušene u onim krajevima, kao i za to, da se korisno i razborito nabave kaleži i druga crkvena oprava » ([32]). To nije bilo pravo tadašnjemu bosanskomu biskupu Lovri, pa je pošao osobno do pape Klementa VI u Avignon i tu dokazivao, da crkvene desetine u Bosni njemu pripadaju i da su mu te potrebne za pristojno življenje i da bi mogao svoju katedralnu crkvu i mnoge druge crkve u svojoj biskupiji opskrbiti i obnoviti s potrebnom crkvenom opravom. To je bilo istinito, da je Bosna plaćala crkvenu desetinu bosanskomu biskupu prije, nego su se ojačali bosanski krstjani i njihovi vjernici uskratili svako davanje katoličkim crkvenim službenicima. Franjevci su izvijestili papu, da su crkvene desetine četrdesetih godina četrnaestoga stoljeća nove, jer ih tadašnji obraćenici uistinu nijesu plaćali crkvi, pa da je najbolje, da se upotrijebe za obnovu porušenih i zapuštenih crkava. Klement VI povjerovao je dokazima bosanskoga biskupa Lovre i naredio je, pismom od 13. lipnja 1343, da se crkvene desetine imaju njemu davati ([33]), iako je on živio van Bosne, u Đakovu.

I arheološki nalazi kažu nam, da su mnoge crkve u današnjoj BiH, koje su bile sagrađene prije 13-st., bile zapuštene i porušene tokom 13-, 14- i 15-st. Za to su posebno značajni nalazi starih crkava u Lisičićima, Biskupiji i Razićima kod Konjica te u mokranskoj Podgradini kod Širokoga Brijega. Kako se iz posebnih osobina građevinskih ostataka vidi, crkva u Razićima građena je u drugoj polovici 12-st. ili početkom 13-st. Međutim nađeni dovratnici ulaznih vrata odaju jasne tragove kamenih građevina 15-st. To nam govori, da je razićka crkva u 13- i 14-st. bila zapuštena i obnovljena u 15-st.,

([32]) « ... in reedifictionem et reparationem ecclesiarum olim in illis partibus destructarum, necnon in procurandis et habendis calicibus et aliis ecclesiasticis ordinamentis converterentur utiliter et prudenter », VMSM I 211; CDC XI 138; AB 25 (143).

([33]) VMH I 670; VMSM I 211; AB 25 (143).

kojom su prigodom stavljeni novi dovratnici na ulazna vrata crkve ([34]).

Nije bez značenja ni to, da mi na području cijele današnje BiH ne poznajemo nikakvu veću crkvenu građevinu, osim crkve sv. Ilije u Modriči ([35]), od druge crkva u 13- i 14-st. bila zapuštena i obnovljena u 15-st., u naponu svoga bogatstva i moći, kada su bosanski velikaši podigli na stotinu velikih i tvrdih gradova i bogatih dvoraca ([36]).

Činjenica, da se u današnjoj BiH od 13-st. do sredine 15-st. ne grade nove, nego se naprotiv zapuštaju i propadaju i stare crkve, ne da se drukčije rastumačiti nego da prihvatimo, da je u dušama bosanskih vjernika u tim vjekovima nastao duboki preokret i drugo shvaćanje o crkvenim zgradama i njihovoj uporabi, nego su ga imali njihovi praroditelji, koji su te crkve gradili. Taj je preokret mogao nastati samo tako, ako priznamo, da su Bošnjaci od 13- do 15-st. u velikom broju prihvatili nauku sredovječnih novomanihejа, koji su tvarne crkve zabacivali i osuđivali. Svećenik Kozma, E. de Peribleptos i Zigaben izričito govore, da su bogomili zabacivali građene crkve i smatrali ih đavolskim kućama ([37]). Bernard de Foucaude († o.1192) kaže o zapadnim katarima: « Kuću Gospodnju, naime kuću molitve, prezirući oni vole moliti se u stajama ili u kućama i ložnicama nego u crkvama ([38]). Prema Alanu de Insulis (Lille, Francuska), katari su učili, da « tvarna kuća nije crkva nego zbor vjernika. Govore također, da mjesto nije određeno za molitvu » ([39]). U Cod. S. Emmerrami X, 5 iz 15-st. o krivovjernim valdenzima kaže se: « Također ne vjeruju, da je posvećena crkva svetija nego koja mu drago druga kuća ... Također govore i vjeruju, da se može jednako moliti u štali i žitnici kao u crkvi, i da nije bolje moliti u crkvi, nego svukuda drugdje » ([40]).

Da su slično poimanje o tvarnim crkvama imali i bosanski krstjani, kažu nam i onodobne do danas sačuvane rasprave o vjerskim zabludama u Bosni. Tako kardinal Torquemada g. 1461 u 20. točki piše: « tvarne crkve prezirući govore, da su one sinagoge đavolske i da oni, koji se u njima klanjaju, čine idolopoklonstvo » ([41]). U *Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* pod brojem 10 piše: « Crkva, ili križevi, ili slike ne smiju se štovati, kao što činite vi ... nama se čini, da vi [katolici] po primjeru pogana gradite tvarne crkve » ([42]). U *Popisu zabluda bosanskih krstjana* točka 25 glasi: « Također osuđuju tvarne cr-

([34]) Gl. Vego, *Crkva u Razićima* 159-167; Isti, *Naselja* 76 sl.; Čremošnik, *Izvještaj o iskopavanju na Crkvini* 211-226.

([35]) Crkvu sv. Ilije u Modriči, i uz nju franjevački samostan, sagradio je bosanski ban Tvrtko I (1353-1391) prije svoga vjenčanja g. 1374 (gl. AB br. 217). Fra Pavao iz Rovinja, pohoditelj franjevaca u Bosni, g. 1640 vidio je tu crkvu sa spaljenim krovom i ovako je opisao: « ... un bellissimo tempio più grande della nostra chiesa nel Capo d'Istria, con li suoi ballatori intorno entro la Chiesa », Zlatović, *Izvještaj o Bosni* 34.

([36]) O sredovječnim gradovima u BiH gledaj: Truhelka, *Naši gradovi;* Isti, *Kraljevski grad Jajce;* Dinić, *Zemlje hercega sv. Save,* EJ III 541-44; Mandić, *BiH* III 81-85.

([37]) Gl. Cosmas 26 i 34; Puech-Vaillant 77 85 219 sl.; Peribleptos (PG 131, 45A); Zigabenus (PG 130, 1313).

([38]) « Domum Dei, domum utique orationis, contempnentes malunt orare in stabulis vel in cubiculis seu thalamis quam in ecclesiis », PL 204, 835.

([39]) « Locum materiale non esse ecclesiam, sed conuentum fidelium. Dicunt etiam quod locus ad orationem non pertinet », Alanus, PL 210, 371.

([40]) « Item ecclesiam consecratam non credunt sanctiorem quam aliam quamcunque domum communem ... Item dicunt et credunt in stabulo et in horreo equaliter sicut in ecclesia esse orandum, et non melius in ecclesia quam alibi ubicunque », Döllinger II 307 sl. Gl. također: 40 56 136 168 281 319 370; Mon. Crem. 454 sl.

([41]) « Sancta Romana ecclesia dampnat et reprobat errorem manicheorum, qui ecclesias materiales dicunt eas synagogas sathane et adorantes in eis committere ydolatriam », Kamber 62; *Rad* 270, 179.

([42]) « Ecclesia vel cruces sive imagines non debent adorari sicut vos facitis ... nobis videtur quod ad modum paganorum facitis ecclesias materiales », *Rad* 270, 171.

kve ... » (43). Sv. Jakov Markijski, koji je iz osobnoga doticaja s bosanskim krstjanima dobro poznavao, šta oni uče, u *Raspravi protiv maniheja u Bosni* napisao je cijelo poglavlje « O tvarnim crkvama », u kojemu je « branio obrede i starodrevni kršćanski običaj, da te [crkve] imaju i da se tu vrhovnom Biću klanjaju, protiv oni [maniheja], koji su krivo tumačili riječi Apostolove: Svevišnji ne stanuje u rukotvorevinama » (44).

Ovo nam sve govori, da je neispravna tvrdnja mnogih starijih i mladih pisaca, koji na osnovu sumnjivoga bosanskog sabora u Konjicu i patvorene povelje bosanskoga kralja Stjepana Tomaša od 24 lipnja 1446 misle, da su bosanski krstjani imali hramove za svoju službu Božju (45). To su neki naši domaći pisci nastojali poduprijeti s krivo čitanim zapisom Hvala krstjanima, koji je g. 1404 zlatnim slovima zabilježio na svom rukopisu: « uram' Hr'voe ». Ti pisci misle, da je Hval svoj rukopis pisao za neku crkvu bogomilskoga vjernika hercega Hrvoja Vukčića (46). Međutim danas je dokazano, da Hval nije mislio na kakav hram, nego da je Hrvoju dao najveći naslov, koji je mogao. Naziv « uram » bio je, naime, u srednjem vijeku počasni naslov ugarskoga prijestolonasljednika, dotično jednoga od najviših dostojanstvenika ugarsko-hrvatskog kraljevstva 47).

(43) « Item condempnant ecclesias materiales, picturas et ymagines et precipue sanctam crucem », *Starine* I 138; *Rad* 270, 169.

(44) « In tractatu de ecclesiis defenditur ritus et vetustissima christianorum consuetudo eas retinendi ibique supremum Numen adorandi, adversos eos, qui male interpretabant dictum Apostoli: Excelsus non habitat in manufactis », gl. dolje s. 537.

(45) Assemani V 81 i 84; Farlati IV 68; Katona XIII 493; Schmidt II 111; Döllinger *I* 249; Cosmas 238, itd. – Patvoreni stavak glasi: « Ne Manichaei nova templa construerent, nec vetera collabentia restaurarent », Rački, *Bobomili* 463 b. 1, bjelodano je dokazao, da je konjička povelja kralja Tomaša od 24 lipnja 1446 patvorena.

(46) Prohaska 42; Šidak, *Crkva bosanska* 69; Glušac, *Istina o bogomilima* 137; Petrović 138.

(47) To su dokazali: Moravcsik 193; Radojčić, *O jednom naslovu* 37-53.

Kada se koncem treće i početkom zadnje četvrti 14-st. znatan broj pristaša bosanskih krstjana obratio na katoličku vjeru, po cijeloj Bosni počelo se velikim marom obnavljati zapuštene crkve i graditi nove. Na molbu fra Bartula Alvernskoga, poduzetnoga starješine bosanskih franjevaca, papa Urban V u buli od 21 prosinca 1378 podijelio je potpuni oprost na času smrti svim pravovjernicima i na novo obraćenim i krštenim kršćanima, koji bi podigli kamenu ili drvenu crkvu, ili za njihovu dogradnju pridonijeli znatnu svotu prema svom imovinskom stanju (48).

h) *Pokop bosanskih krstjana po privatnim posjedima*

Bosna i Hercegovina najbogatije su zemlje u cijeloj Evropi sa sredovječnim nadgrobnim spomenicima. Ti su rađeni od kamena vapnenca ili pješčanika u jednom komadu u obliku ploče, sanduka, kuće, stupca ili križa. Neki su rađeni s lijepim uresima, a na nekojima se nalaze i natpisi. No većina je tih spomenika jednostavno tesana. Od ovih nadgrobnih spomenika neki će biti veoma stari, ali, ukoliko možemo utvrditi iz sačuvanih natpisa i ukrasa, većina ih potječe iz 13- do konca 15-st. Tih spomenika, koje mjesni Hrvati starosjedioci obično zovu stećcima ili mramorima, ima u svim krajevima, koji su negda pripadali sredovječnom kraljevstvu Bosne. Većina ih leži u manjim ili većim skupinama od 20 do 1000 komada. Kod mnogih od tih sredovječnih grobišta nađeni su temelji crkve. Ali velik broj stećaka

(48) « ... singulis Christi fidelibus vel noviter conversis et baptizatis infra eiusdem vicarie metas constitutis sexus utriusque qui aliquam ecclesiam lapideam vel ligneam de novo usque ad perfectionem producendo edificaverint vel notabile adiutorium iuxta facultates suas ad huiusmodi edificationem exibuerint ... omnium peccatorum suorum, de quibus corde contriti et hore confexi fuerint, semel tantum in mortis articulo plenam remissionem eis ... auctoritate apostolica concedere valeat », bula Urbana V *Devotionis sinceritas* od 22 prosinca 1278, Čremošnik, *Ostaci* 23.

razbacan je svukuda: po brežuljcima, poljima, lugovima i šumama; gdjegod se jedan od drugoga ne nalazi daleko, ali su obično razasuti pojedinačno ili u malim grupicama u daljini od 100, 200 i više koraka. Pa i u onim mjestima, u kojima ima većih nekropola s crkvom u sredini, i tu su pojedinačni stećci razasuti svuda u naokolo, gdjegod na površini od više milja ([49]). Na mnogim stećcima pokojnik s ponosom ističe, da leži « na svojoj zemlji », « na svom plemenitom », « na svojoj baštini » ([50]).

Ovi pojedinačni grobovi, u manjim skupinama, razasuti po privatnim imanjima ili po plemenskim zemljama, nijesu imali ništa zajedničkoga s tadašnjim crkvama i zajedničkim kršćanskim grobljima. To nam govori, da je u drugoj polovici srednjega vijeka u današnjoj BiH bilo ljudi, koji se nijesu držali običaja ni propisa katoličke crkve o ukopu pokojnika u crkvama ili posvećenim grobljima. To su bili bosanski krstjani. Njihovi su prvaci u *Ispovijedi* g. 1203 bili svečano obećali, da će ubuduće imati grobišta, gdje će se pokopavati braća i stranci, koji kod njih slučajno umru ([51]). Smisao je tih riječi, da bosanski krstjani prije navedene godine nijesu imali zajedničkih grobišta, nego da su svoje pokojne pokopavali kojekuda. Taj se običaj kod bosanskih krstjana i njihovih vjernika održao i poslije g. 1203, jer njihove starješine nijesu održale zadanu riječ ni u ovoj stvari, kao ni u drugim obećanjima.

Poput bosanskih krstjana u drugoj polovici srednjega vijeka nalazimo da ni katari u zapadnoj Evropi ne pokopavaju svojih mrtvih u crkvama ni u posvećenim grobljima, nego svukuda po poljima i šumama. Oni su

([49]) Gl. Truhelka, *Sredovječni stećci BiH* 629-41; Solovjev, *Bogomilentum;* a posebno: *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici BiH*, sv. I-VI.

([50]) Mandić, *BiH* III 24 sl.

([51]) « Cimiteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliantur et adventantes, si casu ibi obierint », VMSM I 0; Farlati IV 46; CDC III 25; gl. dolje s. 527.

učili, da je tijelo samo po sebi zlo, stvoreno od počela zla, i tamnica duše, pa ga treba gdje mu drago zakopati iz zdravstvenih razloga ([52]). Salvo Burci g. 1235 kori talijanske katare: « O vi bijedne lude [tapini], koji mnogo brbljate o ljudskim tjelesima, a kada umru, pokopavate ih privatno u rupe ovdje ondje, kako možete bolje » ([53]). U regensburškomu Cod. X 5 iz 15-st. nalazi se u popisu zabluda krivovjernih valdenza ova stavka: « Oni ne priznaju crkveni pokop, nego govore i vjeruju, da se jednako može pokopavati svukuda. Oni također ne vjeruju, da je groblje više sveto nego njiva ili koje drugo mjesto, voćnjak ili koja mu drago zemlja » ([54]). U Cod. Bavar. Monac. 327 u Münchenu piše o katarima: « Oni se ne brinu o ukopu mrtvih u crkvu ili groblje, izuzevši slučaj, da se prikriju, govoreći da je bolje pokopavati se u drugim mjestima ... tako oni često i urede, da budu pokopani u polju ili u voćnjacima » ([55]).

Budući da se ovaj katarski običaj pokapanja mrtvih po privatnim posjedima nalazi i u sredovječnoj BiH, to valja reći, da se barem jedan dio pučanstva ovih zemalja držao katarske nauke, po kojoj su i oni, kao i zapadni katari, svoje pokojne pokopavali koje kuda po privatnim posjedima van crkava i posvećenih groblja.

([52]) Gl. dolje s. 394-402 428-35 469-71.

([53]) « O miseri tapini, vos multum nugamini de corporibus humanis, cum mortua sunt, et ponitis ea in foveas huc et illuc privatim, ut melius potestis », Salvo Burci 337; Döllinger II 82.

([54]) « 17. Item sepulturam ecclesiasticam non admittunt, sed dicunt et credunt posse et debere ubique equaliter sepeliri. 18. Item coemiterium non credunt sanctius quam agrum vel alium locum vel pomerium vel quamcunque terram », Döllinger II 307. O katarskim nazorima talijanskih valdenza gledaj dolje s. 340, b. 43.

([55]) « Item de sepulturis in ecclesiis et coemeteriis non curant, nisi ut non notentur ... ut frequenter in agris procurant se et in pomariis sepeliri », Döllinger II 338. Pokapanje po šumama kod Slavena bilo je zabranjeno g. 1039: Dekret Bratislavov. *Slavia antiqua* 3 (1951/2) 134.

3. - Postanak i uspon crkve bosanskih krstjana

Prema Račkomu bogomili su došli u Zahumlje i u Bosnu osamdesetih godina 12-st., kada ih je Nemanja protjerao iz Raške ([1]). Pravu povijest crkve bosanskih krstjana on počinje s prijavom dukljanskoga kralja Vukana papi Inocenciju III g. 1199, u kojoj Vukan optužuje bosanskoga bana Kulina radi raširenja manihejskoga krivovjerja u Bosni i u Zahumlju ([2]). A. V. Solovjev na osnovu imenika bosanskih krstjana u ulomku tepčije Batala, te srpskih sinodika, koji proklinju nekoga Rastudija bosankoga, ovoga je istovjetovao s južnoitalskim Grkom Aristodijem i proglasio ga osnovateljem i prvim biskupom bosanske crkve ([3]). Kako je zapisao Toma Arhiđakon, Aristodij sa svojim bratom Matejom širio je krivovjerje u Bosni i u Splitu nešto prije i za vrijeme splitskoga nadbiskupa Bernarda (1196-1217) ([4]), prema tome bi crkva bosanskih krstjana bila osnovana oko g. 1200 ([5]). Međutim sama činjenica, da sastanku bosanskih krstjana s papinim legatom Ivanom de Casamare na Bilinu Polju g. 1203 nastupaju sedmorica starješina

([1]) Rački, *Bogomili* 376-381.
([2]) N. dj. 381 sl.
([3]) Solovjev, *Vjersko učenje* 30 sl.; Isti, *Svjedočanstva* 57-68; Isti, *Autour* 91 sl.
([4]) « Fuerunt namque eo tempore duo fratres, filii Zorobabel, quorum alter Matheus, alter uero Aristodius uocabantur. Hi quamuis essent ex patre Appulo, erant tamen a pueritia Jaderenses ciues effecti. Conuersabantur uero ex maiori parte apud Bosnam, quia erant pictores optimi et in auri fabrili arte satis exercitati; competenter etiam latine et slauonice litterature habebant peritiam. Sed ita erant, fallente diabolo, in baratrum heretice pestis immersi, ut non solum impiam heresim obcecato corde crederent, sed etiam scelestis labiis predicarent », Thomas Arch. 80.
([5]) Prema Tomi Arhiđakonu (n. dj. 79) nadbiskup Bernard, iako je g. 1196 bio imenovan splitskim nadbiskupom, u svoju nadbiskupiju nije došao nego g. 1200.

bosanskih krstjana, i to svi s domaćim narodnim imenima ([6]), govori nam, da osnutak crkve bosanskih krstjana ne smijemo stavljati pod konac 12- ili u sami početak 13-st., nego znatno prije toga.

1) - *Bogomilska crkva u Bosni osnovana je početkom 11-st.*

Suvremeni izvori iz 12- i 13-st., koji su otkriveni i objavljeni zadnjih godina, jasno nam svjedoče, da su organizacija i postanak bosanske crkve mnogo stariji od konca 12-st. U spisu *O krivovjerju katara u Lombardiji*, koji je napisan prije g. 1214, a objelodanio ga g. 1949. A. Dondaine, piše, da su iz Mantove poslali u hrvatsku Bosnu (Sclavonia) svoga prvaka Kalojana, da bude tamo poučen i zaređen za katarskoga biskupa ([7]). To je bilo sigurno prije g. 1190, a kako Dondaine misli, između 1175 i 1180 ([8]). U isto vrijeme katarska crkva u Vicenzi poslala je u Bosnu nekoga Nikolu, koji je bio tu zaređen za katarskoga biskupa ([9]). Ako su katarski biskupi zaređivani u Bosni prije 1190, onda je crkva bosanskih krstjana morala prije te godine biti stalno uređena sa svojim biskupom (djedom) na čelu, koji je zaredio talijanske katarske biskupe.

Istinitost gornjega zaključka potvrđuje i *Zapisnik albigenskoga sabora u Saint-Félix de Caraman* u blizini Tuluze iz g. 1167, koji je kritički izdao A. Dondaine u *Miscellanea Mercati* g. 1946. U tom se zapisniku među sedam novomanihejskih istočnih biskupija, koje su postojale g. 1167, navodi crkva Dalmacije (« ecclesia Dalmatiae » ([10]). Ovdje se Dalmacija razumijeva u starom rimskom opsegu tako, da je u njoj bila uključena i sre-

([6]) Gl. gore s. 95 sl.
([7]) Gore s. 54 sl.
([8]) Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie* 195.
([9]) Gl. gore s. 54 sl.
([10]) Gl. gore s. 86, b. 29.

dovječna Bosna, u kojoj je zapravo bilo sijelo novomanihejske crkve za sve hrvatske zemlje od najstarijih vremena.

Kardinal Ivan Stojković, rodom iz Dubrovnika, izjavio je crkvenom saboru u Bazelu g. 1435, da je manihejstvo zarazilo Bosnu prije 300 godina i više ([11]). Kardinal govori u okruglim brojkama o vremenu, kada se krivovjerje raširilo u Bosni u jačoj mjeri. To on stavlja prema onodobnoj dubrovačkoj predaji u početak 12-st. i još prije toga.

Za upoznavanje najstarije povijesti crkve bosanskih krstjana osobito je znamenito djelo piemontskoga dominikanca Anzelma iz Aleksandrije († o. 1279) pod naslovom *Rasprava o krivovjercima* (*Tractatus de haereticis*). To je djelo izdao A. Dondaine u središnjem časopisu dominikanskoga reda u Rimu g. 1950 ([12]). U tom djelu Anzelmo je zabilježio predaju bosanske crkve, koja je bila poznata i u Italiji, prema kojoj su bosanski trgovci prvi donijeli novomanihejsku nauku iz Bizanta u Bosnu, i kada se broj vjernika umnožio, bila je organizirana posebna bosanska crkva na čelu s biskupom, koji je nosio naslov biskup Slavonije ili Bosne. Anzelmo piše: « Neki iz Slavonije, naime iz zemlje, koja se zove Bosna, išli su u Bizant radi trgovine; vrativši se u svoju zemlju, propovijedali su, a kada su se umnožili, postavili su biskupa, koji se zove biskup Slavonije ili Bosne » ([13]). Anzelmo, istina, točno ne navodi vrijeme, kada su bosanski trgovici donijeli novu nauku iz Bizanta, niti godinu, kada je osnovana crkva bosanskih krstjana, ali on to stavlja u doba prije, nego se ta nauka raširila u Francuskoj i tu bile osnovane četiri albigenske biskupije u Carcassonne-u, Albi, Tuluzi i Angenu ([14]). Kako je poznato, novomanihejska nauka donešena je u Francusku iz Italije, i to g. 1022 u Orleans ([15]), a g. 1025 u Arras ([16]). U Italiju je naravno morala doći prije tih godina preko susjedne Hrvatske ([17]).

Da je u hrvatske zemlje bogomilstvo došlo već u drugoj polovici 10- ili najkasnije početkom 11-st., imamo nepobitan dokaz u *Žiću bl. Vladimira Dukljanskoga* († 1015). U Žiću ovoga blaženika zabilježeno je, da je on u svojoj državi « uništio bogomile i krivovjerce masalijane; rušio bludnju i obnovio vjeru » ([18]). Vladimir je bio vladar jedne od tri samoupravne jedinice hrvatske države. U prvo doba njegova vladanja i Crvena Hrvatska, kojom je Vladimir vladao, i Bosna, činile su dio opće hrvatske države ([19]). Oko g. 990 bugarski car Samuel zauzeo je Vladimirovu državu i Bosnu ([20]). Prema tome od g. 960 pa do smrti Vladimirove Bo-

([11]) « Offertur facilis occasio reductionis regni Bosne quod jam a trecentis annis et ultra fuit infectum heresi manicheorum et arianorum », HALLER III 417.
([12]) Gl. gore s. 77, b. 98.
([13]) Gore s. 65, b. 99.
([14]) ANS. ALEX. 308.

([15]) « Fertur namque a muliere quadam ex Italia procedente haec infamissima haeresis in Galiis habuisse exordium », BOUQUET X 35; MANSI XIX424; RAČKI, *Bogomili* 344, 4; BORST 74 sl.
([16]) « ... relatum est ei, quosdam ab Italiae finibus viros eo loco advenisse, qui quandam novae haereseos sectam introducentes ... at illi referunt, se esse auditores Gundulfi cuiusdam ab Italiae partibus viri », MANSI XIX 4242 sl.; RAČKI, *Bogomili* 344, 5; BORST 76 sl.
([17]) Van Bugarske i Carigrada glavna su sijela ranoga bogomilstva bila u Bosni, sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj. To nam govori, da se bogomilstvo širilo na zapad kopnenim putem preko hrvatskih jadranskih zemalja. Da je put bogomilstva išao morem, tada bi rana pozorišta bogomilstva bila u Siciliji i Apuliji, što stvarno nije bilo. Širenje bogomilstva kopnenim putem već su istakli između drugih: SCHMIDT 15 sl. te 104 i dalje; RAČKI, *Bogomili* 345 35 sl.
([18]) RAČKI, *Bogomili* 364 b. 1. – Nije opravdan prigovor, da navedeni stavak, i neki drugi, nijesu bili u izvornom *Žiću*, nego da su bili kasnije nadodani (TRIFONOV 49-52; OBOLENSKY 150 b. 2 sl.). Stara djela i prijevodi ne smiju se praglasivati neispravnima i umetnutima, ako za to u svakom pojedinom slučaju nema stalnih i pouzdanih dokaza. Masilijanaca i bogomila već je odavno bilo nestalo, pa prevodilac *Žića* na grčki jezik u 17. stoliću ne bi ni znao ovaj stavak napisati, da ga nije našao u izvorniku, koji je prevodio.
([19]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 214-17 334.
([20]) N. dj. i mjesta.

sna je uvijek bila u istom državnom sklopu, u kojemu se nalazila i država kralja Vladimira, pa je naravno da se bogomilska nauka širila u isto vrijeme i u Bosni, kada je bila raširena u Vladimirovoj državi, a to znači koncem 10- ili najkasnije početkom 11-st.

O ranoj raširenosti bogomila u zapadnom Balkanu, a to znači u hrvatskim zemljama: Duklji, Bosni i Bijeloj ili zapadnoj Hrvatskoj, govore nam i bizantski pisci 11- i 12-st. Eutimije de Peribleptos u svojoj *Poslanici* pisanoj oko g. 1050 veli, da su se bogomili tada bili raširili po Balkanu, po cijelom bizantskom cartsvu, dapače po svim kršćanskim zemljama ([21]). Njegov mlađi suvremenik, Eutimije Zigaben, oko g. 1110 tvrdi, da su bogomili rašireni posvuda ([22]). U svom spisu *O pobijanju krivovjeraca* Zigaben navodi, da su bogomili rašireni «po svim gradovima, svim zemljama, po svim eparhijama» ([23]).

I ugled, koji je imala crkva bosanskih krstjana na zapadu, govori, nam, da se bogomilski pokret rano raširio u Bosni i da je vjerojatno, da je bosanska crkva morala biti osnovana već za života samoga Bogomila i njegovih bližih učenika.

Dosada je naime bilo poznato, da su zapadni albigenzi i katari u 12- i 13-st. smatrali bugarsku i dragovićku crkvu najstarijima, od kojih sve druge novomanihejske crkve potječu; ove dvije crkve čuvale su izvorni poklad bogomilske nauke i bile su nosioci njezine crkvene vlasti. Radi toga su zapadne crkve išle u Bugarsku i Dragoviće da nauče pravu, staru vjersku nauku katarsku i da tu budu ređeni biskupi njihovih crkava. Odatle nazivi red bugarski (ordo Bulgariae) ([24]) i red dragovićki (ordo Drugunthiae) ([25]).

([21]) Ficker 63 sl. i 67. Gl. također Cosmas 166-168.
([22]) Ficker 89.
([23]) Gl. dolje s. 153, b. 42.
([24]) « Ordinem ... de Bulgaria », Ans. Alex. 309; « ordinem Bulgariae », *Haer. Cath.* 306 sl. 310.
([25]) « Ordo Drugontiae », *Haer. cath.* 306 i 309; Ans. Alex. 308; « ecclesia Dugunthiae », Rayn. Sacch. 70; « ecclesia Dugmuthiae », Rayn. Sacch., *Rad* 270, 214; « de Drugutia », *Brevis summula* 121; « ordo de Dugrutia », Bonacursus 581; « ecclesia Drogometiae », *Acta Syn. St. Felix de Caraman* 326; « Dorgovetis », Dondaine, *Un traité* 63.

Prema novootkrivenim izvorima, bugarskoj i dragovićkoj crkvi valja pribrojiti bosansku crkvu (ordo Sclavoniae) ([26]) kao treću najugledniju crkvu te sljedbe, koju su zapadni katari smatrali također čuvaricom i učiteljicom prave, izvorne nauke bogomilske i pokladnicom crkvene vlasti. Radi toga su, kako smo gore naveli, neke katarske crkve u Italiji slale u Bosnu svoje prvake, da tu nauče pravi katarski vjerski nauk i da tamo prime biskupski red. Odatle naziv red hrvatski (ordo Sclavoniae). Ugled bosanske crkve bio je toliki, da je bosanski djed ili biskup, kada se g. 1222 pred križarskom vojnom, koju je organizirao papin legat Akoncije, morao skloniti u Francusku, tamo bio primljen i priznat kao opći papa albigenske sljedbe u čitavoj Francuskoj ([27]).

Kako saznajemo iz novih izvora, bosanska crkva uživala je spomenuti ugled i prije nego je ona u dvadesetim godinama 13-st. postala brojna i uplivna u Bosni. Pisac djela *O krivovjerju katara u Lombardiji*, koje je napisano prije g. 1214, zabilježio je, da je katarska mantovska crkva poslala Kalojana, a vićentinska Nikolu još prije g. 1190, da se u Bosni pouče u pravoj katarskoj vjeri i da tu prime crkveni red ([28]). To nam veli, da bosanska crkva nije zadobila svoj ugled svojim brojem i uplivom, koji je imala u Bosni od dvadesetih godina 13-st. do polovice 15-st., nego radi svojih veza s početnikom i osnovateljem bogomilske sljedbe. Samo

([26]) « Ordinem de Sclavania », *Haer. Cath.* 308 310 312; « de Sclavenia », n. mj. 308; « ecclesia Sclavoniae », Rayn Sacch. 70. Gl. također: Salvo Burci 314; Ans. Alex. 308-310; Douais 123. Tvrdnja Schmidt I 108 i Guiraud I 199, da je središte « ecclesiae Sclavoniae » bilo u slavonskoj Požegi, nema nikakva oslona u izvorima.
([27]) Gl. gore s. 62-71.
([28]) Gore s. 54-61.

tako ona je mogla biti smatrana čuvaricom prave bogomilske vjere i nosiocem vjerske svećeničke vlasti novomanihejske crkve.

I *Zapisnik* albigenskoga sabora iz g. 1167 ubraja crkvu bosanskih krstjana, koju on nazivlje crkvom Dalmacije, među sedam prvotnih crkava (ecclesiae primitivae), koje su bile osnovane na početku novomanihejskoga pokreta na istoku ([29]).

2) - *Opći pogled na postanak i razvoj bogomilske sekte*

Razvoj i širenje bogomilske sljedbe uvjetovale su i pomagale onodobne političke prilike na Balkanu. Kako nam govore vjerodostojni bugarski i bizantski izvori, Bobomil je otpočeo učiti novu nauku za bugarskoga cara Petra (927-969) ([30]). Malo iza Petrove smrti i bugarsku i srpsku neovisnost uništio je bizantski car Ivan Cimisk (969-976), pridruživši obadvije zemlje bizantskom carstvu ([31]). Tim je uspostavljen izravan i trajan saobraćaj između Bugarske i bizantskoga carstva. Na taj način Bogomilova nauka mogla se lako širiti po cijelom bizantskom carstvu, napose u glavnom gradu Bizantu. Međutim odmah iza smrti cara Cimiska, bugarski boljar Šišman podigao je sa svojim sinovima ustanak i Bugarsku oslobodio od Bizanta. Car Samuel, drugi sin Šišmanov, g. 986 hametice je potukao bizantskoga cara Va-

([29]) « ... ut ego dicam vobis, consuetudines primitivarum Ecclesiarum ... septem Eccl[esiae] Asiae fuerunt divisas et terminatas inter illas ... Et Eccl. Romaniae, et Drogometiae, et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae sunt divisas et termin[atas] ... », MM V 326.

([30]) « Jakož slučis v' bolgar'stii zemli v leta pravovernago carja Petra, bis[t'] pop' imenem' Bogumil', a po istini rešti Bogu ne mil', iže načja pervoe učiti eres' v' zemli bolgarsti », Cosmas 2. Gl. također: Zigabenus, PG 130, 1289; Popruženko, *Sinodik carja Borila* 42; Puech-Vaillant 54 i 283-289; Werner, *Bogomil - eine literarische Fiction?* 24-28.

([31]) Pop Dukljanin, *Ljetopis,* pogl. 30 (73); Rački, *Borba južnih Slavena* 7 sl.; Vasiliev 315-320; Ostrogorsky 260-264.

silija II (976-1025) ([32]) i tri godine kasnije okrenuo se na zapad i zauzeo Drač, glavnu bizantsku luku na Jadranu ([33]). Budući da su se Hrvati u tim borbama opredijelili za savez s Bizantom, to je Samuel g. 989 ili slijedeće navalio na hrvatske zemlje; prodro je sve do Nina kod Zadra, gdje je bila tadašnja prijestolnica hrvatskoga kralja Držislava. Bijelu Hrvatsku nije mogao zauzeti, ali je od nje odvojio Crvenu Hrvatsku do Cetine sa tadašnjom Bosnom do Vlašića i Vranice planine ([34]). Tako su tada ove dvije hrvatske zemlje, Crvena Hrvatska, koja se onda dijelila na pokrajine Duklju, Travunju, Zahumlje i Neretvu, i Bosna, potpale pod Bugarsku i ostale u njezinu državnom sastavu gotovo 30 godina - sve do propasti bugarske države g. 1018 ([35]). Za cijelo to vrijeme bugarski vojnici i upravnici nalazili su se po svim zauzetim hrvatskim zemljama i svaki je Bugarin mogao slobodno ići, kamo je htio. Kada se pak uzme u obzir revnost prvih bogomilskih učitelja i pristaša, kod takvih političkih prilika bilo bi pravo čudo, kada se bogomilska sljedba ne bi barem djelomično raširila po svoj Crvenoj Hrvatskoj i Bosni. Prodornost bogomilskih sljedbenika bila je još početkom 11-st. tako jaka, da su oni pridobili i na bogomilstvo preveli i Ivana Vladislava († 1018), sinovca i nasljednika bugarskoga cara Samuela, i njegovu ženu ([36]). *Žiće sv. Vladimira Dukljanskoga,* kako smo već istakli, nedvojbeno nam svjedoči, da se

([32]) Rački, n. dj. 34-38; Jireček-Radonić I 148 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 466 sl.; Zlatarski, *Istorija* 680.

([33]) Pop Dukljanin, *Ljetopis,* pogl. 36 (78-80); Zlatarski, n. dj. 680 705 709 i 712; Mandić, *BiH* I 42 335.

([34]) « Samuel Bulgarinorum imperator, congregato magno exercitu, advenit in partibus Dalmatiae supra terram regis Vladimiri ... Pertransivit imperator sic devastans tam maritimas quam et montanas regiones usque Jadram; postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum », Pop Dukljanin, *Ljetopis,* pogl. 36 (78 i 80); Šišić, *Povijest Hrvata* 407 sl.

([35]) Gl. Mandić, n. d. i mjesta.

([36]) *Žiće bl. Vladimira Dukljanskoga;* Gilferding 235; Zlatarski, n. dj. 765, 4; Obolensky 149, 3, drukčije misle.

bogomilstvo uistinu bilo jako raširilo po Crvenoj Hrvatskoj još prije smrti Vladimirove († 1015), iako je u toj zemlji bilo više katoličkih biskupija te brojno i dosta učeno svećenstvo ([37]). U Bosni, koja tada nije imala svoju biskupiju, svećenstvo nije bilo brojno i bilo je sve glagoljaško, koje je u to doba, u ranom srednjem vijeku, moralo biti jako neuko i neupućeno u dublja teološka pitanja ([38]). Takve prilike bile su daleko pogodnije za širenje bogomilstva u Bosni, nego u Crvenoj Hrvatskoj, pa ako je ta nauka koncem 10- i početkom 11-st. bila raširena u Duklji i drugim pokrajinama Crvene Hrvatske, ne može se sumnjati, da je u to isto vrijeme bila još više raširena u Bosni.

Anzelmo iz Aleksandrije zabilježio je predaju bosanske crkve, prema kojoj su bogomilsku nauku prvi u Bosnu donijeli bosanski trgovci iz Bizanta ([39]). To nije moglo biti za bugarske vladavine u Bosni od g. 990 do 1018, jer su tada bile prekinute sve veze Bosne s Carigradom. Bosanski su trgovci prema tome mogli ići u Bizant i odatle donijeti bogomilsku nauku samo za cara Ivana Cimiska, koji je g. 971 bizantsku vlast proširio do Drine, do samih granica Bosne ([40]). Kako je tadašnja hrvatska država, u kojoj se nalazila Bosna, bila u prijateljskim odnosima s bizantskom državom, nije bilo poteškoća, da bosanski trgovci od g. 971 do 976 idu u Bizant i odatle donesu novu bogomilsku nauku, koja se, nakon podvrgnuća Bugarske Bizantu g. 971, bila jako raširila u glavnom gradu carstva.

Patrijarh Teofilakt, svećenik Kozma, Eutimije de Peribleptos i Zigaben posebno naglašuju, da su bogomilski propovjednici već od početka revno i svuda širili svoju vjeru. Eutimije de Peribleptos u *Poslanici,* koju

([37]) Gl. Marković; Faber 342-368; Stanojević.
([38]) Gl. Petrović 47-51 103-106; Vitezić 1-10 18-24; Mandić. *BiH* I 526.
([39]) Gore s. 78.
([40]) Gl. gore s. 150, b. 31.

je napisao oko g. 1050, a vjerojatno već između g. 1034 i 1040, svjedoči, da su bogomilski « apostoli » neumorno propovijedali novu nauku po svem bizantskom carstvu i po cijelom kršćanstvu; oni su dapače, veli on, između sebe podijelili cijelo carstvo na više okružja, da bi tako mogli lakše širiti svoju nauku i upravljati svojim krivovjerjem ([41]). U to doba, do oko g. 1040, i Bosna je bila u sastavu bizantskoga carstva, pa je i ona bila uključena u apostolat i podjelu bogomilskih okružja. Navode svoga imenjaka potvrđuje i Eutimije Zigaben. U svom spisu *Eversio,* napisanome početkom 12-st., on kaže, da bogomilsko krivovjerje vlada « po svim gradovima, svim krajevima i prefekturama » bizantskoga carstva ([42]). Ovaj navod vrijedi ne samo za zadnje godine Zigabenova života, nego također i za ranije godine, dok je i Bosna bila u sastavu bizantskoga carstva.

Kako saznajemo iz pisma Gerarda († 1047), biskupa u Csanada-u, bogomilstvo je zarazilo i Ugarsku oko početka 11-st. Ako se bugarsko bogomilstvo raširilo u zemlji koja je bila neovisna država i u kojoj je narod govorio potpuno različitim jezikom od bugarskoga, bilo bi pravo čudo da u to doba bogomilstvo nije doprlo u Bosnu, koja je od g. 990 do 1018 bila u sastavu bugarske države i gdje su tada Hrvati govorili jezikom koji je bio veoma bliz bugarskom govoru ([43]).

Iz svega, dakle, što smo naveli, napose iz dragocjenih povjesnih zrnaca, koja su nam zabilježili pisci 12- i 13-st., a u vezi s onodobnim političkim prilikama, valja zaključiti, da su Bogomilovu nauku bosanski trgovci prvi donijeli iz Bizanta za cara Ivana Cimiska između g. 971 i 976. Kada se broj pristaša nove nauke jako umnožio za prvih godina bugarske uprave Bosnom od g. 990 i

([41]) Gl. dolje s. 335, b. 24.
([42]) Zigabenus, PG 131, 41.
([43]) Ovaj odsjek D. Mandić nadodao je na rubu primjerka za nadopune, naznačio bilješku na posebnom papiriću koji se nije našao među listovima tog primjerka.

dalje, za sve hrvatske zemlje bila je osnovana posebna bogomilska crkva u Bosni, koja je nosila naslov « crkva Slavoniae [tj. Hrvatske] ». To je moralo biti najkasnije godine 1015 do 1018 za vlade cara Ivana Vladislava u Bugarskoj i Bosni, koji je i sam bio pristaša bogomilske crkve. Bosansku crkvu morali su osnovati i prvoga biskupa rediti još prvi učenici Bogomilovi. Odatle bosanskoj crkvi ugled na zapadu, da je i ona poput crkve bugarske i dragovićke učiteljica i čuvarica izvorne nauke Bogomilove i nositeljica crkvene vlasti, koju je osnovatelj predao svojoj crkvi.

Kod razdiobe bizantskoga carstva na posebna okružja, dotično na bogomilske biskupije, o kojima govori E. de Peribleptos (44), bogomili su ustanovili posebno biskupiju za tadašnje hrvatske zemlje počevši od Duklje, Zahumlja i Bosne pa do Istre na zapadu radi posebnih vjerskih prilika u tim zemljama. Bugarske i srpske zemlje slijedile su bizantski obred i ležale su na tadašnjemu stvarnom području bizantske patrijaršije i bizantske kulture. Hrvatske pak zemlje slijedile su rimski obred, nalazile su se u starodrevnom području rimske patrijaršije i razvijale se u duhu zapadne kulture. Radi toga su bogomili bugarske i srpske zemlje doznačili bogomilskim crkvama « bugarskoj » i « melničkoj », a hrvatske zemlje « crkvi hrvatskoj » (ecclesia Sclavoniae).

Bogomili su odabrali Bosnu za središte svoje « hrvatske biskupije » najprije, što je Bosna ležala u sredini između jadranske Bijele i Crvene Hrvatske te hrvatskoga panonskoga Slovinja (regnum Sclavoniae); drugo pak, što je tadašnja Bosna bila planinama odijeljena od drugih krajeva, a imala svoju državnu samoupravu, pa je bila zaštićena od jačega utjecaja hrvatskih središnjih vlasti, državnih i crkvenih; treće, napokon, što u tadašnjoj Bosni nije bilo katoličke biskupije, koja bi bogomilima mogla stavljati ozbiljnih zapreka u širenju njihove nove vjere.

(44) Gl. dolje s. 335, b. 24.

3) - *Lista bosanskih bogomilskih « djeda » u Batalovu odlomku*

Da je crkva bosanskih krstjana organizirana za bugarske vladavine u Bosni prije g. 1018, potvrđuje i lista bosanskih djeda, koja se sačuvala u *Batalovu odlomku* iz g. 1393. Ta se lista sastoji od 28 imena, koja su podijeljena u dvije skupine: prva od 16, a druga od 12 imena (45). U ovoj drugoj skupini navodi se na osmom mjestu Radoslav I, djed bosanske crkve, kojega spominje ban Stjepan II Kotromanić u povelji Vukoslavu Hrvatiniću iz g. 1323 (46). Od ove godine do 1393, kada su pisane liste tepčije Batala, bilo je pet bosanskih djeda uključivo sa Radoslavom I. Naravno, pojedini djedi službovali su dulje ili kraće, ali na svakoga pojedinoga poprečno otpada po 14 godina. Ako uzmemo, da je svih 28 djeda službovalo poprečno po 14 godina, tada valja reći, da je prvi bosanski djed bio postavljen godine 1001 ($28 \times 14 = 392$; $1393 - 392 = 1001$). Drugi račun možemo učiniti s djedom Rastudijem, koji je morao biti na najvaznijem mjestu u bosanskoj crkvi g. 1228 (47). Od te godine do g. 1393 bilo je 12 djeda, pa je svaki poprečno službovao po 13.75 godina. Ako taj poprečni broj uzmemo za svih 28 djeda, tada je prvi djed morao biti postvljen g. 1008 ($13.75 \times 28 = 385$; $1393 - 385 = 1008$). Iz navedenih računa možemo sa vjerojatnošću zaključiti, da je bosanska bogomilska crkva osnovana i njezin prvi djed postavljen početkom 11-st., negdje između godine 1000 i 1018, za bugarske vladavine u Bosni.

Da je bosanska crkva osnovana za bugarske vlade u Bosni početkom 11-st., govore nam i imena prvih dvaju bosanskih djeda, koji su se zvali Jeremija i Azarija (48). To su starozavjetna imena, koja su u to doba

(45) Gore s. 110 sl.
(46) Thallóczy, u WM II (1909) 241; Isti, *Studien* 11; OSpom 106.
(47) Gl. dolje s. 180-82.
(48) Gore s. 110.

obično upotrebljavali Bugari, napose u Macedoniji ([49]), a bila su nepoznata u Bosni i u drugim hrvatskim zemljama. Imena slijedeće četvorice djeda: Kukleč, Ivan, Godin, Tešimir potpuno su hrvatska. I daljnja su sva imena djeda hrvatsko-bosanska, osim Rastudija, pročelnika druge Batalove liste. Ovo potpuno odgovara političkim prilikama, u kojima se Bosna nalazila od početka 11- do konca 14-st. Kada je naime osnovana bosanska bogomilska crkva, tada su u Bosni vladali bugarski vladari car Samuel i njegov sinovac Ivan Vladislav, koji je bio i sam bogomil, pa je sve djelovanje bogomilsko proizlazilo iz bugarske Macedonije. Radi toga je bilo naravno, da se na čelo nove bosanske crkve postavi Macedonac Jeremija, moguće jedan od tada živućih učenika samoga osnovatelja nove vjerske sljedbe, Bogomila. God. 1018 vlast nad Bosnom preuzeo je bizantski car Vasilije II (976-1025) ([50]), ali kako je on vladao i Macedonijom, i drugi bosanski djed Azarija bio je Macedonac, koji je mogao nastupiti službu i zadnjih godina bugarske uprave. Između g. 1036 i 1040 hrvatski kralj Stjepan I oslobodio je Bosnu od Bizanta i ujedinio je s Bijelom Hrvatskom ([51]). Od toga doba Bosna je trajno u sklopu hrvatskih država, i to od g. 1040 do oko prilike g. 1088 u kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji, od g. 1088 do oko g. 1137 u kraljevini Crvenoj Hrvatskoj, a kasnije u sklopu kraljevine ugarsko-hrvatske ([52]). Zato bosanski krstjani od druge četvrti 11-st. biraju svoje starješine od domaćih ljudi, rodom Hrvata. Prvom djedu Hrvatu bilo je ime Kukleč, a njega su naslijedili: Ivan, Godin i Tešimir. To su čisto hrvatska narodna imena, kakva tada nijesu upotrebljavali ni Bugari ni Srbi. Klukas se zvao prvi vladar Hrvata, praotac Trpimirovića, koji je Hr-

([49]) Starozavjetna imena nose bugarsko-macedonski car Samuel (976-1014) i njegova sva tri brata: David, Mojsije i Aron. Gl. Solovjev, *Vjersko učenje* 32.
([50]) Mandić, *BiH* I 212.
([51]) N. dj. 213 sl.
([52]) N. dj. 214 i dalje.

vate doveo na Jadran ([53]). Nikola Kuklatović bio je dvorski pristav u Bosni ([54]). Ime Ivan često su upotrebljavali Hrvati u 11- i 12-st. ([55]). I Godin je hrvatsko domaće ime. Smičiklas navodi među svjedocima na povelji zagrebačkoga biskupa Stjepana g. 1232 nekoga Godena ([56]), a opat Sv. Krševana u Zadru g. 1096 spominje na otoku Pustimanu brdo Godinići ([57]). Tišimir ili Tešimir spominje se u hrvatskim spomenicima g. 1070 i g. 1151 ([58]). Daljnja imena bosanskih djeda do konca 12-st. glasila su: Didodrag, Bučina, Krač, Bratič, Budislav, Dragoš, Dragič. I ta se imena nalaze u sredovječnim hrvatskim izvorima, koja su objavili Rački, Šmičiklas i Šurmin ([59]).

Za bugarske vlade od g. 990 oko prilike do 1018 bogomili su u Bosni imali potpunu slobodu rada, napose za vladavine cara Ivana Vladislava (1015-1018), koji je i sam pristajao uz bogomilsku sljedbu. Car Vasilije II bio je veoma širokogrudan prema vjerskim organizacijama, kakve je našao u osvojenim zemljama, i nema spomena, da bi progonio novomaniheje u Bosni. Kada je Bosna između g. 1036 i 1040 došla u sklop Bijele Hrvatske ([60]), prilike su se promijenile. U Hrvatskoj je državna vjera bila katolička. God. 1060 došao je na čelo hrvatske crkve revni nadbiskup splitski Lovro Osorski (1060-1099) ([61]). On je odmah od prvih godina svoje uprave poduzeo odlučne korake, da ojača katoličku vjeru, a tim da stane na put vjerskim zabludama među Hrvatima. Između drugih mjera on je g. 1060/74 osnovao novu biskupiju u Bosni, i to uglavnom, kako

([53]) Porphyrogenitus, *De adm. imp.* 30 (142); DC 270.
([54]) Spominje se u povelji kralja Ostoje iz g. 1417, *Listine* VII 240; *Starine* X 42; AB 103 (570).
([55]) DC 98 i 129-31; CDC II 57 142 222; III 54 237 239 248 sl. 253 itd.
([56]) CDC III 373.
([57]) DC 176.
([58]) DC 165; CDC II 68.
([59]) DC, CDC, HSpom.
([60]) Gl. Mandić, *BiH* I 212 i dalje.
([61]) Gl. DC 54 59 159 i 214; Thomas Arch. 47-56.

mislimo, da stane na put širenju bogomilstva u toj zemlji ([62]). I hrvatsko južno kraljevstvo u Duklji bilo je katoličko, pa crkva bosanskih krstjana nije imala državnu potporu, kada je Bosna od g. 1088 do 1137 bila u sklopu Crvene Hrvatske, tako isto od g. 1137 do 1165, kada je Bosna živjela u sklopu ugarsko-hrvatskoga kraljevstva ([63]). Za sve ovo vrijeme, od početka 11-st. pa do g. 1167, osim *Žiča bl. Vladimira Dukljanskoga* i Batalova imenika bosanskih djeda, nema nijednoga drugog spomenika, koji bi nam izričito govorio o bogomilima u hrvatskim zemljama. O njima nema nikakva spomena ni u *Kraljevstvu Hrvata*, koje je napisano između g. 1074 i 1081 ([64]), ni u *Ljetopisu* Popa Dukljanina, koji je stavljen između g. 1149 i 1153 ([65]). Ipak se za sve to vrijeme crkva bosanskih krstjana održala sa svojim djedima na čelu, kako se vidi iz Batalova imenika bosanskih djeda.

4) - *Novo tumačenje nekih izvora iz hrvatske povijesti*

O radu i rašírenju bogomila u hrvatskim krajevima govori, po našemu mišljenju, i arheološki stupac, koji je splitski nadbiskup Pavao (o. 1015 - o. 1030) podigao na čast svetoga Križa, nakon što je neki opasni odmetnik Sedeh bio utvrđen kao pretvaralac i protjeran iz Splita. M. Barada u svojoj vrijednoj radnji *Episcopus chroatensis* spomenik nadbiskupa Pavla dovodi u vezu s ustanovom « biskupa Hrvata » oko g. 1030 ([66]). No ta

([62]) Draganović, *Katolička crkva* 711-715; Mandić, *BiH* I 459-63.
([63]) Gl. Mandić, n. dj. 212.
([64]) *Kronika hrvatska iz XII vieka*, u *Ljetopisu* Popa Dukljanina (Mošin 39-68). – O imenu i godini postanka, gl. Mandić, *C. Hrvatska* 40-65.
([65]) Lucius 474-509; Šišić, *Letopis* 292-375; Mošin, *Ljetopis* 39-105. – O godini postanka gl. Mandić, n. dj. 17-39.
([66]) Barada, *Episcopus chroatensis* 197-201.

je ustanova starija i « biskup Hrvata » spominje se već g. 925 i 928 u zapisnicima crkvenih sabora u Splitu ([67]). Kako se u samom natpisu kaže, Pavlov spomenik podignut je na čast sv. Križa kao zastave kršćanske vjere i pobjede, nakon što je odmetnik od katoličke vjere Sedeh bio utvrđen kao pretvaralac, koji je samo ustima ispovijedao vjeru u sv. Križ, ali u duši nije u nj vjerovao ([68]).

Pretvara se (simulat) naime onaj, koji drugo rijećima i vanjskim ponašanjem govori, a drugo u duši misli i vjeruje. Iz Pavlova natpisa vidi se, da je otpadnik Sedeh otkriven, kako samo vanjskim načinom ispovijeda katoličku vjeru u otkupiteljsku vrijednost sv. Križa, ali da to nije stvarno vjerovao. Ovo se nije moglo reći ni o jednomu « biskupu Hrvata », makar su se oni borili protiv splitskih metropolita i otimali njihovoj sudbenosti (jurisdikciji), kao što je činio g. 925/28 hrvatski biskup Grgur, koji je stolovao u Ninu, tadašnjoj prijestolnici Hrvatske ([69]). Sv. Križ i njegovu otkupiteljsku vrijednost u doba nadbiskupa Pavla nijekali su samo bogomili ([70]) i odmetnik Sedeh morao je biti pristaša novoga bogomilskoga krivovjerja. Na to nas upućuje i izraz u natpisu, da « časni Križ » « s južne strane [tj. iz splitske metropolitanske crkve] kao zvijezda

([67]) « Ut episcopus Chroatorum, sicut nos omnes, nostrae ecclesiae metropolitanae subesse se sciat », zapisnik crkvenoga sabora u Splitu g. 925, can. 11, DC 192 195; *Priručnik* 219 222-24.
([68]) Prema Baradinu čitanju natpis glasi: « [Cru]x veneranda [omnes] – [be]atos muniat [ser]vos – australi de part[e illumi]n[ans] – ut sidus abd[itis loci]s – lu[cesc]it et superstat XPS – eo etiam crux alma D[e]i tueatur – ab oste intrantes cunctos – que pios concordia hec te[nebat] – vir apostata Sedeh simula[bat] – abere XPS in arce poli regia – mox expulit illud. Domno – Paulus presul ofert – vexillu[m] istu[m] », Barada, n. dj. 197 sl.
([69]) Gl. gore b. 67.
([70]) Gl. Cosmas 2 7 22 24; *Sinodik carja Borila* 47 sl.; Puech-Vaillant 234-37; Ilarino da Milano, *Le eresie* 46; Solovjev, *Jesu li bogomili poštovali krst?* 81-102; Borst 219 sl.

svijetli zaklonjenim mjestima ([71]), u kojima su stanovali krstjani u Bosni na sjevero-istoku od Splita. Neki stari zapis, u kojemu se govorilo o krivovjerju Sedehovu, upotrijebio je Toma Arhiđakon u svojoj *Historia salonitana* i nazvao Sedeha « Cededa » ([72]), tj. Sededa.

M. Barada dobro je zapazio, da je taj naziv nastao od: *Sêdêh + dêd* ([73]). U starom izvoru moralo je biti govota o Sedehu, izaslaniku djeda bosanske crkve, pa je Toma, ili njegov izvor, od toga napravio Sedeha djeda, Sededu. Kako iz Batalova popisa ([74]) znamo, Sedeh nije bio djed bosanske crkve, nego je mogao biti samo njegov izaslanik i predstavnik, koji je bio poslan, da u Splitu širi bogomilsku nauku.

Ima i drugi suvremeni izvor, koji, kako mislimo, govori o bogomilima u hrvatskim zemljama, a to je pismo pape Grgura VII, koje je 25. siječnja 1075 upravio danskom kralju Sweinu II Estridsonu (1047-1075). U tom pismu između drugoga papa piše Sweinu: « Ako bi sveta rimska majka crkva imala potrebu tvoje pomoći u vojnicima i tvarnom maču protiv opakih i neprijatelja Božjih, koju nadu možemo imati u tebe, po tvome posebnom poslanstvu želimo znati? Ima, naime, nedaleko od nas jedna veoma bogata zemlja uz more, koju drže prosti i nevrijedni krivovjerci; u toj zemlji želimo da bude knez, vladar i branitelj kršćanstva jedan od tvojih sinova, ako ga s nekim mnoštvom ljudi, koji bi mu bili vjerni vojnici, dadneš Apostolskom dvoru, da ratuje, kao što je jedan biskup tvoje zemlje izjavio, da si ti voljan učiniti » ([75]).

([71]) « australi de parte illuminans ut sidus abditis locis ... », natpis nadbiskupa Pavla, gore b. 68.
([72]) Thomas Arch. 49-54.
([73]) Barada, n. dj. 198 b. 151.
([74]) Gl. gore s. 111 sl.
([75]) « Praeterea, si sancta Romana mater ecclesia contra profanos et inimicos dei tuo auxilio in militibus et materiali gladio opus habuerit, quae spes nobis de te habenda sit, itidem tua certa legatione cognoscere cupimus. Est etiam non longe a nobis provincia quaedam opulentissima iuxta mare, quam viles et ignavi

Stariji povjesničari mislili su, da je papa Grgur VII nudio prijestolje jednome od pet sinova danskoga kralja Sweina u Apuliji, Napulju, Siciliji ili Sardiniji. Na osnovu Šišićevih dokaza danas ugledni povjesničari drže, da se radi o Hrvatskoj, u kojoj je prijestolje ostalo ispražnjeno nakon smrti kralja Petra Krešimira IV, koji je sredinom g. 1074 umro bez djece ([76]). I naše je mišljenje, da se u navedenome pismu radi o hrvatskoj državi.

Papa piše, da su stanovnici zemlje: « prosti i nevrijedni krivovjerci », da bi se danski kralj lakše odlučio poslati svoga sina, koji ne će imati mnogo muke, da obvlada zemljom s tako neratobornim stanovnicima. Oslanjajući se na Tomu Arhiđakona, Šišić je mislio, da je papa stanovnike hrvatskog kraljevstva nazvao « krivovjercima » (haeretici), jer je tada u Hrvatskoj narod slijedio slavensku službu Božju i pristajao uz niži glagoljaški kler, koji je bio protivan crkvenim reformama pape Grgura VII ([77]). Nama se vjerojatnije čini, da se ovdje radi o pravim krivovjercima, naime bogomilima, za koje je papa dočuo, da su se raširili po hrvatskim zemljama. Te krivovjerce papa zove « prostima i nevrijednima », jer su bogomili uistinu osuđivali svako ubijanje ljudi i prema tome izbjegavali ratove i oružani otpor neprijatelju, pa ih se smatralo « nevrijednima » kao ratne protivnike ([78]).

tenent haeretici, in qua unum de filiis tuis, si eum, sicut quidam episcopus terrae tuae in animo tibi fore nuntiavit, apostolicae aulae militandum dares cum aliquanta multitudine eorum, qui sibi fidi milites essent, ducem et principem et defensorem christianitatis fieri optamus », pismo pape Grgura VII. danskom kralju Sweinu II. Estridsonu od 25. I. 1075, MGH, *Epistolae selectae Gregorii VII* 194; (PL 148, 402); Jaffé, *Bibl. rerum germanicarum* II 167.
([76]) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 530-37.
([77]) Šišić, n. dj 538-555.
([78]) U primjerku « Nadopune i ispravci » ovdje je D. Mandić svojom rukom zabilježio: « Dodatak, 'B' », valjda na posebnom papiriću, koji manjka.

5) - *Širenje bogomilstva u Bosni za Kulina bana (o. 1164 - o. 1204)*

Posebno povoljne prilike za bosanske krstjane nastale su, kada je na bansku stolicu zasjeo Kulin ban (o. g. 1164) i Bosna državno potpala pod bizantskoga cara Emanuela Komnenca g. 1165. Ovaj car bio je veoma širokogrudan prema narodima, koje je pokorio, kao i prema njihovu unutarnjem uređenju i vjerskim prilikama. Ban Kulin (o. g. 1164 - o. 1204) bio je duboko religiozan čovjek, iskreno odan katoličkoj crkvi i papi u Rimu. Dubrovački ljetopisci posebno ističu njegovo katoličko uvjerenje i prijateljstvo s onodobnim dubrovačkim nadbiskupima [79]. To potvrđuju i pisma pape Aleksandra III i njegova legata Teobalda g. 1180 banu, koja nam govore o srdačnim odnosima rimskih krugova s Kulinom banom [80]. Ali ban je morao biti vjerski slabo poučen, pa su mu se bosanski krstjani približili i on ih uvelike stao štovati radi njihova strogoga i pokorničkog života [81]. I upravo za vladavine cara Emanuela Komnenca, i bana Kulina imamo prve vijesti sa zapada, koje nam govore o postonjanju ugledne novomanihejske crkve u Bosni. God. 1167 na albigenskom saboru u St. Feliksu kod Tuluze, izjavio je Niketa, biskup i vođa carigradskih novomanihejа, da u hrvatskim zemljama postoji stara novomanihejska crkva sa stalno određenim granicama i naukom istovjetnom s drugim novomanihejskim crkvama [82]. On je nazivlje « crkva Dalmacije », služeći se nazivom krajeva, kako su Francuzi još tada zvali ta-

([79]) Gl. dolje s. 164, b. 90.

([80]) Gl. pismo papinskoga legata Teobalda g. 1180 banu Kulinu, FARLATI IV 44; CDC II 168 sl.

([81]) « Culinus banus Bossinus ... ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos antonomas[t]ice christianos », Inocencije III kralju Emeriku 11. list. 1200, BREQUIGNY 2; PL 214, 871; VMSM I 12; CDC II 351.

([82]) Gl. gore s. 86, b. 29.

dašnje zemlje jadranske Hrvatske [83]. Kojih 10-12 godina poslije Niketine izjave, kako je zabilježio o. g. 1214 pisac rasprave *O krivovjerju katara u Lombardiji*, katari iz Mantove poslali su u Bosnu svoga prvaka Kalojana, a oni iz Vicenze nekoga Nikolu, da tu budu temeljito poučeni u novomanihejskoj nauci i redeni za katarske biskupe [84]. To je bilo svakako za vladanja Kulina bana, a po svoj prilici još za živa cara Emanuela († 24. IX. 1180), tadašnjega vrhovnoga vladara Bosne [85].

Prvih mjeseci iza smrti cara Emanuela Kulin ban oslobodio je Bosnu od bizantske vlasti i priznao vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bele III (1174-1196). Iza ubojstva splitskoga nadbiskupa Rajnerija († 1180), po svoj prilici pod utjecajem bosanskih krstjana, koji su se bojali revnoga splitskog nadbiskupa Petra Madžara (1184-1186) i njegova rada protiv krivovjeraca [86], Kulin ban isposlovao je u Rimu, da je bosanska katolička biskupija bila oko g. 1184 otcijepljena od Splita i podvrgnuta dubrovačkoj nadbiskupiji [87]. Dubrovački nadbiskupi Tribun Micheli (1158-1188) i Bernard (1189-1203), da ne bi od sebe odbili Bošnjake i Kulina bana, nijesu se mnogo miješali u bosanske crkvene stvari, pa su bosanski krstjani mogli slobodno raditi i širiti se.

([83]) Gore s. 88 sl., b. 37-44; MANDIĆ, *C. Hrvatska* 108-125.

([84]) Gore s. 54.

([85]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 220-223.

([86]) Nadbiskup Petar Madžar (Petrus Hungarus) prve godine svoga biskupovanja, dne 1. svibnja 1185, sazvao je u Splitu sinod svojih biskupa i na njemu osudio krivovjerce, na prvom mjestu novovjeke maniheje, povodeći se za papom Lucijem, koji je g. 1184 osudio talijanske i druge katare i patarene. Petrova osuda glasi: « anathematizauimus omnes sectas hereticorum et eorum complices contra sacrosanctam romanam ecclesiam et eius doctrinam oblaterantes », FARLATI III 213; CDC II 192.

Saziv i tok ovoga sabora opisao je THOMAS ARCH. 76-78. Zaključke donose: LUCIUS III 13; FARLATI III 213 sl.; CDK II 130-32; CDC II 192-94.

([87]) Gl. MANDIĆ, *Osnutak*, u HR 8 (1959) 147-161 [RP 266-283]; *BiH* I 464.

Kada je to saznao ugarsko-hrvatski kralj Emerik (1196-1204), naredio je Kulinu banu, i Kulin je neke od bosanskih krstjana poslao u Rim, da papa ispita pravovjernost njihova učenja i života. To je moralo biti g. 1197 ili 1198. Sredinom pak slijedeće godine 1188 dukljanski kralj Vukan javio je papi Inocenciju III, da su se izaslanici bosanskih krstjana povratili iz Rima s krivotvorenim pismom, u kojemu je papa odobrio i potvrdio njihovu nauku i život. Vukan je tužio Kulina bana, da je i on pristao na manihejsko krivovjerje sa svojom ženom i sestrom, udovicom bivšega zahumskog kneza Miroslava, i rođacima, te da je više od 10.000 kršćana preveo u krivovjerje [88]. Nešto malo poslije Vukanova pisma stigla je u Rim tužba novoga splitskoga nadbiskupa Bernarda (1196-1217), koji je papi javio o širenju patarenstva u Bosni i o poduzetim koracima u Dalmaciji, da se to suzbije. Kada je papa za to saznao, pismom od 11. listopada 1200 odlučno je pozvao ugarsko-hrvatskoga kralja Emerika, da pozove Kulina bana, da sve krivovjerce istjera iz Bosne i njihova dobra zaplijeni; ako to ban ne bi htio učiniti, da kralj, kao vrhovni gospodar Bosne, bana skine s njegove stolice i protjera iz države [89].

Ban Kulin osobno nije bio zaražen manihejskim zabludama. On je podizao katoličke crkve i tražio od dubrovačkoga nadbiskupa, da ih posveti, što nije odgovaralo novomanihejskom poimanju o tvarnim crkvama. Prijateljski je općio sa svojim metropolitima, dubrovačkim nadbiskupima, i bogato ih obdarivao. Da iskaže poštovanje prema papama, i njima je slao darove sam ili preko bosanskoga katoličkog biskupa. Dobrotu i pobožnost Kulina bana dubrovački ljetopisci posebno hvale [90].

[88] Gore s. 79, b. 2.
[89] Gore s. 32, b. 4.
[90] « ... Il quale fù huomo pio, e molto religioso, ed affetionato al Pontefice Romano. Onde l'anno 1171 [1195] venendo a Rausa Radogosto uescouo di Bosna, per consecrarsi in quel luogo,

Kada je kralj Emerik saopćio Kulinu banu naredbu iz Rima, on se veoma iznenadio, i ujedno ispričavao, da on bosanske krstjane nije držao krivovjercima nego dobrim kršćanima, kakvim su se oni njemu prikazivali. Pozvao ih je k sebi, i oni su mu izjavili, « da će nauku Svete stolice nepovredivo opsluživati » [91]. Radi toga je ban Kulin s dubrovačkim nadbiskupom Bernardom i arhiđakonom Marinom poslao u Rim papi Inocenciju III nekoliko bosanskih krstjana moleći, da ih papa ispita i da pošalje u Bosnu prikladna poslanika, koji bi ispitao vjerovanje i život njegov i njegovih ljudi [92]. Svojim pismom od 21. studenoga 1202 papa je odredio, da u Bosnu podu kao njegovi posebni legati splitski nadbiskup Bernard i papin kapelan Ivan de Casamare [93], koji je godine 1199 bio papin legat u Duklji [94] i poznavao prilike u njoj i u obližnjim krajevima.

portò seco molti doni, mandati dal detto Bano al Papa, à cui l'istesso anno furono presentati da Bernardo Arciuescouo di Rausa. Il quale dopo nel 1194, ad instanza d'Jurca Giupano, andando nella prouincia di Zaculmie, ... consecrò la chiesa di San Cosma, e Damiano: e tornando per il Regno di Bosna, fù inuitato da Culino Bano, al quale parimente consecrò due chiese, e da lui presentato regiamente, tornò à casa », Orbini 350. Gl. također: Ragnina 219; Resti 63.

[91] « Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ... cum apostolice sedis doctrinam velint inviolabiliter observare », pismo Inocencija III splitskom nadbiskupu Bernardu i svom kapelanu Ivanu de Casamare od 21. stud. 1202, VMSM I 15; CDC III 14 sl.

[92] « Nuper ergo prefatus Culinus venerabilem fratrem nostrum [Bernardum] archiepiscopum et dilectum filium Marinum archidiaconum Ragusinum et cum eis quosdam ex prefatis hominibus ad nostram presentiam destinavit petens humiliter et implorans, ut aliquem virum idoneum de latere nostro in terram suam mittere dignaremur, qui tam ipsum quam homines suos de fide ac conversatione diligenter examinet », n. mj.

[93] Brequigny II 179; PL 214, 1108; VMSM I 15; CDC III 14 sl.

[94] Farlati VII 27-29; VMSM I 5 7-8; CDC II 311-314 334-338.

6) - *Crkveno odobrenje bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203*

Ivan de Casamare prispio je u Bosnu početkom proljeća g. 1203 ([95]). S njim nije bilo splitskoga nadbiskupa Bernarda, po svoj prilici zato, što se nije htio miješati u stvari druge, dubrovačke metropolije. U dogovoru s Kulinom banom papin legat sazvao je prvake bosanskih krstjana u Bilino Polje, na crkvenom imanju bosanske katoličke biskupije, u blizini današnje Zenice ([96]). Sastanku su prisustvovali papin legat Ivan de Casamare, ban Kulin, arhidakon Marin, zastupnik dubrovačkoga metropolite, Dragić, tadašnji djed bosanskih krstjana, njegova dva glavna pomoćnika, Lubin i Dražeta, te Pribiš, Luben, Radoš i Bladošt (Vladoš?), starješine samostana bosanskih krstjana ([97]).

Papa Inocencije III da iskorjeni krivovjerje iz tadašnjih katoličkih zemalja, s obraćenicima je bio vanredno dobar i susretljiv, a s tvrdokornima odlučan i strog. On je g. 1201 odobrio pravila takozvanih poniznika katoličkih (humiliati catholici), obraćenih patarena iz Milana, u kojima je odobrio mnoge njihove običaje, koji se nijesu nalazili kod starih katoličkih redova ([98]). S istim duhom širogrudnosti legat Ivan de Casamare sastavio je *Ispovijed bosanskih krstjana* na Bilinu Polju g. 1203 zajedno s predstavnicima bosanskih krstjana. U toj *Ispovijedi* bosanski krstjani su prije svega ispovjedili, da je Bog stvoritelj svega i da rimsku crkvu, majku svoju, priznaju glavom svega kršćanskoga jedinstva. Zatim su se obvezali, da će u svim mjestima, gdje braća žive, imati crkve s oltarima i križevima, i da će tu moliti crkvene časove danju i noću; čitat će knji-

([95]) Farlati IV 46; VMSM 20; CDC II 24 sl.
([96]) Gl. b. 95 te Mandić, *BiH* I 78 89.
([97]) « Dragice, Lubin, Drageta, Pribis, Luben, Rados, Bladostus, banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii, subscripsimus », *Ispovijed bosanskih krstjana* na Bilinu Polju g. 1203; gl. dolje s. 528.
([98]) Gl. Zanoni 3-112.

ge Sv. pisma staroga i novoga zavjeta, kao što to čini rimska crkva. I u svakom mjestu imat će svećenike, koji će služiti svetu misu najmanje nedjeljom i blagdanima, ispovijedati i pokoru zadavati; na velike će se crkvene blagdane, najmanje 7 puta godišnje, pričestiti; crkvene poste će postiti, usto u one dane, koje su njihovi stari pametno odredili; ženske njihova reda bit će odijeljene od muških u spavaonicama i u blagovaonici, i braća ne će s njima nasamo razgovarati, da ne bi bilo sumnjičenja; svetkovat će svetkovine svetih, koje su sveti oci ustanovili; ubuduće ne će primati sa znanjem nikakva maniheja ili krivovjerca, da stanuje zajedno s njima; odijelo će im biti zatvoreno, neobojeno, do peta; kada im umre učitelj (magister) ([99]), starješine redovničkih kuća, posavjetovavši se s bogoljubnom braćom, izabrat će starješinu, kojega će potvrditi sam rimski biskup.

Sporazumno utvrdenu *Ispovijed* potpisao je 8. travnja 1203 djed Dragić, njegovi pomoćnici Lubin i Dražeta, samostanski poglavari Pribiš, Luben, Radoš i Bladošt, zatim Kulin ban i dubrovački arhidakon Marin. Tako potpisanu obavezu legat Ivan de Casamare ponio je kralju Emeriku u pratnji Lubina i Dražete. Ova su se dvojica u ime svoje i svih bosanskih krstjana na 30. travnja iste godine na kraljevskom otoku Čepelu kod Budima zakleli pred kraljem, kaločkim nadbiskupom Ivanom, pečuhskim biskupom Kalanom i mnogim drugima, da će točno opsluživati uredbu, koja je bila napisana i potpisana na Bilinu Polju u Bosni ([1]). Kralj Emerik obvezao je pod kaznom od 1.000 maraka Kulinova sina, koji je tada bio na dvoru, da će se potpisana uredba vjerno izvršavati ([2]).

([99]) Bosanski krstjani u *Ispovijedi* se šutke odriču naziva « djed crkve Hrvatske » (ecclesiae Sclavoniae); oni će ubuduće svoga vrhovnoga starješinu zvati « učitelj » (magister), kakav je naziv papa Inocencije III dao i vrhovnomu starješini katoličkih poniznika. Gl. Zanoni 336.
([1]) *Ispovijed bosanskih krstjana*, gl. dolje s. 527-9.
([2]) « sanctitatis vestre capellanus Johannes ad presentiam nostram accedens duos principaliores ex hiis, qui in terra Culini

Ovom uredbom na Bilinu Polju družba bosanskih krstjana bila je službeno priznata sa strane katoličke crkve. Pod plaštem katoličanstva sada će bosanski krstjani javno i otvoreno širiti svoju nauku u Bosni. Na osnovu odobrenja papina legata Ivana de Casamare, oni su našli pristup u najšire krugove bosanskoga plemstva i seljačkoga naroda. Ban Kulin, uvijek u dobroj vjeri, i dalje ih je svojski pomagao, a tako, čini se, i bosanski biskup glagoljaš. U ovo vrijeme i ovim povodom bosanski su krstjani, izgleda, pridobili za se i većinu katoličkoga glagoljaškoga svećenstva u Bosni. Ban Kulin umro je brzo iza sastanka na Bilinu Polju, i naslijedio ga je rođak mu ban Stjepan ([3]). I ovaj je u dobroj vjeri, na osnovu bilinopoljskoga odobrenja, svojski pomagao bosanske krstjane ([4]).

Bosna je dakle od g. 1203 bosanske krstjane smatrala dobrim vjernicima i širom im otvorila vrata. Ali se oni u stvari nijesu promijenili s *Ispovijeđu* na Bilinu Polju, nego su i dalje nastavili živjeti, iako moguće nešto zavijenije, kao i ranije, i učiti isti nauk kao i prije. Da nijesu promijenili svoje staro vjerovanje, najbolji je dokaz to, što je djed Dragič i dalje ostao na svom mjestu i što su ga naslijedili Lubin i Dražeta, koji su se u ime svoje subraće zakleli na *Ispovijedi* bosanskih krstjana na kraljevu otoku g. 1203 ([5]). Te su osobe bosanski krstjani, kako vidimo iz *Batalova ulomka,* smatrali svojim pravim bogomilskim djedima.

bani, prout ferebatur, dampnatam hereticorum sectam fovebant, secum duxisset, nos ... eadem capitula sub sigillo nostro contenta domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat, dedimus ... Idem etiam ... se ... subsequenter obligavit, quod si de cetero supradictos vel alios homines in heresi scienter manutenere vel defendere in terra sua presumpserit, mille marcas argenti persolvet ... », pismo ugar.-hrv. kralja Emerika papi Inocenciju III iz g. 1203, VMCM I 22; CDC III 37.

([3]) Gl. Mandić, *BiH* I 226-7.

([4]) Gl. izjavu bana Ninoslava g. 1233, gore s. 80 b. 4.

([5]) Gl. gore s. 166, b. 97; s. 167, b. 2, te *Bataov ulomak* na s. 110 sl.

7) - *Križarske vojne kaločkoga nadbiskupa Ugrina u Bosni*

Krivovjerno držanje bosanskih krstjana došlo je do ušiju pape Honorija III, pa je on 3. prosinca 1221 sav uzbuđen pisao podđakonu Akonciju, svome legatu u primorskoj Hrvatskoj: « Kako smo čuli, primljeni krivovjerci u Bosni, poput vještica hrane svoje mlade otvorenim prsima, javno propovijedajući zablude svoje zloće na veliku štetu stada Gospodnjega » ([6]). Papa sada naređuje Akonciju, da papinskom vlašću junački nastupi protiv krivovjeraca i njihovih pomagača tako, da protjera iz zemlje krivovjerce s pomoću kralja, klera i naroda. Papa je o tome pisao i ugarsko-hrvatskom kralju Andriji II ([7]), a dva dana kasnije, dne 5. prosinca, pozvao je primasa Ugarske, ostrogonska nadbiskupa Ivana, i njemu podložne biskupe, da se na poziv njegova legata Akoncija dignu « muževno i snažno », da unište patarensko krivovjerje u Bosni ([8]).

Povjesničari obično uzimaju, da legat Akoncije nije uspio podići križarsku vojnu protiv krivovjeraca u Bosni radi onodobnih prilika u Ugarskoj ([9]). Ali to nije ispravno.

Kako saznajemo iz pisma pape Inocencija IV (1243-1254) od 26. kolovoza 1247, kaločki nadbiskup Benedikt (1243-1256) i bosanski biskup Ponsa (1238-1268) ([10]) javili su papi, « da je crkva i biskupija bosanska potpuno pala u zabludu krivovjerne zloće, iako je nadbiskup [Be-

([6]) Gl. gore s. 33, b. 7.

([7]) « ... contra perfidos illos, tam regem quam clerum et populum advocans, illos studeas profligare, adversus receptores et fautores eorum auctoritate nostra magnanimiter processurus », VMH I 31; CDC III 196.

([8]) VMH I 31 sl.; CDC III 198 sl.; Potthast I 6729.

([9]) Rački, *Bogomili* 399-401; Klaić, *Poviest Bosne* 66; Ćorović I 191; Šidak, *Bosna i zapadni dualisti* 288-90; Isti, *Ecclesia Sclavonae* 16.

([10]) Pismo kaločkoga nadbiskupa Benedikta i bosanskoga biskupa Ponse papi nije sačuvano. Za sadržaj njihova podneska znamo iz pisma Inocencija IV, od 26. kol. 1247 (gl. slijedeću b.).

nedikt] i dobre uspomene njegov predšasnik [Ugrin], da bi se iskorijenilo ovo zlo, osvojio veliki dio zemlje ne bez velikoga prolijevanja krvi i pogibije ljudi i trošková kaločke crkve, koja ima ondje zemaljsku vlast, odvedavši odande mnogo tisuća krivovjeraca. Ali jer utvrde i gradovi ondješnje crkve nijesu bili tako jaki, da bi se mogli braniti od navalnika opsjednuća, ona se zemlja nije mogla održati u čistoći vjere » ([11]).

Iz ovoga se navoda razabire, da je kaločki nadbiskup Benedikt ili njegov predšasnik nadbiskup Ugrin vodio krvavu križarsku vojnu u Bosni, da su se Bošnjani križarima opirali i u ratu da je poginuo veliki broj navalnika. Vojna je na koncu uspjela i križari su osvojili veći dio zemlje. Da oslabe budući otpor, nadbiskup osvajač odveo je iz osvojene Bosne više tisuća krivovjeraca i razmjestio ih po dobrima kaločke nadbiskupije u južnoj Ugarskoj. Usto je o trošku nadbiskupije izgradio više utvrda i gradova u zemlji. Izgradnja ovih utvrda i gradova govori nam, da su križari Bosnu držali neko vrijeme. Ali nakon koju godinu, po svoj prilici, kada se većina križara vratila svojim kućama, Bošnjaci iz neosvojenoga dijela Bosne, navalili su na osvojene krajeve, razrušili kaločke utvrde i križare protjerali iz Bosne.

Kako se iz drugih povijesnih izvora može zaključiti, ovu krvavu križarsku vojnu u Bosni, o kojoj je govor u pismu pape Inocencija IV od 26. VIII. 1247, nije vodio kaločki nadbiskup Benedikt (1243-1256), nego njegov predšasnik nadbiskup Ugrin (1219-1241). Da je sam nadbiskup Benedikt organizirao spomenutu križarsku vojnu i zauzeo veći dio Bosne, a u tome da nije imao udjela njegov predšasnik Ugrin, nadbiskup Benedikt i bosanski biskup Ponsa ne bi uopće imali razloga da spominju nadbiskupa Ugrina, kako su to oni činili prema papinskom pismu od 26. kol. 1247.

Benedikta je za kaločkoga nadbiskupa potvrdio papa Inocencije IV dne 15. srpnja 1243 ([12]). Prve Benediktove godine Bosna je bila mirna sa strane Ugarske. Kako se pak bosanski ban Ninoslav previše miješao u stvari primorske hrvatske kraljevine i stavio se na stranu protivnika kraljeve stranke, to je ugarsko-hrvatski kralj Bela IV početkom ljeta 1244 poveo vojnu na Bosnu ([13]). Ta se svršila mirnim načinom prije 20. srpnja iste godine, kada je kralj Bela izdao darovnicu bosanskoj biskupiji u prisustvu i uz odobrenje bosanskoga bana Ninoslava ([14]).

Sa sklopljenim ugovorom nije bio zadovoljan kaločki nadbiskup Benedikt, ili što je mimoiđena njegova nadbiskupija, kojoj je uvijek, po njegovu mišljenju, pripadalo zemaljsko gospodstvo nad Bosnom ([15]), ili što Ninoslav nije primio i izvršio obvezu, da istjera novomanihejske krivovjerce iz Bosne. Još tokom g. 1244 ili početkom 1245 Benedikt je morao javiti papi Inocenciju IV, da u Bosni i dalje žive i rade brojni krivovjerci. Kako razabiremo iz sačuvanih listova pape Inocencija IV i kratkoga registra njegovih tajnih pisama iz g. 1245-47, koje je g. 1955 objedolanio P. Giuseppe Abate u Rimu ([16]), papa je prije sredine 1245 odlučio da se na Bosnu povede nova križarska vojna. Da to ubrza, papa je imenovao svojim legatom kaločkoga nadbiskupa Bene-

([11]) « Ex parte venerabilis fratris nostri [Benedicti] archiepiscopi Colocensis et [Ponse] episcopi Bosnensis fuit propositum coram nobis, quod cum ecclesia quam diocesis Bosnensis ... totaliter lapsa sit peccatis exigentibus in perfidiam heretice prauitatis, licet idem archiepiscopus et bone memorie predecessor eius, ad extirpationem huiusmodi vitii non sine magna effusione sanguinis, strage hominum et dispendiis rerum Colocensis ecclesie, que temporale ibi dominium obtinet, magnam partem illius terre abductis inde hereticorum multis millibus expugnarit: quia tamen ecclesie munitiones et castra non fuerunt ibidem ita firma, quod possent ab agressoribus et obsidione defendi, terra illa in puritate fidei non potuit retineri », BP I 175; VMH I 204; CDC IV 322; Potthast I 12 664.

([12]) Eubel I 204.
([13]) Gl. Mandić, *BiH* I 359 sl.
([14]) VMSM I 297 sl.; AB 13; CDC IV 239 sl.
([15]) Gl. gore s. 170, b. 11.
([16]) Abate, *Lettere « secretae » d'Innocenzo IV* 1-56.

dikta [17]. Ali kako za vojnu nije mario ni ugarsko-hrvatski kralj Bela ni hrvatski herceg Dionizije [18], koji su jedini imali na raspolaganju vojnu snagu, nadbiskup Benedikt javio je papi, da se on sam zavjetovao uzeti na se krstaški križ i povesti vojnu na krivovjerce u Bosni. U pismu od 3. kolovoza 1246 papa je to odobrio i poslao mu križarski križ pozvavši ga, da svoj zavjet izvede « muževno i snažno » [19]. S drugim pismom istoga dana papa dopušta Benediktu, da zemlje, koje će zauzeti od nevjernika u Bosni, može razdijeliti vjernicima, koji će s njim sudjelovati u križarskoj vojni [20].

Kako sam nadbiskup nije mogao skupiti dovoljnih snaga, da bi s uspjehom mogao navaliti na ojačanu Bosnu, kojoj je bio na čelu poduzetni i snažni ban Ninoslav, to je nagovorio i kralja Belu IV, da se i on obveže poći na križarsku vojnu s državnim snagama cijeloga kraljevstva. Budući da je kralj oklijevao izvršiti obećanje, netko je o tome, – po svoj prilici sam papin legat, kaločki nadbiskup Benedikt, – izvijestio papu Inocencija IV. Na 30. siječnja 1247 papa je upravio pismo kralju i pozvao ga, da izvrši svoju « obvezu, da će bosanske krivovjerce uništiti » [21]. Kako vidimo iz papinskih pisama od 26. VIII. 1247 i 27. III. 1248 [22] Ugri nijesu ništa poduzeli protiv Bosne cijele g. 1247.

Dne 12. rujna 1247 novi splitski nadbiskup Ugrin, bratić bivšega kaločkoga nadbiskupa Ugrina, bio je posvećen u Splitu. Ovaj je poslao senjskoga biskupa Filipa u Lion Inocenciju IV, da mu ishodi i donese nadbiskupski palij [23]. Po biskupu Filipu ban Ninoslav obavijestio je papu Inocencija IV, da je on od svoga obraćenja trajno ostao vjeran katoličkoj crkvi i da se kaločki nadbiskup Benedikt na nj sprema ne iz vjerskih pobuda, nego iz političkih razloga. Kada je to papa čuo, pismom od 27. ožujka 1248 naredio je kaločkom nadbiskupu, da ne nastupa protiv bana Ninoslava i njegove zemlje [24].

Iz svega ovoga, što smo naveli, valja zaključiti, da kaločki nadbiskup Benedikt nije nigda ostvario svoju odluku niti je kada stvarno s križarima bio u Bosni. Prema tome križarsku vojnu, koju papa Inocencije IV spominje u pismu od 26. kolovoza 1247, vodio je kaločki nadbiskup Ugrin, a ne Benedikt, i tvrdave i gradove kaločke nadbiskupije u Bosni nije podizao Bene-

[17] N. dj. 13, br. 1. Papa obavješćuje bosanskoga biskupa i sve njegove vjernike, da je imenovao kaločkoga nadbiskupa svojim legatom s naredbom, da propovijeda križarsku vojnu protiv krivovjeraca u Bosni. Pismo u sačuvanome Regestu nema ni dana ni godine, kada je pisano. Kako se vidi iz pisama br. 11-24 (n. mj. 14-16), pismo je pisano prije mjeseca kolovoza 1245. U istom Regestu br. 6 (s. 14) Papa naređuje provincijalu ugarskih dominikanaca, da propovijedaju križarsku vojnu protiv krivovjeraca u Bosni; pod br. 18 (s. 15) Papa nalaže svim nadbiskupima i biskupima kraljevstva ugarskoga, da dignu oružje protiv bosanskih krivovjeraca; pod br. 19 i 20 (s. 16) papa piše o tome posebno kralju Beli IV i ostrogonskomu nadbiskupu i njegovim sufraganima. Sva su ta pisma bez dana i godine izdanja.

[18] U pismu pod br. 8 (s. 14) papa nalaže hrvatskomu hercegu i banu Dioniziju, da prestane raditi na štetu crkve u « Slavoniji ». Abate krivo misli, da se u tom pismu radi o bosanskom banu Ninoslavu. On nije nigda bio « dux et banus totius Sclavoniae ».

[19] « Cum igitur, sicut accepimus ... cupias contra hereticos de terra Bosnensi assumere signum crucis ... nos tuum laudabile in hac parte propositum commendantes, idem signum de archivio nostro receptum tibi per latores presentium tuos nuntios destinamus ... votum huiusmodi exequendo viriliter et potenter », Raynaldus ad an. 1246, § 37; VMH I 202; CDC IV 298; Potthast I 12 246.

[20] VMH I 202; CDC IV 202; Potthast I 12 247.

[21] « ... ad Bosnenses hereses confutandas te astrinxeris », VMH I 203; CDC IV 311; Potthast I 12 467.

[22] BP I 171; VMH I 204; CDC IV 322 sl.

[23] Thomas Arch. 201.

[24] « Cum sicut intelleximus nobilis vir Ninoslaus banus de Bossena a fide nequaquam deviet orthodoxa, sed tamquam catholicus vivat sub religionis observantia cristiane, licet olim necessitatis tempore ab hereticis contra inimicos auxilium et favorem recepisse dicatur ... mandamus, quatenus provide pensans quod animarum lucrum attendendum est potissime ac obtandum contra prefatum nobilem virum et terram ... non procedas », BF I 511; VMH I 206; CDC IV 341 sl.; Potthast I 12 876.

dikt nego Ugrin. To potvrđuje i papa Inocencije IV u pismu od 20. srpnja 1246, u kojemu kaže, da mu je dostavljeno, da je kaločka crkva « vodila mnoge vojne i u razna vremena, gradeći i popravljajući na zgodnim mjestima tvrđave za obranu bosanske crkve, u zaštitu vjere i iskorjenuće krivovjeraca ([25]). Ove opetovane vojne, u razna vremena, mogao je voditi samo kaločki nadbiskup Ugrin između g. 1222 i 1227, a ne nadbiskup Benedikt, za kojega nema dokaza, da bi igda s vojskom prešao Savu i unišao u Bosnu.

O Ugrinu piše njegov suvremenik Toma Arhiđakon, da je bio « ratoboran čovjek i za borbu vrlo spreman i hrabar » ([26]). Drugi njegov suvremenik, dominikanac Petar Patak, g. 1259 izričito kaže, da je kaločki nadbiskup Ugrin, kao legat Apostolske stolice, više puta vojsku dovodio u Bosnu, ali da konačno nije imao nego mali ili nikakav uspjeh. Radi toga rad na obraćenju bo-

([25]) « Ex parte venerabilis fratris nostri [Ponse] episcopi Bosniensis fuit propositum coram nobis ... cum Colocensis ecclesia ... cum multis diversis temporibus exercitibus construendo et reficiendo in locis idoneis castra pro defensione ipsius Bosnensis ecclesie, tuitione fidei et hereticorum extirpatione, non sine magno expensarum onere ac personarum periculo laborarunt », FARLATI VI 98; VMH I 201 sl.; CDC IV 297; POTTHAST II 12 233. – Mišljenje Šidaka (*Ecclesia Sclavoniae* s. 28), da je Ugrin podizao i popravljao tvrđave u Bosni za vojne hercega Kolomana g. 1239, protivi se izvorima. Koloman je isposlovao od svoga oca Andrije prije njegove smrti († 7. ožujka 1235), da taj daruje njemu Bosnu, na koju je kaločka nadbiskupija izgubila pravo izgubivši Bosnu. Svoje pravo Koloman je dao potvrditi i od pape Honorija III dne 9. kolovoza 1235 (VMH I 133; CDC IV 443), čim je poništeno darivanje Bosne kaločkoj crkvi, potvrđeno od istoga pape 15. svibnja 1225 (VMH I 55 sl.; CDC IV 243). Koloman nije mogao g. 1239 dopustiti Ugrinu, da gradi i popravlja tvrđave po Bosni uime i za račun kaločke nadbiskupije, jer bi tim oživjela prava kaločke nadbiskupje na Bosnu i bilo dovedeno u sumnju Kolomanovo pravo na njemu darovanu i stvarno osvojenu Bosnu. Usto Ponsa tvrdi, da je sama kaločka nadbiskupija vodila više križarskih ratova u Bosni.

([26]) « Hugrinus archiepiscopus ... erat enim et ipse uir bellicosus et ad pugnandum satis promptus et audax », THOMAS ARCH. 160.

sanskih krstjana, koji se ratnim putem već smatrao izgubljen, papa je povjerio propovjednicima novoga dominikanskoga reda ([27]). I papa Honorije III u svom pismu nadbiskupu Ugrinu od 15. svibnja 1225 izričito kaže, da se Ugrin na poticaj pokojnoga papina legata Akcija bio « muževno opašao », da iz Bosne, Soli i Usore istjera krivovjerce. Papa to hvali i potiče Ugrina da « nastavi zdušno stvar Kristovu » ([28]). Da mogne bolje uspjeti, papa mu podjeljuje posebne ovlasti za križare i one, koji će križ primiti ([29]). Pismom istoga dana papa je potvrdio darovnicu kralja Andrije II, koji je kaločkoj nadbiskupiji darovao Bosnu, Soli i Usoru uz uvjet, da ih očisti od krivovjeraca ([30]). Ako papa tu darovnicu potvrđuje, znači da je Ugrin izvršio svoju zadaću i veći dio Bosne, Soli i Usore bio osvojio prije 15. svibnja 1225. I činjenica, da je kaločki nadbiskup Ugrin bio sagradio u Bosni više tvrđava na zgodnim mjestima, « na obranu bosanske crkve i vjere i na istrijebljenje krivovjeraca » ([31]), govori nam, da je Ugrin vodio križarsku vojnu u Bosni i u prvi mah imao uspjeha u svom ratnom pothvatu.

([27]) « Cum autem archiepiscopus Colocensis, apostolice sedis tunc legatus, cruce signatus contra eos pluries exercitum perduxisset et modicum vel parum proficeret, tandem fratribus nostris tanquam negocium alias desperatum a summo pontifice per plures litteras est commissum », MOP I 308. Gl. gore s. 77.

([28]) « ... ad profligandos hereticos de Bosna, Soy et Wosora ... ad exhortationem b. m. magistri Acconcii ... te viriliter accinxisti ... per apostolica scripta mandamus, quatenus ... prosequeris ex animo causam Christi, catholice puritatis potenter persequens subversores », FARLATI IV 48; VMH I 55; CDC III 242 sl.; POTTHAST I 7. 407.

([29]) « Ut autem iniunctum tibi negotium perfectius exequi valeas in partibus illis, predices verbum crucis, fideles contra infideles efficaciter exhortando ... crucesignati vel crucesignandi ... absolvendi eos ... », n. mj. b. 28.

([30]) « Andreas Ungariae rex illustris terras quasdam, videlicet Bosnam, Soy et Wosora, infectas heretica pravitate tibi purgandas committens », pismo Honorija III od 15. svibnja 1225, CDH III/2, 32; VMH I 55; CDC III 243; POTTHAST I 7 406.

([31]) Gl. gore s. 174, b. 25.

Na poticaj i uz suradnju gorljivoga i poduzetnoga papinskoga legata Akoncija, nadbiskup Ugrin morao je povesti križarsku vojnu na Bosnu u proljeće g. 1222([32]). Bošnjaci su se oprli križarima, poticani bez sumnje bosanskim krstjanima. S obje strane bilo je velikih gubitaka, ali na koncu Bošnjaci su podlegli jačoj sili, po svoj prilici, jer nijesu imali pravoga vodstva. Kako izgleda, tadašnji ban Stjepan, koji je osobno bio dobar kotlik, nije predvodio Bošnjake u borbi ili je u početnim borbama umro([33]). Križari su zauzeli veći dio Bosne, napose prodolje rijeke Bosne, gdje su ležale tadašnje glavne kuće bosanskih krstjana([34]). Tom prigodom zarobili su više tisuća krivovjeraca, bosanskih krstjana i njihovih vjernika, i odveli ih u Ugarsku([35]). Ove borbe Ugrinovih križara i njihov prvi uspjeh zbili su se tokom ljeta g. 1222. Toma Arhiđakon piše, da je papin legat Akoncije, « krenuvši protiv heretika u Bosni, ondje dulje vremena radio oko uzdizanja katoličke vjere »([36]). A mi znamo, da je Akoncije ostavio Bosnu, naravno nakon poraza krivovjeraca, pod konac jeseni g. 1222. Dne 28. prosinca 1222 nalazio se je u Zadru([37]).

Pred porazom svojih pristaša i općim rasulom crkve bosanskih krstjana, poglavar njihov, djed Tomaš, krijući se pod krivim imenom kao Bartolomej, pobjegao je preko zapadne Hrvatske i Italije u južnu Francusku.

([32]) Gl. Mandić, *BiH* I 227 sl.
([33]) N. dj. 226.
([34]) Gl. dolje s. 363-67.
([35]) « ... magnam partem illius terre, abductis inde hereticorum multis millibus, expugnarit », pismo Inocencija IV od 26. kol. 1247, VMH I 204; CDC IV 322.
([36]) « Interea legatus Acontius in Bosnam profectus pro exterminandis hereticis multo ibi tempore laborauit. Erat autem corpore imbecillis, sed zelo catholicae fidei ualidus propugnator ... Ibique sue uitae cursum feliciter peregit anno domini millesimo CCXXII », Thomas Arch. 103.
([37]) Gl. CDC III 218.

Tu je bio primljen s posebnim počastima i priznat za « papu » svih katara ili albigenza. Ali je tu koncem g. 1223 ili početkom 1224 umro, iscrpljen naporima i žalošću za svojom uništenom crkvom u Bosni([38]).

Stanko Kromirjanin, krasnopisac bosanskoga tepčije Batala, u svom zapisu na kraju Batalova četveroevanđelja zaključio je prvu listu bosanskih djedova s izbjeglim Tomašem-Bartulom, a drugu je otpočeo s djedom Rastudijem([39]). Ovo nam govori, da je s Tomašem-Bartolomejom nastao dubok prelom u životu crkve bosanskih krstjana: s njim se završuje stari red « apostolskoga nasljedstva » u bosanskoj bogomilskoj crkvi, a s Rastudijem započinje novi. Do toga je moralo doći na taj način, što je pred križarima kaločkoga nadbiskupa Ugrina g. 1222 pobjegao iz Bosne ne samo djed Tomaš, nego su bili zarobljeni ili poubijani i « veliki » i « mali sin », dotično veliki gost i veliki starac bosanske crkve tako, da se u samoj Bosni više nije moglo nastaviti s prenošom « apostolskoga nasljedstva » visokih bogomilskih redenika staroga bogomilskog smjera, nego je morao biti otpočet novi red « apostolskoga nasljedstva » iz novoga izvora i s novim smjerom u bogomilsko-katarskom pokretu. Toga novoga smjera bio je pročelnik djed Rastudije.

Da se ovo mogne pravo shvatiti i razjasniti, potrebno je, da iz dosta oskudnih izvora skupimo povjesna zrnca i da pomoću njih izgradimo i opišemo slijed događaja, kako su se tokom trećega desetljeća 13-st. razvijali u Bosni i u crkvi bosanskih krstjana.

Nakon prvoga uspjeha g. 1222 kaločki nadbiskup Ugrin je držao veći dio Bosne do g. 1225. Ali početkom te godine, kako se vidi iz pisma pape Honorija III od 5. svibnja 1225, Ugrin je kupio nove križare i spremao se na novu križarsku vojnu([40]). Tu je on i poveo, kako

([38]) Gl. gore s. 66, b. 47.
([39]) Gore s. 111-112.
([40]) Gore s. 175, b. 29.

nam veli njegov suvremenik Petar Patak ([41]), ali ta je vojna koncem g. 1225 ili početkom 1226 završila potpunim neuspjehom tako, da su križari bili istjerani iz Bosne ([42]). Ali junački i ratoborni Ugrin nije se dao skršiti. On se odlučio na treću križarsku vojnu. Da bi mogao bolje uspjeti, dogovorio se s knezom Ivanom, nećakom ugarsko-hrvatskoga kralja Andrije II, kojega je majka Margarita, negdašnja bizantska carica, tada vladala u Mačvi i Srijemu kao vojvodkinja ([43]). Ivan je primio od Ugrina križarski križ i predujam od tadanjih 200 maraka (= 65.5 kg srebra), ali je oklijevao poći u rat na Bošnjake. Nakon opetovanih poziva, Ugrin je stvar prijavio papi Honoriju III, koji je s pismom od 15. siječnja 1227 naredio knezu Ivanu, pod prijetnjama najstrožih kazna, da izvrši svoj ugovor i da pođe na križarsku vojnu zajedno s kaločkim nadbiskupom Ugrinom ([44]). Kako se vidi iz navoda suvremenoga dominikanskoga pisca Petra Patka, i ovaj je Ugrinov pothvat potpuno propao i Bosna se obranila od ugarskih križara ([45]).

Promjena u vojnim uspjesima nastala je s g. 1225, jer je te godine stupio na čelo Bosne ratoborni i daroviti ban Ninoslav, koji je od djetinjstva bio odgojen u bogomilstvu. Kako se vidi iz tri pisma pape Grgura IX od 10. listopada 1233, Ninoslav je vladao Bosnom najprije kao vjernik bosanskih krstjana, a obra-

([41]) Gore s. 174, b. 25 i s. 175, b. 27.
([42]) G. Mandić, *BiH* I 227 sl.
([43]) Gl. VMH I 88 sl.; CDC III 305 sl.
([44]) « Dilecto filio nobili viro Johanni nato nobilis mulieris Margarite quondam imperatricis Constantinopolitane ... Significavit nobis venerabilis frater noster archiepiscopus Colocensis, quod tu ducentis marcis receptis ab eo crucis te signaculo insignisti, contra hereticos de Bossina pugnaturus ... nobilitatem tuam rogamus, monemus et hortamur attente, per apostolica scripta mandantes, quatinus promissionem tuam fideliter prosequens contra memoratos hereticos unacum predicto archiepiscopo procedas viriliter et potenter ... », VMH I 72; CDC III 264 sl.
([45]) Gl. gore s. 175, b. 27, zatim s. 170, b. 11; s. 174, b. 25.

tio se na katoličku vjeru sa svojim rođakom Prijezdom Velikim barem 4 do 5 godina prije navedenoga nadnevka, dakle g. 1228 ([46]). To nam govori, da Ninoslavov nastup na stolicu bosanskih banova moramo staviti u g. 1225, u vrijeme, kada je upravo u Bosni nastao preokret u ratnom razvoju u korist te zemlje.

Kada je koncem g. 1225 ili početkom 1226 Ninoslav protjerao Ugrinove križare iz Bosne, bosanski krstjani opet su dobili punu slobodu djelovanja u Bosni. Sami ipak nijesu mogli obnoviti svoju bogomilsku crkvu, jer nijesu imali nijednoga bosanskoga visokoga redenika, koji bi mogao uspostaviti i dalje predavati vlast « apostolskoga nasljedstva » u Bosni. U toj neprilici pomogao im je Rastudije, koji je još početkom 13-st. širio novomanihejsko krivovjerje u Bosni ([47]).

Srpski sinodici dovode Rastudija u vezu s nekim « Belizimencom ». Dečanski sinodik kaže: « Belzimen'c, Rastudije, Dražilo, Rastima gost ... i vsi jeretici Bosn'sci i Hl'mscii da budut prokleti i anathema ». U Zagrebačkom sinodiku čitamo: « Beliz'men'c, Rastudije, Dražilo, Tvrdoš ... i vsi jeretici Bos'n'sci i Hl'mscii da budut prokleti » ([48]). D. Kniewald ([49]), a za njim prof. A. Solovjev ([50]) ovoga « Belizimenca » istovjetovali su s katarskim biskupom Belesmencom Veronskim, koji je bio biskup talijanskih albanićana, strogih dvopočelnika, od g. 1210 do iza g. 1250 ([51]). Solovjev je k tome iznio mišljenje, da je Belesmenca bio neko vrijeme « djed » bosanske bogomilske crkve, i to onaj, koji se g. 1223 u južnoj Francuskoj spominje kao katarski « papa » ([52]). Ali to se ne može prihvatiti, jer to ne spominju zapadni

([46]) Gl. Mandić, *BiH* I 227 sl.
([47]) Gl. gore s. 144, b. 4.
([48]) Gore s. 50.
([49]) Kniewald 270 216 b. 14.
([50]) GIDBiH V 64-68; Byz 22 (1952) 91-96.
([51]) Rayn. Sacch. 71; *Rad* 270, 216; Ans. Aex. 310; Dondaine, *La hiérarchie* 286; Borst 236.
([52]) Gl. gore s. 70 sl.

izvori, koji govore o Belesmenci Veronskome i o katarskom papi g. 1223 ([53]). A što je najglavnije, *Batalov ulomak* ne navodi Belesmencu među bosanskim djedima ([54]).

9) - *Crkvu bosanskih krstjana obnavlja djed Rastudije*

Batalov ulomak kao početnika druge, nove liste « djeda » bosanske novomanihejske crkve, navodi Rastudija ([55]). Srpski pak sinodici usko vežu toga Rastudija s Belesmencom, i ovome daju prednost i veću važnost nego djedu Rastudiju. U izvorima pak zapadnima i istočnima, uključivši ovamo i domaće bosanske i one srpske, u prvoj polovici 13-st. ne spominje se nikakva druga ugledna bogomilsko-katarska osoba s imenom Belesmenca, osim Belesmence Veronskoga, koji se od g. 1210 do 1230 smatrao neprijepornim vođom i učiteljem talijanskih dvopočelnih albanićana ([56]). Budući da Belesmenca Veronski nije nigda bio « djed » bosanski, a suvremeni srpski sinodici ga dovode u usku vezu s Rastudijem, početnikom druge liste bosanskih djeda, dajući Belesmenci prednost pred djedom Rastudijem, iz toga valja izvesti, da je Belesmenca Veronski zaredio Rastudija za bosanskoga biskupa ili djeda, i da ga je Rastudije priznavao kao svoga učitelja i vođu u novomanihejskom krivovjerju. Ovakvo obrazloženje daje i tumačenje, kako je ponovno uspostavljen svećenički red u bosanskoj novomanihejskoj crkvi, nakon što je kaločki nadbiskup Ugrin u križarskoj vojni g. 1222 rastjerao i uništio sve visoke ređenike bosanskih krstjana. To nam ujedno

([53]) Gl. gore b. 51 i 52.
([54]) Gore s. 70 sl.
([55]) Gl. gore s. 111-112.
([56]) « Albanenses divisi sunt in duas partes ... Unius partis caput est Balasinansa Veronensis eorum episcopus ... Prima pars tenet opiniones antiquas quas omnes Cathari et Albanenses habebant in annis Domini currentibus M CC usque ad annos currentes M CC XXX », Rayn. Sacch. 71; Kniewald 216.

razjašnjuje, zašto pisac *Batalova ulomka* završuje prvu listu bosanskih « djeda » s djedom Tomašem-Bartulom i započinje drugu s djedom Rastudijem.

God. 1225 ili 1226, kada je novi bosanski ban Ninoslav istjerao iz Bosne Ugrinove križare i bosanskim krstjanima povratio slobodu, ovi su se morali obratiti na Aristodija (Rastudija), staroga širitelja bogomlistva u Bosni, i taj je, kako sve okolnosti govore, otišao u sjevernu Italiju do nadaleko poznatoga i opće štovanoga i uglednog katarkog biskupa Belesmenca, i taj je Rastudija zaredio za bosanskoga biskupa. Naravno, Belesmenca je nagovorio Aristodija-Rastudija, da prihvati novomanihejsku nauku sljedbe strogo dvopočelnih albanićana, kojima je bio na čelu sam Belesmenca Veronski. Sve do g. 1222 bosanski su djedi-episkopi imali « apostolsko nasljedstvo » i vukli biskupski red iz Bugarske, od samoga popa Bogomila, početnika bogomilstva, i slijedili su umjereno dvopočelništvo s doketizmom (prividnošću tijela Kristova). S Rastudijem dobivaju biskupski red iz Italije i prihvaćaju novi novomanihejski smjer nauke, strogo dvopočelništvo albanićanske crkve. Radi toga bosanski krstjani i pisac *Batalova ulomka* s djedom Tomašem g. 1222 završuju prvu listu bosanskih djeda i otpočinju novu listu s djedom Rastudijem, koji prima biskupski red iz novoga albanićanskoga izvora i ujedno prihvaća novi smjer nauke, strogo dvopočelništvo.

Djed Rastudije nije dugo upravljao bosanskom crkvom. Vjerojatno je domalo iza svoga ređenja za bosanskoga djeda umro radi svoje poodmakle dobi. Poznato je, naime, da je kao umjetni slikar oko g. 1200 širio novomanihejstvo, najprije u Splitu, a onda po Bosni ([57]), pa ako je to činio u zrelim godinama, kako treba predmnijevati, onda je g. 1226 ili 1227 morao biti starac od kojih 65 do 70 godina. Da je brzo umro, valja zaključiti iz pisma pape Grgura IX od 5. lipnja 1232, u kojemu se veli, da je tadašnji katolički biskup u Bosni

([57]) Gl. gore s. 144, b. 4.

bio rođeni brat poglavara krivovjerja u Bosni ([58]). To znači, da je djed Radoje, domaći krstjanin, naslijedio Rastudija barem koju godinu prije papina pisma i da je prema tome Rastudije umro prije g. 1230.

10) - *Dominikanski misionari u Bosni*

Gotovo u isto vrijeme, kada je albanićanski biskup Belesmenca uspostavio u Bosni bogomilsku crkvenu organizaciju s djedom Rastudijem na čelu, u Bosnu dolaze katolički misionari dominikanskoga reda. N. Pfeiffer, pisac kritičke povijesti početaka ugarskih domanikanaca, stavlja njihov dolazak u g. 1226/32 ([59]), na osnovu pogrješnoga datuma papinske isprave od 22. prosinca 1238, koju je Farlati datirao s 22. prosinca 1227 ([60]). Da se pravo utvrdi vrijeme, kada su dominikanci došli u Bosnu, imamo siguran oslon u pismu pape Grgura IX od 10. listopada 1233, koje je papa upravio « braći bosanskim propovjednicima » ([61]). Taj sam naslov govori nam, da g. 1233 dominikanci u Bosni nijesu bili leteći misionari sa svojim uporištem u Ugarskoj ili susjednom hrvatskom kraljevstvu Slavonije, nego da su se tada zvali i bili « bosanski dominikanci » (de Bosna), dakle, koji su stalno stanovali u Bosni i tu imali svoje samostane. Samo tako mogli su se zvati « bosanskim propovjednicima », tj. dominikancima. Ako im papa daje taj naziv, moramo zaključiti, da nijesu došli u Bosnu tek g. 1233, nego da su već od nekog vremena prije toga djelovali u Bosni i tu imali svoje stalne samostane ([62]).

([58]) « ... episcopi de Bozna excessus et maculas ... et fratrem eius carnalem manifestum heresiarcam ... in suo errore foueat dampnabiliter, et defendat », CDC III 362.
([59]) Pfeiffer 60 sl.
([60]) Farlati IV 49.
([61]) « fratribus predicatoribus de Bosna », BP I 63; VMH I 120; CDC III 389; Potthast I 9 303.
([62]) « Ubi eciam duos conventus habuimus quos postea heri-

U istom pismu nadalje stoji, da su bosanski dominikanci nedavno obratili udjelnoga bana Prijezdu, koji im je dao svoga sina za jamstvo svoje stalnosti u vjeri. Glavni bosanski ban Ninoslav pisao je papi, da bosanski dominikanci njegovu rođaku Prijezdi vrate sina, jer je Prijezda dao dovoljno dokaza, da je stalan u vjeri « što dokazuju ne riječi nego djela » ([63]). Iz toga moramo zaključiti, da su dominikanci Prijezdu obratili i on im dao svoga sina za jamca barem 3 ili 4 godine prije papina pisma od 10. listopada 1233, to jest najkasnije g. 1228 ili 1229.

To potvrđuje i *Raspravica o postanku ugarske provincije,* koju je napisao nešto mlađi suvremenik tih događaja, Petar Patak, prior dominikanskoga samostana u Bodrogu u Ugarskoj, vjerojatno Hrvat iz kraljevine Slavonije ([64]). On piše, da je dominikance papa poslao u Bosnu, kada su potpuno propala oružana nastojanja kaločkoka nadbiskupa Ugrina s križarskim vojnama u Bosni ([65]). Ugrin je tokom g. 1227 nastojao organizirati, i vjerojatno poveo križarsku vojnu na Bosnu s pomoću kneza Ivana, sina mačvanske vojvodkinje Maragite ([66]).

Iako junak i ratoboran, Ugrin je napokon s neuspjelom vojnom g. 1227 uvidio, da se u Bosni ne može ništa postići oružjem. Poduzetan i neumoran, on ipak nije klonuo duhom. Tih godina misionari mladoga dominikanskoga reda u okolici Virovitice imali su vidnih uspjeha u obraćanju bogomila. Kako se razabire iz *Raspravice o postanku ugarske provincije* dominikanske, dominikanci su došli u Ugarsku g. 1221. Godinu ili dvije poslije toga osnovali su u Virovitici, u kraljevstvu « Slavoniji », prvi dominikanski samostan u hrvatskim zem-

tici combusserunt », Petrus Patak, gl. dolje s. 532-3.
([63]) « ... iam non argumenta sed experimenta demonstrent », pismo Grgura IX od 10. list. 1233, n. dj. u b. 171.
([64]) Gl. gore s. 75.
([65]) Gl. gore s. 175, b. 27.
([66]) Gl. gore s. 178.

ljama (67). U to vrijeme oko Virovitice, te u okolici Požege i u župi Novak kod današnjega Donjega Miholjca, bio je znatan broj bogomila. U navedenim krajevima nalazila su se prostrana imanja bosanske banske obitelji, koja su joj kao lena darovali ugarsko-hrvatski kraljevi, kada je g. 1137 bosanski ban priznao vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva (68). Na tim dobrima raznih ogranaka bosanske banske loze radili su mogli ljudi iz Bosne, koji su bili zaraženi bogomilskim zabludama, pa su bogomilstvo raširili među tamošnjim starim hrvatskim pučanstvom. K tome istočno od Požege, u tadašnjoj pokrajini zvanoj Srijem, bilo je od starine sljedbenika bizantskoga obreda (69), koji su se od konačnog raskola g. 1054 smatrali pravoslavcima.

Dominikanski misionari iz virovitičkoga samostana g. 1222 ili 1223 počeli su raditi na obraćenju bogomila po Slavoniji i pravoslavnih po Srijemu. Nakon prvih poteškoća njihov je rad imao velik uspjeh. Krajevi, u kojima su oni djelovali, pripadali su tada biskupiji zagrebačkoj i pečuhskoj, koje su bile podložne kaločkoj nadbiskupiji.

Videći uspjeh domanikanaca u Virovitici, nadbiskup Ugrin odluči da njih i njihovu braću ugarske provincije

(67) Dominikanski samostan u Virovitici osnovao je Pavao Madžar, provincijal ugarske provincije od g. 1221 do 1223 (gl. gore s. 76, b. 91). Prema tome krivo imaju PFEIFFER (34 sl.) i ŠIDAK (*Ecclesia Sclavoniae* 18, 7) kada stavljaju osnutak dominikanskoga virovitičkog samostana u g. 1242. Te je godine kralj Bela IV morao obnoviti virovitički samostan nakon tatarskoga putošenja i razaranja g. 1241.

(68) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 213 248 sl. – O bogomilima u okolici Virovitice govori Petar Patak g. 1259 (gl. gore s. 77), a o onima u požeškoj krajini Honorije III u pismu kaločkom nadbiskupu Ugrinu od 11. siječnja 1227: « ... castrum de Posega cum pertinentiis suis, quod tu frater archiepiscope ad onus ecclesie Colocensis, specialiter pro hereticis de finibus illis penitus profligandis ... pro certa summa pecunie dato etiam predio de Erdesumulua ... comparasti ... », CDH III/2 1000; CDC III 264.

(69) Gl. RITIG 170-176; JAPUNDŽIĆ 99-116.

pozove u Bosnu (70). Kao poduzetan i neumoran duh, on je to morao učiniti brzo, iza kako je propala njegova zadnja križarska vojna g. 1227. To nam govori, da su dominikanci došli u Bosnu g. 1228 ili 1229. Do tih istih godina došli smo malo prije proučavajući pismo pape Grgura IX od 10. listopada 1233 (71).

Prvi veliki uspjeh dominikanskoga rada u Bosni bio je taj, da su oko g. 1228/29 obratili na katoličku vjeru bosanskoga bana Ninoslava i njegova udjelnoga bana Prijezdu Velikoga. Da pokaže svoju iskrenost katoličkoj crkvi, udjelni ban Prijezda dao je u ruke ugarskih dominikanaca svoga najstarijeg sina za jamstvo i na odgoj (72).

Primjer bana Ninoslava i udjelnoga bana Prijezde slijedili su, nema sumnje, i neki drugi bosanski plemići, a djelomično i njihov podložni narod. Ali ni bosanski krstjani nijesu mirovali.

Oko g. 1229 umro je stari djed Rastudije, a naslijedio ga okretni domaći sin, veliki gost Radoje (73). Taj je uspio posredovanjem i mitom, da je njegov rođeni brat, katolički svećenik, bosanski glagoljaš, bio izabran za katoličkoga bosanskoga biskupa, kojega je g. 1229 ili 1230 posvetio tadašnji dubrovački nadbi-

(70) Gl. gore s. 175, b. 27. – Kaločki nadbiskup Ugrin početkom ožujka 1229 bio je osobno u Perudi kod pape Gergura IX i on je tada, kako mislimo, uredio, da je papa dominikancima službeno povjerio rad u Bosni (« Venerabilis frater noster [Ugrinus] Colocensis archiepiscopus in nostra fecit presentia recitari ... », pismo Grgura IX od 3. ožujak 1229, CDH III/2 157; VMH I 88; CDC III 305).

(71) Gore s. 182 sl.

(72) « Dilectus filius nobilis vir Ninosclaus dux de Bosna nobis exposuit ... quod vestre sollicitudinis studio procurante nobilis vir Vbanus dictus Priesda consanguineus eius nuper ab immunditia pravitatis heretice rediit ad catholice fidei puritatem, et ut in illa stabilis perseveret, suadente duce prefato, filium suum vobis obsidem assignavit », pismo Grgura IX od 10. X. 1233 bosanskim dominikancima, CDH III/2 1000; VMH I 120; CDC III 389.

(73) Gl. gore s. 112.

skup Aringerije (1227-1236) ([74]). Da osigura zaleđe i potporu svoga metropolita, ovaj bosanski biskup svake godine dolazio je u Dubrovnik u posjete nadbiskupu Aringeriju i obasipao ga darovima ([75]); u samoj pak Bosni stanovao je u kući bosanskih krstjana i javno branio svoga brata i njegove pristaše ([76]). Kada je to čuo Grgur IX, svojim pismom od 5. lipnja 1232 naredio je najprije kaločkom nadbiskupu Ugrinu i zagrebačkom biskupu Stjepanu ([77]), a zatim svome legatu u Ugarskoj cisterciti Jakovu de Pecoraria, izabranome biskupu kardinalu prenestinskome (1231-1244), da povedu strogu istragu. Ta je po bosanskoga biskupa nepovoljno završila, iako se on branio, da je tako postupao iz neznanja. Potanko ispitavši pisani zapisnik svoga legata Jakova, papa je pismom od 30. svibnja 1233 naredio

([74]) « ... episcopi de Bozna ... per quemdam manifestum hereticum, simonio uitio mediante se in episcopum procurauit assumi ... cum hereticis in quadam villa moretur ... », pismo Grgura IX od 5. lipnja 1232; CA I 298; CDC III 362 – Bosanskoga katoličkoga biskupa, koji je naslijedio onoga biskupa glagoljaša, koji pe umro g. 1203 (CDC III 36), redio je vikar dubrovačkoga nadbiskupa Bernarda (1189-1203). Bernard je bio nadbiskup u Dubrovniku od g. 1189 (CDC II 238) do o. g. 1198. Naime papa Inocencije III u svojoj petoj g. (Reg. V, ep. 17) piše da je Bernard odsutan iz Dubrovnika više od četiri godine (CDC III 16, br. 13). Bernarda je naslijedio, o. g. 1215, biskup [V]ladimir, kojega je redio dubrovački nadbiskup Leonard (1206-1218) (gl. AA I 65). Vladimir je morao umrijeti oko g. 1228 i njegova je nasljednika, brata bosanskoga djeda Radoja, posvetio onaj dubrovački nadbiskup, koji je upravljao dubrovačkom nadbiskupijom g. 1233, kada je taj bosanski biskup od pape Grgura IX bio svrgnut s biskupske stolice radi sumnje u njegovo krivovjerje (gl. pismo Inocencija IV od 20. srpnja 1246, CDH VII/5 268; VMH I 392; CDC IV 297), a to je bio nadbiskup Aringerij (1227-1236).

([75]) « ... tempore domini Arringerii archiepiscopi Ragusii episcopus Bosgnensis uisitauit et uisitare consueuerat singulis annis ecclesiam Ragusinam tamquam suam metropole[m] », AA I 65 (215). O donašanju darova nadbiskupu svake godine gl. n. dj. b. 3.

([76]) Gl. gore b. 74.

([77]) CA I 298 sl.; CDC III 261 sl.; POTTHAST I 8 943.

legatu, da bosanskoga biskupa skine s biskupske stolice i da u bosanskoj banovini postavi, prema potrebi, dva, tri ili četiri učena biskupa ([78]). Pod utjecajem ugarskih državnih i crkvenih krugova Jakov je riješio svoju zadaću na taj način, da je mjesto neukoga bosanskoga biskupa, kojega je svrgao, postavio samo jednoga za njegova nasljednika, i to tadašnjega dominikanskoga provincijala u Ugarskoj, Ivana Nijemca (Johannes Teutonicus), muža veoma učena i pobožna ([79]).

Bosanski ban Ninoslav i njegov rođak, udjelni ban Prijezda, nijesu ništa imali sa svrgnutim bosanskim biskupom. Oni su se dapače morali ograditi od njegovih postupaka, dok papa Grgur IX u svojim pismima od 10. listopada 1233 ne okrivljuje ni u čemu ni Ninoslava ni Prijezdu; što više, smatra ih dobrim i utvrđenim katolicima tako, da Ninoslava i Bosnu prima pod svoju zaštitu ([80]), a ugarskim dominikancima nalaže, da Prijezdi povrate njegova sina, jer je otac svojim životom i radom dokazao, da je dobar i čvrst katolik ([81]).

11) - *Križarske vojne hercega Kolomana u Bosni*

Na prilike u Bosni gledalo se u Ugarskoj više s političkoga nego s vjerskoga stanovišta. Kada je ban Ninoslav pokušao, da svoju vlast u Bosni ojača i u banskim rukama usredotoči, neki su se bosanski plemići tome oprli, po svoj prilici oslanjajući se na hrvatskoga hercega Kolomana, koji je tada kao herceg vladao kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom. Ninoslav

([78]) CDH III/2 341; VMH I 113; CDC III 379 sl.; POTTHAST I 9 211.

([79]) RÖTHER 139-170; MORTIER I 138-142; PFEIFFER 62-68; WALZ 31-34.

([80]) Gl. pisma pape Grgura IX od 10. listopada 1233 upravljena banu Ninoslavu i hrvatskomu hercegu Kolomanu, CDH III/2 342 sl.; VMH I 120; CDC III 388 sl.

([81]) Gl. gore s. 185, b. 72.

se tada utekao papi, i ovaj je pismom od 10. listopada 1233 preporučio Kolomanu, da pomogne Ninoslavu, da svoja prava drži i ojača ([82]). Koloman je to shvatio, kao da se Ninoslav hoće oteti vezi i jedinstvu s kraljevinom ugarsko-hrvatskom, pa je posegao za oružjem krivovjerja, koje je u Bosni uvijek bilo jako; to je i papa dobro znao, jer je na 30. svibnja 1233 morao čak svrgnuti katoličkoga biskupa s biskupske stolice ([83]). Da ne bi izgledalo, da radi protiv namjera pape, koji je 10. listopada 1233 uzeo u zaštitu bana Ninoslava i Bosnu, Koloman je prije 14. listopada 1234 javio papi Grguru IX, da je « uzeo znak životnoga križa, i odlučio, da će krivovjerce iz krajeva Slavonije muževno iskorijeniti jakom rukom i snažnom desnicom » ([84]). Koloman nije spominiao Bosnu, nego « Slavoniju », pod kojim se nazivom tada razumijevalo sve hrvatske zemlje, pa i Bosnu, iz koje se bogomilstvo širilo, iako ne u velikoj mjeri, po svim hrvatskim krajevima. Vjerujući u Kolomanove čiste namjere i « revnost vjere i pobožnosti », papa je pismom od 14. listopada 1234 odobrio korak hercega Kolomana, a u pismima od 17. istoga uzeo je u zaštitu Svete stolice sve njegove posjede, koje je tada pravedno posjedovao, kao i posjede samih križara ([85]). Isti dan, 17, listopada 1234, papa je upravio i dva pisma novom bosanskom biskupu Ivanu Nijemcu, potičući ga na rad oko istrijebljenja krivovjerja iz Slavonije i njegove biskupije ([86]).

Kako se vidi iz svih spomenutih papinskih pisama

([82]) CDH III/2 343; VMH I 120; CDC III 388 sl.

([83]) Gl. gore s. 187, b. 78.

([84]) « Cum illustrissimum in Christo filium Colomannum regem illustrem, qui zelo fidei ac devotionis accensus, signo vivifice crucis assumpto, proposuit hereticos de Sclavonie partibus in manu forti et brachio extenso viriliter extirpare ... », pismo Grgura IX zagrebačkomu biskupu Stjepanu od 17. list. 1234, CA VI 322; VMH I 130; CDC III 417; Potthast I 9 735.

([85]) CA VI 319; VMH I 128 sl.; CDC III 416; Potthast I 9 726.

([86]) CDH III/2 396; VMH I 129; CDC III 416 sl.; Potthast I 9 787.

iz listopada 1234, u jeseni te godine činile su se samo priprave i sakupljali križari. U uvjerenju da će križari zauzeti Bosnu, ugarsko-hrvatski kralj Andrija II († 17. III. 1235), po svoj prilici na smrtnoj postelji, negdje u veljači 1235 darovao je Bosnu svome sinu Kolomanu.

Križarska vojna otpočela je tek u proljeće 1235. Sibislav, sin bivšega bana Stjepana, i Prijezda Veliki, udjelni ban bosanski, smatrajući križarsku vojnu istinito ratom protiv bosanskih krivovjeraca, priklonili su se Kolomanu. Ali se ban Ninoslav na čelu gotovo svega plemstva opro križarima, smatrajući Kolomanovu vojnu političkim, a ne vjerskim podhvatom. Tokom ljeta g. 1235 Koloman je morao zauzeti veći dio Bosne, kako moramo izvesti iz pisma pape Gergura IX od 9. kolovoza 1235, kojim Kolomanu potvrđuje darivanje Bosne, koju mu je dao njegov pokojni otac Andrija II ([87]). U osvojenim krajevima herceg Koloman morao je zavesti strahovladu i dao je po svojim službenicima spaliti na olmači veliki broj bosanskih krstjana, koji se nijesu htjeli obratiti ([88]). Bosanski biskup Ivan, koji je u jeseni g. 1234 s velikim oduševljenjem propovijedao križarsku vojnu i sakupljao križare za pohod na Bosnu ([89]), tokom ljeta 1235 bio se tako razočarao s postupkom križara i hercega Kolomana, da je podnio ostavku na biskupskoj službi u Bosni. U pismu, koje je upravio papi, on je naveo kao razlog, « da ga ratni napori nepodnosivo tište », i da ga boli otpor napadnutih Bošnjaka.

([87]) « ... concessionem te terra Bosne a prefato rege [Andrea II] patre tuo liberaliter tibi factam ... auctoritate apostolica confirmamus », pismo Grgura IX od 9. kol. 1235, CDH III/2 449; VMH I 133; CDC III 443; Potthast I 9 996.

([88]) « ... multi ex iisdem, qui converti nolebant, per ministeriales dicti regis Colomani ignibus traderentur ... », Petar Patak, gl. dolje s.

([89]) « Gregorius episcopus ... [Johanni] episcopo Bosnensi, contra hereticos Sclavonie predicanti ... qui ad tuam sollempnem predicationem accesserint ... », CDH III/2 396; VMH I 129; CDC III 416; Potthast I 9 737.

Razočaranje biskupa Ivana bilo je toliko, da ga ni papa svojim posebnim pismom od 20. rujna 1235 (90), nije mogao nagovoriti, da povuče danu ostavku.

Kako se čini, u zimi g. 1235/36, kada se herceg Koloman s većinom križara povratio kući, u kraljevstvo Slavonije, ban Ninoslav, koji se za ljetnih borba bio povukao vjerojatno u teško pristupačne krajeve jugoistočne Bosne, morao je osloboditi sve bosanske zemlje, osim župe Usore. Za kneza u ovoj župi Koloman je postavio banovića Sibislava, koji mu se u križarskoj vojni priključio (91). Pismima od 8. kolovoza 1236 papa Grgur IX uzeo je u zaštitu kneza Sibislava, za kojega kaže, očito prema ugarskom izvještaju, « da među knezovima bosanske biskupije, ljagom krivovjerja okaljanima, postojiš kao ljiljan među trnjem » (92). Osim Sibislava tada su u Bosni bili katolici udjelni ban Prijezda Veliki, pa i sam veliki ban Ninoslav. Tada je jamačno moralo biti katolika i među drugim bosanskim plemićima. Ugarski izvjetitelj, bez sumnje, među krivovjerce morao je svrstati sve Bošnjake, koji su se borili s banom Ninoslavom protiv križara hercega Kolomana.

Nove borbe protiv Bošnjaka otpočele su u proljeće g. 1237. Na 18. svibnja te godine Dubrovčani zabranjuju svojim građanima, da nitko ne smije ići u Bosnu s trgovačkom robom, dok se ne povrate njihovi izaslanici, koje onamo šalju, da izvide stanje i prilike u zemlji, koje tamo vladaju (93). Bošnjaci su se, predvođeni banom Ninoslavom, jako opirali. Ninoslava je, kako se čini, podupirao i zahumski knez Toljen (o. 1226-1239) (94). Iako ne bez velikih napora, Koloman je ipak na koncu zauzeo veći dio Bosne i Zahumlja, i to tokom g. 1237 (95). Da osigura katoličku obnovu jedne i druge zemlje, Koloman je predložio papi, da mjesto Ivana Nijemca imenuje bosanskim biskupom madžarskoga dominikanca Ponsu i da njemu povjeri upravu i zahumske ili stonske biskupije. Koloman je ujedno morao tražiti od pape, da Ponsu izuzme ispod starješinstva dubrovačkoga metropolita, kojemu je tada bila podređena bosanska biskupija (96), i to tako, da Ponsa bude ovisan izravno i je-

(90) « Igitur frater cessionis licentiam te postulare non convenit, quia ... hostes crucifixi ... hactenus viriliter expugnaris, si te belli labores opprimunt ... pro quo nunc militas ... a cessionis petitione desistens et ecclesiam tuam non desinens salubriter gubernare, sic hereticos et alios fidem catholicam impugnantes viriliter et potenter impugnes », pismo Grgura IX bosanskomu biskupu Ivanu od 20. rujna 1235, CDH III/2 445 sl.; VMH I 137; CDC III 444 sl.; Potthast I 10 219.

(91) Kako vidimo iz pisama pape Grgura IX od 8. kol. 1236, upravljenih ostrogonskomu nadbiskupu Bartulu i njegovu imenjaku pečuhskom biskupu, Sibislav je tada stao na strani kralja Bele IV i njegova brata Kolomana, koji je tih godina vodio križarsku vojnu u Bosni. Ugar-hrv. kraljevi smatrali su Usoru kraljevskim lenom i tu župu Sibislav ne bi mogao imati, da mu je nije darovao hrvatski herceg Koloman, tadašnji kraljev namjesnik u hrvatskim zemljama.

(92) « Zibisclao kenesio de Woscura nato quondam Stephani bani de Bosna ... Te igitur, qui sicut letantes accepimus, inter principes Bosnensis diocesis infectos macula heretice pravitatis existis quasi lilium inter spinas ... », pismo pape Grgura IX knezu Sibislavu od 8. kol. 1236, CDH IV/2 36; Farlati IV 48; VMH I 147; CDC IV 15; Potthast I 10 223.

(93) « ... nullus Raguseus cum mercatandia uadat Bosnam, donec missi nostri Petrus de Sreta et Petrus Sabini Tillerii, quos modo mittimus Bosnam, uadant et uenient Ragusium », CDC IV 27.

(94) Gl. Mandić, *BiH* I 357.

(95) « ... Colomanus rex et dux Sclavorum illustris, sicut eiusdem insinuatione percepimus, terram Bosne, deletis tamen pravitatis heretice maculis, non absque multis laboribus deduxit ad lucem catholice puritatis », pismo Grgura IX od 26. travnja 1238, BP I 101; VMH I 162; CDC IV 57; Potthast I 10 585. – Kako vidimo iz toga papina pisma, Koloman je izvijestio papu o svojoj pobjedi u Bosni i Zahumlju najkasnije koncem ožujka 1238. Radi leda i snijega u Bosni se nije moglo ratovati po zimi, pa je Koloman morao izvojevati pobjedu tokom ljeta i jeseni g. 1237.

(96) B. Rupčić (3 b. 11) i J. Šidak (*Ecclesia Sclavoniae* 19) misle, da je Jakov Prenestinski, legat papin, već g. 1233 ili početkom 1234 bosansku biskupiju izuzeo ispod strarješinstva dubrovačke nadbiskupije. To Jakov nije mogao učiniti, jer mu je papa u pismu od 30. V. 1233 jasno naredio, da ne dira u prava metropolita, a to je bio dubrovački nadbiskup: « metro-

dino od pape. Svojim pismom od 26. travnja 1238 papa je naredio kumanskom biskupu Teodoriku, da Ponsu posveti za bosanskoga biskupa i da sve uredi onako, kako je Koloman tražio ([97]).

Tokom ljeta g. 1238 križari su držali zauzete zemlje. Bošnjaci pak s banom Ninoslavom održali su se u jednom dijelu zemlje ([98]), kako je predmnijevati, u teško pristupačnim planinskim dijelovima jugoistočne Bosne.

Videći mlohavost Kolomanovu da osvoji cijelu Bosnu, i tako zemlju potpuno očisti od krivovjeraca, koncem jeseni g. 1238 pođe biskup Ponsa osobno u Rim do pape Grgura IX. Papa Ponsu lijepo primi ([99]) i imenova ga svojim legatom u Bosni sa zadaćom, da iz zemlje potpuno iskorijeni krivovjerje i obnavi katoličku vjeru. Da bi to mogao izvesti, papa dne 22. prosinca 1238 izda 5 apostolskih pisama: prvo ostrogonskom nadbiskupu Robertu i njegovim podređenim biskupima, da pomažu Ponsu pri istrijebljenju krivovjeraca u Bosni ([1]), drugo hercegu Kolomanu, potičući ga, da « kako je negda, tako da i u buduće bude revan i postojan », da bi tako dokazao, « da si iz zemlje svoje odstranio sramotu krivovjeraca » ([2]). Treće papino pismo upravljeno

politani archiepiscopi iure salvo » (CDH III/2 341; VMH I 113; CDC III 379). Papa Grgur IX također u svom pismu od 26. III. 1238 izričito navodi, da je Bosna do te godine podvrgunta dubrovačkoj nadbiskupiji. Izvještaj bosanskoga biskupa Ponse, da je Jakov Prenestinski kao papin legat u Bosni oduzeo Dubrovniku bosansku biskupiju, ne može se uzeti ozbiljno, jer on u tom izvještaju pokazuje malu nježnost savjesti i istinoljubivost, kada govori o dubrovačkim metropoliima i dubrovačkoj nadbiskupiji (gl. pismo Inocencija IV od 20. VII. 1246, CDH VII/5 268; VMH I 201 sl.; CDC IV 56 sl.; POTTHAST I 10 585).

([97]) BP I 101; VMH I 162 sl.; CDC IV 56 sl.; POTTHAST I 10 585.

([98]) Gl. dolje s. 193, b. 4.

([99]) « ... te, quem letantes accepimus ... », BP I 104; VMH I 169; CDC IV 68.

([1]) BP III 15; VMH I 168; CDC IV 64; POTTHAST I 10 692.

([2]) « ... sicut olim, sic et in posterum fervens habearis et se-

je pečuhskim dominikancima, da Ponsi predadnu novac, koji je njima negda predao ban Ninoslav za gradnju stolne crkve u Bosni. Četvrto i peto pismo upravljeno je varadinskom benediktinskom opatu, kojemu papa nalaže, da Ponsi preda polog hrvatskoga bana Jule i novac, što je sakupio i što će sakupiti za otkup križarskih zavjeta ([3]). Šesto pismo, pod nadnevkom 23. prosinca 1238, upravljeno je samom biskupu Ponsi, u kojemu ga papa imenuje svojim legatom u Bosni i daje mu posebne ovlasti na tri godine, da sakuplja križare, koji bi se « muževno i snažno opasali, da ostatak krivovjerne kuge iz rečene (bosanske) biskupije potpuno odstrane» ([4]).

Koloman se održao u Bosni i Zahumlju u zimi 1238-1239 i cijelo ljeto i jesen u g. 1239. O tome je pismeno izvijestio papu Grgura IX, koji mu u pismu od 5. prosinca 1239 čestita i potiče da ustraje « u borbi protiv napadača » na katoličku crkvu ([5]). Dva dana kasnije, dne

dulus, ut ... de terra tua opprobrium abstulisse perfidie comprobaris », VMH I 168; CDC IV 65; POTTHAST I 10 688.

([3]) VMH I 169; CDC IV 65 sl.; POTTHAST I 10 689 691. -- Kako se vidi iz povelje kralja Bele IV od 20. srpnja 1244, stolna crkva bosanske biskupije nalazila se « na Brdu povrh Vrhbosne » (gl. dolje b. 16). Prema tome svako označivanje toga « Brda » daleko od sredovječne Vrhbosne, neispravno je. Sredovječna pak Vrhbosna (Vrhbosanje) ležala je u današnjem Sarajevu (Sarayovasi), kako su utvrdili Vl. Skarić, H. Kreševljaković, H. Šabanović i drugi poglavito na osnovu starih turskih spomenika. « Brdo povrh Vrhbosne », na kojemu je bila podignuta stolna crkva bosanske biskupije, istovjetno je s današnjim Brdom-Džamijom povrh Bistrika u današnjem Sarajevu. Sredovječno trgovište Vrhbosna ležalo je ispod spomenutoga « Brda », a poglavito na desnoj strani Miljacke od Careve do Latinske ćuprije, gdje se u tursko doba nalazili Stara Varoš i Latinluk. Naše je mišljenje, da se današnja džamija na Brdu nalazi upravo ondje, gdje je ležala sredovječna katolička stolna crkva.

([4]) « ... venerabili fratri [Ponsae] episcopo Bosnensi ... Cum itaque spes nostra sit, ... quod iam dicta terra per te ... a perfidie maculis ... omnino reddatur immunis, plene tibi legationis officium in Bosnensi diocesi comittentes ... ad heretice pestis residuum de predicta diocesi penitus abolendum », BP I 104; VMH I 168 sl.; CDC IV 67 sl.; POTTHAST I 10 693.

([5]) « Colomanno regi, duci Sclavonie ... Litteras tuas benigne

7. prosinca 1239, u pismu bosanskom biskupu Ponsi i kaptolu Sv. Petra u Bosni, papa potvrđuje bosanskoj crkvi dobra, koja joj je darovao herceg Koloman i drugi ([6]). Iz ovoga se pisma vidi, da je biskup Ponsa od svoje posvete za biskupa g. 1238 do jeseni 1239 podigao katedralnu crkvu u Bosni i uz nju ustanovio biskupski katedralni zbor. Isti dan, 7. prosinca 1239, papa je upravio pismo provincijalu ugarske dominikanske provincije, naređujući mu, da pošalje više braće u Bosnu, da tamo rade na učvršćenju katoličke vjere ([7]). Dvadeset dana kasnije, dne 27. prosinca 1239, papa upravlja pismo « prioru i braći reda propovjedalačkoga Bošnjacima », da predadu Ponsi novac, koji je njima nekoć bio predao ban Ninoslav, koji se seda « povratio na bespuće zabluda » ([8]).

To su zadnje vijesti u izvorima o Kolomanovu radu i posjedu Bosne.

Preko zime g. 1239/40 Koloman se povukao s većinom križara u Slavoniju, po svoj prilici na vijest, da su Tatari provalili u Rusiju. To je iskoristio ban Ninoslav, koji je uvijek držao u svojim rukama jedan dio, planinske krajeve Bosne ([9]). Do konca zime on je križarske posade izbacio iz Bosne i potpuno zavladao cijelom zemljom. Dne 29. ožujka 1240 Ninoslav, u pratnji

recepimus ... sicut earum tenore percepimus, extirpare hereses et fidem studes catholicam propagare, exaltationem procuras ecclesie et ad expugnandum impugnatores ipsius te exponendo ... », VMH I 172; CDC IV 93.

([6]) « ... venerabili fratri [Ponsae] episcopo et dilectis filiis capitulo sancti Petri in Bosna ... possessiones et alia bona vestra vobis a karissimo in Christo filio nostro C[olomano] rege illustri, duce Sclavonie, et aliis Christi fidelibus pia devotione collata, ... ecclesie vestre auctoritate apostolica concedimus ... », CDH IV/1 177; VMH I 172; CDC IV 94; Potthast I, 10 824.

([7]) CDH IV/1 176; VMH I 172; CDC IV 94 sl.

([8]) « Priori et fratribus ordinis predicatorum bosnensibus ... dux Bosne ... ad catholicam rediit unitatem, in erroris invium, sicut accepimus dampnabiliter est relapsus ... », BP 107; CDH IV/1 174; VMH I 173; CDC IV 95; Potthast I 10 832.

([9]) Gl. gore b. 4.

bosanskih boljara, dolazi u posjet gradu Dubrovniku i tu kao neprijeporni gospodar Bosne stvara ugovor o vječnom miru i prijateljstvu s dubrovačkom republikom i njezinim knezom Nikolom Tonistom ([10]). Tokom g. 1240 herceg Koloman nije ništa mogao poduzeti protiv Ninoslava, jer se morao spremati protiv Tatara, za koje se dočulo, da kao vihor ruše ruske kneževine jednu za drugom i već se primiču istočnim granicama Ugarske. U poraznoj bitci na rijeci Šaju u travnju 1241, Koloman na čelu hrvatske vojske i kaločki nadbiskup Ugrin sa svojom četom, pokazali su zamjerno junaštvo, ali su na koncu, radi bijega ostale vojske, bili svladani ([11]). Nadbiskup Ugrin poginuo je na samom licu mjesta, a teško ranjenoga hercega Kolomana Hrvati su spasili i doveli do tvrde Čazme u hrvatskoj Moslavini, gdje je domalo preminuo i bio pokopan u tamošnjoj dominikanskoj crkvi ([12]). Koncem g. 1241 i početkom 1242 tatarski je vihor prešao preko Bosne ([13]). Stradala su ravnička mjesta i mnogi su gradovi spaljeni, ali se ban Ninoslav s narodom spasio u planinskim krajevima, kamo nijesu mogli doprijeti Tatari na svojim konjima, naviknutim na ravničke istočne stepe i nizine.

U borbama, koje su nastale između Splićana i Trogirana, koje je pomagala stranka kralja Bele IV, ban Ninoslav s humskim knezom Andrijom stavio se na stranu grada Splita ([14]). Radi toga je početkom ljeta 1244 kralj Bela poveo vojnu na Bosnu ([15]). Ta je brzo završila na taj način, da je ban Ninoslav priznao vrhovništvo ugar-

([10]) CDC IV 107 sl.; MS 28 sl.; StPov I/1 7-9.

([11]) Gl. pismo opata sv. Marije u Dömölku u Ugarskoj od 4. siječnja 1242 (MGH SS XXVIII 209; CDC IV 138 sl.) te Thomas Arch. 160-173.

([12]) Gl. gore s. 76, b. 92.

([13]) Gl. Thomas Arch. 177.

([14]) Gl. Mandić, *BiH* I 227 sl. 358-62.

([15]) Dne 15. lipnja 1244 Bela IV nalazio se s vojskom kod Glaža, na sutoku Velike i Male Ukrine (« apud castrum Galaas », CA VII 157; CDC IV 233).

sko-hrvatskoga kralja Bele IV. Već na 20. srpnja 1244 kralj Bela izdaje opsežnu darovnicu bosanskoj katoličkoj biskupiji u prisustvu i s privolom bana Ninoslava. U toj darovnici kralj Bela posebno ističe, « da se u Bosni krivovjerje odviše ojačalo i rašírilo tako, da se u onim krajevima malo nalazi revnitelja i štovatelja prave vjere » (16).

Sa sklopljenim mirom nije bio zadovoljan kaločki nadbiskup Benedikt, po svoj prilici zato, što je još uvijek

(16) « [f. 483r] ... nos attendentes in Bozna hereticorum perfidiam admodum inualuisse seu pupulasse ita quod pauci inuenirentur in partibus illis uere fidei zelatores uel cultores, quasdam possessiones in comitatu de Vulko, Dyaconensem scilicet et Bleznamensem, subsidui ecclesie Boznensis cum omnibus pertinenciis suis ... damus ... ratificamus nichilominus et approbamus donationem factam de consensu nostro per predictum regem Colomanum, carissimum fratrem nostrum, de possessionibus prelibatis ... [f. 483v] ...Item confirmamus ex certa sciencia et approbamus et ex [f. 484r] nouo conferimus ecclesie Boznensi et episcopo possessiones in Voyzova Vozora [!], quas Nynozlaus de Bozna propter iniurias et dampna data eidem ecclesie dedit ... de nostra voluntate, conniuentia et consensu, volentes expresse, quod episcopus et capitulum decimas in Vozora, in Sou, in Olfeld et in aliis more aliarum ecclesiarum de Hungaria sine distinctione personarum de omnibus suis habeant et percipiant; populos eciam episcopatus et capituli sui super omnibus causis non nisi episcopus uel officialis suus aut capitulum iudicabit ... Ceterum idem Nanizlaus banus cum fratribus suis et baronibus confessi sunt et recognouerunt possessiones infrascriptas ad ius et proprietatem ecclesie Boznensis pertinere, quarum nomina sunt hec: in supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis pertinenciis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata. Item Bulino. Item Knesopole. Item Vrudchy, ubi est ecclesia sancti Stephani Prothomartiris. Item in supa Neretua Bulino. Item in supa Lepenicha Rocil, ubi set ecclesia sancti Michaelis. Item in supa Vydogossa Lubinchi apud ecclesiam Beatae Virginis. Item in Mell apud ecclesiam Cosme et Damiani. Item in supa Lososua apud tres ecclesias. Item in supa Vozcopla apud ecclesiam beati Johannis. Item in supa Bored Bolinapola. Item in comitatu Beroz Pracha Byscupina uocata », Vat. arhiv: Reg. Aven. vol. 195, f. 483r - 484r. – Tekst donosimo prema izvornom prijepisu bule pape Grgura XI od 31. list. 1375 u navedenome Vatikanskom regestu, jer u izdanjima VMSM I 296-298 i CDC IV 236-240, ima više pogrješaka u čitanju, osobito u imenima osoba i mjesta.

smatrao, da zemaljska vlast nad Bosnom pripada kaločkoj nadbiskupiji na osnovu darovnice kralja Andrije II i potvrde pape Honorija III od 15. svibnja 1225 (17). Radi toga je ishodio od pape Inocencija IV, da proglasi križarsku vojnu protiv krivovjeraca u Bosni i da ujedno sam bude imenovan papinskim legatom u tom pothvatu (18). Nadbiskupu Benediktu nije pošlo za rukom sakupiti dostatan broj križara, da bi mogao navaliti na bana Ninoslava, ali ipak mu je uspjelo, da uz potporu bosanskoga biskupa Ponse i kralja Bele IV ishodi od pape Inocencija IV, da bosanska biskupija, presudom ugarskih visokih crkvenih službenika, a na osnovu papina pisma od 26. kolovoza 1247, bude podvrgnuta kaločkoj nadbiskupiji (19). Kada je ban Ninoslav po senjskom biskupu Filipu obavijestio papu, da je on trajno ostao katolik od svoga obraćenja (g. 1228/29) i da nadbiskupa Benedikta ne vode čisto vjerski razlozi u pripremanju križarske vojne na Bosnu, Inocencije IV, pismom od 27. ožujka 1248, naredio je Benediktu, da ne nastupa protiv Ninoslava, « jer treba glavno tražiti i željeti spas duša » (20).

12) - *Najviši uspon bosanskih krstjana u Bosni*

Iako je Ninoslav osobno ostao katolikom, katolička je vjera u Bosni, uslijed onodobnih zapletenih političkih prilika, veoma oslabila, a ugled se bosanskih krstjana jako podigao napose, jer su oni od 1234 do 1244 žilavo podupirali otpor protiv stranih zavojevača.

Bosanski biskup Ponsa preživio je tatarski vihor i poslije njega na darovanom dobru u Đakovu, u kraljevini Slavoniji, sagradio kuću i u njoj je, kako se čini, redovito živio, nakon što je njegova biskupija g. 1247

(17) Gl. gore s. 175, b. 30.
(18) Gore s. 172, b. 17.
(19) Gl. BP I 175; CDH IV/1 467; VMH I 204; CDC IV 322 sl.; Potthast II 12 664.
(20) Gl. gore s. 173, b. 24.

bila podvrgnuta kaločkoj nadbiskupiji. U jednomu izvorno sačuvanom sudskom zapisniku od 8. svibnja 1252 spominje se u Đakovu « kuća, u kojoj bosanski biskup stanuje » (21).

Ban Ninoslav zadnji se put u izvorima spominje u ožujku 1249, kada je obnovio prijateljstvo s Dubrovčanima i obećao im pomoć, ako se zarate sa srpskim kraljem Urošem I Slijepim. Po svoj prilici umro je ili poginuo u vojni g. 1253, koju je kralj Bela IV bio poveo na Bosnu (22).

Bana Ninoslava naslijedio je po zakonu starješinstva (seniorata) njegov rođak Prijezda Veliki (o. 1253 - o. 1287). I on je bio odgojen u bogomilskoj sljedbi, ali su ga prvi dominikanski misionari obratili na katoličku vjeru o. g. 1228/29. Od tada on je trajno ostao katolikom (23). Prvih godina nakon obraćenja pokazivao je odanost i revnost, pa je progonio krivovjerce (24), ali kada je postao bosanskim banom, bio je prema njima veoma snošljiv, kao i njegov predšasnik, znajući da uz njih pristaje većina plemstva i ostalih njegovih podanika.

Bana Prijezdu naslijedio je najstariji sin Stjepan I Kotromanić (o. g. 1287 - o. 1302) uz suvladu mlađe braće Prijezde II i Vuka (25). Njih je katolički odgojio nji-

(21) « ... in uilla que uocatur Diaco et ante domum in qua habitabat episcopus Bosgnensis », izvorni sudski zapisnik od 8. svibnja 1252 CDC IV 494.

(22) GL CDC IV 386 sl.; MS 32-34; StPov I/1 9 sl.; Mandić, *BiH* I 230.

(23) Svoju ljubav prema bosanskoj katoličkoj biskupiji pokazao je Prijezda darujući joj kao ban veliko imanje Dubimci u Usori: « quandam possessionem ecclesie sancti Petri in Vsura, nomine Dubimcham, concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim Bano ... secundum terminos et proventus, qui in privilegio magni Prezde Bani continentur », povelja Tvrtka I od 1. studenoga 1356, WM 9 (1909) 278.

(24) « Vbanus dictus Priesda consanguineus eius [Bani Ninoslavi] ... dum in prosequendis hereticis fideliter elaborat », pismo pape Grgura IX bosanskim dominikancima od 10. listopada 1233, BP I 63; CDH III/2 344; VMH 120; CDC III 389.

(25) Mandić, *BiH* I 235 sl.

hov otac Prijezda Veliki i njihova majka, kćerka Stjepana I Šubića (26), i oni su ostali katolici sav svoj život. Ali je i Stjepan I, po običaju bosanskih vladara Kotromanića, bio veoma snošljiv prema bosanskim krstjanima i dopuštao im potpunu slobodu rada.

Bosanski ban Stjepan I Kotromanić oženio se g. 1284 Jelisavom, kćerkom srpskoga raskralja Dragutina, kojega je njegov zet, ugarsko-hrvatski kralj Ladislav (1272-1290), pozvao u svoje kraljestvo i dao mu na upravu vojvodstvo Bosne i Mačve (27). Dragutin je g. 1291 priznao vrhovništvo rimske crkve i od Nikole IV (1288-1292) zatražio dva hrvatska franjevca, da budu u Bosni istražitelji novomanihejske sljedbe i da rade na obraćenju bosanskih krstjana i njihovih vjernika. Dragutin je izvijestio papu, da su « u Bosni premnogi zaraženi krivovjerskom zločom » (28). Rad prvih franjevaca bio je, bez sumnje, uspješan, jer je Dragutinov životopisac, metropolit Danilo, zabilježio, da je Dragutin obratio, dao krstiti i preveo na apostolsku vjeru velik broj bosanskih krivovjeraca (29).

Za vrijeme dinastičkih borba u Ugarskoj i Hrvatskoj, raskralj Dragutin i njegov zet bosanski ban Stjepan I pristali su uz kralja Andriju Mletačkoga (1290-1301). Protiv njih se digao Pavao I Šubić, « ban Hrvata », pristaša napuljskih Anžuvinaca. Hrvatski ban Pavao I, koji je bio rođak Stjepana I Kotromanića u drugo koljeno, već početkom g. 1299 oteo je Dragutinu i Stjepanu I dio Bosne i prozvao se « gospodarom Bosne » (30). Kako je Stjepan I sa svojim puncom Dragutinom čvrsto ostao uz Andriju Mletačkoga, to je ban Pavao I poslao svoga mladega brata Mladena I, koji

(26) N. dj. 232-5.

(27) GL. Jireček - Radonić I 239-244; Mandić, *BiH* I 237 sl. 376-82 404.

(28) GL. dolje s. 203, b. 47 i gore s. 35, b. 17.

(29) Gore s. 51 sl.

(30) « Nos Paulus banus Corvacie, Dalmacie et dominus Bosne », pismo Pavla I Šubića od 7. IV. 1299, CDC VII 331.

je g. 1301 ili najkasnije u rano proljeće 1302 zauzeo svu Bosnu do Drine (31). Za vrijeme borba umro je ili poginuo bosanski ban Stjepan I, a njegova udovica Jelisava pobjegla je u Dubrovnik sa svoja tri nejaka sina: Stjepanom, Vladislavom i Ninoslavom (32). Mladen I, koji je uzeo naslov « bana Bosne » (33), počeo je čistiti Bosnu od bogomilskih krivovjeraca, ali su ga ovi u lipnju 1304 iz zasjede umorili (34). Pavao I Šubić, « ban Hrvata i gospodar Bosne », imenovao je nato banom Bosne svoga najstarijega sina Mladena II i naredio opći progon bosanskih krstjana.

U povelji srpskoga kralja Uroša II pisanoj na 14. ožujka 1305 u Kotoru, između drugih državnih i crkvenih dostojanstvenika, spominje se i « ded' Miroslav » (35). Rački misli, da je taj Miroslav bio djed bosanske bogomilske crkve (36). To bi značilo, da je i bosanski djed Miroslav morao pobjeći pred progonima novoga bosanskoga bana Mladena II u obližnju Srbiju k Urošu, koji je bio u neprijateljstvu sa Šubićima (37). Poteškoća nastaje, što u slijedu bosanskih djeda u *Batalovu ulomku* nema Miroslava. Prema tome popisu prvih godina 14-st. bosanskim je djedom bio « Povrožen ». No to ime moglo bi biti pridjevak djeda Miroslava, koji je bio « povrgnut », istjeran iz svoga bosanskoga sjedišta.

Videći opću raširenost vjere bosanskih bogomila po Bosni, i Mladen II morao je prestati s progonima, ako ne prije, ono svakako koncem svibnja 1312, kada je

(31) Gl. Mandić, *BiH* I 237-43.
(32) Gl. DR 152; Ćorović I 612.
(33) « Nos Paulus banus Croatorum et Mladinus Banus Bosniensis ..., povelja Pavla I Šubića od 30. III. 1304, WM 11 (1909) 275; CDC VIII 80. Gl. Klaić, *Bribirski knezovi* 135-139; Mandić, *BiH* I 237-43.
(34) « A. D. MCCCIV ... mensis Junii interfecerunt dnum. Mladinum banum Bos[nenses] heretici infideles », Zlatović, *Bribirski nekrolog* 84.
(35) MS 69; CDC VIII 99.
(36) Rački, *Bogomili* 423 b. 4.
(37) Gl. Mandić, *BiH* I 376-80.

nakon smrti svoga oca Pavla I, postao banom Hrvata i gospodarom Bosne (38). Odmah na početku svoje nove uprave, Mladen II Šubić izmirio se sa svojim mladim rođakom Stjepanom II Kotromanićem i predao mu Bosnu na neposrednu upravu s naslovom bana Bosne.

Stjepan II, koji je proveo svoju mladost u čisto katoličkom gradu Dubrovniku, bio je dobro vjerski odgojen i ostao je katolikom cijeloga svoga života (39). Primivši pak upravu svoje djedovske banovine, Stjepan II, po običaju svoje banske obitelji, nije nastupao protiv svojih podanika bosanskih krstjana i njihovih vjernika. Što više, za njegove duge uprave Bosnom, od 1312 do 1353, bogomili su se veoma ojačali i raširili i u onim hrvatskim zemljama, koje je Stjepan II uspio pridružiti bosanskoj banovini između g. 1322 i 1330, poimence u Tropolju (Duvno, Hlivno i Glamoč), zapadnom Zahumlju i krajini između Neretve i Cetine (40).

Rufin Civinio, sakupljač papinske šestgodišnje desetine u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, g. 1317-1320 piše, da se u bosanskoj biskupiji ne može ništa dobiti, jer je ta biskupija gotovo potpuno uništena (41). Papa Ivan XXII povoljno rješavajući molbu Mladena II, da se njegovu rođaku i podložnom banu Stjepanu II Kotromaniću dopusti oženiti sa svojom rodicom groficom ortenburškom, dne 18. srpnja 1219 piše Mladenu « da je zemlja bosanska tolikom ljagom nevjerstva okaljana, da su ondje crkve zapuštene, svećenički red do temelja iskorijenjen ... dapače da se samo krštenje u mnogim kraje-

(38) N. dj. 250 sl.
(39) N. dj. 255-62.
(40) N. dj. 117-123.
(41) « ... in civitate et diocesi Boxinensi. Nichil vacavit, quod ascenderet VI marchas facta super hoc pluries inquisitione diligenti, quia illa civitas et diocesis eius sunt prope scismaticos et sunt quasi destructe », VMH I 456; VMSM I 146; CDC VIII 473. Istu je misao izrekao papa Inocencije IV još g. 1247 na osnovu izvještaja kaločkoga nadbiskupa Benedikta i bosanskoga biskupa Ponse: « ... cum ecclesia quam diocesis Bosnensis ... totaliter lapsa sit ... in perfidiam heretice pravitatis » (gl. gore s. 170, b. 11).

vima ne poznaje u narodu ni po imenu, iako je ono osnov kršćanske vjere » (42). Koliki su utjecaj bosanski krstjani imali dvadesetih godina 14-st. u Bosni i koliko ih je uvjereni katolik Stjepan II morao štovati, najbolje se vidi iz njegove druge povelje od g. 1323, sačuvane u izvorniku, koju je on izdao u Moištri kod Visokoga pred bosanskim djedom Radoslavom, kojega on zove « did' Veliki », te pred Velikim gostom Radoslavom i pred trojicom staraca, odnosno starješina bosanskih bogomilskih kuća, i pred svom crkvom bosanskih krstjana i pred Bosnom, tj. bosanskim velikašima i plemstvom sakupljenim na banskom « stanku » ili saboru. Istoga dana na gozbi bosanskih velikaša u velikoj blagovaonici bogomilskoga gostinjca u Moištri, koji se po svom upravitelju zvao « velika Radoslava », ban je nadopisao svoju povelju i Vukoslavu Hrvatiniću darovao župe Banicu i Vrbanju s gradovima Ključem i Kotorom (43). Kako razabiremo iz pisma pape Klementa VI od 1. studenoga 1322, makarski biskup Valentin tužio se papi, da svoju biskupiju nije mogao posjećivati, niti od naroda dobivati propisanu crkvenu desetinu ima 20 godina, a to znači od onoga dana, kada su « nevjernici » bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića zauzeli neretvansku krajinu (44). Na 13. studenoga 1344, dakle ni punih 15 godina otkada je Tropolje došlo u ruke bosanskoga bana Stjepana II, stari duvanjski biskup Madije zahvaljuje se na biskupskoj službi « radi zloće naroda », jer se jamačno duvanjski kraj već tada bio jako sarazio bogomilskim krivovjerjem (45). Početkom druge četvrti 14-st. bogomilsko krivovjerje bilo je toliki zamah uhvatilo u

(42) Gl. gore s. 36, b. 19.
(43) WM 11 (1909) 241; THALLÓCZY, *Studien* 11; OSpom 106 sl.
(44) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 123.
(45) « ... tu qui ecclesie duluntensi per multos annos prefueras illi amplius propter maliciam populi eiusdem non valeas preesse utiliter et prodesse ... », pismo Klementa VI od 13. stud. 1344, MANDIĆ, *Duvanjska biskupija* 75.

Bosni, da je neki španjolski putopisac, koji je tih godina prošao hrvatskim krajevima, dobio dojam, da u Bosni uopće nema kršćana katolika (46).

13) - *Franjevci obnavljaju kršćanstvo u Bosni*

Da kršćanstvo nije potpuno propalo u Bosni, dotično da se obnovilo i opet podiglo, ima se u prvom redu zahvaliti franjevačkim misionarima. Kako smo već spomenuli, na molbu mačvansko-bosanskoga vojvode Stjepana Dragutina, papa Nikola IV, dne 23. ožujka 1291, službeno je povjerio dvojici franjevaca hrvatske provincije dužnost istražitelja krivovjerja i pobijanje bogomilskih zabluda u Bosni (47). To je obnovio papa Bonifacije VIII pismom od 29. travnja 1298, proširivši djelokrug franjevačkih istražitelja na « Srbiju, Rašku, Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu i Istru, zemlje pokrajine Slavonije » (48). Istraživačku djelatnost franjevaca u Bosni početkom 14-st. pojačao je poduzetni fra Fabijan iz Motovuna, bivši provincijalni starješina hrvatske provincije (49), kojega je papa Ivan XXII svojim pismima

(46) « ... y sabet que esta tierra Boxina parte [con] la Germania y la Panonia y la Hungaria y la sierra está en medio y los montes son muy poblados de gentes y tierra muy abundante de todas las casas; pero non cristianos católicos ... », SMODLAKA, 7 s.
(47) « Dilecto filio Ministro Ordinis Fratrum Minorum Provinciae Sclavoniae ... dantes per alias nostra litteras in mandatis, ut auctoritate nostra duos eligat ex eodem Ordine Fratres ad praedicta idoneos, qui sint vita et conversatione probati, litterarum scientia praediti, et regionis illius idiomatis non ignari,, quos ad memoratas partes dirigat pro eliminanda ex eisdem partibus haeretica pravitate, ac fide catholica inibi ... salubriter amplianda », pismo Nikole IV Stjepanu Dragutinu od 23. III. 1291, WADD V 260; RAYNALDUS IV 111. Gl. također gore s. 35, b. 17.
(48) « Ad partes Servie, Rassie, Dalmatie, Crovatie, Bosne atque Istre, provincie Sclavonie », VMH I 381; AB 17.
(49) Fra Fabijan iz Motovuna u Istri bio je provincijal provincije Hrvatske (provincia Sclavoniae) g. 1319-1322, MANDIĆ, *Franj. Bosna* 24-25.

od 5. lipnja 1325 preporučio ugarsko-hrvatskom kralju Karlu Robertu [50] i bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću [51]. Fabijanu se suprotstavio zagrebački dominikanac Matija, jer da je Sv. stolica još od dvadesetih godina 13-st. ugarskim dominikancima povjerila istraživa-teljsku službu u Bosni [52]. Nakon četiri, pet godina borbe na papinskom dvoru u Avignonu i kraljevskomu u Budimu, fra Fabijan je uspio, da je Sv. stolica konačno povjerila hrvatskim franjevcima brigu i rad oko pobijanja krivovjerja u Bosni [53]. Ali pravi sustavni misionarski rad franjevaca u Bosni i Hercegovini počinje s g. 1339. Te je godine vrhovni starješina franjevačkoga reda, Gerard Odonis (Eudes), službeno pohodio franjevačke provincije u Hrvatskoj i Ugarskoj. Na svom putu, Gerard je prošao preko Bosne i posjetio bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića. Ban je bio katolik i generala je primio s velikim poštovanjem [54], ali se nije dao nagovoriti da stvarno progoni « bosanske krstjane ». Ispričavao se, da se boji, da bi se oni pobunili i pozvali u pomoć srpskoga raskolničkoga kralja Dušana [55]. Rado

(50) RAYNALDUS V 313; CDC IX 241 sl.

(51) WADD VII 38 sl.; FARLATI IV 57; CDC IX 243 sl.

(52) Pismom od 16. VII. 1330 papa Ivan XXII naredio je zadarskom i splitskom nadbiskupu, da k njemu u Avignon pošalju prvake franjevaca i dominikanaca sa svim ispravama i dokazima, da on rasudi, tko ima pravo inkvizicije u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni, FARLATI IV 58; VMH I 526; BF V 464; CDC IX 499 sl.

(53) Papino rješenje nije sačuvano, ali se iz toka kasnijih događaja vidi, da je presuda donesena u korist franjevaca provincije Hrvatske.

(54) Papa Benedikt XII piše generalu Gerardu 28. veljače 1340: « Recepimus litteras tuas ... quodque idem banus tibi obviam occurrens in via te honoranter recepit », VMH I 633; CDC X 526; MANDIĆ, *Franj. Bosna* 43-53.

(55) « ... ad presenciam nobilis viri Stephani bani Bosnensis te personaliter contulisti, quodque idem banus ... bonam voluntatem gerit ad extirpandum de principatu Bosnensi cunctos hereticos degentes ibidem, dummodo nos et sedes apostolica, et idem rex Ungarie sibi super hiis favorabiliter assistamus, quorum favorem sibi oportunum existimat propter scismaticos,

je ipak pristao, i obećao svoju punu pomoć i suradnju, da franjevački misionari evandeoskim načinom obraćaju bosanske krivovjerce. Gerard je odmah ostavio u Bosni nekoliko svojih pratilaca na čelu s učenim i vrijednim Peregrinom Saksoncem [56]. Obećao je usto, da će na prvom općem sastanku reda službeno ustanoviti samostalnu franjevačku pokrajinu u Bosni i poslati veći broj misionara. To je i učinio na općoj skupštini (capitulum generale), koja se održala na Duhove, dne 4. lipnja 1340, u Asizu [57]. Na toj skupštini službeno je ustanovljena franjevačka bosanska vikarija i veći broj učenih franjevaca poslan u Bosnu iz raznih provincija reda [58].

Kao što su u novije vrijeme kršćanski misionari najviše hrlili u Kinu, tako su u 14- i 15-st. franjevački misionari najviše išli u Svetu Zemlju i u Bosnu. Što više, Bosna je brojem samostana, misionara i uspjehom misionarskoga rada Svetu Zemju daleko natkriljivala. U Bosni su franjevci slali ponajbolje i najrevnije širitelje vjere iz cijele Evrope. To nam govore brojni suvre-

quos habet sue terre vicinos, quorum scismaticorum auxilium dicti heretici invocarent, si se de terra predicta cognoscerent extirpandos ... », pismo pape Benedikta XII franjevačkomu generalu Gerardu Odonis od 28. II. 1340, WADD VII 231; VMH I 633; CDC X 526.

(56) « ... idem generalis ... socium itineris ... fratrem Peregrinum vicarium fecit anno domini 1339, quinto die Octobris », *Starine* XXII 7 sl.: « dilecto filio Peregrino de Saxonia eiusdem ordinis Minorum, quem dictus patriarcha [Fr. Gerardus Odonis, patriarcha Antiochenus ab an. 1342] vicarium suum tempore ministeriatus generalis dicti ordinis in Bozna specialiter deputavit ... », pismo Klementa VI od 13. VI. 1344, VMSM I 211; CDC XI 138.

(57) Zaključke generalnoga kapitula u Asizu g. 1340 izdao je DELORME, u AFH 5 (1912) 520-524; 6 (1913) 251-258. – U zapisniku, kako je sačuvan, nema govora o bosanskoj vikariji.

(58) « ... evocatis enim multis religiosis viris ex Italia », WADD VII, ad an. 1340 n. 6 (231). – JELENIĆ, *Problem dolaska* 1-27. OTHMER, *Quaestio de tempore*, pokušao je dokazati, da je franjevačka bosanska vikarija osnovana koncem 13-st., ali bez uvjerljivih dokaza. Gl. MANDIĆ, *BiH* I 483 b. 34.

meni izvori, pa i sam imenik starješina franjevačke u-
pravne jedinice u Bosni, koja se tada zvala bosanska
vikarija (vicaria Bosnae). Prvi bosanski vikar bio je
Peregrin, rodom Nijemac iz Saske (1339-1349). Njega
su naslijedili: Martin iz Asti, u Pijemontu (1349), za-
tim Franjo iz Firence (1350-1356), Luka Zoltan iz
Ugarske (1357-1360), Franjo iz Firence, po drugi put
(1366), Bartul iz Alvernije (1367-1407 s prekidima),
Marin Bodačić (de Bodazza), Splićanin (1383), Teodor
Dubrovčanin (1395), Petar de Schiena, Mlečanin (1408-
1411), Ambroz Sienski (1411), Henrik Poljak (1411),
Matija Englez (1411-1419), Blaž de Zalka, Madžar
(1420 - o. 1429), Ivan iz Korčule o. 1429-1435), sv. Ja-
kov Markijski (1435 - 1439), Ivan de Waya (1439-
1444), Fabijan iz Bača (1444-1447), Mihovil Zadranin
(1447-1450), Robert Ulcinjski i N. (1450-1456), Filip
Dubrovčanin (1456-1463), b. Bernardin iz Fosse (1464-
1467) ([59]).

Uz bosanske vikare stranoga porijekla u Bosni su djelovali franjevci iz cijele Evrope. Prvu skupinu franjevačkih misionara general Gerard Odonis ostavio je u Bosni g. 1339 ili ih je poslao s generalne skupštine reda g. 1340 ([60]). Drugi su dolazili slijedećih godina. God. 1362 franjevački general fra Marko iz Viterba piše provincijalu u Asiz, da u bosanskoj vikariji ima mnogo franjevaca, ali da ih nije toliko koliko ima duhovnih potreba, pa neka nađe novih misionara, koji će tamo poći. Bartul Alvernski dobio je od pape dopust g. 1372, da može pozvati u Bosnu 60 izabranih misionara iz cijeloga franjevačkoga reda, a g. 1378 daljnjih 30 ([61]). God. 1435 Jakov Markijski dobio je ovlast, da može u Bosnu pozvati iz svake provincije 2 do 4 izabrana misionara ([62]) a u redu su tada bile 34 provincije. God. 1454, na molbu hercega Stjepana, posredstvom napuljskoga kralja Alfonza Aragonskoga (1442-1458), franjevački general poslao je u Hercegovinu učenoga franjevačkoga biskupa Ivana de Salinis Aureis u Sardiniji s više sardinskih franjevaca, koji su misionarili po svoj Hercegovini i osnovali franjevačke samostane u Mostaru i Ljubuškome ([63]). Dvojica od tih misionara umrli su na glasu svetosti i bili pokopani u crkvi franjevačkoga samostana u Stonu ([64]).

Od stranih misionara, koji se u suvremenim izvorima spominju, posebno valja istaći: fra Ivana iz Aragonije, koji je iz misija i istoka došao u Bosnu, da obraća maniheje ([65]); fra Ivana iz Rajne i Andriju iz Perođe, poslanike bosanskoga vikara na papinski dvor u Rimu godine 1368/9 ([66]), te fra Berengarija iz Aragonije g. 1372 ([67]), rođaka tadašnjega aragonska kralja Petra IV (1336-1387). Toskanski misionari Ivan Ristori i Ambrozije Conti iz Sijene radili su u Bosni 30 godina. Ristori se poslije g. 1382 vratio u domovinu, gdje je svojim pokorničkim i svetim životom mnogo pridonio učvršćenju franjevačke obnove takozvanih op-

([59]) U primjerku « Nadopune i ispravci » D. Mandić precrtao je dosta duge bilješke uz imena gore spomenutih bosanskih vikara, vjerojatno s nakanom da čitatelja uputi na svoju kasniju posebnu knjigu o bosanskim vikarima. Gl. MANDIĆ, *Franj. Bosna.*

([60]) Gl. gore b. 58. WADD VII 262; VMH II 11 6.

([61]) « ... ut in huiusmodi predicationis officio magis proficere valeatis, vobis triginta fratres vestri ordinis sponte venire volentes ... recipiendi et [in] dictam vicariam ducendi harum serie concedimus facultatem », bula Urbana VI od 21. prosinca 1378 prema dosada neobjavljenomu ovjerovljenom prijepisu kod ČREMOŠNIK, n. dj. 22. Čremošnik neispravno datira bulu sa 22 decembra 1378 (n. dj. 21).

([62]) « Volens tibi coadiutores, ut teneor, ex omni parte ordinis procurare, tibi liberam facultatem tribuo vocandi duos vel quatuor fratres de quibuscunque provinciis Italiae vel extra Italiam ... », pismo generala reda fra Vilima de Casale od 7. rujna 1435, AB 147.

([63]) Gl. THALLÓCZY, *Studien* 401; MANDIĆ, *Osnutak franjevačkoga* 6 i 26 sl.

([64]) Gl. PANDŽIĆ 114.

([65]) GOLUBOVICH II 63; *Chronica 24 Gen.* 529; WADD, ad an. 1340, n. 10.

([66]) WADD 206; VMH II 87; AB 35 (194).

([67]) WADD 263 sl.; VMH II 117; AB 38 (208).

službitelja (observantes) u Italiji. Njegovim utjecajem stupio je u franj. red sv. Bernardin Sijenski, najglasovitiji katolički misionar u Italiji 15-st. ([68]). Francuz Sv. Deodatus de Ruticinio (Ruez u južnoj Francuskoj) u Bosni je djelovao sa sv. Nikolom Tavelićem od g. 1372-1383 ([69]). Kustos bosanske kustodije bio je g. 1452 i 1457 fra Nikola iz Napulja ([70]), a g. 1456 Ilija iz Požege ([71]).

Uz strane franjevačke misionare, već od početka bosanske vikarije, odgajani su i djelovali su i domaći franjevci Hrvati. God. 1378 spominje se fra Dominik Bošnjak ([72]), a g. 1440 fra Viktor iz Bosne ([73]). God. 1441 papa Eugen IV franjevca Jurja iz Bosne imenuje svojim dvorskim kapelanom ([74]). Bulom od 26. kolovoza 1436 isti papa je dopustio, da se ubuduće franjevački klerici bosanske vikarije mogu rediti za svećenike sa 22 godine života ([75]). Tu se radi jedino o domaćim, bosanskim pripravnicima za svećenstvo, jer su strani misionari dolazili u Bosnu samo kao već redeni svećenici. Broj domaćih franjevaca bio je već g. 1368 toliki, da je bosanski vikar Bartul Alvernski tražio i dobio dopust od pape Urbana V, da može iz Bosne ukloniti i smjestiti u druge provincije svu onu braću, rođenu u Bosni (fratres de natione Bosnensi), koji svojim radom i životom ne bi više bili prikladni za misionare među bogomilima u Bosni ([76]).

([68]) Gl. Wadd IX 253; Fermendžin 13 b. 1, 14 b. 2; Božitković 12.
([69]) Gl. Mandić, *Documenta martyrii* 3-31 i 58.
([70]) VMH II 265 i 291; AB 216 i 229 (923 i 969).
([71]) AB 227 (960).
([72]) MHCZ I 272; AB 44 (299).
([73]) VMH II 221; BFns I 223 (467).
([74]) BFns I 254 (531).
([75]) AB 155 sl. (745).
([76]) « fratres ex nacione Bosnensi, si tales putaveris cum dicto consilio ad provincias, de quibus expedire videbitur, destinandi ac mandandi auctoritate nostra ... plenam concedimus tenore presencium facultatem », AB 36 (195).

Bosanski franjevci svršavali bi početne nauke po domaćim samostanima u samoj Bosni, a nakon što bi bili zaredeni za svećenike, išli bi na više nauke u naprednije strane provincije. Dne 23. ožujka 1462, samo godinu dana prije pada Bosne, fra Petar iz Mila kod Visokoga ishodio je pismo od pape Pija II, da s druga 4 mlada franjevca iz Bosne može 7 godina studirati u kojoj god hoće provinciji u Italiji i Francuskoj. Po papinoj naredbi, svaka ih je franjevačka provincija i samostan, gdje su izabrali mjesto školovanja, morala primiti i besplatno izdržavati za vrijeme nauka ([77]). Po onodobnoj nastavnoj osnovi za sedam godina mogle su se završiti najviše filozofske i teološke nauke i postići čast doktorska i na velikim sveučilištima u Parizu i Oxfordu.

Prvi starješina bosanske vikarije, fra Peregrin Saksonac, brzo je naučio hrvatski jezik i tražio je od svih stranih misionara, da i oni nauče jezik zemlje, u koju su došli propovijedati ([78]). Dotle je svakome dao jednoga franjevca iz provincije Hrvatske, da njegove propovijedi tumači narodu hrvatskim jezikom ([79]). Ban Stjepan II Kotromanić sagradio je u Milima kod Visokoga prvi samostan za stanovanje novih misionara ([80]). Iza toga je

([77]) « Dilecto filio Petro de Mili de regno Bosnae ordinis Minorum ... cum quatuor tuis sociis ... ad loca praedicta studiorum causa tam in ultramontanis quam in citramontanis partibus consistentia accedere, et in domibus sive mansionibus praedictis per septem annos commorari et permanere; nec non quaecumque ad victum et vestitum necessaria ac ad libros captandos pertinenti quaerere et procurare libere et licite valeas, cuiusvis licentia super hoc minime requisita, tibi et fratribus praedictis ... licentiam concedimus ac etiam facultatem », pismo Pija II od 23. ožujka 1462, BFns II 523 (997).
([78]) Dne 3. travnja 1347 bosanski ban Stjepan II Kotromanić molio je papu Nikolu II u ime vikara Peregrina: « Cooperatores in fidei doctrina peritos et lingue sclavonice non ignaros vel saltem ad addiscendum aptos ... », *Listine* II 443; AB 28 (159).
([79]) Gl. Mandić, *BiH* I 484, b. 36; dolje s. 474, b. 10.
([80]) Gl. Mandić, *BiH* I 80-89. – Dne 25. lipnja 1367 Malo Vijeće u Dubrovniku zaključilo je: « Captum fuit fratribus mi-

slijedilo podizanje brojnih samostana po svim krajevima, koji su tada pripadali bosanskoj državi. Samostane su podizali bosanski vladari i drugi hrvatsko-bosanski velikaši, ali najviše bosanski novoobraćenici s malim narodnim prinosima ([81]). God. 1347 bosanska vikarija dobila je dopust, da može podići samostane u Đakovu i Stonu ([82]). Prvo je mjesto ležalo u hrvatskoj panonskoj kraljevini « Slavoniji », a drugo u hrvatskoj republici dubrovačkoj. Budući da su se ta obadava mjesta nalazila van bosanske banovine, u kojoj je bilo glavno poprište rada misionara bosanske vikarije, iz te činjenice može se i mora zaključiti, da je prije g. 1347 u samoj Bosni bilo osnovano više franjevačkih samostana. God. 1357 papa Inocencije VI dopustio je hrvatskomu knezu Ivanu Nelipiću, da može u Cetini osnovati samostan bosanske vikarije ([83]), a knezu Dioniziju Baboniću u Krupi ([84]), u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni. Od g. 1372-1376 papa Grgur XI dozvolio je franjevcima bosanske vikarije, da osnuju 25 samostana ([85]). Pisac *Kronike 24 generala franjevačkoga reda,* koja je napisana prije g. 1372, piše, da su prvi franjevački misionari u Bosni podigli mnogo crkava i samostana ([86]). Bartul Pizanski u djelu *De conformitate,* napisanomu g. 1385/1390, zabilježio je, da se vikarija Bosne u to vrijeme dijelila na sedam kustodija i da je imala 35 samostana,

noribus conventus sancti Nicolae de Bosna, de donando brachia C rassii pro ipsorum tunicis », *Lib. Ref.* IV 95; MANDIĆ, *BiH* I 83 128.

([81]) Gl. MANDIĆ, n. dj. 483 sl.

([82]) BF VI 194 sl.; VMH I 736; AB 28 (158).

([83]) BF VI 300.

([84]) BF VI 302 sl.; CDC XII 419.

([85]) BF VI 478 510 536 AB 38-43 (206-26).

([86]) « Deinde [Gerardus Odonis] multos fratres illuc ad praedicandum haereticis de diversis partibus Ordinis destinavit, qui ibidem [in Bosna] multos ad Christi fidem converterunt et multas ecclesias erexerunt. Et diversis captis locis, facta est Vicaria, quae hodie Bosnensis appellatur », *Chronica 24 Gen.* 529.

koje on poimenice navodi ([87]). Dujam Trogiranin u svom djelu sastavljenu 1384/6 piše da je bosanska vikarija imala g. 1386: 7 kustodija i 35 samostana ([88]). Nešto mlađi Bartulov suvremeni spis, takozvani *Provinciale Ord. Fr. Min. vetustissimum,* nabraja 37 samostana u bosanskoj vikariji ([89]). Sredinom 15-st. bosanska vikarija, koja se tada prostirala od Jadrana do Karpata, imala je preko 60 samostana ([90]). Po tadašnjim crkvenim i redovničkim propisima u svakom je samostanu moralo živjeti najmanje 12 redovnika, pa je tada u vikariji bilo preko 700 misionara.

Kako smo spomenuli, u početku je franjevački red slao u Bosnu uzorne i revne misionare. Oni su išli po Bosni bosonogi, obučeni siromašnom franjevačkom haljinom, nijesu primali ni uza se nosili novaca, a živjeli su u skromnim i priprostim samostanima, bez posjeda, od milostinje, koju bi im sami vjernici dali. Kada je u franjevačkom redu u trećoj četvrti 14-st. nastao pokret za obnovom strogoga opsluživanja franjevačkih pravila (observantes), od svih franjevačkih provincija bosanska je vikarija kao cjelina prva primila tu obnovu ([91]).

Svojim siromašnim i pokorničkim načinom života franjevački misionari bili su najbolja promidžba katoličke misli među Bošnjacima, koji su u bosanskim bogomilskim krstjanima bili navikli gledati uzore pokorničkoga i svetoga života. Osim strogoga posta, sustezanja od mesa i mliječnih jela, franjevački su misionari bili ne samo ravni bosanskim krstjanima, nego su ih posve-

([87]) PISANUS 555 sl.

([88]) BRLEK 138.

([89]) BF V 602.

([90]) Gl. AB br. 679 697 702 759 772 775 777 779 794 875. Bl. Bernardin Akvilski, bivši bosanski vikar, u svojoj kronici zapisao je, da su Bošnjacima oduzeli Dubrovčani 4 kuće, Mlečani 6 kuća, a Turci da su im porušili 38 samostana (BERNARDINUS AQUILANUS 110). God. 1493 bosanska je Vikarija još imala 24 kuće i 270 članova (gl. STRAGANZ 730).

([91]) Gl. BERNARDINUS AQUILANUS 11.

mašnjim siromaštvom i znanjem daleko natkriljivali, poimence, jer je sredinom 14-st. stega među « krstjanima » u Bosni bila već popustila, i mnogi su živjeli u službi velikaša i po njihovim dvorovima gledajući, da se osobno, novčano obogate (92). Kod takvih prilika nije čudo, što je uspjeh franjevačkoga misionarskoga rada bio velik i upadan. God. 1451 hvarski biskup Toma Tomašić (Tommasini), stalni papin legat u Bosni, pisao je sv. Ivanu Kapistranu, « da u Bosni krivovjerci iščezavaju kao vosak na suncu », gdjegod dođu franjevci (93). Bosanski ban Stjepan II Kotromanić pisao je papi Klementu VI dne 3. trvanja 1347, da franjevački vikar Peregrin « vjerno i revno radi u Bosni za katoličku vjeru i spas duša » (94). Pisac *Kronike 24 generala* prije g. 1372 zabilježio je o prvim misionarima bosanske vikarije, da su « oni ondje mnoge obratili na kršćansku vjeru » (95). Papa Urban V dne 21. srpnja 1367 pisao je bosanskomu biskupu Petru, da je radosno saznao, da franjevci u Bosni « ustrajnim nastojanjem rade oko obraćenja i iskorijenjenja krivovjeraca » (96). U *Upitima*, koje Bartul Alvernski upravio g. 1372 papi Grguru XI, on je u prvoj točci pisao, da je u Bosni i okolnim zemljama toliki broj obraćenika, da ih sami franjevački misionari ne mogu sve krstiti, pa je pitao, da li

(92) Gl. dolje s. 229-38.

(93) « ... et hoc mirabile dico P[aternitati] V[estrae] et valde notandum, quod in locis occupatis per haereticos statim ut Fratres sunt, evanescunt haeretici sicut cera a facie ignis », pismo papina legata Tome Tomašića [Tommasini] Ivanu Kapistranu, pisano u Hvaru 19. veljače 1451, WADD XII 112.

(94) « ... frater Peregrinus de Saxonia generalis ministri ordinis minorum in Bosna vicarius devote, fideliter et instanter in Bosna pro fide catholica et animarum salute laborans »... », MHH II 220; *Listine* II 443; AB 28 (159).

(95) Gl. gore s. 210, b. 86.

(96) « Cum sicut laetanter accepimus, dilecti Filii Fratres Minores in tua dioecesi consistentes, circa conversionem, et extirpationem haereticorum, quorum multitudo in ea manere asseritur, continuis studiis elaborant ... », WADD VII 207; FARLATI IV 62.

smije dopustiti, da ih krste domaći svećenici-seljaci i raskolnici, iako nijesu kanonskiređeni (97). Bartul Pizanski, bez sumnje po saopćenju svoga imenjaka i zemljaka fra Bartula Alvernskoga, koji je više puta službeno putovao u Italiju, u djelu *De conformitate* g. 1385/90 piše: « U ovoj vikariji [bosanskoj] braća žive po pravilima i svojim propovijedanjem polučuju začudni plod u obraćenju nevjernika » (98). U isto vrijeme arhiđakon Ivan, životopisac ugar.-hrv. kralja Ljudevita I zabilježio je: « Također patarene u Bosni, koji su se bili previše umnožili, na poticaj kraljev obraćao je na vjeru i krstio gospodin Peregrin, bosanski biskup (1340-1355), reda male braće, čovjek velike pobožnosti i znanja » (99).

God. 1402 Bartul je javio papi Banifaciju IX, da su franjevci do te godine obratili i pokrstili u Bosni oko 500 tisuća bogomila (1). Ovaj broj, iako je velik,

(97) « ... cum fratres non sufficiant pro baptismo racione multitudinis et tam late patrie, queritur si debent sustinere quod baptizent sacerdotes de terris illis volentes sequi nostram formam, licet propter lucrum, cum tamen non sint veri sacerdotes, sed rustici vel scismatici, instituti per consuetudinem patrie, uidelicet ordinati non canonice », VMSM II 327; KNIEWALD 270, 157.

(98) « In hac vicaria [Bosnae] fratres secundum regulam vivunt, et mirabilem fructum suis praedicationibus in convertendo infideles assidue faciunt », PISANUS 556.

(99) « Item, Paterini de Bozna, qui nimium erant multiplicati, et diuersis erroribus implicati, per dominum Peregrinum, episcopum Boznensem, ordinis minorum, virum magnae deuotionis et scientiae, ad fidem, rege commonente, conuertuntur, et baptizantur », THURÓCZ 195.

(1) « pro parte dilecti filii Bartholomei, vicarii Bosne ordinis fratrum Minorum ... nobis nuper exhibita [petitio] continebat, quod sub vicaria Bosne dicti ordinis, que inter infideles e a fide catholica deviantes consistit, per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem vicaria existentium predicationes et inductiones quingenta milia personarum infidelium, vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodoxe fidei sinceritatem unanimiter, eis gratia affluente divina, conversa fore noscantur ... », pismo pape Bonifacija IX od 7. ožujka 1402 u Vatikanskom arhivu: Reg. Lat. vol. 104, fol. 101. – Dosadašnji su pisci tvrdili, da se u navedenom pismu pape Bonifacija IX go-

nije nevjerojatan. Franjevci su tada imali u svojoj vikariji preko 40 samostana sa kojih 500 članova, razasutih od Novoga u Boki Kotorskoj do Omiša na Cetini, te od Jadranskoga mora do Drine na istoku i Drave na sjeveru (2). Na tom velikom prostoru bio je tada znatan broj pučanstva, od kojega je veći dio bio pao u bogomilsko krivovjerje (3).

vori, da su franjevci do g. 1402 obratili 50.000 krivovjeraca (Gl. Farlati IV 65; BF VII 140 sl.; Nedić 57 sl.; Schmidt I 131; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I 55; Rupčić 30). Šišić, *Nekoliko isprava* 181 pravo u tekstu donosi: « quingenta milia », ali u bilješci 2 to krivo prevodi sa « 50.000 paterana » (n. dj. 182). Mi donosimo tekst prema Vatikanskom izvorniku, u kojemu svim slovima piše: « quingenta milia » (= pet sto tisuća). Gledaj fotografski snimak bule u Dodatku ovoga djela.

(2) Gl. Pisanus 555; Batinić I 46-126; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I 33-47.

(3) Uspjeh franjevačkih misionara u drugoj polovini 14- i početkom 15-st. negda je stavljao u sumnju Schmidt I 130-135. To u novije vrijeme ponavlja Šidak, *Franjevačka «Dubia»* 216 sl. Za svoja mišljenja nijedan ne navodi stvarnih dokaza. Početkom 15-st. neki su franjevački misionari ostavili Bosnu ne radi neuspjeha u radu, nego radi umora u duljem radu, a najviše radi zapadnoga raskola, budući da se svi nijesu slagali u pitanju, koji je od tadašnjih papa bio pravi papa, zakoniti nasljednik sv. Petra. U izvorima druge polovice 14- i u prvoj polovici 15-st. više puta govori se o velikom broju krivovjeraca u Bosni, jer ih je uistinu bilo mnogo, ali se tim ne tvrdi, da nije bio veliki broj i obraćenika. U većini slučajeva pisci tih izvora ističu velik broj krivovjeraca, da lakše postignu svoje svrhe kod Sv. stolice ili da opravdaju svoje neuspjehe, kao što je učinio kralj Ljudevit I g. 1363 (CDC XIII 358; XIV 670), kojega Šidak posebno navodi kao dokaz, da su franjevački uspjesi bili vrlo skromni.

Molitvene štake bosanskih krstjana na stećku u Ledincu kod Širokoga Brijega

4. - Unutrašnje uređenje crkve bosanskih krstjana

1) - *Vjera bošnjačka i crkva bosanska*

Bosanski krstjani smatrali su svoju sljedbu potpuno izradenom vjerskom zajednicom, crkvom, koju su nazivali: « vjera naša » (1), « naš zakon » (2), « crkva bosanska » (3). O toj vjeri učili su, da je « prava vjera » (4), « prava vjera apostolska » (5), « crkva Božja » (6), i prema tome, da se ljudi mogu spasavati samo u njihovoj vjerskoj zajednici, kao općoj crkvi. U suvremenom *Popisu zabluda bosanskih krstjana* piše, da « također govore, da su oni crkva Kristova » (7). Kardinal Torquemada u točki 16. kaže, da su bosanski krstjani učili, « da je kod njih crkva Božja » (8).

O svojoj crkvi učili su bosanski krstjani, da je ustanovljena od Krista kao monarhistička ustanova, s jednom vrhovnom glavom, kao što uči katolička crkva, a ne sa zbornim poglavarstvom, kao što drži pravoslavna crkva. Prema katoličkoj nauci, a tako su vjerovali i bosanski

(1) StPov I/2 70.
(2) *Oporuka gosta Radina*, gl. dolje s. 243-6.
(3) Gl. dolje b. 6, 19-21.
(4) « ... i da smo odpadnici od prave vire ... », Radosav Pavlović u povelji Dubrovčanima od 7. IV. 1423, StPov I/1, 590.
(5) *Oporuka gosta Radina*.
(6) « ... predasmo ga u veru dedinju [!], i vs C'rque [!] Bosanske, i vse k'rst'ane, da mu je ruka i da mu se ne more sv'rći vera k'rstjanska ni za jedin uzrok, ali bi kamo hodil ... i što ga ne sudi Ded i dva Strojnika š njim i tri vlastelje [!] župani ... i da ne sužanj nikadar dokle je koren u Bosne C'rque Božje, da o tom ima C'rqua statti », povelja bana Tvrtka I Stjepanu Rajkoviću oko g. 1370, u prijepisu P. Rittera - Vitezovića, Šidak, *O vjerodostojnosti* 41. Isprava je prvi put tiskana u HSpom I 86.
(7) Gl. dolje b. 15.
(8) « ... errorem manicheorum dicentium, apud eos esse dei ecclesiam », Torquemada 59; *Rad* 270, 179.

krstjani, Krist je Petra postavio vrhovnikom apostola, glavom crkve, i ta vrhovna vlast u crkvi prešla je na Petrove nasljednike. Hval krstjanin u svom *Zborniku*, iza Deset zapovijedi Božjih, zabilježio je: « Simon Petar' vr'hovni apostolom' ... » (9). I bosanski krstjanin, pisac rubnih bilježaka u *Srećkovićevu evandelju*, Petra smatra glavom Kristove crkve, kada piše: « a gostinica – crkva, a gostinik – Petar » (10). Budući da je sv. Petar zadnje godine svoga života proveo u Rimu i tu umro, njegova crkvena vlast u crkvi prešla je na njegove nasljednike, rimske biskupe. Te su biskupe i bosanski krstjani priznavali kao svoje sve do pape Silvestra, koji se, prema njima, odmetnuo od istine i zaveo rimsku crkvu u zabludu i izgubio vrhovnu vlast u crkvi, kada je primio zemaljska dobra od cara Konstantina. Tada je vrhovna vlast crkve Kristove prešla na njih, na njihove vrhovne poglavare i napokon na djede bosanske. Takvo shvaćanje bosanskih krstjana potanko je opisao pisac *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga*, koji je dobro poznavao bosanske krstjane, njihov život i njihovo vjerovanje (11). Cijelo drugo poglavlje toga

(9) *Starine* III 9.
(10) AfSPh 24 (1902) 177; Solovjev, *Vjersko učenje* 21.
(11) *Starine* 1 (1869) 93-100. – Koko govore unutarnji dokazi, ovo je djelo napisao neki dominikanac u Bosni između g. 1235 i 1250. U toj se, naime, *Raspravi* između drugoga prigovara bosanskim krstjanima, da su oni od reda otpadnici od katoličke vjere i po drugi put kršteni bogomilskim načinom, koje bi trebalo na lomači paliti (« ... vos apostatastis a bono et vera fide ... et rebaptisantes vos sequimini malos angelos; et nos debemus vos persequi, proicientes vos in ignem », *Starine* I 120). U 14- i 15-st. bosanski krstjani bili su od mladosti odgajani od svojih roditelja u bogomilstvu i nijesu bili katolički kršteni. Otpali kršćani u bogomilske zajednice primani su samo u početnim stoljećima, dok su bogomili u Bosni činili manjinu, prije sredine 13-st., kada su preuzeli mah u Bosni. Bosanski krstjani, nadalje, paljeni su na lomačama samo za križarske vojne hercega Kolomana g. 1235 do 1239 (gl. gore s. 75 sl.). U 14- i 15-st. niti je tko palio bosanske krstjane niti je zastupao mišljenje, da bi ih trebalo na lomači paliti.

djela, pod naslovom « O nasljednicima sv. Petra » (12), bilo je posvećeno izlaganju i pobijanju takvoga mišljenja. Spomenuti pisac između drugoga stavlja u usta bosanskoga krstjanina: « Petar je naša glava ... Vjera naša bila je u Rimu do vremena pape Silvestra, koji je bio naš učitelj i odmetnuo se ... » (13). Kardinal Torquemada u svojoj *Raspravi*, točka 19., zabilježio je, da su bosanski krstjani učili, « da su sve pape od sv. Petra do blaženoga Silvestra bili njihove vjere, da je blaženi Silvestar bio prvi, koji je otpao od njih » (14). U *Popisu zabluda bosanskih krstjana*, točka 11., piše, da « također tvrde, da su oni crkva Kristova i nasljednici apostola i da imaju jednoga između sebe, koji se zove namjesnikom Isusa Krista i nasljednikom sv. Petra » (15) Kardinal Torquemada g. 1461 u točki 17. zabilježio je o bosanskim krstjanima: « [tvrde da su] oni nasljednici apostola i da je njihov poglavica biskup crkve, zamjenik i nasljednik Petrov » (16).

U sačuvanim domaćim izvorima « bosanska crkva » spominje se prvi put g. 1323, kada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao povelju Vukoslavu Hrvatiniću « prid' didom' i prid' v'som' crk'vom' » bosanskom (17). Ban Tvrtko I u povelji Stjepanu Rajkoviću oko g. 1370

(12) « De successoribus sancti petri. Capitulum 2 », *Starine* I 112-116.

(13) « Hereticus: petrus est caput nostrum ... fides nostra fuit rome usque ad tempus silvestri, qui fuit doctor noster, et apostatavit », n. dj. 112.

(14) « ... errorem manicheorum dicentium, quod omnes pape a beato Petro usque ad beatum Siluestrum fuerunt de fide eorum et quod beatus Siluester fuit primus, qui apostatauit ab eis », Torquemada 61; *Rad* 270, 179.

(15) « Idem dicunt se esse ecclesiam christi et successores apostolorum habentes unum de seipsis qui dicit se vicarium iesu christi et successorem sancti Petri », *Rad* 270, 168.

(16) « ... sancta Romana ecclesia dampnat et reprobat errorem manicheorum dicentium, se successores apostolorum et suum heresiarcham episcopum ecclesie dei et vicarium et successorem Petri », Torquemada 60; *Rad* 270, 179.

(17) WM XI (1909) 241; Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 106sl.

ovoga predaje u « viru didinu i sve crkve bosanske » (18). Dne 6. siječnja 1404 bosanski kralj Ostoja predaje vojvodu Pavla Klešića u zaštitu bosanske crkve: « s timi ga s' vsim' pridasmo gospodinu didu i njegovim' strojnikom i vsoi cr'kvi bosanskoj u nih' ruke i u nih' obarovanje » (19). Kralj Tomaš dne 22. kolovoza 1446 obećaje sinovima Ivaniša Dragišića, da ne će svoju odluku promijeniti, « što ne bi ogledano gospodinom' didom' i cr'kvom bosan'skom' » (20). Herceg Stjepan u pomirbenom ugovoru sa svojom ženom Jelenom i sa sinom Vladislavom, podvrgao se je, u slučaju novoga spora, pravorijeku, koji bude izrečen « gospodinom' didom' cr'kve bosanske i 12 strojnikoma ... » (21).

Gost Radin razlikuje « vjeru, koju vjeruje » on i njegovi sumišljenici, « naš zakon », « crkvu bosansku » od « vjere, koju vjeruju » Dubrovčani katolici (22). Tu razliku ističu i Dubrovčani ne jedamput u svojim pismima. U pismu bosanskom kralju Tvrtku II od 14. travnja 1442 oni zovu franjevce redovnicima « rimske vjere », a bosanske krstjane redovnicima « vjere bosanske » (23). God. 1405 u pismu velikom bosanskom vojvodi Sandalju Hraniću, Dubrovčani nazivaju vjeru bosanskih krstjana, kojoj je Sandalj pripadao, « crkva vaša bosanska » (24), za razliku od crkve katoličke, kojoj su Dubrovčani pripadali. God. 1455 u povelji, kojom oni primaju gosta Radina za svoga građanina i daruju mu kuću u Dubrovniku, oni ga izričito osiguravaju, da ga nitko ne će siliti, da prijeđe na katoličku vjeru i ostavi svoju « vjeru, koju vjeruje », osim ako bi to on dragovoljno želio. Njihove su riječi: « da ne bude usilovan' od' nikogar' iziti iz' vire, koju viruje, razi ako bi njemu

(18) Gl. gore b. 6.
(19) StPov I/1, 434.
(20) MS 440.
(21) StPov I/2, 68.
(22) *Oporuka gosta Radina*, gl. dolje s. 243-6.
(23) Pucić II 105; StPov I/2, 516.
(24) MS 440.

[ugodno] bilo » ([25]). Na 19. prosinca 1403 Dubrovčani su dali naputke svojim poslanicima, koji su išli u Ugarsku, da kralju Sigismundu kažu, da su oni potrošili velike novce, dok su stanovnike zemalja, koje su dobili od Bosne, obratili s vjere bošnjačke na kršćanstvo i podigli crkve za te obraćenike ([26]). Već smo u poglavlju 2. naveli cijeli niz izvora, iz kojih se vidi, da su Dubrovčani « vjeru bošnjačku » nazivali patarenskom ([27]) i prema tome, da su je istovjetovali sa zapadnom novomanihejskom vjerom, koja je naučavala dvoboštvo, dva različita počela, od kojih je bog dobra stvorio nevidljivi, duhovni svijet, a bog zla ili đavao, vidljivi, tvarni svijet.

U stranim izvorima bosanska se crkva prvi put spominje na saboru zapadnih katara u St. Félix de Caraman g. 1167 pod imenom « crkva Dalmacije » ([28]). Od toga doba pa dalje zapadni izvori bosansku crkvu nazivlju: « crkva Hrvatske » (ecclesia Sclavoniae) ili « crkva Hrvatske, one naime zemlje, koja se zove Bosna » ([29]). Tu crkvu zapadni izvori stavljaju u red drugih novomanihejskih crkva u svijetu ([30]).

2) - *Razne vrste članova crkve bosanske*

Sljedbenici « bosanske crkve » dijelili su se u dva glavna razreda. Kako se izrazuje gost Radin u svojoj *Oporuci,* prvi razred činili su « kršteni ... pravi krstjani ... i prave krstjanice », a drugi « dobri mužje » ([31]).

a) *Krstjani i krstjanice*

Ovu vrstu sljedbenika « bosanske crkve » susrećemo u *Ispovijedi* bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203. To su oni ljudi, koji su se kao svojim vlastitim imenom zvali « krstjani ». Njihovi poglavari na početku svoje *Ispovijedi* pišu: « ... Mi starješine onih ljudi, koji smo se do sada na poseban način zvali kršćani ... » ([32]). Papa Eugen IV g. 1445 za bosanske patarenske prvake kaže, da « ih njihovi vjernici zovu izabranima (electi) » ([33]).

Naziv « krstjani » prvi put u Bosni susrećemo na spomen-ploči Kulina bana u crkvi, koju je on podigao osamdesetih godina 12-st. u Milima kod Visokoga. Među drugim potpisnicima na ploči je potpisao svoje ime i Radohna krstjanin: « se pisa radohna kr'stjanin' » ([34]). U kasnijim bosanskim izvorima često se spominju pojedini krstjani ili više njih zajedno. Oni se obično zovu prosto « krstjani », a koji put se tome doda pridjev « pravi krstjani », kao u *Oporuci* gosta Radina ([35]), ili « dobri krstjani », kao u *Batalovu ulomku* (list 4r) ([36]). Dubrovački notar Rusko zabilježio je 21. siječnja 1404 imena petorice krstjana, koje je u Dubrovnik bio poslao kralj Ostoja i bosanski djed Ratko: « Stojan' kr'stjanin', Ratko kr'st'janin', Radosav' kr'st'janin', Radak' kr'st'janin' i Dobrašin' kr'st'janin' » ([37]).

Prema *Oporuci* gosta Radina « pravi krstjani » i « prave krstjanice » bili su « kršteni » ([38]). Gost Radin ne tumači, kakvo je to bilo krštenje, što se od oporuke ne može ni očekivati. Ali iz drugih suvremenih izvora

([25]) StPov I/2, 152
([26]) Gl. gore s. 85, b. 20.
([27]) Gore s. 83-85.
([28]) Gore s. 86, b. 29.
([29]) Gore s. 78, b. 99.
([30]) Gl. gore s. 53-61.
([31]) *Dodatak* na kraju dpela, dolje s. 543-6.

([32]) « Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne ... », VMSM I 20; CDC III 24. Gl. dolje s. 543-6.
([33]) « ... primariis eorum, quos electos vocant, ... », FARLATI IV 257.
([34]) TRUHELKA, *Natpis bana Kulina* 621 sl.
([35]) Gl. dolje s. 543-6.
([36]) « A on' biše mnogo dob[a]r' dobrim ludem' i mnogo slavan' dobrim' kr'stija[ni]m' ... », STOJANOVIĆ, *Jedan prilog* 232.
([37]) StPov I/1, 435.
([38]) « ... kršteniem' koi su prave vjere apostolske praviem' krst'janom' kmetem' i pravijem' kmeticam' krstjanicam' ... », gl. dolje s. 543-6.

znamo, da crkva bosanskih krstjana nije podjeljivala krštenje vodom, kao što je to činila kršćanska crkva, zapadna i istočna, nego takozvano « utješenje » ili « duhovno krštenje », koje se podjeljivalo knjigom i polaganjem ruku (39). U bosanskim izvorima nije nam sačuvan obred podjeljivanja « duhovnoga krštenja » bosanskih krstjana, ali nam je taj poznat i potanko opisan kod njihovih istovjernika na zapadu u *Provansalskom obredniku* (40), koji se čuva u Lionu, i u *Latinskom obredniku,* koji je nedavno našao u Firenci i objavao A. Dondaine (41).

b) *Bosanski krstjani bili su redovnici*

Primajući « utješenje » ili « duhovno krštenje », pravi bi se krstjanin odrekao tvarnoga svijeta i obiteljskoga života i primio bi obvezu zajedničkoga života u postu i pokori (42). Ovakvi su živjeli u zajednici pod starješinom kuće, poput katoličkih redovnika. God. 1203 sedam starješina nastupaju u ime svih bosanskih krstjana kao redovnika i više puta spominju « naša mjesta, gdje bo-ravi zajednica braće », « u svakom našem mjestu », « da stanuje s nama » (43). Vijeće umoljenih u Dubrovniku dne 27. lipnja 1403 bosanske krstjane zove redovnicima: « Patareni zvani redovnici kraljevstva bosanskoga » (44). Na 14. travnja 1442 Dubrovčani pišu bosanskom kralju Tvrtku II, da će postupati s njegovim pokladom, kako naredi u pismu, « koi bude upisao pr'd'redov'nici rim'ske vjere [= franjevcima] ili vjere bosanske [= bosanski krstjani] » (45). Dakle u očima Dubrovčana bosanski krstjani su redovnici kao i franjevci. Deset godina prije toga u pismu svom domorodnom kardinalu Ivanu Stojkoviću Dubrovčani su 5. listopada 1433 pisali: « Patareni, koje Bošnjaci nazivaju redovnicima kraljevstva bosanskoga, rade bi se mogli zvati ljudi bez vjere, reda i pravila » (46). Papa Nikola V (1447-1455) u pismu od 1. veljače 1449 upravljenomu hvarskom biskupu Toma Tomašiću (Tommasini), papinskom poslaniku u Bosni, na osnovu Tomina osobnoga izvještaja, tri puta spominje krivovjerce u Bosni, « koji se redovnicima zovu » (47).

Od početka 15-st. pa do njegovih sedamdesetih godina u Bosni se više puta spominju kuće (hiža, kuća, mjesto; locus, domus), u kojima zajednički žive bosanski krstjani. U dubrovačkom arhivu, *Div. canc. 1466,* zabilježeno je, da je u Podbiogradu kod Konjica živjela patarenska zadruga, kojoj je bio « drugar Cvjetko, također pataren, iz gore navedene družbe » (48). Pisac *Raspreve između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena,* napisane sredinom 13-st. naglasuje, da bosanski krstjani zajednički žive po gorama i u samotnim mjestima (49). I papa Pijo II († 1464) u svom djelu *Cosmographia* zabilježio je, da bosanski krstjani žive u zajedničkim samostanima (coenobia) po zaklonitim gorskim uvalama (50).

(39) Gl. dolje s. 289-92.
(40) RitProv 456b-479b.
(41) DONDAINE, *Un traité* 151-165.
(42) Gl. dolje s. 391-419.
(43) « ... de nostra societate fraternitatis ... qui sunt de nostra societate et loca nostra ... in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commorantur ... nullum deinceps ... manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus », VMSM I 20; CDC III 24 sl. Gl. dolje s. 527-9.
(44) Gl. dolje s. 259, b. 18.
(45) Gl. dore s. 219, b. 23.
(46) Gl. dolje s. 259, b. 18.
(47) « ... nonnulli ejusdem haeresis labe infecti tam nobiles et barones, quam alii, qui religiosi nuncupantur ... », RAYNALDUS IX, ad an. 1449, n. 9 (538).
(48) Gl. dolje s. 363, b. 1 i s. 371, b. 31.
(49) « Tu ergo cum [in] montibus bosne es scissura ... Vos scisi fuistis a nobis et fugistis ad montes nec [uel] lombardie nec [uel] bosne ... et tu in stabulo et inter frascas, in silvis et in montibus ... », RAČKI, *Prilozi* 112 sl. i 129.
(50) « In hac regione [in Bosna] quamplurimum haeretici possunt, quos vocant Manichaeos ... Horum coenobia in abditis montium conuallibus sita feruntur ... », PIUS II, *Cosmographia* 339.

c) Dvostruki samostani

U kućama bosanskih krstjana, koje su se obično nazivale « hiže » prema onodobnom nazivu kuća u zapadnoj Hrvatskoj, živjeli su pod istim krovom muški i ženske, « krstjani i krstjanice ». Takav način života spominje se i u *Ispovijedi bosanskih krstjana* na Bilinu Polju g. 1203. U toj se zajednici starješine bosanskih krstjana obvezuju, da će ženske živjeti potpuno odijeljene od muških, iako će stanovati pod istim krovom: « Ženske, koje su od našega reda, bit će odijeljene od muških i u spavaonicama i u blagovaonicama i nijedan brat ne će govoriti sam sa samom, radi čega bi se mogla poroditi nepovoljna sumnja ». Starješine su se nadalje obvezali: « ... niti ćemo ubuduće primati nekoga oženjenoga ili koju udatu, ako se ne bi sporazumno među sobom oboje obratilo i zavjetovalo uzdržanje » (51).

O redovničkim zadrugama bosanskih krstjana, u g. 1203, Rački je napisao: « Teško je ... ustanoviti: kojemu su redu pripadali ovi bosanski redovnici. Istočna crkva imala je tada redovnike sv. Vasilija; u zapadnoj je bio red sv. Benka ... Redovnici bosanski mogli su dakle biti ili reda sv. Vasilija ili sv. Benka, od kojih je prvoga bilo i u obsegu zapadne crkve » (52). Potankom analizom duhovnoga krštenja u *Provansalskom obredniku* južno-francuskih albigenza, Božidar Petranović je zaključio, da su « bosanski krstjani » bili redovnici istočno-slavenskoga obredoslovlja i crkve (53). I

(51) « Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri ... Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur », VMSM I 20; CDC III 25; gl. dolje s. 527-9.

(52) Rački, *Bogomili* 394 b. 2.

(53) Petranović 147 sl. 162 sl.; Orbini 388 – mislili su, da je u Bosni bilo monaha sv. Bazilija. Ćorović odlučno pobija Petranovićevo i Orbinijevo mišljenje (GNČ XXXIV 37).

Maja Miletić u svojoj vrijednoj raspravi, govoreći o bosanskim krstjanima priključuje se Petranoviću, samo s tom ogradom, da se u Bosni sačuvala ustanova sv. Bazilija, kakva je bila u 8-st., kada su i u ovom redu postojali dvostruki samostani, muški i ženski (54). To se ne može prihvatiti, jer ne postoji stvarna veza, povjesni kontinuitet, između dvostrukih samostana sv. Bazilija iz 8-st. s dvostrukim kućama bosanskih krstjana g. 1203. Drugi nicejski opći crkveni sabor g. 787, istina, nije ukinuo postojeće dvostruke samostane sv. Bazilija, ali je zabranio osnivanje novih (55). Na osnovu razloga, koje je Nicejski sabor naveo, i red sv. Bazilija brzo je napustio dvostruke samostane, pa takvi nijesu više postojali poslije 9-st., a kamo li početkom 13-st. (56).

Do osamdesetih godina 12-st. u primorskim gradovima nekadašnje bizantske gornje Dalmacije ili Duklje, živjelo je više Bizantinaca: vojnika, državnih službenika, trgovaca i doseljenika. Za svoju vjersku službu, a i zato, da bi se pobožne duše mogle povući u zatišje i samoću, ovi su osnovali nekoliko samostana sv. Bazilija, istočnoga obreda: u Kotoru, Baru, Ulcinju i drugdje (57). Ali

(54) Miletić 55-82.

(55) « Can. 20. Quod non oporteat amodo duplex monasterium fieri: et de duplis monasteriis.

« Ex hoc definimus, minime duplex fieri monasterium; quia scandalum id est offendiculum multis efficitur ... Quae autem hactenus dupla, teneant secundum regulam sancti patris nostri Basilii, et secundum praeceptionem ejus ita formentur. Non habitent in uno monasterio monachi et monachae: adulterium enim intercepit cohabitationem. Non habeat aditum monachus ad monacham, vel monacha ad monachum secreto ad collocutionem. Non cubet monachus in muliebri monasterio, neque singulariter cum monacha convivetur ... », Mansi XIII 437.

(56) Gl. Hilpisch 1-23; Pargoire 21-25; Barlières; Werner 53-76.

(57) Dne 8. siječna 1089 papa Klement III Vibert podvrgava novoj metropoliji barskoj: « ... omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum » (AA I b. 68 s. 21). Samostani « Dalmatinaca » su benediktinski samostani s rimskom službom Božjom na latinskom jeziku; oni « Grka » su bazilijanski

nema nikakva dokaza, da je bilo « grčkih manastira » u čisto hrvatskom zaleđu: u Zahumlju i u sredovječnoj Bosni. K tome valja naglasiti, da su « grčki manastiri » 11- i 12-st. bili u gornjoj Dalmaciji jednostruki, a nikako dvostruki.

L. Petrović u svom djelu *Kršćani bosanske crkve*, izrađenom s mnogo truda i ljubavi, razvio je kao osnovnu misao, da su bosanski krstjani zakržljali nastavak hrvatskih glagoljaških benediktinaca, koji su se povukli u Bosnu za vrijeme progona glagoljice u užoj Hrvatskoj, a napose nakon saveza kraljevine Hrvatske s Ugarskom g. 1102 ([58]). On spominje, da je na zapadu bilo dvostrukih samostana od 6- pa sve do 16-st. Naveo je izvore iz stare hrvatske povijesti, po kojima zaključuje, da su i kod hrvatskih benediktinskih samostana postojali dvogubi manastiri ([59]).

Istina je, da su na zapadu u prvim stoljećima srednjega vijeka, u vezi s tadašnjom općom nesigurnosti za vrijeme seobe naroda, postojali dvostruki samostani ([60]). Međutim crkva je to ograničavala i zabranjivala radi zloporaba, koje su češće kod toga nastajale. Dvostruke samostane bio je obnovio sv. Norbert († 1134), ali ih je već njegov prvi nasljednik zabranio oko g. 1140 ([61]). God. 1203, kada je održan dogovor s bosanskim krstjanima na Bilinu Polju, dvostrukih samostana više nije bilo na cijelom zapadu kod katoličkih redova. Iz hrvatskih pak izvora, koje navodi Petrović, proizlazi, da je u hrvatskim zemljama postojala stalna ovisnost nekih ženskih benediktinskih samostana od onih muških, ali nema punoga dokaza, da su postojali pravi dvogubi samostani pod istim krovom.

samostani s grčkom liturgijom i jezikom u službi Božjoj: samostani « Slavena » su hrvatski benediktinski samostani sa rimskom službom Božjom na staroslavenskom jeziku.

([58]) Petrović 149-165.

([59]) N. dj. 153-155.

([60]) Gl. gore b. 56.

Dvostruki samostani kod « krstjana » u Bosni, kao kod zapadnih katara i albigenza, nastali su na osnovu apostolskoga i staro-kršćanskoga običaja, da i ženske pomažu kršćanske vjerovjesnike u širenju vjere. Kako je zabilježio Everwin von Steinfeld, u pismu sv. Bernardu g. 1143/44, katarski su vjerovjesnici iz početka vodili ženske, da ih pomažu u širenju sljedbe ([62]). Kada su se pak ti propovjednici u nekoj zemlji stalno naselili i osnovali svoje vlastite kuće, i ženske pomoćnice stanovale bi s vjerovjesnicima pod istim krovom. Iz toga su se razvili pravi dvostruki samostani, najprije kod starih maniheja, a onda kod bogomila, istočnih i zapadnih. Kod starih maniheja « izabranici », kako su se zvali njihovi pravi članovi, muški i ženski, stanovali su pod istim krovom u dvostrukim samostanima ([63]). Tu su ustanovu sa vjerskim sustavom bogomili preuzeli od maniheja, pa u tom starom manihejskom običaju valja tražiti korijen i postanak dvostrukih samostana kod bosanskih bogomila.

Dvostrukih samostana bilo je kod francuskih sljedbenika Petra Valda (g. 1173). Kad je papa Inocencije III uspio da obrati jedan ogranak novomanihejskih katara u sjevernoj Italiji pod imenom « poniznika katoličkih » (humiliati catholici) i jedan ogranak valdenza pod imenom « lionskih siromaha » (pauperes lugdunenses), on je jednima i drugima dopustio dvostruke samostane. Držeći se već stečenoga iskustva s « poniznicima katoličkim » u sjevernoj Italiji, kojima je papa Inocencije pred dvije godine, 12. lipnja 1201, potvrdio pravila i dopustio dvostruke samostane, papin legat

([61]) Gl. Erens, *Prémontrés*, u DTC 13/1, 2-13.

([62]) « Isti apostolici Satanae habent inter se feminas (ut dicunt) continentes, viduas, virgines, uxores suas, quasdam inter electas, quasdam inter credentes; quasi ad formam apostolorum, quibus concessa fuit potestas circumducendi mulieres », PL 182, 679 sl.

([63]) Gl. *Kephalaia*, c. 85, I 208, 28 sl.; c. 87, s. 217, r. 12 sl.; c. 91, s. 229, r. 10; itd.

Ivan de Casamare nije bosanskim krstjanima pravio poteškoća radi dvostrukih samostana, samo ih je obvezao na stalne propise opreznosti, koje je papa g. 1201 unio u pravila spomenutih « poniznika katoličkih » (64).

Iako u sačuvanim izvorima nema govora o ženskim članovima bosanske crkve, « krstjanicama », od krstjanske *Ispovijedi* 1203 do početka 15-st., to se ipak ne može razborito tvrditi, da takvih nije bilo za sve to vrijeme. Sredinom 15-st., kada izvori ponovno počinju govoriti o ženskim članovima bosanskih krstjana, vidimo, da su te bile brojne i nalazile se na mnogim mjestima, a to nam govori, da se stari običaji od prije g. 1203 nijesu prekinuli ni slijedećih stoljeća. Iz *Oporuke* gosta Radina Butkovića vidimo, da se u njegovoj službi i okolici nalaze tri krstjanice uz tri krstjanina (65). Humanistički pisci Eneja Silvije Piccolomini (papa Pio II, 1406-1464) (66), M. A. C. Sabellius (1436-1506) (67) i R. Volaterranus (1451-1522) (68) zabilježili su vijesti, da po krstjanskim samostanima u Bosni žive ženske, i to odlične gospođe, ali samo privremeno poslužujući krstjane u samostanima iz zavjeta, koji bi s dopustom muževa učinile u bolesti. Takvih zavjeta moglo je biti. Taj se običaj kod katolika u Bosni i Hercegovini sačuvao sve do u novije doba, ali samo za muške osobe. Osobno znam, da je do zadnjega rata više mladića iz zavjeta služilo besplatno po 6 mjeseci ili cijelu godinu po samostanima i župskim stanovima u Hercegovini. U srednjem vijeku kod bosanskih krstjana, budući da

(64) Tiraboschi 135 i 139; Zanoni 93-100.
(65) Gl. dolje s. 543-6.
(66) « Horum [manichaerum in Bosna] coenobia in abditis montium conuallibus sita feruntur, in quibus aegrotantes matronae seruituras se sanctis viris, si euaserint, ad certum tempus deo vouent. Redditae sanitati, permittentibus viris vota persoluunt, promiscue inter monachos praefinito tempore viuentes », *Cosmographia* 339.
(67) Sabellicus 949; Matasović 237.
(68) Volaterranus 289; Matasović 239.

su imali dvostruke samostane, i ženske su iz zavjeta mogle služiti u tim kućama. Na osnovu navedenih humanističkih i domaćih dubrovačkih izvora i Mavro Orbini zabilježio je, da su bosanski krstjani primali ženske iz zavjeta, da s njima žive pod istim krovom (69). Za ovo pitanje osobito je važno pismo Eugena IV od 3. srpnja 1446, u kojemu se veli, da u Bosni u mnogim mjestima pobožni kršćani, muški i ženski, stanuju zajedno u stanovima, koje im je biskup označio, ili privatno u svojim kućama živeći « u čistoći i pokori », a ne pripadaju nijednom odobrenom crkvenom redu (70). Ovdje se je moralo raditi o bosanskim krstjanima i krstjanicama, koji su htjeli i nakon svojevoljnoga obraćenja na katoličku vjeru nastaviti živjeti čisto i u pokorništvu, kao što su živjeli prije obraćenja i to: ili u zajedničkim kućama, muški i ženski, zajedno pod istim krovom, ili svako napose u svojim privatnim kućama.

d) *Bosanski krstjani na dvorovima velikaša i u privatnim kućama*

Kako se vidi iz *Ispovijedi* na Bilinu Polju g. 1203, još početkom 13-st. svi su bosanski krstjani živjeli zajedničkim životom, pod starješinom, u kućama, koje su se hrvatski zvale « hiže », što se na latinski prevodilo sa « domus » (kuća) i « locus » (mjesto) (71). Iz tih kuća oni su i prije 1203 vršili utjecaj na Kulina bana i na bosanski javni i državni život. Ali taj je utjecaj silno porastao odobrenjem ustanove bosanskih krstjana sa strane katoličke crkve na Bilinu Polju g. 1203. Zavedeno tim odobrenjem bosansko plemstvo je za kratko vrijeme gotovo od reda došlo pod utjecaj bosanskih krstjana i pridružilo se njihovoj vjerskoj organizaciji (72).

(69) Orbini 354 (gl. dolje s. 509, b. 32).
(70) Gl. dolje s. 236, b. 8.
(71) A sie pisanie s'vr'ši se u gosti velikoga hiži u Radoslavi », povelja Stjepana II Kotromanića oko g. 1323, WM XI 241; Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 107. Gl. gore s. 222, b. 43
(72) Gl. gore s. 166-68.

Neumornim radom rimskih papa, izravno i preko dominikanskih, a kasnije franjevačkih misionara, katoličkoj crkvi uspjelo je povratiti i u svom krilu trajno održati bosansku bansku, pa kraljevsku obitelj Kotromanića (73), ali je velika većina bosanskoga plemstva ostala patarenska. Do humanizma u 14-st. u cijelom zapadu jedini je naobraženi stalež bio svećenički. Radi toga su klerici raznih stepena bili na vladarskim i plemićkim dvorovima po cijeloj Evropi, ne samo duhovnici nego i tajnici i najutjecajniji savjetnici i službenici. Na dvoru bana Stjepana II Kotromanića spominje se g. 1347 njegov katolički kapelan ciparski svećenik Juraj de Berito (74). Tvrtko I imao je na dvoru svećenika Ratka, koji mu je neko vrijeme bio i protovestijar, a kasnije biskup u Trebinju (75). Na dvoru kralja Dabiše g. 1392 spominje se kapelan Milac (76). U službi Stjepana Ostojića i Tvrtka II bio je franjevac Stjepan, po svoj prilici onaj isti, što je g. 1434 postao drugim srebreničko-visočkim biskupom (77). Dne 18. lipnja 1447 papa Nikola V dopustio je kralju Tomašu, da uzme dva franjevca za svoje kapelane, koje će moći upotrebljavati i u diplomatskim poslovima. Pod istim datumom slično je dozvolio Nikola V i Jurju Vojslaviću Hrvatiniću, vojvodi Donjih Kraja (78).

Kao što su banovi, pa kraljevi bosanski i katolički velikaši u Bosni imali svoje dvorske katoličke kapelane, tako su i velikaši, sljedbenici bosanske crkve, htjeli imati na svojim dvorovima duhovnike svoje vjere, bosanske krstjane. Ovi su u početku bili učitelji i duhovnici, ali brzo su im postali i utjecajni savjetnici i službenici i u državnim poslovima u njihovim pokrajinama. Koncem 14- i početkom 15-st. krstjanin Hval bio je u

(73) Gl. Mandić, *BiH* I 226 i dalje.
(74) *Listine* II 443; AB 29 (159).
(75) Gl. Farlati VI 296; AfSPh 19 (1897) 560; Pandžić
(76) « ... capellanus Milac », Pucić II 33; AB 51 (272).
(77) Jorga II 162 sl. 211. Gl. također Mandić, *BiH* I 492.
(78) VMH II 235; BFns I 539 (1070).

službi splitskoga hercega i velikoga bosanskoga vojvode Hrvoja Hrvatinića, za kojega je prepisivao vjerske knjige (79). I Stanko Kromirjanin, dijak-krasnopisac tepčije Batala, koji je g. 1393 prepisao *Batalovo evandelje* i na kraju rukopisa zabilježio imena svih bosanskih djeda, koji su dotle upravljali bosanskom crkvom, morao je biti bosanski krstjanin (80). Vlatko Tumarlić, pratilac i pouzdanik Pavla Radinovića, koji je Pavla nakon njegove pogibije g. 1415 pokopao u Vrhbosni (81), bio je također bosanski krstjanin. Dne 25. siječnja 1423 gost Miaša s Vukcem Hranićem pregovara s Dubrovčanima u ime velikoga vojvode Sandalja o prodaji polovice Konavlja (82). Starac Dmitar bio je u službi velikoga vojvode Sandalja Hranića, kojega je on 17. veljače 1423 slao kao svoga poslanika u Dubrovnik (83). Glasoviti gost Radin Butković još kao prosti krstjanin stupio je u službu vojvode Radosava Pavlovića. Taj se u njegovoj službi spominje 31. ožujka 1422, a 25. listopada 1432 Radosav ga je poslao u Dubrovnik na čelu svoga poslanstva, da s Dubrovčanima sklopi mir (84). Do koju godinu Radin je postao « starac », starješina neke kuće bosanskih krstjana i prešao u službu obitelji Kosača. Od g. 1438 do g. 1445 starac Radin češće se spominje kao poklisar vojvode Stjepana Vukčića Kosače (85). 25. studenoga 1442 « starac Radin » spominje se i u testamentu kneginje Jelene, udovice Sandalja Hranića Kosače (86). U povelji hercega Stjepana od 19. srpnja 1453 Radin nosi naslov « gost » i herceg ga ističe između svih « poglavitih krstjana » kao osobu svoga posebnoga povje-

(79) Gl. gore s. 103-6.
(80) Gore s. 110-114.
(81) Jorga II 151.
(82) N. mj. 211.
(83) StPov I/1, 369 371 373 583.
(84) Pucić I 166; GZM XXIII 355; WM XIII 52 sl.; StPov I/1, 628.
(85) StPov I/2, 46 48 64 60 sl.
(86) N. dj. I/1, 396.

renja (87). U svojoj oporuci od 5. lipnja 1467 herceg Stjepan spominje gosta Radina kao prvoga od svoja tri najvjernija službenika i ukućanina (88). God. 1466 u službi su hercega Stjepana i krstjanin Tvrdisav i Cerinka (89). God. 1454 u službi bosanskoga vojvode Petra Pavlovića spominje se « gost Radosav Bradijević » (90). Ovaj je 15. srpnja 1454 zajedno sa « gospodinom starcem Radosavom unukom » jamčio Dubrovčanima za ispunjenje ugovora između Petra Pavlovića i Dubrovčana (91). « Starac Radosav unuk » mora da je bio sin jednoga od braće vojvode Petra Pavlovića.

U službi bosanske vlastele krstjani su obavljali ne samo tajničke i diplomatske službe, nego su se bavili i gospodarskim poslovima svojih gospodara. God. 1422 krstjanin Radovac brine se za ljetne prihode vojvode Radosava Pavlovića u Konavljima (92). Krstjanin Radašin Vukšić s tri kneza podiže danak, koji su Dubrovčani plaćali Radosavu Pavloviću (93). « Gojsav gost patarenski », bio je carinik vojvode Stjepana Vukčića, i dubrovačkim trgovcima Andriji Pribiniću i Milošu Pribiloviću izdao je 8. siječnja 1441 sprovodni list za robu u vrijednosti od 758 perpera (94).

Da bolje razumijemo ovakvo djelovanje bosanskih

(87) N. dj. I/2, 68.
(88) « tri od' slug' i kućani mojeh' vjerovanijeh' od' redovnikov' mojeh' gospodina gosti radina i gospodina mitropolita i kneza pristava vukotićja », N. dj. I/2, 89. – David je bio metropolit u Mileševu, u negdašnjoj zapadnoj Raši. To je mjesto sa cijelim Podrinjem g. 1373 osvojio bosanski ban Tvrtko I. U drugoj četvrti 15-st. Podrinjem i Mileševom neposredno su vladali Sandalj Hranić i njegov sinovac Stjepan Vukčić Hranić. Kada je to mjesto prije g. 1444 palo u turske (gl. THALLÓCZY, *Studien* 631), metropolit David pobjegao je iz Mileševa na dvor svoga gospodara, hercega Stjepana, i ostao je trajno u njegovoj službi.
(89) StPov I/2, 82.
(90) N. dj. 146 sl. i 149.
(91) N. dj. 151.
(92) N. dj. 3.
(93) MS 397.
(94) Gl. dolje s. 374, b. 41.

krstjana, valja upozoriti na slična zanimanja katoličkih humilijata ili poniznika na zapadu, koji su proizašli iz krila patarenskoga. Radi njihove spreme, radinosti i poštenja u 13-, 14- i 15-st. mnoge su općine i velikaši u sjevernoj Italiji humilijate upotrebljavali, između ostaloga, i kao nadzornike tržnica, mjera i utega, kao gradske blagajnike i obskrbnike gradova sa životnim namirnicama i slično (95).

Krstjani u privatnim službama bosanske gospode iz početka su sigurno podržavali veze sa svojom redovničkom zajednicom, i samo privremeno obavljali povjerene im zadaće od velikaša. Ali s vremenom te su veze sa zajednicom sve više blijedile i krstjani su sve dulje izbivali iz svojih « hiža », samostana, i zadržavali se na dvorovima velikaša, dok se nije razvio bosanski dvorski krstjanin, tipa gosta Radina, koji istina još ima i nosi naslov « gost », ali trajno boravi na dvoru hercega Stjepana ili pak u svojoj vlastitoj kući u Dubrovniku, da se na koncu u svojoj oporuci ni ne sjeti svoje redovničke zajednice. S imetkom, koji je stekao većinom svojim diplomatskim posredništvom s Dubrovčanima, on u svojoj oporuci raspolaže samostalno kao i svaki slobodni čovjek posjednik, namjenjujući svoje imanje svojoj rodbini, poslugi i prijateljima (96).

S povjesne i vjerske strane daleko je značajnija pojava krstjana po privatnim kućama u širokim narodnim redovima, nego postojanje spomenutih krstjana, dvorskih službenika. Kako iz suvremenih izvora razabiremo, najkasnije koncem 14-st. ili početkom 15-st. ustanova « pravih bosanskih krstjana » i « pravih krstjanica » prekoračila je samostanski prag i raširila se u široke narodne krugove. Gost Radin, koji u svojoj oporuci g. 1466 ne ostavlja ništa samostanu, naređuje da se prvi dio njegova « zadušja » dijeli: « krštenijem' ... praviem' krst'janom' kmetem' i praviem' kmeticam'

(95) ZANONI 203-243.
(96) Gl. dolje s. 543-6.

krstjanicam' ... a navlašno da se toj dijeli starijem kmetem' i kmeticam' ... krst'jane ili krstjanice, koi grijeha ne ljube ... ». Gost Radin nareduje, da se ovima dijeli milostinja od 3-8 perpera iz njegova « zadušja » (1).

U vrijeme gosta Radina u BiH društvo se dijelilo na: velmože, vlastelu, vlasteličiće i kmete. Govoreći o svemu pučanstvu u svojoj oblasti ove društvene slojeve izbraja herceg Stjepan u povelji od 19. srpnja 1453, u kojoj se izmiruje sa svojom ženom Jelenom i sinom Vladislavom. On veli: « i inijem vsim' plemenitim' ljudem' humske zemlje i vsakoje vr'ste ljudem' ... ili je tko vlastelin', ili vlasteličić, volja kmetić' ... » (2). Ovima valja nadodati, velmože, koje herceg Stjepan ne spominje, jer je u njegovoj Hercegovini tada bio takav on sam. Vlastela su bili veći samostalni posjednici, vlasteličići sitni posjednici ili slobodni seljaci, a kmetići ili kmeti široki siromašni narodni sloj, koji je živio na vlastelinskim zemljama, obrađivao ih i davao svome gospodaru, uz druge obveze i usluge, četvrtinu ili trećinu cijele ljetine (3). Ovaj društveni sloj naroda bio je u 14- i 15-st. u BiH najbrojniji i snaga tadašnje gospode, vlastele, osnivala se na većem ili manjem broju ovih ovisnih kmetova.

Još od sredine 13-st. bosanski krstjani samostanci dobili su toliki ugled u Bosni, da su ih u društvenom životu izjednačivali i častili kao najuglednije ljude u zemlji. Počevši od povelje bana Stjepana II Vukoslavu Hrvatiniću g. 1323 (4) pa do oporuke gosta Radina g. 1466 (5), u svim bosanskim izvorima ne samo djedu bosanske crkve i njegovim užim suradnicima, strojnicima, nego i svim bosanskim krstjanima samostancima daje se počasni naslov « gospodin » (dominus), kojim se tada častilo kraljeve, državne velikaše, biskupe i slične odličnike.

(1) Gl. dolje s. 543-6.
(2) StPov I/2, 66 sl.
(3) Gl. Mandić, *BiH* III 24-42 62-96.
(4) WM XI 241; Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 106 sl.
(5) StPov I/2, 153-156; gl. dolje s. 543-6.

Ako gost Radin u svojoj oporuci govori o krštenima, pravim krstjanima, kmetima i kmeticama, to nijesu mogli biti tadašnji samostanski krstjani, koje se nazivalo i častilo kao gospodu, nego to su krstjani i krstjanice iz kmetskih redova, koji su primili duhovno krštenje i sve obveze savršenih vjernika bosanske crkve, ali radi svoje neukosti i velikoga broja, a moguće i radi samoga društvenoga položaja, nijesu bili primljeni u hiže ili samostane bosanskih krstjana. Takvi su živjeli za se, u svojim kućama, po selima, među radnim kmetskim svijetom. Da se u Radinovoj oporuci ne radi o samostanskim krstjanima, nego o krstjanima, koji su i nakon duhovnoga krštenja i dalje živjeli siromaški od rada svojih ruku kao i drugi kmeti, govori nam odredba Radinova, da se krstjanima i krstjanicama kmetovima daje milostinja od 3 do 8 perpera, i to navlastito onim starijima, koji ne mogu kao mladi sami sebe izdržavati svojim radom (6). Samostanske krstjane, mlade i stare, bosanski su kraljevi i velikaši bogato opskrbljavali (7) i takvima nije bila potreba, da im se daje milostinja Radinova « zadušja » u iznosu od kojega perpera.

Da je početkom 15-st. bio znatan broj pravih krstjana, muških i ženskih, po privatnim kućama izvan krstjanskih samostana, govori nam i pismo pape Eugena IV od 3. srpnja 1446. U tom pismu, upravljenom bosanskom franjevačkom vikaru fra Fabijanu iz Bača i njegovoj braći, kaže se, da je papa « čuo, da u raznim mjestima bosanske vikarije premnoge osobe obojega spola, koje ne pripadaju nijednomu od crkvenih odobrenih redova, u čistom životu Svevišnjemu pohvalno služe, neke u vlastitim kućama, a neke u mjestima, koje su odredili mjesni biskupi ». Budući da te osobe žive sličnim životom kao u nekim kućama franjevačkoga trećega reda u Italiji, i voljne su po pravilima toga reda živjeti, papa dozvoljava bosanskim franjevcima, da mogu podići « jed-

(6) Gl. navedena djela.
(7) Gl. gore s. 85, b. 23.

nu, dvije, tri, četiri, dotično toliko kuća, koliko im se bude činilo prikladno, u zgodnim pak i pristojnim mjestima za stanovanje i uporabu takvih osoba, koje budu voljne na spomenuta pravila se zavjetovati ». Takvima se daju sve « povlastice, milosti i dopusti, koje uživaju kuće trećega reda u Italiji ». Papa određuje, « da osobe obojega spola, koje prihvate pravila i htjednu zajednički živjeti, budu pod vašom brigom i upravom » ([8]). Ako je u raznim mjestima u bosanskoj vikariji stvoren pokret « premnogih osoba obojega spola », koje « u čistom životu Svevišnjemu pohvalno služe », neke u vlastitim kućama, druge u zajedničkim domovima, to nije moglo biti bez pobude i rada koje jače organizacije u zemlji. Mi pak znamo, da od sredine 14-st. na području sredovječne Bosne i Zahumlja nije postojala nikakva redovnička organizacija, osim katoličkih franjevaca i bogomilskih krstjana. Ako gore spomenuti ljudi i žene, koje « u čistom životu Svevišnjemu pohvalno služe », nijesu bili, kako se iz svega vidi, od franjevaca na taj put dovedeni, to su morale biti zajednice i privatnici bosanskih krstjana, koji su bili obraćeni na katoličku

([8]) « Et cum, sicut etiam accepimus, in diversis locis dictae vicariae quamplures sint utriusque sexus personae sub vitae castimonia, nullum tamen ex ordinibus approbatis professae, Altissimo aliquae in propriis, quaedam vero in locis de licentia dioecesanorum locorum ad id deputatis laudabiliter famulantes ... in aliquibus domibus in communi ad instar et ad similitudinem ac in omnibus et per omnia iuxta modum et formam nonnullorum domorum eiusdem tertii ordinis in Italia consistentium ac privilegia, gratias et indulta eis per Sedem praedictam vel alias concessa vivere ferventius concupiscant, quod dictus vicarius seu fratres per eum ad hoc pro tempore deputati etiam unam, duas, tres, quatuor aut plures et tot, quot eis expedire videbitur, domos, in locis tamen ad id congruentibus et honestis, pro personarum huiusmodi dictam regulam profiteri volentium usu et habitatione perpetuis ... fundandi, construendi et in eis vivendi licentiam personis regulam profiteri volentibus huiusmodi concedere possint libere et licite, quodque regulam profitentes et in communi viventes personae utriusque sexus huiusmodi sub cura et regimine vestris degant ... », *BFns* I 496 s. (1006).

vjeru. Eugen IV veli, da su nekima od tih, koji su htjeli zajednički živjeti, « mjesni biskupi » odredili mjesta i kuće, gdje će zajednički živjeti. Ti biskupi, koji su u prvoj polovici 15-st. djelovali na današnjem području BiH, bili su: srebreničko-visočki, duvanjski, splitski (Hlivno), makarski, korčulansko-stonski, dubrovački i trebinjski. Nakon nestanka zapadnog raskola (1378-1417) u cijelom katoličkom zapadu, pa i u Bosni, nastao je novi duhovni život. U Bosni je bila ustanovljena nova biskupija srebreničko-visočka ([9]). Bosanskoj vikariji dao je novi polet revni vikar sv. Jakov Markijski ([10]). I bazelski sabor poduzeo je mjere, da Bosnu privede u krilo opće crkve ([11]). Od g. 1421 do 1445 Bosnom vlada najprije dobar katolički kralj Tvrtko II (1421-1443), a iza njega obraćeni pataren kralj Tomaš (1443-1461) ([12]). Od 1439 do 1461 u Bosni radi revni hvarski biskup Toma Tomašić (Tommasini) kao posebni i stalni papinski legat ([13]). Složnim radom svih ovih čimbenika na katoličku se vjeru obratilo mnogo pripadnika « bosanske crkve », ne samo vjernika, nego i bosanskih krstjana, koji su u to doba živjeli po samostanima i po privatnim kućama, muških i ženskih. Ovi su htjeli od sada kao katolici « Svevišnjem služiti » u « čistom životu » kao i prije, jedni u dvostrukim samostanima, muški i ženske pod istim krovom, drugi u svojim privatnim kućama. Onim su prvima mjesni biskupi, napose srebreničko-visočki, našli kuće i u njih ih smjestili. Ali kada je g. 1445 ili početkom 1446 umro srebreničko-visočki biskup Toma ([14]), franjevci bosanske vikarije htjeli su, radi veće sigurnosti, obraćene krstjane, i one u zajedničkim kućama i u privatnima, priključiti svojoj duhov-

([9]) Gl. Mandić, *BiH* I 475-93.
([10]) Gl. gore s. 39-40.
([11]) Gl. gore s. 40 sl. i dolje s. 488.
([12]) Gl. Mandić, *BiH* I 3111-23.
([13]) Gl. AB 202 (856) 206 (870 i 872 sl. i dalje do 241 (1014).
([14]) Gl. Mandić, *BiH* 492.

noj organizaciji kao samostanske trećoredce ili pojedine osobe, koje žive za se. U tom smislu pohitjeli su izvjestiti papu Eugenu IV i od njega ishodili bulu od 3. srpnja 1466. Papu su pak izvijestili o postojanju tih pobožnih duša, ali vjerojatno namjerno nijesu istaknuli, da su to nekadašnji patareni, da im ne bi tko na papinskoj kuriji zamjerio, što traže, da se takvi priključe franjevačkom redu.

e) « Dobri ljudi » ili vjernici bosanske crkve

Kako smo gore spomenuli, govor Radin dijeli pripadnike svoje « prave vjere apostolske », « naše zakona », na « krštene », prave krstjane i prave krstjanice, i na « dobre muže » (15). Prvim nazivom označavalo se prvi razred članova bosanske crkve, koji su primili duhovno krštenje, a drugim vjernike, koji još nijesu bili krštени. U bilješci tepčije Batala pripadnici se bosanske crkve nazivlju « dobri krstjani » i « dobri ljudi » (16). U dubrovačkoj listini od 30. travnja 1404 navode se Poljičani: « patarení, baroni et boni homení » (17). Ovaj zadnji naziv je prijevod hrvatskoga izraza « dobri ljudi », a istovjetan je s « dobrim mužjem » govora Radina. Oba ova izraza: « dobri ljudi » i « dobri muževi » imaju isto značenje, koje se na latinski prevodi sa « boni homines ». Iz navedenih svjedočanstva nedvojbeno se vidi, da su bosanski krstjani « dobrim ljudima » zvali svoje vjernike, koji su prihvatili njihovu nauku, ali još nijesu bili primili savršenijega duhovno krštenje.

Naziv « dobri ljudi » postojao je i prije pojave bosanskih krstjana. Već od ranoga srednjega vijeka u zapadnoj Europi, uključivši tu i hrvatske zemlje, « dobrim muževima » nazivalo se: razborite, poštene i istinoljubive osobe, koje je narod birao, da kao opće poštovani ljudi, kojima će svatko vjerovati, posvjedoče ili donesu odluku u raznim sporovima i tužbama (18). Takvi su se ljudi u srednjovjekovnom hrvatskom jeziku nazivali « vonitci », koji su se « vonili » ili zakleli, da će istinu posvjedočiti ili istinito suditi. O tim ljudima braća Šenkovići, Bjelak i Radić, u svojoj poveljи od 15. travnja 1391. zapisali su: « Poznamo va istinu po starieh' pismieh' i po starieh' pametarieh', dobrieh' ludeh', koi su čuli od edinoga kolina do drugoga i po vidoštieh' biliezih' i znamenj' » (19). Ovakove se ljude u Bosni često nazivalo « dobri Bošnjani », zamjenjujući opću imenicu « ljudi » s određenom « Bošnjani ». I bosanski su krstjani, koji su svoje vjernike obično zvali « dobri ljudi » ili « dobri muži » te opće nazive koji put zamjenjivali s određenim imenom i svoje vjernike nazivali « dobri Bošnjani ». Tako kralj Tomaš u svojoj poveljи od 22. kolovoza 1446 kaže, da je ono sud bosanske crkve (« predasmo ih ... u ruke crikovne »), što bude dovođeno « ... tempo-dinom' đidom' i crikvom' bosanskom i dobrimi Bošnani » (20).

Stare, opće nazive i [illegible] « dobri ljudi » ili « dobri Bošnjani », izabrali su bosanski krstjani kao posebno ime svojih vjernika, kao što su uzeli i sami za se staro i opće častno ime « krstjani » i « krstjanice ». Tim su htjeli reći, da je njihova nauka prava i da je svaki njihov vjernik čestan i vjerodostojan čovjek.

Ovdje valja napomenuti, da su bosanski krstjani često upotrebljavali i naziv « ljudi Božji ». U rukopisu bilješčama *Srećkovićeva evanđelja* taj naziv dolazi tri puta (21). Ali kako se iz tih bilježaka vidi, ovo nije bio isključivi naziv samo za vjernike, nego je obuhvaćao sve članove bosanske crkve, prvoga i drugoga reda, prave krstjane i vjernike.

(15) Gl. gore s. 101 sl.
(16) Gl. gore s. 221, b. 36.
(17) Pucić I, pril. VII.

(18) Gl. Mandić, *BiH* III 24-42.
(19) MS 217.
(20) N. dj. 440.
(21) *ARSPh* XXIV 176-78; Solovjev, *Vjersko učenje* 21 sl.

f) *Razne vrste vjernika bosanske crkve*

Gost Radin u svojoj oporuci jasno i nedvojbeno tvrdi, da je među samim « dobrim ljudima » ili vjernicima bosanskh krstjana bilo razlika, dotično da su se i ti dijelili na više vrsta. Radinove su riječi: « tko bi bili uboži dobri muž'je od' koje su godije vr'ste » ([22]). Gost Radin potanje ne nabraja razne vrste « dobrih muža » ili « dobrih Bošnjaka », niti se ti navode u kojemu drugom sačuvanom izvoru iz Bosne. To pitanje dosada nije obrađeno ni raščišćeno ni u zapadnoj literaturi ni za zapadne novomaniheje. Na osnovi *Poslanice lieške crkve* papi Luciju II (1144/45) i drugih izvora na zapadu se do danas prihvaćala razdioba pripadnika novomanihejske sljedbe na pripravnike ili slušače (auditores), vjernike (credentes) i savršene (perfecti) ([23]). Ali iz *Provansalskoga obrednika* mora se zaključiti, da je i na zapadu među francuskim albigenzima bilo više vrsta vjernika, kao što tvrdi gost Radin za bosanske « dobre muže ». Prije primanja katarskoga duhovnoga krštenja *Provansalski obrednik* spominje ove stupnjeve vjernika: 1. vjernike (cresentz, credentes); 2. posnike (apstinentes); 3. očenašnike, kojima se nakon posta predavao Očenaš ([24]). Kako iz drugih izvora znamo, ove zadnje dvije vrste vjernika, posnici i očenašnici, bile su neposredna priprava za primanje duhovnoga krštenja ili utješenja (consolamentum) ([25]). U stanju pak pobožnih vjernika mogao je netko ostati sve do svoje smrti. Na ove tri vrste vjernika mislio je gost Radin, kada je spomenuo « dobre muže » raznih vrsta. U Bosni kao i na zapadu najveći broj vjernika nalazio se u prvom stupnju kao jednostavni vjernici (credentes simplices). Oni pak, koji su se bili odlučili primiti duhovno krštenje (consolamentum), stupili bi u drugi i treći stupanj, da se postom i molitvom pripreve na konačno primanje u red savršenih krstjana.

([22]) Gl. dolje s. 543-6.
([23]) Schmidt II 91-103; Guiraud I 107-142; Borst 202-213.
([24]) Rit prov 473a.
([25]) Gl. dolje s. 281-85.

g) *Obaveze vjernika i obred poklona*

Katarski obrednici *Provansalski* u Lionu i *Latinski* u Firenci, donose obred primanja samo u treći stupanj vjernika, za predaju Očenaša ([26]). Ali nema sumnje, da su i posnici, dapače i obični vjernici bili primani u bogomilsko-katarsku crkvu posebnim, strogo utvrđenim obredom ([27]). Svaki vjernik kod svoga primanja obvezao bi se, da će živjeti dobrim kršćanskim životom i da će nasljedovati prave krstjane: u pokori, u pošteniu i istinoljubovosti. Obećao bi usto, da će primiti utješenje barem na času smrti. Ovu svoju obvezu svaki bi vjernik i pismeno potvrdio, što su katari nazivali « convenientia » (dogovoreno) ili « pactum » (ugovor). Ovu obvezu vjernici bi ukratko ponavljali svaki put, kada bi susreli kojega savršenoga člana sljedbe iskazujući mu poklon ili adoraciju.

Obred poklona, koji su sve vrste vjernika novomanihejske sljedbe činile pred savršenima, pravim krstjanima, potanko je opisan u zapadnim izvorima ([28]). U *Radosavovu obredniku* niti u kojemu drugom sačuvanom bosanskom izvoru nema o tom govora, ali je taj obred bez sumnje i u Bosni postojao. On se prvi put spominje g. 1372, kada je Bartul Alvernski pitao papu Grgura XI, kako će postupati s obraćenim vjernicima bosanskih krstjana, ako se i dalje « klanjaju krivovjercima i opslužuju njihov obred ustima, a ne, kako oni kažu, srcem ». Papa je dao odgovor, da se takvi ne smiju smatrati katolicima, niti im se smije dijeliti odrješenje u sv. ispovijedi ([29]). To je bio uzrok, da su franjevci

([26]) RitProv 473a-475b; RitLat 151-156.
([27]) Gl. dolje s. 281-85.
([28]) Dolje s. 274-81.
([29]) « Ad XXIum articulum, in quo queritur: vtrum conuersi ad fidem si adorent hereticos et obseruent ritus eorum ore non

g. 1445 uskratili sakramente bosanskom kralju Tomašu, koji je i nakon obraćenja na katoličku vjeru iskazivao klanjanje prvacima crkve bosanskih krstjana. Tomaš se preko svoga izaslanika branio u Rimu, da on to čini vanjskim načinom, a ne srcem, prema starom bosanskom običaju i radi političke nužde, budući da su manihejci u Bosni brojni i moćni. Pismom od 3. studenoga 1445 papa Eugen IV naredio je Tomi Hvarskome, stalnom papinskom legatu u Bosni, da pomno stvar ispita i prema nahodu da dade upute i kralju Tomašu i bosanskim franjevcima ([30]). Kralju Tomašu uspjelo je uvjeriti papinskoga legata, da on poklon čini po starom bosanskom običaju i iz uljudnosti. Posredovanjem papinskoga legata franjevci su se izmirili s kraljem ([31]) a papa je pismom od 30. srpnja 1445 preporučio kralja Tomaša Janku Hunjadi, upravitelju ugarsko-hrvatskoga kraljevstva ([32]).

I katolički sredovječni pisci, koji su pisali o zabludama bosanskih krstjana, spominju obred poklona ili adoracije u Bosni. Tako pisac *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga* ([33]), *Popis zabluda bosanskih krstjana* ([34]), sv. Jakov Markijski u svojim govorima ([35]) i kardinal Torquemada g. 1461. Ovaj zadnji u točki 26 piše: « Njihovi prvaci dopuštaju, da im se svjetina klanja tvrdeći o sebi, da su sveti, bez ikakva grijeha, i da u semi imaju duha svetoga » ([36]). Pisac

corde vt ipsi dicunt, ... talibus publice peccantibus, maxime contra fidem, per eosdem confessarios est publica penitencia iniungenda, quia si nolunt eam peragere, ut prefertur, non sunt utique alsoluendi, quia nec sunt corde contriti ... », *Rad* 270, 162.

([30]) Farlati IV 256-58.

([31]) To nam govori daljnji postupak i odnošaj franjevaca i kralja Tomaša.

([32]) VMSM I 395 sl.

([33]) « ... quare adoratis hominem, mortalem, putridum, quem etiam dicitis a dyabolo factum? ... nec aliquam rationem dare potes de vestra adoratione ... », *Starine* I 129.

([34]) Gl. dolje b. 37.

([35]) Pacetti 165 sl.

([36]) « ... reprobat manicheorum errorem, quorum maiores fa-

Zabluda bosanskoga krstjanina, br. 32 ([37]), a tako i neki zapadni polemički pisci i govornici, to osuđuju kao idolopoklonstvo, ali je to stvarno bio istočni način iskazivanja počasti starijemu. Slična počast po dvorskom obredniku iskazivala se rimskim i bizantskim carevima. Po obredniku krunjenja tu počast i danas iskazuju kardinali novoizabranom papi.

3) - *Djed crkve bosanske*

a) *Postanak i značenje imena*

Duhovna glava i starješina crkve bosanskih krstjana u suvremnim izvorima, pisanima hrvatskom ikavicom, zove se « did » i « did crkve bosanske » ([38]) a negda i « episkup crkve bosanske » ([39]).

Hrvatska ikavska riječ « did », a književna « djed », staroslavenskoga je podrijetla. Ta je riječ u staroslavenskom glasila « dêd » i do danas se održala u svim slavenskim jezicima. U ruskome glasi « djed », u češkome « ded », u poljskome « dzjad », u litavskome « dedas » ([40]). Riječ « djed » u svim slavenskim jezicima označuje roditelja dvaju naraštaja u obitelji: sinova i unuka; latinski se prevodi sa « avus », a engleski « grandfather ».

L. Petrović misli, da su bosanski krstjani obiteljski naziv « djed » prenijeli na duhovno polje i svoga vr-

ciunt se adorari a popularibus, dicentes se sanctos esse absque omni peccato et quod spiritum sanctum habent in se ipsis », Torquemada 179.

([37]) « Et faciunt se adorari ut deos dicentes se sanctos et absque omni peccato », *Starine* I 140; *Rad* 270, 169.

([38]) Gl. gore s. 97, b. 78; 103, b. 3; Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 106; StPov I/1, 435.

([39]) « ... takoi pravi gospodin' episkup' cr'kve bosanske ... Pisano je u gospodina episkopa ... », StPov I/1, 435. Gl. gore s. 103.

([40]) Gl. Miklosich 86; *Rječnik* II 434 s.

hovnoga starješinu tim imenom prozvali, slijedeći običaj starih Hrvata, kod kojih se početkom druge polovine 11-st. više puta spominje « djed Hrvata » ([41]). Petrović tvrdi, da je « djed Hrvata » bio duhovna osoba, benediktinski opat, koji je u hrvatskom javnom životu zastupao redovnike benediktinskoga reda, kao što je, njemu naprotiv, « biskup Hrvata », zastupao svjetovno svećenstvo ([42]).

Ovo se tumačenje ne može prihvatiti. U hrvatskim izvorima, u deset-godištu od 1062 do 1072, spominju se četiri « djeda Hrvata »: Voleša ([43]), Ivan ([44]), Družnik ([45]) i Stojana ([46]). Ukoliko se iz tih izvora razabire, « djedi Hrvata » bili su svjetovne osobe, a ne benediktinski redovnici. Petar Krešimir bio je « kralj Hrvata », dakle svih Hrvata, pa ni « biskup Hrvata » nije bio samo predstavnik jedino svjetovnoga klera, nego je bio duhovni otac svih Hrvata, svjetovnih svećenika, redovnika i svjetovnjaka katolika. « Djed Hrvata » isto tako nije bio predstavnik jednoga sloja Hrvata, hrvatskih benediktinskih redovnika, nego je bio na kraljevskom dvoru predstavnik svih Hrvata u svjetovnim poslovima ([47]).

Daleko je vjerojatnije, da su bosanski krstjani primili naziv djeda za svoga duhovnoga strješinu od bugarskih bogomila, kod kojih se starješina sljedbe zvao « dedêc » ([48]), dakle djed. Kod toga je neizravno mogla utjecati na bosanske krstjane činjenica, da se kod Hrvata upotrebljavao naziv « djed » ne samo u strogom obiteljskom životu, nego da se tako zvao i napugledniji predastavnik hrvatskoga naroda u državi Hrvata na kraljevskom dvoru.

b) *Izbor i trajanje službe*

O izboru i trajanju službe djeda bosanske crkve u sačuvanim izvorima nemamo nikakve vijesti. U *Ispovijedi bosanskih krstjana* na Bilinu Polju g. 1203 određuje se, da se novi poglavar bratovštine bira nakon smrti staroga starješine ([49]). Ovo nam govori, da je služba bosanskoga djeda bila doživotna. Na zapadu je kod svih katarskih crkava raznoga smjera, pa i kod onih hrvatsko-bosanskoga reda, pokojnoga starješinu crkve (biskupa) nasljeđivao « veliki sin », a ovoga « mali sin », na što bi svi prisutni savršeni članovi izabrali novoga « maloga sina », kojega bi novi biskup posvetio ([50]). Takav način nastupa službe novoga djeda morao je biti i u Bosni, gdje je također postojala ustanova velikoga gosta i velikoga starca ([51]), što je odgovaralo velikome i malome sinu zapadnih katara i istočnih bogomila. U *Ispovijedi* na Bilinu Polju g. 1203 bilo je određeno, da novoga po-

([41]) Gl. dolje b. 43-46.
([42]) Petrović 142-148.
([43]) DC 62 i 73; *Priručnik* 249 e 254.
([44]) DC 80 i 83 s.
([44]) DC 80 i 83 s.
([45]) N. dj. 93 i 95; CDC II 184.
([46]) DC 96.
([47]) Za bizantske uprave strateg Dalmacije bio je predstavnik bizantskoga dvora u Dalmaciji i zastupnik Dalmatinaca kod carskoga dvora. Kada je Bizant oko g. 1059 ustupio Dalmaciju hrvatskom kralju Petru Krešimiru IV, taj je zadržao dotadašnjega bizantskoga stratega kao stručnjaka u rimsko-bizantskom pravu i posebnog zastupnika svojih novih državljana Dalmatinaca. U to je vrijeme i tim povodom, kako mislimo, nastala ustanova « djeda Hrvata », da taj kao dobar poznavalac staroga hrvatskoga običajnog prava bude zastupnik Hrvata na dvoru općega kralja « Hrvata i Dalmatinaca », dotično kraljevine Hrvatske i Dalmacije.

([48]) « Petra Kapadokiiskago, dedca sredeč'skago ... », *Sinodik carja Borila* 68. – Od starih vremena do danas bugarski narod zove svoje pravoslavne episkope: « dedo vladika » (Ivanov 30). Sredinom prošloga stoljeća zabilježio je fra Grga Martić u *Katoličkom listu*, g. 1858 s. 119, da i bugarski katolici, koji potječu od starih pavlićana, zovu bugarske katoličke biskupe: « Dedo gospodin ».
([49]) « Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum priores cum consilio fratrum deum timentium eligent praelatum a romano tantum pontifice confirmandum », VMSM I 20; CDC III 25; gl. dolje s. 527-9.
([50]) Gl. dolje s. 258-60 322-23 i 331, b. 3.
([51]) Gl. dolje s. 258-60.

glavara, nakon smrti staroga, biraju starješine krstjanskih kuća sa savjetom uglednije braće, a taj izbor da potvrdi papa u Rimu ([52]). Tim je papinski legat Ivan de Casamare htio bratstvo bosanskih krstjana uvesti u kolotečinu novih katoličkih redova u pogledu izbora vrhovnoga starješine i šutke prekinuti dotadašnju bogomilsku uredbu, po kojoj je pokojnoga vrhovnoga poglavara bosanske crkve, djeda, nasljeđivao veliki gost, a ovoga veliki starac. Ali kako vidimo iz *Batalova ulomka*, ova se odredba nije nigda provela u život, nego su novi djedovi bosanske crkve i u buduće nastupali svoju službu po starom bogomilskom običaju ([53]).

Djed kao član krstjanske zajednice i njihov poglavar živio je s drugom braćom u jednoj krstjanskoj hiži. Gdje je bilo prvo, najstrije sjedište bosanskoga djeda, dok je bosanska crkva živjela skrovito, krijući se pred svojim progoniteljima, nemamo nikakve vijesti u izvorima. Prvo poznato sjedište bosanskoga biskupa nalazilo se, kako ćemo vidjeti, u Moištri, u današnjim Gornjim ili Donjim Moštrama, na lijevoj obali Bosne oko 6 milja sjeverozapadno od Visokoga ([54]).

c) *« Nasljednik sv. Petra », « papa » crkve bosanske*

Djed bosanske crkve nije bio prvi među jednakima, kako neki tvrde za biskupe zapadnih novomanihejskih crkava, nego je bio pravi starješina i duhovni otac svih sljedbenika crkve bosanskih krstjana. Dne 8. siječnja 1404 djed Radomir piše Dubrovčanima: « oto poslasmo po vojevodu Pavla naše strojnike i krstjani ... » ([55]). Ove djed Radomir zove svojima; on ih šalje u Dubrovnik i oni ga slušaju i tu se pokazuju kao izaslanici djedovi. Na 30. travnja 1405 Dubrovčani pišu Sandalju Hraniću, velikom vojvodi bosanskome, da je djed « gospodar i duhovni otac vaše crkve bosanske » ([56]). God. 1404 Hval krstjanin zabilježio je na koncu svoga zbornika, da ga je pisac « v' dni episkup'stva i nastavnika i s'vr'šitela cr'kvi bosan'skoi gospodina dida Radomira » ([57]). Tim riječima Hval svjedoči, da su bosanski krstjani svoga djeda držali vrhovnim biskupom, učiteljem i sucem ili upraviteljem crkve bosanske, dotično da taj ima iste osobitosti i vlasti u crkvi bosanskoj, koje su katolici pridavali rimskom biskupu ili papi, učeći i vjerujući, da je papa vrhovni svećenik, učitelj i upravitelj crkve Kristove. Ovu vlast imao je i djed bosanske crkve, jer je on, kako su bosanski krstjani vjerovali, onu vlast, koju je Krist dao sv. Petru kao paglavaru apostola i crkve, primio putem ređenja od svojih predšasnika, koji su u neprekinutom redu nasljeđivali sv. Petra i jedan na drugoga prenosili crkvenu vlast u njihovoj crkvi. Spomenuto vjerovanje bosanskih krstjana, da je njihova crkva sačuvala apostolicitet, tj. pravu Kristovu nauku i apostolsku vlast neprekinutim redom nasljedstva, zabilježio je i gost Radin Butković u svojoj *Oporuci*. On tu svoju vjeru zove: « pravom vjerom apostolskom » ([58]). Radinova vjera ne bi bila apostolska, da bosanska crkva nije držala, da je svoju nauku i svećeničku vlast primila od apostola neprekinutim nasljedstvom svojih crkvenih poglavara ili djeda bosanskih. I bosanski djed Tomaš-Bartul, kada je za vrijeme prve križarske vojne u Bosni koncem g. 1222 pribjegao u južnu Francusku, prikazao se kao papa svih novomanihejа i takvim su ga francuski albigenzi priznali i štovali ([59]). I sama činjenica da su neke katarske crkve u Italiji slale svoje biskupe i viđenije katare na pouku i ređenje u Bosnu ([60]), govori nam, da su talijanski ka-

([52]) Gl. gore s. 245, b. 49.
([53]) Gl. gore s. 110-111.
([54]) Gl. dolje pogl. 6, s. 363 sl.
([55]) StPov I/1, 434.

([56]) « ... lo diedo, che è signor e padre spirituale de la glexia vostra di Bosna », Jorga II 107.
([57]) Rakči, *Prilozi* 101.
([58]) StPov I/2, 153. Gl. dolje s. 543-6.
([59]) Gl. gore s. 62-71.
([60]) Gore s. 54 sl. 91-95.

tari u bosanskom djedu gledali nešto više nego je bio obični katarski biskup, dotično da su ga smatrali « papom » svoje sljedbe.

Da su bosanski krstjani vjerovali i učili, da je njihov djed namjenik Kristov na zemlji i nasljednik sv. Petra, to su zabilježili i katolički pisci, koji su pobijali zablude bosanske novomanihejske crkve. Papa Inocencije IV u pismu ugarskim biskupima od 19. kolovoza 1245 izopćuje « herezijarha, koga Bošnjaci nazivaju papom » ([61]).

U *Popisu zabluda bosanskih krstjana,* točka 11 veli: « Također tvrde, da su oni crkva Kristova i nasljednici apostola, i da imaju jednoga između sebe, koji se zove zamjenikom Kristovim i nasljednikom sv. Petra » ([62]). Kardinal Torquemada u 17. točki svoje *Rasprave* o bosanskim krstjanima kaže: « [tvrde] da su oni nasljednici apostola i da je njihov vrhovni poglavar biskup crkve, zamjenik i nasljednik Petrov » ([63]). I pisac *Rasprave između krščanina rimskoga i patarena bosanskoga* tvrdi, da su bosanski krstjani svoga djeda smatrali nasljednikom sv. Petra ([64]).

d) *Redoslijed bosanskih djeda*

U bosanskim domaćim izvorima bosanski djed prvi put se spominje poimenice g. 1323. Te je godine bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao povelju u Moištri kod Visokoga Vukoslavu Hrvatiniću « prid' didom' velikim' Radoslavom' ... » ([65]). Isprava zove Radoslava « didom velikim ', jer su bosanski krstjani, kojih je Vukoslav Hrvatinić bio vjernik, držali, da je bosanski djed namjesnik Kristov i nasljednik sv. Petra. Moguće da je

([61]) Ovo papino pismo objavio je Šidak, u *Kosov zbornik* (Ljubljana 1952/53) 295-7. Prije su navedeni citat protezali na Češku (Bohemia), ali neispravno. Gl. Šidak, *O pitanju heretičkog pape* 12-17.
([62]) Gl. gore s. 218, b. 15.
([63]) Gore s. 218, b. 16.
([64]) Gl. gšore s. 218, b. 12 i 13.
([65]) Thallóczy, *Studien* 11; WM XI 241; OSpom 106.

Radoslav prije g. 1323 dulje upravljao bosanskom crkvom i da se istakao svojim radom i zaslužio naziv « veliki ». Ali najvjerojatnije je, da je djedu Radoslavu dan naziv « veliki », jer je bio i godinama i čašću stariji od istoimenoga « gosta velikoga Radoslava ».

Djeda N. spominje ban Tvrtko I oko g. 1370 u svojoj povelji Stjepanu Rajkoviću, kojega stavlja u zaštitu i « u viru didinu i sve crkve bosanske » ([66]).

Drugi imenom poznati djed zvao se Radomir. Njega spominje Hval krstjanin u svom zborniku g. 1404. On veli, da je svoj rukopis pisao: « ... v dni episkup'stva ... dida Radomira » ([67]). Ovaj djed pisao je Dubrovčanima dne 8. siječnja 1404 radi povratka izagnanoga vojvode Pavla Klešića ([68]) 30. travnja 1405. Dubrovčani u pismu vojvodi Sandalju nazivlju ga « gospodarom i duhovnim ocem vaše crkve bosanske » ([69]). Mjesec dana kasnije Dubrovčani nalažu svojim poslanicima, da povelju, koju će bosanski velikaši pod zakletvom izdati na državnom « stanku », polože kod « djeda », dok Dubrovčani sa svoje strane ne polože zakletvu ([70]).

Ime djeda Mirohne sačuvano je u jednoj latinskoj ispravi iz g. 1427. Na njega su mislili Dubrovčani, kada su 1. lipnja 1428 davali naputak svojim izaslanicima, da zatraže posredovanje bosanskoga djeda, ako ga nađu, kod kralja Tvrtka II ([71]). Vjerojatno je taj bio isti djed, kojemu su Dubrovčani po savjetu vojvode Sandalja dne 6. listopada 1430 slali slatkiša ([72]).

Četvrti imenom poznati djed zvao se Miloje. Bosanski kralj Stjepan Tomaš dne 22. kolovoza 1446, darovao je sinovima Ivaniša Dragišića grad Ključ i mnoga sela u Donjim Krajima, i to učinjeno darovanje predao

([66]) Gl. gore s. 216, b. 6.
([67]) Gore s. 247, b. 57.
([68]) Gore s. 246, b. 55.
([69]) Gore s.247, b. 56.
([70]) Jorga 108.
([71]) N. dj. 242.
([72]) N. dj. 242 i 280.

je « gospodinu didu Miloju i didu kon' dida u ruke cr'kovne » ([73]).

Petoga imenom poznatoga djeda Ratka spominje krstjanin Radosav u svom zborniku, koji je pisao, kako je sam zabilježio, « u dni krala Tomaša i dida Ratka » ([74]). Kralj Tomaš vladao je Bosnom od mjeseca prosinca 1443 do sredine srpnja 1461 ([75]). U tom razdoblju upravljao je bosanskom crkvom djed Ratko. Kako smo malo prije naveli, za kralja Tomaša, dne 22. kolovoza 1446, bosanskim je djedom bio Miloje. Kada je Radosav pisao svoj zbornik, djed je Ratko bio u dobru zdravlju i u dobrim odnosima s kraljem Tomašom. Radi toga valja pretpostaviti, da on nije vladao bosanksom crkvom kratko vrijeme od nastupa kralja Tomaša koncem g. 1443 do 22. kolovoza 1446, kada se spominje djed Miloje, nego da je ovoga naslijedio, i to po svoj prilici oko g. 1450. Djed Ratko nastupio je službu i krstjanin Radosav pisao je svoj zbornik svakako prije nego li je kralj Tomaš posve raskrstio s bosanskim krstjanima sredinom g. 1459 i otpočeo s općim progonom bosanskih krstjana i njihovim posvemašnijim izgonom iz Bosne ([76]). Djeda Ratka mislimo da je imao pred očima herceg Stjepan dne 19. srpnja 1458, kada je svoju pomirbu sa ženom Jelenom i najstarijim sinom Vladislavom stavio pod zaštitu i jamstvo « vire naše dida bosanskoga i š nim' 12 poglavitijeh' kr'stijan'... » ([77]).

Najznamenitiji sredovječni izvor za poznavanje imena bosanskih djeda i reda, kojim su oni jedan iza drugoga slijedili, jest *Batalov odlomak*. U njemu je dijak-krasnopisac Stanko Kromirjanin g. 1393 zabilježio 28 imena bosanskih djeda, stavivši ih u dvije skupine prema dvjema glavnim epohama u životu crkve bosanskih krstjana. Tih 28 djeda upravljali su bosanskom bogo-

([73]) MS 440; Šidak, *O autentičnosti* 282-97.
([74]) Gore s. 106.
([75]) Mandić, *BiH* 314-323.
([76]) Gl. dolje s. 504-507.
([77]) StPov I/2, 70.

milskom crkvom od osnutka te crkve u prvom desetljeću jedanaestoga stoljeća pa do djeda Ratka koncem 14-st. U *Batalovu odlomku* nijesu zabilježene godine, kada je koji djed upravljao bosanskom crkvom. U pogledu vremenoslovlja iz toga ulomka znamo samo to, da je tih 28 djeda vladalo oko 390 godina, dakle svaki poprečno oko 14 godina. Naravno, pojedini djed upravljao je crkvom neki dulje, neki kraće, ali se ne ćemo mogo udaljiti od stvarnosti, ako svakom dodijelimo prosječni broj od 14 godina. Ako tome dodamo djede iz 15-st., koji su nam poznati iz suvremenih izvora, tada bi bosanski djedi upravljali bosanskom crkvom slijedećim redom i oko prilike u slijedeće vrijeme ([78]):

Prva Batalova lista:
Jeremija (o. 1010-124)
Azarija (o. 1024-1038)
Kukleč (o. 1038-1052)
Ivan (o. 1052-1066)
Godin (o. 1066-1080)
Tišemir (o. 1080-1094)
Didodrag (o. 1094-1108)
Bučina (o. 1108-1122)
Krač (o. 1122-1136)
Bratič (o. 1136-1150)
Budislav (o. 1150-1164)
Dragoš (o. 1164-1181)
Dragič (o. 1182-1205
Lubin (o. 1205-1215)
Dražeta (o. 1215-1220)
Tomiša o. 1220-1223)

Druga Batalova lista:
Rastudije (o. 1228-1230)
Radoje (o. 1230-1244)
Radovan I (1244-1258
Radovan II (1258-1272)
Hlapoje (o. 1272-1286)
Dragost (o. 1286-1300)
Povržen (o. 1300-1314)
Radoslav I (o. 1314-1328)
Radoslav II (o. 1328-1342)
Miroslav (o. 1342-1356)
Boleslav o. 1356-1370)
Ratko I o. 1370-1393-X)

Treća lista iz suvremenih izvora:
Radomir (o. 1400-1414)
Mirohna (o. 1414-1430)
Miloje (o. 1430-1450)
Ratko II (o. 1450 - o. 1465)
N. djed (o. 1465-1480)

([78]) Gl. gore s. 111-114.

4) - « *Strojnici* » *bosanske crkve*

a) *Značenja naziva « strojnik »*

U bosanskim sredovječnim izvorima češće se spominju « strojnici » crkve bosanske. U svojoj obveznici od 19. srpnja 1453 herceg Stjepan veli svomu sinu Vladislavu, da svoje obećanje i obvezu stavlja pod zaštitu i jamstvo « vire naše dida bosanskoga i š nim' 12 poglavitijeh' kr'stijan' ... » ([79]), a svojoj ženi Jeleni piše: « gospodinom didom cr'kve bosanske i 12 strojnikoma, među kojemi strojnici bude gospodin' gost Radin' za svoga života » ([80]). Herceg Stjepan, dakle, « 12 poglavitih krstjana » prvoga pisma zove « 12 strojnika » u drugom pismu. To nam govori, da se svi krstjani nijesu ubrajali među strojnike, kako to K. Jireček ([81]) i Ć. Truhelka ([82]) tvrde, nego da se imenom strojnika označivalo samo « poglavite krstjane », dotično njihove poglavare.

U svom pismu od 8. siječnja 1404 bosanski did Radomir piše Dubrovčanima, da šalje k njima svoje poslanike, « naše strojnike i krstjane », a ovi se u Dubrovniku ovako predstavljaju: «starac' Mišljen' i starac' Bilko i Stojan' kr'st'janin' i Ratko kr'stjanin', Radosav' kr'stjanin', Radak' kr'stjanin' i Dobrašin kr'tjanin', koji rekoše da ih' je poslal' kral' Ostoja i gospodin' did'... » ([83]).

U povelji od 15. srpnja 1454 sinovi Radosava Pavlovića, vojvoda Petar i Nikola, pišu da njihovo darivanje Konavlja Dubrovčanima jamče « naši mnogopočteni strojnici gospodin' gost' Radosav' Bradievik' i gospodin' starac' Radosav' unuk' » ([84]). Iz navedenoga pisma djeda Radomira razabiremo, da se obični krstjani nijesu zvali « strojnici », a iz istoga pisma i povelje braće Pavlovića

([79]) StPov I/2, 70.
([80]) N. dj. 68.
([81]) Jireček-Radonić I 165.
([82]) PHZBiH I 768 sl.
([83]) StPov I/1, 435.
([84]) N. dj. I/2, 151.

vidimo, da je i « gost » strojnik i « starac » strojnik, pa prema tome nazivom « strojnik » nije označen nikakav posebni čin ni služba u bosanskoj crkvi, nego je to bilo skupno ime za sve starješine crkve bosanskih krstjana. Taj je naziv, prema tome odgovarao nazivu « starješina » (superior) kod katoličkih redovnika.

Naziv « strojnik » je riječ staroslavenskoga crkvenog podrijetla. Stvaraoci toga jezika prevodili su grčki izraz « kibernesis » i latinski izraz « gubernium » sa « stroitel'stvo ». Strojnik se zvao onaj, koji upravlja nekom kućom, dakle « gubernans, gubernacula tenens ». Ta je riječ prešla i u hrvatski narodni jezik i očuvala se do danas u izrazima: « ustrojstvo », « ustrojiti jedno društvo », « postrojba », « stroj » i « strojnik », koji drži nešto postrojeno u redu. U tom smislu su i bosanski krstjani sve svoje starješine, koji su upravljali krstjanskim kućama i ustanovama i te držali u stroju i u redu, nazivali strojnicima ([85]).

b) *Starac i gost*

Bosanski krstjani, kako smo već vidjeli, davali su nazive « starac » i « gost » svojim duhovnim starješinama, naravno raznog stepena i zanimanja. « Starac » i « gost » bili su nosioci posebnih čina, određenih duhovnih službа.

U bosanskoj crkvi živjelo je u isto vrijeme po više staraca i gosta. Izdanju povelje bosanskoga bana Stjepana II u Moištri prisustvuju starci: Radomir, Žumbor i Vlčko ([86]). God. 1404 did Radomir šalje u Dubrovnik kao svoje poslanike starce Mišljena i Bilka ([87]). Gost Radin u svojoj oporuci nabraja među svojom rodbinom i prijateljima trojicu živih gosta: sestrića Radina Seoničanina, Radivoja Priljubovića i Vuka Radivojevi-

([85]) Miklosich, *Lexicon* 890; Jagić, *Entstehungsgeschichte* 473.
([86]) Gl. gore s. 248, b. 65.
([87]) Gore s. 252, b. 83.

ća ([88]); on sam je četvrti gost, a peti je bio Radoslav Bradijević, koji se spominje g. 1454 ([89]).

Etimološki « starac » i « gost » riječi su staroslavenske, koje su se do danas održale u svim slavenskim jezicima. Naziv « starac », staroslavenski « star'c », prijevod je grčkoga naziva « presbítes, presbíteros », a latinskoga « senex ». Riječ « gost » glasila je u staroslavenskom « gost' », što se u grčkome izražavalo sa « ksénos », a latinski sa « hospes » ([90]).

U bosanskim sredovječnim izvorima nigdje se izričito ne kaže, koju je duhovnu službu obavljao « starac », a koju « gost ». L. Petrović iznio je hipotezu, da su bosanski krstjani bili zapušteni hrvatski benediktinci, koji su svi pripadali jednoj opatiji, kojoj je na čelu stao djed bosanski; pojedinoj kući, koje su sve bile ovisne od glavne opatije, stajao bi na čelu gost, a starci su bili « desetari », dekani u tim kućama ([91]). Ova hipoteza nema oslona ni u povjesnim izvorima ni un rječnom postanku i značenju naziva « starac » i « gost ».

Da upoznamo značenje i vrstu službe krstjanskih « staraca » i « gosta », korisno je podsjetiti, da su novomaniheji svuda, pa tako i u Bosni, svoju organizaciju i svoje nazive rado nasljanjali na kršćansku starinu i tvrdili, da oni žive životom stare, početne kršćanske crkve ([92]). Imena pak svojih službenika uzimali su iz naroda, osobito pak iz društvenoga i obiteljskoga života. U novozavjetnim pak knjigama uz apostole i njihove glavne pomoćnike, koji su se zvali biskupi, spominju se svećenici, grčki « presbyteros », i đakoni, grčki « diákonos ». Bosanski krstjani svoga crkvenog starješinu zvali su episkopom ili djedom, a za niže svoje starješine odabrali su i preveli na hrvatski novozavjetne

([88]) StPov I/2, 153-156; gl. dolje s. 543-6.
([89]) Gore s. 252, b. 84.
([90]) Gl. Miklosich, *Lexicon* 139 i 881.
([91]) Petrović 165-173.
([92]) Gl. gore s. 218, b. 13-16; dolje s. 333, b. 9; s. 336, b. 27-32, 43-50.

nazive presbyteros i diákonos sa starac i gost. U kršćanskoj starini onaj, koji je bio na čelu pojedine kršćanske zajednice, zvao se presbyteros, a onaj, koji se brinuo za sirotinju i putnike, zvao se « diákonos » ([93]). Prema ovome bosanski su krstjani starješinu svojih kuća nazvali « starcem », što je čisti prijevod grčkoga novozavjetnog naziva presbyteros. I u sjevernoj Italiji starješina katarske kuće zvao se « ancianus », što je doslovni prijevod riječi « starac ».

Da su bosanski krstjani naziv « starac » upotrebljavali kao prijevod starokršćanskoga naziva presbyteros, kaže nam uporaba te riječi u 15. stoljeću u današnjoj istočnoj Hercegovini. Jelena Lazarević, druga žena vojvode Sandalja Hranića, bila je pravoslavna i na svom dvoru držala je kao svoga duhovnika jeruzalemskoga jeromonaha, svećenika Nikandra. Ona ovoga zove u svom testamentu « duhovnik' Nikandar' starac' jeruzalimski » ([94]). U Rumunjskoj se u srednjem vijeku starješina samostana zvao « staric' » ([95]).

Starokršćanski naziv « diákonos » bosanski su krstjani prevodili sa starom slavenskom riječju « gost », koja je u srednjem vijeku u hrvatskom jeziku označivala i onoga čovjeka, koji neko vrijeme žive u tuđoj kući, ali i domaćina, koji prima nekoga u goste ([96]). Hrvatski dubrovački pjesnik Junije Palmotić pjevao je: « ... Tegnut u čast gosta moga, ki me primi u svoe dvore, krivina je teška i mnoga » ([97]). Hercegovačka narodna poslovica kaže: « Gostu je u gosta uvijek [dobro] jutro »([98]). Bosanski su krstjani u ovom zadnjem smislu zvali gostom nadstojnika svojih gostinjaca, koji je primao i nadgledao podvorbu putnika i nahodnika, koji bi se kod njih navratili. Današnjim hrvatskim književ-

([93]) Djela ap 6, 1-7; 14, 22; Tit 1, 5; 1Tim 3, 12; Filip 1, 1.
([94]) StPov I/1, 394.
([95]) Miklosich, n. dj. 881.
([96]) Gl. *Rječnik* III 323 sl.
([97]) Palmotić, *Drame* 150 i 399.
([98]) *Rječnik* III 323.

nim jezikom mi bismo toga zvali: ugostitelj, upravitelj gostinjca.

U srednjem vijeku, kada se putovalo na nogama ili na konju, a nije bilo hotela ni javnih gostionica kao danas, svaka je redovnička kuća imala i svoj posebni gostinjac, u kojemu su primali na konak putnike i prolaznike. I franjevački samostani sve do zaposjednuća BiH g. 1878 imali su takve gostinjce ili musafirhane. U fojničkom samostanu sačuvana je bujuruldija bosanskoga sandžaka Ferizbega iz g. 1511, u kojoj Konjičani daruju franjevačkom konjičkom samostanu novu kuću za primanje prolaznika ([99]). I novomaniheji po Evropi, a tako i u Bosni, imali su svoje kuće i gostinjce za prolaznike i putnike ([1]). Oni su gostinjce napose rado imali i posebnu im brigu posvećivali, jer su preko njih mogli lako širiti svoju nauku.

Da je « gost » bio upravitelj gostinjca, a ne same kuće bosanskih krstjana, imamo nedvojben dokaz u izvorno sačuvanoj zavjernici bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića Vukoslavu Hrvatiniću iz g. 1323. U toj zavjernici ban Stjepan kune se « prid' didom' velikim' Radoslavom'; i prid' gostem' velikim' Radoslavom' ... i prid' v'som cr'kvom' i prid' Bosnom' », da ne će Vukoslava zasužnjiti niti pogubiti. To je napisano u Moištri, u banskom dvoru. Toj povelji samo koji sat kasnije nadopisan je nadodatak, u kojemu ban dariva Vukoslavu župe Banicu i Vrbanju. Taj nadodatak pisan je za vrijeme gozbe u « hiži » velikoga gosta Radoslava, koja se po svom upravitelju zvala « Radoslava »: « A sie pisanie s'vr'ši se u gosti velikoga (gosta Radoslava) hiži, u Radoslavi » ([2]). Veliki gost Radoslav bio je dakle upravitelj gostinjca, koji se po svom uglednom upravitelju zvao « Radoslava ». U tom gostonjcu gost Radoslav priredio je banu i njegovoj pratnji gozbu nakon

([99]) AFHerc 8 sl.
([1]) Gl. dolje s. 327-333.
([2]) Gore s. 248, b. 65.

napisane gore navedene zavjernice i tom prilikom ban je dao nadopisati spomenuto darivanje Vukoslavu Hrvatiniću.

Ako se « starac » zvao starješina kuće bosanskih krstjana, a « gost » upravitelj gostinjca uz tu kuću, po samoj naravi stvari gost je morao biti podložan starcu kao poglavaru glavne kuće. Ali to stvarno nije bilo tako. I u staroj i sredovječnoj kršćanskoj crkvi svećenik (presbyter), bio je po svećeničkom redu viši i časniji nego đakon. Ali su đakoni, a osobito njihov prethodnik, arhiđakon, zbog toga, što su upravljali novčanim sredstvima crkve i neprestano dolazili u doticaj s vanjskim svijetom i vlastima, brzo zadobili velik ugled i utjecaj u javnom životu, da su ih domalo i u crkvi na neki način više častili nego svećenike i davali im prednost pred njima i pred njihovim pročelnicima nadsvećenicima (archipresbyter) ([3]).

Koncem 6-st. poznata je u Saloni kod Splita borba između arhiđakona Honorata i salonitanskoga nadbiskupa Natala, koji je Honorata zaredio za svećenika, da mu mogne oduzeti arhiđakonsku službu, koju je on htio zadržati ([4]). Kod bogomila i katara « gost » ili « đakon » dobio je prednost pred starcem, upraviteljem novomanihejskih kuća, jer su se crkveni službenici, manihejski takozvani « apostoli », postavljali i redili samo iz reda đakona ili « gosta » ([5]).

Da je u Bosni « gost » bio časniji nego « starac », vidi se iz toga, što je gost Radin Butković najprije bio prosti krstjanin, pa dulje vremena « starac », a na koncu « gost » ([6]). U povelji bana Stjepana II oko g. 1323

([3]) Prvi opći crkveni sabor u Niceji g. 325 spominje, da su već tada đakoni u nekim mjestima pričešćivali svećenike i biskupe i u crkvi sjedili među svećenima, što sabor zabranjuje (Mansi II 675).
([4]) Gl. Gregorius I, *Registrum*, an. II, ep. 20-22; MGH Ep I 117-120; Thomas Arch. 5; Bulić-Bervaldi 62-64; RP 32-50.
([5]) Gl. dolje s. 327-333.
([6]) Gore s. 97 sl.

prije se spominje gost Radoslav nego starci Radomir, Žumbor i Vlčko (7). I sinovi Radosava Pavlovića daju prednost i prije spominju gosta Radosava Bradijevića nego starca Radosava, svoga unuka (8). I Dubrovčani u pismu kardinalu Stojkoviću g. 1433 najprije navoda gosta, pa onda starca (9).

Kako se vidi iz života gosta Radina Butkovića i Radosava Bradijevića, službe starca i gosta nijesu bile doživotne, ali su pojedinci, barem u zadnje vrijeme, mogli te službe vršiti dugo godina. U poznatim izvorima nije sačuvano, kako su se birali starci i gosti, i tko ih je i kojim obredom posvećivao za tu službu. Vjerojatno je, da je to činio djed bosanske crkve u sporazumu sa svojim crkvenim doglavnicima, ili nakon izbora samih krstjana u pojedinom mjestu.

c) « Veliki gost » i « veliki starac »

U sačuvanim bosanskim izvorima gosti i starci zovu se « poglaviti krstjani » (10), ali se nigdje ne kaže, da li je koji od njih bio pomoćnik djeda bosanske crkve i imao veću čast nego drugi. Na čelu sličnih novomanihejskih crkava na zapadu stajao je biskup, a njegovi zamjenici i prvi pomoćnici zvali su se « veliki sin » (filius maior) i « mali sin » (filius minor) (11). « Velikoga » i « maloga sina » imala je i bugarska crkva (12). Treća vrsta pomoćnika bili su đakoni (12). Tu ustanovu imale su i one katarske crkve, koje su primile « svoj red iz Slavonije », dotično iz hrvatske Bosne (13). To nam govori, da je takva ustanova biskupovih doglavnika postojala i u crkvi bosanskih krstjana. U povelji bana Stjepana II Kotromanića Vukoslavu Hrvatiniću spomi-

(7) Gl. gore s. 248, b. 65.
(8) StPov I/2, 149.
(9) Gl. dolje s. 259, b. 18.
(10) Gore s. 252, b. 79.
(11) Gl. dolje s. 322-326.
(12) Dolje s. 326-330.
(13) Gore s. 54 sl.

nje se « gost veliki Radoslav » (14). Njemački učenjak A. Schmaus dobro je primijetio, da se pod naslovom « gost veliki » krije manihejski naziv veliki sin, filius maior (15). To je i naše mišljenje.

Daljnji dokaz imamo u pismu ugarsko-hrvatskoga kralja Emerika papi Inocenciju III iz g. 1203, u kojemu kralj izaslanike bosanskih krstjana u Ugarskoj, Lubina i Dražetu, zove « duo principaliores », dva « odličnija », dakle « viša », između onih, koji u Bosni drže krivovjernu sljedbu (16). Lubin i Dražeta bili su kasnije neposredni nasljednici tadašnjega djeda Dragiča (17), pa su prema tome g. 1203 kao « odličniji » vršili dužnosti velikoga i maloga sina, ili velikoga gosta i velikoga starca u bosanskoj crkvi.

Da je u Bosni postojala ustanova prvoga, drugoga i trećega doglavnika djeda bosanske crkve, imamo potvrdu u pismu Dubrovčana kardinalu Ivanu Stojkoviću od 5. listopada 1433. Tu oni pišu: « Njihov [bosanskih patarena] prvak zove se djed, drugi gost, treći starac, a četvrti strojnik. Ova četiri su veliki u krivovjerju i nevjerju Bošnjaka » (18).

Bošnjaci nijesu zvali djedove pomoćnike « sinovima » kao na zapadu, nego su ih nazivali prema nazivima starješina krstjanskih gostinjaca i kuća: veliki gosti i veliki starac. Kako je kod bosanskih krstjana gost imao višu čast nego starac, to je u Bosni veliki gost bio ono, što je na zapadu bio veliki sin (filius maior), a veliki starac ono, što je bio mali sin (filius minor). Katarski biskupi na zapadu imali su svaki svoga osobnoga đakona, koji je biskupa pratio, pomagao i nadzirao, da

(14) Gl. gore s. 248, b. 65.
(15) Schmaus 287.
(16) Gl. gore s. 167.
(17) Gl. gore s. 112.
(18) « Patareni nuncupati religiosi dicti regni Bosne per ipsos Bosnienses, licet verius dici possint sine fide, ordine et regula. Primus eorum dicitur died, secundus gost, tercius staraç et quartus stroinich. Qui IIIIor majores sunt in heresi et in infidelitate bosniensium », Jorga 318.

sveto živi po propisima novomanihejske vjere ([19]). Tako je moralo biti i u Bosni. Radi upliva, koji je na bosanskoga djeda vršio njegov osobni đakon, Dubrovčani su ovoga smatrali trećim pomoćnikom bosanskoga djeda i svrstali ga među « velike » bosanske crkve.

Kako smo već vidjeli u povelji bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića od g. 1323, veliki gost Radoslav stao je u Moištri kod Visokoga, gdje je tada bilo sijelo djeda bosanskih krstjana, i to u gostinjcu « Radoslavi », uz kuću, u kojoj je djed boravio. Veliki starac morao je biti starješina te glavne krstjanske kuće. Tu je boravio i đakon, osobni pratilac (socius) bosanskoga djeda. Ova tri « velika » bili su trajni pomoćnici bosanskoga djeda i prema tome činili su crkveno vijeće bosanske crkve.

5) - *Dvanaest « apostola » bosanske crkve*

Manes, osnovatelj početnoga manihejstva, imao je uza se 12 glavnih pomoćnika, koje je zvao « apostolima » ([20]). Tu ustanovu u organizaciji svoje crkve primili su i novomanihejci na istoku i na zapadu ([21]). Prvi poznati biskup novomanihejske bogumilske crkve u Carigradu Vasilije, koji se prozvao Petrom, imao je oko g. 1110 dvanaest « apostola » ([22]). Na crkvenom saboru u Tours-u g. 1163 izneseno je, da su i francuski albigenzi imali 12 prvaka pod jednim glavarom ([23]). Njemački kroničar Ekbert von Schönau g. 1163 zabilježio je: « Između svojih savršenih članova imaju dvanaestoricu, koju zovu učiteljima » ([24]).

([19]) Dolje s. 304, b. 87.
([20]) Gl. *Kephalaia* 9 10; *Manichaean Psalm-book* II 190; *Manichäische Homilien* 14 17 sl.
([21]) Gl. dolje s. 333-338.
([22]) Gl. dolje s. 336 i 343 sl.
([23]) Mansi 21, 1177.
([24]) Gl. dolje s. 334, b. 14.

A sada vidimo, što nam o tome govore bosanski izvori. Herceg Stjepan, vjernik crkve bosanskih krstjana, sa svojom ženom Jelenom g. 1453 spominje « djeda crkve bosanske i 12 strojnika » ([25]). Rački misli, da bi to « odgovaralo 12 apostolom, kojim bi na čelu stajao 'episkup' kano namjesnik Kristov » ([26]). Navod hercega Stjepana ne može se uzeti kao pun dokaz opstanka « dvanaestorice apostola » u bosanskoj crkvi, jer herceg u navedenom mjestu ustanovljuje sudište, koje će rješavati sporove između njega i njegove obitelji, žene i sina Vladislava. U sudište, jer se radi o velikim stvarima, prema starom hrvatskom običaju, ulaze 24 suca rotnika: 12 strojnika bosanske crkve na čelu s djedom i 12 zahumske vlastele.

Sigurniji je dokaz, na kojega je Solovjev upozorio, u rubnim bilješkama *Srećkovićeva evanđelja.* U drugoj bilješci toga *Evanđelja,* da rastumači zgodu iscjeljenja žene, koja je 12 godina bolovala od krvotočja, neki je bosanski krstjanin na rubu zabilježio ovu napomenu: « ... dvinadesete liti – 12-te (dvinadesete) apostol' iže vse dni grihe obličajut, iako že i Hristos' reče u evanđeli: ašte ne Hristos' prišal' i glagolal' im', grih' ne bi imili, i apostoli reče: idi že umnoži se grih', prin' (?, primiti?) bist' blagodati » ([27]). Ovdje vlastitim izražajem bosanskih krstjana imamo zabilježeno, da je u bosanskoj crkvi postojala ustanova od « dvanaest apostola », koji su u sve dane, od početka crkve pa do pisca bilješke, išli po zemlji i čistili ljude od grijeha.

Drugi dokaz, da je u bosanskoj crkvi postojala ustanova « dvanaest apostola », imamo u bosanskim poveljama, napose u onima, koje su pisali vjernici bosanskih krstjana ili pak Dubrovčani ovima. U tim poveljama, na što povjesničari dosada nijesu svraćali pozornost, često puta upotrebljava se izraz « dvanaest vrhovnih

([25]) StPov I/2, 68.
([26]) Rački, *Bogomili* 522.
([27]) AfSPh 24 (1902) 176; Solovjev, *Vjersko učenje* 21.

SLIKOVNI PRIKAZ UNUTARNJEGA UREĐENJA BOSANSKE CRKVE

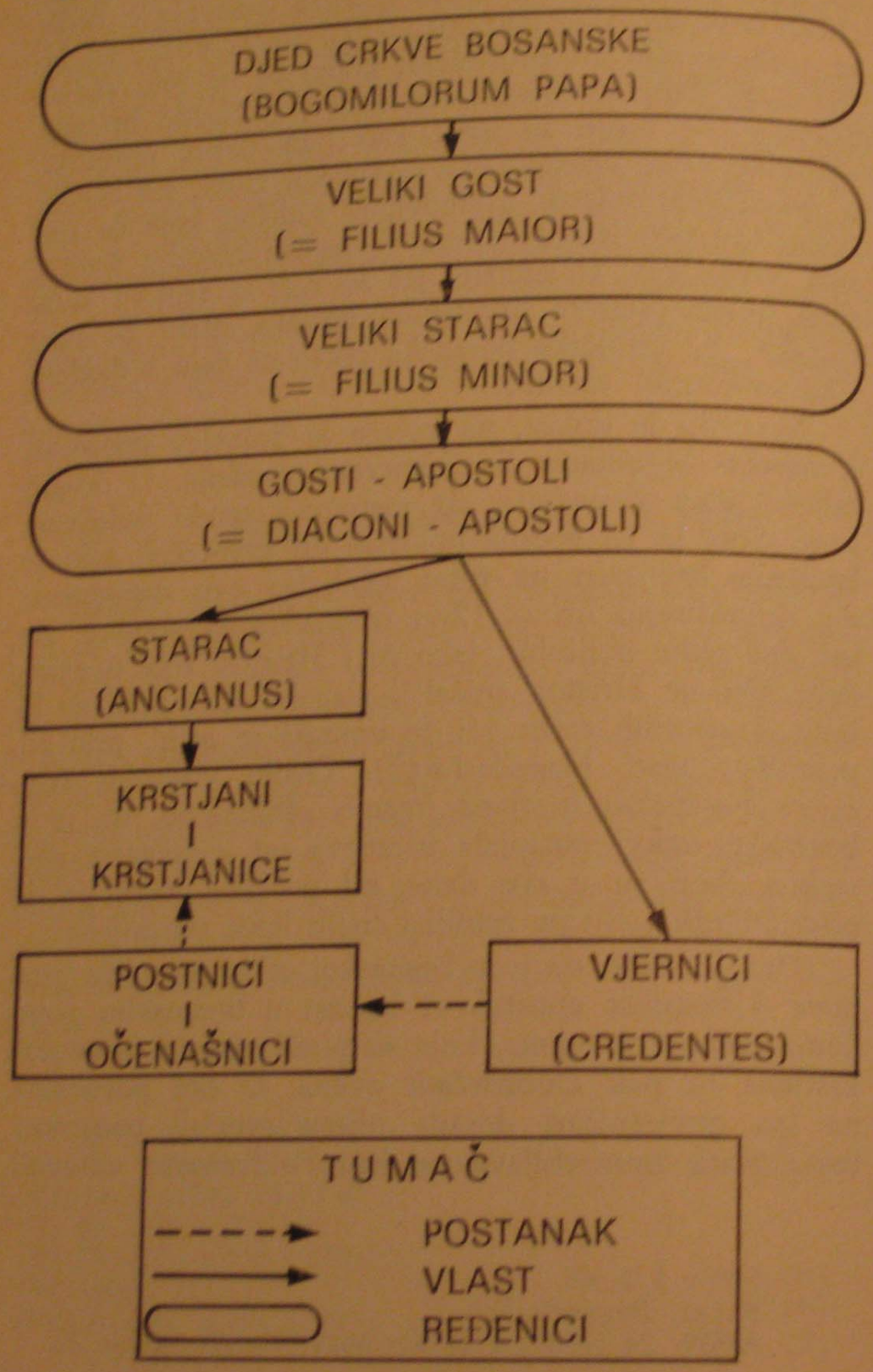

apostola ». Tako kralj Tvrtko I dne 12. ožujka 1380 u darovnici vojvodi Hrvoju Hrvatiniću, pristaši bosanskih krstjana, kune onoga, koji to darovanje poreče, sa « 12 vr'hovnih' apostolov' ... » ([28]). U povelji od 18. veljače 1421 Radosav upotrebljava ovaj izraz: « ... i v' 12 svetih' vr'hovnih' apostola Božjih' » ([29]).

Ako bosanski kraljevi i velikaši u svojim poveljama posebno ističu « dvanaest vrhovnih apostola », to znači, da je njima bilo poznato i drugih dvanaest apostola, koji nijesu bili u svemu jednaki onoj dvanaestorici vrhovnih apostola, koji su bili učenici Kristovi. To nam govori, da su u Bosni bili poznati i postojali, kao i u drugim novomanihejskim crkvama, dvanaestorica « zemaljskih apostola », koji su bili crkveni pomoćnici djeda « bosanske crkve ».

Da bi mogli ljude čistiti od grijeha, poimenice bolesnicima podjeljivati utješenje (consolamentum), « dvanaest apostola » moralo je biti razmješteno po svoj zemlji u raznim kućama bosanskih krstjana. Oni su bili neka vrsta župnika « bosanske crkve ». O njihove razmještaju i radu nemamo vijesti u sačuvanim bosanskim izvorima. Ipak na osnovu grobnih spomenika i nekih neizravnih vijesti, s nekom vjerojatnošću mislimo, da su gosti-apostoli stanovali u ovim mjestima:

1. Moištra kod Visokoga, gdje su u kući bosanskoga djeda stanovala dva prva apostola, veliki gost i veliki starac.

2. Janjići kod Zenice. Kada je djed prešao u to mjesto, s njim su se preselila i prva dva « apostola », veliki gost i starac. U Moištri je ostao obični gost-apostol, koji se brinuo za kršćansku crkvu u okolici Visokoga.

3. Humsko kod Foče, gdje se našao stećak-stupac gosta Milutina s apostolskim štapom.

4. Glasinac na Romaniji planini, gdje je bila zna-

([28]) HSpom I 92.
([29]) StPov I/1, 573.

menita krstjanska kuća na području Pavlovića i gdje se u selu Dobrača našao stećak s apostolskim štapom.

5. Seonica kod Konjica, gdje je bila jedna od najstarijih krstjanskih kuća u ovom kraju. U obližnjem selu Goranima nalazi se stećak s apostolskim štapovima.

6. Stupari u kladanjskomu kotaru, gdje je otkriven stećak s apostolskim štapom.

7. Skender-Vakuf, u blizini kojega se nalaze dva sredovječna stećka s apostolskim štapovima.

8. Podjelinak kod Širokoga Brijega.

9. Babun kod Mostara.

10. Uskoplje, nedaleko Dubrovnika. O tim bogomilskim kućama govorit ćemo potanje u šestomu poglavlju ovoga djela.

6) - *Zajedničko ime pripadnika bosanske crkve*

Do nazad neki pedeset godina domaći i strani pisci, kada su raspravljali o pojavi novomaniheja u sredovječnoj Bosni, stalno su ih nazivali bogomilima ili patarenima. Kako ova imena uključuju u sebi pojam krivovjerja, te su nazive počeli zabacivati svi oni hrvatski i srpski pisci, koji u novije doba brane pravovjerje bosanskih krstjana. Prvi od tih bio je Ć. Truhelka, koji je u pogovoru *Oporuci* gosta Radina Butkovića g. 1911 naveo i razlog tomu: jer dosada u nijednome bosanskom ili dubrovačkom spomeniku nije nađen naziv « bogomila » ([30]). Od toga doba počinje se uvoditi u povjesnu literaturu naziv « kršćani [krstjani] bosanski ».

Istina je, da se u bosanskim i dubrovačkim spisima 14- i 15-st. ne susreće naziv « bogomila », a veoma često dolaze nazivi « krstjani » i « krstjanice » ili « pravi krstjani i krstjanice ». Ali tim su se nazivom, kako smo već vidjeli ([31]), zvali samo izabrani članovi bosanske novomanihejske crkve, koji su primili duhovno krštenje (consolamentum), a tih je bio dosta malen broj u Bosni prema množini vjernika, koje nijedan sredovječni izvor ne zove « krstjanima », niti ih uključuje među njih. Prema tome naziv « bosanski krstjani », ne obuhvaća sve članstvo « crkve bosanskih krstjana », pa je nepotpun i dosljedno neispravan za oznaku svih pripadnika « bosanske crkve », osobito ako taj naziv uzimljemo u značenju, u kojemu su ga uzimali sami bosanski krstjani. Ipak i ovaj naziv mogao bi se upotrebljavati, ako mu dadnemo šire značenje, naime takvo, da uključuje i vjernike « crkve bosanskih krstjana ». Kao što u običnoj uporabi kršćanima zovemo katolike, a hrišćanima pravoslavne, tako bismo mogli i sve pripadnike sredovječne « bosanske crkve » zvati krstjanima. Nedostatak bi ipak bio u tome, što se ovaj izraz nije upotrebljavao ni u običnom ni u književnom izražavanju poslije srednjega vijeka i što nije dovoljno poznat ni upotrebljavan u inozemstvu; a što je najvažnije, čitaoce bi zavodio u zabludu, da su bosanski novomanihejci bili malo ne pravi kršćani.

Naziv « patareni » došao je iz Italije, i kako je u svom značenju uključivao krivovjerstvo, bosanski krstjani nijesu ga nikada upotrebljavali, jer su sami sebe smatrali ispravnim, dobrim kršćanima. To su im ime ipak njihovi suvremenici u hrvatskim zemljama i u inozemstvu općenito davali ([32]). Taj se naziv očuvao u uporabi i u kasnijim stoljećima sve do danas, pa je stekao povjesno uporabno pravo. I ime protestanata postalo je

([30]) GZM 23 (1911) 368; WM 13 (1916) 67 sl.

([31]) Gl. gore s. 220 sl. – Skok 462-72; nije ispravno, kada Šidak piše: « ... riječ krstjanin upotrebljava [se] u bosanskim spomenicima u dvojakom značenju: kao oznaka za kršćanina uopće i redovnika crkve bosanske (ili vjere bosanske) napose » (GIDBiH V 145). U bosanskoj crkvi » svaki « krstjanin » bio je redovnik, a naziv « krstjanin » nije se nigda davao kršćanima u širem značenju, naime bogomilskim vjernicima.

([32]) Ime « patareni » (patarini, paterini, patrini, patari, itd.) za oznaku sredovječnih krivovjeraca prvi put spominje crkveni sabor Lateranski III, g. 1179 (Mansi 22, 232). Danas se obično uzimlje, da je to ime nastalo po milanskom predgrađu Pataria (Muratori, *Antiquitates* V 84). Ali je pitanje, da li je to ime

od njihovih protivnika, ali nakon dulje uporabe primili su ga i sami protestanti, i danas se općenito tako nazivlju.

Ni ime « bogomila » bosanski krstjani nijesu upotrebljavali. S tim imenom već od vremena samoga Bogomila bio je vezan pojam krivovjerja, kako vidimo iz pisama carigradskoga patrijarha Teofilakta (33) i bugarskoga svećenika Kozme (34). Radi toga su se bosanski krstjani čuvali, da se tim imenom zovu, da ih ljudi ne bi smatrali krivovjercima. Ali tim su imenom suvremenici već od početka zvali učenike popa Bogomila i njegove kasnije sljedbenike. Da je taj naziv u južnim hrvatskim zemljama bio općenit još početkom 11. stoljeća, imamo zabilježeno u *Žiću bl. Vladimira Dukljanskoga* (35). Hrvati su i kasnije taj naziv upotrebljavali i on se održao u narodu i u književnom izražaju sve do naših vremena (36). K tome taj je naziv bio poznat i kod susjednih Srba i on se u njihovim sredovječnim izvorima spominje ne jedamput. Bogomilsko ime za bugarske i bosanske krstjane u inozemstvu se i danas najopćenitije upotrebljava. To je dakle ime steklo pravo opstanka općom i trajnom uporabom.

Kao opće ime za sve članove bosanske crkve bosanski krstjani upotrebljavali su naziv « ljudi Božji » (37). Mi to ime ne možemo danas upotrebljavati, jer ono nije nikada upotrebljavano izvan kruga « bosanskih krstjana ». Usto previše je općenito i neodređeno i poslije nestanka bosanske crkve potpuno je otišlo u zaborav.

Srbi su u srednjem vijeku bosanske krstjane nazivali « babuni » (38). To je ime bilo poznato i kod Bugara u Macedoniji (Babuna-gora), a i kod Hrvata u današnjoj Hercegovini (Babun, uvala i vrelo kod Mostara). To ime ipak ne možemo danas upotrebljavati kao književni naziv, jer ono nije nigda bilo opće poznato ni u Bosni ni u inozemstvu, niti se uporabom udomaćilo.

Od svih naziva, kojima se nazivalo pripadnike crkve bosanskih krstjana, najbolje je ime « bogomili ». Ono u sebi uključuje spomen na popa Bogomila, početnika sljedbe, i na bitnost njegova krivovjerja. Zakonit je i naziv « patareni ». Općom i trajnom uporabom on je dobio pravo na opstanak i uporabu. I naziv « bosanski krstjani » može se upotreblajavati u književnoj uporabi, ako ovomu nazivu proširimo njegovo sredovječno značenje i u nj uključimo pojam njihova dvopočelnoga naziranja na svijet i posebnoga odnošaja s pravim kršćanstvom.

postojalo prije pojave novomanihejskih krivovjeraca, ili nakon njihove pojave? Naše je mišljenje, da je to mjesto dobilo ime Pataria po katarskim krivovjercima, koji su u toj četvrti radili u tkaonicama platna i trajno, i jedino, molili *Oče naš* (*Pater noster*), pa su ih kršćani porugljivo nazivali patareni, i njihovu četvrt Pataria. U novije vrijeme M. Budimir dovodi postanak imena « patarenus » s grčkim bogom Apolom Helijskim, koji je u Patari u Likiji imao svoje svetište. Preko Cicerona (*Pro Flacco* 78) to bi ime upoznali sredovječni humanisti i tim nazvali onodobne novomanihejske krivovjerce (Budimir 73-86). Ali je naziv « patarenus » za krivovjerce stariji od humanizma. Najvjerojatnije je da je to ime nastalo od « Pater-inoi » kako su na grčkom istoku nazivali bogomile. Gl. Werner 681 b. 12.

(33) Gl. gore s. 45.

(34) Kozma, uzastopce.

(35) Gl. gore s. 147, b. 18.

(36) Gl. *Rječnik* I 492 sl.; Jukić 239 sl. 242 268 270 itd.; Rački, *Bogomili*.

(37) Taj naziv dolazi tri puta u bogomilskim rubnim bilješkama *Srećkovićeva evandelja* (Gl. AfSPh 24 (1902) 176-178; Solovjev, *Vjersko učenje*.

(38) Gl. gore s. 47-49, te Budimir 73-86.

5. - Odnošaj bosanske crkve s uređenjem drugih bogomilsko-katarskih crkava

Bosanski krstjani vjerovali su, kako smo već vidjeli, da je njihova crkva « prava vjera apostolska », « crkva Božja » (1). O toj su crkvi učili, da je ustanovljena od Krista kao monarhistička ustanova sa sv. Petrom na čelu kao glavom crkve. Vjerska nauka i crkvena vlast, koju je Krist dao apostolima na čelu sa sv. Petrom, prelazila je neprekinutim redoslijedom od jednoga do drugoga predstavnika njihove sljedbe, dok u njihovo vrijeme nije došlo do « djeda ili episkupa bosanske crkve », kao nasljednika sv. Petra i zamjenika Kristova na zemlji (2). Članovi pak bosanske crkve bili su « dobri ljudi », koji su potpuno prihvatili vjeru bosanske crkve, ali se još nijesu obvezivali na vršenje svih obaveza sljedbe, i « pravi » ili « dobri krstjani », koji su bili duhovno kršteni i tim se obvezali živjeti pravedno i savršeno po propisima i nauci crkve (3). Samo su se između ovih birali crkveni službenici i nosilac najviše crkvene vlasti, djed bosanski. Ovi izabrani članovi bosanske crkve dobivali su crkvenu vlast polaganjem ruku od onih, koji su tu vlast primili od apostola crkvenim « redom », tj. neprekinutim nasljedstvom polaganja ruku. Bosanski krstjani dobro su, dakle, razlikovali krštenje i ređenje (ordo) kao i tadašnja kršćanska crkva, zapadna i istočna. Od istočne crke razlikovali su se i slagali s katoličkom crkvom u tome, što su vjerovali, da je crkva od Krista bila ustanovljena s jednom vrhovnom glavom, sv. Petrom apostolom, kojemu je bio nasljednik djed bosanske crkve (4).

Ch. Schmidt, koji je prvi napisao znanstvenu povi-

(1) Gl. gore s. 216.
(2) Gore s. 243-51.
(3) Gore s. 220-39.
(4) Gl. gore s. 246-51.

jest zapadnih katara ili albigenza, došao je do zaključka, da zapadni katari nijesu učili, da bi njihovi crkveni službenici imali neke posebne vrhunaravne ovlasti, različite od onih, koje su se dobivale u katarskom utješenju (consolamentum), dotično, da katari nijesu pravili razliku između krštenja i ređenja, između običnih savršenih članova i svećenika. Drugim riječima, svi savršeni članovi bogomilsko-katarske sljedbe, muški i ženske, s krštenjem bi – prema Schmidtu – dobivali pravo da vrše sve vjerske čine i obrede (5). Schmidt je napose nijekao, da bi katari priznavali jednoga vrhovnoga crkvenog starješinu, vrhovnoga biskupa ili « papu » katarskoga (6).

Schmidtove zaključke prihvaćali su do danas, s rijetkim i neuvaženim iznimkama, od reda povjesničari bogomilstva na istoku i katarstva na zapadu. Tako Franjo Rački (7), J. Guiraud (8), H. C. Puech (9), St. Runciman (10), D. Angelov (11), D. Obolensky (12), H. Söderberg (13), A. Borst (14).

Kada bi Schmidtove teze bile točne, tada bi se crkva bosanskih krstjana bitno razlikovala u unutarnjoj crkvenoj organizaciji i od istočnih bogomilskih i zapadnih katarskih crkava. Da utvrdimo povjesnu istinu i pravo poimanje, koje su bogomili i katari imali o svojoj crkvi, o njezinim članovima i vjerskim službenicima, mi smo pomno proučili sve zapadne i istočne srednjovječne izvore, koji govore o tom pitanju. Glas je pak izvora slijedeći:

(5) Schmidt II 143.
(6) N. dj. 145-150.
(7) Rački, *Bogomili* 511-524.
(8) Guiraud I 232-234.
(9) Puech-Vaillant 216-219 223 sl. 237-243.
(10) Runciman, *The Medieval Manichee* 161 sl.
(11) Angelov 61.
(12) Obolensky 133 sl. 246 289.
(13) Söderberg 250-256.
(14) Borst 205 213.

Bogomili i katari crkvom su zvali svoju vjersku zajednicu, za koju su tvrdili, da se sastoji od pravih štovatelja nebeskoga Oca, dobroga Boga. Tu su zajednicu nazivali prema riječima Sv. pisma: « crkva Božja » (ecclesia Dei) [15] i « crkva Isusa Krista » (ecclesia Jesu Christi) [16]. Smatrali su, da je ona jedino od Krista ustanovljena crkva za sve ljude i ti da se mogu spasavati samo u njihovoj vjeri i po činima njihove sljedbe. Prema tome bogomilska crkva bila bi jedino prava katolička, univerzalna i spasonosna vjera.

Katarski *Latinski obrednik* iz sredine 13-st. katarsku zajednicu zove sada « crkva Božja », a sada « crkva Isusa Krista [17]. I katarski *Provansalski obrednik* katarsku zaiednicu redovito naziva « crkva Božja » (la gleisa de Deu), ili « sveta crkva » (santa gleisa) [18].

Da su bogomili i katari svoju zajednicu smatrali i nazivali « crkvom Božjom » i jedinom spasonosnom ustanovom, svjedoče nam i suvremeni kršćanski pisci. Tako premonstratenški prepozit Everwin von Steinfeld († 1152) u pismu sv. Bernardu g. 1143/44 piše, da katari « govore, da je crkva samo kod njih » [19]. Njemački pak benediktinac Ekbert von Schönau (Trier) u svojim *Sermones adversus catharorum errores* g. 1163 ove pita: « Ako ste vi crkva Božja? ... » [20]. God. 1144/45 crkva lieška piše papi Luciju II, da katari tvrde, « da je samo kod njih katolička crkva » [21]. Bonacursus nekadašnji učitelj i prvak katara u Milanu, koncem 12-st.,

[15] 1Kor 1, 2; 10, 32; 11, 22; 2Kor 1, 1; Gal 1, 13; 1Tim 3. 5.
[16] Rim 16, 16.
[17] RitLat 155 156 157 159 162 163.
[18] RitProv 471a 473a 475a 476.
[19] « Dicunt apud se tantum Ecclesiam esse », Everw. Steinf. 677.
[20] « ... Si vos estis Ecclesia Dei, ut dicitis ... », Eckb. Schon.
[21] « ... apud se tantum ecclesiam catholicam esse praedicant », PL 179, 938.

piše o svojim starim suvjernicima: « Vjeruju, da se nitko ne može spasiti, osim nekim njihovim polaganjem ruku, koje zovu krštenjem i obnovom Svetoga Duha » [22]. Isto tvrde i njegovi suvremenici Ermengaudus [23] iz južne Francuske i Radulf Ardens. Ovaj zadnji piše: « Propovijedaju, da se nitko ne može spasiti, osim po njihovim rukama » [24]. Vinćentinac Salvo Burci u svom spisu *Supra Stella,* napisanome g. 1235, kori talijanske katare: « O vi katari, ... vi govorite, da ste crkva Božja » [25]. Na inkvizicijskom sudu u Carcassonne g. 1308/9 Vilima Garsendi izjavila je, da katari « govore, da su oni, heretici, prava crkva Božja; i da je crkva Božja samo u dobrim ljudima i ženama, kakvi su oni » [26]. Bernard Gui († 1331) piše, da su francuski katari tvrdili, da « imaju dvije crkve, jedna dobra, a to je njihova sljedba, koja je crkva Kristova; druga zla, a ta je crkva rimska, koju oni nazivlju: ženom preljubnicom, velikim Babilonom, raspuštenicom, crkvom đavolskom, sinagogom satane » [27].

I bogomili su već od svoga početka zabacivali kršćan-

[22] « ... credunt nullum posse salvari, nisi quadam sua impositione manuum, quam baptismum appellant, et renovationem Spiritus Sancti », Bonacursus, *Vita haereticorum,* PL 204, 777.
[23] Ermengaudus PL 204, 1262.
[24] « ... neminem posse salvari, nisi per suas manus praedicant », Radulphus Ardens, *Homilia 19* (PL 155, 201). Slično Rayn. Sacch. 65 i u raznim inkvizicijskim zapisnicama (gl. Borst 214, b. 6).
[25] « O vos Cathari ... vos dicitis quia estis Ecclesia Dei », Salvo Burci 330.
[26] « ... et dicebant, quod ipsi haeretici erant vera ecclesia Dei, et quod ecclesia Dei solum erat in bonis hominibus et mulieribus sicut ipsi erant », Döllinger II 22.
[27] « ... duas confingunt esse ecclesias, unam benignam, quam dicunt esse sectam suam, eamque esse asserunt ecclesiam Jhesu Christi; aliam vero ecclesiam vocant malignam, quam dicunt esse Romanam ecclesiam, eamque impudenter appellant matrem fornicationum, Babilonem magnam, meretricem et basilicam dyaboli et Sathanae synagogam », Guido I 10. Gl. takoder izjavu Petra Autier-a na inkvizicijskom sudu g. 1310 (Limborch 92).

sku crkvu i nijekali joj božansku ustanovu [28]. Samo sebe su smatrali i zvali pravim, dobrim « kršćanima », koji su već na zemlji svojim svetim životom « stanovnici neba » [29]. Eutimije Zigaben o njima je zabilježio, da su sebe nazivali « izabranima, pravednicima i baštinicima Božjim » [30]. Isti je zapisao, da su bogomili učili, « da Krist kod njih stanuje, ostavivši našu sinagogu » [31]. Ovakva poimanja bogomila nijesu izvorno njihova, nego su oni to baštinili od starih manihejа i pavlićana [32].

2) - *Članstvo bogomilsko-katarskih crkava*

U prvim stoljećima kršćanstva, kada se obraćalo i primalo u crkvu odrasle ljude, vršila se dulja pouka pripadnika i ti su postepeno pripravljani, dok im se ne bi podijelilo krštenje, kojim bi postali pravi članovi crkve Kristove. Početni pripravnici zvali su se slušatelji (auditores); oni, koji su pokazivali ozbiljnu volju, da će postati kršćani, i prva ispitivanja sretno prošli, nazivali su se poučeni (catechumeni); a oni, koji su primili sakramenat krsta, zvali su se kršćani [33]. I kod starih gnostičko-manihejskih sljedba slično se postupalo, prije nego bi netko bio konačno primljen u sledbu. I kod njih se pravila razlika između pripadnika, bližih i daljnjih, i pravih vjernika [34]. Tu su uredbu i bogomili primili preko pavlićana i drugih onodobnih manihejskih ostataka na Balkanu.

a) *Slušači*

Mladi suvremenik Bogomila, početnika bogomilstva, svećenik Kozma u svom *Slovu* ili *Besedi*, koju je napisao oko g. 972 [35], na više mjesta dobro pravi razliku između « krivovjeraca » te njihovih početnih i utvrđenih pristaša. O samim krivovjercima govori često u svom djelu, koje je upravo napisao, da pobije njihovu krivu nauku. Za njih veli u poglavlju 15, da oni o sebi tvrde da su « kršćani » [36], a u poglavlju 2 veli, da ih neki zovu « pravovjernim kršćanima ». U istom poglavlju govori o početnim bogomilskim pristašama, o kršćanima, koji bogomilskim krivovjercima tek pristupaju, da od njih prime savjet za spas svoje duše [37]. U poglavlju 19 i u zaključku Kozma govori o već utvrđenim pristašama bogomilskih krivovjeraca, « svojima », koji « drže heretičku vjeru » [38]. I Eutimije iz Peribleptosa u svojoj *Poslanici* protiv fundađagita ili bogomila zabilježio je oko g. 1050, da kod bogomila postoji razlika između pripravnika, pravih kršćana i njihovih starješina, koje su oni zvali « apostoli » [39]. I Eutimij Zigaben oko g. 1110 u svom znamenitom djelu *Panoplia dogmatica* razlikuje « proste », neuke ljude, koje zavode bogomili, i utvrđene pristaše, koje bogomili pripravljaju, najprije za prvo krštenje, a zatim za drugo [40].

Na zapadu prvi put čujemo za razne vrste pristaša novomanihejske, dotično bogomilske sljedbe, u pismu

(34) Gl. Du Cange, *Glossarium* I 483; Söderberg 121, 218; Borst 59-66.
(28) Gl. Kozma 11-17 i 63; Puech-Vaillant 63-67 i 111.
(92) Kozma 26 i 31; Puech-Vaillant 77 i 81; 150 b. 3; 250-260.
(30) Zigabenus, *Panoplia* 27 (PG 130, 1322).
(31) N. dj. n. 34 (1326).
(32) Stari manihejі učili su i vjerovali, da je njihova crkva ustanovljena od Krista, opće obvezatna i jedino spasonosna. Gl. *Kephalaia* I s. 14 red. 3 sl.; 15, 14; 36, 9-11; 37, 15-19; 148, 15-18; itd.; *Manichaen Psalm-book* II s. 8, 25; 24, 12 sl.; 75, 28-30; *Manihäischen Homilien* s. 15, 21; 16, 18; 26, 11-14; 30, 30; 85, 17 sl.; Puech 61-68.
(33) Gl. *Conc. Nicaenum I*, an. 325, can. 14; Mansi II 681.

(35) O vremenu postanka Kozmina *Slova* gl. Angelov 8-10; Obolensky 268-270; Puech-Vaillant 19-37.
(36) Kozma 31; Puech-Vaillant 81.
(37) Kozma 3; Puech-Vaillant 55 sl.
(38) « ... učat' že svoja ... », Kozma 35, red 11; Puech-Vaillant 86; « ... i aste kogo razumeete dr'žašta eretičsku veru », Kozma 41, 6 sl.; Puech-Vaillant 92.
(39) Peribleptos, *Epist.* 25 64 209.
(40) Zigabenus, *Panoplia* 27, n. 2 i 16 (PG 130, 1292 i 1312).

premostratenškoga prepozita Everwina von Steinfeld († 1152) sv. Bernardu g. 1143/44. On tu navodi, da se novi krivovjerci u okolici Kölna u Njemačkoj dijele na slušače (auditores), vjernike (credentes) i izabranike (electi) (41). God. 1144/45 crkva lieška piše papi Luciju II o krivovjercima iz Francuske, koji krivovjerje šire po raznim krajevima: « Krivovjerje ovo ima razne stupnjeve: ima naime slušače, koji se počinju upućivati u krivovjerje; vjernike, koji su već zavedeni; ima svoje kršćane » (42). Humbert de Romanis, nasljednik sv. Dominika († 1221) u vrhovnoj upravi dominikanskoga reda, zabilježio je, da su talijanski katari posebnu brigu vodili i izdašno pomagali svoje siromašne « slušače », da bi ih na taj način utvrdili u vjeri (43). Ivan de Lugio, izabrani biskup katarske albanićanske crkve u sjevernoj Italiji, u svom djelu *De duobus principiis,* napisanom sredinom 13-t., slušače nazivlje « prijateljima » (44).

U bosanskim izvorima nije sačuvan spomen na ovu daljnju, početnu vrstu bogomilskih pripravnika. U bosanskim bogomilskim obiteljima djeca su se, od malih nogu, pripravljala u vjeri svojih roditelja, i bila bi, kako je predmnijevati, prevedena u red vjernika, čim bi im to bilo dopušteno, po navršenim godinama života, koje su bile za to određene.

b) *Vjernici*

U bogomilsko-katarskom izražaju vjernicima (credentes) zvale su se osobe, koje su potpuno prihvaćale novomanihejsku nauku i posebnim obredom bile prim-

(41) « Prius enim per manus impositionem de numero eorum, quos auditores vocant, recipiunt eum inter credentes: et sic licebit eum interesse orationibus eorum, usquedum satis probatum eum faciant electum », Everw. Steinf. 677.
(42) « Haeresis haec diversis distincta est gradibus; habet enim auditores. qui ad errorem initiantur; habet credentes, qui jam decepti sunt; habet christianos suos ... », PL 179, 938.
(43) De Romanis 452.
(44) « ... coram nostris fidelibus et amicis ... », Lugio 136.

ljene među stalne vjernike sljedbe. Svećenik Kozma takve naziva « svojima »; onima, « koji drže heretičku vjeru » (45).

Prema *Provansalskom obredniku* vjernici su se primali u sljedbu posebnim obredom. Ovaj obrednik nalaže službenicima katarske crkve, kada budu pozvani, da podijele krštenje bolesnom vjerniku, da ga na prvom mjestu ispitaju, da se nije ogriješio o crkvu katarsku, « otkada je primio vjeru » (46). To nam govori, da se znalo točno, kada netko « prima vjeru », i da je prema tome za to postojao poseban obred kao i za primanje drugih stupnjeva katarskoga članstva. Taj obred obavljao se polaganjem ruku i polaganjem evanđelja na glavu dotadašnjega « slušača » uz neke molitve, po svoj prilici uz one, koje su zabilježene u katarskoj općoj obrednoj molitvi (47). Everwin von Steinfeld († 1152) u pismu sv. Bernardu g. 1143/44 piše: « polaganjem ruku primaju nekoga za vjernika iz broja onih, koje zovu slušačima » (48). Početkom 14-st. Vilim Bavili izjavio je na inkvizicijskom sudu u Languedoc-u, da vjernik mora « imati vjeru krivovjeraca i polaganjem ruku i knjige na glavu » biti primljen u sljedbu (49). Prema istom zapisniku Ivan Maurini de Monte Alionis izjavio je, da se « pojedinci primaju u njihovu sljedbu, čitajući iz neke knjige » (50), koja je morala biti *Evanđelje sv. Ivana Apostola,* koje se čitalo kod svih katarskih obreda. God. 1388 na invizicijskom sudu u Turinu izjavio je Jakov Bech, da je on pristupio katarskoj sljedbi kao vjernik « obećavši i zaklevši se u rukama Jocelina de

(45) Gl. gore s. 273, b. 38.
(46) « ... depuis que receup la fe », *Rit prov* 480a.
(47) Gl. gore s. 108.
(48) Gl. gore s. 274, b. 41.
(49) « ... habere fidem haereticorum et impositio manuum et libri super caput », Döllinger II 246.
(50) « ... quando recipiebant aliquos ad sectam suam, legendo in quodam libro eorum ... », Döllinger II 195.

Palatia de Balbis de Cherio i Petra Patrijeva i rečenoga Slavena, da pristupa njihovoj sljedbi i vjerovanju, na velikoj knjizi, koju su zvali Grad Božji, u koju su zapisivali sve one, koji su činili slično obećanje » (51).

Današnji povjesničari redovito drže, da vjernici nijesu bili članovi bogomilsko-katarske crkve. Ch. Molinier je izrekao misao, da su vjernici « više susjedi nego članovi katarske crkve » (52). To i A. Borst (53) i drugi prihvaćaju. Ali to nije ispravno. Ivan de Lugio, ideolog dvopočelnih katara, vjernike nazivlje « naši vjernici » i stavlja ih u bliži red sljedbe nego što su « prijatelj » (54). U Bosni su vjernike nazivali « dobri mužje » (boni viri) i « dobri ljudi » (boni homines) (55); nazivali su ih, dakle, imenima, koja su se na zapadu davala savršenim članovima sljedbe. Po shvaćanju bogomilsko-katarskih novomaniheja vjernici su bili pravi članovi « Božje crkve », iako ne savršeni. Oni su naime bili u crkvi vjerom i odlukom, iako još ne životom i obavezama. Takvo shvaćanje vjernika nalazimo kod lombardskoga dominikanca Anzelma Aleksandrijskoga († o. 1279), koji piše: « Oni, koji su u crkvi samo vjerom, ali su na vani zavjetom, tj. njihovi vjernici » (56). Ivan Maurini izjavio je na inkvizicijskom sudu oko g. 1320, da pravu vjeru drže « krivovjerci obučeni ... i oni, koji njima

(51) « Et promisit, seu juravit in manibus praedictorum, videlicet Jocelini de Palatia de Balbis de Cherio et Petri Patrii et dicti Sclavoni esse de secta et credentia ipsorum, super libro grosso, quem vocant librum Civitatis Dei, in quo scribeba[n]t omnes facientes similem promissionem », DÖLLINGER II 267; AMATI II/1, 52.

(52) MOLINIER 283.

(53) BORST 205.

(54) Gl. gore s. 274, b. 44.

(55) Gl. gore s. 238.

(56) « ... qui sunt intra ecclesiam fide tantum sed extra sunt professione, idest credentibus suis », ANS. ALEX. 312; « Credentes autem hereticorum ... divisi siquidem erant in vivendi modo, set in fide [immo in infidelitate] unum erant », PETR. SARN. I 15.

iskazuju počast » (57), tj. vjernici. Drugim riječima to je isto izrekao i Petar Maurini, kada je iznio nauku katara, da jedan vjernik ima više ljubiti drugoga « vjernika », pa bio on ne znam kakav stranac, nego rođenoga brata « nevjernika », « jer vjernici imaju dobru dušu, iako ne dobar duh » (58). Po katarskom, naime, shvaćanju samo savršeni krstjani imali su « dobar duh ». I stari maniheji, od kojih su bogomili osnovno baštinili nauku i crkvenu oragnizaciju, svoje su vjernike, koje su zvali katekumenima, smatrali pravim članovima svoje manihejske crkve (59).

Prigodom obreda primanja u vjernike, ta je osoba pismeno sklapala « ugovor » (pactum) s katarima, naime, « da će biti dobra, njima vjerna, i pravi prijatelj; čuvati njihove tajne, i da želi umrijeti u njihovoj vjeri i na koncu života biti od njih primljena, i da će poslati po njih, ako se razboli i dođe u smrtnu pogibao, da je prime u vjeru i sljedbu svoju » (60). Taj « ugovor » katari su zvali u provansalskom govoru « covenensa » (61), a latinski « convenientia » (od « convenio » = dogovoriti se; u čemu se dvojica slože). Bernard Guidonis († 1331) u svojoj *Practica inquisitionis* piše, da « [ka-

(57) « ... quia ipsi soli, qui erant haeretici vestiti vel rebaptizati et illi etiam, qui eis reverentiam faciebant, tenebant sanctam fidem Romanam, quam Deus dedit s. Petro apostolo », DÖLLINGER II 183.

(58) « ... plus debebant se diligere credentes inter se, quantumcunque essent extranei, quam credens deberet diligere fratrem proprium non credentem, ... quia credens habebat bonam animam nec bonum spiritum », DÖLLINGER II 230.

(59) Stari maniheji smatrali su svoje vjernike (katekumene) pravim članovima manihejske crkve i imali su posebni obred za njihovo primanje u crkvu. Gl. *Kephalaia* I, s. 25, red 1 sl.; 166, 2-6; 179, 27 sl.; 180, 7 sl.; 193, 1-10; 213, 1-10; 224, 28; 225, 1-19; *Manihaean Psalm-book* II, s. 178, 30.

(60) Gl. DÖLLINGER II 18 i 24.

(61) « E puis deu li demandar de la convenesa si l'a en cor a gardar ni a tenir assi co a convengut », RitProv 481a. Gl. također: DÖLLINGER II 18 i 24; LIMBORCH 13 29 42 50 itd.; GUIRAUD I 176-178.

tari] uče svoje vjernike, da učine s njima ugovor, koji zovu convenensa, naime da na koncu života žele biti primljeni u njihovu sljedbu i red; i od tada mogu krivovjerci takve primiti u njihovoj bolesti, iako bi izgubili dar govora ili ne bi imali pamet u redu » (62). « Ugovor » prvi put se spominje u dosada poznatim izvorima g. 1242 kod opsjedanja tvrđave Montsegur u južnoj Francuskoj (63).

Katari su učili, da se vjernicima u obrednom primanju daje osiguranje, « da će biti spašeni, ako oni na njih polože ruke i knjigu, prije nego umru » (64). Ako bi koji prije toga umro, njegova će se duša opet utjeloviti i on će se roditi kao novi čovjek, koji će jedamput primiti « utješenje » i tako biti spašen (65).

U red « vjernika » katari su primali samo odrasle ljude, koji su navršili barem 18 godina (66). Kada je « vjernik » bio primljen u sljedbu, imao je dolaziti na propovijedi katarskih učitelja i mogao je prisustvovati svim molitvama i obredima sljedbe; napose je imao pravo učestvovati u obredu « zadnje večere » i blagovati « blagoslovljeni hljeb » (67). S vremenom se razvio

(62) « Item, docent credentibus suis quod faciant eis pactum quod vocant 'la covenensa', videlicet quod in fine suo velint recipi ad sectam et ordinem ipsorum; et ex tunc heretici possunt recipere tales in infirmitate eorum, etiam si perdidissent loquelam aut non haberent memoriam ordinatam », Guido 20.

(63) *Acta Inq. Tolos. 1254*, M. Belhomme 136.

(64) « ... credens eorum salvabitur, dum tamen ipsi attingunt ad eum antequam moreretur et imponunt sibi manus et librum », Döllinger II 237. Gl. n. mj. 237.

(65) « Item quod, si aliquis de eorum secta non recepisset consolamentum in morte, quia non habuit dantem, ille spiritus iterato intrabit aliquod corpus, sive humanum sive brutum primo inventum, usque quod recipiat in morte benedictionem salutarem a patre spirituali eorum », Döllinger II 267; Amati II/1, 51.

(66) « ... donec sit receptus ad eorum sectam, quod faciunt, quando est aetatis decem et octo annorum, et non antea », Döllinger II 267. Gl. također n. mj. 236.

(67) Döllinger II 225 238 269.

običaj, da vjernici uvijek sa sobom nose « blagoslovljeni hljeb » i da od njega nešto pojedu na početku svakoga jela, ako tu ne bi bilo savršenih krstjana, koji bi mogli za vrijeme objeda kruh blagosloviti (68).

Jedna od glavnih obveza, koju je « vjernik » primao kod stupanja u katarsku sljedbu, bila je ta, da će savršenim članovima iskazivati « poklon » (adoratio), pri kojemu bi skraćenim i bitnim riječima obnavljao « ugovor », koji je učinio kod primanja u sljedbu. Poklon se činio ovako: vjernik bi se tri puta poklekao, ili bi tri puta pao na koljena pred savršenim krstjaninom. Prvi i drugi put kod toga bi rekao: « Blagoslovite! ». krstjanin bi na to odgovorio: « Bog te blagoslovio! ». Treći put vjernik bi rekao: « Blagoslovite, gospodine; molite Gospodina za me, da me Bog sačuva od zle smrti i da me privede dobrom svršetku! ». Krstjanin bi na to odgovorio: « Bog te blagoslovio i izbavio od zle smrti i priveo te dobrom svršetku » (69). Pod nazivom « zle smrti » mislili su: umrijeti izvan katarske sljedbe u kršćanskoj vjeri, a pod « dobrim svršetkom », primanje « utješenja » na času smrti iz ruku katarskih službenika ili savršenih krstjana (70).

Ako bi « vjernik » susreo « savršenoga » u javnosti, gdje ga drugi vide, tada bi se samo tri puta naklonio

(68) Gl. dolje s. 422, b. 27.

(69) « Item docent credentes, quod exibeant eis reverentiam, quam vocant melioramentum, nos autem vocamus adorationem, flectendo genua et inclinando se profunde coram ipsis super aliquam bancam vel usque ad terram, junctis manibus tribus vicibus inclinando et surgendo et dicendo qualibet vice: benedicite, et in fine concludendo: boni christiani benedictionem Dei et vestram, orate Deum pro nobis, quod nos custodiat a mala morte, et nos perducat ad bonum finem ... et haereticus respondet: ... Deus vos benedicat et a mala morte eripiat animam vestram et ad bonum finem perducat vos », zapisnik Inkvizicije u Carcassonne, Döllinger II 4. Gl. n. mj. 18 25 39; Ans. Alex. 314; Limborch 18 50 60 347 itd.; Guido 28.

(70) « Per malam mortem dant intelligere mori in fide et clesie [catholice] », Döllinger II 4.

prema « savršenomu » i gornje prošnje tiho izgovorio, a « savršeni » bi mu isto tako tiho dao odgovor.

Obred poklona u katarskom izrazu nazivao se « melioramentum » ([71]). To je latinska sredovječna kovanica, nastala od glagola « meliorare, meliorem reddere », što je značilo: poboljšati, boljim učiniti. Tim obredom vjernik bi obnavljao svoj « ugovor » s katarskom crkvom, koji je učinio kod primanja u sljedbu, i ujedno bi ponovio molbu, da na času smrti primi « utješenje » i da spasi svoju dušu. « Poboljšanje » bila je glavna molitva, koju je « vjernik » molio. Njima se usto preporučivalo, da prije svakoga čina reknu: « Blagoslovi, Gospodine Bože dobrih duhova; pomozi nas u svemu, što budemo radili! ». Vjernicima se zabranjivalo moliti « Očenaš », jer je to anđeoska molitva, koju smiju moliti samo oni, koji žive « u istini i pravednosti », a takvi su bili samo « savršeni » katari ([72]).

Katarski obred « poboljšanja » mnogi su kršćanski sredovječni pisci osuđivali kao idolopoklonstvo, jer da se treba klanjati samo Vrhovnomu Biću, da mu iskažemo poštovanje i priznanje kao početniku i gospodaru svega stvorenoga ([73]). Ali bogomili i katari poklon poboljšanja nijesu činili u teološkom smislu, nego samo u obrednom. Običaj je bio na istoku od najstarijih vremena, da se starijemu iskazuje čast i priznanje bacajući se na zemlju i prostirući se pred njim. Iz carskoga dvorskog obrednika taj je običaj prešao iz Bizanta na zapad. Tako su se u srednjem vijeku, što se očuvalo do danas,

([71]) Provansalski obrednik to zove: « meloi[r]er » ili « milhoirer » (RitProv 473 475 i 479). Razna sredovječna značenja glagola « meliorare » i imenice « melioramentum » gl. kod Du Cange, *Glossarium* IV 347 sl.

([72]) « Vos alii credentes ... quando ipse loquens deberet surgere de lecto et se induere et comedere vel aliquod aliud opus facere, dicetis, benedicite domine deus pater bonorum spirituum, adjuva nos in omnibus que facere voluerimus, sed nullo modo dicatis: Pater noster, quia nullus debet dicere ipsum, nisi sit in veritate et justitia ... », Döllinger II 237.

([73]) Gl. Döllinger II 4, te gore s. 242, b. 33-37.

kardinali, da iskažu počast novome papi nakon njegove krunidbe, pred njim tri puta prostirali na zemlju. Obred « poboljšanja » prvi put spominje Eckbert von Schönau g. 1143/44 ([74]). Istočnjačke oznake poboljšanja (melioramentum) govore nam, da je taj obred nastao na istoku, i to u prvim vremenima bogomilskoga pokreta. Svojim svećeničkim članovima poklon su iskazivali i stari manihejci, katekumeni i « izabranici », ali se nije sačuvalo, kako su taj obred činili i kojim riječima ([75]).

Trostruki poklon, sličan poboljšanju (melioramentum), činili su svi krstjani i crkveni službenici pred katarskim biskupom, dotično pred onim, koji bi vršio službu, za vrijeme podjeljivanja « utješenja » i prethodnih pripravnih stupnjeva. Taj su način poklona katari nazivali « počast » (reverentia). Katarski *Latinski obrednik* propisuje na početku podjeljivanja utješenja (consolamentum): « Vjernik ima doći s onim, koji je starješina u njegovu gostinjcu, i moraju učiniti tri počasti pred rediteljem ... Tada svi krstjani i krstjanice neka učine tri počasti » ([76]). Za vrijeme samoga obreda, prije nego primi knjigu (Evanđelje) u ruke, pripadnik mora učiniti tri počasti pred rediteljem, a tako i na koncu, kada je već primio utješenje ([77]).

c) *« Posnici » i « očenašnici »*

U *Oporuci* gosta Radina piše, da je u Bosni bilo više vrsta vjernika ([78]), ali se ne kaže, kako su se ti zvali. Od zapadnih katarskih izvora *Provansalski obrednik*

([74]) Eckb. Schon 52.

([75]) Vjernici i « izabrani » članovi stare manihejske crkve iskazivali su poklon (adoratio) svećeničkim članovima sljedbe. Gl. *Kephalaia* I s 30, 4 sl.; 42, 2-10.

([76]) « ... tunc ipse credens debet venire cum illo qui ancianus est de hospitio illius et debent facere tres reverentias coram ordinato ... Tunc omnes christiani et christiane faciant tres reverentias ... », RitLat 156 sl. – « Reverentia » se prvi put spominje oko 1214 u *Haer. cath* 308.

([77]) RitLat 157 i 165.

([78]) Gl. gore s. 100 sl. i 240 sl.

spominje vjernike: « isposnike » (esta en l'astenencia), a oba obrednika, *Provansalski* i *Latinski*, spominju vjernike « očenašnike » (receptores Orationis sanctae). *Provansalski obrednik* kaže: « Ako je jedan kršćanin u isposništvu i krstjani su sporazumni da mu se preda molitva [Očenaš] », ima se pristupiti obredu predavanja Očenaša ([79]). Ovo nam govori, da je isposništvo dulje trajalo, i da je to bila stalna priprava, kojom je morao proći svaki vjernik, prije nego bi primio « utješenje ». U *Latinskom obredniku* nijesu sačuvane početne riječi katarskoga obreda za primanje Očenaša, pa iz njega ništa ne znamo o isposnicima.

Iz oba katarska obrednika razabire se, da se vjerniku, koji je primio Očenaš, odmah može dati « utješenje », ili to na neko vrijeme odgoditi, već prema tome, kako zaključi katarska zajednica, u kojoj se pripravnik pripravljao za « utješenje » ([80]). U nijednomu pak od tih obrednika ne kaže se, koliko mora trajati posništvo, prije nego se primi Očenaš i « utješenje ». Moneta Kremonski piše, da priprava ima trajati « neko vrijeme ([81]). Prema zapisu franjevca Jakova a Capellis u jednom rukopisu gradske knjižnice u Ceseni u Italiji, kušnja je morala trajati « jednu godinu » ([82]). U zapisniku tuluške inkvizicije g. 1244 izjavio je Vilim Tardieu, da mu je bilo određeno, da čini pripravu za primanje « utješenja » od Uskrsa 1239 do Uskrsa g. 1240, dakle jednu godinu, ali da mu je uslijed teške bolesti « utješenje » bilo podijeljeno o Svim svetima 1239 ([83]). Rajmondi Jougla bilo je određeno, da posti tri korizme (tres quadragenas) prije nego bi joj podijelili « utješenje », što znači jednu cijelu godinu, jer su katari godišnje postili tri korizme. Tokom godine posta isposnik bi mogao biti otpušten iz zajednice, u kojoj se pripravljao, kako se vidi iz slučaja spomenute Rajmunde ([84]). Priprava postom mogla se pripravniku i produljiti i na drugu godinu, kako se vidi iz inkvizicijskoga zapisnika g. 1246, zbog mladosti ili drugih opravdanih razloga ([85]).

U slavenskim i bizantskim izvorima vijesti o pripravama za konačno primanje bogomilskoga krštenja veoma su škrte. Kozma Svećenik u svom *Slovu* ili *Besedi* o tome ništa ne piše. Eutimije Zigaben govori o dvama bogomilskim obredima, po kojima se postaje pravi « kršćanin », potpuni član sljedbe. Prvi obred priprava je za drugi. O prvomu Zigaben kaže: « nakon takvoga krštenja ». Drugi, konačni obred on zove « usavršenje » (teléiosis) ([86]) Ch. Puech prvi obred zove « prvo krštenje », a drugi « drugo krštenje » ili « usavršenje » ([87]). Obolensky prvi obred zove krštenjem (baptisma), po kojemu pripravnik postaje « vjernikom », a drugi « usavršenjem » (teléiosis), po kojemu « vjernik » postaje « savršenim », ili po bizantsko-bogomilskom rječniku, « bogorodcem » (theotókos) ([88]). I jedan i drugi tvrde, da su oba spomenuta obreda bila odijeljena jedan od drugoga duljim vremenskim razmakom, kao i to, da konačni obred, teléiosis, odgovara zapadnom obredu « utješenja » ([89]).

Takvo shvaćanje Zigabenovih navoda, i njegovih naziva o navedenim obredima, ne mogu biti ispravni. U bogomilskim izvorima nema nigdje govora o dvostrukom krštenju, niti se gdje « usavršenje » (teléiosis), dijeli od krštenja. Po shvaćanju zapadnih i istočnih izvora, na prvom mjestu samoga Zigabena, bogomili su

([79]) « Si crezent esta en l'astenencia, e li crestia so acordant que li liuro la oracio, lavo se las mas, e crezent, si n'i a, eisament ... », RitProv 473a.
([80]) « Et si credens debet consolari in presenti postquam recepit orationem ... », *Rit lat* 156. G. također prednju bilješku.
([81]) « ... post certi temporis probationem », Mon. Crem. 278.
([82]) « ... post unius anni probationem », Döllinger II 279.
([83]) Doat 23, 201 sl.; Guiraud I 111.
([84]) Guiraud I 111 sl.
([85]) N. dj. 112 sl.
([86]) Zigabenus, *Panoplia* 27, n. 16 (PG 130, 1312).
([87]) Puech-Vaillant 252 sl.
([88]) Obolensky 215 sl.
([89]) N. mj.

postajali « kršćani » po « krštenju », koje je kršteniku davalo oproštenje grijeha i milost savršenstva (90). « Savršenstvo » nije prema tome bilo ni uzročno ni vremenski odijeljeno od krštenja, niti su to bila dva različita obreda. Oni su se odnosili kao uzrok i učinak. Po bogomilsko-katarskom shvaćanju postojao je samo jedan obred krštenja, koji je proizvodio u kršteniku « usavršenje ». Zigaben pri koncu svoga poglavlja o bogomilima jasno opredjeljuje svoju misao, kada kaže, da se kod bogomila zadnji, zaključni obred za primanje članova zvao krštenje, za koje se pripravnik pripravljao duljim postom i molitvom (91). Zigaben je u gore spomenutom navodu prvi obred, kojim je vjernik otpočinjao post i pripravu za krštenje, nazvao neke vrste krštenjem (« takvo krštenje » (92), jer se i taj obred podjeljivao polaganjem knjige na glavu pripravnika i molitvom Očenaša, dakle nešto slično kao i kod pravoga krštenja. Da prvi obred Zigabenov nije bio pravo bogomilsko krštenje, vidi se iz toga, što Zigaben kod opisa toga obreda ne spominje rukopoloženje, koje je činilo nužni i bitni dio bogomilskoga krštenja, koje odgovara zapadnom « utješenju ».

I Eutimije de Peribleptos sredinom 11-st. piše, da su bogomili članove primali u svoje krilo najprije polaganjem knjige Evanđelja na glavu sa stalnim molitvama (93), a zatim da bi pripravnika uveli u đavolske tajne, nakon čega bi primljenik učinio poklon đavlu, naime bogomilskomu starješini, koji mu je podijelio duhovno krštenje (94). Eutimije i drugi bizantski pisci bogomilske starješine često zovu đavolskim slugama, đavlima.

Ni Eutimije de Peribleptos ni njegov imenjak Zigaben ne kažu, kako je dugo trajala priprava za konačno

(90) Gl. gore s. 101.
(91) Zigabenus, n. dj. n. 44 (1328).
(92) Gl. gore s. 283, b. 86.
(93) Peribleptos, *Epist.* 24, redak 7-22.
(94) N. dj. 25, r. 3 sl.; 30, r. 17 sl. i 23 sl.

krštenje bogomilskih pripravnika. O tom ne govore ni drugi slavenski ni bizantski izvori. Sinod g. 1143, istina, govori o trogodišnjoj pripravi, ali tu se očito radi o mesalijanskoj sljedbi, a nikako o bogomilima (95).

Priprava za krštenje na zapadu se zvala « posništvo » (abstinentia). Obred primanja u « posništvo » opisao je cistercit Petar Sarnensis (de Vaux-Cernay, † o. 1219) u svom djelu *Albigenska povijest*. Od pripravnika bi se najprije tražilo, da se odreče kršćanske crkve i krštenja vodom, koje je primio. Zatim bi svi prisutni na nj položili ruke, dali mu poljubac mira i obukli ga u katarsko crno odijelo. Od tada bi katari pripravnika smatrali kao jednoga od svojih članova (96).

Ovom katarskom obredu odgovarao je prvi bogomilski obred, koji spominju Eutimije de Peribleptos (97) i njegov imenjak Eutimije Zigaben (98). Ova dvojica navode, da bi se kod primanja u pripravništvo novaku polagala knjiga Evanđelja na glavu, što ne isključuje ni Petar Sarnensis, jer njegov opis očito nije potpun. Eutimije de Peribleptos kao i Petar Sarnensis tvrde, da su se pripravnici kod ovoga obreda odricali kršćanske crkve i kršćanskoga krštenja i da su polagali « satansku zakletvu » vjernosti bogomilskoj sljedbi (99).

Na zapadu tokom vremena stvoren je treći obred: primanje Očenaša (receptio Orationis sanctae), ali taj obred nije morao biti vremenski odijeljen od « utješenja », nego je odmah neposredno iza primanja Očenaša mogao slijediti obred krštenja, ako bi braća u zajednici tako odredila (1). Taj se obred ne spominje ni u bosanskim ni u bugarsko-bizantskim izvorima.

(95) Gl. Allatius 674 sl.; Mansi 21, 556.
(96) Gl. Petr. Sarn. I 19 sl.
(97) Peribleptos, 24, r. 7-22.
(98) Zigabenus, 44 (1328).
(99) Peribleptos, 25, r. 17 sl.; Petr. Sarn. I 19 sl.
(1) Gl. gore s. 282, b. 80.

Opisujući obred katarskoga « utješenja » Charles Schmidt tvrdi, da bi novokršteni na koncu obreda primio laneni ili vuneni pojas, kojim bi ga opasali, i to se simbolično zvalo odijelo savršenih kršćana (2). Od tada povjesničari općenito tvrde, da su za vrijeme « utješenja » krstjani primali odijelo savršenih članova.

Istina je, da su savršeni članovi bogomilsko-katarske sljedbe nosili posebno odijelo. Eutimije Zigaben početkom 12-st. piše, da su se istočni bogomili « odijevali po običaju monaha» (3). Njegov imenjak Eutimije de Peribleptos sredinom 11-st. veli, da su savršeni bili odjeveni u lažno monaško odijelo (4). Kozma Svećenik tvrdi, da su bogomili nosili odijelo slično kršćanskim svećenicima-monasima. On pita bogomile: « Ako je vrag stvorio sav ovaj vidljivi svijet ... zašto onda vi nosite naše odijelo » (5).

U zapadnim izvorima često se susreću nazivi « obučeni krivovjerci » ili « savršeni i obučeni krivovjerci » (6). Cistercitski monah Petar Sarnensis tvrdi, da je boja odijela zapadnih katara bila crna (7). Oko g. 1211 neka Ermengarda otišla je u kuću katarskih kršćanica u Lavelanetu « i tu se pokrivovjerila i primila heretičko odijelo » (8). Oko g. 1299 svjedoči Ivan Auterii na inkvizicijskom sudu u Languedoc-u i izjavljuje, da su njegova braća Petar i Vilim išli u Lombardiju i da su tu učinjeni hereticima i obučeni (9). Crkveni sabor u Beziers-u svjedoči, da se « krivovjerci savršeni obično zovu obučenima (10).

Odijelo bogomilsko-katarsko bilo je jednostavno i siromaško. Ono se službeno sastojalo samo od hlača, košulje i pasa. U 10-st. to je bilo narodno odijelo bugarskih seljaka, kakvo su bugarski i hrvatski seljaci nosili gotovo sve do pedesetih godina ovoga stoljeća. Kada su bogomili došli pod utjecaj bizantskih monaha, povrh spomenutoga odijela počeli su nositi dugu crnu haljinu (11). Ta se na zapadu nazivala gornja haljina (supertunicale), a bila je od vune. Supertunicale imalo je široke rukave (12). Kako se vidi iz obrisa gosta Milutina na njegovu stećku u Humskom kod Foče (13) i slika u Hvalovu rukopisu u Bologni (14), hlače su dopirale do gležanja, a vanjska haljina do iznad koljena. Ova je bila učvršćena oko tijela opletenim pasom. Povrh ove haljine katari su nosili široki plašt i kapuć s kukuljicom, kojima su se zaštićivali od kiše i leda (15).

Ovakvo odijelo nosili su savršeni članovi u svim zemljama, gdje su mogli slobodno živjeti. U onim pak zemljama, gdje su katari i bogomili bili progonjeni, oni su svoje odijelo sveli na sam pas, vunen ili lanen, koji

(2) Schmidt II 127.
(3) Zigabenus, n. dj. n. 24 (1320).
(4) Peribleptos, *Everiso*, PG 131, 45B.
(5) Kozma 33; Puech-Vaillant 83.
(6) « Spiritus sunt ipsi haeretici vestiti vel perfecti », Döllinger II 169; « perfecti et vestiti haeretici », Döllinger 179; « vestiti », Döllinger II 178 188 194 sl. 248 itd.; Petr. Sarn. I 40; II 90; Douais, *Documents* I 61; II 28 itd.
(7) « Qui dicebantur perfecti nigrum habitum preferebant », Petr. Sarn. I 14.
(8) « ... et ibi hereticavit se et assumpsit habitum hereticorum », Doat, tom. 23, 96; Guiraud I 145 i 148, 2.
(9) « Petrus et Guilielmus Auterii, fratres ipsius testis, venerunt de Lombardia facti et vestiti ibi haeretici », Döllinger II 251.
(10) « Haeretici perfecti vulgariter vestiti dicti », Martène IV 225; Döllinger I 205 b. 3.
(11) Gl. gore s. 286, b. 3-5.
(12) Du Cange VI 457.
(13) Gl. Škarić 79 sl.; Miletić 128, tav. V.
(14) Gl. Dodatak na kraju ovoga djela.
(15) « Item in monte albano de pecunia Petri Auterii emit pannum virgatum, et fecit inde fieri supertunicale pro dicto heretico ... Item cum quadam persona ... portavit duas cannas de panno viridi apud Tolosam, et fecit inde fieri supertunicale et capucium pro Petro Auterii heretico et emit foltraturas pro dictis supertunicali et capucio », priznanje Bern. Vasconis de Varenis na inkvizicijskom sudu g. 1309, Limborch 50.

bi i muški i ženske nosili pod nutarnjom košuljom po golu tijelu ([16]).

Mišljenje C. Schmidta, koje se danas općenito slijedi, da su katari svoje odijelo dobivali za vrijeme primanja « utješenja » ([17]), nije ispravno. Katarski obrednici *Latinski* ([18]) i *Provansalski* ([19]), koji potanko opisuju obrede primanja Očenaša i « utješenja », nigde ne spominju davanje odijela pripravniku za vrijeme tih obreda. Tako ni Ermengaudus ([20]) ni Anzelmo iz Aleksandrije ([21]), koji su zabilježili dosta vjeran opis obreda « utješenja ». O davanju odijela članovima sljedbe govori *Provansalski obrednik* kod obreda podjeljivanja « utješenja » pripravnicima u teškoj bolesti. Tu se propisuje, da se bolesniku dadne katarska košulja i hlače prije nego se pristupi obredu predaje Očenaša i « utješenja », odmah dakle, na početku postupka, čim se bolesnik izjavi da želi primiti Očenaš i u buduće živjeti životom katarskim ([22]). To nam govori, da se kod podjeljivanja katarskih obreda zdravim ljudima davalo odijelo prije obreda Očenaša, dotično na početku « isposništva », ili jednogodišnje kušnje, koja je prethodila primanju katarskoga « utješenja ». Kako smo vidjeli, Petar Sarnensis ([23]) zabilježio je, da je pripravnik primao katarsko odijelo za vrijeme obreda, kojim je počinjao pripravu za « utješenje », dotično « posništvo », slično kao kod početka kušnje ili stupanja u novicijat kod sredovječnih, istočnih zapadnih, kršćanskih redovnika. Ovo moramo zaključiti također iz izjave Petra Amiel-a, koji je g. 1245 izjavio na inkvizicijskom sudu, da je oko g. 1220 živio u katarskoj kući u Laurac-u dva mjeseca, ali da se nije « obukao », niti postio, niti molio, niti činio isposništva, koja oni čine ([24]). Misao je Petra Amiela, da je on mogao biti obučen i započeti isposništvo, iako je kod katara bio samo dva mjeseca, ali da on to nije učinio. I opis primanja odijela, koje donosi *Bečki rukopis,* govori nam o prvom pristupu katarskoj zajednici, o « posništvu » ([25]), a ne o konačnom utjelovljenju u katarsku sljedbu putem « utješenja ».

([16]) « ... dictus hereticus tradidit eidem infirmo unum filum subtile quo pro heresi cingeretur », LIMBORCH 249; « ... vidit ipse testis quod corpus dicti mortui erat cinctum ad carnem sub ancellis quodam cingulo subtili », DOUAIS, *Annales* 181; GUIRAUD I 145, 6; « Dixit, quod ipsa Bezersa portat cordulam cinctam ad carnem nudam subter mamillas, et ipsa testis vidit eam cinctam semel illa cordula », DÖLLINGER II 36. Gl. DOAT 23, 96 kod GUIRAUD I 145; DOUAIS, *Documents* I 196; Formula haereticationis kod MARTÈNE-DURAND, *Thesaurus* V 1776 itd.

([17]) SCHMIDT II 127.

([18]) RitLat 151-165.

([19]) RitProv 473-479.

([20]) ERMENGAUDUS, PL 204, 1262.

([21]) ANS. ALEX. 313 sl.

([22]) « E, puis devo li demandar si vol recebre la oracio, e si dtz que o, vescan [vestan] le de camisa e de bragas ... », RitProv 481a.

([23]) PETR. SARN. I 19 sl.

4) - *Bogomilsko-katarsko krštenje*

a) *Krštenje*

Kada bi bogomilsko-katarski « vjernik », nakon što se temeljito pripravio poukom, postom i molitvom, završio dulju kušnju, koja je redovito trajala godinu dana, članovi bi zajednice, u kojoj je činio kušnju, glasali o njegovu konačnom primanju ([26]). Na koncu kušnje pripravnik je morao imati barem 24 godine života ([27]). Ako bi glasovanje ispalo povoljno, pristupilo bi se konačnom primanju podjeljivanjem « utješenja » ili duhovnoga krštenja (baptismus spiritualis). Taj se obred re-

([24]) « Et tunc ipse testis ivit cum eis apud Laurac, et fuit cum hereticis ibi per duos menses, set non fuit hereticus indutus, nec jejunavit, nec oravit, nec fecit illas abstinentias quas ipsi faciunt », GUIRAUD I 89 b. 1.

([25]) Gl. DÖLLINGER II 404.

([26]) Gl. gore s. 282, b. 79; ZIGABENUS, *Panoplia,* PG 130, 1312, br. 16.

([27]) *Acta Inq. Taurin. 1388,* AMATI II/1 (1865) 51; BORST 194, 14.

dovito činio noću, u prostoriji jako osvijetljenoj, da se već tim pokaže veličina čina i svijetlo vjere i milosti Božje, koje će « utješenjem » obasjati dušu utješenoga ([28]).

Sam obred « utješenja » činio se ovako: Djelitelj « utješenja », pripravnik, svi krstjani i krstjanice i nazočni vjernici, svi bi najprije oprali ruke ([29]), da bi mogli čisti od svake pa i tvarne ljage prisustvovati tom obredu potpune duhovne čistoće. Zatim bi se s velikom ozbiljnošću i strahopočitanjem poredali unaokolo u dvorani po starješinskom redu ([30]). Djelitelj obreda stao bi u sredini dvorane pri gornjem vrhu, praćen od najstarijega prisutnog starca (ancianus). U punoj tišini, starješina zajednice, kojoj je pripadao pripravnik, uveo bi pripravnika u dvoranu i tri puta, svaki put primičući se po nekoliko koraka reditelju, učinio bi pred njim poklon zajedno s pripravnikom, moleći reditelja, da pripravniku podijeli duhovno dobro. Na onom mjestu, gdje bi učinili treći poklon, zaustavili bi se pred djeliteljem obreda i pripravnik i starac, koji ga predvodi. Tada bi djelitelj obreda zajedno sa svim krstjanima i krstjanicama izmolio sedam puta Očenaš, ali tako da se glas reditelja čuje mimo druge. Nakon toga reditelj bi učinio opću ispovijed i do njega najčasniji starješina odriješio bi ga od grijeha. Na to bi svi krstjani i krstjanice pred rediteljem učinili tri počasna poklona ispovijedajući općim riječima svoje grijehe, od kojih bi ih onda odriješio reditelj. Poslije toga reditelj bi sam uredio pred sobom okrugli drveni stolić, koji je bio pokriven bijelim platnom, na koji bi se postavila knjiga novoga zavjeta ([31]). Tada bi pripravnik s tri poklona pristupio reditelju i od njega

([28]) « Locantur luminaria copiose in parietibus cunctis », Eckb. Schön. 51; « ... candelis undique accensis », Steph. Burb. 303.
([29]) Doat 23, 201 sl.; Guiraud I 111.
([30]) « ... statur per ordinem in circuitu cum reverentia magna », Echb. Schon. 51.
([31]) « ... ordinatus aptet discum coram se », *Rit lat* 157; « Impositis in quodam banco manutergiis albis, et desuper librum quem vocabant textum ... », Vaissette 387; Schmidt II 125, 2.

primio knjigu Evanđelja. Nato bi mu reditelj rekao: « N., imate li volju primiti duhovno krštenje Isusa Krista i oprost vaših grijeha, po molitvama dobrih kršćana, polaganjem ruku, i to držati sve vrijeme vašega života s čistoćom i poniznošću i sa svim drugim dobrim krepostima, koje vam Bog htjedne udijeliti? ». Na to bi « vjernik » odgovorio: « Da, imam; molite Boga, da mi udijeli svoju snagu ». Reditelj bi mu tada rekao: « Bog vam dao milost, da primite to na njegovu čast i vaše spasenje ». Nakon toga reditelj bi držao pripravniku govor, opisujući mu milosti, koje će krštenjem primiti, i dužnosti, koje će morati vršiti, sve to potkrijepljujući obilnim navodima iz novozavjetnih knjiga ([32]). Nacrti za govore tim prigodama u oba sačuvana katarska obrednika slični su, iako je nacrt govora *Latinskoga obrednika* ([33]) znatno opsežniji nego onaj *Provansalskoga obrednika* ([34]).

Poslije prigodnoga govora reditelj bi uzeo knjigu iz ruku vjernika i rekao mu: « N., imate li volju primiti sveto krštenje Isusa Krista, kao što je spomenuto, i držati ga sve vrijeme vašega života u čistoći srca i uma i ne pomanjkati u tom ni za kakvu stvar? ».

Pripravnik bi odgovorio: « Da, imam; molite dobroga Gospodina za me, da mi dadne svoju milost ».

Reditelj bi tada rekao: « Gospodin pravi Bog, dao vam milost da primite ovaj dar na čast njegovu i na dobro vaše ».

Tada bi vjernik, iskazujući počast pred rediteljem, govorio sa starcem, koji je stajao uz reditelja: « Ja dolazim Bogu, i vama, i crkvi, i vašem svetom redu, da primim oprost i milosrđe za sve moje grijehe, koje sam učinio i djelovao za sve vrijeme do sada, da vi molite Boga za me, da mi on oprosti. Blagoslovite, oprostite nam ».

([32]) RitLat 156-164; RitProv 475b-479b.
([33]) RitLat 157-164.
([34]) RitProv 475b-479b.

Reditelj bi tada odgovorio: « Od Boga i nas, i crkve, i od njezina svetoga reda, i od njezinih svetih učitelja i učenika primite oprost i milosrđe od svih vaših grijeha, koje ste počinili i djelovali za sve vrijeme do sada; neka Gospodin Bog milosrđa oprosti vam i privede vas u život vječni ».

Na to bi vjernik odgovorio: « Amen, neka bude nama, gospodine, po tvojoj riječi ».

Tada bi vjernik ustao na noge i, duboko sagnut, postavio bi svoje ruke na stolić pred rediteljem, koji bi mu postavio knjigu Evanđelja na glavu, a svi prisutni redeni i krstjani ([35]) postavili bi na njega desnu ruku.

Tada bi reditelj rekao: « Blagoslovite i oprostite nam, amen. Neka nam bude, Gospodine, po riječi tvojoj: Otac, Sin i Duh Sveti neka otpusti i oprosti sve vaše grijehe. Poklonimo se Ocu i Sinu i Duhu Svetom (tri puta). Oče sveti, pravedni i istiniti i milosrdni, oprosti slugi svojemu, primi ga u svojoj pravednosti ».

Tada bi izmolio pet Očenaša na glas, a poslije toga tri puta « Poklonimo se »; i nakon toga jedan Očenaš i tri puta « Poklonimo se ». Iza toga bi pročitao: « U početku bi Riječ ... » (Iv. 1, 1-17) i tri puta rekao: « Poklonimo se »; nakon toga jedan Očenaš. Ponovno rekavši tri puta « Poklonimo se », zaključio bi milosni obred. Na koncu novi krstjanin poljubio bi knjigu Evanđelja, učinio tri počasti pred rediteljem, govoreći: « Blagoslovite – blagoslovite i oprostite nam; Bog vam vratio dobru plaću za ono dobro, što ste meni učinili radi ljubavi Božje ». Tada bi redeni, krstjani i krstjanice primili « službu », kako je običaj crkve ([36]).

Po *Provansalskom obredniku* na koncu obreda obavljao bi se poljubac mira ([37]). Reditelj bi poljubio knjigu i najstarijega krstjanina do sebe s obje strane lica blizu usta ([38]). Ovaj bi na isti način predao poljubac mira bližnjemu do sebe i tako redom do kraja. Tako bi se poljubili i muški vjernici između sebe. Od ženskih krstjanica i vjernica najstarija bi poljubila knjigu i rame reditelja ili bi se pak svojim laktom dotakla njegova lakta ([39]). Tada bi poljubac mira dodala najbližoj do sebe, ova pak svojoj susjedi, dok se ne stigne do kraja. I ženske bi se, poput muških, ljubile između sebe s obje strane lica. Taj običaj *Latinski obrednik* ne spominje, iako je jamačno morao postojati i u Italiji. Anzelmo Aleksandrijski zove ga provansalskim nazivom « caron », a inkvizicijski zapisnici « pozdrav » (salutatio) ([40]).

Kako se vidi iz svega, što smo naveli, bogomilsko-katarsko krštenje podjeljivalo se samo molitvom i polaganjem Evanđelja i ruku na krštenika, a da se kod toga nije upotrebljavala voda kao kod kršćanskoga krštenja. I stari maniheji i pavlićani kod svoga krštenja zabacivali su uporabu vode. Maniheji ističu, da njihovi « izabranici » postaju duhovnim krštenjem, koje se podjeljuje poljubcem i polaganjem ruku, a pavlićani su polagali na krštenika i knjigu Evanđelja. Bogomili su svoj

([35]) Zigabenus, *Panoplia,* PG 130, 1312, kaše: « muževi zajedno sa ženama »; naravno krstjankama, ali oba zapadna obrednika (RitLat 164; RitProv 479a) govore, da su samo muški polagali ruke na krštenika, što je ispravnije, jer po bogomilskoj nauci žensko se nije smjelo dotaknuti savršenoga krstjanina.

([36]) RitLat 164 sl.

([37]) « E puis devo far patz entre lor et ab lo libre. E si crezentz i a fasan patz atressi, e crezentas si n' i a fasan patz ab lo libre et entre lor », RitProv 479b.

([38]) « ... acceperunt pacem ab haereticis, scilicet homines osculantes haereticos bis in ore ex adverso, et mulieres acceperunt pacem a libro haereticorum, deinde osculatae fuerunt sese ad invicem similiter bis in ore ex adverso », Döllinger II 41. Gl. također: Petr. Sarn. I 20; Doat 22, 112 kod Schmidt II 127, 8; Borst 199, 27.

([39]) « a libro et cubitu » ili « cum libro et cum brachio », Doat 23, 58v, 128r itd. kod Schmidt II 128, 1; « Mulier accepit pacem a libro et humero haereticorum », Döllinger II 34. Gl. također: Belhomme 136 sl.; *Acta Inq. Taurin. 1388,* Amati II/1 60; Martène-Durand V 1776.

([40]) Ans. Alex. 317; Limborch 50, 54, 62, 349, itd.

obred krštenja bez vode stvorili na osnovu obreda starih maniheja i pavlićana ([41]).

b) *Vrijednost i učinci katarskoga krštenja*

Bogomili i katari učili su, da je Krist njihovo krštenje donio s neba za spas ljudi, i prema tome, da je to božanska ustanova, bez koje se nitko ne može spasiti. Ta misao izsijava iz svih katarskih spisa, počevši od *Slova* Kozme Svećenika, spisa Eutimija de Peribleptos i Eutimija Zigabena, *Upita Ivana Apostola* pa do katarskih obrednika na zapadu i djela *O dvama počelima* Ivana de Lugio. Svoje krštenje, koje su podjeljivali polaganjem knjige sv. Evanđelja i ruku na krštenika, bogomili i katari nazivali su « utješenjem », « krštenjem Duha Svetoga » (baptismus Spiritus Sancti), « duhovnim krštenjem » (baptismus spiritualis).

U *Upitu Ivana Apostola,* koji je vjerojatno nastao među bogomilima za života samoga Bogomila ili prvih desetljeća iza njegove smrti, Isus odgovara na upit Ivana Evanđelista: « Bez moga krštenja, kojim krstim na oproštenje grijeha, velim, istinito, nitko ne može imati spasenje Božje » ([42]). U katarskom *Latinskom obredniku,* u nacrtu govora, koji ima držati krstitelj pripravniku, prvi ima reći kršteniku: « Pravi kršćani ovu službu polaganja ruku vidljivo čine, bez koje se nitko ne može

([41]) Stari manihejci i pavlićani svoje savršene članove smatrali su i zvali « kršćanima », kakvi su postajali primanjem duhovnoga krštenja, koje se podjeljivalo bez vode. Kod maniheja krštenje se podjeljivalo u bitnosti « s poljupcem i rukopolaganjem » (gl. *Kephalaja* I s. 40, red 27 sl.; *Manichaean Psalm-book* II s. 22, 13 sl.; 139, 20-23; Söderberg 221-26). O krštenju pavlićana gledaj: Petrus Siculus, *Hist. Manich.* 29 (PG 104, 1284D); Isti, *Sermo tertius,* n. mj. 1348A; Photius I 9 (PG 102, 29); n. mj. I 19 (16); Zigabenus, *Panoplia* 1197; Söderberg 227.

([42]) « Sine meo baptismate, quo baptizo in remissionem peccatorum, inquam, solum nullus potest habere salvationem dei », *Interrog. Iohannis* 305.

spasiti, kako vjerujemo » ([43]). Rajnerij Sacchoni piše o katarima: « Polaganje ruku oni zovu utješenjem i duhovnim krštenjem Duha Svetoga, bez kojega se, po njima, niti oprašta teški grijeh, niti se kome daje Duh Sveti, nego se po njemu, učinjenu od njih, oboje daje » ([44]). Moneta Cremonensis zabilježio je: « Polaganje ruku, govore, da je krštenje Duha Svetoga, i bez polaganja ruku, kažu, da se nitko ne može spasiti » ([45]).

I kršćani istočne i zapadne crkve uvijek su vjerovali i ispovijedali, da je Krist ustanovio tajnu krštenja vodom i da je primanje toga obreda bezuvjetno sredstvo za spasenje, ali su uvijek dopuštali, da se krštenje vodom može u potrebi nadomjestiti željom i krvlju kod mučeništva. Katari su naprotiv naučavali, da je potrebno, da se svaki čovjek stvarno krsti po njihovu obredu: polaganjem ruku i Evanđelja na krštenika, ako hoće biti spašen. Ako bi netko imao najbolju želju, ali umro bez njihova stvarnoga krštenja, po njihovoj nauci, taj nije mogao biti spašen; duša takvoga morala bi se ponovno utjeloviti u drugom tijelu, dok jednamput ne bi bila stvarno krštena po bogomilsko-katarskom obredu. Sibila, žena Rajmunda Petrova iz Archasa u južnoj Francuskoj, na inkvizicijskom sudu u Languedocu oko g. 1320 izjavila je: « Nitko se ne može spasiti, niti povratiti u nebo, ako ne prođe kroz ruke rečenih dobrih ljudi. Zbog toga duše i duhovi onih, koji ne budu primljeni po njima, kada izađu iz tjelesa, ulaze u dru-

([43]) « Unde veri christiani docti ab ecclesia primitiva hoc ministerium impositionis manuum visibiliter faciunt sine quo nullus salvari potest, ut creditur », RitLat 162.

([44]) « Manus impositio vocatur ab eis consolamentum et spirituale baptismum, sive baptismum spiritus sancti, sine quo secundum eos nec peccatum mortale remittitur, nec spiritus sanctus alicui datur », Rayn. Sacch. 65: *Rad* 270, 196.

([45]) « Impositionem autem manuum baptismum dicunt esse Spiritus Sancti, sine qua manuum impositione neminem dicunt posse salvari ». Mon. Crem. 278. Gl. n. mj. 4, te: Döllinger II 17 20 sl. 25 29 174 278 294 322; Everw. Steinf. 678; Alanus Ins. 351; Bonacursus, *Manifestatio* 777; Salvo Burci 314.

ga tjelesa, i tako prelaze iz tijela u tijelo, dok ne učine pokoru za grijeh, koji su učinili u nebu, i ne dođu na-pokon u neko tijelo, u kojem budu primljeni ili postanu dobri kršćani, tj. krivovjerci, i kada iz toga tijela izađu, vraćaju se u nebo » (46).

Kako se vidi iz katarskih obrednika, katari su vjerovali, da duhovno krštenje krštenику oprašta sve dotle učinjene grijehe i zaslužene kazne, da mu daje Duha Svetoga i da njegovu dušu obdaruje nebeskim kreposti-ma i čini ga savršenim kršćaninom (47).

U *Latinskom obredniku* kod podjeljivanja « utješenja », glavno se naglasuje opraštanje dotle počinjenih grijeha: « Primite oprost i milosrđe za sve vaše grijehe, koje ste počinili i djelovali za sve vrijeme do sada » (48), dok se u *Provansalskom obredniku* više ističu milosti, koje krštenik dobiva katarskim krštenjem: « Oče sveti, primi slugu svoga u svoju pravednost, i pošalji na nj svoju milost i svoj sveti duh » (49).

(46) « Et quia nullus potest salvari, nec reverti ad coelum, nisi transeat per manus dictorum bonorum christianorum, id est haereticorum, et nisi fuerit per eos receptus, idcirco animae vel spiritus illorum, qui non recipiuntur per eos, quando egrediuntur de corporibus, subintrant alia corpora, et sic transeunt de corpore in corpus, quousque fecerint poenitentiam suam de peccato, quod commiserunt in coelo, et tandem veniunt ad aliquod corpus, in quo recipiuntur vel efficiuntur boni christiani, id est haeretici, et quando de dicto corpore egrediuntur, revertuntur ad coelum », Döllinger II 174. – O katarskom vjerovanju u selenje duša iz tijela u tijelo, da učine pokoru za grijehe, gledaj: Eckb. Schon. 15; Petr. Sarn. I 13; Alanus Ins. 316; Greg. de Fano 135; *Haer. cath.* 310; S. Burci 313; Rayn. Sacch. 75; Petr. Martyr. 326; Doat XXII 99, XXV 43, XXXIV 98 i 101; Döllinger II 734; Schmidt II 43-47; Broeckx 65-67; Vidal 378-380; Guiraud I 58160; Söderberg 132-154; Borst 167-171.

(47) Gl. dolje s. 298, b. 51.

(48) « ... recipiatis vos perdonum et misericordiam de omnibus vestris peccatis, que in vobis comissa sunt et operata pro aliquo tempore usque modo ... », RitLat 164.

(49) « Pater sancte, suscipe servum tuum in tua jisticia et mite gratiam et spiritum sanctum tuum super eum », RitProv. 479a.

Katarsku nauku o Duhu Svetome, kojega krštenici primaju na krštenju, ovako prikazuje dominikanski mučenik sv. Petar Veronski († 1252): « Neki od njih govore, da toliko ima svetih duhova, koliko ima dobrih ljudi, tvrdeći da se za polaganja ruku (katarsko krštenje) istjera zao duh, koji je u čovjeku i da mu se daje novi (duh), za kojega kažu, da se zove duh sveti. Drugi pak blebetaju, da imaju tri duha sveta, od kojih se jedan pravo zove duh sveti, drugi pak tješitelj, a treći se naziva duh glavni. Prvoga, kažu, primaju dobri ljudi za oproštenje grijeha i ulijevanje milosti, drugi se daje za utjehu, zbog čega se naziva paraclitus, tj. utješitelj, treći se daje za potvrdu, i ovoga zovu glavnim duhom i kažu, da je ovaj uvijek stao u nebu. Prvi se, govore, daje ljudima polaganjem ruku, drugoga, kažu, Bog daje njima, kada su u protivštinama, trećega očekuju u nebu da budu utvrđeni, da više ne mognu sagriješiti » (50). Neki katari učili su, šta više, da svaki krštenik postaje « Duh Sveti ». Dominikanac Stjepan Burbonski o katarima piše: « Oni govore, da njihovi izabrani imaju Duha Svetoga, kojega oni zovu parakletos, tj. Utješitelj; za te govore, da daju Duha Svetoga svima, koji njima učine počast i poklone im se, a oni im polože ruke tako, da im se bez ikakve zadovoljštine opraštaju svi grijesi

(50) « Quidam autem illorum aiunt quod tot sunt spiritus sancti quot sunt boni homines, dicentes quod cum fit manus impositio alicui, quod expellitur quidam malus spiritus qui est in eo et datur ei quidam novus quem dicunt spiritum sanctum vocari. Alii vero garriunt quod sunt tres spiritus sancti, quorum unus proprie dicitur spiritus sanctus, secundus vero paraclitus, tercius autem nuncupatur spiritus principalis. Primum dicunt accipere bonos homines ad remissionem peccatorum et gratie infusionem, secundus datur ad consolationem, unde dicitur paraclitus id est consolator, tercius autem datur ad confirmationem, et hunc spiritum principalem vocant et hunc dicunt semper in celis stetisse. Primum vero dicunt se dare hominibus per manus impositionem, secundum dicunt dari a deo sibi cum sunt in tribulationibus ad consolationem, tertium autem expectant in celis ad confirmationem ut amplius peccare non possint », Petr. Mart. 321. Gl. također: Mon. Crem. 4 sl. 269; Douais 120.

i oni odmah uzlete na nebo bez ikakve kazne » (51). Na inkvizicijskom sudu u Languedocu oko g. 1320 Rajmund Valsiera iz Ax-a izjavio je: « Duh Sveti sami su krivovjerci, obučeni i savršeni » (52).

c) *Nazivi krštenika*

Po bogomilsko-katarskoj nauci duhovno bi krštenje dušu krštenika napunilo svim kršćanskim krepostima tako, da se za nj može reći, da je došao u stanje « pravednosti i istine », dotično, da je savršen kršćanin. Zbog toga su bogomili i katari svojim članovima davali sva ona imena, koja Sveto pismo daje pravim ljubiteljima Božjim. Tako krštene članove oni su nazivali: « kršćani », « dobri ili pravi kršćani », « izabranici », « savršeni », « sveti », « baštinici kraljevstva nebeskoga », « nositelji Duha Svetoga ».

Najstariji nazivi, čini se, bili su « kršćani » ili « pravi, dobri kršćani ». Te nazive spominje *Slovo* Kozme Svećenika, a kasnije odreda bizantski i zapadni izvori (53). *Latinski obrednik* zove prave katarske članove: « kršćani i kršćanke », « dobri kršćani », « pravi kršćani », « učenici Isusa Krista » (54). *Provansalski obrednik* u-

(51) « Spiritum Sanctum suos electos habere dicunt ... dicunt ipsi eos Paraclitos, id est consolatores; quos dicunt eciam conferre Spiritum Sanctum omnibus, quibuscunque flagiciis, usuris et rapinis astricti sint, si eis reverenciam fecerint et eos adoraverint et ipsi eis manum imposuerint, ita quod sine aliqua restitutione, ... vel aliqua satisfactione omnia peccata dimittantur et statim evolant sine omni pena », Steph. Burb. 306.

(52) « ... Spiritus sunt ipsi haeretici vestiti vel perfecti », Döllinger II 169. – O nauci nekih katara, da je svaki njihov krštenik « Duh sveti », gl. b.53 sl. te Söderberg 174-177.

(53) « Ašte že hotjat' lgati po svoemu običaju glagoljušte jako hristiani esm', ne imete im' veri », Kozma 31; Puech-Vaillant 81. Gl. također: Peribleptos, *Epist.* 4, 30 sl.; Isti, *Eversio* 418; Symeon de Thessal. 18 (PG155, 89D); Germanus II (PG 140, 637.

(54) « ... christiani et christiane ... propter deprecationem bonorum christianorum », RitLat 156 sl., gl. n. mj. 162 i 165. « ... veri christiani », 159; « ... discipuli Jhesu Christi », 152.

potrebljava nazive: « kršćani », « pravi kršćani », « dobri kršćani », « učenici Isusa Krista » (55). Ivan de Lugio u svom djelu O *dvama počelima* zove svoje pristaše « pravi kršćani » (56).

Nazivi « krstjani », « dobri krstjani » ili « pravi krstjani » u Bosni se trajno upotrebljavaju u dosada poznatim vlastitim krstjanskim izvorima kao jedino njihovo ime (57).

« Dobri ljudi » (boni homines), stari časni naziv iz sudske porote katari su često upotrebljavali kao naziv svojih uzoritih članova.

Naziv « izabranici » (electi) bogomili su baštinili od starih maniheja, koji su svoje prave članove redovito zvali « izabranima » (58). Čini se također, da su i pavlikani svoje prave članove nazivali « izabranima » (59). Eutimije Zigaben izričito kaže, da su bogomili sebe nazivali « izabranima ». On piše: « I što god nadu u njemu [Sv. pismu] da je rečeno o grješnicima, bezbožnicima, idolopoklonicima, tvrde da je o nama rečeno; a što je rečeno o ugodnicima Božjim, to na se protežu i s punim uvjerenjem govore, da su oni izabranici, pravednici i baštinici Božji (60).

Naziv « izabranici » na zapadu prvi put susrećemo kod Everwina von Steinfeld-a u pismu sv. Bernardu g. 1143/4 (61). Tako krštene katare nazivlju i Ekbert von Schönau († 1263) (62) i dominikanac Stjepan Burbonski

(55) « ... li crestia », *Ritprov* 472a 473a 475b itd.; « li ver crestia » 473a; « bo crestia », 472b 478b; « decipols de Jesu Christi », 475a.

(56) « ... veri cristiani », Lugio 144 sl.

(57) Gl. gore s. 264-67.

(58) Gl. *Kephalaia* I 6, red 22; 25, 1 sl.; 36, 9-11; 37, 15-19 itd.; *Manichaean Psalm-book* II 21, red 22; 24, 8; 38, 4 i 24 sl.; 116, 20 itd.

(59) Gl. Conybeare 148 i 194 (pod « Elect »).

(60) Zigabenus, *Panoplia* 27 (PG 130, 1322).

(61) « Et quemlibet sic inter eos baptizatum dicunt electum ... », Everw. Steinf. 677.

(62) Gl. dolje s. 334, b. 14.

(† 1261) [63]. U poznatim bosanskim krstjanskim izvorima nigdje se ne spominje, da bi oni sami sebe nazivali « izabranicima ». Papa Eugen IV u pismu od 3. studenoga 1445 tvrdi ipak, da je taj naziv postojao i u Bosni [64].

« Savršeni » (perfecti) to je najopćenitiji naziv, kojim zapadni pisci nazivlju katare, koji su primili katarsko krštenje. Benediktinski opat Ekbert von Schönau u svojim *Govorima* g. 1163 zabilježio je taj naziv, kada piše: « Oni, koji se među njima zovu savršeni » [65]. Tako krštene katare zove i Alanus Lilski († 1202) [66], cistercitski samostanac Petar Sarnensis [67] i Bernard Guido († 1331) [68]. Taj naziv dolazi često i u zapisnicima inkvizicija. Tako u Carcassonnu g. 1243 [69], u Tuluzi g. 1256 [70], u Languedoc-u g. 1320 [71], u Turinu g. 1388 [72].

U bosanskim izvorima nema nigdje spomena, da bi bosanski krstjani sami sebe tim imenom zvali. Ni u bizantskim izvorima ne nalazi se, da su sami bogomili tako sebe zvali. Ali ipak taj je naziv bio i na Balkanu poznat još prije pojave bogomilstva. Eutimije Zigaben spominje, da su masalijanci svoje članove zvali « savršenima » [73].

« Obučeni » i « odjeveni » (induti, vestiti) također su nazivi, kojima se često nazivlju katarski krštenici u zapadnim izvorima. To su pučka imena, koja su nastala tim povodom, što su katari na početku neposredne pri-

[63] Gl. gore s. 298, b. 51.
[64] Gl. gore s. 221, b. 33.
[65] « ... eorum, qui inter eos perfecti vocantur », Eckb. Schon. 31.
[66] Gl. dolje s. 302, b. 78.
[67] Petr. Sarn. I 14 117 159 161 itd.
[68] Guido 16.
[69] Döllinger II 31.
[70] Belhomme 144.
[71] Döllinger *II* 157 178 187 212.
[72] Amati II/1 57; Döllinger II 272.
[73] Zigabenus, *Panoplia* 26 (PG 130, 1286).

prave za krštenje odlagali svjetovno odijelo i uzimali posebno odijelo strogih sljedbenika bogomilsko-katarske sljedbe. Po tom odijelu svijet je raspoznavao krštene katare i zbog toga ih nazivao « obučenima » [74].

U zapadnim izvorima više puta spominje se razlika između « utješenih » (consolati) i « savršenih » (perfecti). A. Borst misli, da se « utješeni » imaju svrstati među katarske « vjernike » [75] i prema tome, da su oni činili jednu granu katarskih vjernika, koji su se pripravljali za krštenje. Ali to nije ispravno. Naziv « consolati » došao je od « consolamentum » (utješenje), i svi oni, koji su se nazivali « consolati », bili su pravi katarski članovi i primili su katarsko krštenje. Razlika između « utješenih » i « savršenih » krštenika nastala je u vezi sa čuvanjem bogomilsko-katarskih vjerskih tajna (secreta catharorum). Svojim vjernicima katari su propovijedali opći ćudoredni i kršćanski nauk, ali ih nijesu upućivali u svoje posebne katarske zasade. Krštene bi uputili u osnovne nauke sljedbe, ali bi i od njih krili neke svoje zasade, dok duljom kušnjom ne bi bili sigurni, da će znati čuvati povjerene im tajne. To je razlog, da neki sredovječni izvori mlađi sloj katarskih krštenika, koji životnim iskustvom još nije bio sazreo ni dovoljno prokušan, zovu « utješenima », tj. krštenima, a starije, koji su se duljim vremenom utvrdili u sljedbi, zvali su « savršenima », tj. utvrđenim članovima. Rajnerij Sacchoni, negdašnji katarski vjerski prvak, piše o tom ovako: « Jednostavnima pojedine stvari nijesu saopćivali » [76]. Na inkvizicijskom sudu u Carcassonnu g. 1305 optuženi su izjavili: « Svim svojim vjernicima ne govore niti otkrivaju, niti propovijedaju sve, nego samo dobro povjerenima ... » [77]. Alanus Lilski († 1202) piše:

[74] Gl. gore s. 286, b. 3-10.
[75] Borst 192, 8.
[76] « ... exceptis simplicioribus quibus singula non revelabantur », Rayn. Sacch. 72; *Rad* 270, 220.
[77] « ... non omnibus credentibus suis dicunt nec revelant nec praedicant omnia, nisi bene suis familiaribus et bene firmis », Doat 24 (102); Döllinger II 31; Schmidt II 99, 1.

« Oni razlikuju između utješenih i savršenih. Utješenima zovu one, koji su nedavno došli u njihovo krivovjerje i u njemu još nijesu utvrđeni. Savršenima zovu one, koji su utvrđeni u krivovjerju » ([78]). Benediktinski opat Ekbert von Schönau g. 1263 piše: « Od onih, koji dođu k vama, krijete vašu vjeru, po kojoj se nadate biti spašeni, i sakrivena vaša djela dugo vremena, kako govore 15 godina, dok ih dugo ne iskušate tako, da se možete nadati, da vas ne će izdati ([79]). Iz ovoga valja izvesti, da katari svoje glavne vjerske tajne nijesu saopćavali nego samo savršenim članovima, koji su došli do pune životne zrelosti i ušli barem u 40 godinu života (24 + 15).

O čuvanju tajna kod bogomila govore i Eutimije de Peribleptos i njegov imenjak Eutimije Zigaben ([80]). Iz djela sv. Petra Veronskoga († 1252) vidi se dapače, da su kod katara postojale i najstrože tajne (arcana secretissima) ([81]). Te se pak nisu saopćavale ni starijim « savršenim » članovima, nego samo malom broju starih najprokušanijih članova, po svoj prilici samo crkvenim službenicima ili ređenicima.

U prvom dijelu *Provansalskoga obrednika,* u kojem se daje naputak, kako kršćani imaju činiti opću ispo-

([78]) « Hi etiam distinguunt inter consolatos et perfectos: Consolatos vocant eos qui nuper ad eorum haeresim venerunt, et nondum in ea sunt confirmati ... Perfectos vero dicunt eos, qui in haeresi sunt confirmati », ALANUS INS. 331. Gl. također: DÖLLINGER II 280; PETR. SARN. (I 15-18) i PETAR VERONSKI (gl. dolje b. 81), koji svi jasnim riječima « savršene » zovu « consolati ».

([79]) « Ab ipsis ... qui veniunt ad vos, fidem vestram, ex qua salvandos vos esse speratis, et occulta opera vestra longo tempore, ut dicunt quindecim annis, occultatis, donec diu vos probaveritis, ita ut sperare possitis de eis quod non prodant vos », ECKB. SCHON. 19.

([80]) PERIBLEPTOS, *Epist.* 30, 37 sl.; 77; ISTI, *Eversio,* PG 131, 418; ZIGABENUS, *Panoplia* 1330 sl.; ISTI, *Narratio* 91 101 107 sl.

([81]) « ... [330] et est illud unum de suis secretis archanis ... [331] manifestabo tibi secretam secretissimam nostram, quam pauci etiam ex nostris consolatis sciunt ... », PETR. MART. 330 sl.; « ... et est magnum secretum ipsorum », DÖLLINGER II 613. – Nije ispravna tvrdnja Puech-a (PUECH-VAILLANT 256), da se

vijed (servisi, servitium), ti se više puta nazivlju braća: « Braća, koja su ovdje naokolo », « naša braća duhovna », « braća i sestre » ([82]). Ovo je jedan od dokaza, da su francuski albigenzi živjeli u zajednici, i to u dvostrukim samostanima, i smatrali se redovničkom braćom i sestrama kao i bosanski krstjani. Mi smo već u prednjem poglavlju naveli, da *Ispovijed* bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203 zove članove sljedbe « braća », a njihovu zajednicu « bratstvo » ([83]).

Na zajednički redovnički život krštenih katara upućuje nas i naziv « zavjetovani » (professi), koji daju pravim katarskim članovima neki katolički sredovječni pisci, kao R. Sacchoni ([84]), Anzelmo Aleksandrijski ([85]) i drugi.

Na taj zajednički život katarskih « kršćana » sjeća nas i naziv « drug » (socius), koji se češće u izvorima susreće osobito, kada se govori o krstjanima, koji izbivaju van redovničke kuće. Zbog svoga poimanja, da samo sveti kršćanin, koji sam ima Duha Svetoga, može drugima u « utješenju » podijeliti Duha Svetoga, katari su uvijek bili u strahu, da njihovi članovi, napose njihove starješine ne panu u grijeh, pa su sve članove, osobito starješine, trajno pazili i čuvali, tražeći strogo, da nijedan od njih nigda ne bude sam, niti blaguje bez nadzora i svjedoka. U zapisniku inkvizicije u Carcassonne-u piše, da je jedan krivovjerac, dakle kršteni katar, « obećao, da u buduće ne će biti niti blagovati bez druga i molitve, a ako dube uhvaćen bez druga, da ne će (ništa)

krštenicima odmah kod « drugoga krštenja » ili « savršenstva » saopćavalo tajne bogomilske sljedbe.

([82]) « ... dels fraires en aviro estant ... nostri frairi espirital ... nostres fraires ... de fraires e de serors ... dels fraires e de las serors », RitProv 471b i 472a. – « ... quod omnes de secta eorum erant aequales et fratres », DÖLLINGER II 227.

([83]) Gl. dolje s. 363, b. 1.

([84]) « ... tempore quo nondum professi fuerunt haeresim Catharorum ... ante professionem haeresis suae ... », RAYN. SACCH. 66; *Rad* 270, 200.

([85]) ANS. ALEX. 312 (gl. gore s. 276. b. 56). Gl. DONDAINE, *Nouvelle sources* 478.

jesti za tri dana » (86). U istom zapisniku stoji, da katarski biskup nigda ne smije biti bez druga i da se taj biskupski pratilac zove đakon (87). Početkom 14-st. u Laurac-u, u južnoj Francuskoj, živio je đakon heretika Izarn de Castris « sa svojim drugovima » (88). U Montréalu je živio jedan drugi katarski prvak « sa drugovima svojim krivovjercima » (89). *Latinski obrednik* zove talijanske katarske kuće « zadruga » (societas) (90), pa su se prema tome i u Italiji članovi takvih zadruga, kršteni katari, zvali « drugovi ». Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) opisao je način zajedničkoga objeda i molitve, koje je tom prigodom molila zajednica katarskih krstjana u sjevernoj Italiji (91). Naziv « zadruga » i « drug » za članove krstjanskih zajednica bio je poznat i u Bosni i u drugim okolnim hrvatskim krajevima. Tako g. 1472 Dubrovčani konjičku skupinu bosanskih krstjana zovu « zadrugom », i njezine članove « drugovi » (92).

5) - « *Savršeni* » *negrješivi?*

Ch. Schmidt pišući o « utješenju » istakao je, « da bi bilo naravno dopustiti, da bi duša u posjedu Duha

(86) « Promisit quod ulterius non esset atque comederet sine socio et sine oratione, et quod captus sine socio non comederet per triduum », Döllinger I 208, 2. Gl. također: Douais I 35, II 265; Belhomme 134 i 136. Za vrijeme progona, naravno, mogao je putovati i pojedini krstjanin. Na inkvizicijskim sudovima svjedoci izjavljuju, da su k njima došli, ili da su vidjeli: « sada jednoga, sada dva » krstjana (« modo unum, modo duos », Limborch 20 i 53).

(87) « Oliba episcopus haereticorum Tolosae, et quidam juvenis socius ejus, factus de novo diaconus, quia episcopus non debet esse sine diacono », *Acta inq. carcass.*, Doat V 307; Döllinger I 203, 3.

(88) « De mandato communitatis ejusdem villae comedebat in domo Hysarni de Castris, diaconi hereticorum, et sociorum suorum », Doat 24 (84v); Guiraud I 146, 2.

(89) « ... cum sociis suis haereticis », Doat (165); Guiraud I 146.

(90) « ... solus et cum societate », *Ritlat* 156.

(91) Ans. Alex. 316.

(92) Gl. dolje s. 371, b. 31. – Vjerojatno je i sv. Dominik svoju

Svetoga morala biti po njemu sačuvana od svakoga daljnjega pada, drugim riječima, da ona ne bi mogla više privoljeti na zlo » (93). U potvrdu toga Schmidt je naveo riječi Monete Kremonskoga, koji piše, da su katari učili: « Nijedan, koji ima Duha Svetoga, ne može sagriješiti » (94). Idući dalje u tom smjeru, poznati njemački povjesničar Ignaz von Döllinger iznio je tvrdnju, da su katari učili, da njihovi savršeni članovi, nakon primanja « utješenja », više ne mogu sagriješiti, niti više izgubiti jedamput stečenu milost Duha svetoga (95). Döllingerovo mišljenje zastupaju danas ponajbolji pisci o sredovječnim katarima. Tako Ch. Puech (96), H. Söderberg (97), A. Borst (98).

Da pitanje negrješivosti bogomilsko-katarskih savršenih članova pravo riješimo, nužno je razlikovati pojedinačna, privatna mišljenja, od općega, službenoga stanovišta bogomilsko-katarske sljedbe. Bilo je privatnika, koji su učili, da « savršeni », koji su primili katarsko « utješenje », više ne mogu sagriješiti niti izgubiti Duha Svetoga, kada ga prime na « duhovnom krštenju ». Ali to nije bila ni opća, ni službena nauka katara. Moneta Kremonski u istom poglavlju iza spomenutoga navoda izričito kaže, da svi katari ne uče, da savršeni ne mogu sagriješiti (99). Njegov suvremenik sv. Petar Veronski

braću nazvao « drugovima » (socii) pod utjecajem katara, među kojima je radio prvih godina osnutka svoga reda.

(93) Schmidt II 107.

(94) « Nullus Spiritum sanctum habens potest peccare, idest, contra mandatum Dei, vel Ecclesiae venire », Mon. Crem. 274.

(95) Döllinger I 193 sl. 205 219 234.

(96) Puech-Vaillant 240 sl. 257-259.

(97) Söderberg 250-252.

(98) Borst 174-180 205-213.

(99) « ... aliqui Cathari dicunt modo, quod amitti potest [spiritus sanctus] ». Mon. Crem. 275. Govoreći o krštenju Moneta Kremonski izričito tvrdi, da su onodobni katari vjerovali, da mogu teško sagriješiti njihovi savršeni članovi, dapače i biskupi. On piše: « Si vero mortale peccatum aliquis illorum committat,

(† 1252) ovako stvar pobliže opisuje: « Neki govore, da se (Duh Sveti) daje samo jedamput i da se, jedamput dat, nigda više ne može izgubiti; drugi pak kažu, da se više puta može dati; da se može izgubiti i opet natrag dobiti » ([1]). Slijedeći riječi Isusove: « Budite savršeni, kao što je savršen vaš Otac nebeski » (Mt 5, 48), katolička crkva stalno potiče svoje vjernike na krepostan život i savršenstvo; ona od katoličkih redovnika traži pod teškom obavezom, da teže na savršenstvom, a od biskupa pak zahtijeva, da trajno žive kreposnim, savršenim kršćanskim životom.

Bogomili i zapadni katari učili su, da njihov « vjernik », kada primi njihovo « duhovno krštenje », po samoj snazi toga duhovnoga čina (ex opere operato), prima Duha Svetoga i stupa u stanje savršenstva. Ono duhovno savršenstvo, koje katolička crkva traži od svojih biskupa, novomaniheji su vjerovali, da posjeduju svi njihovi pravi, kršteni članovi, i to u herojskom, svetačkom stupnju. Zbog toga su svoje prave članove i zvali: « dobri kršćani », « izabranici », « savršeni » i « sveti ». Ali unatoč tomu službena bogomilsko-katarska crkva nigda nije učila, da « savršeni » članovi, « krštenici » ili « izabranici », ne mogu sagriješiti. Kozma Svećenik prigovara bogomilima, što međusobno jedan drugome podjeljuju odrješenje od grijeha, iako nemaju kršćanskoga sakramenta reda; dapače da i ženske odrješuju od grijeha ([2]). To nam govori, da su bogomili od početka vjerovali, da njihovi pravi članovi, kršteni bogomili, mogu sagriješiti i imati potrebu da budu odrješeni od svojih grijeha. U drugoj rubnoj bilješci na

iterum ei manus imponunt, credentes eum aliter non posse salvari ... », Mon. Crem. 278.

([1]) « ... quidam dicunt quod nunquam datur nisi semel et quod semel datus nunquam potest amitti. Alii vero dicunt quod pluries potest dari, potest perdi et iterum recuperari », Petr. Martyr. 329.

([2]) « Eretici ... sami v sebe ispoved' tvorjat' ... ne to'čju muži ... no i ženi, ež rugu dostoino est », Kozma 39; Puech-Vaillant 90.

Srećkovićevu evanđelju bosanski su krstjani zabilježili, da njihovih 12 apostola svakim danom idu naokolo i da brišu grijehe ([3]). Gost Radin u svojoj *Oporuci* moli svoje suvjernike, prave krstjane i krstjanice, da svaki veliki dan, svetu nedjelju i sveti petak, pokličući se na zemlju, mole za njegovu dušu molitvu Gospodnju, Očenaš, « da bi nas' izbavio Gospodin' Bog' od' grijehov' našijeh' i pomilovao na strašnom sudu vijeku vjekoma » ([4]). Grijesi, za koje traži, da mu budu oprošteni po molitvama krstjana i krstjanica, oni su, koje je on počinio kao krstjanin ili gost, jer je i on, kao i svi njegovi suvjernici na istoku i na zapadu, tvrdo vjerovao, da njihovo duhovno krštenje, koje je on već davno bio primio, oprašta sve dotle učinjene grijehe i zaslužene kazne.

U *Latinskom obredniku* biskup (ordinatus) prije podjeljivanja « utješenja » javno ispovijeda svoje grijehe i najstariji prisutni starac odrješuje ga od njih; zatim reditelj odrješuje sve prisutne « redove » i « kršćane » ([5]). *Provansalski obrednik* počinje sa opisivanjem « službe » tj. opće ispovijedi, u kojoj se spominju i teški grijesi, koje čine savršeni članovi sami ili protiv svoje katarske braće i sestara ([6]).

Iz povijesti talijanskih katara poznato je, kolike su oni muke mučili, i kako je među njima nastao razdor oko g. 1190 upravo zbog toga, što su bili uvjereni, da su njihovi biskupi mogli sagriješiti, i stvarno sagriješili. Marka, prvoga katarskoga biskupa cijele sjeverne Italije, redio je g. 1167 « papa Niketa », bogomilski biskup iz Bizanta. Marko je redio oko g. 1175 Ivana Židova, drugoga katarskoga biskupa sve Italije. Kada je neki Petrak donio vijest sa Balkana u Italiju, da je dragovički biskup Simeon, koji je redio « papu Niketu »,

([3]) « ... 12te apostol' iže vse dni grihe obličajut ... », AfSPh 24 (1902) 176; Solovjev, *Vjersko učenje* 21; gl. dolje s. 540-42.

([4]) StPov I/2 154.

([5]) RitLat 156.

([6]) RitProv 471a-473a.

teško sagriješio nečistoćom, nastala je među talijanskim katarima uzbuna i došlo je do teškoga rascjepa crkve (7). Rajnerij Sacchoni, jedan od negdašnjih katarskih poglavara, zabilježio je, da je u njegovo vrijeme, sredinom 13-st., bio običaj u svim bogomilsko-katarskim crkvama u svijetu, osim jedne ili druge, da podjeljuju « utješenje » po dva ili tri puta, da tako izbjegnu pogibao nevaljaloga krštenja od biskupa, koji je bio u teškom grijehu za vrijeme podjeljivanja « utješenja » (8). Južnofrancuski pisac Ermengaudus koncem 12-st. zabilježio je uvjerenje albigenza, da je « utješenje » nevaljalo, ako ga podijeli reditelj, koji je u teškom grijehu (9). Alanus Lilski († 1202), iz sjeverne Francuske, piše, da su katari u njegovo vrijeme bez milosrđa izbacivali iz svoje sredine one članove, koji bi poslije krštenja teško sagriješili (10). I Stjepan Burbonski tvrdi, da su katari vjerovali, da odmah gube Duha Svetoga, kada sagriješe (11). Tako i Petar Sarnensis († 1219) (12). Salvo Burci u svom spisu *Supra Stella* g. 1235 zabilježio je ovo: « Ako biskup nema Duha Svetoga, jer je naime u osobnom grijehu, kao što su preljub, zle misli, pretvaranje, isprazno

(7) *Haer. cath* 306-308; Ans. Alex. 309; Savini 31-42.

(8) « ... si praelatus eorum et maxime episcopus occulte commiserit aliquod mortale peccatum, quales etiam olim multi reperti sunt inter eos, omnes illi quibus ille manum suam imposuit sunt decepti et pereunt si in eo statu decedunt. Et causa huiusmodi periculi evitandi omnes ecclesiae Catharorum, una excepta solummondo vel duabus, receperunt secundo, et aliquae tertio, consolamentum, id est manus impositionem, quod est baptismum eorum », Rayn. Sacch. 70; *Rad* 270, 212.

(9) Ermengaudus 1262.

(10) « Si quis peccaverit postquam baptismum eorum susceperit, sine omni injuria [misericordia] ejicitur ab eorum consistorio », Alanus Ins. 352.

(11) « Ipsi tamen miseri dicunt et tenent quod, si a sua perfectione cadunt postquam receperint eorum manuum imposicionem, comedendo vel modicum carnis vel ovis vel casei ... statim Spiritum Sanctum amittunt », Steph. Burb. 307.

(12) « ... si quis de perfectis peccaret mortaliter ... omnes consolati ab illo amittebant Spiritum Sanctum et oportebat eos

slavohleplje i drugo, crkva, koja je njemu podređena, nalazi se u stanju smrti, naime nije podložna Duhu Svetome (13). Petar Maurini izjavio je na inkvizicijskom sudu u Languedoc-u oko g. 1320, da veliki đakon « ima vlast ponovno pokrivovjeriti one obučene krivovjerce, koji su pali iz svoga stanja » (14). Sv. Petar Veronski piše, da su neki talijanski katari vjerovali, da imaju tri Duha Sveta, i da « trećega Duha Svetoga očekuju na nebesima, da ih utvrdi, da više ne bi mogli sagriješiti » (15).

a) *Djelitelj « utješenja »*

Oba sačuvana katarska obrednika, *Latinski* u Firenci i *Provansalski* u Lionu, govore, da je redoviti djelitelj « utješenja » biskup, kojega *Latinski obrednik* zove « ređenik » (ordinatus) (16) a *Provansalski*: starac (l'ancia) (17). I drugi izvori govore, da je redoviti djelitelj « utješenja » biskup, ali naglasuju, da taj obred mogu podijeliti i drugi crkveni službenici sljedbe, ako biskup nije prisutan, i to tako da uvijek obred obavi onaj od prisutnih službenika, koji je najstariji po časti. Jedino u slučaju potrebe i odsutnosti ovih, « utješenje » je mogao podijeliti svaki savršeni katar, a u skrajnjoj nuždi, u slučaju smrtne bolesti, i svaka katarkinja krstjanica (18).

iterum reconsolari; et etiam jam salvati pro peccato consolatoris cadebant de celo », Petr. Sarn. I 17 sl.

(13) « ... si episcopus non habet Spiritum Sanctum, scilicet quod sit in peccato privato, sicut est de fornicatione, aut falsis cogitationibus aut ypocresis aut vane glorie, et cetera, quod illa congregatio, que est posita sub eo, est in casu mortis, scilicet quod non est posita sub Spiritu Sancto, imo sub spiritu maligno, qui est in illo episcopo », Salvo Burci 315.

(14) « ... unum diaconum, quem vocabant suum Majorem, qui habet potestatem ... rehaereticare illos haereticos vestitos, qui ceciderunt a statu suo », Döllinger II 227.

(15) Gl. gore s. 298, b. 53.

(16) RitLat 155 i dalje.

(17) RitProv 473a 475b.

(18) « Fit autem haec manus impositio a duobus ad minus, et

Ovo su novomanihejі dopuštali radi uvjerenja, da se nitko ne može spasiti, kojemu stvarno nije podijeljeno « utješenje ». U tom su na neki način bili pod utjecajem kršćanske crkve, koja svima širom otvara vrata spasa. Od svoga početka kršćanska je crkva učila, da je po Isusovoj ustanovi krštenje vodom (baptismus fluminis) nužno za spas ljudi, ali je u isto vrijeme priznavala, da se to u potrebi može nadomjestiti mučeništvom (baptismus sanguinis) ili savršenim pokajanjem i željom krštenja (baptismus flaminis). Kršćanska crkva učila je i uči, da su redoviti djelitelji sakramenta krštenja ređenici (biskup, svećenik i đakon), ali je uvijek dopuštala, da u potrebi, kada nema prisutnih crkvenih ređenika, krštenje može i treba podijeliti svaki kršćanim, žensko ili muško, dapače i onaj, koji nije ni kršten (infidelis), samo ako ima namjeru nekoga krstiti ili učiniti ono, što kršćani čine: polijevajući vodom krštenika i u isto vrijeme izgovarajući propisane riječi ([19]). Novomanihejі nijesu priznavali krštenje željom, pa su proglasivali izgubljenim svakoga, koji stvarno ne bi primio njihovo « utješenje » polaganjem ruku i knjige novoga zavjeta. Oni nijesu priznavali ni to, da bi netko izvan njihove sljedbe mogao biti djelitelj « utješenja ». Što više, nisu priznavali ni svojim vjernicima, da to mogu učiniti, pa bila ma kakva potreba; najviše, što su dopuštali, jest to, da u skrajnoj potrebi, u slučaju sigurne smrtne opasnosti, može ženska katarkinja podijeliti katarsko krštenje ([20]).

O djeliteljima katarskoga « utješenja » spominjemo slijedeća svjedočanstva: Moneta Kremonski († 1260) u svojoj *Summa adversus catharos et valdenses,* napisanoj

non solum a praelatis eorum sed etiam a subditis, et in necessitate a Catharabus », Rayn. Sacch. 65; *Rad* 270, 196.

([19]) Gl. *Codex iuris canonici,* can. 737-744.

([20]) Da su svi krstjani, pa i ženske, u potrebi mogli podijeliti katarsko krštenje, zabilježili su slijedeći izvori: Everw. Steinf. 677; Petr. Martyr 333; Mon. Crem. 293; Ans. Alex. 31-3; Döllinger II 165 294 324

g. 1241 piše: « Polaganje ruku vjeruju, da im nitko ne može dati, osim dva sina, od kojega jednoga nazivlju veliki, a drugoga mali, ali u odsutnosti biskupa; u njihovu odsustvu vjeruju, da može dati đakon, i žena ([21]). Rajnerij Sacchoni g. 1250 piše: « Ovo polaganje ruku biva najmanje od dvojice, i me samo od njihovih crkvenih starješina, nego i od podložnika, i u potrebi od katarkinja » ([22]). Anzelmo Aleksanrijski u *Raspravi o krivovjercima,* koju je sastavio između g. 1260 i 1270, piše: « O polaganju ruku svih katara, koje zovu krštenje ili utješenje, valja primijetiti, da uvijek biva od više njih, ali u potrebi dobro se čini i od jednoga, pa i od same katarkinje » ([23]). U zapisniku inkvizicije u Languedoc-u u južnoj Francuskoj oko g. 1320 piše: « ... dobre žene spomenutu vlast imaju i mogu primiti ljude i žene na času smrti, ako tu nema prisutnih dobrih ljudi » ([24]).

Oba katarska obrednika i većina drugih izvora, koji govore, da su katarski crkveni službenici, « ređenici », redoviti djelitelji « utješenja », potječu iz sredine 13-st. Ipak treba reći, da takvo poimanje nije nastalo povjesnim razvojem, već da je tako bilo od samoga početka bogomilsko-katarskoga pokreta. Da su biskupi i viši crkveni službenici bili redoviti djelitelji « utješenja » već od početka, zabilježili su u 12-st. opat Ermengaudus (1179-1195) ([25]) i njegov mlađi suvremenik cistercit Petar

([21]) « ... impositionem manuum, credunt enim quod a nullo ipsis possit dari, nisi a duobus filiis, quorum unum appellant filium majorem, et alium minorem, sed absente Episcopo; iis autem absentibus credunt quod a Diacono dari possit; immo a muliere », Mon. Crem. 293.

([22]) Gl. gore s. 309, b. 18.

([23]) « De imposicione manuum catharorum, quam vocant baptismum vel consolamentum, notandum quod semper fit a pluribus, sed in necessitate magna bene fit ab uno solo, et etiam ab una sola cathara », Ans. Alex. 313.

([24]) « ... bonae mulieres dictam potestatem habent et possunt recipere in fine homines et mulieres, si tantum sit, quod non sint praesentes boni homines », Döllinger II 165 294 324.

([25]) Ermengaudus 1262.

Sarnensis ([26]). To proilazi također iz bogomilsko-katarskoga poimanja o božanskoj ustanovi sakramenta reda, kojim su se posvećivali njihovi vjerski službenici, te iz apostolskoga nasljedstva, kojega su bili nosioci katarski « ređenici ». O tom ćemo kasnije govoriti ([27]).

b) *Postanak obreda utješenja*

U *Povijesti inkvizicije srednjega vijeka* J. Guiraud pokušao je objasniti postanak obreda « utješenja » iz starokršćanskih obreda katekumenata i krštenja ([28]). A. Dondaine upozorio je na neke obrede starih maniheja, a napose na običaje kršćanske crkve u Africi ili sv. Augustina, u kojima se nalaze uporedne točke s katarskim obredom « utješenja » ([29]). Mnogo prije njih, još g. 1867, Božidar Petranović ([30]) potanje je usporedio katarski obred « utješenja », kako je bio opisan u *Provansalskom obredniku* u izdanju E. Cunitza ([31]), s obredom polaganja zavjeta u srpsko-pravoslavnom *Trebniku*. Petranović je iznio više upadnih i nedvojbenih sličnosti između kraćega obreda polaganja zavjeta u pravoslavnoj crkvi s bogomilsko-katarskim obredom « utješenja ». Na bizantsko podrijetlo « utješenja » upućuju i mnogobrojni pokloni i prostiranja po zemlji, koji se čine za vrijeme ovoga katarskog obreda ([32]). Za to govori i konac Očenaša, središnje molitve u katarskom obredu « utješenja », koji nesumnjivo potječe iz oblika Očenaša, kako se molio po bizantskom obredu ([33]). Ipak, ako u potankostima isporedimo obred polaganja monaških zavjeta u bizantsko-pravoslavnoj liturgiji s obredom « utješenja », kako ga opisuju katarski obrednici, *Latinski i Provansalski*, ne

([26]) Petr. Sarn. I 15.
([27]) Gl. dolje s. 314-333.
([28]) Guiraud I 107-142.
([29]) Dondaine, *Un traité* 45 sl.; Isti, *L'origine* 57 sl.
([30]) Petranović 75-78.
([31]) Cunitz.
([32]) Gl. RitProv 475b-479b; RitLat 156-165.
([33]) Gl. Leclercq 2244-2255.

može se nikako reći, da je « utješenje » mrtvi otisak, kopija bizantskoga obreda. I u činima i u riječima katarskoga krštenika i djelitelja, unatoč upadnim sličnostima, ima znatnih razlika.

Iz svega navedenoga valja zaključiti, da je obred bogomilsko-katarskog « utješenja » izborno, eklektično djelo, sastavljeno od više sastavnih dijelova, koji potječu iz raznih izvora. U taj obred uključene su neke stvari iz starokršćanskih obreda krštenja i svećeničkoga ređenja, nešto je uzeto iz manihejsko-gnostičkoga obredoslovlja, ali sastavljač se morao najviše nadahnjivati kraćim obredom polaganja monaških zavjeta u bizantskoj liturgiji.

Obred « utješenja », barem u njegovim glavnim crtama, morao je potjecati od samoga popa Bogomila, osnovatelja bogomilske sljedbe u Bugarskoj. Kako se vidi iz *Slova* Kozme Svećenika, bogomilski vjerski sustav umjerenoga dvopočelništva bio je potpuno izgrađen već u prvim godinama bogomilskoga pokreta ([34]). S tim u vezi sljedba je od početka zabacivala kršćansku uredbu crkve i krštenje tvarnom vodom kao nekorisno i đavolsko djelo ([35]). Budući da se prosti bugarski narod, među kojim je pop Bogomil stvarao i širio svoj pokret, nije mogao zadovoljiti sa samim rušenjem dotadašnjih crkvenih uredaba, ni sa čistim pojmovnim predodžbama nove nauke, pop Bogomil morao je za svaku zabačenu uredbu naći novi nadomjestak u skladu sa svojim novim vjerskim sustavom. To ga je moralo navesti, da odmah u početku, kada je zabacio kršćansko krštenje tvarnom vodom, stvori obred « utješenja » ili duhovnoga krštenja.

Kod sastavljanja novoga obreda za svoje duhovno

([34]) Kozma, uzastopce; Puech-Vaillant 53-128.
([35]) « Iže ne mniju cr'kovni sanov' Gospodinom' i apostoli sastroen', da budeju proklet' », Kozma 63, 16; Puech-Vaillant 111. – « ... svjatoe kreštenie otmeštut', knušajušte sja krestimih' mladenec', ašte bo sja im' slučit' videti detišt' mlad', to aki smrada zla gnušajut sja, otvraštajušte sja pljujut' ... sami smrad' sušte angelom' i človekom », Kozma 31, 5-8; Puech-Vaillant 81.

krštenje, pop Bogomil morao je stajati pod jakim utjecajem svojih suradnika i učenika, bugarskih i bizantskih monaha. To nam govore jaki tragovi bizantskoga obreda polaganja monaških zavjeta u obredu « utješenja », kao i sama bit toga obreda. Primanjem « utješenja » pripravnik je zapravo postajao bogomilskim redovnikom i članom bogomilske zajednice, koja je živjela sličnim životom kao monasi u tadašnjim kršćanskim samostanima. Monaški utjecaj na bogomilstvo išao je dotle, da je nova sljedba monaško zavjetovanje proglasila svojim duhovnim krštenjem. Samo oni, koji se po « utješenju », koje je zapravo bilo istovjetno s redovničkim zavjetovanjem, potpuno odreknu tvarnoga svijeta i obvežu živjeti u samostanskoj zajednici, pravi su i savršeni kršćani, isključivi čuvari, učitelji i nosioci nove nauke. Svi drugi, da se spase, dotično da se njihova duša oslobodi zla tijela i povrati bogu dobra i svijetla, moraju barem na času smrti primiti duhovno krštenje i pridružiti se njihovoj redovničkoj duhovnoj zajednici ([36]).

6) - *Sveopće svećenstvo ili ređenici?*

U raspravi o crkvenoj organizaciji sredovječnih katara, u vezi sa Sacchonijevim navodom o redu, Ch. Schmidt je istakao, da ne nalazi, da bi katari pridavali kakvu posebnu, svrhunaravnu vlast svojim ređenicima, različitu od onoga, što se dobiva « utješenjem ». Prema tome Schmidt je zanijekao, da bi novomanihejci priznavali vjersku tajnu reda, kao što su to vjerovali kršćani ([37]). Tu je misao Rački nazvao « opće svećenstvo » i ustvrdio, da je bogomilsko-katarska sljedba na osnovu primljenoga « utješenja », svećeničku vlast « prisudila svakom vjerniku jednoga i drugoga spola, jer je svakoga [od]

([36]) Gl. RitProv 480a-482b te gore s. 294, b. 42-49.
([37]) Schmidt II 143.

njih svećenikom smatrala » ([38]). Kao glavni dokaz, da novomanihejci nijesu imali sakramenat reda, Schmidt i za njim Rački navode to, što su katari zabacivali kršćanski sakramenat reda. Ali taj navod ne može imati dokazne vrijednosti. Katari su nijekali, da je kršćanska crkva Božja ustanova i da kršćansko krštenje nema nikakve vrijednosti za spas, ali za to nijesu nijekali opstojnost crkve Božje ni krštenja uopće. Oni su naprotiv tvrdili, da je kod njih prava crkva Božja i pravo, spasonosno krštenje ([39]). Tako niječući vrijednost kršćanskoga sakramenta reda, nijsu nijekali, da Isus nije uopće ustanovio tajnu reda, nego jedino, da ta božanska ustanova reda ne postoji u kršćanskoj crkvi, nego samo kod njih. Rački u potvrdu svoje teze navodi to, što su ženske kod bugarskih bogomila odrješivale od grijeha, a kod zapadnih katara propovijedale ([40]). Na to valja primijetiti, da je i u sredovječnom kršćanstvu od 8- do 14-st. postojalo mišljenje, da kršćanin može ispovjediti svoje grijehe i svjetvonjaku, ako nije bio prisutan svećenik ([41]). Isto tako u stara vremena svaki revan i poučen kršćanin, pa i žensko, mogao je širiti kršćanstvo i poučavati u vjeri. Danas tu zadaću u katoličkoj crkvi, uz svećenike, imaju članovi i članice društva kršćanskoga nauka i katoličke akcije. Međutim pitanje, koje zanima povjesničare novomanihejstva, jest u tome, da li su sredovječni novomanihejci učili i vjerovali, da po Božjoj ustanovi postoji samo jedna vjerska tajna, « utješenje », kojim su se članovi primali u crkvu i dobivali ovlast da mogu vršiti sve vjerske čine, ili su katari vjerovali, da je Krist uz « utješenje » ustanovio posebni red, kojim su ređenici dobivali vlast, da mogu vršiti vjerske čine i moć, da mogu dalje prenositi te iste prednosti na svoje na-

([38]) Rački, *Bogomili* 517. – Djelo i nazore Račkoga upoznao je na zapadu svojim opširnim prikazom: Leger, *L'Hérésie des Bogomiles* 479-517.
([39]) Gl. gore s. 270, b. 17-32; s. 294, b. 42-49.
([40]) Gl. gore b. 38.
([41]) Gl. Vacandard, DTC III 377-379; Teetaert.

sljednike. Drugim riječima: da li su katari vjerovali, da po Božjoj ustanovi postoji razlika između običnih katarskih krstjana i njihovih ređenika, biskupa i drugih crkvenih službenika, kao što je to vjerovala istočna i zapadna crkva?

Na ta pitanja i danas niječno odgovaraju najistaknutiji pisci o sredovječnoj bogomilsko-katarskoj sljedbi. Pod utjecajem Schmidta i Račkoga oni niječu bitnu, sakramentalnu razliku između katarskih vjerskih službenika i običnih « savršenih » članova. Ti pisci « utješenju » pridaju punínu ne samo osobnoga savršenstva, nego moć i ovlast vršiti sve vjerske službe u novomanihejskoj sljedbi. Tako misle, uz neke izražajne razlike, J. Guiraud (42), Ch. H. Puech (43), D. Obolensky (44), H. Söderberg (45), A. Borst (46) i drugi.

Ali takovo mišljenje nije u skladu sa sredovječnim izvorima. Katarski *Latinski obrednik* djelitelja « utješenja » i drugih katarskih obreda redovito zove « ređenik » (ordinatus). On govori i o « redovima » (ordines), koje razlikuje od običnih « krščana » i « krščanica » (47). To nam kaže, da po *Latinskom obredniku* ređenje, kojim su zaređeni « ređeni » i « redovi », daje njima posebne vjerske ovlasti i kreposti, koje ne posjeduju obični « krstjani » i « krstjanke ».

Ivan de Lugio, ideolog strogih dvopočelnih katara, piše, da je « gospodin Isus Krist od gospodina boga pravoga bio ređen za biskupa, da pomogne one, koji baštinu spasa postižu » (48). To ređenje Krist je prenio na apostole, a ovi na katarske ređenike.

(42) Guiraud I 108 sl. 132 sl.
(43) Puech-Vaillant 217-219 223-226 237-243.
(44) Obolensky 41 sl. 133 sl.
(45) Söderberg 250-256.
(46) Borst 205-212.
(47) « Omnes alii ordines et christiani... Tunc ordines, christiani et christiane ... », RitLat 164 sl.
(48) « ... fuit dominus Ihesus Christus a domino deo vero episcopus ordinatus, ... ut omnes opressos a diabolo liberaret ... », Lucio 102.

Rajnerij Sacchoni, koji je i sam nekoć bio jedan od viših katarskih crkvenih ređenika, ovako piše u svojoj *Summa* g. 1250: « Katari imaju četiri sakramenta ... a ti su: polaganje ruku, blagoslov kruha, pokora i red » (49). Na drugom mjestu Sacchoni veli: « Ostali, koji su među njima bez redova, zovu se krščani i krščanke » (50). Sacchoni dakle stavlja sakramentalnu razliku između katarskih crkvenih službenika i « krščana »; on jasno i odlučno rastavlja i dijeli polaganje ruku ili utješenje od reda, kojim se katarski ređenici posvećuju i dobivaju ovlast vršiti sve vjerske službe.

Njegov nešto stariji suvremenik sv. Petar Veronski († 1252) piše: « Govore naime, da nema nego dva vjerska sakramenta, naime polaganje ruku, koje mi zovemo potvrda, i polaganje ruku, koje biva u podjeljivanju svetih redova » (51). Milosti, koje po krščanskom vjerovanju dobiva čovjek u sakramentima krštenja i potvrde, katari su učili, da se dobivaju u njihovu utješenju. Budući da su oni posebno isticali, da primatelj u tom obredu prima Duha Svetoga, to Petar Veronski prvo polaganje ruku izjednačuje i svodi na krščanski sakramenat potvrde. Od prvoga katarskoga obreda polaganja ruku ili utješenja on dobro razlikuje drugo polaganje ruku ili katarsko podjeljivanje svetih redova. Petar Veronski ne spominje blagoslov kruha i pokoru, o kojima govori R. Sacchoni, jer katari nijesu vjerovali u sakramenat pretvaranja kruha i vina u tijelo i krv Kristovu, niti u sakramentalno opraštanje grijeha, kao krščani. Usto, po katarskom poimanju, blagoslov kruha i pokora nijesu

(49) « ... quatuor habent sacramenta ... quae sunt impositio manus, panis benedictio, paenitentia et ordo ... », Rayn. Sacch. 65; *Rad* 270, 194.
(50) « ... Ceteri qui sunt inter eos sine ordinibus vocantur Christiani et Christianae », Rayn. Sacch. 68; *Rad* 270, 208.
(51) « Dicunt enim non esse nisi duo sacramenta fidei, scilicet manus impositionem, quam confirmationem appellamus et manus impositionem que fit in sacrorum ordinum datione », Petr. Martyr. 329.

bili čini pridržani jedino « ređenicima », nego su ih mogli obavljati svi utješeni, kršćani i kršćanke u stalnim prilikama ([52]).

I Moneta Kremonski († 1260), temeljit poznavalac sredovječnoga novomanihejstva, piše, da su katari priznavali božansku ustanovu reda, ali tako da su zabacivali sve druge stupnjeve kršćanskoga reda, osim biskupskoga, svećeničkoga i đakonskoga stupnja ([53]).

I pisac vrijednoga djelca *O krivovjerju katara u Lombardiji* razlikuje utješenje od reda ([54]). Tako isto i popis *Zabluda krivovjeraca katara* ([55]) iz 14-st., koji se sada nalazi u knjižnici Casanatense u Rimu.

O « redu » kod katara govore i zapisnici inkvizicije u Tuluzi iz sredine 13-st. ([56]). Popis *Zabluda krivovjeraca* iz 14-st. u Münchenu ovako piše: « Krivovjerci imaju četiri izmišljena sakramenta: mjesto krštenja imaju polaganje ruku ... O četvrtom sakramentu njihova reda, zapamti, da imaju četiri sakramenta ili reda. Prvi se zove biskup, drugi veliki sin, treći mali sin, četvrti đakon, a ostali se zovu kršćani » ([57]).

I benediktinski opat Ermengaudus koncem 12-st. zabilježio je, da su katari imali « biskupa i đakone », i da su njihovi « stariji » bili « ređeni » i upravljali sa svojim podložnim « kršćanima » ([58]). I opat Ekbert von Schönau govori o « učiteljima », koji rede biskupe, a ovi svećenike i đakone ([59]). Crkva lieška g. 1144/45 piše papi Luciju II, da katarska sljedba « ima svoje

([52]) Gl. dolje s. 419-427.
([53]) Mon. Crem. 313 i 395.
([54]) « ... recipere consolationem et ordinem Episcopatus », *Haer. cath.* 307.
([55]) « ... inter Patarenos, sive ordinatus sive christianus », Döllinger II 323.
([56]) Gl. Douais, *Documents* II 245.
([57]) Gl. dolje s. 323, b. 74.
([58]) « Ille, qui dicitur praepositus, vel episcopus, vel diaconus, nominatus est rector aliorum haereticorum sibi subjectorum... ille qui 'major' et ordinatus dicitur », Ermengaudus 1262.
([59]) Eckb. Schon. 17.

kršćane, ima svećenike, ima i ostale predstojnike kao i mi » ([60]).

Svi navedeni izvori naglasuju bitnu, sakramentalnu razliku između običnih katarskih kršćana i njihovih crkvenih službenika ili « ređenika »; prvi su samo kršteni, primili su katarski sakramenat duhovnoga krštenja, a drugi su kršteni i kasnije posvećeni sakramentom reda, da budu po Božjoj ustanovi redoviti djelitelji svih vjerskih tajna i obreda. Oni su sami, kako ćemo do čas vidjeti, po katarskoj nauci bili nosioci apostolskoga nasljedstva, i jedino je po njima katarska crkva imala vezu s dvanaest Kristovih apostola i mogla se nazivati « crkva Božja ». Rukopolaganje katarskih crkvenih službenika i prijenos « apostolskoga nasljedstva » bili su čini, koje su mogli obavljati samo katarski « ređenici ».

I povijest bogomilsko-katarske sljedbe govori nam, da je ona priznavala dvije vjerske tajne ili sakramenta: utješenje i red. Prvi je mogao primiti svaki čovjek, žensko i muško, a dijeliti ga u potrebi svaki savršeni član, muž ili žena. Red su mogli primiti samo savršeni muški članovi, a podijeliti ga je mogao samo katarski « viši ređenik » (ordinatus maior). U čitavoj povijesti srednjovjekovnoga novomanihejstva nije poznat slučaj, da bi žensko, katarkinja, vršila čine višega katarskoga « ređenika ». Neki pisci kao R. Sacchoni ([61]) i Anzelmo Aleksandrijski ([62]) izričito naglasuju, da ženske ne mogu primiti katarski red. Ovaj zadnji pisac zabilježio je, da je prvi sjevero-talijanski biskup Marko stao u kući francuskih katara, koji su stanovali u mjestu Cuneo u Piemontu, ali da bude ređen za đakona, morao je ići u Napulj nekom katarskom biskupu ([63]), koji je tu prebjegao

([60]) « Haeresis haec diversis distincta est gradibus ... habet christianos suos, habet sacerdotes, habet et caeteros praelatos sicut et nos », PL 179, 938.
([61]) Rayn. Sacch. 68; *Rad* 270, 208.
([62]) « Nec mulieres ordinantur, sed praedicant », Ans. Alex. 319.
([63]) Ans. Alex. 308 sl.

iz bizantskoga carstva uslijed progona bogomila sa strane bisantskoga cara Emanuela Komnenca. Navedeni pisac u djelcu *O krivovjerju u Lombardiji* opisao je muke, koje su mučile talijanske katare, kada su čuli, da je nevaljalo ređenje njihova biskupa Marka i njegova nasljednika Ivana Židova. Prvoga je redio g. 1167 bizantski « papa Niketa », a Ivana Židova redio je biskup Marko oko g. 1175. Budući da svi nijesu jednako shvaćali pitanje nevaljaloga ređenja svojih biskupa, nastao je rascjep među talijanskim katarima, a imao se tako riješiti, da budući biskup Garatus oko g. 1189 ode u Bugarsku primiti utješenje i red biskupski ([64]). Da je svaki « savršeni » mogao rediti katarskoga biskupa, moglo se je popraviti nevaljalo ređenje Garatovo, a da taj ne ide u Bugarsku i tamo traži, tko će ga valjano zarediti za biskupa. Bilo je bez sumnje tada stotine živih starih katara, onih francuskih iz Cunea i drugi talijanskih, koji su od drugoga primili « utješenje » i prije postali savršeni katari, nego je « papa Niketa » g. 1167 redio biskupa Marka. Ako ti stari savršeni katari, u čije se utješenje nije moglo sumnjati, nijesu mogli popraviti nevaljalo ređenje Ivana Židova i uredno rediti Garata, onda to znači, da prosti savršeni članovi nijesu mogli rediti katarske biskupe, dotično da je utješenje bilo katarski sakramenat, koji je bio bitno različit od njihova sakramenta reda.

a) *Crkveno i redovničko starješinstvo*

Dominikanski pisci srednjega vijeka, govoreći o zapadnim katarima, spominju službu « reda » (ordo) i « predništva » (prioratus). Kod dominikanaca redovnički starješina samostana zvao se prednik (prior), i oni su po svome shvaćanju latinskim nazivom prioratus označivali službu redovničkih starješina sredovječnih katara.

([64]) « ... debebant tribuere societatem hominum et expensas isti Garatto ad iter peragendum in Bulgariam recipere consolationem et ordinem episcopatus », *Haer. cath.* 307.

Naziv « ordo » imao je u srednjem vijeku razna značenja. Tim se označivao red u molitvi pri službi Božjoj; slijed crkvenih starješina, osobito biskupa i papa; redovničke zajednice ili redovi, kao što su red sv. Augustina (ordo s. Augustini), sv. Benedikta (ordo s. Benedicti), sv. Dominika (ordo s. Dominici ili ordo praedicatorum), sv. Franje (ordo fratrum minorum). Riječ « red » (ordo) napose se upotrebljavala, da se označi šesta božanska ustanova kršćanske vjere, sakramenat sv. reda, koji se podjeljivao polaganjem biskupovih ruku. Kada dominikanski srednjovjekovni pisci katarski red (ordo) suprotstavljaju predništvu (prioratus), oni pod « redom » (ordo) misle na katarske crkvene starješine, koji su katarskom vjerskom tajnom reda posvećeni za katarske vjerske službenike, a pod « predništvom » (prioratus) misle na službu starješinstva u katarskim zajednicama ili kućama. Onaj, koji je polaganjem ruku primio tajnu « reda », zvao se crkveni predstojnik (praelatus), a njegova služba predstojništvo (praelatio); onaj pak, koji je bio postavljen za starješinu katarske kućne zajednice, zvao se prednjak (prior). Govoreći o katarskom obredu « lomljenja hljeba » R. Sacchoni kaže, da to uvijek obavlja onaj, koji je stariji po redovničkom zavjetovanju ili crkvenom ređenju ([65]). Anzelmo Aleksandrijski piše, da su katari držali, da zaređeni crkveni starješina gubi « red » svakim teškim grijehom, javnim ili tajnim, dapače i griješnom željom; ali onaj, koji ima predništvo u katarskim redovničkim zajednicama, taj ne gubi svoju službu, osim javnim teškim grijehom ([66]). I *Latinski obrednik* razlikuje « ređenika » od samostanskoga starješine katarske zadruge, kojega zove starac (ancianus) ([67]).

([65]) « ... qui prior est professione vel ordine », RAYN. SACCH. 65; *Rad* 270, 196.

([66]) « ... si peccat quis mortaliter occulte ... non ammittit prioratum, sed prelacionem sic ... », ANS. ALEX. 315.

([67]) RitLat 156.

Ovo nam govori, ne samo da svi « savršeni » nijesu bili « ređeni », nego da ni starješine katarskih kuća nijesu bili katarski ređenici, niti su mogli obavljali one službe, koje su bile strogo pridržane katarskim ređenicima, kao rukopolaganje katarskih crkvenih službenika i prijenos « apostolskoga nasljedstva ».

b) *Stupnjevi katarskoga « reda »*

R. Sacchoni piše: « Katari imaju četiri (stupnja) reda. Onaj, koji se nalazi u prvom i najvećem redu, zove se biskup; onaj, koji je u drugomu, veliki sin, i onaj u trećemu, mali sin; a onaj, koji je u četvrtomu i najzadnjem redu, zove se đakon. Ostali, koji su među njima, zovu se kršćani i kršćanke » ([68]). Moneta Kremonski piše, da katari « zabacuju druge redove niže od biskupstva, svećenstva i đakonata, govoreći da ti nijesu bili u početnoj crkvi, pa ne smiju biti ni sada u crkvi » ([69]). On ujedno i na drugim mjestima tvrdi, da su katari priznavali samo tri stupnja reda: biskupe, sinove i đakone ([70]). Unatoč razlikovanju u nabrajanju, Rajnerij Sacchoni i Moneta Kremonski u biti se ne razlikuju, odnosno ne suprotstavljaju, jer Moneta uzima stupnjeve velikoga i maloga sina kao jedan stupanj sinova ([71]), dok

([68]) « Ordines catharorum sunt quatuor. Ille qui est in primo et maximo ordine constitutus vocatur episcopus. Ille qui in secundo, filius maior. Ille qui in tertio, filius minor. Et qui in quarto et ultimo, dicitur diaconus. Ceteri qui sunt inter eos sine ordinibus vocantur christiani et christianae », RAYN. SACCH. 68; *Rad* 270, 208.

([69]) « ... impugnant alios ordines ab Episcopatu, Praesbiteratu et Diaconatu [infra], dicentes eos non fuisse in primitiva Ecclesia, ex quo volunt, quod nec modo debeant esse in Ecclesia », MON. CREM. 313.

([70]) MON. CREM. 278 i 395 (slijedeća bilješka).

([71]) « In Eclesia Christi fuerunt tantum episcopi, filii [i.e. sacerdotes sive presbyteri], et diaconi », MON. CREM. 395. – Navedeni tekst valja popraviti, kako smo mi učinili, jer onakav, kakav je u izdanju Th. A. Ricchinius-a, protivi se cijelom sadržaju dotičnoga poglavlja i drugim mjestima samoga Monete, poimenice onome, što on govori na s. 278 i 313.

Rajnerij sinovski stupanj rastavlja na stupanj velikoga sina i maloga sina. Među Sacchonijem i Monetom tim više nema bitne razlike, kada i Moneta piše, da kod katara postoji veliki i mali sin ([72]).

Četiri stupnja katarskoga reda navodi i Salvo Burci g. 1235, kada piše: « Vaši su nazivi biskupa, velikoga sina, maloga sina i đakona » ([73]). U spisu *Zablude krivovjeraca* u Münchenu iz 14-st. zabilježeno je, da « [katari] imaju četiri sakramenta ili reda. Prvi se zove biskup, drugi veliki sin, treći mali sin, četvrti đakon, a ostali se zovu kršćani » ([74]). U kodeksu biblioteke u Ceseni piše, da « [katari] rede dva dostojanstvenika, koji drže drugi stupanj do biskupa, a zovu ih sinovima crkve kao i pohoditeljima ... Osim toga imaju i druge predstojnike, koje zovu đakonima » ([75]). U popisu *Zabluda katarskih krivovjerava* u Casanatskoj biblioteci u Rimu stoji, da « polaganje ruku [utješenje] ili odrješenje grijeha po obredu patarenskomu mogu dati biskupi, sinovi veliki, sinovi mali i đakon po svojoj vlasti, drugi pak patareni, koji se nazivlju kršćani [mogu to činiti] po naredbi i dopustu navedenih ili jednoga od njih » ([76]).

Iz gornjih navoda, a ovi bi se mogli još pomnožiti, jasno se vidi, da su katari svoj red dijelili u tri, dotično

([72]) « ... unde habent filium majorem, vel minorem, nisi ex institutione sua », MON. CREM. 395.

([73]) « Vestrum vocabulum est episcoporum et filii maioris et minoris et diaconum », SALVO BURCI 336; DÖLLINGER II 82.

([74]) « ... quatuor habent sacramenta seu ordines. Primus dicitur episcopus, IIus filius major, tertius filius minor, IVus diaconi, [ceteri] Christiani vocantur », DÖLLINGER II 295.

([75]) « Duos namque praelatos secundum gradum juxta episcopum tenentes ordinant, quos filios ecclesiae et quasi visitatores appellant ... Praeterea alios habent praelatos, quos diaconos appellant », DÖLLINGER II 278 sl.

([76]) « ... illam manuum impositionem seu peccatorum absolutionem secundum ritum patarenorum possunt dare episcopi, filii majores, filii minores et diaconi ex auctoritate propria, alii vero patareni qui christiani appellantur ex jussione et concessione praedictorum vel alicujus eorum », DÖLLINGER II 324.

u četiri stupnja, i svaki od tih da su smatrali Božjom ustanovom.

Biskup je bio glava svoje crkve, njezin vrhovni upravitelj, učitelj i svećenik. On je dijelio sve stupnjeve katarskoga reda, podjeljivao je utješenje i, kada bi bio prisutan, davao bi odrješenje od grijeha i blagoslivao « blagoslovljeni hljeb ». Često je putovao, da nadgleda « kršćanske zajednice », da « krstjane » i « vjernike » poučava i tješi, i da daje novo utješenje, ako bi gdje bila potreba ([77]).

Veliki ili stariji sin bio je najuži suradnik biskupov, njegov pomoćnik. On je bio unaprijed određeni nasljednik svoga biskupa. Mali ili mlađi sin bio je drugi pomoćnik biskupov i ujedno drugi njegov nasljednik. Nakon smrti biskupove, odmah bi prešao u red velikoga sina, a zasjeo bi na biskupsku stolicu, kada bi umro dotadašnji veliki sin, koji bi bio promaknut na biskupsku čast nakon smrti pređašnjega biskupa ([78]).

Veliki i mali sin u svemu su zamjenjivali odsutnoga biskupa i ujedno vršili sve ovlasti, osim ređenja, koje su njemu pripadale. I ovi su često putovali i obilazili katarske kršćanske zajednice i vjernike svoje sljedbe. Zato ih izvori i nazivaju « pohoditeljima » (visitatores).

U sredovječnim izvorima nema nigdje objašnjenja, kako su nastali nazivi « veliki sin » i « mali sin ». Tih naziva nema ni u Sv. pismu, a ni kod krivovjernih sljedba, starijih od bogomilstva. A. Réville nagađa, da su ta imena uzeta iz Isusove priče o rasipnom sinu, u kojoj

([77]) « Officium episcopi est tenere semper prioratum in omnibus quae faciunt, scilicet in impositione manus, in fractione panis et incipiendo orare. Idem servat filius maior absente episcopo, similiter facit filius minor absente episcopo et filio maiore ... », Rayn. Sacch. 68 sl.; *Rad* 270, 210. – « viris et mulieribus suae sectae praeest ipsos secundum arbitrium suum disponendo », Döllinger II 279. Gl. također: Mon. Crem. 341; Döllinger 11 227 278 295 324; Belhomme 135; Muratori, *Antiq.* V 121.

([78]) Rayn. Sacch. 69; *Rad* 270, 210 (gl. dolje s. 331, b. 3); Döllinger II 324.

se spominje stariji i mlađi sin ([79]). Ali nije vjerojatno, da bi novomanihejci uzeli naziv za svoga vjerskoga dostojanstvenika po mlađem sinu, koji je razasuo svoj imetak živeći griješno i razbludno. Rubna bilješka bosanskih krstjana u *Srećkovićevu evanđelju* tumači, da se pod « sin' mani » imaju razumjeti « anđeli eže shini sotona » ([80]). Vjerojatnije je, da su na postanak gornjih naziva utjecale riječi sv. Pavla u prvoj poslanici Timoteju, gdje govori, da biskup mora imati sinove podložne i čiste ([81]). Bogomili nijesu shvaćali, da se tu radi o tjelesnim, rođenim sinovima, nego o duhovnima, pa su vjerojatno prve pomoćnike biskupove nazivali « biskupovim sinovima », koji su bili od biskupa u katarskoj sljedbi čisto i uredno odgojeni i njega vjerno pomagali. Katari su zabacivali kršćanski sakramenat ženidbe muža sa ženom, ali su naglašivali, da oni vjeruju u sakramenat ženidbe između Krista i crkve ([82]). Plod toga duhovnoga jedinstva bili su njihovi vjerski službenici: veliki i mali sin. Ovima je Bogomil prema 1Tim 3, 4 dao « puninu dostojanstva », tj. crkvene vlasti proglasivši ih nosiocima apostolskoga nasljedstva, koje su posjedovali u punini kao i sam biskup (djed) bogomilske crkve.

Kako saznajemo iz nedavno otkrivenoga manihejskoga djela u Egiptu pod naslovom *Kephalaia* ili *Poglavlja Manesova,* stari su maniheji svoje izabrane članove zvali « sinovi crkve » ([73]). Mi mislimo, da je Bogomil pod utjecajem toga naziva prva dva člana svoje crkve nazvao

([79]) Réville 53.

([80]) AfSPh 24 (1902) 177; gl. dolje s. 540-42.

([81]) « Biskup ... treba da dobro upravlja svojom kućom i čuva svoju djecu u posluhu s punim dostojanstvom », 1Tim 3,4.

([82]) « ... in omnibus partibus N. T., ubi Christus et discipuli ejus docent de matrimonio, intelligendum esse tantum spiritualiter, scilicet Christi et ecclesiae, aut episcopi et congregationis, aut spiritus et animae », Döllinger II 54. Slične su nazore o duhovnoj ženidbi imali i bosanski krstjani (gl. *Starine* I 120).

([83]) *Kephalaia* I s. 40 r. 34.

veliki i mali sin. I u sredovječnim izvorima ima spomena, da su katari velikoga i maloga sina posebno smatrali « sinovima crkve » ([84]).

Postoji mogućnost, koju također valja uzeti u obzir, da su nazivi « sinova » kod bugarskih bogomila uzeti iz obiteljskoga života i da su nastali pod utjecajem naziva, kako su stari Slaveni zvali svoje vjerske službenike. Kod Slavena pogana, naime, vršitelj poganskoga bogoslužja bio je starješina zajednice; on je osobno prinosio bogu molitve i žrtve u ime cijele obitelji ([85]). Bio je to redovito najstariji član obitelji, djed. Njega su pomagali njegovi sinovi. Prema tome kod starih Slavena pogana prvi, glavni svećenik zvao se « djed », a njegovi pomoćnici « sinovi ». Među Slavenima poganima bilo je i plemenskih i narodnih svećenika, koji su božanstvima prinosili žrtve u ime cijeloga plemena ili skupa od više plemena, dotično u ime naroda. Vjerojatno se i plemenski i narodni svećenik zvao « djed », a njegovi prvi pomoćnici « sinovi ». Pod utjecajem tih naziva bugarski i bosanski bogomili mogli su uzeti naziv « djeda » za vrhovnoga glavara svoje crkve, i nazive « sinova » za njegove prve pomoćnike.

Đakon, koji se u Bosni zvao « gost », bio je četvrta osoba po časti u bogomilsko-katarskim crkvama. Njih je bilo više u svakoj katarskoj crkvi. Jedan od njih bio je trajni pratilac i « drug » biskupov, kod kuće i na putovanjima. U zapisniku inkvizicije u Carcassonne zapisano je: « Oliba, biskup heretika u Tuluzi, i neki njegov mladi drug, nanovo učinjen đakon, jer biskup ne smije biti bez đakona » ([86]).

c) *Đakon « apostol »*

Oni đakoni, kojima je bila povjerena duhovna briga za krstjanske zajednice i vjernike, zvali su se « apostoli ». U svakoj bogomilsko-katarskoj crkvi bilo ih je po dvanaest, kako ćemo domalo vidjeti. « Đakoni-apostoli » bili su razmješteni po čitavoj katarskoj crkvi ili biskupiji, a djelokrug se svakoga protezao na stalno opredijeljeni prostor. Oni su bili neka vrsta katarskih župnika. Redovito su boravili u većim i pristupačnijim mjestima i bili su na čelu katarskoga gostinjca, u koji bi primali strane krstjane i druge putnike, koji bi se k njima svraćali ([87]).

« Đakon-apostol » bio je glavni širitelj bogomilsko-katarske vjere u svom području; poučavao je « vjernike » i nadgledao njih i podređene krstjanske zajednice, napose pak one krstjane i krstjanice, koji su živjeli po privatnim kućama.

Jedamput mjesečno đakon-apostol držao bi sastanke svih « krstjana » i « krstjanica », koji su živjeli na njegovu području. Tom sastanku mogli su prisustvovati i « vjernici » sljedbe i njihovo prisustvo bilo je poželjno. Đakon bi najprije održao propovijed i vjersku pouku prisutnima. Zatim bi ustao na noge, uzeo knjigu Evanđelja i stavio je na prsi, držeći je objema rukama. Krstjani i krstjanice klekli bi na zemlju i duboko se sagnuli. Tada bi jedan za svu prisutnu braću i sestre glasno izrekao « očitavanje » grijeha govoreći: « Mi dolazimo pred Boga i vas, da ispovjedimo svoje grijehe, jer smo mnogo sagriješili riječima, djelom, pogledima i mislima ». Đakon bi tada održao opće napomene i svima prisutnima naredio pokoru posta za tri dana o kruhu i vodi, ili 100 poklona klečeći na koljenima, i onda svima dao odrješenje od grijeha ([88]). Ispovijed bi činili

([84]) Gl. gore s. 323, b. 75.
([85]) Gl. dolje s. 513, b. 4.
([86]) Gl. gore s. 304, b. 87.

([87]) « ... episcopi et filii habent in singulis civitatibus, in quibus morantur Cathari, singulos diaconos », Rayn. Sacch. 69; *Rad* 270, 210. Gl. gore s. 322, b. 68-76.

([88]) « Unus pro omnibus loquens alta voce, omnibus inclinatis in terra coram praelato tenente librum ante pectus suum, dicit: " Nos venimus coram deo et vobis ad confitendum peccata nostra quia multum peccavimus in verbo, opere, in visione et cogitatione "... Et hoc modo confitentur semel in mense si

samo « utješeni », savršeni članovi sljedbe, muški i ženske, a ne vjernici, kako to tvrde Schmidt i Guiraud (89). U izvorima se na više mjesta govori, da se vjernici ne ispovijedaju i ne primaju odrješenja (90). Kako se vidi, ovaj je katarski mjesečni obred bio sličan « zboru (očitovanja) pogrješaka » (capitulum culparum) kod katoličkih redovničkih zajednica.

Mjesečni obred ispovijedanja grijeha u Francuskoj se zvao « apparellamentum », a u Italiji « servitium ». Krstjanin Gaucelm iz Mirevala izjavio je na inkvizicijskom sudu, da je « dvije godine držao katarsku sljedbu, moleći se s krivovjercima, posteći, čineći apparellamentum, blagoslivajući kruh i sve drugo čineći, što obićavaju činiti krivovjerci i krivovjerke » (91). Rajmund iz Abia, katarski vjernik, izjavio je isto na inkvizicijskom sudu, da je prisustvovao « službi krivovjerskoj, koju zovu apparellamentum, koju drže od mjeseca do mjeseca » (92). I Arnaude de la Mote svjedočio je, da katari « od mjeseca do mjeseca čine apparellamentum » (93). Jedna katarska vjernica izjavila je na inkvizicijskom sudu, da je došla u Linars u samostan ženskih katarkinja, « i dok je tu stala, došao je jednoga dana Guiraud Abit i njegov drug, krivovjerci, i taj je održao apparellamentum spomenutim krivovjerkinjama: svima onima, koje su tu bile, njih šesnaest; i tome apparellamentumu prisustvovala je svjedokinja i Peirona, njezina sestra i Austorga, njezina majka » (94).

Među učenjacima se raspravlja, od koje riječi dolazi naziv « apparellamentum » i šta ona zapravo znači. Mišljenje A. Belhomme-a (95), da bi katari na tim sastancima provodili blud, nema nikakve potvrde u vjerodostojnim izvorima. A. Borst misli, da taj naziv dolazi od provansalske riječi « apparelhar », obvezati se (sich verbinden) (96). Naše je mišljenje da je naziv « apparellamentum » u vezi sa starofrancuskim izrazom « apparé[e]ment » (97). Prema tome naziv « apparellamentum » najbolje bi se preveo latinskom riječi « manifestatio », a hrvatskom « očitovanje » grijeha. Kako se nazivalo mjesečno « očitovanje » grijeha u Bosni i Bugarskoj, ne znamo, jer se u sačuvanim izvorima ništa o tome ne govori. Ali da su « apostoli » tj. đakoni-gosti podjeljivali oproštenje grijeha i u Bosni, to nam kaže druga rubna

commode possunt ... officium diaconorum est audire confessionem peccatorum venialium a subditis suis quae fit semel in mense, de qua supra dictum est, et facere eis absolutionem iniungendo eis tribus diebus ieiunium sive centum inclinationes flexis genibus; et appellatur istud servitium, ut ita loquar, caregare servitium », Rayn. Sacch. 67 i 69; *Rad* 270, 204 i 210; « ... suum servitium duodecies in anno ... faciunt », *Mon. Crem.* 455; « ... confiteantur, unus pro omnibus, semel in mense ... et dantur sibi tres dies in pane et aqua. Isti dicuntur dies servicii », Ans. Alex. 315. Gl. b. 82.

(89) Schmidt II 135; Guiraud I 181-196.

(90) « ... non tenetur confiteri neque satisfacere ... », Döllinger II 324. Gl. također: *Mon. Crem.* 455; Ans. Alex. 315; Cunitz 45; Alphandéry, *Les idées* 45. Mjesečna ispovijed krstjana i krstjanica činila se javno i pred mnogima, u prisutnosti i vjernika katarske crkve (gl. Rayn. Sacch. 67; *Rad* 270, 202).

(91) « Item dixit quod ipse testis tenuit dictam sectam per duos annos, orando cum haereticis, jejunando, apparellando, panem benedicendo et omnia alia faciendo quae haeretici vel haereticae facere consueverunt », Doat 23, 107 kod Guiraud I 5, 5. – Izraz « apparellando » u ovom navodu Guiraud (I 185) krivo je shvatio kao vlast drugima držati apparellamentum, a ne to sam primati. Apparellamentum nijesu mogli držati obični krstjani nego samo redenici; biskup, sinovi i đakoni-apostoli.

(92) « ... servicio haereticorum quod dicunt apparelhamentum, quod etiam faciunt de mense in mensem », Doat 23, 273 kod Guiraud I 186, 1.

(93) « ... de mense in mensem apparellando », Doat 23, 5; Guiraud I 185, 6.

(94) « Venerunt apud Linars, et dum stabant ibi, venit ibi quadam die Guiraudus. Abit et socius ejus haeretici, qui apparellavit ibi dictas haereticas, scilicet omnes illas quae erant usque ad sexdecim, et interfuerunt illi apparellamento ipsa testis et Peirona, soror ipsius testis, et Austorga, mater ipsius testis », Doat 23, 7; Guiraud I 1892, 2.

(95) Belhomme 118.

(96) Borst 200, 28.

(97) Gl. Du Cange, *Glossarium* I 327b.

bilješka u *Srećkovićevu evanđelju* (98). I Kozma Svećenik u svom *Slovu* spominje, da su bogomili već od početka držali opću ispovijed grijeha i sami sebe od njih odrješivali (99).

d) *Obred redenja*

U sačuvanim katarskim obrednicima, *Latinskomu i Provansalskomu*, nije opisan obred podjeljivanja katarskoga reda. Ali kako se vidi iz podjedinačnih vijesti kod raznih pisaca, taj se obred kod svih stupnjeva podjeljivao polaganjem Evanđelja i ruku na redenika. Kod toga se molio Očenaš i čitao početak *Evanđelja sv. Ivana* (1, 1-17) uz one uvodne zazive i poklone, koji se nalaze u katarskoj općoj obrednoj molitvi. Naravno kod podjeljivanja svakoga stupnja bile su neke razlike i u obredu i u molitvama.

Katarski red mogao je podjeljivati samo biskup i s njegovim dopustom veliki i mali sin, koji su po katarskom shvaćanju imali također punimu svećeničke vlasti nasljeđenjem od apostola. Đakoni nijesu mogli podjeljivati katarski red.

Anzelmo Aleksandrijski piše, da je prvi katarski biskup Marko bio u Napulju najprije učinjen đakonom rukopolaganjem nekoga bogomilskoga biskupa (1), koji je tu morao prebjeći s Balkana uslijed progona bizantskoga cara Emanuela Komnenca (1143-80). U *Popisu katarskih zabluda* u rimskom rukopisu knjižnice Casanatensis piše: « Također govore, da je takvo đakonstvo služba prelata i upravljanja, kako u duhovnim tako i u vremenitim stvarima; i da se ovakvi đakoni biraju od krstjana i rede od biskupa, i kod ređenja đakona čita se evanđelje i govori se molitva Gospodnja s polaganjem ruku » (2).

(98) AfSPh 24, 176; gl. dolje s. 540-542.
(99) Gl. gore s. 306, b. 2.
(1) « ... recepta manus impositione, factus est Marchus diaconus », Ann. Alex. 309.
(2) « Item dicunt quod talis diaconus [diaconatus] est offi-

Rajnerij Sacchoni, i sam negdašnji viši katarski redenik, o podjeljivanju raznih katarskih redova g. 1230 piše ovako:

« Rečene redove podjeljuje biskup, a s dopustom biskupovim također i sinovi. Ređenje biskupa običavalo se na ovaj način obavljati: kada bi umro biskup, mali sin redio bi velikoga sina za biskupa, koji bi poslije toga redio maloga sina za velikoga sina. Na to bi svi prelati (đakoni) i podložnici, koji su prisutni u mjestu izbora, izabrali maloga sina, i njega bi biskup redio za maloga sina. I ovo ređenje maloga sina nije promijenjivano među njima. Ono pak ređenje biskupa, kako je gore rečeno, promijenjeno je od svih katara s ovu stranu mora (Jadranskoga), govoreći, da se čini, da takvim ređenjem sin postavlja oca, što je veoma neprikladno. Zbog toga sada biva drugačije i na ovaj način: biskup naime prije svoje smrti redi za biskupa velikog sina, i kada jedan od njih umre, mali sin postaje velikim sinom i biskupom istoga dana. I tako gotovo svaka katarska crkva ima dva biskupa. Radi toga Ivan de Lugio, koji je jedan od tako ređenih, uvijek se potpisuje u svojim pismima: 'Ivan, milošću božjom veliki sin i ređeni biskup' » (3).

cium praelatorum et dispensationis tam in spiritualibus quam in temporalibus, et quod hujusmodi diaconi eliguntur a christianis et ordinantur ab episcopo, et legitur in ordinatione diaconi evangelium et dicitur oratio dominica cum manuum impositione ». Döllinger II 324.
(3) « Fiunt vero ordines praedicti ab episcopo et etiam a filiis de licentia episcopi. Ordinatio autem episcopi consueverat fieri in hunc modum. Mortuo episcopo filius minor ordinabat filium maiorem in episcopum, qui postea ordinabat filium minorem in maiorem filium. Postea eligitur filius minor ab omnibus praelatis et subditis qui sunt congregati ubi fit dicta electio, et ab episcopo in minorem filium ordinatur. Et haec ordinatio filii minoris non est mutata inter eos. Illa vero quae supra dicitur de episcopo mutata est ab omnibus catharis morantibus citra mare, dicentibus quod per talem ordinationem videtur quod filius instituat patrem, quod satis apparet incongruum. Unde fit modo aliter in hac forma, scilicet quod episcopus ante mortem suam ordinat filium maiorem in episcopum, altero istorum mor-

Podjeljivanje katarskoga reda, dotično ređenje katarskih vjerskih službenika i njihovu sakramentalnu razliku od običnih kršćana, spominju na zapadu: Alanus de Insulis († 1202) (4), opat Ermengaudus (5) koncem 12-st., Ekbert von Schönau (6), i poslanica lieške crkve papi Luciju II g. 1143/44 (7). Na istoku sredinom 11-st. Eutimije de Peribleptos veli, da su bogomilski « apostoli » bili ređeni polaganjem ruku (8).

Činjenica, da mali sin redi velikoga sina za biskupa, govori nam, da je taj način ređenja nastao odmah u početku bogomilskoga pokreta, dok je bogomilska sljedba bila mala i ograničena, prije nego su osnovane njezine razne biskupije ili « crkve ». Da je taj način ređenja nastao u 11-st., kada je već bilo više bogomilskih « crkava », to bi se i kod bogomila bio razvio običaj, sličan kršćanskomu, da susjedni biskupi rede velikoga sina za biskupa, a ne da ga redi manji od njega po svećeničkoj časti. I to, što prekomorske bogomilske crkve, pa ni bosanska, nijesu htjele promijeniti stari način ređenja, kada su to prominjenili zapadni katari početkom 13-st., govori nam, da je prvotni način ređenja nastao odmah na početku, pa su istočne bogomilske crkve, koje su bolje poznavale početne predaje, čuvale stari način ređenja kao nepromjenljivu prvotnu svetinju

Obredi i podjeljivanja raznih stepena katarskoga reda imaju jakih sličnosti sa starim kršćanskim ređenjem đakona, svećenika i biskupa. I kršćanska crkva vjerovala je, da je sakramenat reda ustanovljen od Isusa

tuo, filius minor efficitur filius maior et episcopus eadem die. Et ita fere quaelibet ecclesia catharorum habet duos episcopos. Unde Johannes de Lugio qui est unus ex illis taliter ordinatis, semper describit se in epistolis suis sic: " Johannes dei gratia filius maior et ordinatus episcopus " et cetera », Rayn. Sacch. 69; *Rad* 270, 210.

(4) Alanus Ins. 369.
(5) Gl. gore s. 318, b. 58.
(6) Eckb. Schon. 17; gl. dolje s. 334, b. 14.
(7) Gl. gore s. 319, b. 60.
(8) Ficker 25, redak 13-15.

Krista, i to u tri stupnja: đakon, svećenik i biskup. Tim redovima božanske ustanove crkva je već u prvim stoljećima nadodala stupnjeve crkvene ustanove: poddakone, akolite, zaklinjače, čitaoce, vratare. I u kršćanskoj crkvi redove božanske ustanove podjeljivali su biskupi polaganjem ruku i propisanim riječima. Kod svakoga stupnja bila je druga namjena i drugi način polaganja ruku, i prema tome drugi stupanj posvete i primljene vlasti. Stari maniheji svoje crkvene službenike posvećivali su rukopoloženjem i poljupcem (9). Preko maniheja i pavlićana bogomili su baštinili od stare kršćanske crkve i pojmove o stupnjevima sv. reda i bitne obrede, kojima su se ti redovi predavali ređenicima. Naravno, oni su to sve prilagodili svojim vjerskim shvaćanjima i vjerovanju.

7) - *Dvanaest « apostola » i « apostolsko nasljedstvo » bogomilsko-katarskih crkava*

a) *Dvanaest apostola*

U istočnim i zapadnim izvorima postoje nedvojbeni dokazi, da su bogomilsko-katarski novomanihejci svoju vjersku sljedbu smatrali « crkvom Božjom », koju je osnovao Isus Krist (10). Oni su učili, da je Krist putem crkve htio spasavati ljude i da je za taj posao sa sobom doveo iz neba dvanaest apostola (11), pa je htio, da sva-

(9) Gl. gore s. 293, b. 41.
(10) Gl. gore s. 270-272.
(11) « ... duodecim apostoli, qui descenderunt de coelo cum Christo, erant spirituales, et postea ... facti fuerunt apostoli carnales, habentes eandem potestatem, quam spirituales habebant, et sic uno moriente apostolo spiritualium fiebat unus carnalis; et successive semper fuerunt apostoli in ecclesia Dei, et perfecti inter istos de secta praedicta tenent locum dictorum apostolorum carnalium », Döllinger 180 sl. – Ovo vjerovanje u dvanaest zemaljskih apostola, koji su naslijedili Kristove apostole, katari su baštinili od starih maniheja. Gl. *Kephalaia* I s. 9, r. 12-27; 12, 1-4; 15, 14; *Manichaean Psalm-book* II, s. 190, 30; 191, 1; *Manchäische Homilien* s. 14 17 sl.

ka bogomilsko-katarska « crkva » ili biskupija do konca svijeta ima na čelu biskupa sa « dvanaest apostola », svojih duhovnih pomoćnika i suradnika u spasavanju ljudskih duša.

Everwin von Steinfeld, premostratenski prepozit, u pismu sv. Bernardu de Clairvaux g. 1143/44 piše, da katarski učitelji « sami sebe nazivaju apostolima » ([12]). Engleski pisac *Ljetopisa de Margan*, opisujući pojavu katara u Périgueux u Francuskoj, zabilježio je pod g. 1163 ovo: « Dvanaest je bilo učitelja, uz njihova prvaka, koji se zvao Poncij » ([13]). Benediktinski opat Ekbert von Schönau zabilježio je isto g. 1163, da su se katari pojavili oko Rajne u zapadnoj Njemačkoj, koji poput maniheja imaju apostole: « Između svojih 'izabranih' imaju ih dvanaest, koje zovu 'učiteljima', i trinaestoga poglavara njihova » ([14]). I Stjepan Burbonski († 1261) piše, da su katarske crkve imale po dvanaest apostola ([15]). I *Monakovski kodeks* iz 14-st. kaže: « Imaju dvanaest apostola, koje zovu učiteljima » ([16]). Bernard Guidonis († 1331) piše, da su katari učili, « da oni drže mjesto apostola » ([17]). Vilim Belibasta i Ivan Maurini u *Zapisniku inkvizicije u Languedocu* oko g. 1320 ostavili su svjedočanstvo, da su zapadni katari vjerovali, da je Krist sa sobom doveo s neba dvanaest « duhovnih » apostola, koji su iza sebe ostavili dvanaest « zemaljskih apostola », koji postoje u katarskim crkvama ([18]).

([12]) « ... [p. 676] nos et patres nostri generati apostoli ... [p. 679] se dicunt apostolos, et suum papam habent », Everw. Steinf. 676 i 679.

([13]) « ... duodecim fuere magistri, excepto principe eorum qui Poncius vocabatur », *Annales de Margan* (A.D. 1066-1232), 15.

([14]) « ... ex electis suis habent duodecim quos appellant magistros, et tertium decimum principem ipsorum », Eckb. Schon. 17.

([15]) Gl. dolje s. 347, b. 75.

([16]) « Duodecim apostolos habent quos vocant magistros », Döllinger II 296.

([17]) « ... et quod ipsi tenent locum apostolorum ... », Guido 24.

([18]) Gl. gore s. 333, b. 11.

Stari suvremeni izvori govore nam, da su i istočne bogomilske crkve bile uređene na čelu s biskupom i « dvanaest apostola », njegovih duhovnih pomoćnika. O « didu » (episkopu) i « dvanaest apostola » « bosanske crkve » već smo govorili ([19]). Da je i bugarska crkva imala poglavara krivovjerja i svoje « apostole », jasno nam svjedoči *Sinodik cara Borila* iz g. 1211. U njemu je zapisano: « Pop Bogomil, koji je za bugarskoga cara Petra prihvatio manihejsko krivovjerje i raširio ga po Bugarskoj zemlji, i njegovi učenici, prozvani njegovi apostoli; oni, koji su bili, i oni, koji su sada, neka budu prokleti » ([20]). I Vasilij, bogomilski poglavar u Bizantu, imao je oko g. 1110 « dvanaest apostola », kao svoje pomoćnike i suradnike. O tome su ostavili spomen Eutimije Zigaben ([21]), Ana Komnena ([22]) i Ivan Zonaras ([23]). Još prije njih, sredinom 11-st., zabilježio je carigradski monah Eutimije de Peribleptos i M. Psellos, da bogomili imaju svoje « apostole » ([24]).

Kako vidimo, i na istoku i na zapadu dvanaest glavnih suradnika bogomilsko-katarskoga vrhovnoga poglavara, dotično biskupa, zvali su se « apostoli ». Dosljedno tome u taj broj ulazili su i veliki i mali sin bogomilskih biskupija, koji su bili glavni suradnici i zamjenici poglavara svake crkve. Prema tome u svakoj je bogomilsko-katarskoj crkvi, uz spomenutu dvojicu, bilo po deset ređenih đakona « apostola ». Drugi đakoni, dotično gosti, ukoliko ih je bilo, nijesu bili ređeni, niti su mogli vršiti one službe, koje su bile pridržane « đakonima-apostolima ».

([19]) Gore s. 243-51 i 260-64.

([20]) « Popa Bogomila ilže pri Petra cari bl'garstem' ... nine sušti učenici, i apostoli narečeni, anathema », *Sinodik carja Borila* 42, br. 39; Puech-Vaillant 344.

([21]) Zigabenus, *Panoplia* 27, col. 1289 i 1332.

([22]) Anna Comnena XV, 8 (351).

([23]) Zonaras XVIII 20 sl. (III 743).

([24]) Peribleptos, *Epist.* 64, 3-7; Psellos, PG 122, 829C.

b) *Apostolsko nasljedstvo*

Bogomilsko-katarski maniheji vjerovali su i učili, da je dobri Bog poslao na svijet svoga Sina i posvetio ga za « biskupa ». Prvi, dakle, « biskup » katarske « Božje crkve » bio je Krist, koji je sa sobom doveo s neba dvanaest velikih, « duhovnih » apostola, da mu pomažu i nastave njegovo djelo spasavanja duša. Ova vlast, koju je Krist ostavio « duhovnim » apostolima, prešla je iza njihove smrti na « zemaljske » apostole, njihove nasljednike, i od tih dalje putem neprekinutoga apostolskog nasljedstva, koje bi primili u sakramentu reda, s jednoga na drugoga do zadnjega bogomilskog « apostola » srednjega vijeka.

Ivan de Lugio, ideolog dvopočelnih katara, zabilježio je, da je « Gospodin Isus Krist od Gospodina Boga istinitoga ređen za biskupa i pomazan duhom svetim i krepošću, da sve zarobljene od đavla oslobodi; jednako kako su anđeli i službenici boga oca učinjeni, da pomažu one, koji nasljedstvo spasa primaju » ([25]). Na drugom mjestu on piše, da su « pravi kršćani » nasljednici « apostola i njihovih baštinika » ([26]). U *Provansalskom obredniku* djelitelj utješenja u govoru kršteniku naglašuje, da je « ovo sveto krštenje, po kojemu se daje duh sveti, crkva božja čuvala od apostola do danas, i ono je došlo od dobroga čovjeka na dobroga čovjeka dovle, i doći će do svršetka svijeta » ([27]). Djelitelj govori ovdje o « dobrim ljudima » uopće, tj. savršenim katarima, jer je katarsko utješenje mogao u potrebi dijeliti svaki savršeni član sljedbe.

([25]) « ... sicut fuit dominus Ihesus Christus a domino deo vero episcopus ordinatus et unctus spiritu sancto et virtute, ut omnes opressos a diabolo liberaret; et sicut angeli et ministri dei patris fuerunt facti, ut eos qui hereditatem salutis capiunt adiuvarent », Lugio 102.

([26]) « .... apostolorum et eorum heredum ... », n. dj. 145.

([27]) « Aquest Sanh babtisme per loqual Sant esprit es datz a tengut la gleisa de Deu dels apostols en sa, et es vengutz de bos homes en bos homes ent[r]o aici, e o fara entro la fi del segle », RitProv 476b-477a.

I *Latinski obrednik* u sličnom govoru kršteniku ističe, da krštenje « danas čine pravi kršćani, koji su kao baštinici (Kristovih) učenika primili vlast od crkve božje to krštenje polaganjem ruku vidljivo činiti i opraštati grijehe » ([28]).

Vilimu Matha, teško bolesnome vjerniku, prije krštenja rekao je stariji pataren: « Recite, hoćete li primiti dar Božji i svetu uredbu, koju je Gospodin donio iz nebeskoga dvora i predao apostolima, a apostoli je ostavili dobrim ljudima jednom iza drugoga do sada? Mislio je naime na one svoje krivovjerske sljedbe » ([29]).

U inkvizicijskom *Zapisniku* u Carcassonne-u g. 1305 zabilježena je ova nauka katarska: « Sin Božji dao je svojim apostolima vlast opraštati grijehe i spasavati duše, a apostoli su dali sličnu vlast drugim nasljednicima svojima, i nakon toga drugi drugima do konca svijeta; i da su ovi krivovjerci od onih, koji imaju tu vlast » ([30]).

Ivan Maurini g. 1320 izjavio je na inkvizicijskom sudu u Languedocu, da je od krivovjeraca čuo, da je Gospodin « došao na zemlju s 12 duhovnih apostola i da je učinio drugih 12 apostola zemaljskih, i to tako, kada bi jedan duhovni apostol bio mučen, učinio bi drugoga zemaljskoga; i tako su duhovne apostole nasli-

([28]) « ... discipuli Ihesu Christi ... ab eo receperunt potestatem baptizandi et dimittendi peccata, sicut hodie faciunt veri christiani, qui tanquam discipulorum heredes gradatim potestatem ab ecclesia dei receperunt istud baptismum impositionis manuum visibiliter faciendi et dimittendi peccata », RitLat 159.

([29]) « Dicatis vultis recipere donum Dei et sanctam ordinationem quam portavit Dominus de curia celesti et posuit super apostolos et apostoli dimiserunt bonis hominibus successive usque tunc? " intelligens de illis de secta sua scilicet hereticorum », Doat 26, 248 kod Guiraud I 136, 5.

([30]) « Filius Dei dedit apostolis suis potestatem remittendi peccata et salvandi animas, et apostoli dederunt similem potestatem aliis successoribus suis et deinde alii aliis usque ad finem mundi; et quod ipsi haeretici erant de illis, qui habent illam potestatem », Döllinger II 31; Schmidt II 141, 5.

jedili zemaljski apostoli » (31). U toku istrage Ivan Maurini izjavio je, da je od katara razumio, da je dvanaest duhovnih apostola, koji su došli s Gospodinom na zemlju, bilo dvanaest anđela, koji nijesu primili put ni zemaljsko tijelo » (32). Tu misao, da je Gospodin sašao s neba s 12 apostola i bio opsjenut u Mariji, učio je i katarski prvak Petar Belibasta (33).

I Salvo Burci zapisao je g. 1235 u svom djelu *Super Stella,* da katari u sjevernoj Italiji, « albanićani i oni iz Concorezza ... kažu, da su došli od Krista od stupnja do stupnja » (34), dakle neprekinutim apostolskim nasljedstvom. Tu misao zabilježio je i anonimni pisac u djelu *Liber antihaeresis,* kada kaže o katarima, da « od mnogih predšasnika našu nauku primajući, mi imamo staru vjeru » (35). Navodnoga nasljedstva apostolskoga svjedoci su i svi oni sredovječni pisci, koji su zabilježili, da su bogomili i katari vjerovali, da je njihova sljedba « crkva Božja » ili « crkva Kristova »(36).

8) - *Bogomilsko - katarski « papa »*

Bogomilo-katari, na istoku i na zapadu, svoju su sljedbu općenito nazivali « crkva Božja » i vjerovali su, da je ona ustanova Božja. Nju je ustanovio dobri Bog kao odraz i sliku nebeskoga kraljevstva, a to je kra-

(31) « ... venit ad terram cum 12 apostolis spiritualibus et fecit alios 12 apostolos terrenos, sic quod, quando martyrizabatur unus spiritualis, faciebat alium terrenum, et sic apostolis spiritualibus successerunt terreni apostoli ... », DÖLLINGER II 180.
(32) « Filius Dei spiritualis venit cum 12 apostolis spiritualibus ... per duodecim vero apostolos spirituales, qui venerunt cum eo, intellexit duodecim angelos, qui non acceperunt carnem, nec corpus terrenum ... », DÖLLINGER II 192.
(33) « ... e dieus devalec del cel ab 12 apostols et adombrec se en sancta Maria », DÖLLINGER II 177.
(34) « Concoricij et Albanenses ... dicunt quod descenderunt a Christo de gradu in gradum ... », SALVO BURCI 328.
(35) « ... nos autem a multis praedecessoribus nostram [doctrinam] accipientes longaevam tenemus », *Lib. antihaer.* 232.
(36) Gore s. 270-72.

ljevstvo bilo jedno, s jednim glavarom na čelu, dobrim Bogom Ocem. Ovaj je poslao na svijet Isusa Krista, kojega je posvetio kao « biskupa » ili glavara « crkve Božje » na zemlji, davši mu « dvanaest apostola duhovnih » kao pomoćnike i suradnike u spasavanju ljudskih duša (37). Prema tome bogomilsko-katarska crkva, po shvaćanju sljedbe, bila je monarhistička ustanova, s jednom vrhovnom glavom, Kristom na čelu. Kada je Krist otišao sa zemlje, on je na mjesto sebe ostavio sv. Petra kao vrhovnika i poglavara apostola, a ovoga su nasljeđivali njegovi nasljednici, dok se nije došlo do bogomilsko-katarskih papa desetoga do petnaestoga stoljeća.

Da je apostolsko naljedstvo, u koje su bogomilsko-katarski novomanihejci općenito i čvrsto vjerovali, prelazilo samo od « duhovnih apostola » na « zemaljske apostole » ili bogomilsko-katarske redenike, bez Petrovih nasljednika kao vrhovne glave crkve, tada bi se « crkva Božja » nakon smrti Kristove bitno promijenila i postala bi od ustanove jednoglave, monarhističke, ustanova zborna, za zborom od dvanaest apostola i njihovim nasljednicima na čelu. Bogomilo-katari su pak trajno i općenito vjerovali i učili, da je « prvotna crkva » po apostolskom nasljedstvu do njih došla nepromijenjena: onakva, kakvu je Krist osnovao sa sv. Petrom vrhovnikom od dvanaest apostola na čelu. Prema tome bogomilsko-katarsko vjerovanje nužno je u sebi uključivalo opstanak jedne bogomilsko-katarske crkve, s jednim vrhovnim poglavarom, kojega su onodobni kršćanski pisci nazivali « papom katara ».

Latinski obrednik, u kojemu se nalazi autentična nauka katarska, kaže o sv. Petru: « Tebi ću dati ključe kraljevstva nebeskoga – Tebi za sve » (38). U istočnoj crkvi poslije Focija bila je jako izblijedila svijest, da je Petar bio vrhovnik apostola i, prema tome, da je rimski

(37) Gore s. 336, b. 25.
(38) « Tibi dabo claves regni celorum – Tibi pro omnibus », RitLat 159.

papa vrhovni poglavar crkve. Uza sve to, Kozma Svećenik, pripadnik istočne crkve, u svom *Slovu* ili *Besedi* sedam puta naglasuje, da je Petar « vrhovnik apostola » ([39]), da bi na taj način riječima sv. Petra, kojega su sami bogomili priznavali apostolskim poglavarom, mogao njih, bogomile, pobijati.

Novomanihejci su nadalje tvrdili, da je kršćanska crkva bila u početku dobra, ali se odmetnula od istine i Boga, kada je papa Silvestar, koji je bio u početku i njihov učitelj i papa, primio zemaljska dobra i svjetovnu vlast od cara Konstantina. Dotle su i oni, novomanihejci, bili « rimski kršćani ». Ali kada se rimski papa Silvestar odmetnuo od istinitoga puta kršćanskoga, tada je « crkva Božja » s nasljedstvom sv. Petra prešla k njima. Tu misao izrazuje Kozma Svećenik u *Slovu,* kada kaže, da su bogomili zabacili kršćansku crkvu i svoju sljedbu proglasili pravom svrkvom Kristovom ([40]). Eutimije Zigaben izričito kaže, da su bogomili učili, da je Krist ostavio kršćansku crkvu i prešao k njima » ([41]). Salvo Burci g. 1235 piše: « Katari su u početku bili članovi rimske crkve » ([42]). Rajnerij Sacchoni zabilježio je, da su « lombardski siromasi » učili, da je crkva Kristova bila u Rimu do sv. Silvestra, ali je s njim otpala, dok je oni nijesu opet uspostavili ([43]). Katarsko mišljenje o otpadu rimske crkve sa sv. Silvestrom zabilježili su: negdašnji katarski prvak i učitelj Bonacursus ([44]), Moneta Cremonensis ([45]) i A. Aleksandrijski ([46]). Ivan Maurini izjavio je na inkvizicijskom sudu u Languedocu oko g. 1320, da mu je rekao katarski krivovjerac, « da on drži svetu vjeru, koju je Bog ostavio sv. Petru u Rimu, naime svetu vjeru rimsku » ([47]). Taj isti krivovjerac rekao mu je, « da je Krist onu vlast, koju je imao, ostavio Petru apostolu, a sv. Petar ostavio ju je svojim nasljednicima apostolicima » ([48]). Spomenuti krivovjerac i neki drugi rekli su također Ivanu Mauriniju, « da oni drže vjeru svetu rimsku, i da je ona vjera bila rimska, koju je Bog ostavio bl. Petru apostolu, a to je ona, o kojoj su oni njemu govorili i koja je sadržavala krivovjerne zablude » ([49]).

Novomanihejci osjećali su, da bi se njihovu nasljedstvu sv. Petra, i apostolskom nasljedstvu uopće, moglo prigovoriti, što je postojao veliki zijev od početka 4-st., kada je živio papa Silvestar, do sredine 10-st., kada je Bogomil osnovao svoju sljedbu. Da tome prigovoru

([39]) Kozma 16 21 35 40 75 76; Puech-Vaillant 68 73 86 91 102 124 125.

([40]) Kozma 11 sl. 33 35 63; Puech-Vaillant 63 sl. 84 86 111.

([41]) Zigabenus, *Panoplia* 27, n. 34 (1326).

([42]) « Cathari primo fuerunt de romana Ecclesia », Salvo Burci 316.

([43]) « Item [dicunt] quod ecclesia Christi permansit in episcopis et aliis praelatis usque ad beatum Silvestrum et in eo defecit, quousque ipsi eam restauraverunt », Rayn. Sacch. 72; *Rad* 270, 238. – Lombardski siromasi (pauperes lombardi) potječu od « lionskih siromaha » ili valdenza, ali su u Lombardiji poprimili mnoge katarske nazore, pa mi koji put navodimo i njihove nazore kao katarske.

([44]) Beatum Sylvestrum dicunt Antichristum fuisse ... a tempore illo dicunt Ecclesiam [catholicam] esse perditam », Bonacursus 777.

([45]) « Adhuc etiam haeretici agitati veneno perfidiae nituntur probare, quod Romani Pontifices, et qui eis adhaerent, non sunt successores Petri, sed Constantini, nec a Petro incaepisse Ecclesiam, sed a Constantino, vel a Silvestro », Mon. Crem. 409.

([46]) Ans. Alex. 320.

([47]) « Et ipse haereticus, ut dicebat, tenebat fidem sanctam, quam Deus dimisit s. Petro in Roma, quae est sancta fides Romana », Döllinger II 181. Gl. n.mj. 183 194 196 198 i 201.

([48]) « ... audivit a dicto haeretico, quod Christus illam potestatem, quam habebat, dimisit Petro apostolo, et s. Petrus dimisit successoribus suis apostolicis; quam potestatem, ut dixit, quando ipsi haeretici habebant papas, dicti papae habuerunt successive ... quando papa eorum ... quem ipse haereticus vocabat patrem sanctum apostolicum, qui tenebat sanctam fidem Romanam ... », Döllinger II 194. Gl. n. mj. 165 sl.

([49]) « ... dicti haereticus et capellanus et pater ejus dixerunt ei, quod ipsi tenebant fidem sanctam Romanam, et quod illa fides erat Romana, quam Deus dimisit b. Petro apostolo, quam ipsi dicebant ei et ut continetur in suprascriptis erroribus ... », Döllinger II 201.

izbjegnu, oni su zarana počeli propovijedati, da je njihova sljedba « od mučeničkoga doba do sadašnjih dana bila prikrivena, i održala se u Grčkoj i u nekim drugim zemljama » ([50]). Pod « mučeničko doba » razumijevali su stare progone kršćana do g. 313, kada je Konstantin Veliki dao kršćanima slobodu i papi Silvestru zemaljsku vlast i dobra. Pod sljedbom, koja je čuvala i prenosila njihovo apostolsko i Petrovo nasljedstvo, mislili su, iako to otvoreno nijesu govorili, na staru manihejsku sljedbu, koja se uistinu održala u istočnim zemljama od četvrtoga stoljeća do Bogomilovih vremena ([51]).

I život bogomilsko-katarske sljedbe, i povjesni događaji s tim u vezi govore nam, da su novomaniheji vjerovali i učili, da na čelu njihove crkve stoji jedan vrhovni poglavar, kojega suvremeni izvori zovu «papom». Kozma Svećenik ([52]) i *Sinodik cara Borila* ([53]) izričito kažu, da je bugarski pop Bogomil osnovao bogomilsko krivovjerje i da mu je on bio na čelu kao vrhovnik. Eutimije de Peribleptos sredinom 11-st. tvrdi, da su bogomili imali svoga « vrhovnika » (archon) ([54]). *Borilov sinodik* ističe,

([50]) « ... dixerunt nobis in defensione sua, hanc haeresim usque ad haec tempora occultatam fuisse a temporibus martyrum, et permansisse in Graecia, et quibusdam aliis terris », Everw. Steinf. 679.

([51]) O manihejstvu na istoku i Balkanu od 7- do 10-st. gledaj: Maximus Confessor PG 91, 28B; Theodorus de Raithou PG 91, 1485C/D 1490B/D 1493B; Johannes Damascenus PG 94, 1506-1584; 98, 1319-1336; Isti, *De haer.*, PG 94, 717A/B; Petr. Sicul., PG 23, 1277B; Photius I 16, 45C-48B; Methodius Constantinopolitanus PG 100, 1321B-1424B; Nicolaus I, Mansi 15, 433; MGH, *Ep. VI* 599; Polotsky 240-271; Hefele-Leclercq 928; Reitzenstein 69; Dondaine, *Liber* 52-57; Puech-Vaillant 304-316; Obolensky 1-110.

([52]) « Jakož slučis v' bolgar'stij zemli v leta pravovernaago carja Petra bis[t'] pop' imenom' Bogumil', a po istini rešti Bogu ne mil', iže načja pervoe učiti eres' v zemli bolgarsti, juže bljad' na prežde poidušte skažem' », Kozma 2; Puech-Vaillant 54.

([53]) Gl. gore s. 335, b. 20.

([54]) Peribleptos, *Epist. invect.* 26, redak 2 sl. – Nije ispravno mišljenje Fickerovo, koji « vrhovnika » (archon) u ovom navodu istovetuje sa satanaelom (Ficker 210). Kozma Svećenik, E. de

da je Mihajlo bio glavni učenik Bogomilov, i prema tome njegov nasljednik u vrhovnoj upravi sljedbe. *Sinodik* iza Mihajla navodi: Teodora, Dobroga, Stjepana, Vasilija i Petra, koje posebno proklinje kao učenike i sljedbenike Bogomilove ([55]). Vjerojatno je, da su ovi bili vrhovni poglavari bogomilske crkve iza Bogomila i Mihajla do sredine 11-st.

Iz ovoga prvoga doba bogomilske sljedbe poznato je njezino širenje u dukljanskom kraljevstvu Crvene ili južne Hrvatske te u Bijeloj ili zapadnoj Hrvatskoj ([56]). U tom razdoblju bogomilstvo je došlo i u Bosnu i tu je bila osnovana posebna bogomilska crkva za sve hrvatske zemlje ([57]). Preko Hrvatske bogomilstvo je prešlo u Italiju, o odatle u Francusku ([58]). God. 1028 u mjestu Monteforte u Piemontu, između Turina i Genove, otkrivena je skupina oko 30 krivovjeraca iz plemićkih redova, među kojima je bila i grofica toga mjesta, koji su u postu i molitvi zajednički živjeli. Prema suvremenom ljetopiscu Landulfu Starijemu, oni su milanskom nadbiskupu Heribertu izjavili: « Mi imamo velikog svećenika, ali ne onoga rimskoga, nego drugoga, koji svakim danom posjećuje našu braću, razasutu po zemaljskom krugu, i kada Bog njega nama dadne (da nam podijeli obrede), tada nam se s najvećom pobožnošću daje oprost naših grijeha. Osim našega velikosvećenika, ne postoji drugi velikosvećenik, iako je naš bez vijenca na glavi » ([59]). Ovdje montefortska skupina izričito ispo-

Peribleptos i E. Zigabenus prvake bogomilske veoma često nazivaju « đavlima », ali tim ne misle na zle duhove, nego na bogomilske učitelje i prvake, koji vrše đavolski posao i poput nečistih duhova zavode ljude na krivu vjeru manihejsku.

([55]) « Tr'klatago Bogomila. i Mihaila učenika ego. i Deodora. i Dobri. i Stefana. i Vasilija. i Petra. i pročaja egovi učeniki i edino mudr'nik », *Sinodik carja Borila* 82.

([56]) Gl. gore s. 145-154.

([57]) Gore s. 148 sl. i dolje s. 435-40.

([58]) Gore s. 147, b. 17.

([59]) « Pontificem habemus non illum Romanum, sed alium, qui cottidie per orbem terrarum fratres nostros visitat dispersos;

vijeda, da njihova sljedba ima svoju vrhovnu crkvenu vjersku glavu ili papu. Ch. Schmidt pokušao je montefortsku izjavu protumačiti tako, da oni u njoj ne govore o zemaljskom « velikosvećeniku », nego o Duhu Svetomu, kojega dobivaju katarski krštenici u utješenju (60). Da su monteforski krivovjerci mislili na Duha Svetoga, ne bi govorili, da taj obilazi (visitat) njihovu braću po zemaljskom okolišu, kada se i po njihovoj nauci Duh Sveti kao Bog nalazi na svakom mjestu. Da se radi o čovjeku, krivovjerskom starješini, vidi se i iz toga, što Girard, predstavnik montefortske skupine, izričito svjedoči, da oni imaju crkvene starješine i da na čelu njihove zajednice stoje « naši viši » (nostri majores). Nadbiskup Heribert pitao je Girarda za papu (in apostolico), biskupe i svećenike, a Girard mu je odgovorio navedenim riječima o njihovu velikosvećeniku. I. von Döllinger upozorio je na to, da ne bi imalo smisla ono, kada Girard kaže, da je njegov velikosvećenik « bez vijenca na glavi » (tonzure), kada bi mislio na Duha Svetoga (61). Ali ako se uzme, da montefortski krivovjerci govore o svome zemaljskom, ljudskom « velikosvećeniku », tada je razumljivo, što njihov crkveni vrhovni svećenik ne nosi na glavi vijenca (tonzuru) kao rimski papa i drugi kršćanski svećenici onoga doba, jer se bogomilski « papa » morao kriti i nositi kao svjetovnjak, kada je išao po kršćanskim zemljama i obilazio sakrivene skupine svojih istovjernika.

Oko g. 1058 vrhovnim poglavarom bogomilske sljedbe postao je Vasilij, carigardski liječnik. On je prije toga bio 15 godina članom sljedbe, a onda 52 godine njezinim « papom ». Ana Komnena (1148) (62) i Ivan

et quando Deus illum nobis ministrat, tunc peccatorum nostrorum venia summa cum devotione donatur ... Praeter nostrum pontificem non est alius pontifex, quamvis sine tonsura capitis sit, nec ministerium ... », MGS SS VIII 66.

(60) Schmidt II 146 b. 2.

(61) Döllinger I 70.

(62) Gl. gore s. 335, b. 22.

Zonaras (1143/80) (63) njega izričito nazivlju « vrhovnim glavarom krivovjerja » i tvrde, da je imao uza se « dvanaest apostola » kao suradnike i pomoćnike u širenju bogomilstva. Na mučilima bogomil Diblatios odao je Vasilija, njegovih 12 « apostola » i druge bogomilske crkvene starješine u bizantskom carstvu. Nato je car oko g. 1110 dao Vasilija kao krivovjerca spaliti na lomači i zatvoriti sve druge prvake i redenike u cijelom carstvu, pod koje je tada spadala i Bugarska. Od zatvorenika neki su bili ubijeni, a drugi su pomrli u zatvoru (64).

Tada na zapadu još nije bilo uređenih bogomilskih biskupija. Od vremena do vremena tokom cijeloga 11-st. pojedini bogomilski propovjednici zalijetali su se u Italiju, Francusku i Njemačku (65). Ali za sve to vrijeme sljedba nije mogla na zapadu zahvatiti jačega korjena. Istom s prvom križarskom vojnom, kada su južnofrancuski križari g. 1096/97 putujući na nogama preko hrvatskih i bugarskih zemalja doprli do Carigrada (66) i putem upoznali bogomilske krstjane, mnogi su od njih prihvatili bogomilsku sljedbu, zavedeni strogim pokorničkim životom tih krstjana. Kada su se za koju godinu ovi križari-bogomili povratili u svoju domovinu, oni su bogomilsko krivovjerje jako raširili po svoj Francuskoj, osobito u južnim pokrajinama, odakle su većinom bili križari, koji su g. 1096/97 proputovali Balkan. Kada su se bogomili umnožili u francuskim zemljama, kako je zabilježio Anzelmo Aleksandrijski, bila je najprije osnovana bogomilska biskupija u « Franciji » (67), kako

(63) Gore s. 335, b. 23.

(64) Gl. Zigabenus, *Panoplia* 27, 52 (PG 130, 1332CD); Anna Comnena XV 8 (II 358-364).

(65) Gl. Borst 71-89.

(66) Gl. Raimundus de Agiles I 139 sl.; *Recueil des Historiens des Croisades, hist. occid.* III 253 sl; Wilermus Tyrensis II 17 (660 sl.); *Recueil* I 96 sl.; Mandić, *C. Hrvatska* 219 303-05.

(67) « Postea francigene, qui iverant Constantinopolim, redierunt ad propria et praedicaverunt, et multiplicati constituerunt episcopum Francie ... Item provinciales, qui sunt confines illis

se tada nazivala sjeverna Francuska oko Pariza. To je moglo biti najranije dvadesetih ili tridesetih godina 12-st., dakle poslije spaljenja « pape » Vasilija i uništenja bogomilskih prvaka u Bizantu oko g. 1110. Benediktinac Heribert u pismu o bogomilima u Périgueux-u u južnoj Francuskoj, pisanome prije g. 1147, spominje katarskoga biskupa Ponnu s njegovih 12 apostola ([68]). Ali izgleda, da je ta biskupija bila domalo uništena radom sv. Bernarda i crkvenoga sabora u Reimsu g. 1148 ([69]). Ne mnogo poslije toga, morale su biti osnovane katarske biskupije u Albi i Tuluzi u južnoj Francuskoj. Tuluška je crkva g. 1167 pozvala « papu Niketu » u Francusku, da ondje uredi crkvene prilike albigenza ([70]).

Kada je, dakle, car Aleksije uništio bogomilskoga papu Vasilija i sve biskupe i više ređenike u cijelom bizantskom carstvu, bogomili su tada izgubili mogućnost podjeljivati i primati svoj sakramenat reda i prema tome nastavljati apostolsko nasljedstvo u svojoj « crkvi Božjoj ». U to doba u cijelom svijetu preostao je jedino « djed » ili « episkup bosanske crkve », koji je imao bogomilski biskupski red i koji je prema tome mogao drugima podjeljivati biskupski red i prenijeti « apostolsko nasljedstvo » na visoke bogomilske službenike. Tada je bosanski djed imao svoje sijelo u bosanskoj banovini, koja početkom 12-st. nije priznavala vlast bizantskih careva, nego se nalazila u okviru južne hrvatske države, Crvene Hrvatske ([71]). Zato car Aleksije I nije bio u stanju da uništi i poglavara bosanske bogo-

de Francia, audientes predicationem eorum et seducti ab illis de Francia, tantum multiplicati sunt quod fecerunt IIIIor episcopos, scilicet episcopum de Carcasona, et albigensem, et tholosanensem et angenesium », ANS. ALEX. 308.

([68]) Princeps eorum Ponnus vocatur », PL 181, 1721 s. Gl. *Annales de Margan* ad an. 1163 (gore s. 334, b. 13).

([69]) MANSI 21, 711-736.

([70]) Gl. gore s. 86 i dalje.

([71]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 336-342.

milske crkve. Tako je djed bosanske crkve silom prilika postao jedini bogomilski visoki ređenik, nosilac « apostolskoga nasljedstva » i izravni nasljednik popa Bogomila i, prema tome, bogomilski vrhovni vjerski starješina ili papa.

Iza smrti cara Aleksija I, za njegova sina Ivana II Komnenca (1118-1143), državni pritisak na bogomile znatno je popustio ([72]). Zato je bosanski djed ili biskup s preživjelim bogomilskim savršenim članovima mogao započeti obnavljanje stare bogomilske crkve u bizantskom carstvu. Do g. 1167 obnovljene su ili nanovo osnovane: bogomilske crkva u Bugarskoj, melnička u Macedoniji, carigradska u Bizantu, dragovićka u Traciji i filadelfijska u Maloj Aziji. U isto vrijeme pojačala se bogomilska promidžba i na zapadu. Iza toga doba, g. 1143/44, imamo zabilježeno kod Everwina von Steinfeld (†1152), da su se oni već bili raširili sve do Rajne, gdje su propovjednici krivovjerja sebe zvali apostolima i tvrdili, da imaju svoga papu ([73]). I glasoviti Joakim de Flore († 1202) ostavio je svjedočanstvo u svom *Tumačenju Otkrivenja,* da katari « imaju apostolika [papu], kojega, kako govore, svi slušaju » ([74]). Slično Stjepan Burbonski († 1261) ([75]). Pod tim « papom » mislili su jamačno na bosanskoga djeda, koji se tada smatrao ocem i obnoviteljem bogomilstva u svijetu.

Bogomilska crkva u Bugarskoj, a po svoj prilici i ona u Maloj Aziji, postojale su prije progona cara Aleksija oko g. 1110. Prema tome bosanski je djed ove

([72]) Gl. CHALANDON 22-34; ISTI, *The Later Comneni* 351-384; OSTROGORSKY 333-337.

([73]) Gl. gore s. 334, b. 12.

([74]) « ... et apostolicum cui omnes obediunt se fatentur habere », JOACHIM DE FLORE 133r.

([75]) « Dictus autem Manes, ut dicit Augustinus, duodecim elegit ad exemplum Christi, quos apostolos nominavit, quod adhuc tenent Manichei, unum habentes supra omnes magistrum principalem, alios episcopos, et presbiteros, ab eis ordinatos, et diaconos, quos electos vocant », STEPH. BURB. 300.

obje crkve samo obnovio tako, da je podijelio biskupski red njihovim novim biskupskim starješinama. Po svoj prilici i melnička je crkva postojala prije progona cara Aleksija, pa je i nju bosanski djed samo obnovio. U *Žiću sv. Hilarija,* biskupa moglenskoga (1143-1180), opisuje se, kako se ovaj borio protiv bogomila i na koncu ih protjerao iz svoje biskupije i tako uništio u Macedoniji melničku bogomilsku crkvu ([76]). R. Sacchoni u popisu iz g. 1250 biskupiju u Melniku više ne spominje ([77]).

Carigradska crkva, kojoj je bio na čelu bogomilski papa Vasilij, postojala je i prije g. 1110. Ali njezina novoga biskupa Niketu nije redio bosanski djed, nego Simeon, biskup bogomilske crkve u Dragovićima u Traciji. Ova crkva osnovana je nakon progona cara Aleksija, tek sredinom 12-st. Njezin prvi biskup bio je spomenuti Simeon ([78]), koji je mogao biti reden najranije oko g. 1120. Ovaj je biskup, bez sumnje pod utjecajem tračkih pavlićana, uveo u bogomilstvo novi smjer strogoga dvopočelnistva, prihvaćajući dva vječna i neovisna počela. Pavlićani su još od Bogomilova doba bili brojni i utjecajni u Traciji. I obnovljena bugarska crkva, pod utjecajem kršćanstva, počela je učiti mnoge nove vjerske zasade, napose je priznala, da je Isus od Marije uzeo pravo ljudsko tijelo, s kojim je na zemlji živio i u kojemu je stvarno bio mučen i na križ raspet ([79]). Tako od sredine 12-st. imamo tri bogomilska smjera.

Bosanska crkva držala se stare bogomilske nauke umjerenoga dvopočelništva s naukom o prividnom materinstvu Marijinu i prividnom ljudskom tijelu Kristovu (doketizam) ([80]).

Bugarska crkva zadržala je umjereno dvopočelništvo,

([76]) Žitije sv. Hilarija Boglenskoga objelodanili su: Daničić, u *Starine* I 66-85; Kalužniacki 27-58.
([77]) Gl. gore s. 75, b. 87.
([78]) « ... retulit nova de quodam symone episcopo drugonthie, a quo origo suscepti ordinis a nicheta processerat », *Haer. cath.* 306.
([79]) Gl. gore s. 74, b. 83.
([80]) Gore s. 73, b. 82.

ali je zabacila stari doketizam i prihvatila kršćansko shvaćanje Marijina materinstva i stvarnoga utjelovljenja Kristova ([81]).

Dragovićka i obnovljena carigradska crkva slijedile su novi smjer u bogomilstvu: strogo i potpuno dvopočelništvo ([82]).

Carigradska crkva zbog svoga sjedišta u prijestolnici bizantinskoga carstva, tražila je za se vodstvo i vrhovništvo u cijelom bogomilskom pokretu. Bugarska crkva to je sebi prisvajala, jer se smatrala nastavnicom početne crkve popa Bogomila. Bosanska crkva htjela je zadržati stečeno pravo vrhovništva u bogomilskoj sljedbi, na što je imala i pravo kao majka i obnoviteljica uništenih bogomilskih crkava. I tako od sredine 12-st. imamo među bogomilima tri vjerska smjera sa tri crkvena reda: red Bugarske (ordo Bulgariae) ([83]), red dragovički (ordo Drugunthiae) i red hrvatsko-bosanski (ordo Sclavoniae) ([84]). Prema tome svaki predstavnik ovih triju struja za se je tražio bogomilsko vrhovništvo i sebe je smatrao vrhovnim poglavarom ili « papom » bogomila.

Na zapadu, kamo je bogomilstvo stiglo najkasnije početkom 11-st., dok je bila samo jedna bogomilska crkva u Bugarskoj, katolici su zvali pristaše bogomilskoga krivovjerja « Bugarima ». Odatle u Francuskoj i drugim zapadnim zemljama nazivi: « Bougres, Bugares, Bulgri, Burgari, Bugari » ([85]). Ovi zapadni bogomili si-

([81]) « Red Bugarske » (Ordo Bulgariae), pod kojim se ima razumijevati posebni smjer nauke i posebni red apostolskoga nasljedstva, postojao je još prije katarskoga sabora u St. Félix Caraman g. 1167. Te je godine « papa Niketa » preveo u « red dragovićke crkve » (Ordo Drugunthiae), francuske i talijanske katare, koji su dotle slijedili « red Bugarske ». Odatle borba Petraka, izaslanika bugarske crkve, protiv pristaša « pape Nikete » i dragovićke crkve u Italiji, o čemu govore: *Haer. cath.* 306-308 i Ans. Alex. 309 sl.
([82]) Gl. gore s. 148 347 sl. i dolje 435 sl.
([83]) Gore s. 113 148 i dolje s. 436.
([84]) N. mj.
([85]) Gl. Du Cange, *Glossarium* I 800 sl.; Guiraud I 200; Borst 244, 5 i 250, 7.

gurno su čuli za progon bogomila za cara Aleksija u bizantskom carstvu i za novi položaj bosanskoga djeda ili biskupa. Kada je pak koncem druge četvrti 12-st. u Carigradu uvedena dragovićka stroga dvopočelnička nauka, na zapadu su morali saznati i za to. Da riješi duhovne dvojbe svojih članova, koje su nastale među članovima uslijed tih glasova, tuluška je crkva g. 1167 pozvala u Francusku carigradskoga « papu Niketu ». Ovaj se odazvao pozivu i u mjestu zvanom Saint-Félix de Caraman, nedaleko Tuluze, održao je sa svim predstavnicima zapadnoga bogomilstva veliki sabor. Tu su prisutni pitali « papu Niketu », da im kaže, da li su razlike u životu i učenju pojedinih starih bogomilskih crkava « lake ili teške ». On im je odgovorio, da ima « sedam crkava u Aziji », služeći se pri tom izrazom *Otkrivenja sv. Ivana Apostola* (Otk 1, 11), i to: romanska, dragovićka, melnička, bugarska i dalmatinska, i da sve te biskupije imaju točno utvrđene granice, i da jedna ništa ne čini protiv druge i da « imaju mir među sobom » ([86]). Prisutni su povjerovali Niketi, iako je govorio neistinu, pa su njegovu nauku strogoga dvopočelništva prihvatili kao pravu nauku bogomilsku. Tom prilikom Niketa je ponovno redio tuluškoga biskupa i savršenim članovima podijelio utješenje po redu dragovićke crkve. U svemu je tada u Francuskoj ređeno pet biskupa u starim ili tada na novo osnovanim biskupijama. Za cijelu Italiju osnovana je samo jedna biskupija. U ovoj je biskupiji Niketa posvetio za biskupa dotadašnjega đakona Marka ([87]).

U samom zapisniku bogomilsko-katarskoga sabora u St. Félix-de-Caraman Niketa se tri puta naziva « papa Niketa » ([88]). Papom ga naziva i nedavno objelodanjeni spis *De heresi catharorum in Lombardia* ([89]) iz početka

([86]) Gl. gore s. 86, b. 29.
([87]) *Haer. cath.* 306; Ans. Alex. 309.
([88]) *Acta synodi St. Félix de Caraman,* u MM V 326 sl.
([89]) « Adveniens quidam, papasnicheta nomine, de constantinopolitanis partibus in lombardiam ... », *Haer. cath.* 306.

13-st. i Anzelmo Aleksandrijski († 1275) ([90]). Ch. Schmidt nije poznavao ova dva zadnja izvora, pa je naziv « papa Niketa » u *Zapisniku* sabora u St. Félix de Caraman protumačio tako, da se Niketi taj naziv daje samo kao posebno uglednom biskupu, ali da on nije bio nikakav bogomilski crkveni poglavar, papa ([91]). St. Runciman je iznio tezu, da je Niketa bio obični « pop » (papas), i da su njegov naziv na zapadu shvatili kao « papa » u katoličkom smislu ([92]). Na to valja reći, da Anzelmo Aleksandrijski izričito kaže, da je Niketa bio biskup bogomilske carigradske crkve ([93]). To isto neizravno govori i spis *De heresi catharorum,* koji kaže, da je Niketu redio dragovićki biskup Simeon ([94]).

Da su na zapadu bogomilo-katari smatrali Niketu stvarnim vrhovnim poglavarom sljedbe – dakle u zapadnom značenju naziva « papa » – vidi se iz cijeloga *Zapisnika* sabora u St. Félix de Caraman te iz postupka samoga Nikete, koji redi katarske biskupe i svima nameće svoj smjer dvopočelne nauke, koju svi prihvaćaju unatoč tomu, što su dotle slijedili stari bugarski smjer umjerenoga dvopočelništva.

Pedeset i pet godina poslije Nikete dolazi u južnu Francusku bosanski djed Tomaš-Bartul, bježeći pred križarima kaločkoga nadbiskupa Ugrina ([95]). On se francuskim albigenzima predstavlja kao « papa » bogomila i oni ga bez daljnjega kao takva primaju, po svoj prilici sjećajući se položaja i uloge bosanskoga biskupa iza pogibije carigradskoga pape Vasilija. Sa svih strana albigenzi su se kupili i tražili od njega rješenja u svojim vjerskim sumnjama i pitanjima. Riječi iz njegovih usta

([90]) « Postea venit quidam qui vocabatur Papas Nicheta, qui episcopus erat illorum de Constantinopoli ... », Ans. Alex. 309.
([91]) Schmidt II 146-149.
([92]) Runciman 162.
([93]) Gl. gore b. 90.
([94]) *Haer. cath.* 306.
([95]) Gl. gore s. 62-71 169-180.

požudno su upijali i smatrali konačnim rješenjima ([96]). Sam pak Tomaš-Bartul postupao je kao bogomilsko-katarski papa. On osniva nove biskupije i zaređuje biskupe. U pismima, koje svojim podložnicima piše, on sam sebe, poput rimskoga pape, naziva « sluga svete gostoljubive vjere » ([97]). Svoju crkvu naziva « gostoljubivom », da počasti francuske albigenze, koji su ga s toliko časti i gostoljubivosti primili u Francuskoj.

Pojava i rad bogomilsko-katarskoga « pape » na zapadu, uzbudila je tadašnjega papinskoga legata kardinala Konrada od Uracha i cijelu Francusku. Pismom od 2. srpnja 1223 Konrad je sazvao sve francuske biskupe na crkveni sabor u Sens, jugoistočno od Pariza, koji je domalo prenesen u Pariz, da bi lakše mogao prisustvovati i francuski kralj Filip II August (1180 - 14. VIII. 1223) ([98]). Ali ovu uzbunu, kako je zabilježio engleski ljetopisac Roger de Wendover († 1236), « smrt spomenutoga antipape brzo je dovršila » ([99]). To je moralo biti koncem g. 1223 ili najkasnije početkom 1224.

Za živa bosanskoga « pape » Tomaša-Bartula, njegov zamjenik bio je Bartul iz Carcassonne dotadašnji katarski biskup u Porlos-u, nedaleko Montpelliera u Provansi ([1]). Po svoj prilici ovaj je u papinskoj časti i vlasti naslijedio pokojnoga bosanskoga djeda. Ali je i on morao brzo umrijeti ili je poginuo za vrijeme križarske vojne, koju je kardinal Konrad bio organizirao protiv francuskih albigenza. U zimi g. 1228/29 albigenski papa, apostolik,

([96]) Gore s. 63, b. 41.

([97]) Gl. gore s. 65, b. 45. – Od dolaska « pape » Nikete u Tuluzu g. 1167 francuski albigenzi slijedili su strogo dvopočelništvo. U prvoj polovici 13-st. oni skreću umjerenom dualizmu. Naše je mišljenje, da je ta promjena nastala g. 1222/23 pod utjecajem pribjegloga bosanskog djeda Tomaša-Bartula, koji je slijedio staro bosansko umjereno dvopočelništvo.

([98]) Mansi XXII 1021.

([99]) « ... hunc tandem tumultum mors praedicti antipapae celeriter terminavit », Rog. de Wendover IV 88; Matthaeus Parisiensis III 79.

([1]) Gl. gore s. 63, b. 42 sl.

bio je Vilim (Guilelmus), koji je tu službu nastupio, kako je vjerovati, koju godinu prije toga. Nakon poraza albigenza, prema uvjetima, koje je tuluški grof Rajmund III primio, albigenski apostolik Vilim bio je uhvaćen i na 12. travnja 1229 spaljen ([2]). Preživjeli južnofrancuski katari razbježali su se kojekuda. God. 1231 u Trieru pojavio se neki Grgur kao papa katarski ([3]). God. 1237/38 u Viterbu katarskim papom smatrao se Ivan iz Beneventa ([4]). Po svoj prilici i jedan i drugi bio je imenovan katarskim papom od izbjeglih južnofrancuskih albigenza, koji su na taj način htjeli sačuvati papinsko nasljedstvo spaljenoga apostolika Vilima. Južno-francuski albigenzi još g. 1320/21 spominjali su ona vremena, kada je bogomilsko-katarski papa živio u Francuskoj, dotično tu čast nosio jedan od francuskih albigenza ([5]).

Dok su francuski križari s uspjehom privodili kraju borbe protiv albigenza, križari kaločkoga nadbiskupa Ugrina u Bosni doživjeli su potpuni poraz. Koncem g. 1225 ili početkom 1226 novi bosanski ban Ninoslav, vjernik bosanskih krstjana, potpuno ih je izbacio iz cijele Bosne ([6]). Prije g. 1232, a po svoj prilici g. 1227 ili 1228 u Bosni je bila uspostavljena i bogomilska crkvena hijerarhija na čelu s djedom Rastudijem, kojega je posvetio tada ugledni talijanski biskup Belesmanza Veronski, smjera strogih dvopočelnih katara ([7]). S Rastu-

([2]) « [Comes Tolosanus] ... debet manifestos hereticos secundum iura damnare; ruptarios vero et hereticorum fautores et receptores de terra expellere ... Iam vero in ista hyeme captus fuerat et igni traditus ille pestifer, qui dicebatur apostolicus Albigensium, Guilelmus nomine », MGH SS 23, 923. – U 13-st. « apostolicus » se nazivao samo papa, a ne biskupi, pa ni najugledniji, kako tvrde: Guiraud I 201 sl.; Runciman, n. dj. 162, 5 i drugi.

([3]) Martène-Durand IV 244; Mansi 23, 242. 23, 242.

([4]) Muratori III/1 581; Baronius XIII 424.

([5]) Gl. gore s. 341, b. 48.

([6]) Gore s. 180-82.

([7]) N. mj.

dijem počinje novi niz bosanskih djeda u Batalovoj listi ([8]).

I svoje duhovne starješine novoga niza strogih dvopočenika bosanski krstjani smatrali su vrhovnim poglavarom, papom, svih bogomilo-katara. Jakova Becha poučio je oko g. 1378 Jocelin de Palatia, Petar Patrijev iz Chieri-ja i neki Hrvat iz Bosne, da rimski papa nije pravi papa, nego da je pravi papa « njihov najviši » ([9]), naravno onaj u hrvatskoj Bosni. I činjenica, da su talijanski katarski prvaci često putovali u Bosnu, da tu budu temeljito poučeni u svojoj vjeri, dokazuje nam, da su katari bosansku crkvu i njezina poglavara smatrali nečim višim, nego su bili njihovi domaći katarski učitelji i biskupi. Jakov Bech ostavio je svjedočanstvo o takvim putovanjima katara iz Chieri-ja između g. 1374 i 1388 ([10]).

Ako pomno proučimo izvore i činjenice, koje smo naveli, znanstveno se mora tvrditi, da su novomanihejski bogomilo-katari srednjega vijeka, već od svoga početka, doista vjerovali u božansku ustanovu svoje crkve s jednim vrhovnim starješinom ili « papom » na čelu. Ako se gdjegod katarski sinodi sastaju bez pitanja i pristanka katarskoga pape i donose zaključke; ako rede biskupe i druge svoje redenike bez njegova odobrenja; ako o svom papi i njegovu sjedištu govore općenito i neodređeno, kako ističe Ch. Schmidt ([11]), to proizlazi iz njihova poimanja njihove crkvene organizacije, a napose iz činjenice, što su se zarana podijelili u tri različita vjerska smjera: bugarski, dragovički i hrvatsko-bosanski. Nijedan od katarskih učitelja jednoga smjera nije mogao izričito kazati svome članstvu, gdje se nalazi papa cijele

([8]) Gore s. 111-112 i 251.

([9]) « ... anno domini millesimo CCCLXXVIII vel circa invitatus fuit per Jocerinum de Palata et Petrum Patritii de Chere et quemdam alium de Sclavonia, cujus nomen ignorat, ... Et docuerunt [eum] ... quod Papa Romanus non est verus Papa ... sed est verus Papa Major inter eos », Amati II/1 50 sl.; Döllinger II 266.

([10]) Amati, n. dj. 5153; Döllinger II 265-269; gl. dolje s. 533-535.

([11]) Schmidt II 145-150.

sljedbe, i koji je to, ako je taj pripadao drugom smjeru, različitu od njegova, jer bi tim samoga sebe osudio, da slijedi krivi put. Zato je morao govoriti neodređeno i općenito. U stvarnom pak životu, napose kod ređenja svojih biskupa, katari nijesu imali potrebu tražiti svoga « papu » i od njega dobivati dopuste i vlast za ređenje. Po starom kršćanskom poimanju, koje su bogomili baštinili preko starih maniheja, svaki biskup mogao je valjano i dopušteno rediti drugoga biskupa i na nj prenijeti apostolsko nasljedstvo svetoga reda i bez pitanja i znanja vrhovne crkvene glave ili pape. Po zaključku prvoga općega crkvenog sabora u Niceji g. 325 ređenje novih biskupa pridržano je metropolitima ([12]). Po današnjoj disciplini katoličke crkve griješno je i nedopušteno, da jedan biskup redi drugoga biskupa bez znanja i odobrenja papina, ali crkva i danas priznaje, da bi takvo ređenje bilo valjano, i da bi nedopušteno ređeni biskup mogao, osobno griješeći, i dalje rediti druge biskupe i na njih prenositi sakramenat reda sa svim njegovim vlastima i moćima. Kod bogomilo-katara ređenje biskupa i drugih vjerskih službenika nije bilo pridržano njihovu vrhovnom vjerskom poglavaru, pa je svaki biskup mogao valjano i dopušteno rediti svoga nasljednika ili biskupa druge biskupije, ako bi ta od njega to tražila.

9) - *Povjesni razvoj ili prvotna ustanova bogomilske crkvene organizacije*

H. Ch. Puech ([13]) i D. Obolensky ([14]) tvrde, da je prvotno bogomilstvo bilo anarhistički vjerski pokret, koji nije poznavao crkvenu organizaciju ni sakramentalnu razliku između vjerskih službenika i drugih članova. Bogomilska crkvena organizacija s biskupom i « apostolima » na čelu, razvila bi se tek kasnije, putem povje-

([12]) *Conc. Nicaenum I* 4. Mansi II 679.

([13]) Puech-Vaillant 217-219 223 sl. 237-243.

([14]) Obolensky 41 sl. 129 132-134 214.

snoga razvoja i pod utjecajem kršćanske crkve. Za svoje tvrdnje spomenuti pisci ne navode nikakvih stvarnih dokaza, nego se jedino pozivaju na *Slovo* Kozme Svećenika, koji potanko ne govori o prvotnoj crkvenoj organizaciji bogomila.

Takvo stanovište i takve tvrdnje povjesno nijesu opravdani. *Sinodik cara Borila* g. 1211 izričito kaže, da je pop Bogomil bio poglavar bogomilske sljedbe i da je između svojih sljedbenika imao stalni broj crkvenih službenika, svojih posebnih « učenika », koje je zvao « apostolima » ([15]). Car Boril i visoki bugarski crkveni dostojenstvenici na crkvenom sinodu g. 1211 bolje su poznavali stare prilike u Bugarskoj, nego pisci 20-st.; oni su imali na raspolaganju stare bugarske kronike i razne službene spise, koji su se kasnije izgubili i koje mi danas nemamo, da bismo mogli činjeničko stanje bolje utvrditi, nego car Boril i njegovi savjetnici iz g. 1211.

Nadalje vjerodostojni povjesni izvori, istočni i zapadni, ne poznaju bogomilstva u stanju « bezvlađa », bez crkve i crkvene organizacije. Ti izvori, pisani u raznim zemljama i neovisni jedan od drugoga, govore nam, kako smo vidjeli, da su bogomili i katari u svim zemljama od najstarijih vremena vjerovali, da je njihova sljedba Božja ustanova, uređena crkva na čelu s biskupima, « apostolima » i jednom vrhovnom glavom sljedbe. Ovoga izvori zovu: protos, exarchos, protodidaskalos, koryphaios, arhon, « papa », « apostolicus ». Stara svjedočanstva, kao ono montefortsko u Piemontu oko g. 1028 ([16]), i Eutimija de Peribleptos ([17]), ona sižu do prve polovice 11-st., kada su još živjeti brojni učenici neposrednih učenika popa Bogomila. Da je za života tih « duhovnih unuka » popa Bogomila nastala bitna razlika od onoga, što je postojalo za osnivača sljedbe i što je on učio, kao što je nauka o božanskoj ustanovi orga-

([15]) Gl. gore s. 335, b. 20.
([16]) Gore s. 343, b. 59.
([17]) Gore s. 335, b. 24.

nizirane crkve i njezino apostolsko nasljedstvo, ti bi Bogomilovi učenici podigli svoj glas protiv toga, i barem bi se negdje sačuvalo prvotno stanje i naziranje sljedbe, kakvo joj je dao njezin osnovatelj. Uz to bi bitnije promjene, koje bi povjesnim razvojem nastale u bogomilskoj crkvi, spomenuo, nema sumnje, koji suvremeni pisac, osobito oni, koji su se borili protiv bogomila i pobijali njihovu nauku. Ako pak u izvorima nema nigdje govora o kakvoj znatnijoj promjeni bogomilsko-katarske crkvene organizacije, dotično ako u svim bogomilsko-katarskim crkvama u raznim zemljama postoji bitno ista crkvena uredba od najstarijih vremena; ako sljedbenici te sljedbe svugdje i nesumnjivo drže, da je njihova crkva božja ustanova, i da se crkvena vlast prenosi na crkvene službenike neprekinutim apostolskim nasljedstvom po sakramentu reda, i da sljedba ima svoga vrhovnika, to nam govori, da je to bilo od početka bogomilsko-katarskoga pokreta. Za nj bi se moglo reći ono, što je Vincencij Lirinski rekao za kršćanstvo: ono, što se vjerovalo i držalo uvijek, svuda i od svih, to je prvotna ustanova crkve ([18]). Ono, dakle, što su bogomili i katari vjerovali i držali uvijek, svuda i od svih, to je bila njihova prvotna ustanova.

Što se tiče *Slova* Kozme Svećenika, istina je, ono nam potanko ne govori o uredbi bogomilske crkve o raznim stepenima bogomilskih duhovnih službenika. Ali mi to ne trebamo ni tražiti u *Slovu*. Kozma sam kaže, da on ne će pred svoje čitalje iznositi sve nastranosti bogomilskoga krivovjerja, da njima ne bi okužio svoje čitaoce. On će, veli, iznijeti samo neke stvari, a o drugima će šutjeti ([19]). Kozmi je glavno, da opiše ono, u čemu se bogomilstvo ne slaže s kršćanskom crkvom i da to pobije, što on snažno i čini. Kozma potanko ne

([18]) « ... quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est. Hoc est etenim vere proprieque catholicum ... », Vincentius Lirinensis PL 50, 640.
([19]) Gl. Kozma 22, 11-14; Puech-Vaillant 74, 6-11.

opisuje ni bogomilsko krštenje, ni lomljenje kruha, ni sakramenat ispovijedi, a mi ipak iz njegovih nuzgrednih navoda saznajemo, da su za njega postojali bogomili « kršćani » ([20]), agape na spomen Zadnje večere ([21]) i odrješivanje grijeha ([22]). Nuzgrednih, i to nedvojbenih napomena ima u *Slovu* i o crkvenoj bogomilskoj organizaciji. Kozma spominje, da su bogomili jako i odrješito zabacivali božansku ustanovu kršćanske crkve ([23]). Pop Bogomil širio je svoju nauku uglavnom među prostim svijetom, neukim bugarskim seljacima. Ovi se pak nijesu mogli zadovoljiti samo sa umnim i pojmovnim zasadama. Zato je pop Bogomil morao za svaku određenu ustanovu, koju je zabacivao, prostom narodu dati svoj određeni, tvarni nadomjestak. Ako je Bogomil zabacivao kršćansku crkvu i njezinu uredbu, on je morao dati narodu svoju crkvu i svoju crkvenu uredbu.

Da je za Kozme kod bogomila postojala nauka o njihovoj crkvi i da su oni već tada imali izgrađenu crkvenu organizaciju, kakvu poznajemo u kasnijim stoljećima, o tome *Slovo* na više mjesta neizravno govori. Tako Kozma kori bogomile, što govore, da su samo oni « pravi kršćani » i da se jedino kod njih mogu spasiti ljudi ([24]). *Slovo* spominje razne vrste članova bogomilske sljedbe, o kojima pobliže znamo iz kasnijih izvora. Tako znatiželjni svijet ili slušatelje ([25]), čvrste pristaše ili vjernike ([26]) i « pravovjerne kršćane » ([27]) ili savršene članove. Kozma kaže, da je pop Bogomil početnik bo-

([20]) Gl. gore s. 298, b. 53.
([21]) Kozma 40, 15; Puech-Vaillant 91, 12.
([22]) Gore s. 306, b. 2.
([23]) Kozma 12, 1-7; 63,16; Puech-Vaillant 64, 9; 111, 34, te n. mj. 217-219 223 sl. 237-243.
([24]) « ... ašte že i hotjat' lgati ... glagoljušte iako hristiani esm' ... i kako bo ne imenjušte krstjaštih' ja popov' ... », Kozma 31, 8-11; Puech-Vaillant 81, 22-25. Gl. također: Kozma 3, 5-10; Puech-Vaillant 55, 28-31.
([25]) Kozma 3, 1-10; Puech-Vaillant 55 sl.
([26]) Gore s. 273, b. 38.
([27]) Gore b. 24.

gomilskoga krivovjerja, dakle njegov vrhovni poglavar ([28]). On spominje i bogomilske « učitelje » krivovjerja ([29]), a to su bez sumnje oni, koje kasniji izvori zovu bogomilsko-katarskim « učiteljima » ili « apostolima ». *Slovo* dapače izričito spominje « nove apostole » ([30]), kako je pop Bogomil zvao svoje učenike, kojima je povjerio upravu crkve i podijelio svoj sakramenat reda. Ako, naime, naziv « novi apostoli » dovedemo u vezu sa svim onim, što Kozma govori o članstvu bogomilske sljedbe, napose o « učiteljima krivovjerja », koje *Slovo* spominje, tada se njegov naziv « novi apostoli » ne smije uzeti u općem, neodređenom značenju, kako to čine Puech i Obolensky, nego treba reći, da Kozma ovdje uistinu misli na određene bogomilske vjerske službenike, koje su oni zvali « apostolima ».

Da ustanova bogomilske crkve, na čelu s vrhovnim poglavarom i 12 apostola, potječe od samoga Bogomila, govori nam i to, što takva uredba sljedbe nije izvorno bogomilska, nego je ona postojala još prije nastupa popa Bogomila i kod pavlićana i starih manihejа.

Stari manihejci svoju crkvu smatrali su ustanovom Božjom, općom, univezalnom crkvom, jedino spasonosnom ([31]). Ta je sagrađena na apostolu Petru, stalnoj i neuništivoj temeljnoj stijeni ([32]). Na čelu manihejske crkve stajao je Manes, « apostol Isusov », utjelovljeni paraklet ([33]), s 12 apostola. I njegovi nasljednici zvani « prvaci » (archegós) imali su za pomoćnike 12

([28]) Gore s. 150, b. 30.
([29]) Kozma 63, 24 sl.; 21, 17; Puech-Vaillant 112, 14; 73, 20.
([30]) « ... novii apostoli sušte i predteča antihristovi »; Kozma 35, 10; Puech-Vaillant 86, 5.
([31]) Gl. gore s. 272, b. 32.
([32]) An unshakeable foundation is Peter the Apostle », *Manichaean Psalm-book* II, s 192, 5; « ... Peter, the foundation of his Church », n. mj. 194, r. 7.
([33]) Gl. *Kephalaia* I, s. 14, 3; 34, 16; *Manichaean Psalm-book* II, s. 20, 21 sl.; 24, 12 sl.; 38, 13; 139, 47-54.

« apostola » ([34]). Te su pomagali: « učitelji » ili biskupi, đakoni i starci (presbyteros). Svi manihejski crkveni službenici:: « učitelji » (biskupi), đakoni i starci primali su crkvenu vlast posebnim sakramentom reda, koji se podjeljivao polaganjem ruku i poljupcem ([35]).

I pavlićani su sebe nazivali « kršćanima » i tvrdili su, da je njihova vjera jedino prava Kristova crkva, a kršćane, istočne i zapadne, nazivali su « Rimljanima » ([36]). Oni su zabacivali sv. Petra apostola ([37]), da bi na čelo

([34]) Gl. gore s. 260, b. 20, te: PETRUS SICULUS 12 (PG 104, 1260) 16 (1265). Sv. Augustin o starim manihejima piše: « ... ipse Manichaeus duodecim discipulos habuit, ad instar apostolici numeri, quem numerum Manichaei hodieque custodiunt. Nam ex Electis suis habent duodecim, quos appellant magistros, et tertium decimum principem ipsorum: episcopos autem septuaginta duos, qui ordinantur a magistris; et presbyteros, qui ordinantur ab episcopis. Habent etiam episcopi diaconos. Jam caeteri tantummodo Electi vocantur: sed mittuntur etiam ipsi qui videntur idonei, ad hunc errorem ... seminandum », AUGUSTINUS, *De haeresibus* (PL 42, 38).

([35]) « ... gibt Ehre und Ehrenbezeugung den Lehrern und den Diakonen und den Presbytern, die ich durch Handauflegung geweiht und auf die ich die grosse Handauflegung gelegt habe », *Kephalaia* I, s. 42, red 3-6. Gl. gore s. 294, b. 41. – H. J. Polotsky 262) među manihejskim crkvenim službenicima ne broji đakone i uvađa posebni stupanj « učitelja » (didaskaloi), koji bi bili viši od biskupa. Ali to je neispravno. Kako se vidi iz vlastitih manihejskih izvora, oni su zvali crkvom i cijelu svoju sljedbu i pojedine odsjeke ili biskupije, pa su i svoga vrhovnoga starješinu i starješine pojedinih biskupija zvali « vođom » (archegós) (gl. *Kephalaia* I, s. 12, 1-4; 25, 1 sl.; 153, 8; 180, 7 sl.; 200, 15; *Manichaean Psalm-book* II, s. 13, 20-22; 19, 10sl.; 21, 7; 31, 17; *Manichäische Homilien* I, s. 15, 21; 16, 18; 18, 12; 22, 5-7; 26, 11-14; 30, 30; 85, 17 sl.). « Vođe » ili biskupe, i opće svoje crkve i pojedinih biskupija, maniheji su smatrali, kao i kršćani, « učiteljima », pa ti nijesu činili poseban stupanj manihejske hierarhije, različit od biskupskoga stupnja. Kako se vidi iz gornjega navoda *Kephalaia* I 42, 3-6, đakoni su činili drugi stupanj manihejske hierarhije, a starci (presbyteroi) treći. To su od njih poprimili i sredovječni bogomili i katari.

([36]) Gl. PETRUS SICULUS 10 (PG 102, 1253C); PHOTIUS I 4 i 14 (PG 102, 21B 41B).

([37]) N. dj. (1236C).

početne crkve Kristove mogli podići sv. Pavla apostola. Svaki vrhovni starješina pavlićanske crkve smatrao se nasljednikom sv. Pavla i zvao se imenom jednoga od njegovih učenika ([38]), vjerujući da se u njemu utjelovio duh toga učenika putem seobe duša. Oni su odbacivali biblijski naziv « svećenik » (presbyteros), jer su židovski svećenici progonili Isusa ([39]), ali su imali uz vrhovnoga starješinu 12 « pratilaca » (synégthemos), koji su bili u redu biskupa, zatim « notare » u redu svećenika i đakone ([40]). Svi su se ti posvećivali za svećeničke službe rukopolaganjem. To spominje crkveni sabor u Niceji g. 325, koji njihovo ređenje smatra nevaljalim i naređuje, da se đakoni i pavlićanski viši klerici, dakle « pratioci » i notari, rede od kršćanskoga biskupa, ako se obrate na kršćansku vjeru ([41]).

Ovdje valja napomenuti, da kod proučavanja sredovječnoga bogomilstva uvijek valja imati pred očima činjenicu, da to nije izvorno, samoniklo krivovjerje, nego da je ono novi oblik, reformacija, pavlićanskoga, dotično staroga manihejskoga krivovjerja. Prema tome sve one ustanove, koje su postojale kod starih maniheja i pavlićana, iako o njima nema govora u najstarijim bogomilskim izvorima, nego tek u kasnijima, ne smiju se smatrati izvorno bogomilskima, nego valja uzeti, da ih je pop Bogomil u samom početku preuzeo od pavlićana i starih maniheja, kada je od njih prihvatio osnovne vjerske zasade. Dosljedno tome, valja uzeti, da bogomilski pojam crkve kao ustanove Kristove na čelu s vrhovnom glavom i 12 apostola, o čemu povjesni izvori

([38]) N. dj. 1280-88 i 1297.

([39]) N. dj. 1247A.

([40]) N. dj. 1301BC.

([41]) GRÉGOIRE (299) dokazao je, da je armensko pavlićanstvo nastalo sredinom 7-st. za armenskoga kralja Nerses-a III († 661), koji ih je progonio i istjerao iz Armenije. Ali u Maloj Aziji i u nekim drugim zemljama pavlićansko krivovjerje postojalo je još od prvih stoljeća kršćanstva.

od sredine 11-st. postojano govore, potječe od samoga Bogomila.

Istina je, u povijesti bogomilsko-katarskoga pokreta zapaža se jak povjesni razvoj, ali se taj ticao uglavnom njihove nauke, a ne crkvene organizacije. Tokom vremena sljedba se popa Bogomila, kako smo utvrdili ([42]), pocijepala na tri glavna vjerska smjera ili « crkve », usto i u pojedinim crkvama bilo je naukovnih razlika i posebnih mišljenja. Ali crkvena organizacija na čelu s biskupom i dvanaestoricom « apostola », između kojih su se dva prva zvali veliki i mali sin, bila je istovjetna kod svih struja, u svim zemljama i od najstarijih vremena. To nam pak govori, da je takva crkvena organizacija postojala od početka sljedbe i da joj je početnik sam osnovatelj bogomilskoga krivovjerja, pop Bogomil.

([42]) Gl. gore s. 148 sl. i dolje s. 435-40.

6. - Kuće bosanskih krstjana

U *Ispovijedi vjere* bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203 uime svih « onih ljudi, koji su se dosada posebno zvali krstjani u zemlji Bosni », nastupa sedam starješina (priores). Njihova su imena: Dragić, Lubin, Dražeta, Pribiš, Luben, Radoš i Bladošt (Vladoš). Oni nastupaju kao redovničke starješine i govore o redovničkim zajednicama ili kućama svojih sumišljenika. Njihovi su izrazi: « bratstvo naše zajednice », « u našoj zajednici i mjestima », « u svim našim mjestima, gdje borave skupine braće » ([1]). Iz ovoga je jasno da je g. 1203 u Bosni bilo više kuća bosanskih krstjana. Koliko ih je točno bilo, u *Ispovijedi* se ne kaže, ali to možemo približno zaključiti iz imena njihovih starješina. Kako saznajemo iz *Batalova ulomka* g. 1203 Dragić je bio djed bosanske krstjanske crkve. Njegov je nasljednik Lubin, a Lubinov Dražeta ([2]). To nam govori, da je g. 1203 Lubin bio veliki gost, Dražeta veliki starac, a druga četiri prvaka bili su starješine raznih kuća bosanskih krstjana u Bosni. Budući da je veliki starac, u našemu slučaju Dražeta, bio starješina glavne krstjanske kuće, u kojoj je boravio djed bosanske crkve to valja zaključiti, da je g. 1203 na sastanku u Bilinu Polju bilo zastupano pet krstjanskih kuća, « hiža » ili samostana. Gdje su pak te kuće bile, u *Ispovijedi* se ne navodi. Iz spomenika 14- i 15-st. znamo za ove kuće bosanskih krstjana:

([1]) « Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti; pro omnibus qui supra de nostra societate fraternitatis ... de nostra societate et loca nostra ... in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur ... », VMSM I 20; CDC III 24. Gl. dolje s. 527.

([2]) Gl. gore s. 112.

Kuće bosanskih krstjana u BiH u 14. i 15. stoljeću

1) - *Izvorima zajamčene krstjanske kuće*

a) *Moištra*

Današnja sela Gornja i Donja Moištra, oko 6 milja sjeverozapadno od Visokoga, zvala su se u srednjem vijeku Moištra. Tu su bosanski banovi imali svoj dvor, u kojemu je ban Stjepan II Kotromanić g. 1323 izdao zaštitno pismo Vukoslavu Hrvatiniću « prid' didom' velikim' Radoslavom' i prid' gostem' velikim' Radoslavom' i prid' starcem' Radomirom' i Žun'borom' i Vl'č'kom', i prid' v'som' cr'k'vom' i prid' Bosnom » (3). U tom mjestu bila je tada glavna kuća bosanskih krstjana, u kojoj je stanovao djed bosanski. Uz tu kuću nalazio se i veliki krstjanski gostinjac, koji se tada po velikom gostu Radoslavu, koji je njim upravljao, nazivao « Radoslava ». U prostranim prostorijama ovoga gostinjca, vjerojatno u blagavaonici nakon objeda, ban je na već izdanoj povelji dao nadopisati dodatak, u kojemu je Vukoslavu darovao « dvi župe u didinu i u isklad': Banice i Vr'banu i dva grada: Kluč' i Kotor' » (4).

Na jednom sredovječnom stećku u Košarićima spominje se « gost Ra(t)koe » (5), a u selu Hočevlju kod Visokoga nalazi se stećak, na kojemu je na jednoj od dvije dulje strane isklesan apostolski štap, položen vodoravno, a na čeonoj strani stećka izgrađene su dvije lukovnice (arkade); u lijevoj sjedi gost apostol, opirući se desnom rukom na apostolski štap, lijevom pak rukom lista po velikoj knjizi, sigurno Sv. pismo, koje ispunja gotovo sav prostor desne lukovnice (6). Ova oba stećka potječu iz konca 14- ili početka 15-st. To nam govori, da je u gostinjcu kod krstjanske kuće u Moištri stanovao jedan đakon-apostol i onda, kada je bosanski djed prenio svoje sjedište iz ovoga mjesta u Janjiće kod Zenice.

(3) Thallóczy, WM XI 241; Isti, *Studien* 11; OSpom 106sl.
(4) N. mj.
(5) PHZBiH I 793.
(6) Natpis u Košarićima objelodanio Truhelka, *Natpisi* 337.

b) *Janjići*

Dne 8. siječnja 1404 « gospodin' episkup' crkve bosanske na Janikih » pisao je pismo Dubrovčanima, da se u Bosnu povrati njihov ugledni vjernik bosanski vojvoda Pavao Klešić. Pismo « pisano je u gospodina episkopa » ([7]), što nam veli, da je početkom 15-st. bosanski krstjanski biskup stanovao u krstjanskoj kući u Janjićima. To se mjesto nalazilo na lijevoj obali Bosne oko 8 milja južno od današnje Zenice. Kada su bosanski krstjani osnovali svoju kuću u Janjićima i kada su prenijeli sijelo svoga djeda iz Moištre u to mjesto, u izvorima se ne govori. Naše je mišljenje, da je krstjanska kuća u Janjićima jedna od najstarijih « hiža », koje su oni osnovali u Bosni, i da je još od početka tu bilo sijelo bosanskih djeda. Nedaleko Janjića nalazilo se Bilino Polje, dobro katoličkoga bosanskog biskupa, na kojemu se g. 1203 održao sastanak papinskoga legata Ivana de Casamare i bosanskoga bana Kulina s bosanskim krstjanima na čelu s djedom Dragičem. U to vrijeme glavno je mjesto u Bosni bilo Mile, sjeverozapadno od Visokoga, gdje je ban Kulin redovito sjedio i sazidao jednu od svoje dvije crkve, koje je podigao ([8]). Ako se ipak sastanak s bosanskim krstjanima ne drži u Milima kod Visokoga, nego u Bilinu Polju kod Zenice, tome je morao biti razlog, što je u blizini Bilina Polja bilo više krstjanskih kuća i što je u tom kraju stanovao sam djed bosanske crkve, Dragič.

Krtjanska kuća u Janjićima, kao i druge njihove kuće, morale su biti spaljene i porušene za križarske vojne kaločkoga nadbiskupa Ugrina g. 1222 ([9]). Kada je novi ban Ninoslav, pristaša i vjernik bosanskih krstjana, koncem g. 1225 ili tokom 1226 izbacio ugarske križare iz Bosne ([10]), bosanski djedi nijesu, čini se, htjeli više stanovati u obnovljenom samostanu u Janjićima, jer je taj u 13-st. bio blizu granice hrvatskoga kraljevstva Slavonije ([11]), koje je bilo u vezi s Ugarskom, i prema tome Janjići su bili previše izloženi opasnosti nenadanoga napada. Radi toga su se bosanski djedi, kako mislimo, povukli u sredinu tadašnje Bosne i postavili svoje sjedište u krstjanskoj kući u Moištri, nedaleko Mila, gdje je bila glavna stolica bosanskih banova. To su mjesto bosanski djedi napustili i povratili se u staro sjedište u Janjićima po svoj prilici koncem banovanja Stjepana II Kotromanića (1312-1353) ili za njegova nasljednika Tvrtka I (1353-1391), kada su katolički misionari, franjevci, dobili premoć na bosanskom dvoru i krstjansko središte u Moištri opkolili svojim samostanima u Milima, Banskoj Kuriji (Sutjeska), Fojnici, Kreševu i Lavši ([12]).

c) *Seonica*

U svojoj *Oporuci* od 5. siječnja 1466 poznati gost Radin Butković spominje svoga sestrića gosta Radina Seoničanina. Njega je Radin odredio djelomičnim izvršiteljem svoje *Oporuke* ([13]). Prema tome u Seonici je postojala krstjanska kuća, u blizini koje se nalazio njihov gostinjac, kojemu je bio na čelu gost Radin, nećak Radina Butkovića.

Gdje se ta Seonica nalazila, u sredovječnim izvorima nema potanjih vijesti. I danas postoji selo Seonica u prodolju riječice Seonice, koja utječe s lijeve strane u Neretvicu, desni pritok rijeke Neretve u kotaru Konjicu. Ć. Truhelka ([14]) misli, da se u tom selu nalazio gostinjac gosta Radina Seoničanina. Međutim i u obližnjem selu Bukovici postoji zaselak Seonica. L. Petrović ([15]) misli, da se baš u ovom zaselku nalazila kuća bosanskih krstja-

([7]) StPov I/1 434.
([8]) Gl. Mandić, *BiH* 80-89 221 sl.
([9]) Gore s. 169-177.
([10]) Gore s. 178.
([10]) Gore s. 146 sl.
([11]) Gl. Mandić, *BiH* I 88 i 129.
([12]) Gl. dolje s. 477-82.
([13]) « ... net'ja mi gosta Radina Seoničanina », StPov I/2 153.
([14]) GZM XXV 366; WM XIII (1916) 67.
([15]) Petrović 169, b. 358.

na, po kojoj je unuk gosta Radina, njegov imenjak gost Radin, dobio naziv Seoničanin. Da se točno utvrdi, u kojoj je Seonici, u selu Bukovici ili u selu Seonici, bila kuća i gostinjac bosanskih krstjana, trebat će provesti pomna arheološka istraživanja.

U selu Goranima u prodolju Neretvice nalazi se veliki stećak bez natpisa sa 2 isklesana « apostolska štapa » ([16]). To nam govori, da je u gostinjcu uz krstjansku kuću u Seonici stanovao jedan od bosanskih gosta-apostola. Njegovo je područje bilo poriječje gornje Neretve. I ako je u 15. stoljeću krstjanska kuća u Seonici ležala na zapadnom dijelu bogomilskoga područja u gornjoj Neretvi, i bila neznatnija nego bogomilska kuća u Podbiogradu u Konjicu, koja je ležala u središtu toga područja, gost-apostol ipak je stolovao u Seonici, jer je ova kuća morala biti najstarija u gornjem neretvanskom kraju. Ona je morala biti osnovana još prije, nego je bosanski ban Stjepan Kotromanić g. 1322/23 pridružio Bosni Zahumlje s istočnim i južnim dijelom neretvanske krajine ([17]).

d) *Bijela*

Gost Radin Butković spominje i drugoga svoga nećaka, gosta Radivoja Priljubovića ([18]), koji je bio starješina krstjanskoga gostinjca u Bijeloj. To razabiremo iz punomoći, koju je taj potpisao dne 23. veljače 1470. U toj punomoći gost Radivoj Priljubović ovlašćuje Tvrtka Branojevića, da u Dubrovniku podigne polog, koji je bio položio kod svoga pokojnoga strica gosta Radina, a taj polog donijet će mu krstjanin Cvjetko Radojković, kojega je s Tvrtkom poslao ([19]). Sličnu punomoć

([16]) Rengjeo 65 sl.; Solovjev, *Bogomilentum* 189.
([17]) Gl. Mandić, *BiH* I 383-386.
([18]) « A ovoi neka se znaju pokladi, pravi gost' Radin', što je tko u mene postavio, da mu ne izgine i ne manje doge: najprije bratučeda mi gosta Radivoja 270 dukat', toi da mu se da », GZM 23 (1911) 274; StPov I/2 156; gl. dolje s. 543 sl.
([19]) « ... io gost Radivoj Prigljubouich per mia bona volunta

potpisao je treći dan iza toga, dne 25. veljače 1470 gost Vuk Radivojević u Uskoplju ([20]).

Polazeći sa stanovišta, da mjesto Bijela nije bilo daleko od Uskoplja, kada je Tvrtko Branojević dobio punomoć u prvom mjestu dne 23., a u drugom dne 25. veljače 1470, Truhelka je tvrdio kao vjerojatno, da je Bijela gosta Priljubovića istovjetna s Bijelom Rudinom u općini Granici u bilećkom kotaru ([21]). L. Petrović upozorio je na mjesto Bijela pod Glavskom više Cavtata i na Bijelu u Dračevici više Hercegnovoga. « Po svoj prilici », veli on, « u jednoj od ovih zadnjih bilo je sijelo gosta Radivoja Priljubovića, ali nije isključena ni Bijela pod Vrapčem ([22]). Pavao Anđelić, u svojoj vrijednoj raspravi *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi*, zalaže se za Bijelu blizu Vrapča, nedaleko od Konjica ([23]). I mi držimo, da se ova kuća bosanskih krstjana nalazila u prodolju današnje rijeke Bijele, lijevog pritoka rijeke Neretve, koja utječe u Neretvu nešto preko jedne milje jugoistočno od Konjica. Sve što znamo o gostu Radinu Butkoviću, upućuje nas, da je on bio rodom iz okolice Konjica, pa su i njegovi rođaci krstjani živjeli i starješinske službe vršili po krstjanskim kućama u konjičkom kotaru, među njima i gost Radivoj Pribljubović. Sa svojim glavnim opunomoćenikom, Tvrtkom Branojevi-

fazo lo mio procurator Tuerdcho Branoeuich et cum lui mando Zuetcho Charstianin Radoicouich che me porta quello che possa far mio sopranominato procurator per tute le chosse mie chome se jo Radiuoi Prigliubouich gost fosse presente con la mia persona ... E per piu fede Io gost Radiuoi Prigliubouich scrisse con la mia mano dauanti testimonij seruitorj de Ragusi Radino Braianovich [e] Bogcino Soissalich. Scribo in Bielo 1470, [23] del mese di fe[b]ruaro », GZM 25 (1913) 373; WM 13 (1916) 83.
([20]) « Io gost Vuoch Radiuoeuich mando per mia bona voglia mio proc[urator] Tuerdcho Braianouich e mando con lui Zuietcho christianin Radoichouich ... Scritta in 1470 del mese di februario 25 in Vscopia », GZM XXV 373; WM XIII 83 sl.
([21]) GZM XXV 366; WM XIII 67.
([22]) Petrović 170 b. 363.
([23]) Anđelić 189-194.

ćem, gost Radivoj šalje g. 1470 u Dubrovnik krstjana Cvjetka Radojkovića (24), za kojega sigurno znamo, da je g. 1466 pripadao krstjanskoj kući u Podbiogradu kod Konjica i tu živio (25). Narod i danas jedno mjesto u prodolju rijeke Bijele, na sjeverozapadnoj padini Borašnice, zove Kršćan-Do (26). U blizini toga mjesta, kako je najvjerojatnije, nalazila se i kuća bosanskih krstjana pod imenom Bijela. Između Bijele kod Konjica i Uskoplja više Dubrovnika, idući preko Nevesinja ima oko 60 milja, što se moglo lako prijeći od jutra 23. do podvečer 25. veljače, osobito ako se uzme u obzir, da su u ona vremena izaslanici putovali na jahaćim konjima.

e) *Uskoplje*

Gost Radin Butković odredio je u svojoj *Oporuci*, da se povrati « Vuku, gostu uspopalskomu, 110 dukata », koje je taj kod njega bio položio. « Uspopalskomu » je bez sumnje pogreška prepisivača. U izvorniku je pak moralo biti « uskopalskomu » tj. uskopljanskomu, po mjestu Uskoplju. Šidak je mislio, da se ta krstjanska kuća nalazila u Uskoplju, u gornjem prodolju rijeke Vrbasa (27). Ali to je nevjerojatno. Taj kraj nalazio se prije samih desetak godina u Bosni kralja Tomaša, iz koje su krstjani bili protjerani pod konac Tomaševe vladavine (28), pa nije vjerojatno, da bi u vrbaskom Uskoplju g. 1470 postojala kuća bosanskih krstjana. Osim toga, izaslanici gosta Radivoja Priljubovića polaze iz Bijele na 23. veljače na put u Dubrovnik, a ne u Bosnu, i dolaze na 25. veljače u krstjansku kuću u Uskoplju. Prema tome ovo Uskoplje moralo je biti daleko bliže Dubrovniku nego Bijela, iz koje polaze. Naprotiv vrbaško Uskoplje dalje je od Dubrovnika nego

(24) Gl. gore s. 368, b. 19-20.
(25) Gl. dolje s. 371, b. 31.
(26) GZMns XIII 194.
(27) Šidak, *Crkva bosanska* 113; Petrović 170 b. 363.
(28) Gl. dolje s. 505-507.

Bijela barem 40 milja, i to u protivnom pravcu, pa ga treba isključiti. Gostinjac gosta Radivoja Priljubovića nalazio se uz kuću bosanskih krstjana, bez sumnje izvan Tomaševe Bosne, u današnjemu selu Uskoplju kod Huma u Hercegovini, i to u okolici raskršća, gdje se danas dijeli željeznička pruga, koja ide u Gruž i Zeleniku. U dubrovačkim izvorima to se Uskoplje spominje g. 1427 i 1431 (29). Ovdje ili u Dračevici morao je stanovati đakon-apostol za sredovjekovnu oblast Travunju.

f) *Konjic*

U dubrovačkom državnom arhivu nalazi se zapisnik *Pritužaba*, u kojima se pod 19. lipnja 1449 navodi, kako je Dubrovčanim Milašin Đurašević tužio plemića Radića Paštrovića, čovjeka hercega Stjepana, i njegovu ženu Jelenu, da su u noći poslali svoje ljude, da ukradu dva smotka sukna « u kući Obicena patarena, u mjestu zvanome Neretva pod Biogradom » (30). Drugi put, dne 17. listopada 1466, « Radisav pataren, jedan od zadruge Bjelosava patarena u Neretvi, kraju bosanskome, s ovu stranu rijeke, Podbiogradom », tužio je Dubrovčanina Ruska Tudorovića, da je kod njega položio iznos od 20 perpara. Nakon provedene istrage Rusko je oslobođen, jer je jedini Radisavov svjedok Cvjetko, njegov drug, isto tako pataren iz gore spomenute zadrupe, izjavio « pod zakletvom, kako oni običavaju », da o tome ne zna ništa (31).

Iz ova dva izvora valja zaključiti, da se pod sre-

(29) Resti 230 i 246; Vego, *Naselja* 121.
(30) « ... nobilem chercechi Stephani, et Jelenam eius uxorem ... (2) pecias pannorum ... de nocte in domo Obizen Patarino, in loco vocato Eretva, sub Belgrado », Jireček-Radonić IV 36, 4.
(31) « Radissavus Patharenus, unus de societate Biellosavi Pathareni in Neretba partium Bosne citra flumen de Subtus-Belgrad ... Zivetchus suus socius, similiter Patharenus ex supra nominata societate ... cum sacramento eis solito, ut moris est », Jireček III 46; Jireček-Radonić 36, 4.

dovječnim gradom Biogradom u Konjicu (32), « s ovu stranu Neretve », gledajući iz Dubrovnika, tj. na lijevoj strani Neretve, nalazila krstjanska kuća, kojoj je g. 1466 bio na čelu starac Bjeloslav. Uz tu kuću nalazio se i krstjanski gostinjac, u koji su se primali putnici, pa i trgovci, na konak. God. 1449 gostinjcu na čelu bio je gost Obicen.

Pozivajući se na podatke M. Hoernesa, Jireček je nagađao da je « Biograd na Neretvi » istovjetan s gradom Bijelom, koji je g. 1419 držao u posjedu vlastelin Paštrović (33). Vl. Skarić (34) i M. Dinić (35) tvrdili su, da se Biograd nalazio u južnom dijelu današnje varoši Konjica, na lijevoj obali Neretve. Pomnim osobnim istraživanjem L. Petrović utvrdio je, da se sredovječni grad Biograd nalazio na brežuljku povrh lijeve obale Neretve, na zapadnoj strani današnjega Konjica, i to na brežuljku iznad četvrti Varda (36). To je potvrdio i kustos sarajevskoga muzeja P. Anđelić ponovnim istraživanjem mjesnih prilika i povjesnih izvora (37). Biograd je zaštićivao sredovječni konjički most preko Neretve, koji se nalazio pod tvrdim gradom Biogradom. Mjesto pak Podbiograd ležalo je odmah do mosta, između grada Biograda i Neretve, na mjestu današnje četvrti Varda i u njezinoj okolini. U Podbiogradu, na lijevoj obali Neretve, u zapadnom dijelu današnjega Konjica, nalazila se je, dakle, jedna kuća i gostinjac bosanskih krstjana.

g) *Bradina*

M. Dinić objelodanio je izvadak iz jednoga zapisa u Dubrovačkom arhivu, u kojemu se veli, da je jedna karavana od 337 tovara soli g. 1418 imala pristati « u

(32) O sredovječnom gradu Konjicu povjesne spomene vidi kod Vego, *Naselja* 59.
(33) Hoernes 599; Jireček-Radonić IV 36, 4.
(34) Skarić, *Popis* 15.
(35) Dinić, *Zemlje* 204.
(36) Petrović 170 b. 363.
(37) Anđelić 180-185.

Bradini, u kući Milorada patarena », a u slučaju slaba vremena « u Konjicu u kućama kralja Bosne » (38).

Izraz, « u kući Milorada patarena », sjeća nas drugoga dubrovačkoga izraza iz g. 1449, koji smo malo prije naveli, a glasi: « u kući Obicena patarena ». Ovim riječima označavan je krstjanski gostinjac u Podbiogradu, u zapadnom dijelu današnjega Konjica, kojemu je bio na čelu gost Obicen. Prema tome i izraz « u kući Milorada patarena » označuje krstjanski gostinjac u Bradini, kojemu je bio na čelu gost Milorad. I u zapadnoj Evropi često se označivalo katarske kuće ili gostinjce po imenima njihovih starješina, staraca ili gosta (39), pa je tako bilo i u našim krajevima.

Sredovječne « Bradine » nalazile su se na putu iz Zahumlja u Bosnu, gotovo pod vrhom Ivan-planine, oko današnje želježničke stanice Bradina. To je bila zadnja karavanska postaja i odmaralište prije nego se prijeđe planinsko sedlo Ivan-planine. Oko današnje Bradine u konjičkom kotaru ležali su prostrani planinski posjedi i pašnjaci bosanskih kraljeva. U ovom kraju kraljevi imali su i svoj dvorac. « U Bradinama », u mjestu, « koje se zvalo Naivan », kralj Stjepan Dabiša pisao je Dubrovčanima pismo dne 6. lipnja 1392 (40). U tom mjestu i bosanski krstjani imali su svoju kuću i uz nju prostran gostinjac, kojemu je g. 1418 bio na čelu gost Milorad.

h) *Glasinac*

God. 1441, 8. siječnja, Andrija Pribinić i Miloš Pribilović podigli su tužbu u Dubrovniku protiv braće Pribislava i Radosava i njihova druga Božićka, koji su izjavili, « da su, izašavši iz Podborča, poslali vijesnika

(38) « ... in Bradine, in domo Miloradi Pathareni ... in Cogniç, in domibus regis Bosne », Dinić, *Dubrovačka* 136.
(39) Gl. Guiraud I 146 sl.
(40) « ... in Bradine in loco campestri qui dicitur Naiuan », Jireček, *Spomenici* 39; AB 564. Gl. Vego, *Naselja* 19; Anđelić 207-214.

Gojslavu, patarenskome gostu, da od njega zatraže i dobiju slobodnu propusnicu, da mogu s robom proći njegovim krajem bez smetnje ... I taj pataren s vjerovnicom vojvode Stjepana dao im je rečenu sprovodnicu »[42]). Božićko je potvrdu uzeo sa sobom i otputovao naprijed. Ali « kada su došli do rečenoga patarena, pataren ih je zadržao sa svim stvarima popisanima na priloženom listu, jer nijesu imali uza se rečene propusnice ». Robe je bilo u vrijednosti preko 758 dubrovačkih srebrnih perpera ([42]).

Kako se iz ovoga spomenika vidi, gost Gojslav vršio je dužnost carinika na carinarnici vojvode Stjepana Vukčića, budućega hercega. Gojslav je stanovao u krstjanskom gostinjcu, koji se nalazio u blizini same carinarnice. Pavlovići su imali svoju carinarnicu u Podborču, pod svojim glavnim gradom Borčom. Ali u tom mjestu nije uredovao gost Gojslav, niti se tu nalazila kuća bosanskih krstjana, kojoj je on pripadao. U dubrovačkom se izvoru kaže, da su optužena braća Pribislav i Radosav, na putu iz Podborča idući u srednju Bosnu, poslali izaslanika gostu Gojslavu. Prema tome carinarnica i gostinjac gosta Gojslava nalazio se između Borča i Vrhbosne u srednjoj Bosni, i to na Glasincu, gdje je uistinu postojala carinarnica vojvode Stjepana Vukčića, kako znamo iz drugih suvremenih izvora ([43]). Na glasinačkoj visoravni morala se nalaziti jedna kuća bosanskih krstjana, uz koju se nalazio krstjanski gostinjac, kojim je g. 1441 upravljao gost Gojslav. Na Glasincu, u selu Do-

([42]) « Existentibus subtus Boraç miserunt unum eorum nuncium ad Goysavum gost Patarinum ad impetrandum et petendum salvum conductum, quod ipsi possent cum rebus suis secure transire per eius contratam sine impedimento. Et ipse Patarinus cum valioso vayvode Stiepan fecit sibi dictum salvum conductum » Jireček, *Staat*. III 46; Jireček-Radonić IV 35, 8.

([43]) « Et cum fuerunt ad dictum Patarinum, ipse Patarinus intromisit ipsos cum omnibus rebus in presenti cedula descriptis, quia non habebant penes se dictum salvum conductum ... », n. mj. u prednjoj bilješci.

([43]) Gl. Jorga II 250; Vego, *Naselja* 39 sl.

brača, sarajevski arheolog Franjo Fiala ([44]) našao je g. 1892 grobni stećak, na kojemu je isklesan lik nepoznatoga gosta s gostinjsko-apostolskim štapom. Na pročelnoj strani stećka gost-apostol stoji na nogama, držeći knjigu u ispruženoj desnoj ruci iznad stolića, uz koji je prislonjen « apostolski štap ». Na protivnoj strani stećka nalazi se sličan stolić, na kojemu stoji veliki pijetao, simbol sv. Petra, vrhovnika apostola ([45]). Negdje u blizini ovoga stećka u selu Dobrača morala se nalaziti jedna kuća bosanskih krstjana s gostinjcem, kojim je g. 1441 upravljao gost Gojslav.

i) *Podborać*

U području rijeke Prače, zapadno od današnjega mjesta Mesića, na brežuljku, koji danas narod zove « Grad », nalaze se ruševine grada Borća, glavnoga i središnjega mjesta glasovite velikaške porodice Radinovića-Pavlovića ([46]). Članovi ove porodice bili su trajno gorljivi pristaše bosanskih krstjana. U Podborču, pod njihovim gradom Borčom, bosanski krstjani imali su svoju kuću. U gostinjcu uz tu kuću morao je stanovati gost Miaša, koji je g. 1423 bio u službi Radosava Pavlovića zajedno s krstjaninom Radinom Butkovićem i Vlatkom Tumarlićem ([47]). U krstjanskoj kući i gostinjcu u Podborču stanovali su i gost Radosav Bradijević i starac Radosav, « unuk », s kojima su se po svom običaju savjetovali ([48]) u Borču vojvoda Petar i knez Nikola, sinovi Radosava Pavlovića, prije nego su Dubrovčanima darovali Konavlje i Vitaljinu i podijelili im trgovačke povlastice. Gost Radosav Bradijević i starac

([44]) Fiala 336-339.

([45]) Gl. dolje s. 378.

([46]) Skarić, *Župa* 184-187; Mazalić, *Borać* 31-94; Vego, *Naselja* 17.

([47]) Jorga II 211; StPov I/1 583.

([48]) « ... savitovavše se s našimi savitnici po običaju z gospodom' strojnici cr'kve bosanskje i slugami i bližikami s vlasteli gospoctva mi ... », StPov I/2 149.

Radosav Pavlović prvi su jamčili za izvršenje te povelje ([49]).

j) *Goražde*

Na lijevoj strani srednje Drine leži i danas trgovište Goražde. To je mjesto s tvrdim gradom povrh njega postojalo i u srednjem vijeku. Već je tada Goražde bilo mnogo posjećivano trgovište: služilo je osobito za izvoz žita iz Bosne. U blizini toga mjesta bosanski su krstjani imali svoju kuću. Kuća je spomenuta g. 1442 u *Zapisniku pritužaba,* koji se i danas nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku. U tom zapisniku zabilježeno je, kako su patareni kod Goražda oduzeli pokrivalo nekomu dubrovačkom trgovcu ([50]).

k) *Ljubskovo*

Na lijevoj strani srednje Drine, u sredovječnoj župi Osat, južno od rudarskoga mjesta Srebrenice, ležalo je mjesto Ljubskovo, u kojemu se nalazila jedna kuća bosanskih krstjana. Ta se više puta spominje u trgovačkim spisima dubrovačke republike od g. 1407 do 1416, kada se govori o prijenosu robe dubrovačkih trgovaca na vlaškim konjima: « do patarenskoga mjesta Ružina kod Ljubskova »; « do patarenskoga mjesta u Ljubskovu »; « do Ljubskova do patarena »; « do Ljubskova, patarenskoga zemljišta » ([51]). Ljubskovo je pripadalo bosan-

([49]) « ... naši mnogopočteni strojnici gospodin' gost' Radosav' Bradievik' i gospodin' starac' Radosav' unuk' rekoše po svom' redu ričju, kako hote biti dobri i počteni stežnici meu nami ednoi strani i drugoi », StPov 151.

([50]) « Velutum per Patarinos apud Gorasda in Bosina ... », Jireček-Radonić IV 36, 3. O sredovječnoj Goraždi gl. Vego, *Naselja* 40.

([51]) « ... ad locum dictum Ruxin Patarino ad Glupskovo », « ad locum Patarenorum in Glubscovo », « usque Glubskovo ad Patarenos », « ad Glupskovo ad Patarenos », « ad Glupskovo ad Patarinorum contratas », Jireček-Radonić 36 b. 3; « ad domos Christianorum in Glubscovo »; « ad Glubscovo usque ad domos Radoychi », Dinić, *Dubrov. srednjevekovna* 128 sl. i 136; Vego, *Naselja* 71.

skoj velikaškoj porodici Dinjičića ([52]), koji su u 14- i 15-st. bili vjernici bosanskih krstjana.

Tih 11 krstjanskih kuća izričito se spominju u dosada objelodanjenim sredovječnim izvorima, ali njih je moralo biti mnogo više. U središnjoj Bosni, u poriječju rijeke Bosne, izvori spominju samo krstjansku kuću u Moištri kod Visokoga i u Janjićima kod Zenice. God. 1203 papin legat Ivan de Casamare i ban Kulin nijesu držali sastanak s prvacima bosanskih krstjana u Milima kod Visokoga, u tadašnjem glavnom bosanskom mjestu, nego u Bilinu Polju kod Zenice ([53]), jamačno radi toga, da bude lakši pristup krstjanskim prvacima, od kojih je njih više moralo živjeti u okolini Zenice, dotično u predjelima bližim Zenici, nego Visokome. Na osnovu proučavanja bosanskiih sredovječnih spomenika i nekih drugih neupravnih vijesti, mi mislimo, da su bosanski krstjani imali svoje kuće i u slijedećim mjestima:

2) - *Vjerojatni opstanak krstjanskih kuća*

a) *Puhovac*

Ć. Truhelka otkrio je g. 1894 u mjestu Puhovcu, nedaleko od riječice Babin (Babun?) Potok, istočno od Zenice, stećak gosta Mišljena s posebno zanimljivim natpisom ([54]). L. Petrović ([55]) misli, da je tu bila jedna kuća bosanskih krstjana, s čim se i mi slažemo.

b) *Stupari*

I u ovom selu, u kotaru Kladnju, nađen je stećak, koji na pročelnoj strani ima isklesan apostolski štap ([56]). Vrlo je vjerojatno, da je i u ovom selu bila jedna kr-

([52]) Gl. Dinić, n. dj. 128; Vego, n. dj. 71.

([53]) Gore s. 166-168.

([54]) Truhelka, *Natpis* 778 sl. Veoma dobar opis i tumač natpisa gledaj kod Miletić 110-121.

([55]) Petrović 171.

([56]) Sergejevski 65; Solovjev, *Bogomilentum* 189.

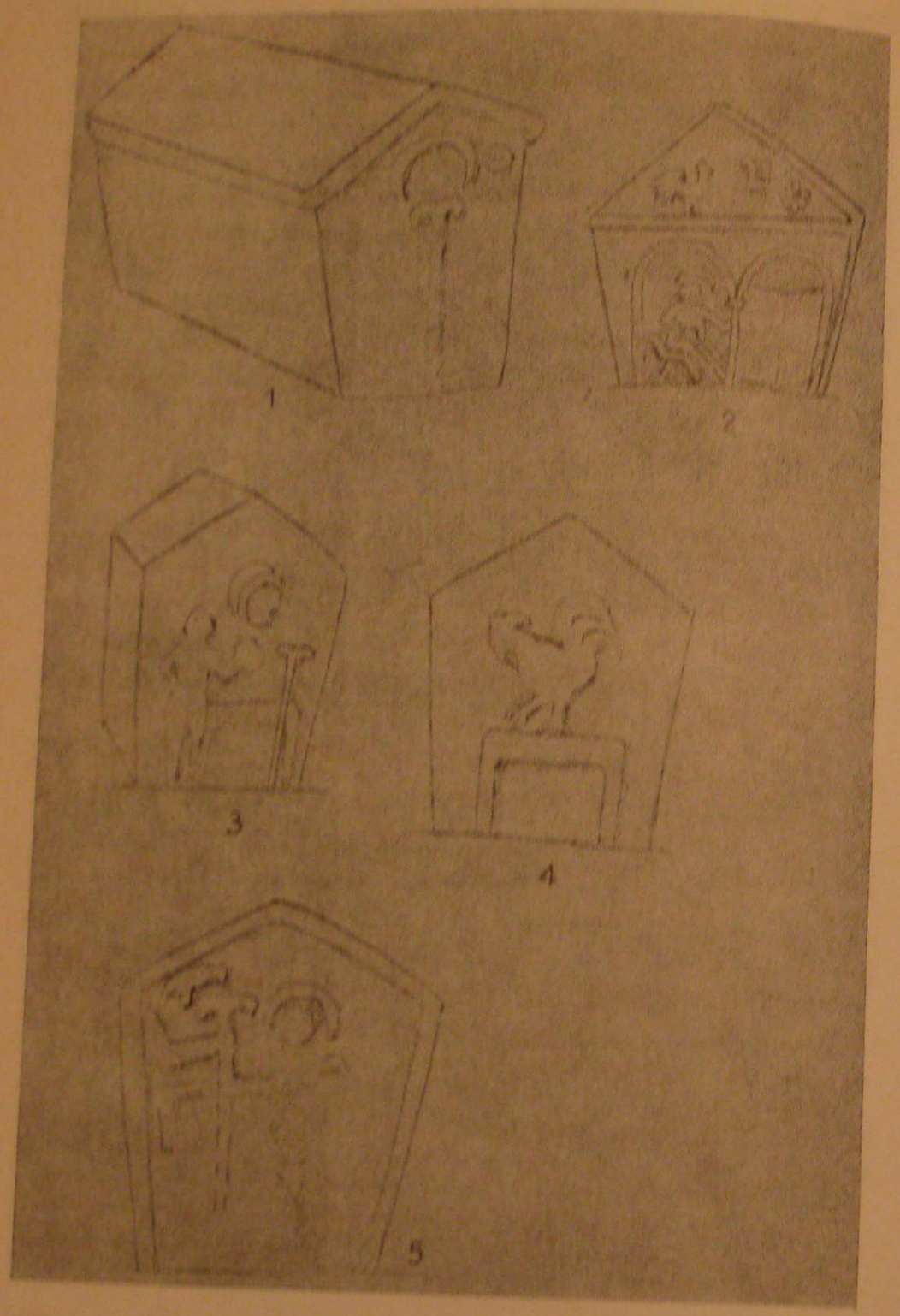

Stećci s apostolskim štapovima:
1. Gorani, 2. Hočevlje kod Visokoga, 3. i 4. Glasinac,
5. Skender-Vakuf

stjanska kuća i uz nju gostinjac, kojim je upravljao jedan od krstjanskih gosta-apostola. On se morao brinuti za krstjane i njihove vjernike u poriječju rijeka: Krivaje, Spreče i Drinjače.

c) *Gornje Turbe kod Travnika*

U *Batalovu ulomku* stoji zabilježeno, da je Batalo Santić g. 1393 dao izraditi lijepo pisano četveroevandelje, koje je bogato uvezano darovao « starcu Radinu » ([57]). Taj je « starac » bio starješina u jednoj krstjanskoj kući, i to, kako mislimo, negdje pod Vlašić-planinom, u blizini Gornjega Turbeta, gdje je bilo središte posjeda bosanskoga tepčije Batala. Ovaj je bio revan vjernik bosanskih krstjana i dugo vremena jedan od najutjecajnijih bosanskih velikaša ([58]), pa nije bilo ništa naravnije, nego da je sam Batalo podigao jednu kuću bosanskih krstjana u okolici sredovječne Lašve, nedaleko današnjega Travnika, ako ta već prije nije postojala, da krstjani iz te kuće vode brigu za vjernike bosanske crkve u području rijeka Lašve i Bile, napose na prostranim posjedima samoga tepčije Batala.

d) *Skender-Vakuf*

U blizini ovoga mjesta otkriven je jedan stećak, na kojemu je na pročelnoj strani isklesan bogomilski stolić i uza nj apostolski štap, koji drži desnom rukom osoba, od koje se vidi samo ruka ([59]). Nad štapom lebdi ptica, bez sumnje simbol Duha Svetoga, kojega je gost apostol podjeljivao svojim vjernicima.

I u selu Ćirićima, nedaleko Skender-Vakufa, nalazi se drugi stećak, na kojemu ruka drži apostolski štap ([60]).

Ovi nadgrobni simboli upućuju nas, da je u blizini Skender-Varufa morala postojati jedna kuća bosanskih

([57]) Gl. gore s. 110 sl.
([58]) N. mj.
([59]) Gl. Karanović 135. Gl. gore s. 378, stećak br. 5.
([60]) Karanović 137.

krstjana s gostinjcem, u kojemu je stanovao gost-apostol, koji se brinuo za bosanske krstjane i njihove sljedbenike u poriječju rijeke Vrbasa, u sredovječnim Donjim Krajima.

e) *Humsko kod Foče*

God. 1933 otkriven je grobni stupac gosta Milutina u Humskom, oko 6 milja istočno od Foče, i slijedeće godine bio je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo. Natpis je pročitao i grobni spomenik opisao Vl. Skarić ([61]). Urese spomenika s natpisom potanko je opisala Maja Miletić u svojoj vrijednoj doktorskoj radnji na talijanskom jeziku ([62]). Na tom spomeniku gost Milutin stoji gologlav, obučen u krstjansku kratku haljinu, opasan uvijenim pasom, a desnom rukom opire se na « apostolski štap », dok u lijevoj uzdignutoj ruci drži knjigu, naravno Evanđelje. Na grobnom stupcu je, prema tome, gost Milutin prikazan u službenom stavu gosta-apostola, koji podjeljuje odrješenje grijeha svojoj bogomilskoj zajednici na mjesečnom « očitovanju ». Đakon(gost)-apostol za vrijeme toga obreda stajao bi na nogama i držao Evanđelje u ruci. Štap je znak apostolske vlasti, koju je tada vršio po bogomilsko-katarskom shvaćanju ([63]).

U Humskom morala je biti kuća bosanskih krstjana, uz koju je bio gostinjac, kojim je upravljao đakon-apostol Milutin. Njegovo je područje bilo prodolje gornje i srednje rijeke Drine.

f) *Babun kod Mostara*

U lijepoj i veoma pitomoj uvali na lijevoj strani ceste, koja vodi iz Mostara na vrelo Radobolje, nalazi se mjestance, koje narod danas zove Babun. Uz živo vrelo u samoj uvali, i danas se vide ostaci nekadašnjih starih građevina. Narodna je predaja, da se u toj uvali nalazila neka crkvena građevina. Marni ljubitelj hercegovačkih starina, fra Petar Bakula, zabilježio je g. 1867, da se tu nalazila crkva sv. Ruže ([64]). Kada su današnji vlasnici iza prvoga svjetskog rata poboljšavali taj dio uvale i zasađivali lozu i druge nasade, više puta bio sam na tom mjestu i tu vidio ostatke oveće zgrade s više prezida i odjela. Prema svemu je izgledalo, da tu nije bila crkva, nego stanbena zgrada. Blagopokojni O. dr. Leo Petrović, koji je također više puta bio na tom mjestu za radova na Babunu, s vjerojatnošću je mislio, da bi tu mogla biti jedna od kuća bosanskih krstjana ([65]). Mjesto Babun ležalo je u uvalici pokraj sredovječnoga puta iz današnjega mjesta Mostara u župu Večerić (Blato) oko današnjega Širokoga Brijega, a odatle u Imotski i u Duvno. U blizini je bilo i samo čvorište sredovječnih puteva, koji su presijecali cijelu današnju Hercegovinu, pa je bilo kao stvoreno za svrhe krstjanskih kuća. Mjesto je moralo dobiti ime od bosanskih krstjana, koji su tu imali svoju kuću, a koje su u srednjem vijeku kršćani, katolici i pravoslavni, nazivali « babunima ».

g) *Podjelinak kod Širokoga Brijega*

U zaselku Podjelinak, u selu Mokro, oko 2 milje jugozapodno od Širokoga Brijega, negda se nalazila velika sredovječna nekropola. U kasnijim stoljećima ta je nekropola presječena putem, kojim je nedavno izgra-

([61]) Skarić, *Grob* 79-82.
([62]) Miletić 122-178.
([63]) Gl. gore s. 287. – Od ranoga srednjega vijeka do 11-st. biskupi na istoku i zapadu upotrebljavali su štap u obliku velikoga slova « T » kao znak svoje pastirske vlasti. Takav oblik štapa nosili su koji put i monasi, dapače i obični putnici (gl. Henry 621-623; Enlart 351-353; Miletić 129-135). Kako se vidi iz svečanoga stava gosta Milutina, koji u lijevoj ruci drži knjigu Evanđelja, a u desnoj štap tau, i činjenice, da su bosanski krstjani na stećcima svojih službenika klesali samo štap, govori nam, da kod bosanskih krstjana štap nije bio obično putničko pomagalo (putnički štap), nego znak, simbol, duhovne vlasti. Gl. Rengjeo 61-68; Solovjev, *Le symbolisme* 97 sl.; Miletić, n. dj. i mj.
([64]) Bakula 105.
([65]) Petrović 175.

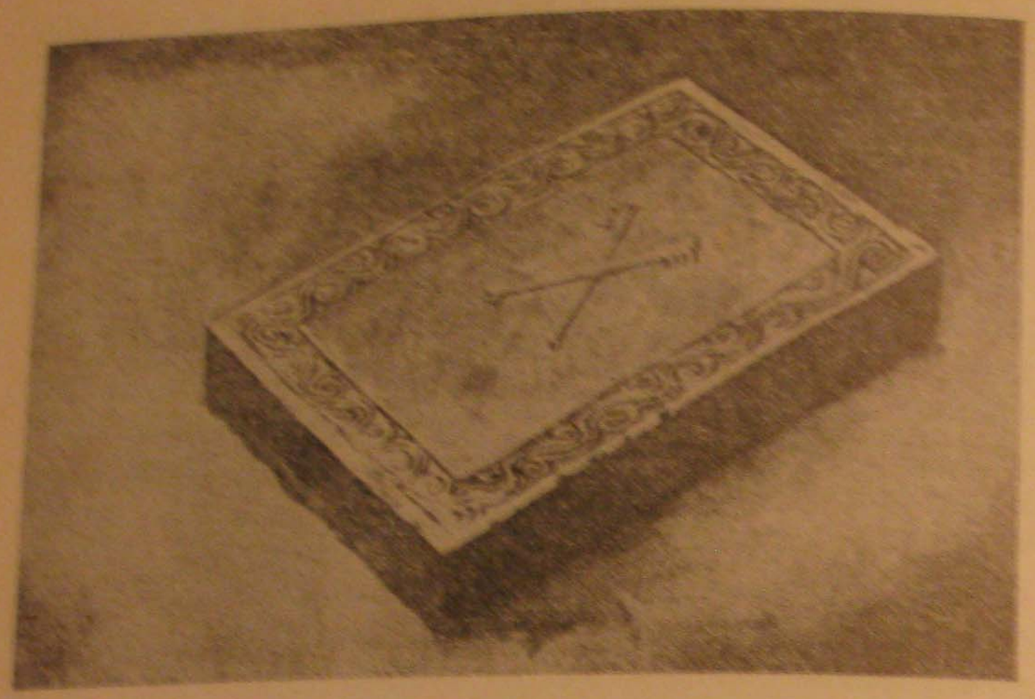

Stećci u Barevištu, Podjelinak kod Širokoga Brijega

đena cesta, koja vodi iz Širokoga Brijega u Vitinu. Od te nekropole do danas se sačuvala manja skupina stećaka na zapadnoj strani ceste i njih nekoliko na istočnoj strani. U zapadnoj nekropoli g. 1915 zapazio sam dva stećka, jedan stećak-ploča, drugi stećak-sanduk, koji su imali na gornjoj plohi simbole ključeva. Na to sam kasnije upozorio V. Ćurčića, koji je prvi pisao o ovim stećcima. Nedavno je te stećke potanko opisao i njihovu sliku donio A. Benac u opisu sredovječnih nadgrobnih spomenika u okolici Širokoga Brijega (86).

Ključevi, koji se na tim stećcima nalaze, predstavljaju, nema sumnje, svećeničku vlast i govore nam, da se pod njima nalaze pokopani svećenici. Moglo bi biti da su pod tim stećcima pokopani i katolički svećenici; za to posebno govori isklesana legenda sv. Placida na stećku-sanduku (87). Ali kako se na nekropoli u Ledincu, samo 5 milja zračne crte zapadno od Podjelinka, nalazi isti simbol ključeva uz jedan drugi stećak, koji predstavlja krstjanske štake, vjerojatnije je, da je i ovaj nadgrobni spomenik bogomilskoga svećenika, dotično gosta apostola. Prema tome u Podjelinku, nedaleko od sredovječnoga grada Mokra, nalazila bi se, po našem mišljenju, jedna kuća bosanskih krstjana i uz nju gostinjac, u kojemu je stanovao gost apostol, koji se brinuo za krstjane u sredovječnim župama Večeriću i Brotnu.

h) *Ledinac*

U navedenom djelu A. Benac donio je i slike jednoga stećka-ploče iz nekropole Ledinac na kojemu su na gornjoj strani isklesani ključevi, i jednoga stećka-kuće, koji na pročelnoj strani ima sliku bogomilske molitvene štake (88). Ledinac se nalazio na istočnoj granici sre-

(86) Benac 1-60 + tabla VII i planova 8.
(87) Gl. na s. 382 doniji stećak.
(88) Benac 30 te tabla XXX, 48 i tabla XXXIII, 54b. Gl. stećak na stranici 215 i 384.

Stećak u Ledincu sa znakom ključeva

dovječne župe Imotski. Radi toga se s priličitom vjerojatnošću može pretpostaviti, da se u današnjem Ledincu nalazila jedna kuća bosanskih krstjana, koji su se brinuli za pripadnike bogomilske crkve u tadašnjoj župi Imotski ([69]).

i) *Dračevica kod Hercegnovoga*

Konavlje i predjeli na sjevero-zapadnoj strani Kotorskoga zaljeva došli su u ruke bosanskoga kralja Tvrtka I g. 1377. Od konca 14-st. pa do 1482 ti su krajevi pripadali najprije Pavlovićima, pa Hranićima ([70]), dvjema dakle bosanskim velikaškim obiteljima, kojih su članovi bili zagrijani vjernici bosanskih krstjana. Zbog toga je posve vjerojatno, da je negdje u tom kraju još od konca 14-st. postojala jedna kuća bosanskih krstjana, ako ne prije, ono svakako od g. 1459, kada je kralj Tomaš protjerao krstjane iz Bosne, a primio ih njihov vjernik i zaštitnik herceg Stjepan.

Leo Petrović misli, da se kuća bosanskih krstjana nalazila u Dračevici, nedaleko Hercegnovoga ([71]). I mi smo toga mišljenja, jer od sredine 15-st. Hercegnovi i njegova bliža okolica bili su glavno uporište i mjesto boravka hercega Stjepana i njegova nasljednika hercega Vlatka, oko kojih su se kupili zadnji krstjani u slobodnoj Bosni i Hercegovini.

3) - *Posjedi bosanskih krstjana*

Uz svoje kuće bosanski su krstjani imali sigurno i nešto posjeda. U *Ispovijedi vjere* na Bilinu Polju 1203

([69]) U primjerku « Nadopune i ispravci » pisac je na s. 319. prvoga izdanja prekrižio « Boljuni kod Stoca » kao vjerojatnu kuću, koja je bila stavljena iza Ledinca, a nadodao imena « Kreševo » i « Kunevo », ali bez opisa, s napomenom: « Gl. GZM 17 (1962), Arch. 209 ».

([70]) Gl. Mandić, *BiH* I 386 sl.; Vego, *Naselja* 58 sl. i 146.

([71]) Petrović 170.

prvaci bosanskih krstjana jamče za točno izvršenje preuzetih obveza « sa svojim mjestima i sa svim posjedima i stvarima » (72). U Ljubskovu se spominju « krajevi patarena » (73), pod kojima se jamačno misli na njihove njive i šume.

Posjedi bogomilskih kuća morali su ipak biti dosta čedni. U povijesnim izvorima nigdje se ne spominje, da bi netko njima darivao nekretnine ili da bi ih oni kupovali. Držanje i obrađivanje većih posjeda protivilo se opet njihovu nazoru o materijalnim dobrima. Svako umnožavanje životinja bogomili su smatrali đavolskim djelom (74), pa nije vjerojatno, da su držali životinje za rasplod, a bez krda ovaca, krava i konja u srednjem vijeku nije bilo moguće voditi pravo poljoprivredno gospodarstvo. Držali su ipak jahaće konje i volove za oranje i prijevoz drva iz šume (75).

Da bosanski krstjani nijesu vodili gospodarstvenu privredu niti imali većih posjeda, govori nam i to, što iz izvora znamo, da su bosanski vladari njima kao i franjevcima (76) davali životnih namirnica, koje su bile potrebne za uzdržavanje članova njihovih kuća.

4) - *Kuće bosanskih krstjana « utočišta » i « mjesta povjerenja »*

Sve krstjanske kuće u Bosni i Hercegovini uživale su povlasticu « utočišta » ili kloništa (azylum). Ako bi se koji mu drago krivac sklonio u koju bogomilsku kuću, nitko ga iz toga mjesta nije smio silom izvući. Tu su bili sigurni i sami vladarski i državni veleizdajnici. God. 1403 Dubrovčani su primili u svoj grad bosanskoga velikaša Pavla Klešića i kraljeva protukandidata Pavla Radišića, po svoj prilici unuka Stjepana II Kotromanića. Kralj Ostoja tražio je od Dubrovčana, da mu izruče Pavla Radišića, ali su mu ovi preko svojih poslanika odgovorili: Dubrovnik je slobodan grad. Kralj ima jednoga Radišića u svojoj tamnici, a drugi usred njegova kraljevstva u jednoj patarenskoj kući jede kraljev kruh i slobodan je zbog sloboština patarenskih. Ako je taj slobodan, da se ne povrijede patarenske sloboštine, koliko se više imaju poštivati sloboštine Dubrovnika, koji je utvrđen grad (77).

Slično pravo utočišta uživale su u srednjem vijeku i franjevačke kuće u Bosni i Hercegovini. Kada su ljudi kralja Ostoje g. 1415 kod Sutjeske ubili bosanskoga velikaša Pavla Radinovića, njegov vjerni službenik i pratilac, Vlatko Tumarlić, bosanski krstjanim, da se spasi, sklonio se u stan dubrovačkoga poslanika Gundulića, koji je bio odsjeo u gostinjcu franjevačkoga samostana u Kraljevskoj Sutjeskoj (78).

Po crkvenom pravu, koje su Hrvati od starine priznavali, pravo utočišta imale su sve kršćanske crkve. Kako bosanski krstjani nijesu imali crkava, Bošnjaci su pravo skloništa priznavali patarenskim kućama. Taj pravni običaj morao je nastati prvih desetljeća 13-st., kada su se bosanski krstjani bili ojačali i pridobili većinu bosanskoga plemstva. Kada su franjevci sredinom 14-st. izgradili više svojih kuća po Bosni, i njihovim je samostanima priznato pravo utočišta (79).

Glavna kuća bosanskih krstjana, sjedište bosanskoga djeda ili episkupa, bila je « mjesto povjerenja » (locus credibilis), kao što su na zapadu bili kaptoli i biskupski dvori. Kada se sredinom 13-st. katolički bosanski biskup

(72) « ... obligantes nos pro omnibus qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus », VMSM I 20; CDC III 2; gl. dolje s. 527.
(73) Gl. gore s. 376, b. 51.
(74) Gl. dolje. s. 391-403.
(75) Gl. *Starine* I 125 i 129; dolje s. 543.
(76) Thallóczy, *Studien* 411 sl.
(77) Gl. gore s. 85, b. 23.
(78) « ... se reduxe al mio albergo, zoè a li frari, per suo salvamento », Jorga II 151; Pucić I, s. XVI.
(79) Gl. prednju bilješku.

i njegov kaptol preselili u Đakovo, u kraljevinu « Slavoniju » ([80]), po sili potrebe bosanski su se banovi i velikaši obraćali « episkupu » ili « djedu bosanske crkve », da kod njega naprave isprave i pohrane ih. S tim u vezi u Bosni je nastao običaj, da bosanski vladari povjere djedu i njegovoj bosanskoj crkvi također i vjerno obdržavanje onoga, što se u poveljama utvrdilo. Tako je činio ban Stjepan II Kotromanić g. 1323 u povelji Vladislava Hrvatinića ([81]), kralj Tvrtko I g. 1370 Stipanu Ratkoviću ([82]), a kralj Tomaš 1446 sinovima Ivaniša Dragišića ([83]). God. 1405 Dubrovčani su naložili svojim poslanicima, da se kod djeda bosanskih krstjana pohrani povelja, koju će potpisati bosanski velikaši na državnom « stanku », dok Dubrovčani ne polože zakletvu na tu povelju ([84]).

Kada je bila ustanovljena franjevačka bosanska vikarija, i kuća bosanskoga vikara uživala je povlasticu « povjerljivoga mjesta ». Sredinom 15-st., kada bosanski vikar nije više trajno sjedio u Bosni, to je pravo priznato kustodu bosanske kustodije, kojoj je bilo sijelo u Milima kod Visokoga ([85]). Dne 12. kolovoza 1434 veliki bosanski vojvoda Juraj Hrvatinić, sinovac i baštinik hercega Hrvoja, predaje braću Jurjeviće « u ruke gospodina vikara Žuvana i vsakomu vikaru kon' vikara i vsoj brat'i fratrom svete cr'kve katoličanske vire rim'ske, reda sv. Fran'ciska da ih oni čuvaju i obaravaju u svem' tom zakonom' cr'kovnim' » ([86]). U ruke bosanskoga vikara predao je g. 1447 kralj Tomaš vojvodu Sladoja Semkovića ([87]), a njegov sin i nasljednik, Stjepan Tomašević, svoga strica Radivoja ([88]). Dne 18. prosinca 1451 kralj Tomaš sklapa savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana i daruje im Dračevicu s Novim, kunući se pred papinskim legatom hvarskim biskupom Tomom « i prid ocem' kuštodom' » bosanske kustodije ([89]).

([80]) Gore s. 197 i dolje s. 518-21.
([81]) Gl. WM XI 241; THALLÓCZY, *Studien* 11; OSpom 106 sl.
([82]) HSpom I 35 sl.; ŠIDAK, *O vjerodostojnosti* 37-48.
([83]) MS 220.
([84]) « ... le document pourra être depose che le diedo après le serment des Bosniaques et jusqu'à ce que les Ragusins prêté le leur », JORGA II 107.
([85]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 80-89.
([86]) MS 378.
([87]) VMH II 236; AB 206 (871).

5) - *Broj bogomilskih krstjana*

Ovdje bi se moglo upitati, koliki je bio broj krstjana u pojedinoj kući, dotično, koliko je moglo biti svega bosanskih krstjana samostanaca u cijeloj Bosni? U suvremenim izvorima o tome nemamo nikakvih izričitih vijesti. I o broju njihovih istovjernika, katara na zapadu, vijesti su veoma škrte. Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) piše za lombardske siromahe u sjevernoj Italiji, da « stanuju zajedno po dva, tri i više ih, ali u potrebi (za vrijeme progona) u redu je, ako i jedan sam živi » ([90]). To bi se u najmanju ruku moglo reći i za bogomile i katare u drugim krajevima, pa i za bosanske krstjane. U Linarsu u južnoj Francuskoj u jednoj kući ženskih katarkinja bilo je 16 pravih članica ([91]). God. 1276 progonitelji su u Sirmionu, na jezeru Garda u sjevernoj Italiji, « uhvatili 174 krivovjeraca i krivovjerkinja » ([92]). Tu su se bili sakupili gotovo svi « savršeni » talijanske katarske sljedbe banjolićana (bagnolenses), pa se ovaj broj ne smije uzeti kao redoviti broj te ni drugih katarskih kuća. Rajnerij Sacchoni piše g. 1250, da u crkvi hrvatsko-bosanskoj, filadelfijskoj u Maloj Aziji, grčkoj

([88]) GZM 21 (1909) 447.
([89]) « ... zavezasmo se i rotismo prid' ocem' ligatom' biskupom' hvar'skim' i prid' ocem' kuštodom' i kapelanom' Marinom' i svidoci vlastele Kralev'stva mi ... », StPov I/2 120.
([90]) « ... in magna parte habitant simul duo vel tres seu plures, sed in necessitate bene habitat unus solus », ANS. ALEX. 319.
([91]) Gl. gore s. 329, b. 94.
([92]) Gl. DONDAINE, *Un traité* 15 sl.; ISTI, *La hiérarchie* 294, n. 45; SAVINI 162-171; BORST 136.

u Carigradu, bugarskoj u sjeveroistočnoj Bugarskoj, dragovićkoj u Traciji « ima zajedno gotovo 500 » krstjana ([93]). Bosanska je crkva koncem prve i početkom druge četvrti 13-st. proživjela dvije krvave križarske vojne, jednu kaločkoga nadbiskupa Ugrina 1222/25, drugu hrvatskoga hercega Kolomana g. 1234/39 ([94]), pa je g. 1250, kada je pisao Sacchoni, teško moglo biti u Bosni više od 100 pravih krstjana svega zajedno. Ali ipak prije g. 1222, zatim koncem 13-st., te u drugoj četvrti 14-st. i početkom 15-st., kada su bosanski krstjani slobodno živjeli i bili u svom naponu, njihov je broj morao biti daleko veći, vjerojatno od tri do pet stotina. Drugačije se ne može rastumačiti, kako se crkva bosanskih krstjana mogla tako raširiti i pridobiti za se toliki broj vjernika po svoj današnjoj Bosni i Hercegovini i drugim obližnjim hrvatskim krajevima. Kada je pak koncem 14- i početkom 15-st. ustanova utješenih krstjana i krstjanica prešla u šire narodne krugove, u svijet po selima, tada je na prostoru današnje Bosne i Hercegovine krstjana i krstjanica moglo biti možda i koja tisuća ([95]).

([93]) Gl. gore s. 74.
([94]) Gore s. 169-197.
([95]) Gore s. 229-38.

7. - Obveze i dužnosti bogomilsko - katarskih krstjana

Već smo vidjeli, da su bosanski krstjani bili redovnici bogomilske crkve i da su živjeli zajedničkim životom u svojim brojinim kućama po Bosni. Ali naša rasprava ne bi bila potpuna, kada ne bismo istražili i glavne obveze, koje su vezale bosanske krstjane, i način života, kakav su provodili u svojim zajednicama. Radi toga i tome pitanju valja posvetiti nekoliko stranica.

1) - *Osnovne obveze i zajednički život*

Obveze, koje su u srednjem vijeku, a tako i danas, primali kršćanski redovnici raznih smjerova ili redova, poznaju se po pravilima dotičnoga reda i po zavjetima, koje su činili stupajući u svoj red. Među bogomilima, ni na istoku ni na zapadu, nije bilo raznih redova, niti su bogomilski krstjani imali posebnih pravila; oni su se istovjetovali sa « savršenim » članovima svoje sljedbe, i njihova su pravila bila cijeli vjerski sustav bogomilstva. Ukoliko su među bogomilima postojale vjerske razlike među trima glavnim sljedbama ili redovima crkava, – redom bugarskim, dragovićkim i hrvatsko-bosanskim – utoliko je bilo i razlike u obvezama i životu samih krstjana, bogomilskih redovnika. No te razlike nijesu bile velike, jer su sve bogomilske sljedbe imale jednako duhovno krštenje i zlim su smatrale sve, što je tvarno i vidljivo, pa bilo da su vjerovali, da je to nastalo od vječnoga zloga počela, kao strogi dvopočelnici, bilo da su držali, da je vidljivi svijet ovakav, kakvim ga je učinio Satanael, odmetnuti sin dobroga Boga, kao što su to vjerovali umjereni dvopočelnici.

U svim bogomilskim smjerovima krstjani su konačno i potpuno stupali u sljedbu primanjem duhovnoga krštenja. I kao što se kod kršćanskih redovnika može

vidjeti, koje su glavne obaveze i dužnosti, koje oni preuzimaju na se, iz obreda polaganja njihovih zavjeta, kojima stalno i potpuno stupaju u red, tako se i kod bogomilskih redovnika, krstjana, iz obreda njihova duhovnoga krštenja mogu razabrati njihove glavne obveze i dužnosti, koje su oni primali na se stupajući u bogomilsku sljedbu.

Da su bosanski krstjani imali obred krštenja i da su doista bili kršteni, govori nam samo njihovo ime « krstjani », kojim su oni sami sebe zvali. To nam potvrđuje i njihov dužnosnik, gost Radin, koji izričito u svojoj *Oporuci* kaže, da su krstjani i krstjanice uistinu bili kršteni. A da ovo krštenje nije bilo vodom nego knjigom i polaganjem ruku – što su bogomili nazivali duhovnim krštenjem – svjedoče nam suvremeni domaći katolički izvori. To također nužno slijedi iz činjenice, da su bosanski krstjani bili pravi bogomili, redovnici bogomilske sljedbe, što smo dostatno dokazali u drugom poglavlju ove rasprave raznovrsnim svjedočanstvima, domaćima i stranima. A budući da su sve bogomilske sljedbe čuvale isti prvotni obred duhovnoga krštenja, to je obred bogomilskoga krštenja bio jednak u Bosni kao i u Bugarskoj i u cijelom zapadu. Od čitavoga bogomilskog obrednika u Bosni se sačuvao samo Radosavov obred opće bogomilske molitve. Taj obred čini početak katarskoga *Provansalskoga obrednika*, i uz neznatne razlike, potpuno je s njim istovjetan (1). To nam govori, da su i drugi bogomilski obredi u Bosni bili istovjetni s onima na zapadu, i prema tome, da vrijedi i za Bosnu, što utvrdimo, da su vršili bogomili na istoku i što se nalazi u katarskim obrednicima na zapadu.

Prema *Latinskom obredniku* talijanskih katara, na početku obreda podjeljivanja utješenja ili duhovnoga krštenja onaj, koji podjeljuje utješenje, pitao bi pripravnika: « Imate li volju primiti duhovno krštenje

(1) Gore s. 106-110.

Isusa Krista i oproštenje vaših grijeha po molitvama dobrih krstjana s polaganjem ruku i to držati kroz sve vrijeme vašega života s čistoćom i poniznošću i sa svim drugim dobrim krepostima, koje vam Bog htjedne udijeliti? » (2). U govoru, koji je na to slijedio, reditelj veli kršteniku:

« Također treba da učinite ovaj zavjet i ovo obećanje Bogu, da ne ćete nikada ubiti čovjeka, niti učiniti preljub, niti krađu, javno ni skrovito, niti ćete se dragovoljno kleti u bilo kakvoj prigodi ... Također ćete učiniti ovaj zavjet Bogu, da nikada znajući ni svojom voljom ne ćete jesti sira, mlijeka i jaja, niti meso letećih ptica niti životinja, kako zabranjuje crkva Božja. Također da ćete biti poslušni Bogu i crkvi po vašem mogućstvu, prema volji Božjoj i njegove crkve, i da ne ćete nigda ovaj dar napustiti, ako vam Gospodin dadne milost da ga primite, ni radi koje stvari, koja bi vas mogla snaći » (3).

I u obredu primanja Očenaša, koji je bio neposredna priprava za primanje utješenja, reditelj govori pripravniku: « Također treba da odlučite u vašemu srcu vršiti tu svetu molitvu cijeli vaš život ... po običaju crkve Božje, s poslušnom i čistoćom i svim drugim dobrim krepostima, koje vam Bog htjedne udijeliti » (4).

(2) « Iohannes, habetis voluntatem recipiendi baptismum spirituale Ihesu Christi et perdonum vestrorum peccatorum, propter deprecationem bonorum christianorum cum impositione manuum, et retinere illud toto tempore vitae vestre cum castitate et humilitate et cum omnibus aliis virtutibus bonis, quas deus vobis tribuere voluerit? », RitLat 157.

(3) « Item oportet vos facere hoc votum et hanc promissionem deo, quod nunquam facietis homicidium nec adulterium nec furtum palam nec privatim, nec iurabitis voluntarie aliqua occasione nec per vitam nec per mortem ... Item facietis hoc votum deo, quod nunquam comedetis scienter nec voluntarie caseum nec lactem, ovum, nec carnem avium, reptilium nec bestiarum prohibitarum per dei ecclesiam », RitLat 163. I Mon. Crem. 140 tvrdi, da katari « ex voto » ne smiju jesti meso ni bijeli smok.

(4) « Item oportet ut preponatis in corde vestro observare istam sanctam orationem toto tempore vite vestre ... secundum

Iz ovoga se vidi, da su se krstjani, primajući utješenje, obvezivali pod zavjet ne samo živjeti u čistoći i u posluhu, nego također da ne će ubijati ljude, da se ne će zaklinjati, da ne će jesti mesa ni mliječnih proizvoda, da će moliti propisane molitve i ostati vjerni svojoj sljedbi do smrti.

2) - *Bogomilska čistoća*

Bogomilska crkva tražila je od svojih savršenih članova, pravih krstjana, da žive u potpunoj čistoći tijela i duše. Njima je bio strogo zabranjen svaki spolni čin, svojevoljna zla želja i misao. U tom pogledu njihove su obveze bile jednake kršćanskim redovnicima, samo iz potpuno drugih razloga i poimanja.

Kršćanski redovnici i redovnice odriču se obiteljskoga života i žive u djevičanstvu i čistoći, da se mognu lakše, kako veli sv. Pavao, ujediniti s Bogom u molitvi i slobodnije se i potpunije posvetiti službi crkve i dobru čovječanstva ([5]). Po kršćanskom shvaćanju djevičanstvo i potpuna čistoća uzvišenija je i bolja nego ženidbeni stalež, ali ni obiteljski život nije zao ni zabranjen, nego dobar i posvećen ([6]), on je Božja ustanova i redoviti put, kojim treba da većina čovječanstva ide k svome zadnjem cilju.

Bogomili su naprotiv vjerovali, da se bez potpune čistoće duše i tijela ne može Bogu ugoditi niti dušu spasiti; ženidbu su osuđivali kao zlo u sebi i učili su, da se nitko ne može spasiti, ako umre u ženidbenom staležu ([7]). Takvo shvaćanje bilo je posljedica njihova

consuetudinem ecclesie dei, cum obedientia et castitate et omnibus aliis virtutibus bonis, quas deus vobis tribuere voluerit », RitLat 155.

([5]) « Neoženjeni se brine za Gospodnje stvari: kako će ugoditi Gospodinu ... » 1 Kor 7, 32. Gl. Mt 19, 11; 2Kor 11, 2; Otkr 14, 4.

([6]) Mk 10, 7-9; 1Kor 27 sl.; Ef 22-23; itd.

([7]) Gl. dolje s. 398, b. 23.

vjerovanja o postanku svijeta i čovjeka. Bogomili su, naime, učili i vjerovali, da je ljudsko tijelo i sav vidljivi svijet zao u sebi i da potječe od sotone, kojega su strogi dvopočelnici smatrali bićem vječnim i neovisnim od dobroga Boga; umjereni pak, kakvi su u početku bili svi bogomili, pa i bosanski krstjani, vjerovali su, da ima samo jedan vrhovni Bog, koji je stvorio duhovni svijet i četiri tvarna počela: zemlju, vodu, zrak i vratu. Od ova četiri počela Sotona (Satanael), odmetnuti prvorođeni sin dobroga Boga, napravio je ljudsko tijelo i sav vidljivi svijet, kojim on vlada kao svojim carstvom ([8]). Kod začeća ljudskoga tijela Sotona zasužnji i zakuje po jednu ljudsku dušu, koja je zapravo jedan od bezbrojnih anđela nebeskih, koje je Satanael zaveo još na početku svoje bune protiv Boga i bacio s neba na zemlju ([9]). Prema tome, svako množenje živih bića, kao što je rasplod životinja, a napose rađanje ljudi, djelo je đavolsko, kojim se širi i podržava kraljevstvo Sotone. Zbog toga je množenje životinja i rađanje ljudi zlo u sebi, bitno protivno dobrom Bogu i njegovu kraljevstvu. Iz takvoga poimanja nastalo je osvjedočenje, da je đavao razdijelio spolove i ženidbu izmislio, da širi svoje carstvo i da smeta duše, da se ne povrate svome početniku, dobrome Bogu ([10]).

Prema ovom vjerskom sustavu čovjek se oslobađa Sotone i stupa u kraljevstvo Božje samo svojevoljnim primanjem bogomilskoga utješenja ili duhovnoga krštenja, po kojemu ljudska duša postaje dobar andeo, duh sveti, stanovnik kraljevstva Božjega ([11]). Tijelo, koje čovjek i nakon utješenja zadrži, valja trajno trapiti i napose potpuno uzdržati od svih spolnih naslada i od

([8]) Gl. dolje s. 428-32.

([9]) Gl. Kozma 6 i 21-26; Puech-Vaillant 59-61, 73-77; *Interrog. Johan.* 297-303; « esprit pausat en carcer », RitProv. 472b; Mon. Crem. 61 71 110 129-132 itd.; Rayn. Sacch. 64 71-77; Döllinger II 32 162 216 320 itd.

([10]) Gl. Döllinger II 200.

([11]) Gl. gore s. 289-304.

svega, što postaje đavolskim studjelovanjem, kao što je životinjsko meso i svi proizvodi od životinja [12]. Ova želja, da se čovjek što više i što prije oslobodi tijela, koje je đavolska stvar, u više slučajeva dovodila je katare do nenaravnih čina, da svojim vjernicima, koje bi krstili u teškoj bolesti, nasilno skrate život (endura) ili da sami počine samoubojstvo [13].

Da su bosanski krstjani vjerovali i imali navedene pojmove o čovjeku, ženidbi i stupanju u kraljevstvo Božje, za to nemamo izravnih njihovih vlastitih priznanja, jer se od pravih bogomilskih izvora u Bosni nije sačuvao nego samo mali broj. Ali da su i oni i u tim pitanjima učili i vjerovali kao i drugi bogomili na istoku i katari na zapadu, svjedoče nam veze, koje su oni imali s ostalim bogomilskim crkvama, te domaći katolički pisci, koji su dobro poznavali, šta su vjerovali i učili krstjani u Bosni.

U *Popisu zabluda bosanskih krstjana*, koji je po svoj prilici napisao neki franjevački misionar u Bosni, točka prva glasi: « Najprije (uče) da su dva boga, i da je veći bog stvorio sve duhovno i nevidljivo, a manji, Lucifer, sve tjelesno i vidljivo » [14]. Točka 23. glasi:

[12] « Caro descendit a carne sensitiva, immunditia per luxuriam, immundis autem non est utendum. Item caro praebet fomentum luxurie et ideo a carnibus abstinendum est quia ab omnibus quae praebent incitamenta peccati, abstinendum est », Alanus Ins. I 74 (376).

[13] « Tunc imponunt ei, quod non debeat amplius comedere carnes nec ova nec caseum, non tangere mulierem ... et quod si non potest se abstinere a praedictis, melius est, quod moriatur en la endura, quam si aliquid praedictarum transgrederetur », (Doat XXXII kod Döllinger I 222 b. 1); « nemo nostrum sine tormentis vitam finit, ut aeterna tormenta evadere possimus ... », izjava predstavnika monteferatske skupine oko g. 1028, Landulfus 65. O « Istrajnosti » (la endura) gledaj nadalje: Döllinger II 19 25 154 248 250 271 itd.; Döllinger I 221-226; Guiraud I 80-84; Molinier 282-299; Dossat 27-30; Borst 197 sl.

[14] « Imprimis quod sunt duo dij et quod maior deus creauit omnia spiritualia et inuisibilia et minor, scilicet lucifer, omnia corporalia et uisibilia », *Starine* I 138; *Rad* 270, 169. Gl. dolje s. 538.

« Također govore, da je Lucifer ušao u nebo i zaveo anđele božje tako, da su sašli na zemlju, i Lucifer ih je zatvorio u ljudska tjelesa » [15].

U *Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* u 7. poglavlju piše: « Bog pravi nije stvorio ono, što će biti uništeno, a vidljive stvari bit će uništene, radi toga nisu stvorene od Boga nego od đavla ». Nadalje:: « Đavao je bez početa i stvoritelj svega vidljivoga » [16]. U 8. poglavlju krivovjerac tvrdi: « Naše duše su anđeli, koji su pali s neba, kamo će se opet povratiti » [17]. Kardinal Ivan Torquemada g. 1461 navađa kao drugu zabludu bosanskih krstjana: « Dva su počela, jedno duhovnih i netjelesnih bića, a drugo propadljivih i tjelesnih ili vidljivih. Prvo zovu bog svijetla, a drugo bog tame » [18]. Njegove 4., 5. i 6. točke glase: « 4. Lucifer je uzašao na nebo i s bogom se borio i mnogo anđela odatle zaveo. 5. (Ljudske) duše su đavli zatvoreni u tjelesima. 6. Zli anđeli, zatvoreni u tjelesima, povratit će se u nebo (bogomilskim) krštenjem, čišćenjem i pokorom » [19].

Sv. Jakov Markijski, pohoditelj i vikar bosanske vi-

[15] « Item dicunt luciferum inisse in celum et seduxisse angelos dei ita ut in terram descenderent et lucifer inclusit eos in humana corpora », *Starine* I 139; *Rad* 270, 169. Gl. dolje s. 538.

[16] « Hereticus: non credo, quod [deus] creavit, quod destrueretur; sed ista visibilia destruentur, quare non a deo, sed a diabolo creata sunt ... Romanus: ... Quare ... honorem facitis ad illum dyabolum, dicentes eus sine principio, et creatorem omnium », *Starine* I 126.

[17] « Hereticus: nos dicimus animas nostras esse illos angelos, qui de celo ceciderunt, qui iterum [illuc] revertentur », *Starine* I 127.

[18] « ... duo esse principia, unum scilicet spiritualium et (non)-corporalium; aliud corruptibilium et corporalium siue visibilium », Torquemada 42; *Rad* 270, 178.

[19] « 4. luciferum ascendisse ad celum et cum deo pugnasse et multos angelos inde deduxisse. 5. animas esse demones corporibus inclusos. 6. angelos malos in corporbus inclusos per baptismum et purgationem et penitentiam in celum reuersuros », Torquemada 48 sl.; *Rad* 270, 178.

karije od g. 1432-1439, u svojoj raspravi *Dialogus contra manicheos in Bosna,* napisao je posebna poglavlja « o stvaranju vidljivih stvari » i « o stvaranju duša » ([20]). Crkveni ocjenitelji ovoga djela, prigodom kanonizacije sv. Jakova g. 1697 o ovim dvama poglavljima napisali su ovo: « Jedan pak o stvorenju vidljivih stvari, a drugi o stvaranju duša, guši patarensko krivovjerje, koji su držali đavla stvoriteljem vidljivoga i ludim uvjerenjem učili, da su ljudske duše đavli, koji su negda pali s neba i onamo će se napokon povratiti » ([21]).

3) - *Bogomilski stav prema ženidbi*

S dogmatskoga stanovišta bogomilske vjere, ženidba je u svojoj biti zlo i strašan grijeh protiv katarskoga dobroga boga. Ženidbenim životom roditelji postaju oruđe đavolsko rađajući djecu, čija su tjelesa đavolsko djelo i vlasništvo; oni su usto sukrivci, što sotona zasužnjuje i okiva duše u ljudska tjelesa u majčinskoj utrobi ([22]). Radi toga su sve bogomilsko-katarske sljedbe uvijek ženidbeni život smatrale običnim i trajnim bludom, a neki su ženidbu držali gorom nego bludnost; šta više, bilo ih je, koji su ženidbeni život izjednačivali s preljubom i rodoskvrnućem, a i takvih, koji su te grijehe smatrali manjim zlom od ženidbe, jer se rjeđe i sa stidom događaju ([23]). Od brojnih izvora, koji nam svjedoče o takvom učenju bogomila-katara, dosta je navesti *Sinodik cara Barila* iz g. 1211 i svjedočanstvo Rajnerija Sacchoni, negdašnjega višega katarskoga ređenika, koji je iz prve ruke poznavao nauku i stav bogomilsko-katarski. U *Sinodiku cara Borila* piše: « Oni, koji govore, da žena u svojoj utrobi začinje sudjelovanjem Sotone, i da tu Sotona prebiva neodstupno do rođenja djeteta, neka budu prokleti » ([24]). Sacchoni je u svome djelu *Summa de catharis* g. 1250 zabilježio: « Također je opće mišljenje svih katara, da je tjelesna ženidba uvijek grijeh, i da se nitko u budućem životu ne će teže kazniti za preljub i rodoskvrnuće nego radi zakonite ženidbe » ([25]). Prisebnoj ženi, koja po njihovoj nauci nosi đavla u utrobi, ni u slučaju smrti nijesu davali svoga krštenja ili utješenja, nego su je proglasivali vječno izgubljenom, ako bi u tom stanju umrla ([26]). Bogomili i katari smatrali su svu djecu i mladež « đavlima » ([27]),

([20]) Gl. dolje s. 535-7; Lasić 244-5.

([21]) « Alter vero de creatione visibilium alter de animabus iugulat haeresim Patarenorum, qui visibilium creatorem putabant esse diabolum stultaque persuasione doceant hominum animas esse demones, qui olim de coelo ceciderunt et illuc tandem erant reversuri », gl. dolje s. 535-7; Lasić 245.

([22]) Gl. gore s. 396, b. 17 sl. i dolje b. 24.

([23]) « ... nihil aliud matrimonium est, quam continuata fornicatio », Döllinger II 299; « ... matrimonium erat purum meretricium, et nullus poterat salvari habendo rem cum uxore », Döllinger II 34. Katari su zvali ženidbu « jurata fornicatio » (David von Augsburg 207) i potpuno su osuđivali ženidbeni život. Gl. Kozma 26; Puech-Vaillant 77; Everw. Steinf. 678; Eckb. Schön. 36; Radulfus Ardens 2011; Alanus Ins. 366; Petr. Sarn. I 17; Salvo Burci 309; Mon. Crem. 331; Rayn. Sacch. 64; *Rad* 270, 192; Döllinger II 23 25 30 34 54 156 323 itd.

([24]) « Gledštei jako žena začinaet v' čreve s' delovaniem sataninom prebivaetže odtudo satana neodstupi(v)o daže do rožd' stva mladencu ... Anatema », *Sinodik carja Borila* 45 (53).

([29]) « Item communis opinio Catharorum est omnium quod matrimonium carnale fuit semper mortale peccatum, et quod non punietur quis gravius in futuro propter adulterium vel incestum, quam propter legitimum coniugium, nec etiam inter eos propter hoc aliquis gravius puniretur », Rayn. Sacch. 64; *Rad* 270, 192.

([26]) « ... quando mulier est praegnans, habet diabolum in corpore et quod nullo modo potest salvari », Döllinger II 267. Katarkinja Fabissa savjetovala je ženi jednoga trgovca drvetom u Tuluzi, « quod rogaret Deum ut liberaret eam a daemone quem habebat in ventre » (Doat 25, 14 kod Guiraud I 93; gl. gore s. 397, b. 18). Peironi de la Caustra rekli su krivovjerci: « Quod si decederet praegnans, non posset salvari » (Doat 22, 57 kod Guiraud I 93, b. 2). Gl. nadalje: Georgius 1712; Amati II/1, 51.

([27]) Gl. gore s. 313, b. 35, prednje b. 24 i 26 te: Georgius 1712; Amati II 51. – « Item dicunt quod pueri ante an-

prije nego bi u 18. godini postali njihovi vjernici i svijesnom, promišljenom voljom odrekli se đavolskoga carstva i obvezali se jednom primiti bogomilsko-katarsko krštenje.

Da su i bosanski bogomili imali jednake pojmove o ženidbi kao i zapadni katari, svjedoče nam suvremeni domaći pisci i dobri poznavaoci njihove nauke. U *Popisu zabluda bosanskih krstjana,* u točki 18. piše: « Također niječu sakramenat ženidbe i (tvrde), da se nitko u ženidbenom staležu ne može spasiti » ([28]). U *Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* u 4. poglavlju kaže se: « Tjelesna ženidba je osuđena ili je treba osuditi » ([29]). Kardinal Torquemada u 40. točki zabilježio je, da bosanski bogomili drže, « da je ženidba preljub » ([30]). Crkveni ocjenitelji pišu o djelu sv. Jakova Markijskoga protiv novomaniheja u Bosni: « U drugom (poglavlju) o ženidbi pisac napada one, koji ovaj ugovor, koji je po zaslugama Kristovim poslije posto sakramenat, zabacuju kao griješan » ([31]).

Kako se vidi, ovakva bogomilsko-katarska nauka o ženidbi bila je ne samo protukršćanska, nego također protudruštvena i protunaravna: ona je izravno podsijecala korijen ljudskomu društvu, narodima i državama. Zato je shvatljivo, da je onodobna kršćanska crkva, zapadna i istočna, najstrože osuđivala novomanihejstvo

nos discretionis nullatenus possunt saluari », *Starine* I 139; *Rad* 270, 168. Slično: Mon. Crem. 283; Steph. Burb. 303; Alanus Ins. 345 sl.; Ermengaudus 1255 i 1257; Rayn. Sacch. 65; Döllinger II 167.

([28]) « Item negant sacramentum matrimonij et quod nullus in matrimonio potest salvari », *Starine* I 139; *Rad* 270, 168; gl. dolje s. 438-40.

([29]) « Hereticus: ... Carnale autem matrimonium dico esse damnatum vel damnandum », *Starine* I 120.

([30]) « Matrimonium carnale esse adulterium », Torquemada 80.

([31]) « In alio de matrimonio auctor invehit contra illos, qui huiusmodi contractum, ex Christi merito transeuntem postea in sacramentum, tamquam peccaminosum detestabantur », gl. dolje s. 536; Lasić 245.

svake sljedbe i tražila od državnih vlasti, da mu stanu na put i iskorijene ga.

U onim zemljama, gdje su novomanihejci predobili za svoj vjerski sustav velik broj pučanstva, kao u južnoj Francuskoj, sjevernoj Italiji i Bosni, oni su sami brzo došli do uvjerenja, da te zemlje ne bi mogle opstojati, kada bi njihovi vjernici u svemu uredili svoj život prema novomanihejskoj nauci. Radi toga su počeli poučavati svoje vjernike i pristaše, – naravno, prema njihovoj vjeri s velikom nedosljednošću – da nije zlo, ako vjernik uzme dobru žensku, koja će mu voditi kućanstvo i brinuti se za jelo i odijelo ([32]). Na koncu bolje je, da mu takva i sinove rađa, koji će biti čuvari imena i nasljednici obiteljskoga imanja, nego da im imetak raznesu nezakonita djeca, rođena s raznim ženama bez ikakva ženidbenoga veza ([33]). Katari su, šta više, ustanovili konačno i poseban obred, kojim su se njihovi vjernici ujedinjivali s takvim dobrim kućanicama ili domaćicama ([34]). Naravno, ta obveza zajedničkoga života nije mogla biti doživotna, jer se svaki vjernik kod stupanja u bogomilsko-katarsku crkvu morao pismeno obvezati, da će se jedamput u svom životu prije smrti odreći te veze i početi živjeti u potpunoj čistoći, primivši njihovo

([32]) « ... quando homo accedit ad unam certam, illa juvat hominem ad tenendum bonum hospitium ... », Döllinger II 229.

([33]) « Dicebant etiam, quod ... melius erat, quod homo acciperet unam mulierem, quam si iret ad diversas, quia de illa homo habet pueros et sociam bonam ... Ipsi tamen haeretici sic matrimonium faciebant inter virum et mulierem eorum credentes, quia dicebant parentibus eorum: nostrum est aperire, quod bonum conjungatur cum bono ... », Döllinger II 227 sl.

([34]) « Dixit etiam, quod, quando perfectus haereticus facit matrimonium inter marem et feminam, ipse potest illos disjungere et dividere, si sibi videtur », Döllinger II 179; « Haereticus respondit: ... ipse absolveret ex parte Dei ab illa promissione, quam fecerat dictae Raimundae, quando eam accepit in uxorem ... et tunc dictus haereticus ex parte Dei absolvit loquentem a matrimonio, quod fecerat cum Raimunda », Döllinger II 244.

utješenje ili duhovno krštenje ([35]). Iz takvoga shvaćanja, među bosanskim bogomilskim vjernicima nastao je običaj, da ženske vjenčavaju pod uvjetom: « dok mi budeš dobra » ([36]); što drugim riječima znači: dok se budeš dobro brinula za me i za moje kućanstvo i rađala mi sinove, nasljednike moga imena i imanja! Takve ženske, uvijek pod utjecajem bogomilskoga shvaćanja, vjernici nijesu nazivali ženama ili suprugama, nego kućanicama, domaćicama i drugama ([37]). Ti su se nazivi zarana toliko ukorijenili, da su u srednjem vijeku svoje žene tako nazivali i katolici u Bosni i pravoslavci u Podrinju i istočnoj Hercegovini ([38]), a tako ih obični narod po selima zove i dandanas. Kao što su katari na zapadu, tako su i u Bosni bogomili s posebnim obredom ujedinjivali svoje vjernike s vjernicama, da im budu dobre kućanice i domaćice, a ne doživotne supruge, jednakopravne životne družice ([39]).

([35]) Gl. gore s. 276 sl.

([36]) « Bosnenses uxores accipiunt cum conditione: si eris mihi bona », *Rad* 270, 158. Papa Eugen IV 29. svibnja 1445 poništio je bogomilsku ženidbu kralja Stjepana Tomaša, koju je bio sklopio pod uvjetom: « ... quandam ex infimo genere mulierem etiam ad carnis copulam tibi associasti, eique iuxta morem patrie, quod si tibi bona et fidelis esset ac bene faceret, cum ipsa matrimonium contrahere promisisti », VMSM I 389. Izvodi Šidaka (*Francuska* « *Dubia* » 222-226) o uvjetnom braku u sredovječnoj Bosni, nijesu u svemu ispravni.

([37]) « ... ako bi se zgodila smrt' Katarini da ne imam' dovesti u kuću u svoju inu ženu za kućnicu na mistu gospoe Katarine za života gospoe banice Anke », Sandalj Hranić, vjernik bosanskih krstjana, u ugovoru sa svojom punicom banicom Ankom 4. ožujka 1410, StPov I/1, 279. Herceg Stjepan, isto vjernik bosanskih krstjana, u pomirbenom ugovoru od 19. VII. 1453 sa svojom ženom Jelenom, nju sedam puta spominje i nigda je ne nazivlje svojom « ženom », nego uvijek « gospoja Elena » (gl. StPov I/2, 66-69). Po starom bosanskom shvaćanju žena mužu « služi », ona se ima za nj brinuti i dobro ga dvoriti: « Si bilig postavi gospoja Vukava s mojimi dobrimi. Živu mi virno služaše i mrtvu mi posluži », natpis na stećku kneza Batića kod Visokoga iz g. 1378/91, WM 3 (1895) 483.

([38]) « A sej postavi Vitoje na se i na svoju milu i dragu kućnicu », natpis na stećku u Slivlju, kotar Nevesinje u Hercegovini (WM 6 [1899] 537); « Se leži raba Božja Polihrania, zovom mirskim gospoja Radača, župana Nenca Čihorića kućnica ... v dni gdna kralja Tvrtka », natpis u Veličanima, kotar Ljubinje u Hercegovini (Jireček, *Die Edelleute* 474-80). « Se e kami Radoica Bilića ... sebi i drúgu moemu », natpis na stećku u Starom Selu kod Jajca, Hörmann 489.

4) - *Bogomilski posluh i siromaštvo*

U bogomilskom podjelivanju utješenja, koje je zapravo obred njihova redovničkoga zavjetovanja, ne govori se o zavjetu posluha. Ali u obredu predaje molitve, koji je predhodio obredu utješenja ili duhovnoga krštenja, posluh se ističe kao prva krepost, prije i same čistoće, na koju se pripravnik mora obvezati za cijeli svoj život ([40]). U spomenutom obredu ne stavljaju se granice posluhu, nego se taj poteže na sve, što nije protiv propisa i običaja bogomilske crkve.

Izgleda začudno, što se nigdje u bogomilsko-katarskim obredima i obvezama krstjana ne spominje zavjet siromaštva. Bit će tome razlog, što siromaštvo kao takvo proističe iz biti bogomilske dvopočelne nauke, po kojoj je zlo sve, što je vidljivo, pa se samo po sebi razumije, da se pravi krstjanin odriče svega imanja i bogatstva već samim tim, što stupa u sljedbu i prima utješenje. I uistinu u zapadnim se izvorima naglasuje, da su katari u početku živjeli veoma siromašno, da no-

([39]) « ... quia licet obseruentur sollempnitates nupciarum et legitime cohabitare intendant, tamen nolunt obligari ad perpetuam copulam, sed semper condicionem retinent », *Upiti* 158. O uvjetnoj ženidbi u hrvatskim zemljama (« in Sclavoniae partibus ») govori papa Grgur IX u pismu dominikanskom prokuratoru u Trevizu od 21. lipnja 1235 (BP I 76; Potthast I 9942). Budući da papino pismo nije upravljeno biskupima u hrv. zemljama nego dominikanskom prokuratoru, to nam govori, da se u pismu poglavito radi o Bosni, gdje su tada dominikanci vršili isključivo misionarsku službu i dominikanac bio biskup.

([40]) Gl. gore s. 393, b. 4.

vac nijesu primali (41), da su sve zajednički imali, da su se između sebe dobro gledali i pomagali (42). Ali činjenica, da se kod primanja utješenja izričito nijesu spominjali krepost ni zavjet siromaštva, dala je povoda, da su « savršeni krstjani » zarana počeli sakupljati gotov novac svaki za se i s njim raspolagati kao pravi vlasnici. U izvorima se na više mjesta govori, da su savršenim članovima bogomilsko-katarske sljedbe njihovi vjernici davali novac (43). U inkvizicijskim zapisnicima to se nazivalo, da im je « dao od svoga » (44). Takva darivanja gotova novca osobito su bila znatna u oporučnim ostavštinama vjernika, i u darivanju prije smrti. Moneta Cremonensis († 1260) to predbacuje katarima riječima: « Zar tvoja sinagoga ne prima ostavštine pokojnih? Zar koji put, kada tko umre, primivši rukopoloženje od tebe, ne ostavlja tvojoj crkvi toliko i toliko; i drugi toliko puta više ili manje » (45). *Provansalski obrednik*, govoreći o podjeljivanju utješenja vjernicima na času smrti, smatrao je potrebnim, da izričito zabrani, da ovi krstjani, koji su na času smrti vjernicima podjeljivali utješenje, ne smiju za se zadržati niti sebi prisvojiti, što im je bolesnik ostavio i dao, nego to moraju staviti na raspolaganje « redenika » (ordinatus) za potrebe katarsko-bogomilske crkve ili biskupije (46). Da su njihove biskupije imale zaliha novca, govori nam i jedna bilješka u zapisniku inkvizicije u Tuluzi iz g. 1306, u kojoj se govori, kako je neki Rajmund de Verduno odnio iz Francuske nekomu krivovjercu u Lombardiju « od novca crkve krivovjeraca 20 zlatnih marabotina » (47).

Rajnerij Sacchoni, negdašnji katarski redenik, g. 1250 spominje kao razlog, koji je navodio krstjane, da svaki za se kupi i čuva novac. On veli, da su « (krstjani) gotovo svi škrti i pohlepni (za novcem), a tome je uzrok, što oni, koji su među njima siromašni, za vrijeme progona nemaju potrebno za život i jedva mogu naći nekoga, koji bi ih primio, budući da ne mogu svojim primaocima popraviti stvari i kuće, koje bivaju razorene radi njih; bogati pak katari nađu mnogo primalaca. Radi toga svaki od njih, ako može, sakuplja blago za se i čuva » (48). To je dovelo do toga, da su bogomilsko-katarski krstjani, iako su zajednički živjeli, zarana pogazili osnovno načelo zajedničkoga života, naime da su zadružnicama sredstva za izdržavanje zajednička (vita communis), pa je za izdržavanje zajednice

(41) « ...pecuniam non recipiunt », HERIBERTUS MONACHUS, *Epistola* (prije g. 1147), PL. 181, 1721; « pecuniam a nullo recipiebant », *Annales de Margan* 15, Gl. EVERW. STEINF. 677.

(42) « Omnem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus », izjava predstavnika montefortskih krivovjerja oko g. 1028, LANDULPHUS 65. Gl. gore s. 274, b. 43.

(43) « Convenientes in unum faciunt collectas bonorum suorum », JOACHIM DE FLORE, 131a. « Quilibet de credentibus reputabat sibi magnum bonum, si aliquid eis [haereticis] dare posset », DÖLLINGER II 241.

(44) « ...dedit eis de suo », DOUAIS II 9.

(45) « Nonne tua Synagoga legata recipit mortuorum? Nonne aliquoties, cum aliquis moritur, recepta manus impositione a te, legat Ecclesiae tuae tantum vel tantum; et alii totidem aut plus, vel minus? », *Mon. Crem.* 393; PETR. SARN. I 16; DÖLLINGER II 41 i 241.

(46) « E sil malante fenis ni lor laissa ni lor dona alcuna causa, no o devo tenir per lor ni amparar. Mais que o devo pausar e la voluntat de l'orde », RitProv 482b.

(47) « Item in altera vice de predictis portavit cuidam heretico in Lombardiam ex parte aliorum hereticorum de pecunia ecclesie hereticorum XXti marabotinos aureos et vestes... », LIMBORCH 14.

(48) « ...omnes fere sunt avarissimi et tenaces, et est causa quia pauperes eorum, qui tempore persecutionis non habent victui necessaria vel ea quibus possint restaurare suis receptatoribus res et domos, quae pro eis destruuntur, vix possunt invenire aliquem qui velit eos tunc recipere, sed divites Cathari multos inveniunt. Quare quilibet eorum si potest divitias sibi congregat et conservat », RAY. SACCH. 68; *Rad* 270, 206. « ...cum essent multum cupidi et invidi et congregabant pecunias... », DÖLLINGER II 241; « Nusquam enim invenitur in Novo Testamento, quod Apostoli... anhelarent pecuniam cumulandam, sicut vos facitis », *Mon. Crem.* 396.

i za nabavu potrebnih stvari svaki davao jedan dio svoga vlastitoga novca ([49]).

I u onim zemljama, gdje nije bilo pravih progona ili kada ti nijesu bjesnili, kao na primjer u Bosni u prvoj polovici 15-st., bogomilski krstjani su gramzili za novcem i svaki ga za se sakupljao. Poznati gost Radin Butković u svojoj *Oporuci* od 5. siječnja 1466 ostavlja u gotovom novcu 5.640 zlatnih dukata, što je tada vrijedilo više od 50.000 današnjih dolara. On s tom svotom raspolaže kao pravi vlasnik i od toga ne ostavlja ništa bosanskoj bogomilskoj crkvi ni krstjanskoj kući, kojoj je pripadao, dok svojoj bližoj rodbini oporučuje 4.010 dukata. Kod gosta Radina imali su svoje pologe njegov bratić gost Radivoj 270, a uskopljanski gost Vuk 110 dukata ([50]). Kako je zabilježio pisac *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga,* bosanski su se krstjani već od sredine 13-st. bavili novčarstvom, kao i zapadni katari, i pozajmljivali su novac privatnicima uz kamate ([51]).

Kada čovjek ima dosta novaca, on se, redovito, dobro odijeva i bogato providi s pokućstvom. Toj naravnoj pojavi, kako saznajemo iz izvora, nijesu se znali oteti ni mnogi bosanski krstjani. Iz oporuke gosta Radina vidimo, kako je on imao bogato odijelo i pokućstvo ([52]). God. 1933, kada je bio otkopan grob gosta Milutina u Humskom kod Foče, u njemu su nađeni ostaci skupocjenoga vezenog brokata, u kojemu je Milutin bio pokopan. Na Milutinovu grobnom stećku

([49]) « In vobis autem non omnia communia; quidam enim plus, quidam minus habent », Ebrardus 163; « quis usquam in Novo Testamento legit, quod Apostoli proprium haberent, et simul viventem unusquisque partem suam poneret pro emendis necessariis ad vitam communitatis sustentandam? », Mon. Crem. 396.

([50]) Gl. dolje s. 543-6.

([51]) « ... in psalmis [dicitur]: ... qui pecuniam suam non dedit ad usuram, et munera super innocentem non accepit. De quibus vos non estis, quia ad usuram datis », *Starine* I 132.

([52]) N. mj. u b. 57.

zapisana je kao njegova najveća odlika, da je živio u časti bosanske gospode i primao darove od velikaša, vlastele i grčke gospode ([53]). Obogaćenje i gramženje za novcem bosanskih krstjana u kasnom srednjem vijeku bio je bez sumnje jedan od uzroka, da su ih franjevački misionari mogli potisnuti iz naroda, jer su prvi franjevci u Bosni daleko siromašnije živjeli od bogomila i otklanjali svako primanje i držanje gotovoga novca, bilo kao privatnici, bilo kao zajednica ([54]).

5) - *Bogomilsko-katarski post*

Uz čuvanje čistoće, osnovna obveza i dužnost bogomilsko-katarskih krstjana bilo je trajno i potpuno uzdržavanje od mesa i svih jestvenih životinjskih proizvoda, kao što su jaja, mlijeko, sir, mast i maslac. U stara vremena i kršćani su, osobito kršćanski redovnici, često postili i suzdržavali se od mesa i mliječne hrane, ali oni su to činili u duhu pokore i mrtvenja. Bogomili, naprotiv, postili su po nuždi svoga vjerovanja, jer su držali, da je sve vidljivo đavolsko djelo, napose pak životinjsko meso i svi životinjski proizvodi plod su spolnog odnošaja, koji je u sebi đavolski i najgori čin, kojim se kraljevstvo đavolsko podržava i širi ([55]). Zato pravi ljubitelji Boga i božjega kraljevstva, kakvim su bogomili sebe smatrali, valja da oduravaju i

([53]) « ... žitie a žih' u časte bosan(s)ke g(o)spode, primih' darove o(d) velike g(o)spode i vlasteo i o(d) gr'čke g(o)spode a vse vidomo », natpis na stećku gosta Milutina, Škarić 79; Miletić 124.

([54]) Gl. *Regula O.F.M.* 4; gore s. 213, b. 98; bulu pape Urbana V od 28. I. 1369: « Odor vestrae famae laudabilis », BF VI 427 (1053).

([55]) « Item, nunquam comedunt carnes nec etiam tangunt eas, nec caseum nec ova, nec aliquid quod nascatur ex carne per viam generationis seu coitus » (Guido I 18); « dicunt se a carnibus abstinere ... quia dicunt eas nasci de adulterio, dicentes coitum bestiarum esse adulterium » (Mon. Crem. 140).

izbjegavaju te đavolske plodine. Strogi pak bogomilsko-katarski dvopočelnici vjerovali su usto još u selidbu duša iz tijela u tijelo, tako da su duše mogle činiti pokoru i u životinjama, osobito domaćima. Zbog toga su osuđivali svako ubijanje životinja, da se duše na svom putu nužnoga čišćenja ne bi smetale u približavanju nebu ([56]).

Iz tih razloga hraniti se mesom i mliječnim proizvodima bogomilsko-katarskim krstjanima nije bilo nigda dopušteno, pa ni u najvećoj potrebi, kao što je dugo i naporno putovanje, teški rad ili ma koja bolest. Da se ne bi opoganili mrsnim jelom, oni su na putovanjima, ukoliko nijesu bili u kući povjerljivih svojih vjernika, sami sebi pripravljali posno jelo ([57]). Dotle su na to pazili, da su u svojim torbama nosili i čistu zdjelu za jelo; inače su tražili, da se zdjela, iz koje će oni jesti, opere u 9 voda, da bude potpuno čista od svakoga možebitnoga masnog ostatka ([58]).

Prema *Slovu* Kozme Svećenika, Bogomil je zabranjivao svojim sljedbenicima i vino piti ([59]). Ali, jer ta zabrana nije proizlazila iz samoga vjerskoga bogomilskog sustava, na zapadu su s vremenom smatrali do-

([56]) « Nullo modo occiderent aliquod animal nec aliquod volatile, quia dicunt et credunt quod in animalibus brutis et etiam in avibus sint spiritus illi qui recedunt de corporibus hominum, quando non sunt recepti ad sectam et ordinem suum per impositionem manuum ipsorum secundum ritum eorum, et quod transeunt de uno corpore in aliud corpus », Guido I 18.

([57]) « Interrogatus quis preparabat eis ad comedendum dixit quod ipsimet et nolebant quod aliquis alius poneret ibi manus », *Acta inq. carcass. an. 1308,* kod Guiraud I 90.

([58]) « ... magister, quem vocant inter eos perfectum, numquam debet peccare, nec aliquid immundum tangere; in signum hujus tales semper portant chirothecas ... et habent vasa eisdem apparata, in quibus comedunt et bibunt, lota novem vicibus », Döllinger II 272; Amati II/1, 57.

([59]) Kozma 26 28 58 63; Puech-Vaillant 77 79 106 112. Uzdržavanje od vina Bogomil je poprimio od starih maniheja, koji su uživanje vina strogo zabranjivali (gl. *Kephalaia,* s. 192, r. 11-13).

puštenim piti vino u manjoj količini ([60]). I bosanski su krstjani pili vino ([61]).

Od svih životinja krstjani su smjeli jesti samo ribu, na osnovu staroga prirodoslovnoga poimanja, da se ribe ne množe u utrobi materinoj utjecajem drugoga spola ([62]).

Krstjani su se, dakle, mogli hraniti samo žitnim proizvodima, povrćem, voćem i ribom. Neki su od njih izbjegavali i med i zasladivanje jela medom, i to na osnovu ludog poimanja o postanku rose i meda u poljskom cvijeću ([63]). Jedini dopušteni začin bilo im je ulje i riblja mast, a kod nekih i med.

I u nemrsnim jelima krstjani su bili umjereni pokornici. U 24 sata smjeli su jesti samo dva puta, i to u 9 sati u jutro i u 3 sata po podne ([64]). Nikada nijesu smjeli ni jesti ni piti, ako prije ne bi izmolili Očenaš ([65]).

U posebne bogomilske posne dane krstjanin nije smio ništa jesti i piti, osim kruha i vode, i to samo jedamput na dan: u 3 sata po podne ([66]). Njihovi posni dani bili su slijedeći: svake sedmice 3 dana i to ponedjeljak, srijeda i petak; zatim svake godine cijela prva i zadnja sedmica i tri četrdesetnice ili korizme. Bernard

([60]) Gl. Georgius 1713 i 1746; Mon. Crem. 138; Belhomme 138 i 141; Douais II 39 i 192; Muratori V 125; Limborch 3; Döllinger II 246; Manselli, *Per la storia ... catara* 136.

([61]) « Romanus: quare vinum bibitis? ... », *Starine* I 124.

([62]) « ... pisces poterant occidere, quia in piscibus non incorporantur dicti spiritus, quia non concipiuntur, vel generantur in ventre matris, sed negerantur ex aqua, et ... ipsi propter hoc poterant comedere carnes piscium », Döllinger II 152. Gl. Eckb. Schön. 40; Alanus Ins. 377; Georgius 1746; Mon. Crem. 142; Belhomme 136; Douais II 254; Limborch 30.

([63]) Gl. Ans. Alex. 312.

([64]) « ... circa horam tertiam diei, et circa nonam », Mon. Crem. 456.

([65]) « ... et non debeatis comedere neque bibere sine ista oratione », RitLat 156.

([66]) Gl. slijedeću bilješku te: Döllinger II 4 22 179 itd.; Zigabenus, *Panoplia* 1319 i 1326; Isti, *De haeresi* 101; Puech-Vaillant 243-245.

Gui († 1330) piše, da katari « poste tri četrdesetnice u godini, naime od svetkovine sv. Bricija (13. studenoga) do Božića, od nedjelje Pedesetnice do Uskrsa i od Duhova do svetkovine apostola Petra i Pavla. Prvu i zadnju sedmicu svake korizme zovu strogom sedmicom, jer ih poste o kruhu i vodi. I kroz cijelu ostalu godinu poste tri dana svake sedmice o kruhu i vodi » (67).

Da su i bosanski krstjani na osnovu svoga vjerovanja osuđivali jelo mesa i životinjskih jestvenih proizvoda, i da su se sami od toga sustezali, govore nam suvremeni katolički pisci, koji su s njima živjeli u Bosni i njihovu nauku pobijali. Tako u Popisu zabluda bosanskih krstjana, u točki 30. stoji: « Također osuđuju jelo mesa i svega, što potječe od tijela, govoreći, da onaj, koji jede meso i mliječne proizvode, ne može se spasiti » (68). *U Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena u 5. poglavlju kaže se: « Osuđen je svaki onaj, koji jede meso ili što proizlazi iz tijela, ili jaja ili krvno* (69). *God. 1461 kardinal Torquemada zabilježio je kao 43. zabludu bosanskih krstjana: « Osuđujući jelo*

(67) « *Item, jejunant tres quadragesimas in anno, videlicet a festo sancti Bricii usque ad natale et a dominica in quinquagesima usque ad pascha et a festo pentecostes usque ad festum apostolorum Petri et Pauli. Et septimanam primam et ultimam cujuslibet quadragesime vocant septimanam strictam, quia in illa jejunant in pane et aqua et in aliis autem septimanis tribus diebus jejunant in pane et aqua. Et per totum annum residuum tribus diebus jejunant in pane et aqua in qualibet septimana, nisi sint itinerantes aut infirmi* », Guido 18; Gl.: DÖLLINGER I 235 sl.; II 3 22 26 246; « *Communis abstinencia est in eis quia quilibet catharus cuiuslibet secte jejunat tres dies in ebdomada, scilicet die lune, et mercurii et veneris ...* », ANS. ALEX. 315; ZIGABENUS, *Panoplia* 1319 1325; DÖLLINGER II 3 22 26 246; PUECH-VAILLANT 269-272; BORST 183-185.

(68) « *Item condempnant esum carnium et omnium qui ex carne traducem habent dicentes quod qui carnes comedit vel lacticinia non potest saluari* », *Starine* I 139; *Rad* 270, 169; gl. dolje s. 538-40.

(69) « *Hereticus: nos dicimus esse dampnatum quisquam comedit carnes, vel natum ex sanguine, vel ova et sanguinacia* », *Starine* I 123.

mesa govore, da koji jedu meso ili sir ili mliječno, ne mogu se spasiti bez njihova ponovnoga krštenja » (70).

Bosanski krstjani toliko su držali do svoga posta, da su ga po vrijednosti stavljali odmah do svoje vjere i, tako reći, istovjetovali sa samom bogomilskom vjerom. Gost Radin u svojoj Oporuci zaklinje svoga sestrića gosta Radina Seoničanina « svrhu njegove vjere, koju vjeruje i posta, koji posti » (71). *Bosanski bogomili toliko su držali do svoga posta, da su po postu i nemrsu nazivali i razlikovali svoje pristaše od pripadnika drugih vjera. Sebe i svoje pristaše zvali su « ne mrsni ljudi », a katolike i pripadnike svih drugih vjera « mrsni ljudi »* (72). *Takva razdioba i nazivi po nemrsu i postu ne spominje se nigdje drugdje među bogomilo-katarima ni na istoku, ni na zapadu.*

6) - *Zajedničke i privatne molitve bogomila*

Glavna i, može se reći, jedina molitva, koju su molili bogomilsko-katarski krstjani, bila je Očenaš. U djelu Upit Ivana Apostola prvotni su bogomili naučavali, da je Isus poučio Ivana, da je Očenaš nebeska molitva, kojim je « sva anđeoska vojska Očeva, anđeli Očevi, moleći slavila moga Oca, govoreći ovu molitvu: Oče naš koji si na nebesima! Tako je ovaj pjev uzlazio do prijestolja Očeva. Ali anđeli, otkada su pali, nijesu više mogli hvaliti Boga ovom molitvom » (73). *Tu su dužnost*

(70) « *Dampnantes esum carnium dicunt, quod quicunque comedunt carnes vel caseum uel lacticinia non possunt saluari sine (re)baptizatione eorum* », TORQUEMADA 85; *Rad* 270, 180).

(71) StPov I/2, 154.

(72) Gl. gore s. 100.

(73) « *Antequam cecidisset diabolus cum tota militia angelica patris, angeli patris orantes glorificabant patrem meum hanc orationem dicentes: pater noster qui es in celis, ita hic cantus ascendebat ante tronum patris, sed angeli ex quo ceciderunt, iam non potuerunt glorificare deum in hac oratione* », *Interroz Johan. Apost.* 305.

sada na se preuzeli krstjani, ti « anđeli na zemlji ». Zato oni sami, koji žive u istini i pravednosti, mogu moliti Očenaš, i nitko drugi, pa ni njihovi vjernici prije nego prime duhovno krštenje (74).

Svi bogomili na istoku i zapadu, pa je tako moralo biti u Bosni, u Očenašu su prosili « hljeb naš inosušni » (panis supersubstantialis) (75), a završavali su molitvu Gospodnju sa slavospjevom: « Jer je tvoje carstvo i sila i slava uvijek. Amen » (76). Ovaj slavospjev uzet je iz bizantske liturgije (77), što je također jedan od dokaza, da je bogomilstvo i bogomilsko obredoslovlje nastalo na Balkanu, odnosno na području bizantske liturgije.

Kozma Svećenik u svom *Slovu* zabilježio je tvrdnju bogomila: « Mi se molimo više nego vi; mi vršimo bdijenja i molitve ». Sam pak Kozma kaže za njih, da se oni « iscrpljuju u svojim molitvama ». Kozma nam je također sačuvao podatak, da se bogomili mole četiri puta dnevno i četiri puta noću zatvorenih vrata, te da mole pet molitava s otvorenim vratima (78). Vaillant dobro je rastumačio, da se pod tih « 5 molitava » ima razumjeti pet molitvenih časova, koje su u to doba molili kršćanski monasi (79). Iz Kozmina navoda slijedi, da su bogomili molili zajedničke molitve svaki dan 13 puta. Eutimije Zigaben piše: « Molitvom zovu jedino onu, koju je Gospodin dao u Evanđeljima, tj. Očenaš. I nju samu mole sedam puta po danu i pet puta po noći; neki deset puta s poklicajima, neki petnaest, a

(74) « Petrus Maurini respondit, quod nullus debet dicere Pater Noster, nisi domini, qui sunt in via veritatis ... », Döllinger II 159; 199.
(75) Gl. RitLat 152; RitProv 470a; *Arch. inq. tolos.* 1273 i 1277, Doat XXV fol. 19 i 248 kod Schmidt II 117, 1; Döllinger II 38; Boffino 329; Cipolla 324; Puech-Vaillant 226-229.
(76) Gl. RitProv 470a; gl. gore s. 106-110.
(77) Gl. Leclercq 2244-2255.
(78) Kozma 4 25 32.
(79) Puech-Vaillant 83, 4; 245, 7.

neki više ili manje. Sve druge molitve preziru nazivajući ih blebetanjem » (80). Prema Vatikanskom rukopisu Eutimija de Peribleptos bogomili mole sedam puta po danu, a sedam puta po noći (81).

Na zapadu se u sačuvanim izvorima spominju bogomilsko-katarske molitve prvi put oko g. 1208. Girard, predstavnik bogomilske skupine u Monteforte u Piemontu, izjavio je milanskom nadbiskupu Heribertu: « ... mi molitve bez prestanka izlijevamo. Neprestano, danju i noću, naši viši izmjenično mole tako, da nijedan sat ne prođe bez molitve » (82). Pisac *Anala de Margan* zabilježio je o bogomilima u Périgueux u Francuskoj pod g. 1163, da « su sedam puta u danu poklicali koljenima, i toliko u noći » (83). Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279), opisujući katarske molitve prigodom objeda, veli, da tom prilikom svi zajedno mole 14 puta Očenaš, a starješina tri Očenaša, i onda nadodaje: « I na taj način mole 15 puta u danu i noći » (84). U ovaj broj Anzelmo jamačno uključuje i molitve kod objeda u posni dan, pa su tako i po njemu katari posebno molili 14 puta dnevno, 7 puta u danu, a 7 u noći.

Iz ovih izvora, istočnih i zapadnih, koji govore o broju molitava, saznajemo, da su se bogomilo-katarski krstjani zajednički molili po danu sedam puta. Taj broj ustvari navodi i svećenik Kozma, koji veli, da su prvotni bogomili molili 4 puta po danu kod zatvorenih vrata, a kod otvorenih vrata 5 molitvenih časova, od kojih su morala biti 3 časa po danu. Taj broj uzeo je Bogomil od starih maniheja, kod kojih su vjernici mo-

(80) Zigabenus, *Panoplia* 1313.
(81) Peribleptos, *Eversio*, PG 131, 55B/C.
(82) « ... orationes indesinenter fundimus; semper die ac nocte nostri maiores vicissim orant, quatenus hora oratione vacua non praetereat », Landulfus 65.
(83) « ... septies in die genua flectabant, et toties in nocte », *Annales de Margan* 15.
(84) « Et isto modo orant XV vicibus inter diem et noctem », Ans. Alex. 316.

lili dnevno 4 puta, a izabrani članovi 7 puta ([85]). Bogomil je htio, da njegovi « savršeni » članovi budu pobožniji nego stari manihejci, pa je uveo prema tadašnjem običaju redovnika kršćanske crkve i noćnu molitvu. Po *Slovu* Kozme Svećenika bogomili su molili šest puta po noći ([86]). Zigaben pak navodi, da je u tome bilo razlika u bogomilskim kućama: redovito se molilo po noći pet puta, ali su neki molili i više puta, a neki samo po tri puta ([87]). U revnoj montefortskoj skupini u sjevernoj Italiji oko g. 1028 krstjani su naizmjenice molili svaki čas ([88]). Najkasnije koncem prve polovice 12-st. ustalio se običaj, da su bogomili stalno molili po danu i po noći po 7 puta. Da se taj broj utvrdio i ustalio, utjecalo je *Otkrivenje sv. Ivana Apostola*. U *Otkrivenju* broj sedam ima posebno značenje i Apostol ga često upotrebljava. Po *Otkrivenju* ima « sedam srkava u Aziji », što su bogomilo-katari protezali na svoje biskupije. Ima, nadalje, sedam zvijezda, sedam zlatnih svijećnjaka, sedam truba, sedam gromova, sedam rogova, sedam rana. Napose *Otkrivenje* govori o sedam duhova, koji pred licem Božjim mole danju i noću. Ima i 7 zdjelica, koje sadrže molitve svetih ([89]). A krstjani su « duhovi na zemlji », pa valja, da i oni sedam puta dnevno i sedam puta noću prinose svoje molitve Bogu.

Svaki put kod pojedinog molitvenoga časa, bogomili su molili po dva niza od sedam Očenaša. Toliki broj Očenasa uveden je najprije kod podjeljivanja utješenja, toga najvećega bogomilsko-katarskoga obrednoga čina, naravno, pod utjecajem « svetoga » broja sedam u knjizi *Otkrivenja*. Koncem 12-st. Ermengaudus je zapisao, da katari kod podjeljivanja utješenja « molitvu

([85]) Gl. *Fragmentum* 38. Gl. CHAVANNES 300; POLOTSKY 264.
([86]) Gl. gore b. 78.
([87]) Gore b. 80.
([88]) Gore b. 82.
([89]) Otkr. 1, 4 i 11, 16 i 20; 8, 2 i 6; 10, 4; 12, 3; 15, 1. 6. 7. 8; 16, 1; 17, 1; 21, 9.

Gospodnju sedam puta mole » ([90]). I Moneta Cremonensis († 1260) piše, da katari kod podjeljivanja utješenja mole sedam Očenaša ([91]). Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) kaže, da katari kod utješenja mole « dvostruku » (duplam) tj. dva niza od 7 Očenaša ([92]). I po katarskom *Latinskom obredniku* kod podjeljivanja utješenja, Očenaš se moli sedam puta prije bitnoga čina podjeljivanja, a sedam puta poslije ([93]). *Provansalski ritual* spominje samo 7 Očenaša, koji se mole poslije podjeljivanja utješenja ([94]), ali se i u Francuskoj moralo moliti 7 Očenaša prije bitnoga utješenja, jer obrednik naređuje, da se kod podjeljivanja utješenja u teškoj bolesti prije samoga obreda moli « dvostruka » (dobla), tj. dva niza po 7 Očenaša ([95]). Ovaj obrednik izričito kaže, da su katari molili « dvostruku », tj. dva niza po 7 Očenaša kod svojih molitava danju i noću ([96]).

« Božansku službu » (Officium divinum) bogomilo-katari obavljali su, dakle, sedam puta po danu i sedam puta po noći, moleći svaki put po dva niza od sedam Očenaša sa zazivima i poklonima. Svega su prema tome u jednom danu molili 196 Očenaša. Ovomu valja dodati zajedničke molitve prije i poslije jela. Po Anzelmu Aleksandrijskomu, koji je potanko opisao molitve kod katarskoga ručka, katari su prije objeda molili 19 Očenaša, i to: 18 Očenaša kao objedne molitve i 1 Očenaš kod posvete blagoslovljenoga kruha. Anzelmo ne navodi broj Očenaša, koji su katari molili poslije, ručka, ali su se oni i tada sigurno molili ([97]), kako je vjerovati, 14

([90]) « Orationem Dominicam septies dicunt », ERMENGAUDUS 1262.
([91]) « ... et septies dicta Oratione Dominica », MON. CREM. 278.
([92]) « Et statim faciunt duplam », ANS. ALEX. 314.
([93]) RitLat 156, redak 27; 164 sl.
([94]) RitProv 479b.
([95]) N. dj. 481b.
([96]) « Mesagaria de tenir dobla ni de dire la oracio, non deu esser portada per home seglal », RitProv 479b.
([97]) ANS. ALEX. 315 sl.

Očenaša. Prema tome bogomilo-katari su molili u neposne dane za dva objeda: 38 Očenaša prije jela i 28 Očenaša poslije jela, a u posne dane, kada su blagovali samo jedamput na dan, molili su 19 Očenaša prije jela i 14 Očenaša poslije jela. Ako ovo zbrojimo s brojem Očenaša « Božanske službe », tada su bogomilo-katari zajednički molili u posne dane 229 Očenaša, a u neposne dane 262 Očenaša.

Bogomilski propovjednici, kada su išli po svijetu; đakoni-apostoli, dok su vršili svoju službu; viši redenici, kada bi posjećivali bogomilske kuće i skupine vjernika, obavljali su privatno propisane molitve, sami za se. *Provansalski obrednik* navodi usto ove katarske običaje i obveze: « Kada krstjani putuju u opasno mjesto, neka mole Boga sa 'zahvalom' (gratia). I kada netko mora jašiti, neka govori 'dvostruku' (tj. 2 niza po 7 Očenaša). Očenaš se ima moliti, kada se ulazi na brod ili u koje mjesto, ili prelazi preko daske i pogibeljna mosta. I kada stretne čovjeka, s kojim je morao govoriti, dok se molio, ako je rekao osam Očenaša, to mu vrijedi za 'jednostavnu' (sembla, tj. prosti niz od 7 Očenaša), ako je pak rekao 16 Očenaša, to se može uzeti za 'dvostruku' (tj. za 2 niza po 7 Očenaša) ([98]). I kada krstjanin želi piti vode po danu, neka se pomoli dva puta (2 Očenaša), ili više puta poslije jela. Ako piju poslije noćne 'dvostruke' (dobla), neka učine drugu 'dvostruku'. Ako bi tu bio prisutan drugi krstjanin, neka stoji na nogama, dok se moli molitva za pilo. Ako pak krstjanin moli s krstjankama,

([98]) RitProv 479b ne kaže, da osam Očenaša čini « jednostavna » (sembla), niti šesnaest Očenaša « dvostruku » (dobla), nego tko je izmolio osam Očenaša i prekinuo molitvu, taj broj Očenaša može mu vrijediti kao jednostruki niz (sembla) molitava, a tko je izmolio 16 Očenaša, vrijedi mu za dvostruki niz (dobla). Katari su postupali po pravilima pune sigurnosti (tutiorismus), i nijesu dozvoljavali, da se prekinuti niz kasnije nadopuni, nego su samo računali kao niži niz ono što se izmolilo od nepotpuna višega niza.

neka taj uvijek predvodi molitvu. Ako je s krstjanima vjernik, kojemu je predan Očenaš, neka ide na drugo mjesto i neka moli za se » ([99]).

Bogomilo-katari nijesu imali crkava ni kućnih kapelica za svoje molitve ([1]). Oni su doslovno shvaćali riječi Isusove, koji je rekao: « Kada se molite, ne budite kao licemjeri, koji se rado mole stojeći po zbornicama i na raskršću ulica, da ih ljudi vide. Zaista vam kažem: Primili su plaću svoju. A ti kada se moliš, uđi u sobu svoju i zatvorivši vrata pomoli se Ocu svome u tajnosti, i Otac tvoj, koji gleda u tajnosti, platit će ti » ([2]). Kozma Svećenik ([3]) i oba Eutimija, de Peribleptos ([4]) i Zigaben ([5]), zabilježili su, da bogomili svoje dnevne molitve obavljaju u običnim kućnim prostorijama, koje služe i za druge dnevne potrebe. Po svoj prilici za molitve su upotrebljavali kućnu blagovaonicu, koja je u stara vremena, kao i danas, u redovničkim kućama bila najprostranija i najzgodnija prostorija za sastanke braće.

Kako se vidi iz obreda utješenja ([6]) i molitava prije jela prema opisu Anzelma Aleksandrijskoga ([7]), molitvi Očenaša katari su dodavali kratke zazive: « Blagoslo-

([99]) RitProv 479b. Rački (*Bogomili* 551) nije ispravno preveo ovaj navod. – Iz ovoga navoda vidi se, da « jednostavna » (sembla) i « dvostruka » (dobla) predstavljaju katarsku manju i veću jedinicu ili krunicu Očenaša; mala krunica sastojala se je od 7 Očenaša, a velika od 14 Očenaša. Prema tome Dondaine (*Liber* 45) nema pravo, kada « dvostruku » (dobla) istovjetuje sa « servitium », koje je istovjetno sa provansalkim « apparellamentum », dotično katarskim mjesečnim očitovanjem grijeha.

([1]) Kozma 26, r. 4; Puech-Vaillant 76, r. 9; Peribleptos, *Epist.* 7, 23; *Eversio* 9 (PG 131, 45A); *Sinodik carja Borila* 42 i 46; Ermengaudus 1247 sl.; Petr. Sarn. I 37 i 202; Alanus Ins. 371; Georgius 1749; Mon. Crem. 454 sl.; Döllinger II 65 sl. 136 176 281 370.

([2]) Mt. 6, 5 sl.

([3]) Kozma 32 i 34; Puech-Vaillant 83 i 85.

([4]) Gl. gore s. 413, b. 81.

([5]) Gore s. 413, b. 80.

([6]) RitProv 479; RitLat 164 sl.

([7]) Ans. Alex. 315 sl.

vite » i « Poklonimo se », koje se nalaze u općoj obrednoj molitvi u bosanskom obredniku krstjanina Radosava i u *Provansalskom obredniku* ([8]).

Ovo nam sve govori, da su krstjani molili danju i noću, u kući i na putu, kod jela i pila. Njihove molitve bile su kratke i jednolične, ali česte i gotovo neprekinute. To je i inovjernicima upadalo u oči, pa je zato jedna pravovjerna krščanska rekla o katarima: « Kada si vidio čovjeka turobna, do nosa pokrivena, gdje ide pognute glave i u sebi neke molitve šapuće, budi siguran, da je taj čovjek pataren » ([9]).

Moleći Očenaše i zazive krstjani su se često poklicali, sagibali glavu i prostirali se po zemlji. Gost Radin u svojoj *Oporuci* određuje, da se krstjani i krstjanice, kojima je namijenio milostinju iz svoje ostavštine, mole za njegovu dušu ovako: « ... za moju dušu svaki veliki dan' i svetu nedjelju i svetu petku na zemlju kolena poklečući », pri tome da « govore molitvu božju ». Monah Heribert zabilježio je oko g. 1147 o francuskim katarima, da « dnevno stotinu puta koljenom pokliču » ([10]). Ovo nam govori, da su se katari kod molitve svakoga Očenaša poklicali. Heribert to navodi okruglo, a misli na sedam dnevnih katarskih molitava, za kojih su molili po dva niza od sedam Očenaša ($7 \times 2 \times 7 = 98$). Provansalski katarski obrednik više puta spominje « oproštenje » ([11]), kako se u srednjem vijeku zvalo pokorno djelo, kada bi redovnik pokleknuvši na oba koljena molio oprost od Boga i svoga starješine ([12]). U istočnim izvorima « poklicanja » spominje Zigaben ([13]), prostiranje po zemlji Kozma Svećenik ([14]), a istočno metanisanje Eutimije de Peribleptos. Ovaj zadnji pisac navodi još, da su bogomili « u zanesenju » kod svojih molitava sagibali i dizali glave kao opsjednuti ([15]).

([8]) Gl. gore s. 108.

([9]) Rački, *Bogomili* 551; Schmidt II 155 sl.; « Tristes sunt omni tempore », Joachim 131v.

([11]) RitProv 472b 475b 479b 481b. – « ... et haereticus ... facit multas prostrationes et venias usque ad terram dicendo orationem 'Pater noster', pluribus vicibus inclinando et levando », Döllinger II 5. « Veniae » su činili samo savršeni krstjani. Kod vjernika, po vanjskom izgledu, tomu je bila slična « adoratio » ili « melioramentum ».

([12]) « Veniae, inclinationes vel genuflexiones religiosorum ... quod ut plurimum in poenitentiam injungi solerent », Du Cange VI 764.

([13]) Zigabenus, *Panoplia* 1316A; Isti, *De haeresi* 100.

([14]) Kozma 33; Puech-Vaillant 83.

([15]) Peribleptos, *Epist.* 77; Isti, *Eversio* 44C.

7) - *Bogomilsko-katarska « misa »*

Na spomen Kristove zadnje večere u svim bogomilsko-katarskim sljedbama, na početku svakoga ručka i večere, blagoslivao se i blagovao blagoslovljeni hljeb. Kruh je blagoslivao najstariji prisutni član sljedbe po redenju, starješinstvu ili starosti ([16]). Ako je tu bio prisutan biskup, veliki sin, mali sin ili koji đakon-apostol, tada je taj blagoslov hljeba obavljao i dijelio ga prisutnima. Ako nije bilo prisutnih redenika, onda je to činio starješina kuće (starac, ancianus), a u njegovoj odsutnosti obični krstjani po starosti, kako su primili utješenje. U odsutnosti redenika, starješina i muških krstjana, blagoslov je mogla obaviti i krstjanica ([17]), i to opet po časti i starosti u sljedbi.

Sam obred blagoslova kruha obavljao se ovako: kuhar krstjanske kuće ili gost primalac u kućama vjernika priredio bi kruh za blagoslov, redovito tanke neukvašene pogače i uz glavni sto za jelo postavio bi manji drveni stolić, na koji bi onaj, koji vrši blagoslov,

([16]) « Item dicunt, quod semper in commessatione prius quam cibum sumunt Patareni, ille qui Major est inter Patarenos, sive ordinatus sive christianus, in memoriam Christi accipit panem in manibus suis et benedicit non signando, sed dicendo orationem dominicam et frangit et distribuit singulis », Döllinger II 323.

([17]) Rayn. Sacch. 65; *Rad* 270, 196 i 198; i gore b. 16.

prostro bijelu krpu i na nj postavio jedan ili više komada kruha, već prema broju prisutnih, koji će blagovati « blagoslovljeni hljeb » ([18]). Na to bi svi prisutni ustali na noge, a onaj, koji je imao blagosloviti kruh, stavio bi bijeli ručnik oko vrata, da bi jedan kraj visio niz desnu, a drugi niz lijevu stranu prsiju. Idući na put i starješine i obični krstjani nosili bi te ručnike sa sobom u svojim torbama ([19]). Drugoga obrednog odijela niti su imali niti upotrebljavali ([20]). Nato bi blagoslivljač pod lijevi dio ručnika podmetnuo svoju lijevu ruku i desnom rukom stavio bi na nju kruh, koji se imao blagosloviti, i prevratio bi krajni dio lijeve polovice ručnika na kruh tako, da bi ga potpuno umotao u bijeli ručnik. Tada bi primakao lijevu ruku prsima i započeo molitve blagoslova ([21]). Te nam je molitve sačuvao piemontski dominikanac Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) u svom djelu *Tractatus de haereticis*. An-

([18]) « Item, in principio mense, quando sunt inter credentes vel inter se, benedicunt unum panem vel unam petiam panis ... Et talem panem vocant panem sancte orationis et panem fractionis, et credentes eorum vocant panem benedictum seu panem signatum, et de illo pro communione comedunt in principio mense et dant et distribuunt suis », Guido I 18 i 20; « ... panis bonorum hominum », Döllinger II 37. Gl. Eckb. Schön. 89; Douais I 151; Limborch 29 sl. i 161; Du Cange II 52 sl.

([19]) « ... sua manutergia, quae ipsi portabant in cassidulis suis », Döllinger II 30.

([20]) Mon. Crem. 457.

([21]) « ... et cum fuerunt praedictae personae congregatae, et mensa fuit posita et panis desuper, dictus haereticus accepit unum tersorium et partem ejus posuit super humerum suum sinistrum. Deinde cum manu dextra nuda accepit unam placentam de mensa et involvit eam in dicto tersorio et tenuit dictam placentam totaliter involutam juxta pectus suum, ita quod cum manu non tangebat dictam placentam », Döllinger II 147; « In principio mensae accepit Petrus Auterii usque ad dimidium placentae et stans pedes tenendo dictum panem cum manutergiis, quae posuerat in collo suo, incepit dicere desuper 'Pater noster' et postea locutus fuit suaviter inter dentes per unam pausam, postea fregit dictum panem cum cutello suo et posuit in mensa coram quolibet nostrum », Döllinger II 29 sl.

zelmo ovako opisuje blagoslov hljeba u jednoj kući katarskih krstjana: « Kada su svi sjeli za sto, na kojemu su već bili postavljeni barem kruh i vino, ili voda u posno vrijeme, tada svi ustanu. Starješina uzme jedan kruh i zareže u nj, da ga ne prereže, i reče: 'Blagoslovite i opraštajte nam'. I svi odgovore: 'Otac i Sin i Duh Sveti neka otpusti i oprosti sve grijehe naše'. Na to svi izmole Očenaš. Kada taj dovrše, starješina reče: 'Poklonimo se Ocu i Sinu i Duhu Svetomu'. Svi odgovore: 'Dostojno i pravedno je'. I starješina rekne: 'Milost gospodina našega Isusa Krista neka bude uvijek sa svima nama'. I oni svi odgovore: 'Amen'. Na to starješina rekne: 'Blagoslovite, opraštajte nam', a svi prisutni odgovore: 'Otac i Sin i Duh Sveti neka otpusti i oprosti sve grijehe naše'. Na to starješina dadne svima po komadić od tako blagoslovljenoga kruha » ([22]).

Onaj, koji je blagoslovio hljeb, taj ga na tanke kriške razreže s čistim nožem od svake masti, kakav su krstjani uvijek sa sobom nosili u svojim torbama ([23]). Kruh bi se rezao po svoj širini. Prvi odrezak blagoslivljač bi stavio preda se, a onda bi dao po odrezak svakome prisutnomu, i krstjanima i vjernicima, po starosti stupanja u katarsku sljedbu ([24]). Vjernici bi od blagoslivljača dobili čiste krpice, na koje bi klečeći primili blagoslovljeni kruh ([25]). Kada bi vjernik primio blagoslovljenu krišku hljeba, rekao bi: « Blagoslovite,

([22]) Ans. Alex. 316.

([23]) Gl. gore b. 21, i dolje b. 24.

([24]) « ... extrahebat cultellum suum et scindebat in longum de una parte dictae placentae usque ad aliam dictae placentae in tot frusta vel calhatas, quot personae erant praesentes. Et cum sic dictam placentam dividisset, sedit, et post eum alii sederunt ordine suo, ita quod ille, qui fuerat prius credens, sedebat primus ... et sic per ordinem, et tunc dictus haereticus primum frustum dictae placentae dedit illi, qui primo credit ... et sic deinceps usque ad ipsum loquentem, qui erat ultimus credentium », Döllinger II 148.

([25]) Gl. Döllinger II 225 238 269.

gospodine! » a djelitelj bi mu odgovorio: « Bog vas blagoslovio i doveo dobrom svršetku! » ([26]). Tada bi svi s velikom pobožnošću pojeli primljeni komadić blagoslovljenoga kruha.

Blagoslivljači slali bi blagoslovljeni hljeb i odsutnim vjernicima, koji bi ga kod kuće blagovali prije svoga objeda. S vremenom je nastao običaj, da su vjernici uvijek u svojim kućama držali blagoslovljenoga kruha i od njega blagovali barem koju mrvicu prije svakoga objeda ([27]).

Kako je zabilježio Rajnerij Sacchoni, talijanski albanićani, koji su bili strogi dvopočelnici, obred blagoslova hljeba držali su pukom ispraznošću, niti su vjerovali, da obred blagoslova hljeba molitvom dobiva bilo kakav stvarni blagoslov ili duhovnu vrijednost. Kruh je, prema njima, đavolska tvorevina, pa ne može primiti nikakav blagoslov ([28]). Umjereni katarski dvopočelnici, sljedbenici katarske crkve de Concorezzo kod Milana i crkve de Bagnolo, koja je slijedila smjer bosanske bogomilske crkve, smatrali su, da se molitvom hljeb uistinu blagosliva i svojim su vjernicima propovijedali, da ima veću vrijednost nego Euharistia u katoličkim crkvama ([29]).

U sačuvanim bogomilskim izvorima u Bosni nema nigdje govora, da bi bosanski krstjani hljeb blagoslivljali i « hljeb molitve » blagovali, ali ne može biti sum-

([26]) « ... quilibet [credens], quando recipiebat dictam scissionem, dicebat dicto haeretico: Benedicite, Senhor! et dictus haereticus respondebat: Deus vos benedicat et ducat ad bonum finem! », DÖLLINGER II 225.

([27]) « ... et quod credentes semper debebant portare de dicto pane et comedere de eo, in principio cujuslibet comestionis semper dicendo benedicite », DÖLLINGER II 238.

([28]) « Albanenses dicunt quod panis ille corporalis non benedicitur nec potest accipere aliquam benedictionem, cum ipse panis sit creatura diaboli secundum eos, et in hoc differunt a ceteris omnibus, qui dicunt quod ille panis vere benedicitur », RAYN. SACCH. 65; *Rad* 270, 198.

([29]) Gl. DÖLLINGER II 148 158 225 238 269.

nje, da su i oni, kao i svi drugi bogomilo-katari, hljeb blagoslivali i blagovali. To nam napose govori blagovanje blagoslovljenoga hljeba u bagnolskoj i vicentinskoj crkvi u Italiji, koje su slijedile smjer bosanske bogomilske crkve. I pisac *Rasprave između rimskoga katolika i bosanskoga patarena,* koji je dobro poznavao nauku bosanskih krstjana i svoje djelo pisao u Bosni, stavlja u usta bosanskoga patarena ove riječi: « I mi lomimo hljeb drugima » ([30]). Ovim su riječima katari izražavali blagoslivanje i blagovanje « hljeba molitve ».

Gledajući na vanjski obred, bogomilsko-katarski blagoslov i blagovanje « hljeba molitve » mnogo su slični prvotnom obredu kršćanske mise iz 2- i 3-st., kako je taj obred opisao sv. Justin mučenik († o. 165) ([31]). To nam govori, da obred blagoslova hljeba nije izvorno bogomilski, nego da ga je Bogomil preuzeo od pavlićana ili izravno od starih maniheja, koji su nastali u trećem stoljeću po Kristu. U stvari je pak bitna razlika između staroga kršćanskoga obreda sv. mise i obreda starih i sredovječnih maniheja, jer su ovi iz kršćanske mise ispuštali najbitniji dio, naime same Kristove riječi, i nijesu vjerovali u pretvaranje kruha i vina u Tijelo i Krv Kristovu. Po bogomilsko-katarskom shvaćanju njihov blagoslov « hljeba molitve » više je sličan sredovječnoj kršćanskoj eulogiji, obredu blagoslivanja križevima « ispisanoga kruha » (panis signatus) ([32]). Naravno, katari nijesu na kruhu otiskivali križeva niti su rukom pravili znak križa kod svoga blagoslova «hljeba molitve».

8) - *Bogomilo-katari nijesu vjerovali u pretvorbu niti u nazočnost Kristovu u Euharistiji*

Da bogomili nijesu vjerovali u pretvorbu (transub-

([30]) « Nos etiam frangimus panem aliis », *Starine* I 125; *Rad* 270, 171.

([31]) JUSTINUS, *Apologia* I 65.

([32]) Gl. gore b. 18; DÖLLINGER II 148; DU CANGE III 119 sl.; LEROQUAIS I 175; III 314; BORST 201, 31.

stantiatio) kruha i vina u tijelo i krv Kristovu, zabilježio je carigradski patrijarh Teofilakt još za živa Bogomila, početnika bogomilstva ([33]). Kozma Svećenik o bogomilima kaže, da oni govore: « Pričest nije ustanovljena po Božjoj naredbi i Euharistija nije stvarno tijelo Kristovo, kako vi hoćete, nego prosta hrana kao svaka druga » ([34]). U *Borilovu sinodiku* iz g. 1211 piše: « Oni, koji zabacuju i izruguju pričest časnoga tijela Gospodina našega Isusa Krista, neka su prokleti » ([35]).

Stari maniheji, a za njima sredovječni pavlićani i bogomili, učili su, da su kruh i vino stvoreni od Sotone, i prema tome, da ne mogu tibi pretvoreni u tijelo i krv Kristovu. Kristove riječi u Evanđeljima, gdje govori o blagovanju svoga tijela i krvi, oni su uzimali u prenesenom značenju i učili su, da se pod tijelom imaju razumijevati četiri Evanđelja, a pod krvi Djela Apostolska ([36]). Kasnije su bogomili i katari to proširili na sve riječi Božje, naime na cijelu objavu Božju. Koncem 12-st. Ermengaudus je zabilježio: « Ima nekih krivovjeraca, koji vjeruju, da jedu tijelo Sina čovječjega i piju njegovu krv, slušajući riječ Božju » ([37]). Slično se izražuje i Eutimije Zigaben i carigradski patrijarh German II ([38]).

Sredinom 13-st. katarski *Latinski obrednik* piše: « Pod nadsušnim hljebom ima se razumjeti zakon Kristov » ([39]). Prema istom *Obredniku* katarski biskup govori pripravniku prije podjeljivanja utješenja: « I kada su blagovali, uze Isus kruh, tj. duhovne zapovijedi zakona i proroka, i blagoslovi, tj. pohvali ih i potvrdi, i prelomi, tj. duhovno ih rastumači, i dade učenicima svojima, tj. naredio im je, da ih duhovno opslužuju, i reče: Primite, tj. čuvaje ih, i blaguje, tj. drugima propovijedajte ... » ([40]).

Da bogomili i katari nijesu vjerovali u pretvorbu kruha i vina u tijelo i krv Kristovu i da nijesu držali, da je Krist stvarno prisutan u Euharistiji, imamo bezbrojna svjedočanstva kod zapadnih kršćanskih pisaca. Tako Radulf Ardens († 1046/49) piše: « O Oltarskom sakramentu govore, da je prosti kruh » ([41]). Bonacursus († o. 1190), negdašnji katarski prvak i učitelj, o svojim starim drugovima kaže, da « ne vjeruju, da bi se kakva vidljiva bit mogla na ikakav način pretvoriti u tijelo Kristovo » ([42]). Alanus Lilski († 1202) zabilježio je o francuskim katarima: « Spomenuti krivovjerci govore, da se kruh ne pretvara u tijelo Kristovo svetim riječima, koje svećenik govori u misi » [43]). Rajnerij Sacchoni, negdašnji redeni prvak katarske crkve u Lombardiji, u svom djelu *Summa*, pisanom g. 1250, kaže: « Nitko od njih ne vjeruje, da od onoga kruha (koji oni blagoslivaju, postaje tijelo Kristovo » ([44]). Moneta Cremo-

([33]) Petrovskij 365.

([34]) « Čto bo glagoljut' o svjatem' komkanii, jako nest' božiem' poveleniem' tvorimo kamkanie ... no aki ... vse i prostoe brašno », Kozma 8; Puech-Vaillant 61.

([35]) « Iže pričjastie č'stnago tela gd. našego Isusa Hrista odmeštut' i rugajutsja ... anadema », *Sinodik carja Borila* 46.

([36]) Gl. gore b. 157 te: Kozma 10; Puech-Vaillant 62.

([37]) « Sed sunt quidam haeretici qui credunt, audiendo verbum Dei, se manducare carnem Filii hominis et ejus sanguinem bibere », Ermengaudus 1253B.

([38]) Zigabenus, *Panoplia dogm.* XXIV 1193D; XXVII 1313A; Germanus II, *Epistola*, 121.

([39]) « Per panem supersubstancialem intelligitur lex Christi », RitLat 152.

([40]) « 'Cenantibus autem illis, accepit Ihesus panem', id est spiritualia precepta legis et prophetarum, 'et benedixit', id est laudavit et confirmavit ea, 'ac fregit', id est spiritualiter ea exposuit, et 'deditque discipulis suis', id est precepit illis ut ea spiritualiter observarent, 'et dixit: Accipite', id est conservate ea, 'et comedite', id est aliis predicate ... », RitLat 153 sl.

([41]) « Sacramentum vero altaris purum panem esse dicunt », R. Ardens, PL 155, 2011.

([42]) « ... nec aliquam substantiam visibilem credunt ullo modo in Corpus Christi posse converti », Bonacursus 777.

([43]) Dicunt etiam praefati haeretici, panem non transsubstantiari in corpus Christi per sancta verba quae a sacerdote dicuntur in missa », Alanus Ins. 359.

([44]) « Nemo tamen ex eis credit quod ex illo pane conficiatur corpus Christi », Rayn. Sacch. 65; *Rad* 270, 198.

nensis († 1260), najbolji pisac srednjega vijeka o katarstvu, piše, da katari govore, « da se kruh ne može pretvoriti u tijelo Kristovo, niti vino u njegovu krv, jer tvrde, da su tvarni kruh i vino zli; neki naime od njih govore, da su od đavla stvoreni » (45). Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) kaže o kruhu, koji su katari blagoslivali: « I ako što preteče od toga kruha, ne smeta ništa, ako se dadne svinjama » (46). U rukopisu biblioteke Casanatensis u Rimu, među zabludama katara, navodi se i ova: « Također govore o sakramentu tijela Kristova, da je to samo spomen na Krista, a ne pravo tijelo ni pravi duh, nego kruh i vino, te da nije svetiji, ni bolji, ni korisniji od (svakoga) drugoga kruha i vina » (47).

Ni bosanski krstjani nijesu imali sv. mise, niti su vjerovali u pretvaranje kruha i vina u tijelo i krv Kristovu u Euharistiji. Gost Radin u svojoj *Oporuci* ne zna za sv. misu. Svojim suvjernicima, koji će se okoristiti njegovim zadušjem, on naređuje moliti samo Očenaš pokličući se po bogomilskom običaju (48). Bosanski krstjani po svojoj nauci nijesu ni mogli vjerovati u pretvaranje kruha i vina u tijelo Kristovo. Kako nam, naime, više vjerodostojnih srednjovječnih izvora svjedoči, bosanski bogomili učili su, da Krist nije imao pravo nego samo prividno tijelo (doketizam). Prema tome kruh se nije mogao pretvarati u tijelo Kristovo, koje nije ni postojalo. Nadalje o bosanskim krstjanima piše

(45) « ... dicunt enim quod panis non transubstantiatur in Corpus Christi, nec vinum in Sanguinem ipsius ... quia istum materialem panem et vinum mala esse dicunt, asserunt enim quidam eorum a Diabolo creata esse », Mon. Crem. 295.

(46) « Et si superfuerit de pane non facit mere si detur porcis », Ans. Alex. 316.

(47) « Item dicunt de sacramento corporis Christi, quod erat solummodo memoria Christi et non verum corpus neque verus spiritus, sed panis et vinum. Et quod non est sanctior neque melior neque utilior alio pane vel alio vino », Döllinger II 322.

(48) Gl. gore s. 101 sl.

pisac *Popisa zabluda bosanskih krstjana,* u točki 15.: « Također niječu sakramenat tijela Kristova » (49). Pisac *Rasprave između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena,* u 6. poglavlju kaže: « Riječi su Kristove istinite, ali ne da bi kruh mogao biti tijelo Kristovo, niti vino krv » (50). Kardinal Ivan Torquemada g. 1461 zabilježio je o bosanskim krstjanima: « Niječući ovaj sakramenat (Euharistije) govore, da se tijelo Kristovo ne može učiniti iz kruha, a da bi se i moglo, ne bismo ga smjeli blagovati » (51). Sv. Jakov Markijski, koji je od g. 1432 do 1439 boravio u Bosni, napisao je za uporabu svoje braće, franjevačkih misionara, *Razgovor o manihejcima u Bosni.* U tom djelu cijela treća rasprava bila je posvećena tome, da se dokaže, « da je pod prilikama kruha i vina stvarno tijelo i krv Kristova » (52). O toj raspravi, nakon što su je dobro proučili, g. 1697 pisali su crkveni ocjenitelji spisa sv. Jakova Markijskoga: « U raspravi o sakramentu Euharistije sav je u tome, da dokaže stvarnost tijela i krvi Kristove pod prilikama kruha i vina, i božansku ustanovu ovoga sakramenta od Krista » (53), što su, naravno, bosanski krstjani morali nijekati.

(49) « Item negant sacramentum corporis christi », *Starine* I 139; *Rad* 270, 168; gl. dolje s. 539.

(50) « Hereticus confitetur verba christi esse vera, non tamen quod panis possit esse corpus christi, nec vinum sanguis », *Starine* I 125.

(51) « ... negantes hoc sacramentum dicunt, quod corpus Christi non potest confici in pane e si potest confici, non debemus eum comedere », Torquemada; *Rad* 270, 180.

(52) « ... in quo probatur, quod sub specie panis sit realiter Corpus et sub specie vini sit Sanguis Christi », gl. dolje s. 536; Lasić 244.

(53) « In tractatu de sacramento eucharistiae totus est in probando realitatem Corporis et Sanguinis Christi sub specie panis et vini, divinamque huius sacramenti a Christo Iesu institutionem », gl. dolje s. 536; Lasić 245.

8. - Bogomilske posebnosti bosanske crkve

1) - *Postanak i narav bogomilskoga dvopočelništva*

Gledajući oko sebe prolazne i ograničene stvari ljudski je razum, otkada misli, uočavao, da one nemaju u sebi dovoljnoga razloga svome opstanku, pa prema tome, da moraju biti proizvedene od drugoga, a na koncu od jednoga Bića, koje nije proizvedeno ni prolazno, nego je po svojoj biti nužno i vječno. Nadalje promatrajući veličanstvenost prirode te red i svrhovitost bića u njoj, ljudski je razum uviđao, da to prvo i neograničeno Biće mora biti neizmjerno mudro i moćno, dobro i lijepo. Ta spoznaja nukala je čovjeka kao razumno biće, da vrhovnome Biću prizna te osebine i da mu iskazuje primjerenu čast i štovanje. To priznavanje i štovanje Boga zove se naravna vjera.

Ali unatoč tome, čovječanstvo je već od početka mučilo tamno pitanje zla u svijetu i u čovjeku. Tako, prirodna zla: bolest, nesreće, glad, oluje, led i drugo; pa ćudoredno zlo: ćudoredni prekršaji, naklonost ljudi na zlo i unutarnja borba u svakom čovjeku između dobra i zla. Ta mučna i tamna pitanja mislioci su od starine nastojali riješiti. Tako prastaro azijsko mudroslovlje: babilonska, indijska i perzijska filozofija, te sredozemno mudroslovlje: egipatska i grčka filozofija, smatrali su zlo samostalnim bićem, kojemu ne može biti uzrokom dobri Bog, nego ono mora imati za početnika zlo Biće. Tako su ove stare filozofije konačno završile u dvopočelništvu. Sve, što je dobro: svijetlo i duhovna, nevidljiva bića djelo su neizmjerno dobroga Boga; sve, što je zlo: ćudoredni grijeh, ograničena, prolazna i vidljiva bića proizvod su vječnoga zloga Bića. A jer se u čovjeku susreću i prepliću dobro i zlo, on je djelo dobroga i zloga prapočela.

Pravo i konačno rješenje za ta teška i zamršena pitanja, koja su od davnina mučila ljudski um, dao je

sam Bog u objavi staroga i novoga zavjeta. Prema objavi čovjek, cijeli svemir i sve vidljive stvari djelo su stvaralačke dobrote Božje, Boga stvoritelja svih vidljivih i nevidljivih bića. Zla u svijetu nijesu prava, samostalna bića, koja za se kao takva opstoje. Po kršćanskoj filozofiji zlo je samo nered, manjak potrebnoga dobra u dobrom biću, u kojem zlo opstoji i od njega ovisi u svom opstanku; ćudoredno pak zlo nastalo je grijehom anđela i naših praroditelja, a prirodna zla su posljedica i kazna za te prijehe. Tajnom utjelovljenja i mukom Kristovom, kršćanstvo je premostilo prirodno nepremostivi razmak između ograničenoga i neograničenoga, dalo Bogu zadovoljštinu za praroditeljski grijeh i počinjene naše osobne prekršaje, i na taj način stvorilo mogućnost, da ljudi po zaslugama muke i smrti Kristove, i pomoću njegovih ustanova, crkve i sakramenata, u sebi nadvladaju zlo i konačno se sjedine vječno s Bogom, svojim stvoriteljem i svojom zadnjom svrhom.

Ali već u prvim godinama kršćanstva, kada je ono došlo u doticaj s helenskim svijetom, neki pokršteni pogani u svojoj umnoj oholosti nijesu bili voljni prihvatiti kršćanstvo u cijelosti sa svim vjerskim tajnama. Oni su htjeli, da pomoću stare grčke filozofije izmire i ujedine kršćanstvo s poganstvom, pa su tako stvorili novi vjerski sustav, koji je imao kršćansko rječoslovlje i neke kršćanske pojmove, ali je u biti ostala stara, nešto pojednostavljena poganska religija sa starim grčkim filozofskim nazorima o zlu i dvopočelnom postanku bića. Ovi su se zvali « znanstvenjaci » ili gnostici, a njihova nauka zvala se « znanje » ili gnosticizam. Nazore tih « mudraca » već su apostoli i učenici Kristovi pobijali, napose sv. Pavao u svojim poslanicama Efežanima i Kološanima, i apostol Ivan u svom *Evanđelju* i *Otkrivenju* ([1]).

Sredinom trećega stoljeća po Kristu Perzijanac Ma-

([1]) O gnosticismu prvih stoljeća gl.: Völker; Anz; Steffes; Alphandéry; Burkitt; Jonas; Scholem.

nes 216-277) upoznao se u Mezopotamiji s kršćanima gnosticima i njihovom naukom. Spajajući gnostičke zasade sa svojom domovinskom vjerom, Zaratustrinom naukom o dvama prapočelima: svijetla i tame, dobra i zla, Manes je stvorio novu strogo dvopočelničku vjeru ([2]). Koncem 3- i početkom 4-st. ta nova nauka, manihejizam, jako se raširila po srednjem istoku, svjevernoj Africi pa i na samom kršćanskom zapadu. Ali radom kršćanske crkve, crkvenih otaca i sabora, ta je zabluda koncem 4-st. bila malo ne potpuno uništena. U jačoj mjeri jedino se zadržala u zabačenim gorskim krajevima Armenije, Turkestana i u srednjoazijskim planinama. U Armeniji su glavna manihejska načela sa strogim dvopočelništvom primili armenski pavlićani ([3]). Kada su bizantski carevi u 8-st. veći broj Armenaca preselili na Balkan i naselili ih po Traciji, da brane bizantsko carstvo od Avara i Slavena, i po drugi put u 9-st., da ga brane od Bugara ([4]), ti su Armenci pavlićansku vjeru i nauku prenijeli sa sobom u Evropu.

Početkom 10-st. pod pavlićanski utjecaj potpao je bugarski pravoslavni pop Bogomil. Iako je, čini se, u pavlićanskoj sljedbi morao imati položaj većega redenika ([5]), pop Bogomil odijelio se od tračkih pavlićana i prvih godina bugarskoga cara Petra (927-969) počeo je propovijedati svoju novu nauku, koja je zapravo bila reformirana manihejsko-pavlićanska vjera. Razrađujući i oblikujući svoj vjerski sustav Bogomil je zadržao manihejsko-pavlićansku nauku, da je sve vidljivo zlo i da potječe od đavla. Ali, dok su stari manihejci i pavlićani učili, da je đavao, početnik vidljivoga svijeta: vječan, neovisan i ravan dobromu Bogu, Bogomil je đavla, kojega on nazivlje Samael i Satanael, proglasio otpalim anđelom i odmetnutim sinom Božjim, koji od dobroga

([2]) Gl. gore s. 260, b. 20; 272, b. 32; 342, b. 51.
([3]) Gl. gore s. 348 sl.
([4]) Gl. Zlatarski 62; Runciman 35; Obolensky 60-67.
([5]) Gore s. 361 sl.

Boga potječe i njemu je podreden. Tim je Bogomil napustio manihejsko strogo i bezuvjetno dvoboštvo i htio se povratiti kršćanskom poimanju jednoga Boga. Da još jače naglasi jednoboštvo i vrhovništvo dobroga Boga nad đavlom, Bogomil je stao naučavati prema onodobnoj fizici, da su četiri osnovne tvari: zemlja, voda, zrak i vatra, stvoreni od dobroga Boga i da je od tih tvari Satanael, s dopustom dobroga Boga, napravio vidljivi svijet. U daljnjim izvodima Bogomil je zadržao manihejsko-pavlićansku nauku, napose da ljudsko tijelo potječe od Satanaela, i da je ljudska duša zarobljena u tijelu, đavolskoj tvorevini ([6]), od kojega se ima osloboditi i povratiti dobrom Bogu s pomoću bogomilske crkve i njezinih obreda.

Bogomilska je, dakle, nauka u svojim izvodima i primjeni na čovjeka dvopočelnička, jer niječe, da je vidljivi svijet i ljudsko tijelo stvoreno od dobroga Boga, ali je u biti jednopočelnička, jer naučava, da i Satanael, tvorac vidljivoga svijeta, potječe od dobroga Boga Oca, koji je, prema tome, vječno i vrhovno počelo svih bića. Bogomilovo polovično dvopočeništvo u znanosti se nazivale umjereno, a ono pavlićansko i manihejsko, koji su vjerovali u dva vječna i neovisna počela, dobroga i zloga Boga, naziva se strogo dvopočelništvo ([7]).

Neki učenjaci misle, da je sam Bogomil naučavao strogo dvopočelništvo, a umjereno da je pod kršćanskim utjecajem uvedeno kasnije, nakon Bogomilove smrti ([8]). Ali to ne može biti istinito. Da je Bogomil do svoje

([6]) Gl. *Interrog. Joh.* 299 sl., gdje se opisuje « stvaranje » svijeta po Satani od postojećih tvari. « ... Pater misertus est eius et dedit ei requiem, facere quod vult usque ad diem septimum ... », n. mj. 300; « Garattus episcopus ... qui habent ordinem suum de bulgaria, credunt et predicant tantum unum bonum deum omnipotentem sine principio, qui creavit angelos et IIIIor elementa ... », *Haer. cath.* 310. Gl. Mon. Crem. 109 sl.; Salvo Burci 313 sl.; Lugio 136.
([7]) Gl. Schmidt II 12-72; Rački, *Bogomili* 498-510; Obolensky 1-100; Söderberg 44-108; Borst 59-66.

smrti ispovijedao strogo dvopočelništvo, tada ne bi imao razloga da osniva novu vjersku sljedbu, kada je u njegovo vrijeme u Bugarskoj strogo dvopočelništvo naučavala pavlićanska sljedba, kojoj je, kako iz svega proizlazi, i Bogomil neko vrijeme morao pripadati. Bogomil je prihvaćao manihejsko-pavlićansko tumačenje postanka zla i ulogu đavla u vidljivom svijetu, ali je na osnovu svoga ranijega kršćanskog odgoja vidio, da posvemašnje, strogo dvopočelništvo ne može biti istinito. Zbog toga je počeo učiti, da je đavao, početnik vidljivoga svijeta i zla, podređen dobromu Bogu Ocu. Na taj način on je mislio popraviti staru manihejsku i pavlićansku vjeru i dovesti ih u sklad s kršćanskom vjerom u jednoga Boga.

Da je sam Bogomil uistinu početnik polovičnoga, umjerenoga dvopočelništva, to saznajemo iz dva stara, prvorazredna izvora, napisana u Bugarskoj od suvremenika samoga Bogomila. Prvo je *Slovo* ili *Beseda* Kozme Svećenika, a drugo bogomilski spis *Upit Ivana Apostola.* Kozma je svoje djelo pisao oko g. 973 ([9]), dakle najviše 15-20 godina poslije smrti popa Bogomila. *Upit Ivana Apostola* napisan je moguće još za života samoga Bogomila, a svakako za života njegovih učenika i duhovnih unuka ([10]).

Istina, Kozma Svećenik u svom *Slovu* na više mjesta govori, da je đavao « tvorac nebu i zemlji » ([11]), da ih je on « stvoril » ([12]), ali se ti izrazi ne smiju uzeti u strogom značenju stvaranja iz ništa, nego o stvaranju u širem značenju riječi, naime, nešto napraviti iz već postojeće tvari, kao što su umjereni dvopočelnici tumačili postanak vidljivoga svijeta i ljudskoga tijela ([13]).

([8]) Petranović 46; Rački, *Bogomili* 498 sl.; Runciman, *The Medieval Manichee* 69; Dondaine, *Un traité* 16 sl.
([9]) Gl. Obolensky 268-270; Puech-Vaillant 129-145.
([10]) Gl. gore s. 90, b. 46.
([11]) Kozma 33, r. 17. Gl. 22, 19 sl.; 26, 9 sl.
([12]) Kozma 33, r. 2. Gl. 6, r. 5 i 20; 26, 3-5.
([13]) Gl. gore b. 6; Obolensky 124-128.

Da je Kozma tako htio prikazati bogomilsko « stvaranje », dobro se vidi iz poglavlja 13, gdje on posebno govori o đavlu, knezu svijeta ([14]). Tu Kozma piše, da bogomili « Diavola tvorca naricajušte človeku i vsei tvari Božiji » ([15]), ali domalo dodaje, da su bogomili toga đavla poimali i zvali « odpalim anđelom » ([16]) i « mlađim Sinom, koji je napustio Oca » ([17]). Takvi pojmovi i ti nazivi imaju smisla i dolaze samo u sustavu umjerenih dvopočelnika ([18]).

U *Upitu Ivana Apostola* uloga Satanaela, otpaloga sina božjega, i umjereno dvopočelništvo jasno su i nedvojbeno opisani ([19]). E. de Peribleptos ([20]) i E. Zigaben ([21]) bogomilstvo opisuju kao umjereno dvopočelništvo.

Pisci, koji tvrde, da je sam Bogomil naučavao posvemašnje, strogo dvopočelništvo, a da je umjereno dvopočelništvo pod utjecajem kršćanstva nastalo u bogomilstvu nakon smrti Bogomilove, imaju u izvorima samo jedan oslon: pismo bizantskoga patrijarha Teofilakta bugarskome caru Petru (927-969) ([22]). U tom pismu Teofilakt tvrdi, da je početnik krivovjerja u Bugarskoj, pri tome pak misli na Bogomila, iako ga imenom ne spominje, zapao u manihejsko-pavlićansko kri-

([14]) Kozma 21, r. 20-26; Puech-Vaillant 73-77.
([15]) Kozma 22, r. 19 sl.; Puech-Vaillant 74.
([16]) « Diavola tvorca naricajušte čelovekom i vsei tvari božii i ot mnogia grubosti ih', iniž angela otpadša naričjut' i, druziiž oukonoma nepravednaago tvorjat' ...», Kozma 22, r. 19-22; Puech-Vaillant 74, r. 21 sl.
([17]) « Slišaste bo v' evangelii Gospoda rekša pričju o dvoju Hrista ubo tvorjat' stareišago sina, menšaago sina že (eže) est' zabludil' otca diavola menjat', i sami [Samael, Satanael] i mamonu prozvaša i toga tvorca naricajut' i stroitelja zemniim' veštem' », Kozma 26, r. 6-11; Puech-Vaillant 77 (i 88-198).
([18]) Gl. b. 7 i 8; Obolensky 122-129; Schmaus 274-277.
([19]) *Interrog. Joh.* 297-309.
([20]) Peribleptos, *Epist. invect.* 34 sl.
([21]) Zigabenus, *Panoplia* 27, n. 6 (1293D i 1296A/D).
([22]) Gl. gore s. 45, b. 49; Obolensky 111-127.

vovjerje, koje je, kako je poznato, bilo strogo dvopočelno. I proklinjanja, koja izriče Teofilakt protiv novoga bugarskoga krivovjerja, uzeta su iz bizantskoga *Sinodika,* u kojemu se osuđuje i proklinje strogo manihejsko-pavlićansko dvopočelništvo.

Na ovo valja reći, da Teofilaktovo svjedočanstvo, iako je suvremeno Bogomilu, nema one dokazne vrijednosti kao *Slovo* Kozme Svećenika ili pak *Upit Ivana Apostola.* Teofilakt nije neposredno poznavao Bogomila ni njegovu nauku. On je za nju saznao samo iz pisama bugarskoga cara Petra. Iz onoga, što je car ukratko napisao, Teofilakt je razumio, da novo bugarsko krivovjerje obnavlja stare manihejsko-pavlićanske zablude, o kojima su u Bizantu postojala dva znamenita djela: *Povijest maniheja, koji se i pavlićanima zovu* od Petra Sicilskoga ([23]) i *Protiv maniheja* od carigradskoga patrijarha Focija ([24]). Imajući pred očima ova dva djela, koja su govorila o strogo dvopočelnim krivovjerjima, Teofilakt je odgovorio caru Petru i dao mu naputak, kako će postupati s novim krivovjercima, misleći da su i oni strogi dvopočelnici, što nije bilo stvarno.

Da je sam Bogomil učio strogo dvopočelništvo, i netko ga nakon njegove smrti preokrenuo na polovično, umjereno dvopočelništvo, to se ne bi moglo dogoditi bez otpora vjernih Bogomilovih učenika, niti ostati nezapaženo od suvremenih pisaca kao Kozme Svećenika i obaju carigradskih Eutimija, koji su pisali o bogomilstvu. Kada su u početcima kršćanstva krivovjerci i drugi lažni učitelji pokušali Kristovoj nauci dati novi smjer, koji Krist nije učio, odmah su ustali u obranu čiste Kristove nauke njegovi apostoli i učenici: Petar, Ivan, Pavao i drugi, novotarske zablude osudili i zabacili. Tako bi isto bili ustali učenici i duhovni unuci Bogomilovi, koji su dobro znali, šta je i kako učio Bogomil, kada bi netko pokušao prvotnu Bogomilovu nauku preinačiti.

([23]) Petrus Siculus, PG 104, 1244-1304.
([24]) Photius, PG 102.

Ali o takvom otporu, ili o kakvim preinakama u samom početku bogomilstva, u izvorima nema nigdje govora. To nam kaže, da je polovično, umjereno dvopočelništvo, kako je prikazano u suvremenim bugarskim izvorima, u *Slovu* Kozme Svećenika i u *Upitu Ivana Apostola,* te u spisima Eutimija de Peribleptos i Eutimija Zigabena, djelo samoga Bogomila, a ne neka kasnija, tuđa tvorevina.

2) - *Postanak bogomilskih sljedba*

Bogomilstvo je, dakle, u svom početku slijedilo umjereno dvopočelništvo. Kako vidimo iz *Slova* i *Upita Ivana Apostola,* sam je Bogomil ovo umjereno dvopočelništvo do u tančine razradio i novoj ustanovi dao stalnu crkvenu organizaciju i obredoslovlje. Ne daleko iza smrti Bogomilove neki od pristaša ove sljedbe stali su unositi u Bogomilov nauk svoja tumačenja ([25]), kao što to redovito biva kod postanka svakoga krivovjerja, ali je službeno bogomlistvo sačuvalo svoje jedinstvo, naukovno i crkveno, sve do početka 12-st. Razlike u nauci, a dosljedno i u crkvenoj ovisnosti, nastale su koncem prve i tokom druge četvrti 12-st., kada se bogomilstvo u različitim prilikama i pod raznim utjecajima stalo obnavljati nakon smrtonosnoga udarca, koji je oko godine 1110 bogomilstvu bio zadao bizantski car Aleksije Komnenac (1081-1118). Nova dragovićka biskupija, koja je osnovana u Traciji pod sjenom plovdivskih pavlićana početkom druge četvrti 12-st., prihvatila je od njih strogo dvopočelništvo, koje je g. 1167 « papa » Niketa prenio na zapad ([26]). Obnovljena crkva u staroj Bugarskoj sjeverno od gorja Balkana, znatno se približila kršćanstvu, napustivši prvotni Bogomilov

([25]) Gl. Kozma 22, r. 21; Puech-Vaillant 74, 22.
([26]) Gl. gore s. 86-90; 346-350.

doketizam sa svim izvodima, koji su iz njega slijedili ([27]). Staro, početno bogomilstvo zadržala je samo hrvatska ili bosanska crkva, koja je jedina od svih bogomilskih biskupija g. 1110 ostala pošteđena od udara cara Aleksija Komnenca, jer se nalazila van bizantskoga carstva. Na taj način između g. 1110 i 1150 nastala su u bogomilstvu tri različita smjera, tri sljedbe, svaka sa svojim naukovnim posebnostima i svojom posebnom crkvenom organizacijom, koja se nazivala red ili ordo. Te su se sljedbe ili crkve zvale: crkva ili red Bugarske (ecclesia vel ordo Bulgariae) ([28]), crkva ili red dragovički (ecclesia vel ordo Druguntiae) i crkva ili red hrvatske Bosne ecclesia vel ordo Sclavoniae) ([29]). Svi katari na zapadu slijedili su jednu od ove tri sljedbe; od njih su primali nauku i crkveno ređenje, po kojemu su vjerovali, da primaju stvarnost « apostolskoga nasljedstva » u nauci i u svećeničkoj službi ([30]).

Sofijski profesor Borislav Primov tvrdi da dragovička crkva nije pripadala bogomilskoj zajednici, nego pavlićanskoj sljedbi ([31]). To nije ispravno. Zapadni bogomilo-katari smatrali su dragovićku crkvu jednom od tri glavne grane bogomilskoga stabla i tu su crkvu uvijek uključivali u Bogomilovu vjersku zajednicu ([32]).

Bogomilsko sjeme bačeno je na zapadu prije g. 1110, dok je još bogomilstvo bilo jedinstveno i dok se Bogomilova nasljednika u Bugarskoj priznavalo vrhovnom glavom cijele bogomilske sljedbe ([33]). Ali bogomilsko-katarske biskupije u zapadnoj Evropi osnovane su poslije, nego se bogomilstvo na Balkanu bilo podijelilo na tri sljedbe ([34]). Sredinom 12-st. i u Francuskoj i u Italiji prevladavao je utjecaj bugarske crkve, ali nakon posjeta bogomilskoga bizantskoga « pape » Nikete zapadu i katarskoga sabora u St. Félix de Caraman g. 1167, gotovo svi zapadni katari prihvatili su strogo dvopočelništvo dragovićke crkve, kojoj je pripadao « papa » Niketa ([35]).

Na katarskom saboru u St. Félix de Caraman g. 1167 za cijelu Italiju osnovana je jedna biskupija, kojoj je na čelo postavljen Marko, rodom iz mjesta Concorezzo kod Milana. Njega je redio « papa » Niketa, nakon što je prihvatio dragovićku strogo dvopočelnu sljedbu. Kojih desetak godina nakon Markova biskupskoga ređenja, radi zlih glasova o dragovićkom biskupu Simeonu, koji je redio « papu » Niketu, a taj Marka, talijanski su se katari pocijepali u tri sljedbe. Prva se zvala albanićanska (ecclesia albenensium), koja je i dalje ostala vjerna strogom dvopočelništvu dragovićke crkve ([36]). Druga se nazivala konkorićanska crkva (ecclesia de Concorezzo), prema mjestu sjedišta, nedaleko od Milana ([37]). Ova je

([27]) Gl. dolje s. 440 sl.
([28]) Gl. gore s. 152-4; 343-350.
([29]) Gore s. 87, b. 35; s. 148, b. 2; s. 348. – U pariškom rukopisu spisa *Contra manichaeos* piše: « Nonnulli enim eorum obediunt grecis hereticis, alii bulgariis et alii dorgovetis » (Dondaine, *Nouvelles sources* 488, n. 1). U praškom rukopisu stoji: « Greci manichei dissentiunt a Bulgariis et ab utrisque dissonant Drogovethi » (Dondaine, *Durand de Huesca* 247). Oba rukopisa imaju isti izvor, koji je iz neobaviještenosti stavio « Graeci » mjesto « Sclavi ».
([30]) Gl. *Haer. catb.* 306-312; Ans. Alex. 308-310, te gore s. 333-362.
([31]) Primov, *Balgari.*
([32]) Gl. gore s. 75, b. 87; 86, b. 29; 87, b. 35; 150, b. 29.
([33]) Gl. gore s. 144-154.
([34]) Gl. gore s. 348 sl.
([35]) Gore s. 86-90.
([36]) « ... illorum verorum christianorum, qui Albanenses recto nomine nuncupantur », Lugio 121; Salvo Burci 309; Rayn. Sacch. 70; *Rad* 270, 212-216; Dondaine, *La hiérarchie* 281-88; Borst 244 sl. O značenju imena « Albanensium » gl. Ilarido da Milano 305-311; Dondaine, n. dj. 282; Borst 245, 10. Albanićanska crkva (Ecclesia Albanensium) u izvorima se često zove također Ecclesia de Desenzano po mjestu sjedišta te biskupije na jezeru Garda u sjevernoj Italiji.
([37]) Gl. Salvo Burci 309; *Haer. catb.* 312; Ans. Alex. 309; Döllinger II 320 i 612; Dondaine, n. dj. 289-293; Borst 244. – « ... omnes ecclesie Catharorum se recipiunt ad invicem licet habeant diversas et contrarias opiniones, praeter Albanenses et Concorrenzenses qui se damnant adinvicem ... », Rayn. Sacch. 77; *Rad* 270, 236.

slijedila najumjerenije dvopočelništvo i bila je najviše raširena u Italiji. God. 1250 imala je preko 1500 savršenih članova, muških i ženskih. Treća sljedba, po svome sijelu u mjestu Bagnolo kod Mantove, zvala se banjolska crkva (ecclesia de Bagnolo, Baiolensium). U pogledu dvopočelništva, ova je crkva držala srednju liniju između strogo dvopočelnih albinićama i najumjerenijih konkorićana. Ovom smjeru pripadala je i crkva u Vicenzi (38).

Prvi biskup albanićanska crkve, Johannes Bellus, bio je ređen u Dragovićima u Traciji oko g. 1180 (39). Od toga doba albanićanska je crkva trajno smatrala svojom maticom dragovićku crkvu, od koje je vukla svoj biskupski red, i slijedila njezinu nauku. Albanićana je bilo savršenih članova g. 1250 oko 500, ali ih je većina bila uništena u sirmionskom procesu g. 1276 (40).

Prvi biskupi konkorićanske crkve, Garattus i Nazarius, bili su saređeni u Bugarskoj (41), pa je ta crkva u početku slijedila smjer bugarske crkve, zbog čega ih izvori i zovu « Bugari » ili « oni od Bugarske ». Tokom vremena konkorićanska crkva morala je potpasti pod jak utjecaj crkve bosanskih krstjana. Bečki *Codex Scotorum* kaže, da oni « de Concorreggio slijede krivovjerje iz Hrvatske (Bosne) » (42). To isto tvrdi i *Brevis summula*, koja, se danas nalazi u Narodnoj biblioteci u Parizu (43). Po svoj prilici konkorićanskoj crkvi pripadali

(38) Salvo Burci 309; *Haer. cath.* 312; Rayn. Sacch. 70 i 77; *Rad* 270, 212 i 228; Ans. Alex. 309-313; Dondaine, n. dj. 294-299; Borst 245.

(39) « ... quidam de dizsennzano, facta congregatione, elegerunt quendam sibi episcopum nomine Johannem bellum, et eum miserunt ultra mare in drugonthiam ut ibi ordinaretur episcopus », *Haer. cath.* 308.

(40) Gl. gore s. 389.

(41) Gl. *Haer. cath.* 307 sl. 310-12; Salvo Burci 323; Petr. Mart. 307; Rayn. Sacch. 76 sl.; *Rad* 270, 228 i 234; Ans. Alex. 310-312; Dondaine, n. dj. 290 sl.; Borst 235 sl.

(42) Gl. gore s. 72, b. 80; 350.

(43) « ... heretici de Concoreço, qui habent heresim suam de Sclavonia et quidam alii de Bulgaria; credunt et predicant tantum unum bonum Deum omnipotentem sine principio, qui creavit angelos et IIIIor elementa ... », Douais 123.

su i katari u Chieri, u Piemontu, koji su u drugoj i trećoj četvrti 14-st. u više navrata slali svoje prvake u Bosnu, « da potpuno i savršeno nauče krivovjernu nauku od učitelja, koji su tamo živjeli » (44).

Salvo Burci g. 1235 piše, da samo jedan dio konkorićana « zovu slavenima [bosanskim hrvatima] » (45), jer su slijedili nauku crkve bosanskih krstjana. I naše je mišljenje, da je samo jedna grana konkorićana slijedila nauku bosanske crkve, radi čega ih izvori zovu « hrvatima » (sclavi) (46). Ali je konkorićanska crkva u svojoj većini, kako se vidi iz suvremenih izvora, stalno ostala vjerna najumjerenijem dvopočelništvu bugarske crkve. Konkorićani su se bili dobro razgranali po svoj sjevernoj Italiji, i bili su najbrojniji od svih katarskih sljedba u toj zemlji (47).

Prvi biskup banjolske crkve, Kalojan, i prvi biskup vićentske crkve, Nikola, bili su ređeni u Bosni, i ove obje crkve trajno su slijedile smjer bosanske crkve, i članovi ovih obiju crkava smatrali su je svojom maticom, od koje su vukli biskupski red « apostolskoga nasljedstva », crkvenu vlast i bogomilsku nauku (48).

Po svom prvom biskupu banjolićani su se zvali i « kalojani » (49). Neki su ih zvali i « francuzima », jer su francuski albigenzi od konca prve četvrti 13-st. slijedili bosansko umjereno dvopočelništvo, pa je neupućeni svijet, od koga potječe navedeni naziv, mislio, da su banjolićani primili svoju nauku iz Francuske (50).

(44) Gl. gore s. 91 sl.

(45) « De credenciis Concorriciorum ... quidam eorum, qui appellantur Sclavi, dicunt ... », Salvo Burci 314; Döllinger II 61.

(46) Gl. gore s. 54 sl. 72-74 148 sl.

(47) Gl. gore s. 86 sl. 148 sl. 240 sl.

(48) Gl. gore s. 54 61.

(49) « Illi de Bagnolo primo habuerunt Coloianum, a quo Coloiani sunt vocati; postea Octonem de Bagnolo, a quo dicti sunt Bagnolenses », Ans. Alex. 310.

(50) Cathari, qui Coloiani et eciam Francigene nuncupantur, qui ex toto non sunt ex fide Albanensium nec ex fide Concorriciorum », Salvo Burci 309. Gl. gore s. 50-59 i 591 b. 399.

Banjolićani bili su raširenu u Mantovi, Breši, Bergamu i u Romanji. Oni od vićentinske crkve živjeli su u Veroni i vićentskoj krajini (51). God. 1250 banjolićana je bilo svega oko 200 a vićentinaca do 100. Zadnji banjolski biskup, Lovro iz Breše, prešao je na katoličku vjeru iza g. 1273 (52).

3) - *Doketizam bosanske crkve*

Zapadni izvori na više mjesta ističu kao najglavniju posebnost bosanske crkve njezin doketizam, tj. vjersku nauku, po kojoj Krist nije imao pravo ljudsko tijelo, nego samo prividno; nije uzeo ljudsko tijelo od svoje majke Bl. Djevice Marije; nije jeo ni pio, nije trpio ni umro na križu, nije bio pokopan, niti je u ljudskom tijelu uskrsnuo od mrtvih (53).

Pisac djela *De haeresi catharorum in Lombardia,* koje je napisano prije godine 1214, opisuje doketizam bosanske crkve ovako:

« Slaveni vjeruju, da su u vremenu milosti, Sin Božji, naime Isus Krist, i Ivan Evanđelist i Marija bili tri anđela, koji su se pokazali u tijelu. I kažu, da Krist uistinu nije uzeo tijelo, niti je jeo, niti pio, niti raspet, niti umro, niti pokopan; i sve, što je po ljudskoj naravi činio, nije bilo stvarno nego prividno; tako je, naime, izgledalo » (54).

Ovu doketsku nauku « slavena » (= bosanski Hrvati bogomili) zabilježio je, samo drugim riječima, i Moneta Kremonski g. 1241 u svom djelu *Adversus catharos et valdenses,* a spominje je i više sredovječnih pisaca, ali pri tom izričito ne navode ime bosanske crkve (55).

(51) Gl. Dondaine, n. dj. 294-299; Borst 237; Savini 94-108.
(52) Rayn. Sacch. 70; *Rad* 270, 214; Muratori 121.
(53) Gl. gore s. 72-74.
(54) *Haer. cath.* 311; gl. dolje s. 529-30.
(55) *Haer. cath.* 311; Salvo Burci 313 i 321; Petr. Mart.

I bugarska crkva od Bogomila pa do početka 13-st. ispovijedala je stari Bogomilov doketizam. Rajnerije Sacchoni, negdašnji viši katarski redenik, zabilježio je g. 1250, da je konkorićanski biskup Nazarije oko g. 1190 donio tu nauku iz Bugarske u Italiju (56). Kako se vidi iz *Borilova sinodika,* tu su nauku bugarski bogomili držali još g. 1211 (57). Ali brzo iza toga, moguće baš pod pritiskom Borilova sabora i njegova *Sinodika,* bugarski su bogomili napustili doketsku nauku i priznali, da je Isus imao pravo ljudsko tijelo, koje je uzeo od svoje majke Marije, da je bio razapet, umro i uskrsnuo od mrtvih. To novo vjersko shvaćanje prihvatili su i konkorićani, bugarski sljedbenici u Italiji. To nam je zabilježio pisac rasprave *De haeresi catharorum in Lombardia* (58) oko g. 1214, Moneta Kremonski g. 1241, Rajnerije Sacchoni 1250 i Anzelmo Aleksandrijski oko g. 1270 te *Brevis summula* nepoznatoga datuma (o. g. 1250) (59).

Iako sredovječni izvori navode doketizam kao osobitu posebnost bosanske crkve, ta nauka nije izvorno bosanska. Doketizam su naučavali još stari manihejci, kako se jasno razabire iz njihovih vlastitih djela (60). Tu nauku primili su od manihejaca pavlićani (61), a od njih Bogomil.

323; Georgius 1722; Mon. Crem. 248; Rayn. Sacch. 76 sl.; *Rad* 288-232; Ans. Alex. 311.

(56) « Nazarius vero quondam eorum episcopus et antiquissimus coram me et multis aliis dixit quod beata Virgo fuit angelus et quod Christus non assumpsit naturam humanam sed angelicam sive corpus caeleste. Et dixit quod habuit hunc errorem ab episcopo et filio maiore ecclesiae Bulgariae iam fere elapsis annis lx », Rayn. Sacch. 76; *Rad* 270, 228.

(57) Gl. *Sinodik carja Borila* 42; Puech-Vaillant 205-209.

(58) Gl. gore s. 54 sl.

(59) Mon. Crem. 6 112 248; Rayn. Sacch. 76 sl.; *Rad* 270, 228-232; Ans. Alex. 311. Gore s. 438, b. 43.

(60) Gl. *Kephalai* s. 12, r. 19-23; 13, r. 3-10; *Manichaean Psalmbook* s. 52, r. 22-27; 121, 29; 194, 2 sl.

(61) Gl. Petrus Siculus (PG 104, 1248C, 1256A); Isti, *Serm.* II (1333C); Photius I 7 (PG 102, 25B); Zigabenus, *Panoplia* 24 (PG 130, 1216B i 1220B); Puech-Vaillant 205-209.

Da je sam Bogomil naučavao doketizam, to nam izričito kaže njegov suvremenik, carigradski patrijarh Teofilakt (62). To potvrđuje i *Upit Ivana Apostola*, koji doketskim načinom izlaže bogomilsku nauku o tijelu Kristovu (63). Da je doketizam bio prvotna nauka bogomilska, govore i bizantski pisci Eutimije de Peribleptos i Eutimije Zigaben (64) te *Sinodik cara Borila* iz g. 1211. U *Slovu* Kozme Svećenika ne govori se, istina, izričito o doketizmu, ali i tu se navode neka bogomilska vjerovanja, iz kojih valja zaključiti, da je i Kozmi Svećeniku bila poznata bogomilska nauka o prividnom tijelu Kristovu (65).

U vezi doketizmom Moneta Kremonski zabilježio je kao posebnost bosanske crkve i ovo:

« Neki katari, naime slaveni [= bosanski Hrvati bogomilske vjere], niječu, da je on (Krist) imao dušu (66), i kažu, da je ono prividno tijelo, koje je imao, oživljavao anđeo, kojega je Bog poslao u svijet. Oni, naime, vjeruju da Krist nije bio Bog nego anđeo » (67).

Da je bogomilska bosanska crkva službeno ostala doketistička do svoga konca, svjedoče nam suvremeni katolički pisci iz Bosne i drugdje, koji su dobro poznavali nauku bosanskih bogomila. U rukopisu Akademije u Zagrebu pod *Miscellanea I a. 57*, nalaze se dva lista (fol. 78 + 79r), koja su prema vodenim znakovima, kako je to utvrdio Vl. Mošin, napisana g. 1372/77 (68).

(62) Petrovskij 365.
(63) *Interrog. Joh.* 297 i 304.
(64) Peribleptos, *Epist.* 5.
(65) Gl. Kozma 7, r. 18 sl.; 15, 9 sl.; 32, 10-19; Puech-Vaillant 60 67 82 sl.
(66) Tako su vjerovali svi konkorićani. Gl. Rayn. Sacch. 76; *Rad* 270, 228.
(67) « Quidam enim Cathari, videlicet Sclavi, negant eum habere animam, et dicunt istud corpus phantasticum, quod habuit secundum eos, vegetatum fuisse ab Angelo, quem Deus misit in mundum. Christum enim non Deum, sed Angelum confitentur », Mon. Crem. 260.
(68) Gl. *Rad* 270, 146 b. 63.

Na tim listovima neki misionar, franjevac iz Bosne, napisao je oko g. 1372/77 *Popis zabluda bosanskih krstiana*, u kojemu piše:

« 2. Niječu također čovječju narav Kristovu, i kažu, da je on imao prividno, zračno tijelo.

2a. Također govore, da je Marija bila anđeo, a ne čovjek.

3. Također kažu, da Krist stvarno nije mučen niti je umro.

4. Također, da nije istinito uskrsnuo.

5. Niti također da je s pravim tijelom uzašao (na nebo) » (69).

U drugom djelu, pod naslovom *Rasprava izmedu rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena*, koju je napisao koncem prve polovice 13-st. neki nepoznati pisac, dobar poznavalac bosanskih krstjana (70), zabilježeno je ovo:

« 19. Krist nije sin Božji jednak Ocu.
21. Krist nije sin Blažene Djevice Marije.
22. Blažena Djevica Marija nije bila žena nego anđeo.
23. Krist nije jeo ni pio tjelesno.
25. Krist nije bio utjelovljen.
26. Krist nije trpio tjelesno.
27. Krist nije umro tjelesno.
28. Krist nije uskrsnuo od mrtvih » (71).

U svojoj knjižici o zabludama patarena u Bosni, Ivan Torquemada g. 1461 zabilježio je, među ostalim, i ove zablude bosanskih bogomila:

« 13. Blažena Djevica Marija nije bila žena, dotično žensko, nego anđeo.

14. Sin Božji nije uzeo pravo tijelo nego prividno.

15. Krist nije uistinu trpio, ni umro, ni sišao nad

(69) *Rad* 270, 168; gl. dolje s. 338-40.
(70) Gl. Rački, *Prilozi* 93-109.
(71) *Disputatio*, cap. 19-28, *Starine* I 135-137; *Rad* 270, 171 sl.

pakao, ni uzašao na nebo, nego je to sve činio, da tako na oči izgleda » (72).

4) - *Stav bosanske crkve prema sv. Ivanu Krstitelju*

Pisac djela *O krivovjerju katara u Lombardiji*, koje je bilo napisano prije g. 1214, kao osobitost « slavena », tj. Hrvata bogomila u Bosni, navodi njihov stav prema sv. Ivanu Krstitelju ovim riječima: « O Ivanu Krstitelju govore, da je bio poslan od đavla s krštenjem vodom, da zapriječi propovijedanje Kristovo. Tako i Bugari vjeruju » (73).

Ovaj neprijateljski stav bosanske crkve prema Ivanu Krstitelju potvrđuje i peta rubna bilješka na *Srećkovićevu evanđelju*, koju je napisao neki bosanski krstjanin, koji se njime služio. Tu je uz priču o milosrdnom Samaritancu zabilježena ova porugljiva napomena o Ivanu Krstitelju: « ... a levgit' Ivan' Vodonosac' ... » (74).

Neprijateljski stav bosanske crkve prema Ivanu Krstitelju nije izvorna bosanska zabluda, nego stara Bogomilova baština (75).

Početkom 13-st., kada su bugarski bogomili i njihovi sljedbenici na zapadu napustili doketizam, ublažili su ujedno i svoj stav prema Ivanu Krstitelju. Tu promjenu zabilježio je Moneta Kremonski g. 1241 ovim riječima: « Neki od onih, koji vjeruju u jedno počelo, govore, da je on (Ivan Krstitelj) bio dobar » (76). Pisac

(72) CS 3 (1932 56-58; *Rad* 270, 178 sl.

(73) « De Johanne baptista dicunt, quod fuit missus a diabolo cum baptismo aque ad impediendam predicationem christi », *Haer. cath.* 311. Slično Mon. Crem. 227.

(74) AfSPh 24 (1902) 176; gl. dolje s. 541.

(75) « Ioana že predtečju i zarju velikaago solnca bezč'stvujut', antihristova predtečju naričjuštei ». Kozma 17, r. 12-14; Puech-Vaillant 69.

(76) « Quidam autem de his, qui unum principium ponunt, dixerunt ipsum fuisse bonum ... », Mon. Crem. 231.

rasprave *O krivovjerju katara u Lombardiji* piše, da malo katara odstupa od općega mišljenja, koje osuđuje Ivana Krstitelja (77), kao i « slaveni ». Sv. Petar Veronski († 1252), u svojoj *Summa contra haereticos*, napisanoj g. 1235/38, veli: « O Ivanu Krstitelju (neki govore), da je bio dobar i da se spasio, i da je bio dobar anđeo, koji je navijestio njega (Isusa) » (78). Govoreći o zabludama konkoričana Rajnerije Sacchoni g. 1250 piše, da « mnogi od njih sada dobro vjeruju o bl. Ivanu Krstitelju, kojega su negda svi osuđivali » (79). U drugoj četvrti 13-st. i Ivan de Lugio, ideolog talijanskih strogih dvopočelnika, priznao je, da je Ivan Krstitelj bio dobar i ugodio Bogu, ali je ujedno tvrdio, da je živio u drugom, višem svijetu (80).

I među bosanskim krstjanima bilo je pojedinaca, koji su o sv. Ivanu Krstitelju dobro mislili. Tako krstjanin Hval u svom zborniku nabraja 18 osoba iz staroga zavjeta, među njima i Ivana Krstitelja (81). Na 5. listu (fol. 5r) Hvalova zbornika nalazi se i slika sv. Ivana Krstitelja zajedno sa slikom Bl. Djevice Marije i sv. Pavla (82). Ovo dobro mišljenje o sv. Ivanu Krstitelju Hval je mogao primiti od tadašnjih bugarskih bogomila ili od njihovih sljedbenika talijanskih konkoričana. Ali nije isključeno, da je Hval iz svoga glagoljskoga podloška prepisao i navod o sv. Ivanu Krstitelju i preslikao njegovu sliku. U svakom slučaju ovaj Hvalov navod ne odaje službeno mišljenje bosanske crkve, jer

(77) « ... Pauci vero catharorum discrepant ab hac sententia », *Haer. cath.* 311.

(78) « De beato Iohanne baptista quod fuerit bonus et salvus et quod fuerit et angelus bonus annuntiatur eius », Petr. Mart. 323.

(79) « ... et multi ex eis modo bene credunt de beato Iohanne Baptista quem olim omnes damnabant », Rayn. Sacch. 76; *Rad* 270, 228.

(80) Rayn. Sacch. 75; *Rad* 270, 227, 15c.

(81) *Starine* III 10.

(82) Gl. Radojčić 41-44; Petrović 122, b. 93; Đurić 39-51; Šidak, u *Slovo* 9 (1960) 201-206.

je od drugdje poznato, da je ona sve do svoje propasti zadržala neprijateljski stav prema Ivanu Krstitelju. Već smo spomenuti porugljivi naziv « vodonosac », koji daju bosanski krstjani Ivanu Krstitelju u rubnim bilješkama u *Srećkovićevu evanđelju,* koje su nastale u 15-st., nešto prije propasti bosanske crkve ([83]). U *Popisu zabluda bosanskih krstjana* iz g. 1372/77 piše: « 8. Također govore, da je sv. Ivan Krstitelj osuđen » ([84]). U *Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* iz sredine 13-st. zapisano je, da je Ivan Krstitelj osuđen ([85]). Torquemada zabilježio je g. 1461 o bosanskim krstjanima: « Osuđuju bl. Ivana Krstitelja tako, da govore, da nije nijedan đavao u paklu gori od njega » ([86]). Sv. Jakov Markijski u svom *Razgovoru protiv manihejaca u Bosni,* koji je napisao za svoga boravka u Bosni 1432/39, napisao je cijelo poglavlje o krštenju vodom, u kojemu je također « branio krštenje Ivanovo od osude patarenske » ([87]).

Neprijateljski stav bosanske crkve prema Ivanu Krstitelju nije izvorno bosanski. To je baština početnika, bogomilstva, koju su bosanski krstjani vjerno čuvali i onda, kada su mnogi bogomilo-katari ublažili ili potpuno promijenili svoj stav prema Ivanu Krstitelju. Da je sam Bogomil zauzimao neprijateliski stav prema sv. Ivanu Krstitelju, to nam govore najstariji izvori. Kozma Svećenik u svom *Slovu* kaže: « Oni pogrđuju Ivana Preteču, zoru Velikoga Sunca, nazivljući ga pretečom Antikrista ». Staro bogomilsko djelo *Upit Ivana Apostola*

([83]) Gl. gore b. 74.
([84]) « Item sanctum Iohannem baptistam dicunt esse dampnatum », *Starine* I 138; *Rad* 270, 168; Dodatak VII.
([85]) « De johanne baptista. Romanus ... quare tu dicis eum esse dammnatum? », *Starine* I 133; *Rad* 270, 171.
([86]) Damnant « beatum Iohannem baptistam ita, ut dicant, quod non est aliquis diabolus in inferno peior eo », TORQUEMADA 55; *Rad* 270, 178.
([87]) « In opusculo de baptismo vindicatur baptismus Ioannis a censura Patarenorum ... », gl. dolje s. 536; LASIĆ 245.

uči o Ivanu Krstitelju, da je « andeo Satanaelov », u kojemu se ponovno utjelovila duša Ilije proroka, i da je Ivana đavao poslao, da krsti vodom ([88]). U *Sinodiku cara Borila* g. 1211 piše: « Oni, koji se rugaju Ivanu Krstitelju i govore, da je došao od Sotone, anatema » ([89]).

Da je bogomilstvo od svoga početka zabacivalo Ivana Krstitelja, svjedoče nam od reda i zapadni izvori. Tako: Everwin von Steinfeld, Ermengaudus, Petrus Sarnensis, pisac djela *O krivovjerju katara u Lombardiji,* Salvo Burci, Moneta Kremonski, Rajnerije Sacchoni, Anzelmo Aleksandrijski, sv. Petar Veronski i mnogi drugi, koje navodi Döllinger u drugom svesku svojih *Prinosa* ([90]).

Svoje neprijateljstvo prema sv. Ivanu Krstitelju Bogomil je poprimio od starih gnostika, manihejaca i pavlićana ([91]) i unio u svoj vjerski sustav. Stari manihejci, koji su istovjetovali svjetlo i dobro, zabacivali su sv. Ivana Krstitelja, jer za nj piše u Evanđelju: « On ne bijaše svjetlo » (Ivan 1, 8).

5) - *Službeno skretanje bosanske crkve k strogom dvopočelništvu*

Bosanska crkva u prvom razdoblju svoga opstanka slijedila je umjereno dvopočelništvo stare bugarske crkve, kojemu je bio začetnik sam Bogomil. Bosanska crkva držala se stare bogomilske nauke i onda, kada su bugarska crkva i njezin ogranak u Italiji, konkori-

([88]) « ... sathanas princeps huius mundi ... misit angelum suum Elyam prophetam baptizantem in aqua, qui vocatur Iohannes baptista ... », *Interrog. Joh.* 304.
([89]) « Iže krstitelju Iovaniu rugauštihsa i glagolaštih' iako od' satani est' ... anadema », *Sinodik carja Borila* 46.
([90]) EVERW. STEINF. 678; ERMENGAUDUS 1242; PETR. SARN. I 10 i 27; *Haer. cath.* 311; SALVO BURCI 318; MON. CREM. 221-231; RAYN. SACCH. 71; ANS. ALEX. 311; PETR. MART. 323; DÖLLINGER II 21 34 65 90 135 267 283.
([91]) Glavne izvore za to navodi PUECH-VAILLANT 201 b. 1.

ćanska crkva, napustile doketizam i približile se kršćanskoj crkvi u poimanju utjevljenja Sina Božjega i njegova rođenja od djevičanske majke Marije (92).

Da je bosanska crkva do konca 12-st. držala umjereno dvopočelništvo, to nam nesumnjivo dokazuje vjerovanje njezinih ogranaka, banjolske i vićentinske crkve u Italiji, koje su između g. 1175 i 1190 iz Bosne primile biskupski red i bogomilsku nauku (93). Suvremeni su, naime, izvori složni u tome, da su banjolićani slijedili umjereno dvopočelništvo. Tako pisac djela O *krivovjerju katara u Lombardiji*, koje je napisano prije g. 1214, veli: « Kalojan, biskup jednoga dijela krivovjeraca (banjolićana), koji imaju svoj red iz Slavonije, i Garat, biskup drugoga dijela onih, koji iskrivljuju nauku Kristovu, a imaju red iz Bugarske, vjeruju i propovijedaju, da postoji samo jedan dobri Bog, svemogući, bez početka, koji je stvorio andele i četiri početne tvari » (94). To potvrđuje i Salvo Burci g. 1235 (95), Rajnerije Sacchoni g. 1250 piše pak, da se banjolićani u svemu slažu s katarima konkorićanima, osim što ovi vjeruju, da su duše stvorene i da su sagriješile prije postanka vidljivoga svijeta i što slijede doketizam (96). O konkorićanima Rajnerije veli: « Ti dobro misle o jednom počelu » (97). Slično o njima govori i Moneta Kremonski u svom djelu iz g. 1241 (98).

(92) Gl. gore s. 147-53 346-51 435-440.
(93) Gl. gore s. 54 sl. i 148 sl.
(94) « Caloiannes episcopus unius partis hereticorum, qui habent ordinem suum de sclavonia, et Garattus episcopus alterius partis ... qui habent ordinem suum de bulgaria, credunt et predicant tantum unum bonum deum omnipotentem sine principio, qui creavit angelos et IIIIor elementa », *Haer. catb.* 310.
(95) Gl. gore s. 439, b. 45.
(96) « De Catharis Baiolensibus ... Isti conveniunt cum praedictis Catharis de Concorrezo fere in omnibus opinionibus supradictis excepto hoc, scilicet quod dicunt quod animae sunt creatae a deo ante mundi constitutionem et quod tunc etiam peccaverunt. Item credunt cum praedicto Nazario quod beata Virgo fuit angelus et quod Christus non assumpsit naturam humanam ex ea, nec vere passus est aliquem dolorem in morte sed quod assumpsit corpus caeleste », Rayn. Sacch. 27; *Rad* 270, 232 i 234.

Za razliku od drugih bogomilsko-katarskih sljedba, bosanska crkva, kao i njezin ogranak banjolska crkva, koncem 12- i početkom 13-st. slijedile su još uvijek početno bogomilstvo u svim njegovim pojedinostima. Bosanska crkva mogla je održati izvornu Bogomilovu nauku i « apostolsko nasljedstvo », jer od svoga opstanka pa sve do trećega desetljeća 13-st. nikada nije bila razbijena ni obezglavljena (99).

Ali, kako su bugarska crkva i njezin ogranak konkorićanska crkva iza g. 1211 napustili doketizam i time se znatno približili katoličkom poimanju o utjelovljenju i otkupljenju Kristovu, bosanska i banjolska crkva našle su se u sredini između dragovičko-albanićanskih strogih dvopočelnika i najumjerenije struje bugarsko-konkorićanske. S ovim zadnjima slagali su se u vjerovanju u jedno vrhovno vječno počelo i u načinu postanka vidljivoga svijeta i ljudskoga tijela (1), dok su se sa strogim dvopočelnicima slagali u doketizmu, koji su strogi dvopočelnici trajno držali (2). O banjolićanima, talijanskim sljedbenicima bosanske crkve, Salvo Burci g. 1235 piše: « Katari, koji se zovu kalojani i francuzi, ne slijede potpuno vjeru ni albanićana ni konkorićana » (3).

Banjolićani su sve do svoje propasti koncem 13-st. ostali vjerni starom bosanskom i prvotnom bogomilskom

(97) « Isti bene sentiunt de uno principio tantum », Rayn. Sacch. 76; *Rad* 270, 228.
(98) Mon. Crem. 5 10 61 109 218.
(99) Gl. gore s. 145-48 343-47 435-440.
(1) Gl. gore b. 94-97.
(2) « Item quod dei filius non assumpsit humanam naturam in veritate sed eius similem ex beata Virgine, quam dicunt fuisse angelum ... », Rayn. Sacch. 71; *Rad* 270, 218. Ivan de Lugio, ideolog mlađih albanićana, učio je, da je Krist stvarno uzeo tijelo od Marije, u njemu trpio, umro i uskrsnuo, ali ne na ovom svijetu nego « u drugom višem » (« in alio superiori mundo et non in isto »), Rayn. Sacch. 75; *Rad* 270, 227 b. 15c.
(3) Gl. gore s. 439, b. 50.

stavu ([4]). Ali za bosansku crkvu izvori od sredine 13-st. do propasti Bosne g. 1463 nedvojbeno tvrde, da je ona u tom razdoblju službeno napustila umjereno dvopočelništvo i prihvatila ono strogo, koje su slijedili stari manihejci i dragovićka crkva.

O skretanju bosanske crkve od umjerenoga na strogo dvopočelništvo, prvi spomen nalazimo u *Raspravi između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena,* koja je napisana koncem prve polovice 13-st. Tu piše:

« Bog istiniti nije stvorio, što će biti uništeno; vidljive pak stvari bit će uništene, zbog toga nijesu od boga nego od đavla stvorene.

« Đavao je bez početka i stvoritelj svega vidljivoga » ([5]).

U zagrebačkim listićima o *Zabludama bosanskih krivovjeraca,* koji su napisani g. 1372/77 ([6]) piše, da bosanski bogomili uče: « Najprije, da su dva boga, i da je stariji bog stvorio sve, što je duhovno i nevidljivo, a mladi, naime Lucifer, sve tjelesno i vidljivo » ([7]).

Papa Eugen IV dne 3. studenoga 1445 o bosanskim krstjanima piše:

« Ovi su, koji đavlu priznaju vrhovništvo jednako svemogućem Bogu, učeći da postoje dva počela, jedno zlih bića, a drugo dobrih » ([8]).

Pio II (1458-1464) u svojoj *Kozmografiji,* iz prvih godina svoga papinstva, o bosanskim krivovjercima kaže: « U Bosni mogu veoma mnogo krivovjerci, koje zovu manihejcima, veoma zao rod ljudi, koji uče, da su dva počela stvari, jedno zlih, a drugo dobrih » ([9]).

Torquemada, nakon što je proučio učenje bosanskih krstjana i dobro se raspitao kod franjevačkih misionara iz Bosne ([10]) g. 1461 napisao je o bosanskim krstjanima, da oni uče:

« 1. da postoje dva boga, od kojih jednoga zovu potpuno dobrim, a drugoga potpuno zlim ». « 2. Dva su počela, jedno naime duhovnih i netjelesnih bića, a drugo propadljivih i tjelesnih ili vidljivih. Prvo zovu bog svjetla, a drugo bog tame » ([11]).

Da je bosanska crkva još u 15-st. slijedila strogo dvopočelništvo, barem u nekim naukama, govore nam i vlastiti izvori bosanskih krstjana i njihovih vjernika. A. Schmaus upozorio je, da su u duhu strogih dvopočelnika napisane 5., 8. i 9. bilješka u *Srećkovićevu evandelju,* koje govore o « zarobljenim dušama » koje su zavedeni anđeli od Sotone ([12]). Navedenima valja pridružiti i šestu bilješku, u kojoj se govori o « anđelima neprijaznima », koji su protivni « anđelima milostnima » strogih dvopočelnika.

Drugu skupinu vlastitih izvora bosanske crkve, u kojima dolazi do izražaja nauka strogih dvopočelnika, čine povelje bosanskih velikaša, vjernika bosanskih kr-

([4]) Gl. gore s. 438, b. 38. O umjerenom dvopočelništvu i doketizmu banjolićana zadnji govore: Rajnerij Sacchoni god. 1250 (Rayn. Sacch. 77; *Rad* 270, 232 i 234) i Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) (Ans. Alex. 313). Banjolićana je nestalo pod konac 13-st. (gl. Muratori, *Antiquitates* V 121-138; Dondaine, *Italie* 296 sl.; Borst 237).

([5]) Gl. gore s. 397, b. 16.

([6]) Gl. *Rad* 270, 146 b. 63.

([7]) « Imprimis quod sunt duo dij et quod maior deus creauit omnia spiritualia et inuisibilia, et minor, scilicet lucifer, omnia corporalia et uisibilia », *Starine* I 138; *Rad* 270, 168; gl. dolje s. 538.

([8]) Gl. gore s. 41, b. 36.

([9]) Gore s. 44, b. 44.

([10]) « ... curaui quinquaginta errorum contrariorum tenebras quibus quorumdam religiosorum prelati regni Bosne relatibus intellexi manicheos ipsos communiter inuolui et deprauari ... », Torquemada 39. I ovaj navod kardinala Torquemade govori nam, da je u bogomilskoj bosanskoj crkvi bilo raznih struja u vjerskim stvarima.

([11]) « 1. Duos esse deos, quorum unum vocant summe bonum, alterum summe malum. 2. Duo esse principia, unum scilicet spiritualium et noncorporalium, aliud corruptibilium et corporalium siue visibilium. Primum vocant deum lucis, secundum deum tenebrarum », Torquemada 40 i 42; *Rad* 178.

([12]) Schmaus 290. Neispravno je mišljenje A. Solovjeva, *Vjersko učenje* 26, koji misli, da rubne bilješke *Srećkovićeva evandelja* odaju pisca « bogomilskog učenja umjerenog tipa ».

stjana. U svojim poveljama bosanski velikaši, pristaše bosanske crkve, često se kunu: « anđelom milostnim na umrlom času i na danu sudnjemu » ([13]). Pod tim su vjernici bosanske crkve mislili na anđela, kojega po nauci strogih dvopočelnika primaju katarski vjernici, kada se krste na času smrti. Taj će ih anđeo na sudnjem danu razdiobe dobrih i zlih čuvati i dovesti dobromu Bogu ([14]).

([13]) Sandalj Hranić, 4. ožujka 1410, kune se: « ... i da se odreku Boga i vire ku viruju i angjela pravoga na dan' sudni » (St Pov I/1, 280). Gledaj i njegovu sličnu zakletvu g. 1419 (n. dj. 297). Ivaniš Pavlović sa svojim bratom Nikolom na 29. rujna 1442 kune se: « ... i da smo se odrekli Boga i angela na umr'li čas' na smr'ti i na dan' sudni i vere koju veruemo » (StPov I/2, 103). Radosav Pavlović sa sinom Ivanišem i svojom rodbinom, 31. prosinca 1327, kune se ovako: « ... da smo se odrekli Boga i Jan'gela milostivooga na dan' sugni i vire koju viruemo » (StPov I/1, 606). Slično se kune i veliki vojvoda Stjepan Vukčić Kosača na 10. listopada 1435: « ... i da smo se od'rekli Boga i angjela milostivoga na smr't i na dan' sudni i vire koju viruemo » (StPov I/2, 41). Svi su navedeni bili vjernici bosanske bogomilske crkve.

([14]) Umjereni dvopočelnici učili su, da ljudske duše nastaju rađanjem od Adamove duše kao i tjelesa (ex traduce): « ... sicut caro ex carne per coitum nascitur, ita spiritus ex spiritu procreatur », Mon. Crem. 110. Gledaj n. dj. 139 i 132; Salvo Burci 314; Petr. Mart. 327; Rayn. Sacch. 76; *Rad* 270, 228; Ans. Alex. 313; Söderberg 154-157. Strogi dvopočelnici učili su, da su ljudske duše anđeli, koje je Sotona u početku zaveo i koje okiva i zasužnjuje u ljudska tjelesa kod začeća u materinoj utrobi. Po toj nauci, kada krštenici katarsko duhovno krštenje (consolamentum) prime, oni dobivaju « duha » (spiritum), koji njihovom dušom upravlja i čuva je, dok je na Sudnjem danu ne dovede do dobroga Boga: « unaquaeque anima a Deo bono creata proprium habet spiritum ad sui custodiam ... et credunt quod in illa manus impositione [consolamentum seu baptismus catharorum] unaquaeque animarum caelestium proprium spiritum, scilicet quem in caelo habuerat, ad regimen, et custodiam suam, recipiat », Mon. Crem. 3 sl. Slično: Petr. Mart. 321 326 i 330; Salvo Burci 313; *Brevis summula* 120. Potanje gl. Söderberg 94-100.

Bosanski krstjani slijedili su nauku strogih dvopočelnika o postanku ljudskih duša još od sredine 12-st., jer su tu nauku od bosanskih « slavena » primili talijanski banjolićani između g. 1175 i 1190 (gl. gore s. 54-61). Kako se čini, tu su nauku slijedili u početku svi bogomili (gl. *Interrog. Job.* 298-303).

Mi smo u trećem poglavlju ovoga djela utvrdili, da su bosanski krstjani napustili umjereno dvopočelništvo i skrenuli u strogo pod utjecajem Belesmence, biskupa tal. strogih dvopočelnika, koji je oko g. 1227/28 obnovio bogomilsku hijerarhiju u Bosni, nakon što je bila uništena u prvoj križarskoj vojni, koju su vodili papinski legat Akoncije i kaločki nadbiskup Ugrin. Sami bosanski krstjani smatrali su to kretanje k strogom dvopočelništvu važnim i bitnim u životu bosanske crkve, da je Stanko Kromirjanin, pišući imena vrhovnih poglavara bosanske crkve na koncu *Batalova četveroevandelja*, razdijelio ista u dvije liste: u prvoj je nabrojio bosanske djede umjerenoga smjera, a u drugoj djede, koji su slijedili novi smjer strogih dvopočelnika ([15]).

Nije bez značenja ni činjenica, da su bosanski krstjani, kada su se nakon svoga izgona iz Bosne g. 1459 sklonili u Bugarsku, prihvatili pavlićansko strogo dvopočelništvo. Izbjegli bosanski krstjani bili su tako brojni i učeni i toliki su ugled dobili kod bugarskih pavlićana, kojima su se sklonili, da su ti, iako su bili Bugari ekavci, prihvatili kao svoje svete knjige bosanske prijevode novozavjentnih knjiga, pisanih hrvatskim jezikom ikavskoga narječja ([16]). Tako utjecajni bosanski krstjani bili bi popravili pavlićansko strogo dvopočelništvo, da to nijesu

([15]) Gl. gore s. 111-112.

([16]) U bugarskim pavlićanima g. 1640 piše u Rim katolički biskup Petar B. Bakšić: « Questo solo credo, che sono venuti della Bosna, perche i libri loro sono scritti tutti in Bosna in carta pergamena ... Li libri che tengono, sono tutti scritti in caractero di S. Cirillo, et loro non sanno altra lingua che slava, ho trovato certi libri manuscitti in Bosna sotto re Tvartko, più di 400 anni », ABl 79. O tim rukopisima g. 1623 piše Kongr. de Propaganda nepotpisani pisac, po svoj prilici biskup fra Petar Solanin, ovo: « ... habent in suo vulgari textum s. Evangelii Christi secundum Ecclesiam Romanam, sed commenta et glossae sunt haereticae secundum varias haereses, precipue circa haeresim Pauli Samosateni, a quo denominantur Paulini », ABl 21. Potanje o bosanskim knjigama u Bugarskoj gledaj: Solovjev, *Vjersko učenje* 41-46.

poznavali i slijedili u Bosni. Bugarski pak pavlićani i nakon dolaska i izvršenoga utjecaja bosanskih krstjana ostali su i dalje strogi dvopočelnici.

6) - *Trajni opstanak umjerenoga dvopočelništva u Bosni i njegovo približivanje kršćanskoj nauci*

Rajnerij Sacchoni, bivši katarski viši redenik zabilježio je g. 1250, da su se strogi dvopočelnici albanićanske crkve oko g. 1230 razdijelili u dvije struje: jednoj je stao na čelu albanićanski biskup Belesmenza Veronski, a drugoj njegov veliki sin, Ivan de Lugio ([17]). U isto vrijeme ili nešto prije toga, i među umjerenim dvopočelnicima konkoričenske crkve u Italiji nastale su dvije struje: veća, koja je slijedila bugarsku crkvu, i manja, koja se držala nauke bosanske crkve ([18]).

U svakoj od ovih dvopočelnih struja, kod strogih i umjerenih dvopočelnika, bilo je raznih mišljenja i u osnovnim vjerskim pitanjima. Tako sv. Petar Veronski nabraja među talijanskim katarima osam raznih mišljenja o božanstvu Kristovu i njegovu odnošaju s Bogom Ocem ([19]).

U bosanskoj crkvi ni strani ni domaći izvori nigdje izričito ne govore, da bi u njoj postojale dvije struje ili dva smjera u nauci, pa se dosada većinom držalo, da su bogomili u Bosni bili trajno jedinstveni u svojim vjerskim nazorima. Ali to ipak nije ispravno.

([17]) « Albanenses divisi sunt in duas partes in opinionibus contrariis et diversis. Unius partis caput est Balasinansa Veronensis eorum episcopus; et eum sequuntur plurimi antiquiores et pauci iuvenes eius sectae. Alterius vero partis caput est Iohannes de Lugio Bergamensis, eorum filius maior et ordinatus episcopus. Et hunc sequuntur econverso iuniores et pauci antiquiores et ista pars est maior satis quam prima », RAYN. SACCH. 71; *Rad* 270, 216.

([18]) Gl. gore s. 438, b. 43; 439, b. 45 i 50; 448, b. 94.

([19]) PETR. MART. 320 sl.

Već smo vidjeli, da su bosanski krstjani staru bogomilsku nauku umjerenih dvopočelnika vjerno čuvali sve do uništenja njihove crkvene organizacije za križarske vojne g. 1222 ([20]). Kada je albanićanski biskup Belesmenza Veronski oko g. 1227/28 obnovio crkveni red u Bosni i zaredio Rastudija, novoga djeda bosanske crkve, on je ovoga obvezao, da prihvati strogo dvopočelništvo albanićanske crkve ([21]). Vidjeli smo također, da vjerodostojni suvremeni izvori, strani i nepatarenski domaći, govore, da se od toga doba do propasti bosanskoga kraljevstva g. 1463 u Bosni održalo strogo dvopočelništvo sa starim bogomilskim doketizmom ([22]). Međutim, ako proučimo same bogomilske izvore u Bosni, koji počinju koncem 14-st. i sižu do treće četrti 15-st. ([23]), vidjet ćemo, da nam oni većinom govore o bogomilskom umjerenom dvopočenilštvu, i to o njegovu razvijenom stanju, koje se u izrazima i poimanjima znatno približilo katoličkoj nauci. Iz tih se izvora vidi, da su bosanski krstjani najkasnije od konca 14-st. napustili dapače i stari bogomilski doketizam, u koji su strogi dvopočelnici trajno vjerovali ([24]). Po nauci strogih dvopočelnika druga i treća osoba Presv. Trojstva, Sin i Duh Sveti, nijesu po biću i naravi jednaki Bogu Ocu. Bog je samo jedan, a to je Bog Otac ([25]). Krist je niži od Oca, njegovo stvorenje; isto tako i Duh Sveti ([26]). U sačuvanim pak vlastitim izvorima bosanskih krstjana

([20]) Gl. gore s. 176-180.

([21]) Gore s. 180-82.

([22]) Gl. gore s. 440-454.

([23]) Gl. gore s. 97-122.

([24]) Gl. gore s. 440-444.

([25]) « Isti non credunt Filium vel Spiritum Sanctum esse Deum per naturam, sed creaturam tantum Dei Omnipotentis. Credunt etiam Patrem majorem Filio, et diversum ab eo, et Spiritu Sancto in substantia, et Filium majorem Spiritu Sancto, et ab ipso substantialiter diversum », MON. CREM. 4. Gl. RAYN. SACCH. 71, r. 15 sl.; *Rad* 270, 218, r. 2-4.

([26]) Gl. LUGIO 20 i 102; BONACURSUS 777; MON. CREM. 4 112 234 245 313; PETR. MART. 321; *Brevis summula* 120.

i njihovih vjernika često se spominje Presveto Trojstvo i jasno se ističe, da je Krist pravi Bog, jednak Bogu Ocu; da je jedinoredeni Sin Božji; da se utjelovio i bio roden od Marije, koja se naziva Bogorodicom; da je trpio muku, umro, uskrsnuo i uzašao na nebesa. Tako gost Radin u svojoj *Oporuci* spominje Presveto Trojstvo: « pred' svetom' Troicom' nerazdijelimom' ... » ([27]). Na stećku gosta Mišljena u Puhovcu kod Zenice piše: « ... kada prideš' prid' gospodina našega Isu(sa) edinog ... » ([28]). U svom pismu od 25. ožujka 1397 Pavao Radinović, vjernik bosanskih krstjana, spominje « Sina (Božjega) edinorodnago » ([29]). Njegov sin Radosav Pavlović 31. prosinca 1427 zazivlje na se prokletstvo, ako ne ostane vjeran zadanoj obvezi: « ... da smo pričteni k Iijudi Izkariotskomu, koi proda Sina Bož'ja na raspet'je ... koi mu kladieku tr'nov' vijenac' na glavu » ([30]). U pismu od 25. listopada 1432 Radosav piše: « ... smislismo u našoi pameti koliciem' milosrd'dem' Bog' ljubi nerav' človječuu, posla svoga Sina slatkoga u velicijeh' mukah', da ih' izbavi iz gr'jeha i po uskr'sen'ju, kad thje uziti na nebesa, da sjede z desnuiu Ot'ca Boga, Božastvan'nom' rječ'ju reče ... » ([31]). Veliki vojvoda bosanski, budući herceg Stjepan Vukčić Kosača, isto vjernik bosanske crkve, dne 10. listopada 1435, kune se Dubrovčanima: « ... v' gospoda Boga vsdr'žitelja i va prečistu Bogorodicu ... » ([32]) a 19. srpnja 1453: « ... v' gospoda Boga vsdr'žitelja Oca i Sina i svetago Duha i v' prečistu ego Bogomater svetu Dievu Mariju » ([33]). Sva su navedena pisma datirana sa « lita rožstva gospodina Isusa Hrista » ili « rožstva Hristova ». Na bogomilskom če-

([27]) StPov I/2, 154; gl. dolje s. 544.
([28]) Truhelka, u GZM 6 (1894) 778; WM 4 (1896) 349; Miletić 112.
([29]) MS 229; StPov I/1, 245.
([30]) MS 342; StPov 605 sl.
([31]) MS 366 sl.; StPov 617.
([32]) MS 383; StPov I/2, 39.
([33]) MS 460; StPov 69.

tveroevanđelju, u *Batalovu ulomku*, krasnopisac Stanko Kromirjanin zabilježio je, « ... a napisaše se sie knige u dni krala Dabiše od' roenija S(i)na B(o)žija 1393 lito » ([34]).

Dvopočelnici, ni strogi ni umjereni, Boga ne smatraju stvoriteljem vidljivoga svijeta, ali ipak umjereni dvopočelnici priznaju, da dobri Bog ima utjecaja na ovaj svijet i nazivlju ga uzdržateljem svijeta. Sukladno nazorima i nazivima umjerenih dvopočelnika na zapadu i u bosanskim bogomilskim izvorima Bog se zove uzdržavateljem svijeta, a ne stvoriteljem. Tako Pavao Radinović, vjernik bosanskih krstjana, svoje pismo od 25. ožujka 1397 počinje ovim riječima: « † Izvoleniem' Boga Oca vsedr'žitela i pospješeniem' Sina edinorodnago i savr'šeniem' vsepresvetoga Duha ... » ([35]). Slično zovu Boga uzdržavateljem svijeta: Radosav Pavlović u pismima od 31. prosinca 1427 ([36]) i 25. listopada 1432 ([37]), Ivaniš Pavlović 29. rujna 1442 ([38]), Petar i Nikola Pavlović 15. srpnja 1454 ([39]) i vojvoda Stjepan Vukčić Kosača 10. listopada 1435 ([40]), svi vjernici bosanske crkve.

Talijanski strogi dvopočelnici držali su, da duša Bl. Dj. Marije, apostola i njihovih spašenih savršenih članova ne će doći u nebo do sudnjega dana ([41]). Slično značenje ima i bogomilski natpis na stećku Luke Plavišića u Brajkovićima kod Travnika, na kojemu piše: « ... Brate, dobar ti san duši tvoje » ([42]). Bosanski su

([34]) Gl. gore s. 111.
([35]) Gl. gore b. 29.
([36]) StPov I/1, 604 e 606.
([37]) MS 342; StPov 617 i 625.
([38]) StPov I/2, 102.
([39]) StPov 150.
([40]) Gl. gore b. 32.
([41]) « Item dicunt quod anima beatae Virginis et Apostolorum omniumque sanctorum non sunt adhuc in gloria nec erunt usque in diem iudicii, sed sunt in aere isto in quodam loco cum corpore Iesu Christi », Rayn. Sacch. 77; *Rad* 270, 232. Gl. Mon. Crem. 375; Petr. Mart. 327; Ans. Alex. 311.
([42]) WM IV 353; B. Pavlović - I. Rengjeo, *Stećci govore* 10.

ipak krstjani, u zadnjem odsjeku svoga opstanka, vjerovali, da njihovi dobri članovi odmah poslije smrti dolaze Bogu u raj. Na grobu gosta Mišljena njegovi su drugovi napisali: « ... kada prideš' prid' Gospodina našega Isu(krsta) ednog(a spo)meni i nas' svoih' rabov » (43). Postavljači spomenika dakle vjeruju, da će gost Mišljen doći u raj za njihova života i zagovarati ih kod Boga.

Stari bogomili (44) i strogi dvopočelnici nijesu vjerovali u vječnost pakla (45). Bosanski krstjani barem od konca 14-st., od kada su sačuvani njihovi vlastiti izvori, vjerovali su u vječnost pakla kao i talijanski umjereni dvopočelnici (46). Tako gost Radin želi, da bi ga Bog « pomilovao na strašnom' sudištu vjeku vjekoma » (47). To nam govori, da je on vjerovao, da bi ga Bog za njegove grijehe mogao i vječno od sebe odbaciti.

Bogomil je zabacivao štovanje križa kao mučila Kristova. Kozma Svećenik više puta spominje, da prvi bogomili nijesu štovali križ (48). Tako i Eutimije de Peribleptos (49) i Zigaben (50). I zapadni katari, umjereni i strogi dvopočelnici, osuđivali su štovanje križa (51).

(43) GZM 6(1894) 778; WM 4(1896) 349; Miletić 112.

(44) « Et per licentiam patris exibunt de carcere spiritus increduli aliquando et vocem meam audient et erit unum ovile et unus pastor », *Interrog. Joh.* 308.

(45) « ... et de inferno nihil credunt », Petr. Mart. 328; « ... animae creatae a diabolo ... non damnabuntur aeternaliter », *Brevis summula* 128; « Albanenses ... dicunt in hoc mundo infernum esse, idest hic esse ignem et frigus et omne malum et non alius infernus nec fuit nec erit », Salvo Burci 313. Gl. Rayn. Sacch. 72 i 75; *Rad* 270, 220 i 226; Döllinger II 213 i 327.

(46) Salvo Burci 313; Mon. Crem. 379 sl.; Petr. Mart. 327 sl.; Amati II 51; Ans. Alex. 311 sl.; Döllinger II 152 179 213 327.

(47) StPov I/2, 154; gl. dolje s. 544.

(48) Kozma 5, r. 13; 7, 1 sl.; 22, 8; 24, 22 sl.; Puech-Vaillant 234-237.

(49) Peribleptos, *Epist. invect.* 39 74 82.

(50) Zigabenus, *Panoplia* 1309D-1312A; Isti, *De haeresi* 99.

(51) « Item quod in cruce aliqua ... nullam habent Patareni reverentiam, imo habent crucem in horrorem », Döllinger II 323; « ... quia Deus fuit positus, martiriatus et mortuus in cruce;

Tako su i bosanski krstjani kao pravovjerni bogomili u prvo doba morali zabacivati poštivanje križa. Pod utjecajem takvoga vjerskoga stava u Bosni i Hercegovini razvili su se na sredovječnim stećcima čovjeku slični (antropomorfni) križevi, koji po starom pavlićanskom shvaćanju predstavljaju Krista raširenih ruku, kako blagoslivlje svoje vjernike, a ne Krista razapeta na križu (51). Međutim, u zadnjem stupnju razvoja vjerske nauke kod bosanskih krstjana, o kojima nam govore njihovi vlastiti izvori, iz konca 14- i prve tri četvrti 15-st., vidi se, da bosanski krstjani i njihovi vjernici štuju križ. Hrvoje Vukčić Hrvatinić (53), Pavao Radinović (54), Sandalj Hranić (55), Radosav Pavlović (56), herceg Stjepan (57), uvjereni vjernici bosanskih krstjana, počinju redovito svoja pisma sa znakom križa. Navedeni bosanski velikaši, vjernici bosanske crkve, uvijek s poštovanjem govore o « časnom i životvornom križu » i na njega se kunu. Vojvoda Radosav Pavlović na darovnici Dubrovčanima dne 31. prosinca 1427 ovako se kune sa svojom rodbinom i plemićima: « ... rotismo se i zaklesmo na svetom' evangel'ju bož'em' i na časnom' i životvorestem' križu Gospodnju ... va gospodina Boga vsedr'žetelja i va pričistu ego Bogomater' ... » (58). Njegov sin vojvoda Petar

et propter hoc omnis homo, qui erat de Deo et diligebat Deum, debebat habere odio crucem », Döllinger II 21. Gl. Bonacursus 777; Salvo Burci 311 i 327; Mon. Crem. 461; Guido 26; Steph. Burb. 278; Douais, *Documents* II 97; Limborch 348; Döllinger II 6 29 56 sl. 168 320.

(52) O pavlićanskom « križu » Krista, koji blagosliva, gl. Petr. Siculus 29 (PG 104, 1284B); Photius I 7 i 19 (PG 102, 25B/C). Stari manihejі su častili « sunčani križ », gl. *Kephalaia* I s. 158-164; *Manichaean Psalm-book* II s. 86, r. 27; 90, 28; 92, 6; 160, 14.

(53) Gl. StPov I/1, 446474.

(54) N. dj. 245-251.

(55) N. dj. 253-355.

(56) N. dj. 567-642.

(57) N. dj. I/2, 33-92.

(58) N. dj. I/1, 604.

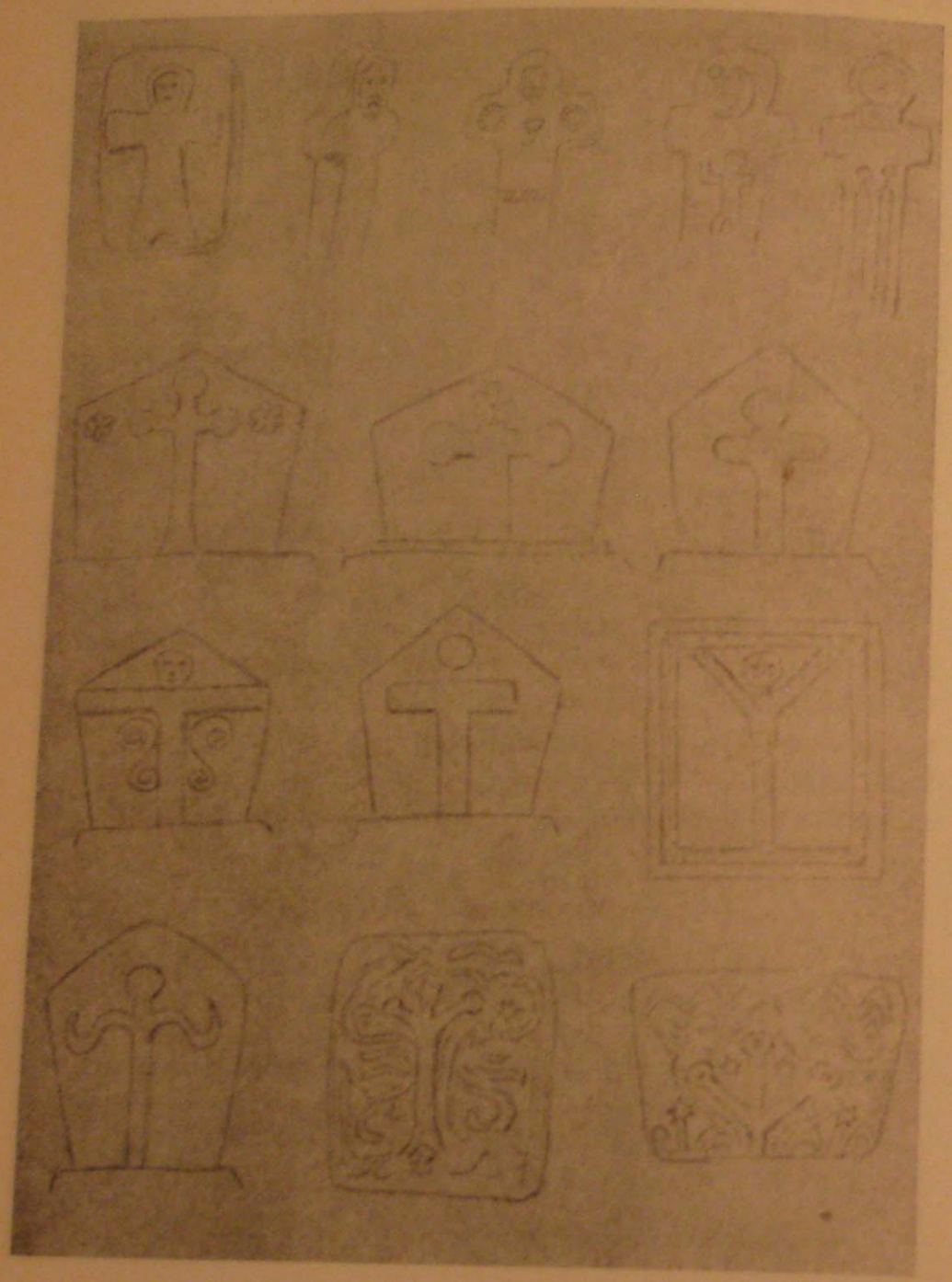

Čovjeku slični križevi na bogomilskim stećima u BiH

Pavlović u prisustvu i po savjetu «mnogopočtenih strojnika» bosanske crkve svoju povelju započinje znakom križa i ovako se na povelju kune: « ... rotismo se i zaklesmo na svetom' evangeliju božiem' i na časnom' i životvorekem' kr'stu Gospodnu i na gospodina Boga svedržitela i pričistu Bogorodicu ... » ([59]). *Oporuka gosta Radina* započinje velikim znakom križa na rubu prve stranice. Ovo se sve ne može rastumačiti ustaljenim načinom pisanja povelja, ni utjecajem Dubrovčana i njikovih pisara, nego treba dopustiti, da su bosanski krstjani i njihovi vjernici u zadnjem razvojnom stupnju uistinu častili križ Isusov.

7) - *Jaka svijest crkvenoga jedinstva s jednom vrhovnom glavom*

Kao posebnu osobitost crkve bosanskih krstjana valja istaći i njihovu jaku svijest, da je bogomilska crkva ustanovljena od Krista, i to kao monarhistička ustanova s jednom vrhovnom glavom. U početku bosanska je crkva priznavala vrhovnim poglavarom Bogomila, dotično njegove nasljednike u Bugarskoj, kasnije u Carigradu. Ali kada je car Aleksije Komnenac oko g. 1110 uništio bogomilsku hijerarhiju u Bugarskoj i cijelom bizantskom carstvu, bosanski su krstjani smatrali, da je po zakonu nužde prvenstvo bogomilske crkve prešlo na njihova « djeda », koji je jedini preživio udar cara Aleksija i sačuvao biskupski red, primljen redoslijedom od samoga Bogomila. Od toga doba bosanski su krstjani ustrajno vjerovali, da je njihov « djed » pravi izravni nasljednik Bogomilov i prema tome glava svih bogomilsko-katarskih biskupija i crkava ([60]). Tu su misao priznavali i talijanski katari u Mantovi i Vicenzi, kada su između g. 1175 i 1190 slali u Bosnu svoje prvake

([59]) StPov I/2, 150.
([60]) Gl. gore s. 216-220 338-55.

Bogomilski križevi s drvom života
na sredovječnin stećcima u BiH

Kalojana i Nikolu, da tu prime crkveni red i pravu bogomilsku nauku ([61]). Vrhovništvo bosanske crkve priznali su i francuski albigenzi, kada se g. 1222 k njima sklonio bosanski djed Tomaš-Bartul ([62]). Vrhovništvo bosanske crkve priznali su talijanski katari u Chieri u Piemontu i drugdje, kada su slali svoje izabrane članove u Bosnu, « da tu od tamošnjih učitelja nauče potpuno i savršeno krivovjernu nauku » ([63]). I onda, kada je kod zapadnih katara, zbog njihove podijeljenosti, misao crkvene jedinstvenosti i jedne vrhovne glave izblijedjela, bosanski su krstjani tvrdo vjerovali u vrhovništvo svoje crkvene glave « djeda bosanske crkve ». Sve do propasti Bosne g. 1463 imamo dokaza, da su bosanski krstjani sačuvali to svoje vjerovanje ([64]).

8) - *Posebni bogomilski nazivi u Bosni*

Već smo u 4. poglavlju istakli, da su bosanski krstjani sebe i svoje crkvene starješine nazivali posebnim nazivima, koji u svemu nijesu bili u običaju ni kod istočnih bogomila ni kod zapadnih katara ([65]). Na zapadu su se pravi članovi katarske crkve, uz opći naziv « krstjani », redovito nazivali « dobri ljudi », « utješeni », « savršeni », « izabrani » i « obučeni » ([66]). Međutim, nijedan od tih naziva ne nalazi se u vlastitim izvorima bosanskih krstjana. Osi su sami sebe nazivali: « krstjani » ili « dobri, pravi krstjani », dakle, samo nazivima, koje je uveo sam Bogomil ([67]).

Vrhovnoga poglavara svoje crkve bosanski su bogomili zvali « djed » ili « episkup bosanske crkve» ([68]).

([61]) Gl. gore s. 54-61.
([62]) Gore s. 62-71 176-180.
([63]) Gl. gore s. 91-95.
([64]) Gl. TORQUEMADA 59 sl.; *Rad* 270, 179.
([65]) Gl. gore s. 216-267.
([66]) Gore s. 298-304.
([67]) Gore s. 264-67.
([68]) Gl. gore s. 243-251.

Naziv djeda baštinili su od bugarskih bogomila, koji su glavu svoje crkve nazivali « djedić » ([69]). Talijanski katari nazivali su glavare svojih crkava « biskup » (episcopus) ([70]), francuski albigenzi « anciani » ([71]), što je zapravo prijevod grčke riječi presbyteros ili bosanskoga naziva « starac ». Kod zapadnih katara biskup se koji put zove i « veliki đakon » (diaconus maior) ([72]).

Prva dva biskupova pomoćnika na zapadu zvali su se: « veliki sin » (filius maior) i « mali sin » (filius minor » ([73]). Bosna tih naziva ne pozna. Bosanski krstjani prve biskupove pomoćnike zvali su: « veliki gost » i « veliki starac » ([74]).

Starješinu kuće bogomilskih krstjana Bošnjaci su zvali « starac ». Katari u Italiji starješine svojih kuća nazivali su « ancianus » ([75]), što je zapravo doslovni prijevod bosanskoga naziva « starac ». Upravitelje katarskih gostinjaca na zapadu zvali su « đakoni », a u Bosni su ih nazivali « gosti » ([76]).

Široke slojeve bogomilske crkve, koji su prihvatili njezino vjerovanje, ali se još nisu bili obvezali na potpuno vršenje svih propisa crkve, na zapadu su zvali « vjernici » (credentes), a u Bosni su ih zvali: « dobri mužje » i « dobri Bošnjani » ([77]), dakle nazivima, koji su se na zapadu, osobito u Francuskoj, davali savršenim članovima katarske sljedbe ([78]).

([69]) Gl. gore s. 245, b. 48.
([70]) Gore s. 314-320.
([71]) RitProv 473; Limborch 37.
([72]) Limborch 14; Döllinger II 227.
([73]) Gl. gore s. 323-28.
([74]) Gore s. 258-260.
([75]) « ... cum illo qui ancianus est de hospicio », RitLat 156. Gl. također: Ans. Alex. 315 sl.
([76]) Gl. gore s. 253-58 322-330.
([77]) Gl. gore s. 238.
([78]) Gore s. 298-304.

9) - *Svetkovanje svetkovina u bosanskoj crkvi*

Bosanski krstjani, za razliku od drugih bogomilsko-katarskih crkava, svetkovali su nedjelju i druge crkvene blagdane. U *Ispovijedi,* koju su predstavnici bosanske crkve na Bilinu Polju g. 1203 potpisali, piše: « U svakom našem mjestu imat ćemo svećenike, koji će barem nedjeljom i svečanim danima mise govoriti po crkvenom propisu » ([79]). Zatim su se obvezali: « Najmanje sedam puta primit ćemo tijelo Gospodnje iz ruku svećenika, naime na Rođenje Gospodinovo, Uskrs, Duhove, rođendan apostola Petra i Pavla, na Uznešenje Djevice Marije i njezino rođenje i na spomen Svih svetih, koji se slavi na 1. studenoga » ([80]).

Da su bosanski krstjani i prije g. 1203 svetokovali nedjelju i navedene svetkovine, govori nam i to, što među navedenim svetkovinama u *Ispovijedi* nema svetkovine Vodokršća, koje je već tada i istočna i zapadna crkva smatrala ponajglavnijom svetkovinom u godini. Budući da tu svetkovinu bosanski krstjani nijesu dotle slavili, papin legat de Casamare, po svoj prilici iz taktičkih razloga, nije ju unio u *Ispovijed,* da ne bi novim svetkovinama odbio bosanske krstjane.

Svetkovine spominju i slave sljedbenici bosanske crkve: Pavao Radinović, njegovi sinovi Petar i Radosav te unuci Ivaniš i Nikola Pavlovići, herceg Stjepan i njegovi sinovi. Svi ovi s posebnim štovanjem spominju crkvene svetkovine i svoje povelje izdaju na crkvene blagdane. Tako knez Pavao Radinović, praotac glasovite porodice Pavlovića, vjernika crkve bosanskih krstjana,

([79]) « Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debent celebrare », Farlati IV 46; VMSM I 20; CDC III 24; gl. dolje s. 527.
([80]) « Septies in anno adminus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini, pascha, pentecoste, natali apostolorum Petri et Pauli, assumptione virginis Marie, nativitate eiusdem et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris », gl. b. 79.

dajući povlastice Dubrovčanima u svojoj vladavini, piše: « Izvoleniem' Boga Oca vsedržitelja i pospiešeniem' Sina edinorodnago ... lita roštva gospoda Isusa Krista 1397 lito miseca marta dva deseti pet' dan' na Blagoviest' ... » ([81]). Na istu svetkovinu njegov sin Radosav Pavlović 25. ožujka 1433 potvrđuje sklopljeni mir s Dubrovčanima ([82]). Taj isti velikaš, vjerni pristaša bosanskih krstjana, g. 1421, potvrđuje Dubrovčanima darovnicu polovice Konavlja: « ... mjeseca aprila 24 dan' u Borču u četvr'tak' po Jur'evi dnevi » ([83]). Vojvoda Ivaniš Pavlović, sin Radosavov, potvrđuje Dubrovčanima trgovačke povlastice u župi Konavlju: « na dan' svetoga Mihoila » ([84]). Stjepanjdan, spomen na smrt sv. Stjepana Prvomučenika, spominju herceg Stjepan, 5. lipnja 1450 ([85]), i njegov sin Vlatko, 17. kolovoza 1476 ([86]). Vojvoda Petar Pavlović i njegov brat knez Nikola, sinovi Radosava Pavlovića, dne 15. srpnja 1454 potvrđuju Dubrovčanima Konavlje i trgovačke povlastice « u izabrani dan' svetu nedilu » ([87]).

Da su bosanski krstjani slavili nedjelju i druge velike blagdane, nedvojbeno nam potvrđuje gost Radin Butković u svojoj *Oporuci* od 5. siječnja 1466. On naređuje svom sestriću, gostu Radinu Seoničaninu, da dijeli milostinju iz njegova zadušja siromašnim članovima bosanske crkve, pa i nekim inovjernicima, « mrsnim ljudima », « na velike blage dni i u svetu nedjelju i u svetu petku (= petak), navlašno na dan' svetoga rožastva Hristova i na sveto Blagovješten'je i sveto Vz'krsen'je Gospogn'je i na dan' svetoga Georgija, moga krsnoga imena, i na dan' svetoga Vz'nesen'ja Gospognia,

([81]) StPov I/1, 245.
([82]) « 1433 ljeto, mjeseca marta 25 daan' u Borču na Blagoviest' ... », n. dj. 632.
([83]) N. dj. 577.
([84]) N. dj. 103.
([85]) N. dj. 65.
([86]) N. dj. 193.
([87]) N. dj. 151.

i na dan' svetoga Petra, i na dan' svetoga Pavla i na dan' svetoga Stjepana Prvomučenika, i na dan' svetoga Mihal'ja arhangela; na dan' svete Djeve Marie, na dan' Svih' Svetije » ([88]).

Sličnu naredbu daje gost Radin svojim prijateljima, dubrovačkim katolicima, knezu Andrušku Sorkočeviću i Tadiji Marojeviću, da oni razdijele sirotinji polovicu njegova zadušja i « k tomu da se imaju svijeće za dušu moju gosta Radina u hramijeh Božieh' na onei svete velike dni koi se više imenuju, svaku svetu nedjelju i svetu petku » ([89]).

Zanimljivo je, da gost Radin među dane, koji se svetkuju, broji i petak, koji su u to doba posebno štovali katolici u Bosni i drugdje ([90]). Napose je značajno, da je gost Radin, a prema tome i drugi bosanski krstjani, slavio « krsno ime ». To je bio stari narodni običaj Hrvata Crvene Hrvatske, koji se slavio na dan zaštitnika obitelji: gozbom, plesom i pjevanjem. Prema opisu biskupa fra Pavla Dragićevića Hrvati katolici u Hercegovini još sredinom 18-st. krsno ime slavili su puna tri dana. Za vrijeme slave rodbina, prijatelji i znanci dolazili su čestitati obitelji i bili su čašćeni; u dugim pijankama neprestano se nazdravljalo domaćinu i zazivao blagoslov « krsnoga » sveca na obitelj i njezino imanje, napose da se u toj kući nigda ne ugasi vatra, tj. da obitelj trajno ima sinova i baštinika ([91]).

U izvorima se « krsno ime » prvi put spominje u Bosni g. 1391, kada se humski župan Bjeljak Sanković i njegov brat vojvoda Radič kunu svojim krsnim imenom sv. Jurjem i sv. Mihovilom arkanđelom: « ... jesmo

([88]) N. dj. 154; gl. dolje s. 543-46.
([89]) N. dj. 155; gl. dolje s. 543-46.
([90]) G. Thallóczy, *Studien* 437; AfSPh XXXIII 587; Petrović 119; Du Cange VI 763.
([91]) Opis biskupa Dragićevića o proslavi krsnoga imena na svetkovinu sv. Brune, dne 6. listopada 1742, u jednoj hrvatskoj katoličkoj obitelji u Miljkovićima kod Mostara donosi: Jelenić, *Spomenici* 103-105.

prisegli našom' virom', i dušom' i našega oca i roditel' naših', [i svet]im' Jur'jem i arhan'delom' Mihailom' našimi kr'stnimi imeni » ([92]).

O « krsnom imenu » njegovoj slavi dosta je pisano, ali još uvijek nije dovoljno proučeno, kada je ta slava nastala i koje ima značenje. Po našemu mišljenju slava « krsnoga imena » nastala je, kada su se neretvanski Hrvati pokrstili krajem 9-st. Svetkovina « kućnih bogova », koju su stari Rimljani i Slaveni pogani s velikom slavom slavili, kada su se Hrvati pokrstili, utjecajem crkve prenesena je na svetkovinu onoga sveca, kojega je ime starješina svake obiteljske zadruge dobio na krštenju. Odatle naziv: slava « krsnoga imena ».

Slavljenje krsnoga imena, nedjelje i svetkovina jedna je od najupadnijih vidljivih razlika između bosanske crkve i svih drugih bogomilsko-katarskih crkava. Sam Bogomil, slijedeći nauku i život starih manihejaca i pavlićana ([93]), zabacio je svetkovanje nedjelje i svetkovina kao ljudsku ustanovu. Kozma Svećenik u svom *Slovu* kori prve bogomile, što poste i rade ručne poslove na dan Uskrsnuća Gospodnjega, tj. u nedjelju, a posebno na sam Uskrs ([94]). I na zapadu više suvremenih izvora iz 12 - 14-st. govori, da katari nijesu svetkovali svetkovine ni nedjelje i da su u te dane radili ručne poslove ([95]). Početkom 14-st. Rajmund Valsionade de Ax priznao je

([92]) StPov I/1, 126. – Jireček-Radonić I 131 misli, da je župan Bjeljak slavio krsno ime sv. Jurja, a njegov brat Radič sv. Mihaila, ali to nije ispravno. Braća su slavila krsno ime istoga sveca i na isti dan. Ovdje imamo slučaj glavne svetkovine krsnoga imena (sv. Juraj) i sporedne svetkovine (sv. Mihovil arhanđeo). Običaj slavljenja krsnoga imena dva puta godišnje postoji negdje još i danas, kako je Jireček pravo spomenuo na navedenom mjestu.

([93]) Gl. Puech-Vaillant 222, 1; 230, 8.

([94]) « Kto ... vi ukaza v' v'skresenia gospodnja postiti sja, i klanjati i ručnaja dela tvoriti. Da glagolete čeloveci to sut' ostavili, a ne pišet togo v' evangelii, i vsja gospod'skia prazniki, i namjat' svjatih mučenik' i otec' ne čtete », Kozma 33; Puech-Vaillant 84.

([95]) Gl. Eckb. Schön. 16; Petr. Sarnensis I 27; Mon. Crem.

na inkvizicijskom sudu, da je čuo od katarskoga prvaka Vilima Auteri, « da Bog nije ustanovio nijedan svečani dan, i prema tome, da jedan dan vrijedi kao drugi, pa i svečani » ([95]).

Svetkovanje nedjelje i svetkovina u bosanskoj crkvi moralo je nastati pod jakim pritiskom i utjecajem katoličke okoline i narodnih vjerskih običaja, napose slavljenja « krsnoga imena ». Da se ne zamjere svijetu, i prvi su bogomili u Bugarskoj pohađali crkvu u nedjelju i na svetačke dane ([97]).Tako su u potrebi činili i zapadni katari ([98]). O tome Anzelmo Aleksandrijski († o. 1279) piše: « ... nijedan katar ne svetkuje svetkovinu kojega svetoga, niti dan Gospodnji (nedjelju), niti se usteže od rada, osim moguće da ne dadne sablazan » ([99]). U Crvenoj Hrvatskoj, gdje se bogomilstvo u hrvatskim zemljama najprije pojavilo, narod je toliko držao do slavljenja glavnih svetačkih svetkovina, na koje su padali dani obiteljskih « krsnih imena », da bogomili nijesu uspjeli to svetkovanje pokolebati ni iskorijeniti, nego su se na koncu i oni prilagodili ne samo svetkovanju nedjelje i zapovjednih velikih blagdana, nego su slavili « krsno ime » svojih porodica.

10) - *Čašćenje mrtvih ljudskih tjelesa*

Vjerujući, da će ljudsko tijelo jedamput slavno uskrsnuti i s dušom se opet sjediniti, kršćanstvo je od svoga početka posebnu brigu i počast iskazivalo ljud-

476; Amati II/1, 15 25 51; Rački, *Bogomili* 552; Guiraud I 164 sl.; Borst 220 b. 5.

([96]) « Deus nullam diem festivam instituerat, sed tantum valebat una dies, sicut et alia, et ita festiva erat; licet ipse in aperto ne reprehenderetur, dies dominicos vel festivos coleret », Döllinger II 169.

([97]) Gl. Kozma 19; Puech-Vaillant 71.

([98]) Gl. gore s. 95 sl.

([99]) « Item nullus catharus ... festum alicuius sancti celebrant, neque dominice diei, neque vacant nisi forte propter scandalum », Ans. Alex. 313.

skim mrtvim tjelesima, blagoslivalo ih, okruživalo ih svijetlom i pokopavalo u crkvama i posvećenim grobljima i nad ukopanim tjelesima podizalo vidne, lijepe spomenike. Iz toga kršćanskoga duha razvila su se i u sredovječnoj Bosni, kao i u ostalim kršćanskim zemljama, brojna groblja, koja su danas jedini vidljivi spomenici negdašnjega bosanskoga života i slave (1).

Protivno kršćanskom poimanju, svi su bogomili i katari, strogi i umjereni dvopočelnici, zabacivali uskrsnuće tijela (2), jer su vjerovali i učili, da je ljudsko tijelo djelo đavolsko i tamnica duše (3). Prema njihovu shvaćanju, kada duša ostavi tijelo, tu ne ostane ništa Božjega, i tijelo kao đavolska tvorevina, ne zaslužuje ništa drugo, nego da ga čovjek prezre i nad njim se zgnjusi. Zbog toga su katari osuđivali kršćanske pogrebne obrede i pokop u posvećenim grobovima (4). Oni su mrtva tjelesa svojih pokojnika što prije iz kuća izbacivali i kojekuda pokopavali iz zdravstvenih razloga (5).

Protivno ovom općem poimanju Bogomilovih vjernika, bosanski su krstjani i njihovi vjernici častili ljudska tjelesa, brinuli se za svoj ukop i nad mrtvim tjelesima podizali lijepe nadgrobne spomenike – stećke, slično kao i njihova braća Hrvati katolici. Tako gost Radin u

(1) Gl. gore s. 122-126.

(2) « Item omnes Cathari negant carnis resurectionem futuram », Rayn. Sacch. 64; *Rad* 270, 192. Gl. Ermengaudus 1266; Alanus Ins. 325; *Haer. cath.* 312; Petr. Sarnensis I 13; Salvo Burci 339; Mon. Crem. 348; Petrus Mart. 327 sl.; Döllinger II 93 187 197 284 294 323; Limborch 37.

(3) « ... la carn nada de corruptio, mais aias merce del esperit pausat en carcer », *Rit. prov.* 472b. Gl. Ermengaudus 1235; Alanus Ins. 308; Petr. Sarnensi I 9; *Brevis summula* 116; Douais, *Documents* II 71 92 96; Limborch 5 37 132; Döllinger II 219 374.

(4) « ...Quod non debent facere hujusmodi sepellitiones mortuorum », Douais, *Somme* 120 i 132.

(5) « Item dicunt omnem terram equaliter a Deo consecratam et benedictam; cimiteria christiana contempnunt et ecclesias », Steph. Burb. 296. Gl. gore s. 143, b. 53-55, te Guiraud I 165-167.

svojoj oporuci ostavlja « za hram' i za greb' gdje mi kosti budu i legu 140 dukat' » (6), što je iznosilo više od 1.500 USA dolara. Nad grobom gosta Mišljena u Puhovcu kod Zenice (7) i gosta Milutina u Humskom kod Foče (8) podignuti su lijepi stećci, koji su se do danas održali. Do naših dana sačuvalo se i od drugih bosanskih bogomilskih gosta više lijepih nadgrobnih spomenika, na kojima su izrađeni « apostolski štapovi » i knjiga evanđelja, koju su gosti držali u ruci uz svoja prsa, dok su podjeljivali krstjanima mjesečno odrješenje grijeha (9). Tepčija Batalo, revni vjernik bosanskih krstjana, dao je podići sebi skupocjenu grobnicu i stećak na svom imanju kod Gornjega Turbeta, nedaleko od današnjega Travnika (10). Herceg Hrvoje, također bogomilski vjernik, izradio je svoju grobnicu u brežuljku, na kojemu je podigao tvrdi grad Jajce (11). Isto tako drugi bosanski velikaši, vjernici bosanskih krstjana, gradili su sebi lijepe i skupocijene nadgrobne spomenike, od kojih ne jedan i danas postoji.

U čašćenju mrtvih tjelesa bosanski kršćani i njihovi vjernici udaljili su se od svojih istovjernika u drugim zemljama pod jakim i neodoljivim utjecajem svoje narodne hrvatske okoline (12).

(6) StPov I/2, 156; gl. dolje s. 543-46.

(7) Gl. gore s. 126, b. 76.

(8) Gore s. 125, b. 73.

(9) Gl. gore s. 122-126; Solovjev, *Bogomilentum,* 187-196: Tafel I-XIII.

(10) Gl. Truhelka, *Grobnica* 365-374.

(11) Gl. Truhelka, *Katakombe u Jajcu* 57; Isti, *Die Katakomben* 94-107; Isti, *Kraljevski grad Jajce;* Mazalić, *Stari grad Jajce* 59-100; Vego, *Naselja* 49 sl.

(12) Pod utjecajem katoličke okoline i u Francuskoj su albigenzi u nekim mjestima imali svoja katarska groblja i podizali su spomenike nad mrtvim tjelesima svojih pokojnika (gl. Guiraud I 166 sl.; Dorbes 3-6; Coutant 211-216; Roché). Ali francuska katarska groblja i spomenici, ni po broju, ni po veličini i ljepoti, nijesu ni slika sredovječnih groblja i spomenika u Bosni i Hercegovini. O starijim vizigotskim i baskijskim grobovima gl. Benoit i Calas, n. dj.

Pobjedom bosanskoga bana Ninoslava nad mađarskim križarima kaločkoga nadbiskupa Ugrina g. 1226/1227 (1) i Rasudijevom obnovom crkve bosanskih kršćana, po prilici u isto vrijeme (2), počinje jak uspon bogomilstva u Bosni. Zbog mađarskih navala u Bosni se pod bogomilskim utjecajem razvija bosansko posebništvo i jaka bosanska samostalnost (3). To pak omogućuje bosanskim krstjanima, da se rašire po svoj zemlji i da konačno pridobiju za se bosansko plemstvo, također vodeći državni stalež, a s njim i široke narodne slojeve, koji su o plemićima ovisili. Nalet bogomilstva od tridesetih do početih godina 13-st. bio je tako snažan, da je bosanski katolički biskup sredinom 13-st. ostavio Bosnu i preselio se u susjednu Slavoniju, u mjesto zvano Đakovo (4). U Bosni je tada ostala katoličkom gotovo jedina vladarska obitelj Kotromanića, zahvaljujući radu dominikanskih misionara te vladarskim ženama iz kršćanskih kuća i utjecaju ugarsko-hrvatskih kraljeva, koje su bosanski banovi priznavali svojim gospodarima. Ali vrhunac svega uspona u Bosni bogomilska je crkva doživjela stvarno tek dvadesetih godina 14-st., kada je ban Stjepan II Kotromanić pridružio Bosni: Zahumlje, krajinu između Neretve i Cetine te zapadne strane s Duvnom, Hlivnom i Glamočom (5). U Zahumlje bogomilstvo se uvuklo u jačoj mjeri početkom 13-st., ali je većina pučanstva, osobito na zapadnoj strani Neretve, još uvijek držala svoju staru katoličku vjeru (6). Cetinska krajina i zapadne strane sve do ujedinjenja s Bosnom bile su gotovo netaknute od bo-

(1) Gl. gore s. 178-182.
(2) Gore s. 180-82.
(3) Gl. Mandić, *Bih* I 185-197.
(4) Gl. gore s. 197.
(5) Gl. Mandić, *Bih* I 117-124 383-387.
(6) Gl. gore s. 79, b. 2.

gomilstva (7). Ali kada su ovi krajevi bili pridruženi Bosni, bosanski su krstjani pridobili za se dobar dio tamošnjega plemstva i o njima ovisnoga kmetskoga i seljačkoga svijeta.

1) - *Prvi uznik bogomilstva pred sastavnim franjevačkim apostolatom*

I upravo onda, kada je crkva bosanskih krstjana bila dosegla vrhunac širenja i utjecaja na bosanski narodni i državni život, u Bosni se osniva franjevačka bosanska vikarija, koja otpočinje, sustavno i uspješno, s apostolskim radom na pobijanju bogomilstva i povraćanju Bosne katoličkoj crkvi. U sporazumu i po savjetu bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića bosansku vikariju osnovao je vrhovni starješina franjevačkoga reda, fra Gerard Odonis (Eudes), rodom Francuz, za svoga osobnog posjeta banu početkom listopada g. 1339. Gerard je odmah ostavio u Bosni nekoliko svojih pratilaca na čelu sa sposobnim i poduzetnim fra Peregrinom Saksoncem. Na općoj skupštini franjevačkoga reda u Asizu, dne 4. lipnja 1340. bosanska vikarija bila je službeno ustanovljena i ujedno je naređeno, da se iz svih franjevačkih pokrajina, napose iz Italije, pošalju u Bosnu dobri i revni misionari (8). I doista, uz Peregrina i njegove prve suradnike, Bosnom su počeli prohoditi bosonogi i siromašni, ali učeni i revni franjevački misionari: iz Njemačke, Francuske, Engleske, Španjolske, Italije, Mađarske i Poljske (9). Svakom stranom misio-

(7) Sv. stolica i splitska nadbiskupija osnovale su oko g. 1197 biskupije u Makarskoj i Duvnu, da tu čuvaju katoličke vjernike u krajini između Cetine i Neretve i u Duvnu od patarenske zaraze (gl. Farlati III 172 sl. i 185; Draganović 196-199; Mandić, *Duvanjska biskupija* 5-7; Ivić, *Bih* I 473). Po svoj prilici u isto vrijeme je osnovan i zbornu kaptol u Hlivnu, koji spominje kralj Ostoja u svojoj povelji od g. 1400 (Ošpun 187).
(8) Gl. gore s. 205. – Gl. Mandić, *Franj. Bosna* 31-53.
(9) Gl. gore s. 206-208.

naru bio je dodijeljen po jedan franjevac iz provincije Hrvatske, da na hrvatskom jeziku tumači slušateljima riječi stranih propovjednika, sve dok ti sami nijesu naučili hrvatski propovijedati ([10]). Za stanovanje ovih katoličkih vjerovjesnika ban Stjepan II Kotromanić sazidao je u Milima, nedaleko od današnjega Visokoga, prvi franjevački samostan u Bosni, posvećen sv. Nikoli Putniku. Iza toga je slijedilo podizanje drugih franjevačkih samostana po svim većim mjestima u Bosni i u drugim hrvatskim okolnim krajevima, iz kojih su bosanski misionari dobivali pomoć za životno uzdržavanje i za obnovu i povećanje franjevačkih pomoćnih i pravih misionara s punim znanjem hrvatskog jezika ([11]).

Da su novi misionari za same prve tri godine rada, od konca 1339 do svršetka 1342, imali znatnoga uspjeha u obraćanju vjernika bogomilske crkve u Bosni, vidi se iz toga, što su novoobraćenici po svim stranama prostrane bosanske države počeli davati znatne iznose na ime crkvene desetine, koju je dotle Bosna uskraćivala. Tu desetinu tražili su sada za se dubrovački nadbiskup za područje Zahumlja, splitski nadbiskup za krajinu i zapadne strane, a bosanski biskup iz Đakova za sve

([10]) U mučeništvu petorice franjevaca bosanske vikarije u Vidinu g. 1369 piše: « Anthonius de Saxonia, homo igniti eloquii et ... Georgius de Tragurio, interpres et sacerdos solemnis » (FERMENDŽIN 11). Izaslanicima crkvenoga sabora u Bazelu, dne 21. prosinca 1435 izjavio je u Budimu jedan talijanski franjevac, da on « svakim danom propovijeda na latinskom, i da je imao tumača, koji je njegove riječi prenosio na madžarski » – « ... qui predicat omni die in Latino, et habebat interpretem, qui in Hungarico verba sua exponebat » (CARLERIUS I 676). Kao u Bugarskoj i Ugarskoj tako su i u Bosni domaći franjevci Hrvati tumačili narodu riječi stranih misionara, dok ti nijesu naučili hrvatski. Gl. gore s. 207-210. U okružnici Jakova Markijskoga iz g. 1438 piše: « iterum ivi cum interprete meo fratre Iohanne Siculo ad Summum pontificem » (*Starine* 36, 84). Ovaj fra Ivan Sekelski (iz Sedmogradske u Rumunjskoj) vjerojatno je znao rumunjski, madžarski i hrvatski, pa je kao tumač stalno pratio Jakova da mu prevodi propovijedi.

([11]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 80-89 484 sl.

ostale dijelove tadašnje bosanske države ([12]). S tim nijesu bili sporazumni ni bosanski ban Stjepan II Kotromanić ni franjevački misionari, koji su bili obratili na katoličku vjeru dio pristaša bogomilske crkve. Preko svoga prijatelja Gerarda Odonis, vrhovnoga starješine franjevačkoga reda i ustrojitelja bosanske vikarije, ban Stjepan II i franjevci obratili su se na papu i već koncem 1342 ili početkom 1343 dobili su od pape Klementa VI (1342-1352) bulu, po kojoj imaju desetine sakupljati ljudi, koje će odrediti bosanski vikar Peregrin i trogirski benediktinac Dominik; sakupljeni pak novac ima se upotrijebiti za obnovu i popravak zapuštenih i razrušenih crkava te za nabavu crkvenoga ruha u Bosni ([13]).

Koliki je bio broj franjevačkih misionara u prvih sedam godina nakon osnutka vikarije, poznati nam izvori ne govore. Ali da njihov broj za tako prostrano polje rada i postignuta obraćenja nije bio ni izdaleka dostatan, vidi se iz toga, što je bosanski ban Stjepan II Kotromanić 3. travnja 1347 izvijestio papinsku kuriju u Avignonu, da franjevački vikar Peregrin « revno i ustrajno radi u Bosni za katoličku vjeru i spas duša, ali da ima malo suradnika prema mnoštvu i potrebi duša, što ne malo usporava rad i širenje vjere ». Zbog toga ban moli papu, « da na korist prave vjere i radi spasa duša, koje se nalaze u njegovim zemljama, dopusti sadašnjem bosanskom vikaru i njegovim nasljednicima, da mogu papinskom vlašću pozvati u Bosnu braću svo-

([12]) Gl. BF VI 148; VMSM I 211 sl.; CDC XI 137-139.

([13]) « Tamen venerabili fratre nostro Geraldo patriarcha Antiocheno tunc generali ministro ordinis fratrum Minorum, et nonnullis aliis fratribus eiusdem ordinis suggerentibus nobis ... prefatos subditos seu gentes dicti Stephani ad fidem catholicam et cognicionem ipsius per ipsorum fratrum ministerium noviter conversos, et quod idem Stephanus de novo ab ipsis solvi faciebat decimas memoratas ... et posse propterea conuersionem dictarum gentium impediri ... in reedificationem et reparationem ecclesiarum olim in illis partibus destructarum, necnon in procurandis et habendis calicibus et aliis ecclesiasticis ordinamentis converterentur utiliter et prudenter », VMSM I 211 sl.; BF VI 148; CDC XI 137 sl.

ga reda i drugih katoličkih odobrenih redova, kao i svjetovne svećenike, i zaposliti ih u rečenom poslu » (14). Papinski odgovor na ovu predstavku bosanskoga bana Stjepana nije se sačuvao, ali nema sumnje, da se nakon banove molbe broj franjevačkih misionara za kratko vrijeme znatno povećao. To nam govori osnutak brojnih franjevačkih samostana u Bosni i okolnim krajevima, nastalih 1347 i slijdećih godina, od koji je u svakom, prema onodobnim propisima, moralo biti najmanje 12 franjevaca (15).

Uspjeh franjevačkih misionara u obraćanju krivovjeraca u Bosni, susjednom Srijemu i u Mačvi, na koje se krajeve protezao apostolat bosanske vikarije, bio je već sedamedestih godina 14-st. toliki, da brojni franjevački misionari nijesu dospijevali da pokrste sve obraćenike. Zato je novi bosanski vikar fra Bartul Alvernski g. 1372 poslao papi Grguru XI uglednoga bosanskog misionara, fra Berengarija iz Aragonije, rođaka tadašnjega aragonskog kralja Petra IV (16), s 23 upita, u kojima je tražio naputke, kako se ima postupati s novoobraćenicima. U prvom upitu izložio je papi, da su franjevci u Bosni i u okolnim zemljama obratili toliki broj nevjernika, da ih sami franjevački misionari ne mogu sve

(14) « Significat sanctitati vestre ... Stephanus banus Bosnensis, quod religiosus vir frater Peregrinus de Saxonia ... fidenter et instanter in Bosna pro fide catholica et animarum salute laborans, paucos habet cooperatores secundum exigentiam et multitudinem animarum; propter quod negotium fidei non modicum retardatur. Quare cum absque sanctitatis vestre gratia non possit haberi modus, per quem dictus vicarius habere valeat cooperatores in fidei doctrina peritos et lingue sclavonice non ignaros vel saltem ad addiscendum aptos; supplicat idem banus, quod in obsequium eiusdem fidei orthodoxe et salutem animarum, qui nunc sunt in terris suis, prefato vicario, et qui pro tempore in officio erunt vocandi auctoritate apostolica fratres sui et aliorum approbatorum ordinum, et occupandi eos in obsequio memorato ... concedere dignemini facultatem ... », MHH II 220; *Listine* II 443; AB 28.

(15) Do g. 1376 osnovano je u bosanskoj vikariji 37 samostana, u kojima je moralo biti preko 450 misionara (gl. gore s. 208-211).

(16) Gl. Wadd. VIII 262.

krstiti, pa zato pita papu, da li se može podjeljivanje krštenja povjeriti mjesnim « svećenicima - seljacima i raskolnicima », koji su voljni podjeljivati krštenje po obredu rimske crkve, iako ti nijesu kanonski ređeni. Pod « svećenicima - seljcima » Bartol je mislio na slabo školovane, pa prema tome nekanonski ređene katoličke svećenike glagoljaše, kojih je tada bilo u Zahumlju, krajini i zapadnim stranama (17). Pod « raskolnicima » mislio je na pravoslavne svećenike u Srijemu, Mačvi i Podrinju, gdje je bilo pravoslavnih vjernika i duhovnih službenika (18). U odgovoru papa prešućuje « raskolne svećenike », ali izričito dopušta, da se krštenje može povjeriti glagoljaškim « svećenicima - seljacima », iako nijesu kanonski ređeni, premda bi, veli, bilo bolje, da sve obraćenike krste pravi katolički svećenici (19). Kako saznajemo iz bule pape Bonifacija IX od 7. ožujka 1402, franjevački su misionari do početka 15-st. bili već obratili na katoličku vjeru u granicama bosanske vikarije oko 500.000 vjernika bosanskih krstjana (20).

Uporedo s apostolskim radom rastao je utjecaj franjevačkih misionara i na bosanski javni život i bosanski vladarski dvor. Dne 7. siječnja 1346 vijeće mletačke republike nalaže svom poslaniku, kojega šalje bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću, da najprije govori s franjevačkim vikarom Peregrinom (21). To isto naređuje

(17) Gl. Kniewald 156 163; Mandić, *BiH* I 526 sl.

(18) Gl. Ritig 165-176; Mandić, *BiH* I 124 sl. 526 sl.

(19) « Ad primum articulum, in quo queritur, cum fratres non sufficiant pro baptismo racione multitudinis et tam late patrie, queritur si debent sustinere quod baptizent sacerdotes de terris illis volentes sequi nostram formam, licet propter lucrum, cum tamen non sint veri sacerdotes, sed rustici vel scismatici, instituti per consuetudinem patrie, uidelicet ordinati non canonice ... censemus dictos fratres licite posse permittere prelibatos sacerdotes seu rusticos in forma ecclesie baptizare, lucri causa non obstante ... quamuis tollerabilius esset si fieret per veros catholicos, propter nonnulla pericula euitanda », *Rad* 270, 157.

(20) Gl. gore s. 313, b. 1 i dolje fotootisak spomenute bule.

(21) *Listine* II 323; AB 26 (147).

Franjevački samostani u Bosni i Hercegovini u 14- i 15-st.

i drugomu poslaniku dne 8. travnja iste godine ([22]), a do deset dana, 18. travnja 1346, vijeće šalje Peregrinu dar od 100 dukata za učinjene usluge ([23]). Dne 26. kolovoza 1346 Mlečani se opet obraćaju Peregrinu i preporučuju mu u pismu svoje stvari ([24]).

Kako se vidi iz predstavke od 3. travnja 1347, bosanski ban Stjepan II Kotromanić uvelike je cijenio fra Peregrina Saksonca i njegov rad ([25]). A kada je umro bosanski biskup u Đakovu Lovro Lorandov, ban Stjepan II želio je, da na njegovo mjesto dođe bosanski vikar fra Peregrin. Da što bolje osigura uspjeh, ban zamoli mletački senat, da posreduje kod pape u Avignonu. Prema zapisniku od 18. listopada 1348 mletački je senat udovoljio želji bosanskoga bana ([26]).

Rad i uspjesi fra Peregrina Saksonca pročuli su se i van Bosne. Zato, kada je obudovila splitska nadbiskupija, splitski kaptol 1348 jednodušno izabra fra Peregrina za splitskoga nadbiskupa ([27]). Ali papa Klement VI smatrao je, da će Peregrin biti korisniji u Bosni, pa na 28. siječnja 1349 premjesti s bosanske stolice u Đakovu Bonjoanes-a u Fermo u Italiju, koji je malo prije toga bio imenovan bosanskim biskupom, a na njegovo mjesto isti dan imenuje fra Peregrina Saksonca ([28]), kako je to želio bosanski ban Stjepan II i preporučivala mletačka republika. Bosanski ban Stjepan II Kotromanić umro je početkom jeseni g. 1353 i bio je pokopan u franjevačkom samostanu u Milima, nedaleko Visokoga ([29]).

Tvrtko I (1353-1391), ban, pa kralj bosanski, naslijedio je svoga strica Stjepana II Kotromanića i nastavio njegovo djelo jačanja Bosne i katoličke vjere u njoj.

([22]) *Listine* II 333.
([23]) N. dj. 337.
([24]) N. dj. 337.
([25]) Gl. gore s. 477, b. 14.
([26]) *Listine* III 107; AB 29 (162).
([27]) Farlati III 325; Eubel I 483 sl.
([28]) Wadd. VIII 377; VMH I 768; Eubel I 146.
([29]) Gl. Mandić, *BiH* I 80-89; III 73-77.

Još od svoga djetinjstva on je bio katolički odgojen od svoje majke Jelene, iz poznate hrvatske katoličke obitelji Šubića. U njegovu vjerskom odgoju imali su također udjela i franjevački misionari na čelu s vikarom fra Peregrinom, koji su bili usko povezani s bosanskom banskom obitelji još od najranije Tvrtkove mladosti. U svojoj povelji od 13. veljače 1355, koju izdaje u Đakovu u prisustvu biskupa fra Peregrina i novoga bosanskog vikara fra Franje Florentinskoga, Tvrtko I izričito nazivlje Peregrina « svojim duhovnim ocem » ([30]). Tvrtko je ostao katolikom, prijateljem i pomagočem franjevaca cijeloga svog života. On je franjevcima sazidao samostan uz svoj glavni banski dvor, u Banskoj stolici (Curia Bani) u današnjoj Sutjeskoj. Sve prilike govore, da je Tvrtko I podigao i samostan u Olovu, koji je tada bio banska imovina. Prije svoga vjenčanja g. 1374 ban Tvrtko I podigao je u Modriči, na desnoj strani donje Bosne, krasnu crkvu na čast sv. Ilije i uz nju franjevački samostan. U toj crkvi Tvrtka je vjenčao Peregrinov nasljednik, bosanski biskup Petar. Nakon svoga katoličkoga vjenčanja Tvrtko je bogato obdario bosansku biskupiju poveljom, koju je izdao 1374 na svetkovinu Bezgrješnoga Začeća Bl. Dj. Marije ([31]). Pod utjecajem franjevaca ovu su svetkovinu slavili Tvrtko i Bosna čitavo jedno stoljeće prije, negoli je papa Siksto IV g. 1476 dao poticaja, da se svetkovina Bezgrješnoga Začeća uvede u cijeloj katoličkoj crkvi ([32]). Malo pak prije svoje smrti, u zaštitnoj povelji splitske nadbiskupije, izdanoj u Sutjeskoj dne 30. kolovoza 1390, Tvrtko sam sebe nazivlje « biljčicom katoličke vjere » (fidei catholicae plantula), čim je htio kazati, da je bio katolikom od svoje mladosti. U istom pismu tadašnjega

([30]) « ... presentes fieri fecimus literas in presentia reuerendi in Christo patris domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, spiritualis patris nostri et religiosi viri fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensis », CDC XII 270.
([31]) Gl. Mandić, *BiH* I 83.
([32]) Gl. *Bullarium romanum* X, Torino 1860, 269 sl.

splitskog nadbiskupa Andriju Gvalda Tvrtko zove « svojim duhovnim kapelanom » (capellanus noster spiritualis) ([33]).

Da su franjevci u Bosni imali jak utjecaj na Tvrtka I i u državnim i političkim svarima, vidi se iz naputka kneza dubrovačke republike od 4. veljače 1366 poslaniku, kojega šalje k banu Tvrtku, njegovu bratu Vukiću i njihovoj majci Jeleni. Knez nalaže poslaniku, da se o svemu najprije raspita i posavjetuje s tadašnjim franjevačkim vikarom fra Franjom Florentinskim ([34]). A da je bosanski vikar učinio dobrih usluga Dubrovčanima u Bosni, valja zaključiti iz toga, što je dubrovačko vijeće na 25. lipnja 1367 zaključilo, da se franjevcima u njihovu glavnom samostanu sv. Nikole u Milima daruje 100 lakata raše za fratarske habite ([35]).

Od početka 13-st., odkada se može pobliže pratiti povijest Bosne, pa sve do sredine 15-st., glavni državni događaji zbivali su se od Visokoga do Bobovaca. Na tom prostoru banovi, pa kasnije kraljevi, imali su svoje glavne utvrđene gradove i dvorove, u kojima su vladari redovito boravili; tu su se održavali državni sastanci, zvani « stanak sve Bosne », i donosile glavne državne odluke ([36]). Kako saznajemo iz izvorno sačuvane povelje bana Stjepana II Kotromanića iz g. 1323, u Moištri, nedaleko Visokoga, imala je tada i bogomilska crkva svoje vjersko središte ([37]). Bosanski su krstjani tu, u blizini Visokoga, podigli svoju kuću, da bi mogli lakše vršiti utjecaj na bansku obitelj, a time na vjerske i državne poslove u Bosni. Ali iz izvora, pisanih malo poslije smrti Tvrtka I, vidi se, da djed bosanske crkve ne

([33]) Farlati III 334; Kukuljević I 498.
([34]) DR 44 sl.
([35]) « Captum fuit fratribus minoribus conventus sancti Nicolae de Bosna, de donando brachia C rassii pro ipsorum tunicis », Mandić, *BiH* I 84 b. 15.
([36]) O banskim i kraljevskim dvorovima u Bosni i o « stanku sve Bosne » gl. Mandić, *BiH* III 24-42.
([37]) Gl. Thallóczy, *Studien* 11; WM XI 241; OSpom 107.

stoluje više u Moištri kod Visokoga, nego u Janjićima kod Zenice ([38]). To nam govori, da je bosanski « djed » napustio svoje staro sjedište u bosanskom središnjem prostoru ili u zadnjim godinama bana Stjepana II Kotromanića ili tokom vladanja Tvrtka I od g. 1353 do 1381. Ta promjena znači zapravo uzmak crkve bosanskih krstjana pred uspjehom prve navale franjevačkih misionara na crkvu bosanskih krstjana. Promjena sjedišta bosanske bogomilske crkve uslijedila je zbog ovih razloga: kada je g. 1339/40 bila osnovana bosanska vikarija, ban Stjepan II podigao je prvu i središnju franjevačku kuću vikarije u Milima, po prilici na sredini puta između Visokoga i Moištre ([39]). Nedugo iza toga, po svoj prilici prvih godina banovanja Tvrtka I, ban je podigao franjevcima samostan u blizini svoga redovitoga boravka, u Banskoj stolici, kako se tada zvala današnja Sutjeska na rijeci Trstenici u središnjoj Bosni. Domalo bili su osnovani u jugozapadnim stranama središnje Bosne samostani u Fojnici i Kreševu ([40]). Radom misionara iz ova četiri samostana morala je biti brzo obraćena većina pučanstva u bosanskom središnjem državnom prostoru. Kako su franjevci vršili jak utjecaj na bosanske banove Stjepana II i Tvrtka I, koji su bili katolici, to je djed bosanske crkve bio prisiljen, da taj kraj napusti i da se povuče van bosanskoga središnjeg prostora u Janjiće ([41]), u mjesto, od kojega su franjevački samostani bili dosta udaljeni i gdje je pučanstvo još većinom slijedilo bogomilsku vjeru.

2) - *Snaga bogomilske crkve koncem 14- i početkom 15-st.*

Kako smo već vidjeli, bogomilska je crkva već u

([38]) Gl. gore s. 365 sl.
([39]) Gl. Mandić, *BiH* I 80-89.
([40]) Gl. Mandić, *BiH* I 71; Wadd. XV 337 i 339; Batinić I 150-154; Jelenić, *Kultura* I 37 sl.; AFHerc I 10 sl.
([41]) Gl. gore s. 365 sl.

prvoj sustavnoj navali franjevačkih misionara bosanske vikarije izgubila bosanski središnji državni prostor i znatan broj svojih vjernika u blizini svakoga od brojnih franjevačkih samostana, koji su bili podignuti po svim krajevima bosanske banovine. Tim ipak nije bila slomljena snaga bosanske novomanihejske crkve, nego samo oslabljena. Ban Stjepan II Kotromanić želio je, da bosanski krstjani i njihovi vjernici prime katoličku vjeru, ali se nigda nije dao nagovoriti, da ih oružanom snagom sili na to ([42]). Tu je politiku u svojoj duši slijedio i Tvrtko I, sinovac i nasljednik Stjepanov. Istina, g. 1357 Tvrtka je prisilio njegov vrhovni gospodar, ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit I, da u Budimu potpiše ugovor, po kojemu se obvezao, da će Ljudevitu ustupiti Zahumlje kao miraz Ljudevitove žene Elizabete, kćeri pok. bana Stjepana II, te da će iz Bosne istrijebiti bogomilsko krivovjerje ([43]). Ali Tvrtko nije izvršavao potpuno i iskreno ni jednu ni drugu obavezu, pa je Ljudevit I g. 1363 poveo vojnu na Bosnu. Jednu vojsku vodio je sam Ljudevit uz dolinu Vrbasa, a drugu ugarski palatin Nikola Konth u Usoru i Soli. Složni Bošnjani potpuno su razbili palatinovu vojsku, a kralja Ljudevita prisilili su na povratak u Ugarsku. U svojoj povelji od 27. prosinca 1364 Ljudevit navodi, da je povod vojne, a tim i uzrok njegova poraza, bila činjenica, što je « u našemu kraljevstvu Bosne izniklo nebrojeno mnoštvo krivovjeraca i patarena » ([44]). Ali da ovaj Ljudevitov navod nije i ne može biti potpuno istinit, vidi se iz toga, što je obranu Bosne predvodio katolik ban Tvrtko I, a u obrani Bosne složno su nastupili svi bosanski Hrvati, bogomili i katolici.

Ban Tvrtko i kralj Ljudevit I izmirili su se koncem

([42]) Gl. gore s. 203-205.
([43]) Gl. Mandić, *BiH* I 269 b. 84, gdje se donosi suvremeno svjedočanstvo Gala, arcidakona beksinskoga, od 17. srpnja 1357.
([44]) « ... ubi in regno nostro Bosne innumerabilis multitudo hereticorum et paterinorum pullulasset in errorem fidei orthodoxe ... », Thallóczy-Barabás 131; CDC XII 79; XIII 338 i 358.

g. 1363 ili najdalje u prvoj polovici 1364. Sam pomirbeni ugovor nije se sačuvao do danas, ali iz razvoja daljnjih događaja čini se, da se u zemljišnom pogledu svaka stranka zadovoljila s činjeničnim stanjem, a u pogledu vjerskom, da se Tvrtko I ponovno obvezao istjerati iz zemlje bosanske patarene. Ali kada je Tvrtko počeo izvoditi preuzete obveze, bosanski su krstjani pobunili protiv njega svoje pristaše, vjernike crkve bosanskih krstjana. Pobunjenici su dobili za se Vukića, mlađega brata Tvrtkova, i Dabišu, njegova naravnoga brata. Vukić je bio katolik, a Dabiša, sin majke patarenke, po svoj prilici tada je još pristajao uz patarensku sljedbu (45). U prvom naletu pobune Tvrtko je bio istjeran iz Bosne zajedno sa svojom majkom Jelenom, koju su, kako se čini, Bošnjaci okrivljivali, da je bila uzrokom Tvrtkovu izmirenju s Ljudevitom te preuzetim obvezama o progonu patarena. Na 29. ožujka 1366 Tvrtko je pisao mletačkom duždu Marku Corneru, da « plemići naše zemlje, kao što su prije bili nevjerni Bogu, tako su jednako postali nevjerni nama, te nas sramotno istjerali i potpuno izbacili iz naše zemlje zajedno s našom majkom (46). Tvrtku su ostali vjerni samo Donji Kraji na čelu s Vukcem Hrvatinićem, Usora i veći dio Zahumlja s banskim rođacima Nikolićima. Pomoću ovih odanih velikaša i snagama, koje je primio od ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita, Tvrtko je svladao svoje protivnike i opet zavladao cijelom Bosnom. Ali ban je uvidio, da je za vladarsku kuću i za bosansku državu pogubno silom nastupati protiv bosanskih krstjana, pa nakon svoje pobjede nije poduzimao nikakve korake protiv njih. Radi toga je Vukić, mlađi brat banov, koji se pred svojim bratom bio sklonio u Dubrovnik, tužio bana papi u Rim, da mu ne da ne samo dio vlasti,

(45) Mandić, *BiH* I 270-278.

(46) « Cum enim ipsi nobiles nostri regni sicut primo deo et nobis aliqualiter infideles, nosque miserabiliter de nostro regno una cum nostra genitrice pepulerant et totaliter eiecerant ... », *Listine* IV 84.

koja mu pripada, nego da zaštićuje i pomaže krivovjerce u Bosni, koja je postala stjecište krivovjeraca sa svih strana svijeta (47). Tim povodom papa Urban V na 13. studenoga 1370 pisao je nadbiskupima u Splitu i Dubrovniku, da svojim vjernicima zabrane trgovati « s bosanskim zemljama, gdje se spomenuti krivovjerci očevidno štite » (48). Na 14. prosinca 1369 papa je pisao banu Vukiću, da bude ne samo strpljiv nego i ustrajan u katoličkoj vjeri, te da će ga rado primiti, ako dođe u Rim. Kralja Ljudevita pismeno je pozvao, da odvrati bana Tvrtka od pomaganja i zaštićivanja krivovjeraca; mlađega pak bana Vukića, kojega stariji brat Tvrtko progoni, da zaštićuje sve dotle, dok bude katolik, i da mu ujedno pomogne da dobije svoju baštinu (49).

Nakon spomenute pobune pristaša bosanskih krstjana, ban Tvrtko I vraća se staroj snošljivosti bosanske vladarske uće. On nikada više ne nastupa silom protiv bosanskih krstjana i njihovih vjernika. Kod podjeljivanja državnih službа i pri nadarbinama Tvrtko više ne gleda, kojoj vjeri tko pripada, nego samo da li je dobar Bošnjak i je li odan njegovoj banskoj kući. Bosanskoj bogomilskoj crkvi, kao i franjevcima, daje potpunu slobodu rada. Priznaje im i njihova stečena prava i utjecaj na državne poslove, napose pak da se u kući djeda bosanskoga pohranjuju banske darovnice i ugovori, te da bogomilska crkva jamči za njihovo izvršenje. Spomen na to imamo u Tvrtkovoj povelji Stjepanu Rajkoviću, napisanoj g. 1370/74. U toj povelji ban Tvrtko obdaruje Stjepana Rajkovića i jamči za njegovu osobnu slobodu, i to sve stavlja, sigurno po Stjepanovoj želji,

(47) Gl. gore s. 82, b. 13.

(48) « ... ad nostrum ... fidedigna relatione pervenit auditum, quod in partibus Bosnae, a vestris civitatibus et diocesibus non remotis, quamplures haeretici commorantur, et a multis citra temporibus sunt morati ... ne quis ad dictas partes Bosnae, ubi dicti haeretici notorie confoventur, quaecumque res seu mercimonia audeat mittere vel portare », VMSM I 265; CDC XIV 298 sl.

(49) Farlati IV 61; VMH I 91.

u ruke i pod zaštitu « djeda i sve crkve bosanske i svih krstjana » ([50]).

Svoju snošljivost prema bogomilskoj crkvi Tvrtko I pokazao je i time, što je dopuštao, da i strani katari dolaze u Bosnu, da tu budu valjano poučeni u bogomilstvu i da prime bogomilsko crkveno ređenje. Već smo spomenuli, da Urban V g. 1369 – prema optužbi banova brata Vukića – upisuje u grijeh Tvrtku, što prima u Bosnu krivovjerce iz raznih zemalja ([51]). Da su katari tada dolazili u Bosnu, potvrđuje nam i izjava Jakova Becha na inkvizicijskom sudu u Turinu g. 1388. Jakov je izjavio, da su samo iz mjesta Chieri u Piemontu išli u Bosnu, da nauče potpuno bogomilsku nauku: Ivan Narro i Granoni Bencio oko g. 1360, Petar Patrijev oko g. 1377, Bernard Pascherio oko g. 1380 i Jakobin Patrijev oko 1382 ([52]). Koncem 14-st. i krivovjerci fraticelli iz srednje Italije tražili su nadahnuća i utočište u bogomilskoj Bosni ([52a]).

Zbog spleta onodobnih posebnih prilika bogomilska crkva u Bosni koncem 14- i početkom 15-st. jako se ojačala i porasla, iako ne brojem vjernika, ono svakako ugledom i utjecajem na bosanski državni život i prilike. Prvi uzrok tome bio je raskol u katoličkoj crkvi na zapadu, koji je od g. 1378 do 1417 svugdje unosio veliku zabunu među svećenstvo i vjernike, pa je tako, jedno vrijeme, slabio i rad franjevačkih misionara u Bosni ([53]).

Drugi je uzrok bio da su u ovo doba u Bosni silno ojačale tri velikaške kuće: Hrvatinića, Radinovića ili Pavlovića i Kosača. Vodeći članovi ovih obitelji: Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Pavao Radinović i njegovi sinovi

([50]) Gl. gore s. 216, b. 6.
([51]) Gl. gore b. 47.
([52]) Gl. gore s. 91-92.
([52a]) [Za veze fratićelske s Grčkom imamo svjedočanstva: gl. LASIĆ, *Dialogus* 239-40 318 332. Fratićeli su bili optuženi da imaju iste poglede o papi i crkvi i maniheji, u našem slučaju kao bogomili.]
([53]) Gl. dolje s. 521 sl.

Petar i Radosav, te Sandalj Hranić Kosača i njegov sinovac, budući herceg Stjepan, koncem 14- i početkom 15-st. bili su jači nego bosanski kraljevi, pa su se više puta s kraljevima igrali kao lutkama ([54]). Svi ovi velikaši bili su pristaše i vjernici bogomilske crkve, pa je sasvim naravno, da je preko njih crkva bosanskih krstjana vršila jak utjecaj na bosanski javni i državni život.

Treći je uzrok bio, što su bosanski kraljevi Stjepan Dabiša (1391-1397) i Stjepan Ostoja (1398-1418) bili nezakonita djeca Kotromanića, rođeni od majaka bogomilka, koje su ih u mladosti odgojile u bogomilstvu ([55]). Dabiša je bio jedan od vođa, koji su g. 1365/67 digli i vodili pobunu protiv bana Tvrtka I, kada je ovaj počeo progoniti bosanske krstjane ([56]). Dabiša je još prije bune protiv Tvrtka, i kasnije sve do svoga uspona na bosansko prijestolje, neposredno upravljao župom Neretvom, u današnjem kotaru Konjicu, gdje su bosanski krstjani imali brojne kuće i učene prvake, kojima su dolazili i katari iz Italije, da budu poučeni u bogomilskoj vjeri. Pa i onda, kada su Dabiša i Ostoja s nastupom na bosansko prijestolje prešli na katoličku vjeru, oni su trajno ostali naklonjeni bosanskim krstjanima i bili su pod jakim njihovim utjecajem. To nam svjedoči, među drugima, zavada Ostojina s Pavlom Klešićem. Kada se početkom 15-st. bosanski kralj Ostoja zavadio s bosanskim vojvodom Pavlom Klešićem, pristašom bosanskih krstjana, i ovomu oduzeo sva imanja i državne časti, Ostoju nitko nije mogao nagovoriti, da se s Pavlom izmiri, nego bosanski djed Radomir. Samo Radomirovim posredovanjem Ostoja je povratio Pavlu njegova imanja i državne časti i stavio ga pod zaštitu djeda bogomilske crkve, predavši bogomilskoj crkvi povelju od 6. siječnja 1404 na čuvanje i odluku u slučaju novoga spora ([57]).

([54]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 293-311.
([55]) N. dj. 286 sl. 303-309.
([56]) N. dj. 275-278.
([57]) « ... i s timi ga s' vsim' pridasmo gospodinu didu i njegovim' stroinikom' i vsoi cr'kvi bosan'skoi u nih' ruke i u nih' obarovanije i da mu se ne učini nikdare ni(je)dno hudo, što bi

Dva bogomilska starca i pet krstjana išli su u Dubrovnik s pismima « episkupa crkve bosanske » i kralja Ostoje, da Pavla dovedu u Bosnu ([58]).

3) - *Odlučna katolička navala*

Dvadesetih godina 15-st. prilike u svijetu i u Bosni promijenile su se u korist katoličke crkve i njezina nastojanja, da pristaše bogomilske crkve u Bosni konačno privede u svoje krilo. God. 1417 ponovo je uspostavljeno jedinstvo u zapadnoj crkvi i ujedno započelo živo nastojanje rimskih papa i crkvenog sabora u Bazelu oko povraćanja svih kršćana u krilo katoličke crkve ([59]). God. 1420 na bosansko prijestolje stupa Tvrtko II (1420-1443), zakoniti sin Tvrtka I, kojega je otac od malih nogu odgajao katolički ([60]). U ovom razdoblju na upravu franjevačke bosanske vikarije dolaze odlični i sveti muževi: fra Blaž Zalka, pisac *Djela bosanskih vikara,* fra Ivan Korčulanski, kasniji biskup varadinski, sv. Jakov Markijski, višekratni papin legat, za kojega Vilim de Casale, franjevački general, kaže, da je najglasovitiji propovjednik na cijelom svijetu ([61]). God. 1422/23 osniva se u Bosni nova srebreničko-visočka biskupija ([62]). Sve ovo unosi u Bosnu novi život i daje posebnu snagu katoličkom nastojanju, da se Bosna povrati katoličkoj crkvi.

Prvi vidni uspjeh u ovom razdoblju bio je taj, što

ga neogledala cr'kva bosanska i vlastele bosansce », StPov I/1, 434.

([58]) N. dj 434 sl.

([59]) Gl. Raynaldus VIII 239-576; IX 1-485; Hefele-Leclerq VII 473-669; Pastor I 136-270; Valois, n. dj.; Lazarus, n. dj.

([60]) Gl. Mandić, *BiH* I 311-314.

([61]) « ... venerabilis frater Jacobus vicarius [Bosnae], non solum im toto ordine, sed in toto orbe clarissimus predicator, in regulari observancia pater integerrimus ... », pismo franj. genelara Vilima de Casale od 25. listopada 1438. AB 168 (775).

([62]) Gl. Mandić, *BiH* I 475-493; Isti, RP 483-490.

se na katoličku vjeru obratila obitelj Vojslava Hrvatinića, brata hercega Hrvoja. Budući da je Balša, sin Hrvojev, umro iste godine, kada i otac, Hrvoja je naslijedio njegov sinovac Juraj Vojslavić (1416-1438). On je bio dobar katolik, ljubitelj franjevaca i u svoje vrijeme najmoćniji velikaš u Bosni. Vjernika bosanskih krstjana, Petra Pavlovića (1416-1420), g. 1420 ubijaju Turci, a njegov brat i nasljednik Radosav (1420-1442) potpuno potpada pod turski utjecaj i vlast ([63]). Kako se vidi iz darovnice braći Jurjevićima od 12. kolovoza 1434., sredinom te iste godine Juraj Hrvatinić pobijedio je moćnoga Sandalja Hranića, bogomilskoga pristašu, i Jurjevićima, unucima Stane, kćeri kralja Dabiše, povratio sve zemlje na zapadnoj strani Neretve, koje im je bio oteo Sandalj ([64]). Za svaku sigurnost Juraj Hrvatinić stavlja braću Jurjeviće « u ruke gospodina vikara Žuvana [fra Ivana Korčulanskoga] i vsakomu vikaru kon' vikara i vsoj brat'i fratrom' svete cr'kve katoličanske vire rim'ske, reda sv. Fran'čiška, da ih oni čuvaju i obaraju u svem' tom zakonom' cr'kovnim' » i obećaje, da ne će ništa poreći, « što ih ne bi opitao gospodin' vikar' s fratri i s nami naši dobri lud'e » ([65]). Vojvoda Juraj Hrvatinić htio je, da franjevci i u njegovim Donjim Krajima sveto žive i rade na obraćenju bogomila, pa je molio papu Eugena IV i od njega na 21. kolovoza 1437 dobio dopust, da može o svom trošku podići franjevački samostan, posvećen Bl. Dj. Marije ([66]). Mislimo, da se radilo o samostanu i crkvi Bl. Dj. Marije u Grebenu, današnoj Krupi, na lijevoj strani Vrbasa između Banje Luke i Jajca.

([63]) Gl. Mandić, *BiH* I 309-311.

([64]) MS 377-379.

([65]) N. dj. 378 sl.

([66]) « Dilecto filio nobili viro Georgio Voivodae marchioni Partium inferialium Bosnae ... ad fratres ordinis Minorum de observantia nuncupatorum singularem gerens devotionis affectum, unum in honorem et sub vocabulo B. Mariae Virginis monasterium, cum ecclesia, campana ... de novo fundari et erigi facere desideras ... », BFns I 147 (313).

O velikom uspjehu franjevačkoga apostolata u Bosni govori nam i diploma općega crkvenog sabora u Bazelu od 30. travnja 1434. Prema izvještaju cara Sigismunda (1411-1437) franjevci su bosanske vikarije od vremena ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I (1342-1382) do godine 1434 « svojim svetim životom, čudorednim ponašanjem i propovijedima obratili bezbroj nevjernika na pravu vjeru » (67). I papa Eugen IV u svom pismu od 25. kolovoza 1436 tvrdi, da franjevci u bosanskoj vikariji: « primjerom života i znanjem spasonosne nauke, neumornim nastojanjima i radom neprestano nastoje, da zabludjele u vjeri privedu spoznaji istine, i da one u njoj utvrde, koje obrate » (68). Na osnovu tih postignutih uspjeha franjevačkih misionara, kardinal Ivan Stojković, dominikanac, rodom iz Dubrovnika, tvrdio je na sjednici crkvenoga sabora u Bazelu g. 1434, da je obraćenje cijeloga kraljevstva bosanskoga « laka stvar » (69). I termopilski biskup Nikola, koji je znao hrvatski, i 1434 proputovao svu Bosnu, izjavio je g. 1435 na sjednici bazelskoga sabora, da postoji « velika nada obraćenja svih maniheja u Bosni » (70). Koncem te iste godine jedan talijanski franjevac-misionar, koji je u to vrijeme propovijedao u Ugarskoj, izjavio je izaslanicima bazelskoga sabora, da bi se svi krivovjerci mogli prevesti na katoličku vjeru i za 6 mjeseci krstiti, kada bi samo car Sigismund to naredio bosanskome kralju Tvrtku II (71).

(67) « ... eosdem fratres in regnis predictis (Hungarie, Bozne et Dalmatie) etiam a tempore d. m. Ludovici regis Hungarie, qui ad eos singularem gerebat devotionis affectum ... sine numero suis sanctis vita, moribus et predicationibus infideles ad fidem traxisse ... », AB 141 (715).

(68) « ... vos exemplo vitae et doctrina scientiae salutaris errantes a fide ad cognitionem veritatis inducere, et in ipsa fide peristentes confirmare indefessis studiis et laboribus continuo invigilatis ... », AB 154 (742).

(69) « Offertur facilis occasio reductionis regni Bosne ... », Haller III 417. Gl. gore s. 146, b. 11.

(70) « ... tanta spes foret conversionis ... », gl. gore s. 33 b. 33.

(71) « ... quidam frater de ordine minorum de obseruantia, Italus ... Multa eis exposuit de regno Bosne ... quod in illo regno sunt tenentes sectam Manicheorum; quod si imperator diceret illi regi, quod in sex mensibus totus ille populus baptizaretur, cum sit ad hoc voluntarius », Carlerius I 676 sl. – Schmidt, I 132 b. 1, navodi pismo kaločkoga kaptola iz g. 1436 u kojemu se kaže: « Plurimos haereticos, tam clericos, quam laicos, quorum in his finitimis partibus a longis temporibus copia ingens pullulabat ... ». Ali kaptol ovdje miješa Husite s patarenima i ne govori samo o stanju oko g. 1436, nego o dugim vremenima prošlosti. Pismo varadinskoga biskupa, koje Schmidt navodi na istom mjestu, pisano je pod utjecajem političke bune bosanskih velikaša protiv bosanskoga kralja Tvrtka II koji je bio katolik.

Da pospješi rad na obraćenju bogomila u Bosni i ujedno da sva nastojanja u tom pravcu jedinstveno sređuje i vodi, papa Eugen IV poslao je g. 1439 u Bosnu Tomu Tomašića (Tommasini), hvarskoga biskupa, kao svoga stalnog legata sa sličnom zadaćom, koju danas imaju papinski nunciji u raznim zemljama. Papa je za tu službu odabrao hvarskoga biskupa Tomašića ne samo zbog poznavanja hrvatskoga jezika, nego što ga je na crkvenom saboru u Firenci upoznao kao okretna i učena čovjeka, dobra govornika i revna biskupa za duhovno dobro i crkveni život. Papa se u izboru nije prevario. Toma je više od 20 godina u Bosni neumorno radio i mnogo doprinio dobrom uspjehu u obraćenju bogomila (72).

Posebnu, i kako se čini, prvu brigu posvetio je legat Toma, da osigura katoličkoga nasljednika starom bosanskom kralju Tvrtku II, koji je sredinom listopada 1438 izgubio ženu Doroteju, a da mu nije ostavila sina (73). Pod utjecajem bogomila u Bosni se nije pravila razlika između zakonite i nezakonite djece, pa je Tvrtka II trebao naslijediti Radivoj, najstariji nezakoniti sin kralja Ostoje, nezakonitoga brata kralja Tvrtka I. Ali Radivoj je bio sebe onemogućio. Još godine 1432, pod zaštitom Turaka, Radivoj je sam sebe proglasio kraljem, s Turcima stalno surađivao i radio protiv

(72) Gl. gore s. 27 i 41; Mandić, *BiH* I 319 sl. 494.

(73) Jorga II 354 sl.

kralja Tvrtka II ([74]). Zato je Tvrtko u početku mislio bosansko prijestolje osigurati grofu Hermanu II Celjskom, sinu Katarine, kćeri bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića. Ali kada je taj umro, Tvrtko se izmiri sa svojim rođakom Tomašom, mlađim nezakonitim sinom kralja Ostoje, i njega odredi za svoga nasljednika ([75]). Budući da je Tomaš, sin majke patarenke, još od djetinjstva bio odgojen u bogomilstvu, to papin legat Toma Hvarski poduze sve, da ga obrati na katoličku vjeru. Nakon mnogih i različitih rasprava, kako će kasnije pisati papa Eugen IV ([76]), Tomi je uspjelo uvjeriti Tomaša i prevesti ga na katoličku vjeru. To je bilo još za života kralja Tvrtka II.

Da je Toma Hvarski obratio Tomaša prije njegova nastupa na prijesto, dokazuju nam pisma pape Eugena IV Andriji, župniku u Gdanskomu od 17. travnja 1444 i Madžarima od 30. srpnja 1446. U prvom pismu papa javlja, da je bosanski kralj Tomaš preveden na katoličku vjeru, a u drugome, da je Tomaša obratio Toma Hvarski « nakon mnogih i različitih rasprava » ([77]). Kralj Tvrtko II umro je sredinom studenoga 1443 ([78]), pa od toga vremena do sredine travnja 1444 niti je bilo vremena, da Tomaš drži « duge i različite vjerske rasprave » s papinim legatom, niti je Tomaš u tim okolnostima mogao na to misliti, jer je morao raditi, da ga

([74]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 314-326.

([75]) Gl. povelju kralja Tomaša od 3. lipnja 1444, APJ II 38 sl.; THALLÓCZY, *Studien* 366-368.

([76]) « Stephanum Tomam Regem Bosnae illustrem, post multos diversosque tractatus diu habitos cum venerabili fratre nostro Episcopo Fa(r)nensi, quem apud illum in suo regno Apostolicae sedis legatum annis septem tenuimus, tandem factum esse catholicum Christianum », pismo pape Eugena IV ugarskim velikašima od 30. srpnja 1446, RAYNALDUS IX 468; FARLATI IV 70; VMSM I 395; AB 202 856).

([77]) « ... nos post sacratissimam unionem Graecorum cum ecclesia occidentali magnis laboribus et expensis per nos factam, Armenios etiam ... ac Regem Bosnae ad bonam frugem Christianae fidei reduxisse ... », RAYNALDUS IX 427.

([78]) JORGA II 399 b. 4.

Bosna primi za kralja i da se na prijestolju utvrdi. U pismu od 23. svibnja 1445 papa Eugen IV piše samome kralju Tomašu, da se on kao katolički vladar sačuvao čist od krivovjeraca za sve vrijeme, otkada se uspeo na prijestolje ([79]). To nam govori, da se Tomaš obratio već prije, nego je postao kraljem. Usto kralj Tomaš nosi ime Stjepan Toma već od samoga nastupa na prijestolje, kako se vidi iz pisma Dubrovčana od 5. prosinca 1443 ([80]). Stjepan je pak Tomaševo kršćansko ime, a Tomaš je staro narodno i bogomilsko.

Još prije Tomaševa obraćenja Toma Hvarski, pa tadašnji srebreničko-visočki biskup Toma Matić i franjevački misionari uspješno su radili među bosanskim plemstvom i širokim narodnim slojevima bogomilskih pristaša na njihovu obraćinju, tako da je kralj Tvrtko II 1442 stekao uvjerenje, da se može odreći bogomilstva u ime cijeloga kraljevstva. To nam svjedoči Benedikt Ovetarius, tajnik ciparskoga kralja, u pismu svome prijatelju, padovanskome biskupu Petru Donatu. O tome on na 1. listopada 1442 piše iz Rima ovako:

« Ovih dana došao je Apostolskoj stolici gospodin biskup ferarski s nekim poslanikom kralja Bosne i u javnom konsistoriju u ime kraljevo i cijeloga kraljevstva poslanik se zakletvom odrekao manihejske nauke i priznao, da su rimska vjera i naše predaje bolje » ([81]).

Uspješnom radu misionara među bosanskim plemstvom i pukom pridonio je svoj dio i strah pred Turcima, koji su od dvadesetih godina 15-st. počeli ozbiljno ugrožavati Bosnu ([82]). Iako je jedan dio bosanskih krstjana

([79]) « ... in regium culmen conscendisti, purum te atque incontaminatum ab haereticorum ... ut catholicus princepts, conservasti », RAYNALDUS IX 467.

([80]) JORGA II 399.

([81]) « His diebus venit ad sedem apostolicam dominus episcopus Ferrariensis cum quodam legato regis Bosniae, et in publico consistorio regis nomine et totius regni dogma Manichaeorum ipse legatus abjuravit, Romanamque fidem et traditiones nostras meliores esse confessus est », MARTÈNE-DURAND I 1592.

([82]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 151-157.

iz otpora protiv katoličkoga rada oko obraćenja njihovih vjernika na katoličku vjeru, više volio Turke nego Rim ([83]), ipak je većina bogomilskoga plemstva i naroda iz naravne ljubavi za slobodom i nezavisnošću zazirala od Turaka i uviđala, da se Bosna jedino može održati uz oslon i pomoć susjednih kršćanskih država i rimskoga pape kao najutjecajnije osobe na zapadu. Odatle i dodiri bosansko-hercegovačkih bogomilskih velikaša, pa i samoga hercega Stjepana, poznatoga patarenskog vjernika, s rimskim papama.

Unatoč protivnom mišljenju nekih povjesničara, obraćenje kralja Tomaša i njegov uspon na kraljevsko prijestolje postalo je značajan činilac u radu oko povraćanja bogomila katoličkoj crkvi. Istina, prvih godina nakon svoga obraćenja i kraljevanja u Bosni, kralj Tomaš je podržavao veze s prvacima bosanskih krstjana i iskazivao im takozvani « poklon ». Franjevci su to – na osnovu odgovora pape Grgura XI na upite vikara Bartola Alvernskoga iz g. 1373 – smatrali nedopuštenim, pa su Tomašu uskratili sakramente ([84]). Da se obrani, Tomaš je u jeseni 1445 poslao u Rim papi Eugenu IV poslanika, koji je kralja branio, ističući da on to čini po starom bosanskom običaju samo kao vanjski čin poštovanja i zbog političke nužde, « jer su se manihejci u njegovu kraljevstvu umnožili i brojem i jakošću » ([85]).

([83]) Gl. dolje s. 504, b. 22 i poruku kralja Stjepana Tomaševića papi Piju II od g. 1461 (KATONA XIV 491-494; RAČKI, *Bogomili* 476 sl.).

([84]) Gl. gore s. 241 sl.

([85]) « Itaque sicut vere catholicus ac sincere christianus cupiebat ecclesiae christi communicare sacramentis; verum ... fratres minores ... prefatum regem ad communionem non admittere, quod illum crederent excommunicationum sententiis irretitum ... quia Manicheorum, qui in regno suo et numero et potentia excrevisse noscuntur, arbitrentur esse fautorem, cum videant eos secum continua conversatione misceri, eumque primariis illorum, quos electos vocant, reverentiam quandam honorificentiamque deferre ... », FARLATI IV 275. O odnošaju kralja Tomaša s prvacima bosanske crkve govori i njegova povelja od 22. kol. 1446, kojom svoju darovnicu sinovima Ivaniša Dragićeviće, sporednoga ogranka velikaše obitelju Hrvatinića, predaje u zaštitu bogomil-

Na osnovu ove tvrdnje neki povjesničari misle, da su katolički misionari do Tomaševa doba imali mali uspjeh u Bosni ([86]), ali to je u suprotnosti s drugim onodobnim vjerodostojnim izvorima. Istina, četrdesetih godina 15-st. crkva bosanskih krstjana još je uvijek imala velik broj svojih pristaša, osobito među višim plemstvom, i vršila je jak politički utjecaj na bosanski državni život. Ali unatoč tomu, ona je u to vrijeme pred katoličkom navalom općenito svuda uzmicala i pretrpjela je znatnih gubitaka i u broju pristaša i u svome političkom utjecaju. Kraljev poslanik uveličavao je snagu bosanskih bogomila, da bi lakše opravdao svoga kralja i tako zadobio naklonost pape Eugena IV. Poslanik je u obrani kralja govorio papi i drugih neistina, na primjer, da je kralj Tomaš « od svoje rane mladosti bio odgojen kao katolik » ([87]), dok se pouzdano zna, da se Tomaš obratio u muževnoj dobi ([88]).

U pismu od 3. studenoga 1445 papa Eugen IV povjerio je svome poslaniku Tomi Hvarskomu, da stvar dobro ispita i ako nađe, da je kralj Tomaš doista pravovjeran katolik, koji bosanskim krstjanima iskazuje samo vanjsku počast i s njima se druži iz državne nužde, neka mu se tada ne uskraćuju sakramenti. Ali papa ujedno upozorava, da legat ili franjevci imaju kralja poučiti, da je on dužan nositi u srcu odluku, da će manihejce iz svoga kraljevstva iskorijeniti, čim bude dosta jak i moćan ([89]). Kako se razabire iz pisma pape Eugena IV od 23. svibnja 1445, Tomaš je tu odluku već prije bio učinio i nastojao je izvesti, koliko su mu

ske crkve: « ... pridasmo ih' gospodinu didu Miloiu i didu kon' dida u ruke cr'kovne » (MS 440).

([86]) ŠIDAK, *Crkva bosanska* II 394. Gl. gore s. 214, b. 3.

([87]) « Exposuit autem regem suum vere et sincere de christiana religione sentire, in qua a tenera infantia fuerit educatus », pismo pape Eugena IV od 3. studenoga 1445, FARLATI IV 257.

([88]) Gl. gore b. 76 sl.,

([89]) Pismo pape Eugena IV Tomi Hvarskomu od 3. stud. 1445 (FARLATI IV 256-258).

to prilike dopuštale ([90]). Zbog toga kralj se, posredovanjem Tome Hvarskoga, s franjevcima izmirio i ponovno bio pripušten sakramentima. A kada je legat o svemu ovome izvijestio papu Eugena IV, ovaj je 30. srpnja 1446 kralja Tomaša i Bosnu preporučio pažnji i pomoći ugarskih crkovnjaka, velikaša i naroda ([91]).

Da bi se sačuvao od progona sumnjičavoga kralja Tvrtka II, Tomaš je u svojoj mladosti živio sasvim povučeno. Da dokaže, da ne teži za kraljevskom krunom, oženio se ženom niskoga roda, po svoj prilici običnom kmeticom. Ali kada je postao kraljem, žena neuglednoga roda i njegovo nezakonito rođenje uvelike su mu umanjivali ugled u državi. Zbog toga se Tomaš obrati papi, da ga pozakoni i da mu dopusti uzeti drugu ženu odličnoga roda. Dvjema bulama, pisanim 29. svibnja 1445, Eugen IV pozakonio je Tomaša i poništio njegovu nevaljalu ženidbu s Vojačom, koju je Tomaš bio vjenčao po bosansko-bogomilskom običaju uz uvjet, « ako mi budeš dobra i vjerna », kakvu je ženidbu kat. crkva smatrala nevaljalom ([92]). Već slijedeće godine na 26. svibnja 1446 Tomaš se vjenčao s Katarinom, kćerkom moćnoga bosanskoga velikaša, budućega hercega Stjepana. I Katarina je u svojoj mladosti bila bogomilska vjernica kao i njezin otac, i tek pred vjenčanje postala je katolikinjom ([93]).

([90]) « ... ecclesiam, et fidem orthodoxam a(b) ... haereticorum lupina rabie defendas, ipsosque de tui regni finibus extirpare studes », RAYNALDUS IX 467.

([91]) RAYNALDUS, n. dj. 468; FARLATI IV 70; VMSM I 395.

([92]) VMSM I 388; AB 198 (845).

([93]) Papa Nikola V pisao je kraljici Katarini dne 18. lipnja 1447: « Charissimae in Christo filiae Catharinae, reginae Bosnae illustri ... prout nuper etiam opere demonstrasti, dum ad orthodoxae fidei unitatem sponte cum Christi fidelibus reduxisti », BFns I 540 (1070). Isti papa 1. srpnja 1451 piše: « Thomas Stephanus, rex Bosnae illustris, ac eius uxor ... quoscunque Patarenorum heresis deponentes errores, ac veritatis lumen recognoscentes, quod mater omnium et magistra s. romana ecclesia tenet ... », VMH II 264.

Rad katoličkih misionara i papinskoga legata Tome Hvarskoga, primjer kralja Tomaša i njegove mlade žene Katarine te strah pred Turcima, sve je to pod konac prve polovice i sredinom 15-st. vidno pridonijelo obraćenju velikoga broja bogomila u Bosni. Na kršćansku vjeru prelazili su i puk i plemići iz najuglednijih bogomilskih kuća. Uz Vojslaviće iz stare kuće Hrvatinića, koji su još početkom 15-st. prihvatili katoličku vjeru, četrdesetih godina 15-st. postaju katolicima i članovi uglednih bogomilskih obitelji: Klešići, Santići, Dabišići, Vukotići i drugi. Dapače i vojvoda Ivaniš, starješina stare bogomilske kuće Pavlovića, početkom godine 1446 prihvaća katoličku vjeru, iako kasnije dva puta od nje otpada ([94]). A kako papa Nikola V na 1. veljače 1449 piše svome legatu Tomi Hvarskome, i sam Stjepan Vukčić Kosača, budući herceg, bio je poslao papi Eugenu IV svoje poslanike i preko njih zatražio, da se u njegovu oblast pošalje jedan prelat, koji bi u krilo katoličke crkve preveo njegove podanike. Budući da je u međuvremenu Eugen IV umro († 23. II. 1447), herceg Stjepan preko svojih poslanika iskazao je papi Nikoli V « usmenu pokornost », a poslanici su izjavili, da je Stjepan « kršćanin katolik » ([95]).

Da je do četrdesetih godina 15-st. samo neznatan broj bosanskih plemića prihvatio katoličku vjeru, neki povjesničari navode kao dokaz pismo pape Eugena IV Tomi Hvarskome od 23. listopada 1446, u kojemu papa naređuje Tomi, da odriješi od izopćenja Petra Vojslavića Hrvatinića, koji je « jedini katolički knez (princeps) u onim stranama » ([96]). Latinska riječ « princeps » da-

([94]) Gl. dolje b. 99.

([95]) « ... memoratus Stephanus dudum paulo post assumptionem nostram ad summum pontificatum suos ad nos oratores miserit, ac obedientiam verbalem tantummodo nobis exhibuerit, quoniam ipsum catholicum Christianum esse asseruerunt ... », pismo pape Nikole V Tomi Hvarskomu 1. veljače 1449, RAYNALDUS IX 538.

([96]) « ... solum in illis partibus catholicum principem ... » VMH II 230.

vala se u srednjem vijeku samo vladarima, kraljevima i samostalnim knezovima te članovima njihovih obitelji. Podnositelj molbe papi nazvao je Petra Vojslavića « princeps », knezom, radi njegova velikoga ugleda i moći. Kako se vidi iz povelje kraljice Jelene od 13. svibnja 1397, koncem 14- i početkom 15-st. u Bosni su bila samo četvorica « velmoža », koji su zasluživali, da ih se u latinskom jeziku naziva « princeps », i to: Hrvoje Hrvatinić, knez Pavao Radinović, vojvoda Sandalj Hranić-Kosača i tepčija Batalo ([97]). Ovaj zadnji nazivao se « velmoža » samo radi svoga osobnog ugleda i položaja, ali njegovi sinovi i nasljednici nijesu nosili taj naslov. Godine pak 1446 – osim kralja Tomaša i njegova brata Radivoja – u Bosni su bila samo tri velmože, kojima se davao latinski naslov « princeps », i to: Petar Vojslavić-Hrvatinić, vojvoda Ivaniš Pavlović i veliki vojvoda Stjepan Kosača, budući herceg. A kako je od te trojice samo Petar Vojslavić bio katolik, to je navod pape Eugena IV, da je on « jedni katolički knez (princeps) u onim stranama » sasvim istinit. Ali papa u ovome pismu ne govori o bosanskim velikašima i plemićima uopće, nego samo o velmožama, pa se iz toga ne smije zaključiti, da tada u Bosni nije bilo drugih katoličkih plemićkih i velikaških obitelji osim Petra Vojslavića.

Da ne brojimo srednju vlastelu i sitne plemiće, koncem prve polovice 15-st. u Bosni su bile katoličke slijedeće velikaške obitelji: Radivojevići između Neretve i Cetine, Nikolići-Sankovići u srednjem Zahumlju, Budisalijći u Broćnu, Milatovići u Večeriću (današnje Mostarsko Blato), Semkovići u Duvnu, Santići u Lavši, Klešići u Završju i srednjoj Bosni. Ove velikaše imao

([97]) « ... zapovid'esmo i ovakozi učinismo savetom' sa Bogomdar'vanemi velmožami vlasteo kralev'stva mi rusaga bosanskoga s vojevodom Hr'voem i sa knezom' Pavlom' i s vojevodom' Sandalem i s tepačiom Batalom' i s inemi mnozimi vlasteli i vlasteličik našega kralev'stva », pismo kraljice Jelene od 13. V. 1397, StPov I/1, 240.

je pred očima papin legat Toma Hvarski, kada je u pismu od 19. veljače 1451 pisao Ivanu Kapistranu, da je tadašnji bosanski « otac vikar mio kralju i katoličkim knezovima kraljevstva » ([98]). Da je većina bosanskih plemića koncem prve polovice 15-st. bila već katolička, valja izvesti iz riječi pape Nikole V, u pismu svome poslaniku Tomi Hvarskome, pisanom 1. veljače 1449. Papa tu piše, da su u Bosni « ostali zaraženi ljagom krivovjerja samo neki plemići, velikaši i oni, koji se zovu redovnici; među tim velikašima je prvi i glavni vojvoda Stjepan ... Vojvoda pak Ivan Pavlović, kako smo čuli, koji je prije tri godine primio katoličku vjeru, već je po drugi put od nje otpao » ([99]).

O vidnom napretku katoličke crkve u Bosni za vrijeme papinstva Nikole V (1447-1455), Kaliksta III (1455-1458) i Pija II (1458-1466) govore nam, uz ostalo, nove crkve, koje pape obdaruju crkvenim oprostima. Tako Nikola V podjeljuje oprost crkvi sv. Stjepana, koju je podigao kralj Tomaš u Vranduku ([1]); crkvi Presvetoga Trojstva, koju je podigla kraljica Katarina u Vrelima ([2]); crkvi sv. Marije u Grebenu i sv. Jurja u Jezeru, koje je podigao, kako mislimo, Juraj Vojslavić-Hrvatinić ([3]). Papa Pio II obdario je oprostima nove crkve: sv. Jurja u Tešnju, koju je sagradio Radivoj

([98]) « ... patrem Vicarium, Regi et principibus regni Catholicis gratissimum ... », pismo Tome Hvarskoga Ivanu Kapistranu 19. veljače 1451, WADD. IX 112.

([99]) « ... remaneantque nonnulli ejusdem haeresis labe infecti tam nobiles et barrones, quam alii, qui religiosi nuncupantur, inter quos primus et praecipuus Stephanus Voajvoda socer dicti Regis ... Joannes vero Paulovich voajvoda, prout accepimus, a tribus annis citra catholicam fidem professus, jam secundo velut canis ad vomitum suum rediens, a fide catholica deviavit ... », RAYNALDUS IX 538.

([1]) VMH II 233; AB 204.

([2]) VMH II 236; AB 205.

([3]) VMH II 234. – Theiner je čitao: « s. Marie de Virben », ali u Reg Vat 406, fol. 63r piše: « S. Dei Genitricis de Greben ». To se mjesto danas zove Krupa, a nalazi se na lijevoj strani rijeke Vrbasa, između Luke i Jajca (gl. VEGO, *Naselja* 43).

Kristić ([4]); sv. Marije u Jajcu, koju je po svoj prilici podigao kralj Tomaš ([5]); te crkvi sv. Katarine u Jajcu, koju je podigla kraljica Katarina ([6]).

O gradnji novih crkava i o dnevnom množenju katolika u Bosni govori nam također pismo pape Nikole V svome legatu Tomi Hvarskome od 9. lipnja 1452. Tu papa piše, da su kralj Tomaš i stanovnici bosanskoga kraljevstva podigli mnoge crkve i redovničke samostane te da nove još uvijek podižu, kako se vjernici dnevno množe ([7]). A da bi se lakše doskočilo duhovnim potrebama novoobraćenika, papa u istom pismu naređuje legatu, da franjevačkom vikaru dopusti, da može uz franjevce opslužnike (observantes) primati također franjevce samostance (conventuales) ([8]).

O onodobnoj snazi katoličke crkve i franjevaca u Bosni te njihovu utjecaju na kraljevski dvor i državni život svjedoče i ove činjenice:

Kralj Tomaš početkom 1447 predao je u ruke bosanskoga vikara i franjevaca uglednoga bosanskog velikaša Sladoju Semkovića, roškoga vojvodu u Duvnu, zajedno s njegovom braćom Grgurom i Ulrihom. Pismom od 19. lipnja 1447 papa Nikola V to je potvrdio i ujedno Semkoviće primio pod zaštitu Sv. stolice ([9]). Isti

([4]) VMH 373; AB 242; BFns II 523 (996). O Radivoju Kristiću gl. MANDIĆ, *BiH* 315.

([5]) VMSM I 460.

([6]) VMH II 318 i 373; AB 238 i 243.

([7]) « Cum itaque, sicut nuper accepimus, licet in regno Bosnae plura ecclesiae et ecclesiastica loca etiam regularia tam charissimi in Christo filii Nostri Thomae Stephani, Bosnae regis illustris, quam dilectorum filiorum incolarum eiusdem regni operationibus erecta et aedificata fuerint ac in dies cum multiplicatione fidelium erigantur et aedificentur ... », BFns I 799 (1604).

([8]) N. dj. s. 799 sl.

([9]) VMH II 236; AB 206. – Theiner je pročitao: « dominus de Regui », što je Rački protumačio kao: « de Pequi, tj. Pecke, sela sada u Jezerskoj nahiji kod vrela Sane » (RAČKI, *Bogomili* 459 b. 5). U Reg Lat 405, fol. 67r piše: « de Roqui ». Vatikanski pisar tako je zapisao ime sredovječne tvrđave « Rog », koja se nalazila u današnjem Roškom Polju, kotar Duvno. Sladoje Semković bio je vojvoda u duvanjskom kraju, a nosio je naslov « vojvoda od Roga » po glavnom svome gradu Rogu.

papa na 18.lipnja 1447 primio je u zaštitu crkve i moćnoga vojvodu Petra Vojslavića-Hrvatinića ([10]). Na 8. veljače 1448 uzeo je pod zaštitu Sv. stolice i Restoju, protovestijara bosanskoga kraljevstva ([11]). Na 1. srpnja 1452 Nikola V potvrdio je mir, što ga je sklopio vojvoda Vladislav Klešić s bosanskim kraljem Tomašem ([12]). Isti dan papa je također odobrio mirovni ugovor između Petra Vojslavića i kralja Tomaša, i ujedno naredio svome legatu Tomi Hvarskom i franjevačkom vikaru i kustodu u Bosni, da se brinu, da taj mir bude nepovredivo održavan ([13]).

O utjecaju franjevaca na kraljevski dvor u Bosni svjedok je također pismo pape Nikole V od 18. lipnja 1447, kojim dopušta kralju Tomašu, da može uzeti dva bosanska franjevca kao svoje kapelane, koje može ujedno slati kao svoje poslanike u razna mjesta, pa i u Rim ([14]).

Velik pokret za obraćenje bogomila na katoličku vjeru, koji zapravo znači raspad crkve bosanskih krstjana zabilježen je u buli pape Eugena IV od 3. sprnja 1446. Ovom bulom papa dopušta bosanskim franjevcima, da mogu priključiti franjevačkom redu velik broj muških i ženskih osoba, koje žive u čistoći i pokori, neke u zajedničkim stanovima, koje su im biskupi odredili, a neke u svojim vlastitim kućama. Ove brojne bogoljubne osobe, koje su provodile čisti i pokornički život, kako smo to obrazložili u četvrtom poglavlju, mogle su biti samo obraćeni bosanski krstjani i krstjanice ([15]). To znači, da je tridesetih i četrdesetih godina 15-st. među bogomilima u Bosni nastao tako jak pokret za prijelaz

([10]) VMH II 235; AB 205 sl.

([11]) VMH II 251; AB 207.

([12]) VMH II 265; AB 215.

([13]) VMH II 265; AB. 216.

([14]) VMH II 235; AB 205; BFns I 539 (1070).

([15]) Gl. gore s. 233-37.

na katoličku vjeru, da su se mjestimično cijele « krstjanske zajednice » obraćale i podvrgavale vodstvu i upravi katoličkih biskupa. Iz pisma Nikole V od 1. veljače 1449 razabire se, da je papin legat Toma Hvarski već bio ugovorio sastanak s vodstvom bosanske crkve, dakle s djedom i njegovim pomoćnicima, za raspravljanje o konačnom prijelazu svih bosanskih krstjana na katoličku vjeru, ali ti nijesu došli na urečeno mjesto ([16]).

O stvarno velikom uspjehu franjevačkih misionara među bogomilima u Bosni pod konac prve polovice 15-st. govori nam znamenito pismo Tome Hvarskoga od 19. veljače 1451, pisano sv. Ivanu Kapistranu, vrhovnom starješini franjevaca opslužitelja. Toma Hvarski bio je ne samo ugledan biskup, nego i do toga vremena punih 12 godina papin legat u Bosni, pa je dobro poznavao, kako su stvari tekle i tada stale. Toma Kapistranu piše, da « krivovjerci iščezavaju kao vosak na vatri », kada « fratri dođu u mjesta, koja krivovjerci drže » ([17]). U istom pismu Toma Hvarski hvali onodobnoga bosanskog vikara, njegovu braću misionare i kralja Tomaša, koji franjevce pomaže. Toma veli: « Radio je navedeni vikar sa svojom braćom i još neprestano radi. Koliko može, radi i pomaže ih svijetli kralj; već je više samostana ili mjesta podigao » ([18]). Prema svjedočanstvu Tominu, uspjeh toga rada bio je toliki, da su « kralj i veći dio kraljevstva primili istinu vjere i da su u njoj ustrajni » ([19]). Radi toga legat preporučuje

([16]) « ... illi vero qui religiosi appellantur, cum tua fraternitas eos nonnumquam requisiverit, ut de veritate fidei catholicae inter te atque ipsos tractaretur, atque ad eam rem locum et diem certum statuerunt ... ad locum ipsum accedere contempserunt », RAYNALDUS IX 538.

([17]) Gl. gore s. 212, b. 93.

([18]) « Laboravit et laborat continuo praedictus Vicarius cum Fratribus suis. Laborat ad hoc et operam dat quantum potest Serenissimus Rex [Stephanus Thomas], et iam plures conventus seu loca aedificavit », Toma Hvarski u pismu Ivanu Kapistranu od 19. veljače 1451, WADD. XII 112.

([19]) « ... numquam enim certe magis necessarium fuit, bonam

Kapistranu, da posveti posebnu brigu bosanskoj vikariji i da providi dostatan broj vjerovjesnika u Bosni, jer « ima nade, da će se brzo cijelo kraljevstvo očistiti od manihejskih zabluda i rasvijetliti istinom vjere » ([20]).

Četiri godine poslije pisma Tome Hvarskoga sam Kapistran boravio je u susjednoj Ugarskoj kao papin legat. Na osnovu izvještaja bosanskih franjevaca on je na 4. srpnja 1445 pisao papi Kalistu III iz Đura, da se u Bosni nastavlja rad na obraćenju patarena i da mnogi od njih prelaze na katoličku vjeru. Tuži se na raškoga metropolitu i pravoslavno svećenstvo, da ti ometaju rad na obraćenju bogomila ([21]).

Daljnju vijest o brojčanom stanju bogomila i katolika u Bosni imamo u pismu dominikanca Nikole Barbucci iz Drača od 31. svibnja 1459. Njega je bio poslao papinski legat, kardinal Carvajal, u Bosnu, da nagovori kralja Tomaša, da povede rat protiv Turaka. Preko Slavonije stigao je Nikola u Jajce 27. svibnja i nakon četverodnevnoga razgovora pisao je legatu, da je kralj Tomaš prema želji legatovoj i papinoj voljan povesti rat protiv Turaka, ako dobije pomoć sa strane. Sam pak ne usuđuje se otpočeti rat, jer se ne pouzdava u svoje podanike manihejce, koji više vole Turke nego kršćane, a « oni čine gotovo većinu kraljevstva ». Kako ćemo domalo vidjeti, g. 1459 bosanski krstjani i njihovi vjernici nijesu činili ni petinu pučanstva bosanskoga kraljevstva ([21]). Kralj Tomaš očito je uvećao broj bosanskih bogomila, da se bolje opravda pred papom i njegovim legatom, što ništa ne poduzima protiv Tu-

curam de illa [Vicaria Bosnae] habere, sicut nunc, ex quo Rex et major pars regni fidei veritatem acceperunt, et in illa fideliter perseverant, et indubie sperandum est, quod si illi provisum fuerit de religiosis Fratribus, totaliter regnum illud purgabitur ab erroribus illis Manichaerum, et illuminabitur fidei veritate », Toma Hvarski Ivanu Kapistranu 19. veljače 1451, WADD. 111 sl.

([20]) Gl. gore s. 43, b. 41.

([21]) Gl. dolje s. 510 sl.

raka. Nikola Barbucci ne potvrđuje tvrdnju Tomaševu, nego samo veli, da «ima mnogo manihejaca» u Bosni (22).

4) - *Izgon bogomila iz Bosne*

Zbog nesloge i nerazumijevanja zapada i samih Bošnjaka turska je snaga na Balkanu svakim danom rasla i smrtonosno prijetila bosanskom kraljevstvu. Da se zaštiti s istoka, kralj Tomaš nastojao je i postigao, da se njegov sin Stjepan vjenča s Marom Brankovića, baštinicom srpske despotije. Vjenčanje se obavilo 1. travnja 1459 u Smederevu, i Stjepan Tomašević postao je vladarom despotovine. To je izazvalo turskoga sultana Mehmeda II i taj se odmah stao spremati na Smederevo. Mladi despot molio je pomoć od ugarskoga kralja Matije Korvina (1458-1490), od zapadnih vladara i od svoga oca Tomaša, ali mu nitko nije došao u pomoć. Ostavljen od svih Stjepan je na 20. lipnja 1459. sultanu predao Smederevo pod uvjetom, da se njemu i njegovoj obitelji dadne slobodan odlazak u Bosnu (23). Tvrđava Smederevo i Beograd smatrani su, i bili su, glavna obrana Ugarske i srednje Evrope od Turaka. Zato je pad Smedereva bolno odjeknuo u cijelom zapadu. Dne 24. srpnja 1459 papa Pio II pisao je markizu brandeburškomu: « grad Smederevo u Raši, znamenita tvrđava, nedavno je došla u ruke Turaka, i njegovim

(22) « Die XXVII. madii applicavi apud regem Bosgne cui omnia que mihi dominatio vestra commisit explicavi, respondit, quod ipse vult facere illud, quod sanctissimus dominus noster precipiet et vestra reverendissima paternitas, tamen vult habere aliquod adiutorium, quia solus non valet pugnare cum Turcis ob causam istorum manicheorum, quia isti magis vellent Turchos quam Christianos et quasi maior pars regni est, ipsorum videlicet plures sunt manichei ... » - pismo N. Barbucci iz Jajca 31. svibnja (1459), Thallóczy, *Studien* 415.

(23) Gl. Ćorović I 527-535.

gubitkom, kako se misli, nije manji udarac zadan (kršćanstvu) nego gubitkom Carigrada » (24).

Pad Smedereva kralj Matija proglasio je izdajom Bošnjaka. Glavnu pak krivinju svaljivao je na kraljeva brata Radivoja, koji je vodio pregorove sa sultanom o predaji Smedereva. Ali on je optuživao i kralja Tomaša radi izdaje kršćanstva (25). Kako vidimo iz pisma pape Pija II od 7. lipnja 1460, u to je povjerovao i sam papa (26).

Kralj Tomaš znao je dobro, da će poslije pada srpske despotovine doći na red Bosna. Radi toga je na svaki način htio oprati sa sebe ljagu « izdaje kršćanstva » i udobrovoljiti papu i kralja Matijaša, da bi zadobio njihovu potporu u teškim danima, koji su se primicali. Da pokaže svoju dobru volju i ljubav prema kršćanstvu, stvorio je odluku: istjerati iz Bosne sve bosanske krstjane i njihove bogomilske vjernike, koji se ne bi htjeli obratiti, i povesti vojnu na Turke. Kako vidimo iz spomenutoga pisma pape Pija II od 7. lipnja 1460 i njegovih *Dnevnika*, kralj Tomaš je već u drugoj polovici 1459 istjerao bogomile iz Bosne (27). U navedenim *Dnevnicima* Pio II zabilježio je:

« Kralj Bosne, da opere ljagu, što je Turcima pre-

(24) « Oppidum Zendren in Rassia constitutum insignis custodiae locum nuper in potestatem Turcorum devenit, ejusque amissione non minor quam ex Constantinopoli creditur clades accepta ... », Raynaldus IX 204.

(25) Gl. slijedeća b. i Thallóczy, *Studien* 108.

(26) « Timere celsitudo tua videtur per litteras, quas proxime accepimus, ne propter adventum oratorum Bosnensium ad concedendos illi regno episcopos, dandumque Thomae Regi coronam faciles aures praebeamus ostendens omnia haec ad velandum proditionis suae infamiam pertinere ... », pismo Pija II kralju Matijašu od 7. lipnja 1460, Raynaldus IX 254. – Isti Papa pisao je u pismu od 12. ožujka 1460: « Quum et nefarium regis Bosnae facinus sit toti orbi notissimum ... », Katona XIV 343.

(27) « Conati sunt tantum Regis calamitatem excusare, asserentes quae de Zendren acciderant necessitatis fuisse, non voluntatis. Bonam insuper Regis mentem ad verae fidei cultum vel ex eo probare sunt nisi quod perniciosam Patarenorum gen-

dano Smederevo, i da dadne dokaz svoje (kršćanske) vjere, ili, kako mnogi drže, potaknut pohlepom za novcem, prisilio je manihejce, kojih je bilo premnogo u njegovu kraljevstvu, da se isele iz kraljevstva, ostavivši svoju imovinu, ako ne će primiti Kristovo krštenje. Oko dvije tisuće pokrstilo ih se, a oko četrdeset tisuća ili malo više, koji su se tvrdoglavo držali zabluda, pribjegli su k Stjepanu, vojvodi bosanskome, svomu drugu u nevjeri » ([28]).

Povjesničari, koji su proučavali *Dnevnike* Pija II, hvale papu, da nikakvu stvar nije unosio u *Dnevnike*, prije nego bi točno bio obaviješten o istinotosti događaja. Radi toga valja uzeti, da je bio točno obaviješten i o broju pokrštenih i iseljenih bogomila iz Bosne g. 1459. To nam kaže, da sredinom navedene godine u Bosni, kojom je neposredno upravljao kralj Tomaš, nije bilo bogomila nego 42.000 ili nešto više. Tomu valja pridodati nešto manji ili toliki broj bogomila u zemljama hercega Stjepana, i u Pavlovića zemljama, u koje vjerojatno nije dopirao udar kralja Tomaša. Prema tome g. 1459 u cijelom bosanskom kraljevstvu nije bilo bogomila više od 80 do 90.000, dotično ni puna petina svega tadašnjega pučanstva. To nam govori, da Bosna nije domalo pala pod Turke (g. 1463), da bi franjevci mirnim načinom, kršćanskim apostolatom, za kojih 20 do 30 godina bili obratili sve pristaše bosanskih krstjana, ili ih sveli na neznatnu i neutjecajnu manjinu, sve da ih nije Tomaš izgonio iz Bosne.

tem ex omni ditione sua expulerat ... », pismo Pija II kralja Matijaša od 7. lipnja 1460, RAYNALDUS IX 254.

([28]) « Rex Bosinae ... ut piaculum traditae Turcis Syderouiae purgaret, ac suae religionis fidem faceret, siue quod multi crediderunt, auaritiae obtentu Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit, substantia relicta: duo circiter millia baptisati sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere », PIUS II, *Commentarii* V 227.

Kako smo u predašnjem poglavlju spomenuli, jedan znatan broj bosanskih krstjana bio se sklonio k bugarskim pavlićanima u Tračkoj, noseći sa sobom rukopise novozavjetnih knjiga, pisane bosančicom na hrvatskom jeziku ikavskoga govora ([29]). Bosanski krstjani mogli su doći u Tračku g. 1459, kada je Tomaš protjerao bogomile iz Bosne, ili 1463 prigodom pada Bosne, ili početkom 15-st., kada su uništeni zadnji bogomilski samostani u Bosni. Ovo zadnje valja isključiti, jer su stari bosanski krstjani prije toga već bili pomrli, a nije vjerojatno, da su u tursko doba mogli imati znatnoga podmlatka. Valja isključiti i bliza vremena iza g. 1463, kada je Bosna pala pod Turke. Tada nije bilo razloga, da bosanski krstjani ostavljaju svoju rodnu grudu, koja je bila pod Turcima, i da se sklanjaju u istočni dio turske Evrope. Najvjerojatnije je, i sve nam za to govori, da se jedan dio bosanskih krstjana g. 1459 sklonio ispred kralja Tomaša pod tursku vlast u Vrhbosnu, Hodidid i despotovinu. Budući da u tim predjelima krstjani nijesu imali svojih kuća, a ti su krajevi u ta vremena češće bivali ratnim područjem turske su ih vlasti poslale k njima srodnim pavlićanima u istočnu Rumeliju, u današnju južnu Bugarsku.

([29]) Gl. gore s. 120 i 453.

Poslije izgona bosanskih krstjana g. 1459 i pada Bosne 1463 Rim prestaje govoriti o bosanskim krivovjercima. I dubrovački su izvori od toga doba škrti. Gost Radin Butković u svojoj *Oporuci* od 5. siječnja 1466 spominje starješine bogomilskih gostinjaca u Seonici kod Ostrošca na zapadnoj strani Neretve, u Bijeloj kod Konjica i u Uskoplju poviše Dubrovnika. U izvorima Dubrovačkoga arhiva spominju se krstjanske kuće: u Konjicu g. 1466, a g. 1470 kuće u Bijeloj kod Konjica i u Uskoplju više Dubrovnika. Dakle ove krstjanske kuće preživjele su pad Bosne g. 1463.

Za vrijeme Tomaševa progona g. 1459 krstjanske kuće u Konjicu, Bijeloj i Uskoplju ležale su na području zemalja hercega Stjepana, i prema tome bile su pošteđene od Tomaševa zahvata. Ali kuća u Seonici, koju spominje gost Radin 1466, nalazila se u bosanskoj župi Neretvi, pa je bila pod izravnom vlasti kralja Tomaša. Ako pak g. 1466 bosanski krstjani žive u Seonici, to znači, da su oni tu kuću obnovili nakon pada Bosne. U Seonici se nalazila jedna od najstarijih hiža bosanskih krstjana, i s njom su bili povezani mnogi značajni događaji u životu bosanskih krstjana, pa nije čudno, da su je oni obnovili, čim je nastala za to mogućnost ([30]).

U prvim desetljećima nakon osvojenja Bosne i Hercegovine Turci nijesu činili nikakav pritisak na kršćane, da prelaze na islam, pa ni na bosanske krstjane i njihove vjernike. U svojim kućama u Hercegovini, koje su imali otprije i koje su podigli nakon izgona iz Bosne, bosanski su krstjani mirno živjeli sve do početka 16-st. O tome govore turski izvori u Carigradu, koji, na žalost, još nijesu objelodanjeni. Edim Filipović, na osnovu

([30]) Gl. gore s. 367-372.

proučavanja rukopisnoga gradiva u arhivu predsjedništva vlade u Carigradu, veli o bosanskim krstjanima:

« Turski izvori iz XV. st. daju priličan broj podataka o posvećenim redovima bosanske crkve: krstjanima i gostima, a ne kažu ništa o običnim pristalicama te crkve. U osmom deceniju XV. st. [1480-1490] u hercegovačkom sandžakatu zabilježene su brojnije skupine krstjana u planinskim selima. Vijesti o njima na početku XVI. st. postaju vrlo rijetke. Nije zabilježen nijedan slučaj, da je krstjanin prešao na islam. Islamizacije nema ni u selima, u kojima krstjani žive zajedno s ostalim seljacima » ([31]).

Zadnju suvremenu vijest o bosanskim krstjanima imamo kod Mavre Orbini († 1614) u njegovu djelu *Il regli de gli Slavi,* tiskanome g. 1601. On veli, da je bosanskih patarena nestalo g. 1520 ([32]). Orbini je devedesetih godina 16-st. već bio benediktinski opat na Mljetu i ugledna osoba u inostranstvu. To nam govori, da se rodio najkasnije oko godine 1550. Prema tome on je mogao dobiti obavijesti o zadnjim bosanskim krstjanima i o propasti njihovih kuća od osoba, koje su živjele g. 1520, znale i vidjele sudbinu zadnjih članova crkve bosanskih krstjana.

Orbinijev navod potvrđuju i onodobne prilike u Bosni. God. 1512 ([33]) Turci su uništili srebreničku banovinu, pa su prestali obziri i bojazni, da će domaći kršćani prebjeći pod vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva, ako ih se bude sililo, da prijeđu na islam. Radi toga od tih godina počinju jaki progoni kršćana u Bosni i Hercego-

([31]) HNJ II 121.

([32]) « Questi (secondo che riferiscono il Volaterrano ed il Sabellico) habitauano ne' Monasteri, posti nelle valli, e altri luoghi rimoti; oue le matrone, che di qualche infermità guarriuano, soleuano andare come per voto à seruire un certo tempo prefisso. Et così stauano co' detti Monaci, o per dir meglio heretici. Il che duro fin' a l'anno 1520 », ORBINI 354.

([33]) Pad srebreničke banovine Klaić (*Povjest Hrvata* III 5) stavlja u g. 1512, turski kroničari u g. 1514 (ŠABANOVIĆ 52, 2), a Thallóczy u g. 1516 (THALLÓCZY-ŠUFFLAY 180).

vini. Prva je bila na udaru g. 1520 crkva bosanskih krstjana, koja nije imala nikakvih povlastica ni zaštitnih pisama. Iza njih su slijedili g. 1524 katolici, iako su imali u rukama carsku *Ahdnamu* (34). Kako franjevački ljetopisi jednodušno svjedoče, g. 1524 bili su spaljeni franjevački samostani: u Konjicu, Visokom, Sutjesci, Kreševu i Fojnici (35). Sve nam govori, da je na sličan način vatra pozobala g. 1520 i zadnje kuće bosanskih krstjana.

Dok je bilo kuća bosanskih krstjana, oni su u obližnjim selima podržavali svoje vjernike u bogomilskoj vjeri, ali se općenito nastavio pokret prelaza na katoličku vjeru i poslije pada Bosne. Kako vidimo iz pisma Ivana Kapistrana od 21. lipnja 1455 (36) i pisma carigradskoga patrijarha Genadija II od g. 1453/59 (37), jedan se dio vjernika bosanske crkve obratio i na pravoslavnu vjeru. Ali je većina onih, koji su još pristajali uz bosanske krstjane, prešla na islam. Za prvih, naime, godina iza pada Bosne, dok u zemlji još nije bilo pravoga pritiska, u bosanskom sandžakatu prešlo je na islam blizu 25.000 kršćana (38), a to su bili od reda vjernici bosanskih krstjana ili nedavno obraćeni katolici (39). Kada su g. 1520

(34) Turski tekst *Ahdname* od 28. svibnja 1463, s latinskim i hrvatskim prijevodom, gledaj kod AFHerc I 3-6.

(35) Gl. n. dj. 18-22.

(36) AB 225 (954).

(37) Gore s. 52.

(38) Iz Deftera g. 1489, br. 24, u Arhivu Predsjedništva turske vlade u Carigradu vidi se, da je g. 1489 bilo u bosanskomu sandžakatu: 25.068 kršćanskih kuća, 1.332 kršćanske udovice i 4.026 neoženjena kršćanina, dok je muslimanskih kuća bilo 4.485 i 2.348 neoženjenih muslimana (gl. ŠABANOVIĆ 107; HNJ II 121). Uzevši da je svaka kuća imala prosječno po 5 članova, to je g. 1489 bilo u bosanskomu sandžakatu: kršćana 130.698 i muslimana 24.773. Prema carigradskim podacima širenje islama u sandžaku hercegovačkomu išlo je sporije nego u bosanskomu.

(39) Bosanski sandžakot protezao se uglavnome onim zemljama, kojima su g. 1459 upravljati kralj Tomaš i Pavlovići, pa su navedeni prijelazi na islam nastali prijelazom nedavno pokatoličenih bogomila ili vjernika bosanske crkve, koji su za Tomaševa

uništene kuće bosanskih krstjana i tih nestalo na cijelom području BiH, nestalo je i njihovih vjernika: jedni su slijedili drugu svoju jednorodnu braću Hrvate i prešli na katoličku vjeru; gdje su bili u blizini pravoslavnih manastira i parohija, kao u istočnoj Bosni i Hercegovini, tamo su prešli na pravoslavlje; ali većina dotle čvrstih vjernika bosanske crkve prešla je na islam (40). I tako je koncem prve četvrti 16-st. nečujno zaključena petstogodišnja povijest bogomilske crkve bosanskih krstjana (41).

progona ostali u Pavlovićevim zemljama ili se povratili iz Hercegovine na svoja stara sjedišta nakon turskoga zauzeća Bosne. Novoobraćeni bogomili, svijet jednostavan i neuk, kada su jedamput bili pokolebani u bogomilskoj vjeri, koju su stoljećima slijedili, nijesu se dali za kratko vrijeme učvrstiti u katoličkoj vjeri, pa su lako prelazili na islam pod utjecajem novih državnih, društvenih i gospodarstvenih prilika.

(40) Prigodom pada Bosne g. 1463 bogomilskih vjernika bilo je više, nego ih je prešlo na islam do početka 16. stoljeća. To nam govori, da se prijelaz bogomilskih vjernika na katoličku i pravoslavnu vjeru nastavio i pod turskom upravom, dok nije potpuno nestalo negdašnjih pristalica crkve bosanskih krstjana.

(41) Tvrdnjama: Ivana Fr. Jukića (*Zemljopis Bosne*, 2. izd., s. 366), da su stanovnici župe neretvanske prešli na islam tek pred 150 godina (dakle oko g. 1700); fra Grge Martića, da je do 1850 u navedenoj župi postojalo 16 bogomilskih kuća i u Kreševu više potajnih bogomilskih obitelji (gl. KOSANOVIĆ, GSUD 29, 1871), i fra Petra Bakule (*Schematismus* 124), da je do pred kratko u selu Dubočanima kod Konjica živjela bogomilska obitelj Helež, neki su pridavali vrijednost (ASBÓTH 92-98; SOLOVJEV, GIDBiH I 643), ali se navedene tvrdnje nijesu mogle provjeriti niti stalno utvrditi. Ipak je veoma vjerojatno, i ukoliko mi znamo, stvarna činjenica, da se kod priprostoga naroda u BiH, osobito u zabačenim brdskim krajevima, održalo više bogomilskih naziranja i vjerovanja. Domaći istraživači trebali bi to pomno ispitati i proučiti. A. Solovijev (GIDBiH I 75-79; GZM 7, 1953, 101-109; Byz 23, 1953, 73-86) dovodi u vezu s bosanskim bogomilima « poture » iz 16- i 17-st., ali ti nemaju izravnoga odnošaja s vjernicima bosanskih krstjana, nego samo neizravnoga preko pokatoličenih bogomila. Mi ćemo o tome opširno govoriti u trećem svesku našega djela o Bosni i Hercegovini. Gl. MANDIĆ, *BiH* III 218-241.

11. - Uzroci širenja i održanja bogomilstva u Bosni

Pisci i ljubitelji bosanske povijesti često pitaju, koji su bili uzroci, da je bogomilstvo u Bosni tako uhvatilo korijen; kako je došlo do uspona toga krivovjerja i zašto se ono dulje održalo tu nego u drugim zemljama? Mi smo već tokom rasprave gledali na ta pitanja odgovoriti, ali će biti korisno, ako sada na osnovu svega proučavanja dadnemo konačni sud i opći pregled uzroka, koji su uvjetovali širenje i održanje bogomilstva u Bosni. Prema našim izraživanjima, ovo su glavni uzroci te povjesne pojave.

1) - *Pokornički život i revnost bogomilskih krstjana*

Po svojoj vjerskoj dvopočelnoj nauci bogomili su smatrali zlim sve, što je vidljivo, i svako su umnažanje tjelesa držali đavolskim djelom. Radi toga su čisto i pokornički živjeli, uzdržavajući se potpuno i trajno od obiteljkoga života, mesnog jela i svakoga životinjskoga proizvoda: mlijeka, sira, jaja, masti ([1]). Kako su zabilježili istočni i zapadni suvremeni pisci, apostolska revnost bogomilskih krstjana, spojena s njihovim čistim i strogim pokorničkim životom, svuda je činila jak utisak, tako da su tim posvuda pridobivali pristaša ([2]). Tako je bilo i u Bosni.

([1]) Gl. gore s. 391-411.

([2]) « Circumeunt, ut ita dicam, mare et aridam, ut faciant Catharum unum », Eckb. Schön. 46; « Cum periculo corporis non cessant per domos et villas discurrere, ut pervertant animas », Humb. de Romanis 447. Gl. Kozma 3 25 35; Puech-Vaillant 55 76 85 149-165; Peribleptos, *Epist. invect.* 63 sl.

2) - *Iranski vjerski ostaci*

Današnji pavjesničari općenito uzimlju, da na širenje bogomilstva među Slavenima nije utjecala njihova stara poganska vjera ([3]). Ali u Bosni mi imamo poseban slučaj. Tu su se nastanili Hrvati, za koje najnovija istraživanja dokazuju, da su izvorno bili Iranci ([4]) i, prema tome, da su negda u starini slijedili staru vjeru Zaratustrinu. Od ove vjere, obojene s nekim kršćanskim mislima i nazivima, Manes je u 3-st. stvorio manihejizam. Bogomilstvo je u stvari novo manihejstvo, koje je bugarski pop Bogomil stvorio miješajući kršćanske zasade s pavlićanskim i starim manihejskim zabludama. Hrvati u primorskoj Hrvatskoj počeli su se obraćati na katoličku vjeru već koncem prve polovine 7 stoljeća, dakle oko 300 godina prije pojave popa Bogomila. Oni pak iz oblasti Neretve, od rijeke Cetine do Neretve, obratili su se tek za cara Bazilija I oko g. 868 ([5]), dakle ni punih 80 godina prije Bogomila. Budući da se kršćanstvo među Hrvatima širilo samo mirnim načinom, slobodnim prihvaćanjem vjere od pojedinaca i njihovih obitelji, to je još početkom 10-st. moglo biti pogana Hrvata po zabačenim gorskim krajevima, kao što su bile bosanske planine. Imajući pred očima onodobnu slabu kršćansku pouku i konzervativnost seljačkoga svijeta svugdje, a osobito onoga u zabačenim dijelovima Bosne, s velikom vjerojatnošću treba prihvatiti mišljenje, da su koncem 10-st., kada je u Bosnu došlo bogomilstvo, u toj zemlji bile jače uspomene i ostaci stare hrvatske iranske vjere, nego nove kršćanske. U hrvatskim iranskim vjerskim predajama bili su ne jedan pojam i misao slični i blizi novomanihejskoj nauci, koju

([3]) Ivanov 361 64; Beševliev 1-63; Obolensky 68 sl.; Sadnik 38-45; Schmaus 279; Minissi 101 sl. 111.

([4]) Maretić, n. dj. 53-88; Šufflay, *Hrvati* 214-221; Isti, *Zarathuštra*; Sakač, *Iranische Herkunft* 313-340; Isti, *Teorije, napose iranske* 329-348; Isti, *The Iranian origins* 30-46; Peisker, n. dj.

([5]) Gl. Mandić, *BiH* I 447-456.

su propovijedali bogomili. Radi toga nije se čuditi, što su bosanski Hrvati tako lako i s povjerenjem prigrlili bogomilstvo.

3) - *Opća vjerska neukost u Bosni*

Više puta naglašeno je u ovoj raspravi, da je u sredovječnoj Bosni i Hercegovini vladalo veliko neznanje kršćanske vjere, ne samo među običnim pukom i plemstvom, nego također među svećenicima-glagoljašima, pa i samim bosanskim katoličkim biskupima ([6]). Zadnjega pak biskupa glagoljaša u Bosni morao je papa Grgur IX g. 1233, skinuti s biskupske časti i službe, iako se taj opravdavao, da je u neznanju odobravao i branio bosanske krstjane. Kulin, veliki i znameniti bosanski ban i odani sin katoličke crkve, bosanske je krstjane držao dobrim katolicima i veoma se začudio, kada je dočuo, da ih papa smatra krivovjercima ([7]). A što tek treba reći o neznanju običnih plemića i jednostavnoga svijeta, kada nijesu bili dovoljno vjerski poučeni ban Kulin, popovi-glagoljaši, pa ni sami bosanski biskupi? God. 1357 Dionizije Babonić, knez Krupe, tužio se Inocenciju VI, da su svećenici glagoljaši « malo sposobni », da bi obranili vjernike od pogibli bogomilskoga krivovjerja ([8]), a g. 1372 bosanski vikar Bartul Alvernski te glagoljaše zove « svećenima - seljacima » i pita papu, da li im smije povjeriti, da krste obraćene bogomile ([9]). Kod ovoga općega vjerskog neznanja u Bosni, bosanski krstjani bogomili, osobito njihovi propovjednici « apostoli », bili su bolje naobraženi i znali su na zavijen način propovijedati svoju nauku, a da katolički vjernici, pa ni sami svećenici glagoljaši, nijesu shvaćali, da je krivovjerna. Kada bi katoličke vjernike i pojedine svećenike glagoljaše pridobili za se i učvrstili ih u svojoj sljedbi, tek bi im tada otkrivali zasade svoje posebne novomanihejske nauke. A da je među bosanskim krstjanima uvijek bilo učenih ljudi u bogomilstvu, svjedoče nam česta putovanja katara iz Italije u Bosnu od 12- do 15-st., da se tamo bolje pouče i dublje učvrste u svojoj novomanihejskoj vjeri ([10]). To nam također potvrđuju i brojni rukopisi bogoštovnih knjiga, koje su bosanski krstjani po svojim samostanima čitali i prepisivali ([11]). Kada je kralj Tomaš g. 1459 protjerao krstjane iz Bosne, oni su toliki broj bogoštovnih knjiga prenijeli sa sobom u Bugarsku, kamo su djelomično izbjegli, da su bugarski pavlićani, s kojima su se stopili, te knjige na hrvatskom jeziku, pisane hrvatskom ćirilicom ili bosančicom, primili kao svoje svete knjige i njima se služili gotovo 200 godina ([12]).

4) - *Brzi i površni postupak legata Ivana de Casamare*

Papinski legat Ivan de Casamare primio je *Ispovijed bosanskih krstjana* na Bilinu Polju dne 8. travnja 1203 i na brzu ruku proglasio ih katolicima, a da nije poduzeo potrebnih crkvenih mjera, da osigura izvršenje preuzetih obveza sa strane bosanskih bogomila. On se oslonio samo na državno jamstvo i novčanu kaznu, koju je ugarsko-hrvatski kralj Emerik nametnuo Bosni u slučaju nevršenja preuzete obveze ([13]). Istina, i papa Inocencije III, samo koju godinu prije, primio je u katoličku crkvu siromašne katolike i siromahe lombarske, ali su u sjevernoj Italiji brojni i učeni lombardski biskupi i crkovnjaci pazili na život i rad novoobraćenih. Do koju godinu njima su došli u pomoć i mnogi učeni dominikanci i franjevci, pa se životno shvaćanje i djelovanje

([6]) Gl. gore s. 151 sl. 185 sl. i 478.
([7]) Gore s. 164 sl.
([8]) Gore s. 81, b. 11.
([9]) Gore s. 478 b. 19.
([10]) Gl. gore s. 91-95 162 sl. 482 sl.
([11]) Gore s. 115-121.
([12]) Gore s. 453 sl.
([13]) Gore s. 95 sl. i 164-168.

novoobraćenika u sjevernoj Italiji moglo uistinu održati katoličkim ([14]). U Bosni pak svega toga nije bilo. Iako je g. 1203, legat predlagao papi, da na mjesto netom preminuloga bosanskoga biskupa glagoljaša imenuje jednoga ili više učenih biskupa « latina » ([15]), tj. svećenika Hrvata odgojenih u dobrim latinskim školama, Bosanci su se požurili, da ponovno izaberu opet nekoga bosanskoga glagoljaša, kojega je posvetio dubrovački nadbiskup Bernard ([16]). Tako su bosanski krstjani, bez ikakva stvarnoga nadzora, nastavili živjeti i učiti kao i prije, proglasujući se još pravim i od crkve priznatim katolicima. Pod katoličkom obrazinom oni su od g. 1203-1221 išli po svoj Bosni i za kratko su vrijeme za se pridobili velik dio bosanskoga plemstva i naroda, dapače, kako se čini, i većinu neukih bosanskih glagoljaša.

5) - *Nesustavni rad križarskih vojna i katoličkih misionara*

Kada je Honorije III doznao, da bosanski krstjani i dalje krivovjerno žive i da svoje zablude pod plaštem crkvenoga odobrenja javno naučavaju, naredio je svome legatu poddakonu Akonciju, da se bogomilstvo u Bosni istrijebi, ako ne drugačije, a ono oružanom silom. Pogrješka je bila, što je prve križarske vojne, od g. 1222 do 1227, vodio kaločki nadbiskup Ugrin bez državne pomoći ugarsko-hrvatskoga kralja Andrije II, a vojne od 1234 do 1240 hrvatski herceg Koloman bez čistih vjerskih namjera ([17]). I križarske vojne kralja Bele g. 1244 i 1253 imale su političko značenje, a ne iskorjenuće krivovjerja u Bosni ([18]).

Kada su potpuno propale Ugrinove vojne, u Bosnu su došli misionari novoga dominikanskog reda. U početku su polučili znatnih uspjeha. Ali kada su im dva podignuta samostana bila spaljena ([19]), po svoj prilici za tatarskoga vihora g. 1242, ohladili su se u apostolskom radu. Iz izvora nije poznato, da su u Bosnu više zalazili sve do g. 1325/30, kada su pokušali oživjeti svoje staro isključivo pravo na pobijanje krivovjerja u Bosni.

6) - *Nenarodna politika ugarskih kraljeva i rodoljublje bosanskih krstjana*

Od prvoga papinskog spomena bogomila u Bosni g. 1200 ([20]), pa do propasti Bosne g. 1463, ugarski kraljevi gledali su na Bosnu uglavnom, i može se reći jedino, s političkim ugarskim očima. Ako je neposredni bosanski vladar bio kralju pokoran i odan, u Bosni se nijesu poduzimale nikakve mjere protiv bogomila, makar da su javno krivovjerje širili; ako je pak bosanski vladar bio otporan i težio za samostalnošću, posizalo se odmah za oružjem krivovjerja i vodile se križarske vojne na Bosnu ([21]).

U tim borbama bosanski krstjani bili su glavni poticatelji i savjetnici, da se zemlja brani. Njih je kod toga najviše vodio nagon, da u slobodnoj Bosni održe svoju vjeru, ali pred narodom oni su govorili o slobodi i čuvanju stare bosanske samouprave. Na taj način bogomili su u očima Bošnjaka odskakali kao rodoljubi i branitelji slobode svoje rođene zemlje. U takvim prilikama teško je bilo katoličku vjeru širiti i uzdržavati. Katolički križari i ugarski kraljevi smatrani su strancima, osvajačima tuđe zemlje pod vjerskim plaštem, pa je ne samo rodoljubno plemstvo, nego i obični svijet počeo smatrati katoličku vjeru nečim stranim, koju prati ropstvo i podložnost tuđinu. Tim povodom zavoljeli su

([14]) Gl. Pierron, n. dj.; Zanoni, n. dj.
([15]) VMSM I 19; CDC III 36.
([16]) Gl. gore s. 186, b. 74.
([17]) Gore s. 169-180 187-197.
([18]) Gl. Mandić, *BiH* I 232.
([19]) Gl. gore s. 182-87 i 203 sl.
([20]) Farlati IV 45; Bréquigny II/1, 2; VMSM I 12 sl.; CDC II 350-352.
([21]) Gl. gore s. 187-197; Petrović 89-93; Mandić, *BiH* I 417-420.

bosanske krstjane i oni Bošnjaci, koji nijesu bili njihovi pristaše ni prijatelji.

7) - *Podvrgnuće bosanske biskupije kaločkoj metropoliji i prijenos sjedišta u Đakovo*

Kaločki nadbiskup Ugrin, kako smo više puta spomenuli, vodio je 1222-1227 krvave križarske vojne u Bosni i stvarno je nastojao, da iz nje iskorijeni bogomilsko krivovjerje [22]. Na osnovu toga njegov nasljednik Benedikt (1243-1256) zajedno s bosanskim biskupom Ponsom, rodom Madžarom, zatražio je prije 26. kolovoza 1247 od pape Inocencija IV, da se bosanska biskupija podloži kaločkoj nadbiskupiji, jer da nema nikakva drugoga izgleda, da će se Bosna povratiti katoličkoj vjeri, osim pomoću kaločkih i drugih križara. Benedikt je tada bio i papin legat za vođenje križarske vojne na Bosnu. Bosanski biskup Ponsa bio je već g. 1246 kod pape podnio tužbu protiv dubrovačkoga metropolita, da je znajući redio krivovjernoga biskupa u Bosni, koja je tada u crkvenom pogledu bila podvrgnuta Dubrovniku [23]. I kralj Bela IV preporučivao je papi molbu kaločkoga nadbiskupa Benedikta. Papa je na to povjerio petorici visokih crkvenih dostojanstvenika u Ugarskoj, da pomno ispitaju pravo stanje stvari i bosansku biskupiju podvrgnu kaločkoj nadbiskupiji, ako nađu, da je to na korist i dobrobit vjere [24]. Njihovo rješenje nije sačuvano, ali kako znamo iz daljnjega toka stvari, oni su izvršili podvrgnuće Bosne kaločkoj metropoliji. Kada je papa donosio svoju odluku, on se zanosio čvrstom nadom, kako su mu to iz Ugarske obećali, da će kaločka nadbiskupija sve učiniti i Bosnu doista povratiti na katoličku

(22) Gl. gore s. 169-175.
(23) Gl. pismo pape Inocencija IV od 20. srpnja 1446, FARLATI VI 98; VMH I 201 sl.; CDC IV 297 sl.; gore s. 157 b. 208.
(24) Gl. pismo Inocencija IV od 26. kol. 1247, BP I 175; VMH I 204; CDC IV 322 sl.

vjeru. Ali čim je bosanska biskupija bila službeno podložena Kaloči, ni nadbiskup Benedikt ni njegovi nasljednici nijesu više ozbiljno mislili o križarskim vojnama, niti su što uspješnije poduzimali, da bi se Bosna povratila u krilo katoličke crkve.

Ugarski kralj Bela IV i madžarski crkovnjaci, vođeni prvenstveno političkim pobudama, radili su na tome, da bosansku biskupiju podvrgnu Kaloči, da bi na taj način Bosnu jače vezali za ugarsko kraljevstvo. Ali to podvrgnuće, s katoličkoga vjerskog stanovišta, bilo je veoma štetno, i može se reći, sudbonosno.

Pred vjerskim potečkoćama u Bosni, bosanski biskup Ponsa ostavio je domalo svoju biskupiju i povukao se preko Save u hrvatsko kraljevstvo Slavoniju. Tu je bosanska biskupija imala prostrana imanja, koja joj je g. 1239 bio darovao herceg Koloman [25]. Kako se razabire iz jednoga pravnoga spisa, koji se i danas u izvorniku čuva u Dubrovniku, Ponsa je već prije g. 1252 sagradio kuću na biskupskom dobru u Đakovu i tu stanovao s više svećenika i biskupskim notarom [26]. To nam govori, da se s biskupom prije g. 1252 preselio u Đakovo i jedan dio, ako ne i sav kaptol bosanske biskupije. U Đakovu je biskup Ponsa, ili koji od njegovih bližnjih nasljednika, sagradio crkvu sv. Petra, sa starim imenom bosanske stolne crkve na Brdu u Vrhbosni [27]. Od toga doba, od sredine dakle 13-st., « bosanski biskupi » rijetko zalaze u Bosnu. Početkom 14-st. oni uzimaju novi naslov i nazivaju se « bosanski i đakovački biskupi », a njihova biskupija « bosanska ili đakovačka » [28]. Stvarno pak ti biskupi nijesu više bili bosanski biskupi, nego samo đakovački. Zbog toga je Bosna, ostavljena od svojih pastira, postala plijenom bosanskih novomanihejа. Ono malo glagoljaških svećenika, koji su sredinom 13-st. pri-

(25) Gl. gore s. 194.
(26) Gl. gore s. 198, b. 21.
(27) Gl. gore s. 193, b. 3 i s. 196, b. 16.
(28) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 479.

znavali katoličku crkvu, prepušteni sami sebi, izgubili su se i podlegli bogomilskoj najezdi bosanskih krstjana.

Po sredovječnim običajima biskupski i kaptolski dvorovi bili su uredi za sastavljanje pravnih ugovora i rješavanje parnica, koje su bile česte među onodobnim plemstvom. U tim su se uredima čuvale i posjedovne isprave, ugovori i razne povelje ([29]). Što više, biskupi i kaptoli često su jamčili za izvršenje povelja i tim su bili čuvari plemenskih sloboština protiv samovolje vladara. Sve te službe i takvu ulogu u bosanskom javnom životu vršio je bosanski biskup i njegov kaptol još od osnutka bosanske biskupije oko g. 1060/74 do prijenosa bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13-st. Kada više nije u Bosni bilo katoličkoga biskupa, bosanski vladari i plemstvo, po sili potrebe, stali su se obraćati « djedu ili episkupu bosanske crkve », vrhovniku bogomilske sljedbe, da kod njega naprave i pohrane pravne isprave i da im taj zajamči za njihovo izvršenje ([30]). To je, naravno, veoma podiglo ugled i utjecaj bogomilske crkve na društveni i državni život u Bosni.

I tako od sredine 13-st. katolička crkva s hijerarhijom u Bosni stvarno ne postoji, niti se tko brine za uspostavu katoličke vjere, osim pape u dalekom Rimu. Od pedesetih godina toga stoljeća u izvorima nema spomena, ni da bi dominikanski misionari više zalazili u Bosnu. Kako je bilo žalosno stanje katoličke crkve u Bosni početkom 14-st., najbolje se vidi iz izvještaja Jakova Berengarija i Rajmunda de Bonofato, sakupljača papinske šestgodišnje desetine po Ugarskoj g. 1332/37. Prema njihovu izvještaju u cijeloj bosanskoj biskupiji g. 1332 bila su 22 svećenika, od kojih je bilo 13 zaposleno na kaptolu u Đakovu, a 9 po župama; druge godine bilo ih je 13 u kaptolu, a 10 na župama; treće

([29]) « ... i kapitulu u koga leže leištromi [legis instrumenta] izpisani od nih' rotnikov' ... », povelja kralja Ostoje od 8. prosinca 1400, OSpom 187. Gl. gore s. 216, b. 6 i s. 388, b. 84-89; Kostrenčić 1-160; Dabinović 440 sl.

([30]) Gl. gore s. 343-352.

godine 11 na kaptolu, a 6 na župama ([31]). I taj mali broj svećenika, koji su radili po župama, bio je smješten po prostranim biskupskim dobrima u Slavoniji; nema pak nikakva dokaza, da je koji od njih radio u banovini Bosni, južno od rijeke Save. Zato nije bilo pretjerivanje, nego gorka istina, kada je 18. srpnja 1319 papa Ivan XXII pisao Mladenu II Šubiću, « gospodaru Hrvata i Bosne », da je u Bosni « svećenički red do temelja iskorijenjen » ([32]).

8) - *Zapadni raskol (1378-1417)*

Krivnjom kardinala izbornika g. 1378 nastao je u katoličkoj crkvi težak i paguban raskol. U svojoj promidžbi bogomili su na istoku i katari na zapadu od svoga početka iskorištavali rascjep crkve na istočnu i zapadnu ([33]). Kada je pak nastao raskol u samoj zapadnoj crkvi, bosanski su bogomili tu sablazan, nema sumnje, morali jako iskoristiti. Sreća je ipak bila za obnovljeno kršćanstvo u Bosni, da je ugledni bosanski vikar Bartul Alvernski održao jedinstvo u bosanskoj vikariji i da su svi bosanski misionari priznavali pravoga papu u Rimu Urbana VI (1378-1389) i njegove nasljednike sve do izbora pape Aleksandra V.

Ali zlo je nastalo i u Bosni g. 1409, kada je crkveni sabor u Pizi skinuo rimskoga papu Grgura XII i na papinski prijesto dao uzdignuti Aleksandra V. Većina tadašnjih kršćana držala je zakonitim papom Aleksandra V, iako se papa Grgur XII nije htio zahvaliti na papinstvu ([34]). U zadnjem razdoblju ovoga raskola sastao

([31]) CDC X 61; Mandić, *BiH* I 479 sl. Gledaj također račune nuncija Rufina de Civinio g. 1317/20, CDC VIII 473.

([32]) Gl. gore s. 36, b. 19.

([33]) Gl. Mon. Crem. 459.

([34]) Gl. Labbeus-Cossartius XI/2 2114-2321; Raynaldus VIII 239-576; Hefele-Leclercq VI 1341; VII 1; Pastor I 136-159; Holzapfel 79 sl.; Salambier, DTC I 722-724; Isti, *Le grand schisme d'Occident* 254 sl.

se g. 1411 izborni zbor bosanske vikarije u Đakovu. Kako je zabilježio suvremenik fra Blaž Zalka, na zboru je nastala velika « svađa i podijeljenost » ([35]); jedni su od izbornika pristajali uz papu Grgura XII, a drugi uz Aleksandra V, već prema tome, uz koga su bile njihove majke provincije. Na koncu je ipak većina izabrala za vikara fra Ambrozija Sijenskoga, ali ga nije htio potvrditi tadašnji general franjevačkoga reda fra Ante de Pereto, koji je pristajao uz saborskoga papu Aleksandra V ([36]). Pod utjecajem generala, većina se i bosanskih misionara opredijelila za Aleksandra V, pa je fra Ambroz Sijenski bio prisiljen da napusti vikarsku službu i povuče se iz Bosne u Mletke ([37]). Na to je general de Pereto iste godine 1411 imenovao bosanskim vikarom Henrika iz Poljske, a nakon njegove brze smrti Matiju Engleza ([38]). Ova podijeljenost i međusobne borbe franjevačkih misionara u Bosni, kao i razvoj cijeloga zapadnoga raskola, slabili su snagu katoličkih misionara i uz posebne političke prilike u Bosni, to je pridonijelo, da se bogomilstvo u Bosni opet ojačalo početkom 15-st.

Kao jedan od razloga, što su se bogomili mogli u Bosni održati i širiti, neki povjesničari navode i borbu između dominikanaca i franjevaca g. 1325-1330 za pravo istraživanja krivovjerstva u Bosni ([39]). Ali ta borba, koliko je poznato iz izvora, nije imala posebnoga odje-

([35]) « Octavus vicarius fuit fr. Petrus de Skena, institutus a fratre Antonio de Pereto anno domini 1411 fuit depositus in Diako, in festo beati Marci Evangeliste, et ibidem fuit electus vicarius frater Ambrosius de Senijs; post huius electionem [in Vicaria] fuit magna briga et divisio, nec fuit meritus confirmari, sed confusibiliter deiici et vicariam exire », FERMENDŽIN 14.

([36]) WADD. IX 255; HOLZAPFEL-HASELBECK 79 sl.

([37]) Ambrozije Sijenski (Conti) nalazio se 10. rujna 1421 u Mlecima, kada je s dopustom generala Angela Salvetti darovao bosanskomu vikaru Stjepanu iz Trsta *Rasprava između rimskoga kršćanina i bosanskoga patarena* (gl. *Starine* I 100 i XIV 4). Prema toskanskim piscima umro je u Bosni (gl. TERRINCA 119); FERMENDŽIN, n. dj. 14 b. 2).

([38]) Gl. MANDIĆ, *Franj. Bosna* 81-85.

([39]) KLAIĆ, *Poviest Bosne* 118-120; ĆOROVIĆ I 248 sl.

ka u Bosni, odnosno za nju Bošnjaci nijesu znali, pa joj povjesničar ne može pridavati onu važnost, koju ona nema. Kako smo već vidjeli, bogomilstvo je prije tih godina, još u drugoj polovici 13- i početkom 14-st., bilo toliko ojačalo, da je osvojilo skoro svu Bosnu i katoličkoga biskupa i njegov kaptol potisnulo iz zemlje ([40]). Nadalje, iz izvora nije poznato, da su dominikanci za vrijeme tih borba g. 1325/30 zalazili u Bosnu, a samim franjevcima, naravno, nije išlo u prilog kazivati svijetu, da netko osporava pravo na njihov misionarski rad u zemlji. Koliko je poznato, prepirka se vodila na papinskom dvoru u Avignonu i kraljevskom u Budimu. U Bosni je za to znao samo ban Stjepan II, koji je i prije te prepirke bio katolik i takav ostao poslije nje ([41]).

([40]) Gl. gore s. 197-203.

([41]) Gl. gore s. 204 i ŠIDAK, *Franjevačka « Dubia »* 210 sl.

DODATAK

I

CONFESSIO CHRISTIANORUM BOSNENSIUM AN. 1203

Ispovijed « bosanskih krstjana » g. 1203

(Reg. Innocentii III, an. VI, ep. 141; Reg. Vat. 5, f. 103v)

In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris, anno ab ipsius incarnatione M.CC.III., domini uero Innocentii pape III. anno VI. Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa uocati sumus in territorio Bosne, omnium uice constituti, pro omnibus qui sunt de nostra societate fraternitatis, in presentia domini Johanis de Casamaris capellani summi pontificis et Romane ecclesie in Bosna propter hoc delegati, presente patrono Bano Culino domino Bosne, promittimus coram deo et sanctis eius, stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de uita et conuersatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et uiuere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus, et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conuentus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas et diebus ad horas cantandas publice conueniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cimiteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliuntur et aduentantes, si * casu ibi obierint.

Septies in anno ad minus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini, pasca, pentecoste, natali apostolorum Petri et Pauli, assumptionis uirginis Marie, Natiuitate eiusdem et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri prouide preceperunt custodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a uiris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festiuitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut separamur ab aliis secularibus uita et conuersatione, ita etiam habitu secernamur uestimentorum, que uestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo uero Magistro, de hinc usque in perpetuum priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum. Et si quid aliud ecclesia Romana addere uel minuere uoluerit, cum deuotione recipiemus et obseruabimus. Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus. Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto idus aprilis. Dragice, Lubin, Drageta, Pribis, Luben, Rados, Bladostus, banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii subscripsimus.

Deinde nos Lubin et Drageta ex uoluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna et ipsius bani Culini, cum eodem domino J(ohanne) capellano ad H(emericum) illustrem Ungarie et christianissimum (regem) euntes, in presentia ipsius regis et uenerabilis Colocensis archiepiscopi et Quinqueecclesiensis episcopi et aliorum multorum in persona omnium iurauimus hec statuta seruare,

et si qua alia ecclesia Romana super nos ordinare uoluerit, et secundum fidem catholicam constituere.

Actum in Insula Regia II. kal. maii.

Na rubu drugom rukom napisano: *Regnum bosne promittit summere constitutiones ecclesie Romane.*

II

DE HAERESI CATHARORUM IN LOMBARDIA. EXCERPTA

O krivovjerju katara u Lombardiji. Izvadak

(AFP 19, 1949, 310-312)

[Pag. 310] « *Hec est sententia sive credencia alterius partis hereticorum.* Caloiannes episcopus unius partis hereticorum, qui habent ordinem suum de sclavania, et Garattus episcopus alterius partis adulteratorum doctrine christi, qui habent ordinem suum de bulgaria, credunt et predicant tantum unum bonum deum omnipotentem sine principio, qui creavit angelos et IIIIor elementa. Et dicunt quod lucifer et complices sui peccaverunt in celo. Quidam vero dicunt – set archanum est –, quod (fuit) quidam nequam spiritus habens IIIIor facies, unam hominis, aliam volucris, terciam piscis, quartam animalis, et fuit sine principio et manebat in hoc chaos, nullam habens potestatem creandi. Et dicunt quod lucifer adhuc bonus descendit et videns speciem istius maligni spiritus, admiratus est. Et collocutione et suggestione istius maligni spiritus seductus est. Et remeavit in celos et ibi seduxit alios, et proiecti sunt de celo. Et dona naturalia non amiserunt que habebant. Et dicunt quod lucifer et ille alius nequam spiritus volebant distinguere elementa nec poterant. Set inpetraverunt a deo bonum angelum coadiutorem, et ita, concessione dei et auxilio illius boni angeli ac virtute et sapientia sua, distinxerunt elementa. Et dicunt quod iste lucifer est ille deus qui dicitur in genesi creasse celum et terram et illa opera per VI dies fecisse. Et dicunt quod lucifer ille formavit

de limo terre formam ade et in illa forma vi suffocavit illum bonum angelum, secundum quod dicitur in evangelio: 'Tenens suffocabat illum, dicens: Rede quod debes'. Et fecit sibi evam, ut per eam faceret eum peccare. Et dicunt quod comestio ligni prohibiti fuit fornicatio ...

[Pag. 311] « Sclavini tempore gratie credunt quod filius dei, scilicet ihesus christus, et Johannes ewangelista et maria fuerunt tres angeli apparentes in carne. Et dicunt quod christus non in veritate carnem suscepit, nec comedit, nec bibit, nec crucifixus, nec mortuus, nec sepultus est, et omnia que secundum humanitatem fecit, non erant in veritate set in apparencia, quia sic videbatur. Quidam de bulgaria hereticorum credunt mariam veram feminam fuisse et filium dei veram carnem assumpsisse ex ea, et vere comedisse et crucifixum fuisse in carne, set non cum eadem carne ascendisse, set in ascensione deposuisse.

« De Johanne baptista dicunt, quod fuit missus a diabolo cum baptismo aque ad impediendam predicationem christi. Et quando christum digito demonstrabat vel de eo aliquid predicebat, non a se set a spiritu sancto, et eo quasi per tubam loquentem, quasi coactus ignorans loquebatur, sicut caiphas prophetavit nesciens. Pauci vero catharorum discrepant ab hac sententia: [pag. 312] etiam bulgari hoc credunt. Omnes condempnunt matrimonium et negant resurrectionem istorum corporum visibilium. Omnes dicunt baptismum aque nullo tempore contulisse salutem, etiam baptismum quod dederunt apostoli in aqua.

« Garattus episcopus ordinatus de bulgaria manet concorrentii; filius eius maior Nazarius et filius eius minor Giroldus de brixia. Coloiannes episcopus de mantua; et habet ordinem de sclavania. Filius eius minor orto de bagnolo – set modo est episcopus –; filius eius minor Aldricus de gilinguellis de mediolano. Marchisius de soiano episcopus de drugonthia; filius eius maior amizo. Nicola de vicencia, episcopus de sclavonia; filius eius maior petrus gallus; minor vocatus prandus ».

III

TESTIMONIUM ROGERI DE WENDOVER († 1236)

Svjedočanstvo Rogerija de Wendover († 1236)

(R. DE WENDOVER, *Chronica sive flores historiarum*, London, 1842, 82)

[pag. 87] « De quodam Albigensium antipapa.

A. D. 1223. Circa dies istos haeretici Albigenses constituerunt sibi antipapam in finibus Bulgarorum, Croatiae et Dalmatiae, nomine Bartholomaeum, cuius error in partibus illis adeo invaluit, ut etiam episcopos et alios multos regionum illarum ad suam allexerit pravitatem; contra quem C., Portuensis episcopus et in partibus illis apostolicae sedis legatus, Rothomagensi archiepiscopo scripsit haec verba: 'Venerabilibus patribus, Dei gratia Rothomagensi archiepiscopo et eius suffraganeis episcopis, salutem in Domino Jesu Christo. Dum pro sponsa veri Crucifixi vestrum cogimur auxilium implorare, potius compellimur lacerari singultibus et plorare. Ecce, quod vidimus, loquimur; et quod scimus, testificamur. Ille homo perditus, qui extollitur super omne quod colitur aut quod dicitur Deus, jam habet perfidiae suae praeanbulum haeresiarcham, quem haeretici Albigenses papam suum appellant, habitantem in finibus Bulgarorum, Croatiae et Dalmatiae, juxta Hungarorum nationem. Ad eum confluunt haeretici Albigenses, ut ad eorum consulta respondeat; est enim de Carcasona oriundus, vices illius antipapae gerens, Bartholomaeus haereticorum episcopus, funestam ei exibendo reverentiam; sedem et locum [illi] concessit in villa, quae Porlos appellatur, et se ipsum in partes Tholosanas transtulit. Iste Bartholomaeus in literarum suarum undique discurrentium tenore se in primo salutationis alloquio intitulat in hunc modum, 'Bartholomaeus, servus servorum sanctae fidei, tali salutem'. Ipse etiam inter alias enormitates creat episcopos et ecclesias perfide ordi- [pag. 88] nare contendit. Rogamus igitur atten-

tius et per aspersionem sanguinis Jesu Christi, et propensius opsecramus, auctoritate domini papae, qua fungimur in hac parte, districte praecipientes, quatenus veniatis Senonis in octavis apostolorum Petri et Pauli proxime futuris, ubi et alii praelati Franciae, favente Domino, congregabuntur, parati consilium dare in negotio praedicto, et cum aliis, qui ibidem aderunt, providere super negotio Albigensi; alioquin inobedientiam vestram domino papae curabimus significare. Data Planium, sexto nonas Julii'. Sed hunc tandem tumultum mors praedicti antipapae celeriter terminavit ».

IV

COMMENTARIOLUM DE PROVINCIAE HUNGARIAE ORIGINIBUS. EXCERPTA

Raspravica o postanku ugarske provincije. Izvadak

(G. de Fracheto, in *Mon. O. Praed.* I, Louvain 1896, 305-308)

[Pag. 305] « Anno domini millesimo ducentesimo vigesimo primo cum magister Paulus Hungarus, qui actu legens erat in iure canonico Bononie, intrasset ordinem, cum aliis quatuor fratribus missus est in Hungariam per beatum Dominicum.

Et primo venerunt in civitatem Lauriensem (Iauriensem); ad quorum predicacionem concurrebat multitudo hominum tanquam ad novum et inauditum spectaculum; ubi in ipsa predicacione tres de bonis scolaribus sunt recepti ad ordinem. Et quia nondum locum habebant egressi inde transierunt in Pannoniam, ubi ipsa nocte fratri Sadoch, qui unus erat de quatuor et postmodum prior conventus Zagrabiensis extitit, vir magnae perfeccionis, multitudo apparuit demonum alta voce et magno ululatu dicentium: "Venistis huc, ut auferatis ius nostrum". Et dirigentes se in illos tres novicios iuvenes aiebant: "Heu, per tales parvulos nos confunditis". Quod dictus frater sociis suis, dictis matutinis, narravit.

Inde procedentes venerunt in civitatem Vesprimiensem et inde in Albam. Tandem numero fratrum accrescente, missi a fratre Paulo intraverunt terram, que Fevciensis vocatur, cuius habitatores schismatici pariter et publici heretici erant. Ubi multis tribulacionibus pepessis, tandem convalescentes multos ab heresi ad veram fidem et a schismate ad ecclesie unitatem converterunt ...

[Pag. 307] Item in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Slavonie nuncupatur, missi sunt etiam fratres ad haereticos, ubi scientes fratres innumeram animarum multitudinem perire per hereticorum errorem. Cum autem archiepiscopus Colociensis, apostolice sedis tunc legatus, cruce signatus, contra eos pluries exercitum perduxisset et modicum vel parum proficeret, tandem fratribus nostris tanquam negocium alias desperatum a summo pontifice per plures litteras est commissum. Qui predicacioni [pag. 308] et disputacioni contra hereticos insistentes, beate memorie rege Colomano eis astante, mirabiliter profecerunt ita, ut multos hereticorum et credentes eorum ad fidei converterent veritatem, et multi ex iisdem, qui converti nolebant, per ministrales dicti regis Colomani ignibus traderentur et ecclesie destructe, in quibus iam spine et virgulta nata erant, fuerunt reparate. Ubi eciam duos conventus habuimus quos postea heretici combusserunt ».

V

TESTIMONIUM JACOBI BECH AN. 1388

Izjava Jakova Becha g. 1388

(Amati 45 50-53)

[Pag. 45] « In Christi nomine amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo CCCLXXXVIII, indictione XI, die iovis XXIII mensis iulii in episcopali palacio Taurini, presentibus domino Iohanne archipresbitero Taurini et domino Simonino de Massis canonico taurinensi testibus.

« Hec est inquisitio et inquisitionis titulus que et qui fit et fieri intenditur per reverendum in Christo patrem et dominum dominum, Dei et apostolice sedis gratia, episcopum Taurinensem, et venerabilem virum fratrem Anthonium de Septo de Savilliano ordinis Predicatorum inquisitorem heretice pravitatis in Lumbar- [pag. 46] dia superiori et Marchia Ianuensi contra et adversus Iacobum Bech de Cherio et quoscumque alios quos invenerit culpabiles.

« Iacobus Bech de Chere constitutus in presencia dictorum dominorum episcopi et inquisitoris ... Et primo interrogatus si est de aliquo habitu vel ordine. Respondit quod non, sed secularis est et coniugatus ...

[Pag. 50] « Anno quo supra die XXI augusti ... Item dicit quod anno millesimo CCCLXXVIII vel circa invitatus fuit per Iocerinum de Palata et Petrum Patritii [a] de Chere et quemdam alium de Sclavonia, cuius nomen [pag. 51] ignorat, si volebat esse de secta et credencia ipsorum quia haberet salutem anime, et nisi sic faceret et crederet ut ipsi credebant et docebant unquam posset salutem animi consequi: quibus respondit quod volebat audire doctrinam ipsorum et si videretur sibi melior quam doctrina romane ecclesie quod ipse faceret et crederet quicquid volebant ... [pag. 52] Interrogatus si credidit predictam doctrinam esse veram et meliorem quam doctrinam et credenciam romane ecclesie, et promiserit seu iuraverit in manibus predictorum videlicet Jocerini de Palata de Balbis de Cherio et Petri Patritii [b] et dicti Sclavoni esse de secta et credencia ipsorum. Respondit quod sic, super quodam libro grosso quem vocabant librum civitatis Dei, in quo scribebant omnes facientes similem promissionem ... [pag. 53] Item dicit dictus Iacobus deponens quod modo sunt decem anni vel circa quod fuit missus per Petrum Patritii [c] predictum in Sclavonia pro doctrina predicta

(a) In codice Casanat. 3217: *Patrij.*
(b - d) In codice Casanat.: *Patrij.*

integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus in loco qui dicitur Boxena, qui locus subest cuidam domino qui vocatur Abanus de Boxena et subest dictus dominus Regi Rassene, et dedit sibi dictus Petrus decem florenos et fuit usque prope Tanam et non transivit ultra propter malum tempus seu fortunam quam invenit in mari et reversus est Chere. – Interrogatus si scit aliquos de Chere qui iverunt ad dictum locum pro dicta doctrina adiscenda. Respondit quod sic, infrascripti videlicet. Moretus Rabellator de Balbis de Cherio condam, et sunt XL anni elapsi vel circa quibus ivit. – Iohannes Narro et Granonus Bencius MCCCLX vel circa fuerunt. – Petrus Patritii [d] fuit anno MCCCLXXVII vel circa. – Iacobinus eius frater fuit anno MCCCLXXXII vel circa. – Berardus Rascherius fuit anno MCCCLXXX vel circa. – Interrogatus quomodo et qualiter scit quod predicti fuerint in predicto loco pro iam dicta doctrina adiscenda. Respondit quod hoc sibi dixerunt omnes, excepto dicto Berardo, quando docebant eum et alios in Cherio ...».

VI

SUMMARIUM
« DIALOGI CONTRA MANICHAEOS IN BOSNA »
S. JACOBI DE MARCHIA
compilatum a censoribus ecclesiasticis J. B. Lucini et J. B. Barberi an. 1697

Sadržaj « Rasprave protiv maniheja u Bosni »
sv. Jakova Markijskoga

(Bibl. Vallic., Roma: S. Borr. L. VI. 54, f. 241r-243r)

[f. 241r] « ... Ex bibliotheca itaque s. Isidori de Urbe, extractus fuit de ordine huius Sacrae Congregationis quidam liber manuscriptus, continens plura opuscula, et sunt per hunc ordinem digesta, nempe:

[*Codex primus*]

Dialogus contra Fraticellos ...

[f. 241v] Tractatus accephalus, in quo assignantur 13 regulae, ex quibus aliquis dignosci potest, et declarari haereticus, aut scismaticus.

Expositio Regulae Fratrum Minorum iuxta quatuor magistros ...

[*Codex secundus*]

Tractatus ut praefatus a B. Jacobo, ad sui defensionem, circa opinionem, quam tenebat de Sanguine Christi ...

Dialogus de non communicando laicos sub utraque specie.

[*Codex tertius*]

Alius de baptismo.

Alius de matrimonio.

Item alius, in quo probatur, quod sub specie panis sit realiter Corpus, et sub specie vini sit Sanguis Christi.

Sequuntur deinde octo alia opuscula de diversis materiis, videlicet:

De creatione visibilium.

De creatione animarum.

De ecclesiis materialibus.

De cruce.

De excommunicatione et maledictione.

De iuramento.

[f. 242r] De Lege antiqua.

Et ultimum de prophetis ...

[f. 242v] ... In opusculo de baptismo vindicatur baptismus Ioannis a censura Patarenorum, qui illum per libri impositionem absque aqua conferre praetendebant.

In alio de matrimonio auctor invehit contra illos, qui huiusmodi contractum, Christi merito transeuntem postea in Sacramentum, tamquam peccaminosum detestantur.

In tractatu de sacramento Eucharistiae totus est in probando realitatem Corporis et Sanguinis Christi sub specie panis et vini, divinamque huius Sacramenti a Christo Iesu institutionem.

Alter vero de creatione visibilium et alter de animabus iugulat haeresim Patarenorum, qui visibilium creatorem putabant esse diabolum, stultaque persuasione docebant, hominum animas esse daemones, qui olim de caelo ceciderunt et illuc tandem erant reversuri.

[f. 243r] In tractatu de ecclesiis defenditur ritus et vetustissima christianorum consuetudo eas retinendi ibique supremum Numen adorandi, adversus eos, qui male interpretabant dictum Apostoli: *Excelsus non habitat in manufactis* [a].

In alio commendatur ss. Crucis adoratio, perperam ab haereticis ac multipliciter impugnata, et specialiter quia patibulum fuit Redemptoris.

Vindicatur ibidem, in tractu de excommunicatione et maledictione, potestas praesulum et Ecclesiae iustam in improbos et contumaces fulminandi interdictionem, ad exemplum Christi, prophetarum et apostolorum.

In sequenti, de iuramento, licitum illud esse probatur, quod non falso, non temere, sed in testimonium veritatis perhibetur.

In alio, de Lege antiqua, defenditur lex Mosaica a censura haereticorum, qui illam promulgatam fuisse credebant a diabolo.

In ultimo tandem de prophetis, comprobatur sanctitas prophetarum antiquae Legis, quos haeretici ad unum omnes damnabant.

Emicat in his omnibus ... doctrina et zelus Auctoris pro defensione Catholicae religionis, quam Scripturae auctoritate sanctorumque canonum et Patrum testimoniis contra haereticorum insultus [f. 243v] egregie tutatus est ... ».

(a) « non Excelsus in manufactis habitat », Act. Ap. VII 48. To su riječi sv. Stjepana Prvomučenika.

VII

ERRORES HAERETICORUM BOSNENSIUM (1)

Popis zabluda bosanskih krstjana

[Fol. 78v] Isti sunt errores hereticorum bosnensium [a].

[1.] Imprimis quod sunt due Dij, et quod maior Deus creauit omnia spiritualia e inuisibilia, et minor, scilicet Lucifer, omnia corporalia e uisibilia.

[2.] Item negant Christi humanitatem sed [b] dicunt eum habuisse corpus fantasticum et aëreum.

[2a.] Item dicunt beatam Mariam angelum, non hominem extitisse [c].

[3.] Item dicunt quod Christus uere passus et mortuus non fuit.

[4.] Item quod uere nec resurrexit.

[5.] Item quod nec cum uero corpore celum [d] ascendit.

[6.] Item quod condempnant Antiqum Testamentum excepto Psalterio.

[7.] Item patres [e] omnes Ueteris Testamenti, patriarchas et prophetas, dicunt esse dampnatos et quot quot fuerunt ante Christum.

[8.] Item sanctum Iohannem baptistam dicunt esse dampnatum [f].

(a) In Marciano Cod. LXIV f. 146: *Isti sunt herrores, quos communiter patareni de Bosna credunt et tenent.*
(b) Cod. LXIV: *et*
(c) Sic Cod. LXIV f. 146; in cod. Zagabriensi n. 2a deest.
(d) Ita in Marciano Cod. LXIV; deest in Zagrab. codice.
(e) Sic in Marc. Cod. LXIV; in Zagrab. codice: *prophetas.*
(f) In Marc. Cod. LXIV: *Item sanctum Iohannem condempnant baptistam; dicunt esse dampnatum.*

(1) Codex Zagrabiensis in archivo Academiae scientiarum in Zagreb: Miscellanea I. a. 57, fol. 78v-79r; Bibliotheca Marciana Venetiis, Cod. LXIV, fol. 146. Izdanja po Cod. Zagrabiensis: D. KNIEWALD, *Rad* 270 (Zagreb 1949) 168 sl.; po Marc. Cod. LXIV: F. RAČKI, *Starine* I (Zagreb 1869 138-140); I. DÖLLINGER, *Beiträge* I 242 sq.

[9.] Item dicunt legem Moysi a diabolo fuisse datam et diabolum Moysi in igne apparuisse.

[10.] Item Romanam ecclesiam dicunt ecclesiam ydolorum et quod ydola adorant, qui sunt de illa fide.

[11.] Item dicunt se esse ecclesiam Christi et successores apostolorum, habentes unum de seipsis, qui dicit se vicarium Iesu Christi et successorem sancti Petri.

[12.]Item negant baptismum in aqua [g] et dicunt quod non datur in ipso remissio peccatorum.

[13.] Item dicunt quod pueri ante annos discretionis nullatenus possunt saluari.

[14.] Item negant resurrectionem corporum et dicunt quod corporaliter non resurgemus.

[15.] Item negant sacramentum corporis Christi.

[16.] Item confirmacionis.

[17.] Item extreme uncionis.

[18.] Item negant sacramentum matrimonij et quod nullus in matrimonio potest saluari.

[19.] Item dicunt lignum vite mulierem [fuisse], de quo comedit Adam, *id est* [h] eam cognouit, propterea fuit expulsus de paradiso.

[20.] Item dampnant sacramentum penitencie; et dicunt, quod quicumque peccauit, oportet quod iterum rebaptizetur.

[21.] Et omnia peccata dicunt esse mortalia et nullum ueniale.

[22.]Item dicunt non esse purgatorium.

[23.] Item dicunt Luciferum ivisse in celum et seduxisse angelos Dei, ita ut in terram descenderent, et Lucifer inclusit in umana corpora.

[24.] Item dicunt quod anime hominum sunt demones, qui ceciderunt de celo, qui peracta penitencia in corporibus, uno uel pluribus successiue, reuertuntur ad celum.

(g) In Marc. Cod. LXIV: *baptismum aque.*
(h) In Marc. LXIV et in Zagrab. codicibus: *adest.*

[25.] Item condempnant ecclesias materiales, picturas et imagines et precipue sanctam crucem.

[26.] Item helymosinas prohibent fieri, et dicunt quod non est meritorium helymosinas dare.

[27.] Item negant iuramentum et dicunt, quod nec iuste nec iniuste [i] liceat iurare.

[28.] Item condempnant iudicium, quod fit per ecclesiam, et penarum tam spiritualium quam corporalium inflictionem, scilicet quod non [l] liceat persequi malos nel aliquem pro iusticia occidere uel excommunicare.

[29.] Item occisionem auium uel [m] animalium dicunt esse peccatum mortale [n].

[30.] Item condempnant esum carnium et omnium que ex carne traducem habent dicentes [f. 79r] quod qui carnes comedit uel lacticinia non potest saluari [p].

[31.] Item omnibus eis credentibus et ab ipsis imposicionem manuum recipientibus, quod baptismum uocant, salutem promittunt.

[32.] Et faciunt se adorari ut deos, dicentes se sanctos et absque omni peccato.

Aliosque plures errores et stulticias tenent nec nominandas, confundantur et cetera [r].

VIII

RUBNE BILJEŠKE U *SREĆKOVIĆEVU EVANĐELJU*
Notae marginales in Evangelistario Srećković

(AfSPh 24 (1902) 176-8; SOLOVJEV, *Vjersko učenje* 21 sl.)

1. Mk. III 29 — Vir'no Hristos propovida: ne će bog' prostiti grišnikom' koi glagolahu duh' nečisti su iei(?), a u nem' že biše duh' oca nebesnoga (f. 22).

2. Lk. VIII 43 (Iscjeljenje bolesne žene) — Žena kr'votočiva est' ludie boži eže Hristos' očisti od grih' ih'; a vračeve–zakonici; a dvinadesete liti–12-te apostol' iže vse dni grihe obličajut', iko že i Hristos' reče u evangjeli: ašte ne Hristos' prišal' i glagolal' im', grih' ne bi imili, i apostoli reče: ida že, umnoži se grih', prin'(?) bist' blagodati (f. 68).

3. Lk. IX 29-31 (Preobraženje Kristovo) — Sin' Boži pokaza svoim' učenikom', kakovu slavu vinu imut' u oca, a eže glagolaše Moisi (i) Iliji, zakoniju(?) se javljaju na zakon' boži do skončanija viku (f. 71).

4. Lk. X 13 — Harazin' i Vit'saida, grada i mista nepokorl(i)va Hristu, a Tir' i Sidon', pokorliva (f. 74).

5. Lk. X 30-35 (Priča o milosrdnom Samaritancu) — On' človik' est' plinnici, a Erusalim'–žilište svetih; Erihamir', a jazvi–grisi, a er(e)i–Moisi, a levgit'–Ivan Vodonos'c', a samarinanin'–Isus', a olii i vino–milost' Božija, a skot'–zakon', a gostinica–crkva, a gostinik'–Petar', i dva pineza-vira Idina (f. 75).

6. Lk. XI 5-7 (Priča o škrtom prijatelju) — Tri hlibi–ot'c' i sin' i sveti duh; a drug'–supr'nik' iže hoštet' dušu ego pridati angjelom' neprijazninime (f. 76v).

7. Lk. XIII 27-28 (Proročanstvo Kri- — Avram', Isak', Jakov' i vsi duhovni proroci–ludie boži sut',

(i-i) Sic in Marc. Cod. LXIV; in Zagrab. codice deest.
(m) In Marc. Cod. LXIV desunt verba: *auium uel.*
(n) Sin in Marc. Cod. LXIV; in Zagrab. codice deest.
(p) In Marc. Cod. LXIV: *dicentes omnes esse dampnatos qui comedunt carnes, vel caseum, vel oua, et similia huiusmodi.*
(r) A n.ro 31 et ultra in Marc. Cod. LXIV desunt.

stovo)

8. Lk. XV 11-32 (Priča o rasipnom sinu)

9. Lk. XVI 1-11 (Priča o bogatašu i nevjernom upravitelju)

10. Lk. XVI 19-31 (Priča o bogatunu i siromašnom Lazaru)

11. Iv. V 2 (Čudo u Ovčjem kupalištu

12. Iv. VI 11 (Čudo sa 5 hljebova)

13. Iv. VI 13 (ista priča)

14. 14. Iv. IX 6 (Iscjeljenje slijepca)

15. Iv. VI 70

16. Iv. VII 2

a sinove carstva–otstup'nici eže uvede Sotona u skrovišta skudil'n'ja (f. 86).

On' človik' est' ot'c' nevidimi; a sin' m'ni–angjeli eže shini Sotona; a sin' starji–angjeli iže vinu ocu služe; a tel'c' upitjanii–Hristos' (f. 89v).

On'človik'–knez' vika, a ikonob'–starešina crkve ego, a dl'žnik–zakonici iže po vse dni grihe otpuštaju čl'vikom' i tako gube duše človič'ske (f. 91v).

Bogati človik' snove vika idiže, est' prostranoe žitie, to e i gospodin' vika; a ubogi Lazar'–ludi boži, (a) Avram'–ot'c' nebesni, a ...–krilo (f. 92).

Ov'ča kupil' se razumiti mir' s', indiže se kupul duša na. pl'ti (f. 112).

(Pet' hlibi sut' četiri) evangjelisti i vira Idina (f. 115v).

Dvanadesete apostol', a eč'men'–ukorenie ot' ezik' (f. 115v).

Br'nie–milost' božii i(s)kupil' mir' sa; idiže potriba iest' očistiti se človiku (f. 126v).

(Dijavol')–navad'nik' (f. 118).

(Skinofićija)–paska Moisieva (f. 118).

IX

OPORUKA GOSTA RADINA BUTKOVICA OD 5. SIJEČNJA 1466

Testamentum gost Radini Butković 5 Jan. 1466
(DDA - Testam. Not. 1467-1471; Izd. GZM 23, 1911, 371-5; StPov I/2, 153-6)

« †Neka je svidjen'je svemogućega gospodina Boga i u znan'je samovladuštaago i bogolubimaago gospostva dubrovač'koga, jere jaa gost' Radin' buduće milostiju božjom' namjestan' u svoioi pameti na svako cjelo i istino ufan'je da mi je nepotvoreno za mene kon' mene. Postavih' u kneza Tadioka Marojevićja i u sinovca mu Maroja Naokovićja, kako se i što zadrži i uzdrži u zapisjeh' i načinieh', koja pisma jedna esu u notari gospostva dubrovačkoga a druga pisma esu u mene gosta Radina od' iste ruke kneza Tadioka Maroevićja a pod' njegovu pečat' vjerovanu za ti za isti poklad', e kada li bi se što zgodilo menie gostu Radinu smrt li ali koim' drugiem' uzrokom', tai pisma ostaju i esu u ovanka boga [Ivan Kaboga?], koi se zdrže u imenu u više rečenieh pismjeh' i poveljah'. Za koi poklad' s'da od'lučih' i razredih' na boli i na pravii način' nego što se i kako imenuje u prvieh' pismjeh'. S'da ovoi posljegne od' prvieh' pismo učinismo da zdrži sva ina i po sem' pismu mojem' gosta Radina da se ima i hoće razredit i učiniti za moje rečeno iman'je, koje se nahodi u prvjeh' više rečenijeh' poveljah' da je svakomu momu surodniku a ili sluzi, ali prijatelju na punu i na tvrdu moje razregen'je.

Naiprvo za moju dušu gosta Radina 6 sat' dukat' zlatieh' da se dadu na službu božiju. Tai šest sat' dukat' da se imaju podati razložno i načino(m'): trista dukat' da se imaju i hoće dati u ruke net'ja mi gosta Radina Seoničana da on' toi razdijeli s pravom dušom' i z dobrijem' načinom' krštenijem', koji su prave vjere apostolske, pravijem' krst'janom' kmetem' i praviem' kmeticam' krstjanicam' koi da za moju dušu svaki velik' dan' i svetu nedjelju i svetu petku na zemlju kolena

poklečuće govore svetu molivitvu(!) božiju, da bi nas' izbavio gospod' Bog' od' grijehov' naših' i pomilovao na strašnom' sudištu vijeku vjekoma; a navlašno da se toi dijeli starijem' kmetem' i kmeticam', takoge tko bi bili ubozi dobri muž'je od' koje su godije vr'ste, ili krst'jane ili krst'janice, koji grijeha ne ljube, da im' ima i hoće dijeliti rečeni neti mi Radin, kako koga vidi i zna od' našega zakona, ili slijepa ili hroma ili mlobna ili uboga, kako koga videći, nikomu tri perpere a nikomu četiri, a nikomu 5, a nikomu 6, a nikomu 7, a nikomu 8. Takoće i mirsnijem' ljudem' prokaženijem' i slijepim' i hromjem' i gladnijem' i žednijem' i starcem' i staricam'. Tijem' da se imaa i hoće davati kako koga videće na velike blage dni i u svetu nedjelju i u svetu petku i navlašno na dan' svetoga Rožastva Hristova i na sveto Blagovješten'je i na sveto Vz'krsen'je Gospogn'je i na dan' svetoga Georgija, moga kr'snoga imena, i na dan' svetoga Vz'nesen'ja Gospognja, i na dan' svetoga Petra i na dan' svetoga Pavla i na dan' svetoga Stjepana Pr'vomučenika i na dan' svetoga Mihal'ja Arhangela, na dan' svete Djeve Marije, na dan' Svjeh' Svetije. Toi sve više pisano imenovano kako se i što u sem' pismu zdr'ži, tei 300 dukat' da ima dati knez' Tadioko Marojevik' i sinovac mu Maroje Naoković' rečenomu gostu Radinu svr'hu negove vjere koju vjeruje i posta koi posti, da ne može ni hoće na manje donesti ni učiniti više pisanoga imenovanoga 300 dukat' nego razdjelit' i razredit' pravo i cjelo i istino za moju dušu, kako se i što više imenuje, ako ne će biti pričešnik' Božijem neposlušnikom' i ako hoće da mu je mirna i pokojna duša prid' višnijem' gospodom' Bogom' i prjed' svetom' Trojicom' nerazdjelimom', tjem' pravo da upokoji dušu moju, koliko ushoće gospodin' Bog' svemogući.

Takogere po ti način' rječ' po rječ', slovo po slovo od' tjehije najprije 6 sat' dukat' stalju na ufan'je Božije, drugu tri sta dukat' u oblast' i razgledvu kneza Andruška Sorkočevićja i Tadioka Marojevićja, da su oni tomui

počelo i svrha razredit i razdjelit rečeno zaduš'je moje, gosta Radina, po pravom pravilu ništetnijem' i ubozijem', sljepijem' i hromijem', sirotam' i udovicam', za to povje i ostavih' u nih' moje rečeno zaduš'je svrhu vjere i duše plemenstva nih', da dijele kako koga vide stara ili uboga, a ili nevolna čovjeka, nikomu 3 dinara, a njekomu 4, a njekomu 5, a njekomu 6, a njekomu 7, a njekomu mimo 8 dinara, k tomu da se imaju svijeće žeći za dušu moju gosta Radina u hramjeh' Božijeh' na onei i svete velike dni koji se više imenuju, svaku svetu nedjelju i svetu petku.

Od' veće togai zadušja, koje je od'lučeno na službu Božiju i vsije svetijeh', jaa gost' Radin' ne znaje svr'šen'ja životu momu, k'da li gdje li, u koje li vrjeme, naredih' i sredih' i razpisah' ostalo pravo iman'je moje bude zdrav' u pameti mojoj da stoji rečeno iman'je moje sve pod'puno menije za menije na moju volju po svem' u svem' i po sve, a zgodilo lib(i) se s'mrt' menje gostu Radinu ostaljam' i nareguju ostalo moje iman'je.

Najprvo Vukavi krst'janici, bratučedi m(i) a kćerši Tvr'kovi, 150 dukat', a gostu Radinu netiu mi Seoničanimu 100 dukat', a drugoi Vukavi krst'janici mlaišoi Vukninoi, 100 dukat, Stoisavi mlaišoi mojoi šest' deset' dukat', Vukni sestri mojoj 60 dukat', Vukni sestri mojoj 300 dukat', a Vučici kćerši moioi 200 dukat', a trem' kr'stjanom' koi su za mnom pošli, naipre da se daa Vukše 60 dukat', a Radoiu 50 dukat', Mil'savi krstjanici da se daa 20 dukat', a Radanu krst'ianina krst'janinu (!) da se daa 60 dukat'.

A od pročieh' naiprije da se daa Pavi nevjesti m(i) s tremi sinmi dvije tisuće dukat', a kćerši mi Alinci 100 dukat', a sinovcu mi Vladisavu z duma [= dva] sinovma tisuću dukat', a nevjesti mi Katavi 100 dukat', a slugam' moim' koi su za mnom pošli, naiprie Vukasu kom(o)rniku 100 dukat', Radosavu i bratu mu Vukiću Radilovićem' 60 dukat', Radovanu Ostoiću 30 dukat', a četirem' Goitanovićem' Radivoju i Miboju i Radosavu i Obradu svjem' nim' 70 dukat tako da budu

Mihoju trideseti dukat', a onijem svijem' trem' 40 dukat', Radoni Vukotiću 40 dukat', Vukiću Vukašinaviću 30 dukat', Obradu i Milici slugam' Pavinijem 10 dukat', a Gjurjenu i Ilije 10 dukat', a našemu prijatelju knezu Tadioku Marojeviću dvjesti dukat' i šubu moju crvenu od' aksamita podstavljenu ciblini, koju mi je darovao gospodin' kral' Matijaš, a knezu Andrušku 100 dukat', a za hram' i za greb' gdje mi kosti budu i legu 140 dukat'.

A ovoi neka se znaju pokladi pravi gost' Radin' što je tko u mene postavio da mu ne izgine ni na manje doge, naiprie bratučeda mi gosta Radivoja 270 dukat', toi da mu se daa. Djetetu a sinu Božićka Miloševićja Sjerčanice da mu se da 190 dukat' a Vuoku gostu Uspopalskomu 110 dukat'.

A ostalo moje iman'je ili je u sudoveh ili u inom' kovu toi razdijele četiri sinovci moi Vladisav' i Tvr'ko i Juraj i Radič', a ostalo pokuć'je i iman'je moje toi da je na glave Vukni i Vućici i Mihni i Tvrtku i Jur'ju i Radiču ili bi koni ili su svite moje i bisazi ili koje godie pr'tište izam' šuba sa zlatom: onai da je Tvrtku.

Toi sve više pisano [i] imenovano na ufan'je Božie razdijelismo i naredismo da dobar' način' i razred'bu učine tomui svemu više pisani počteni i više imenovani vlastele knez' Andruško Sorkočević' i knez' Tadioko Maroević i š nim' mojaa dva sinovca Vladisav' i Tvr'tko.

Pisano ljet' gospodneh' na 1466 ljeto, mjeseca ženara 5 dan' u Dubrovniku ».

SLIKOPISI RAZNIH
ISPRAVA I SPOMENIKA

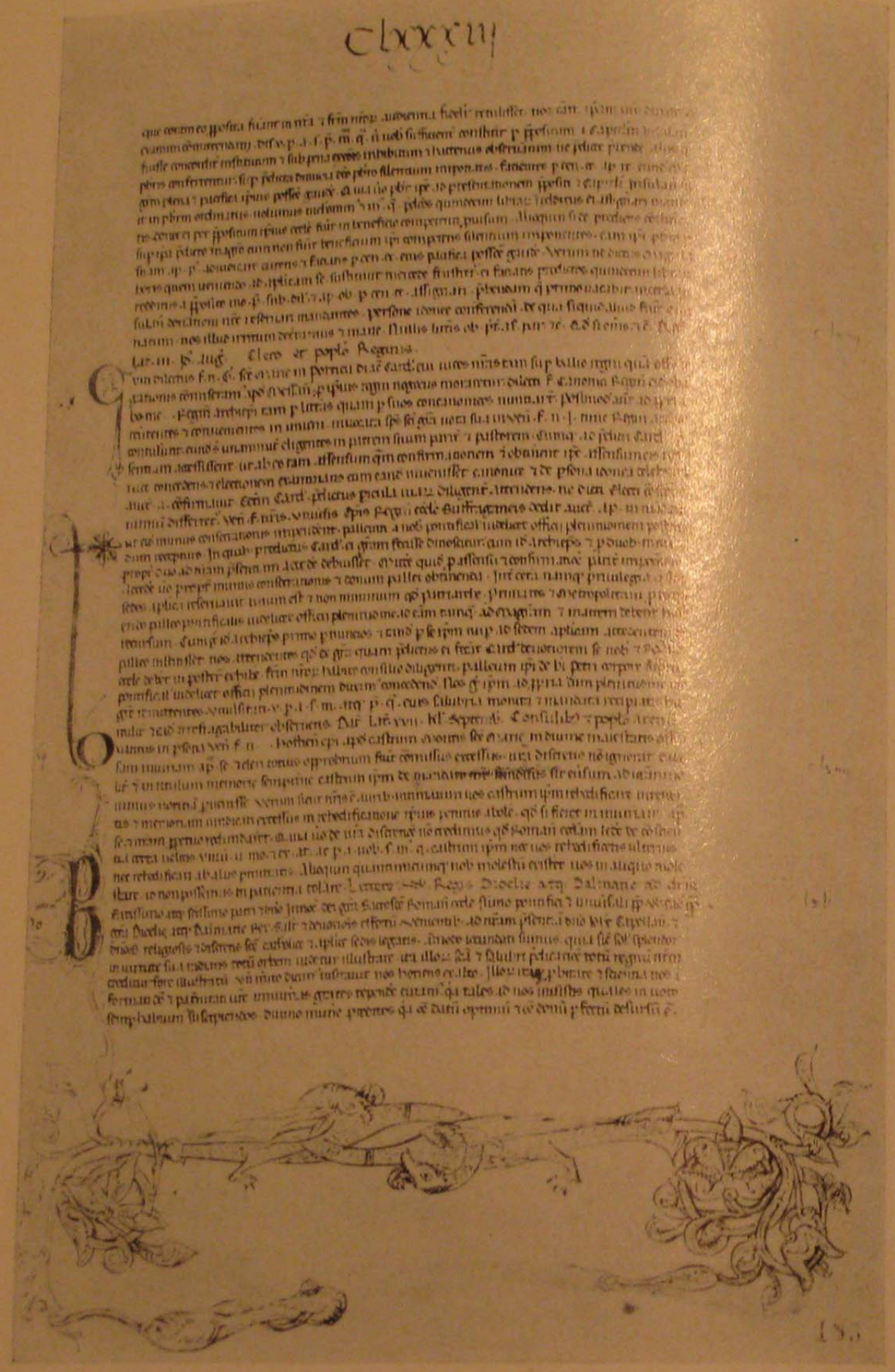

Sl. 1. Pismo dukljan. kralja Vukana Inocenciju III, g.1199
(Archivum secr. vaticanum: Reg. Vat. vol. 4, f. 185r).

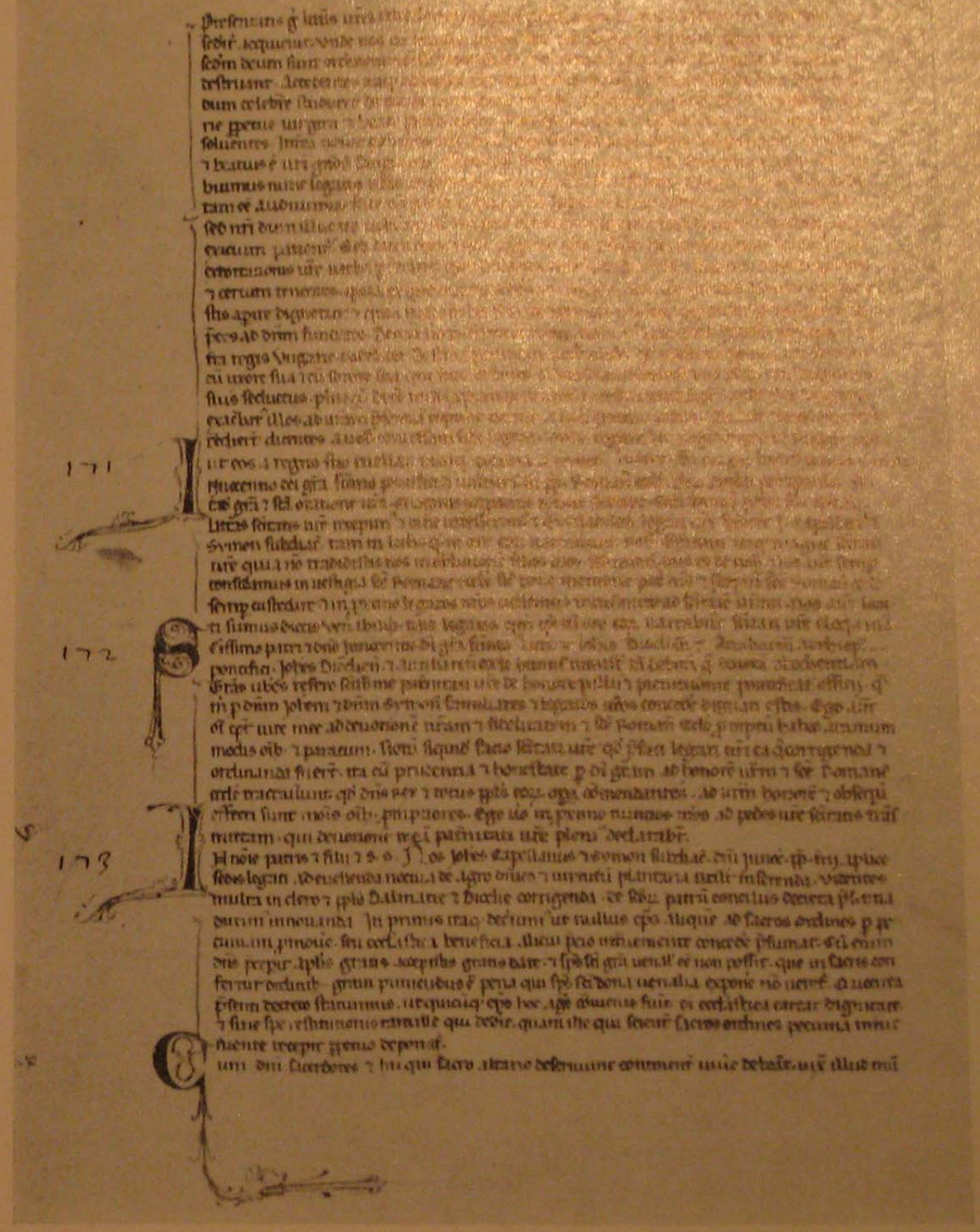

Sl. 2. Pismo dukljan. kralja Vukana Inocenciju III, g. 1199
(Archivum secr. vaticanum: Reg. Vat. vol. 4, f. 185v).

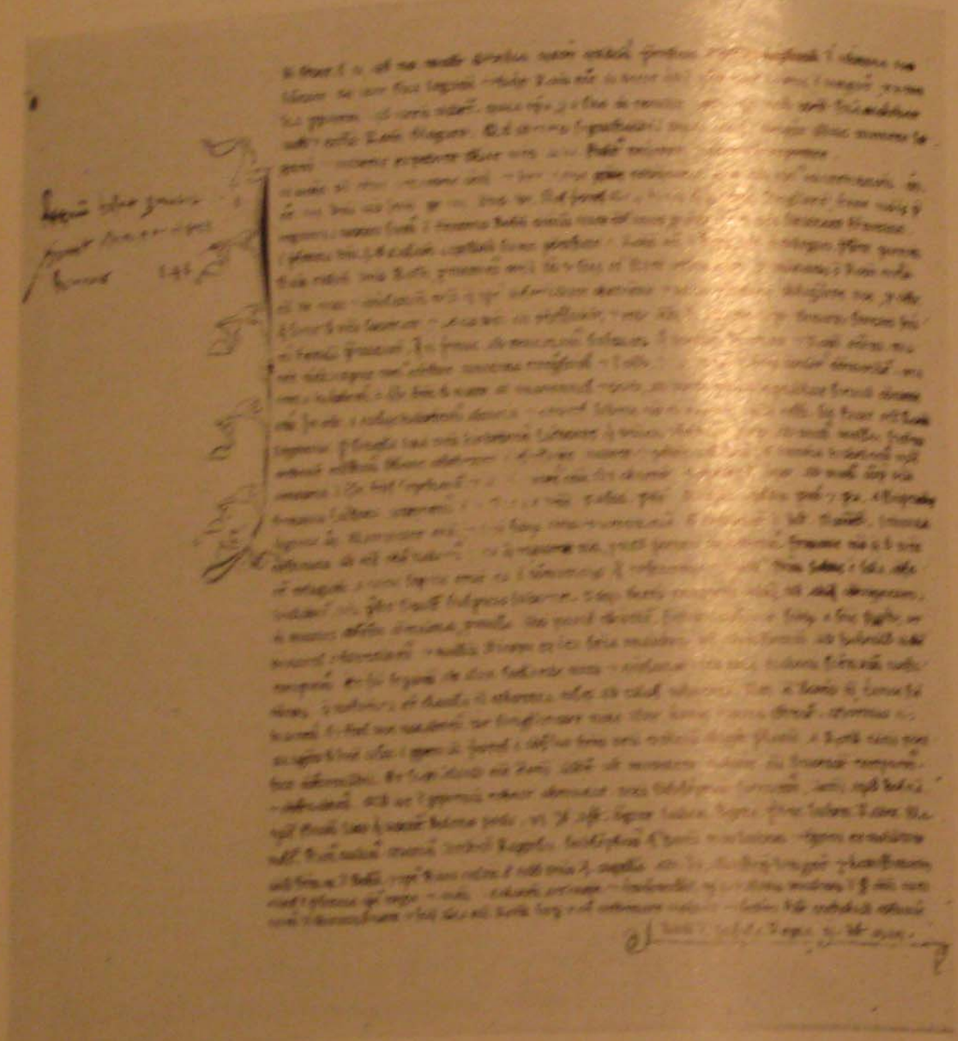

Sl. 3. Ispovijed bosanskih krstjana na Bilinu Polju, g. 1203
(Archivum secr. vaticanum: Reg. Vat. vol. 5, f. 103v).

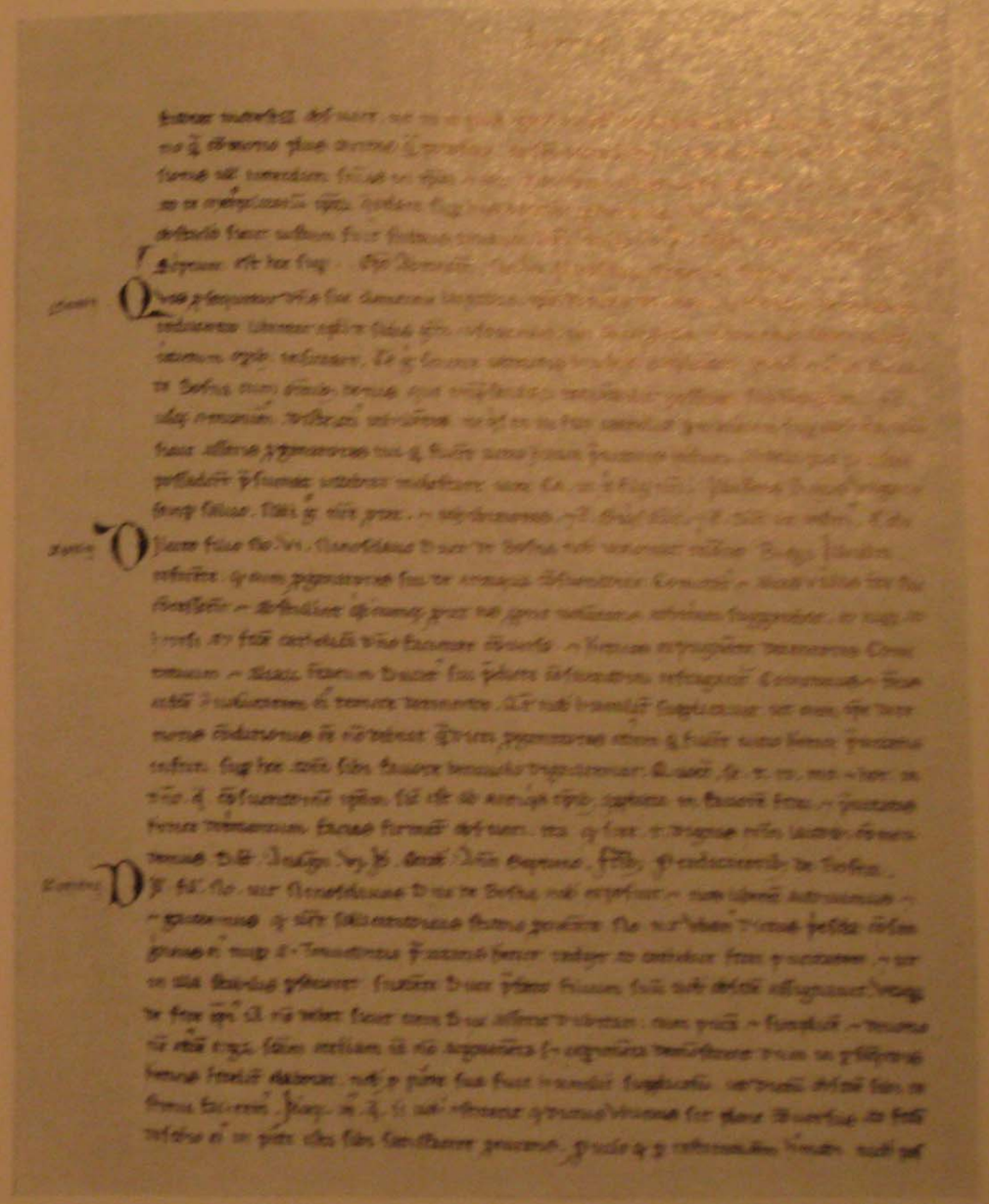

Sl. 4. Pisma Grgura IX. banu Ninoslavu
i bosanskim dominikancima, g. 1233
(Archivum secr. vaticanum: Reg. Vat. vol. 17, f. 84r).

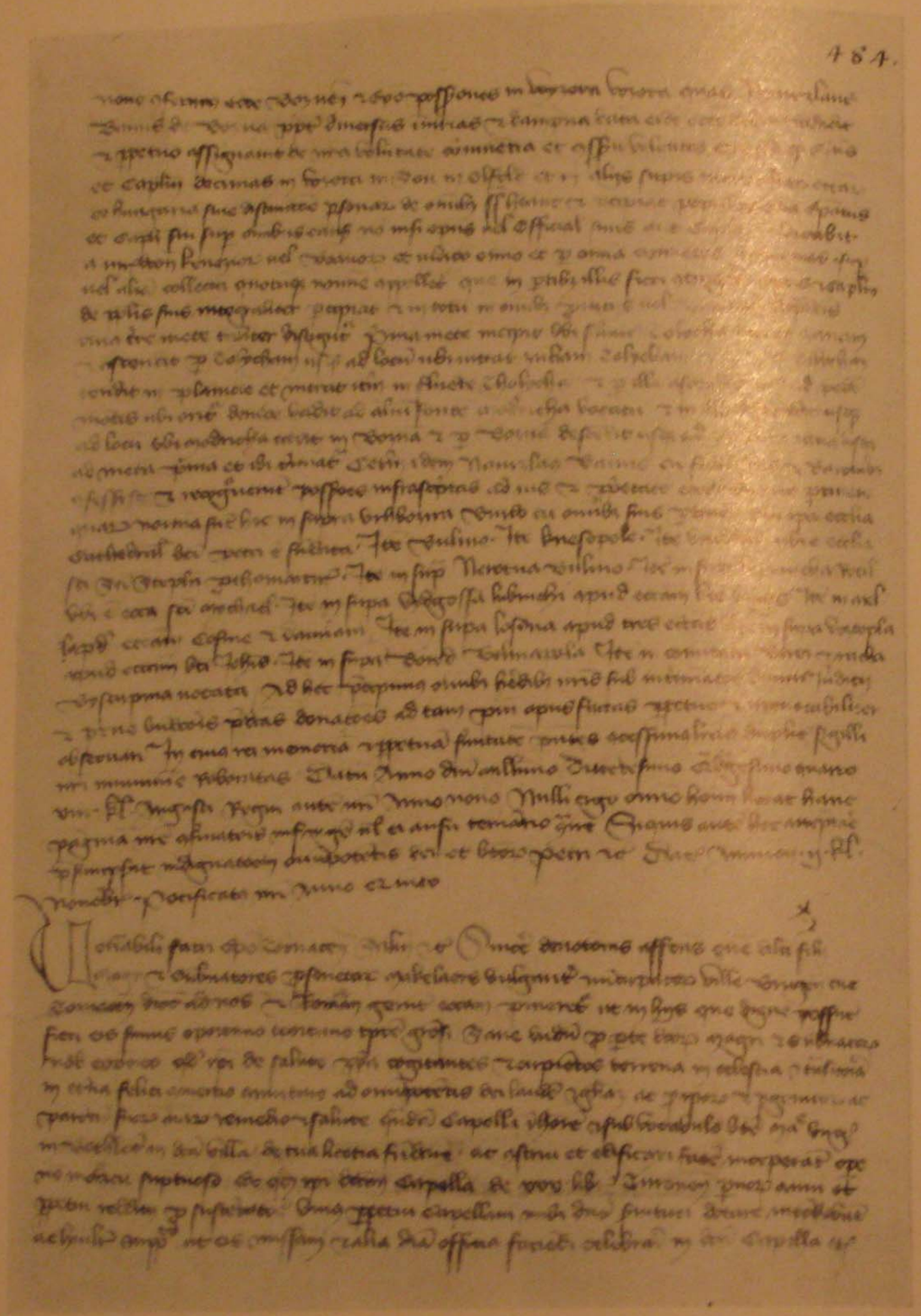

Sl. 5. Konac darovnice Bele IV. bos. biskupiji, g. 1244
(Archivum secr. vaticanum: Reg. Aven. vol. 195, f. 848r).

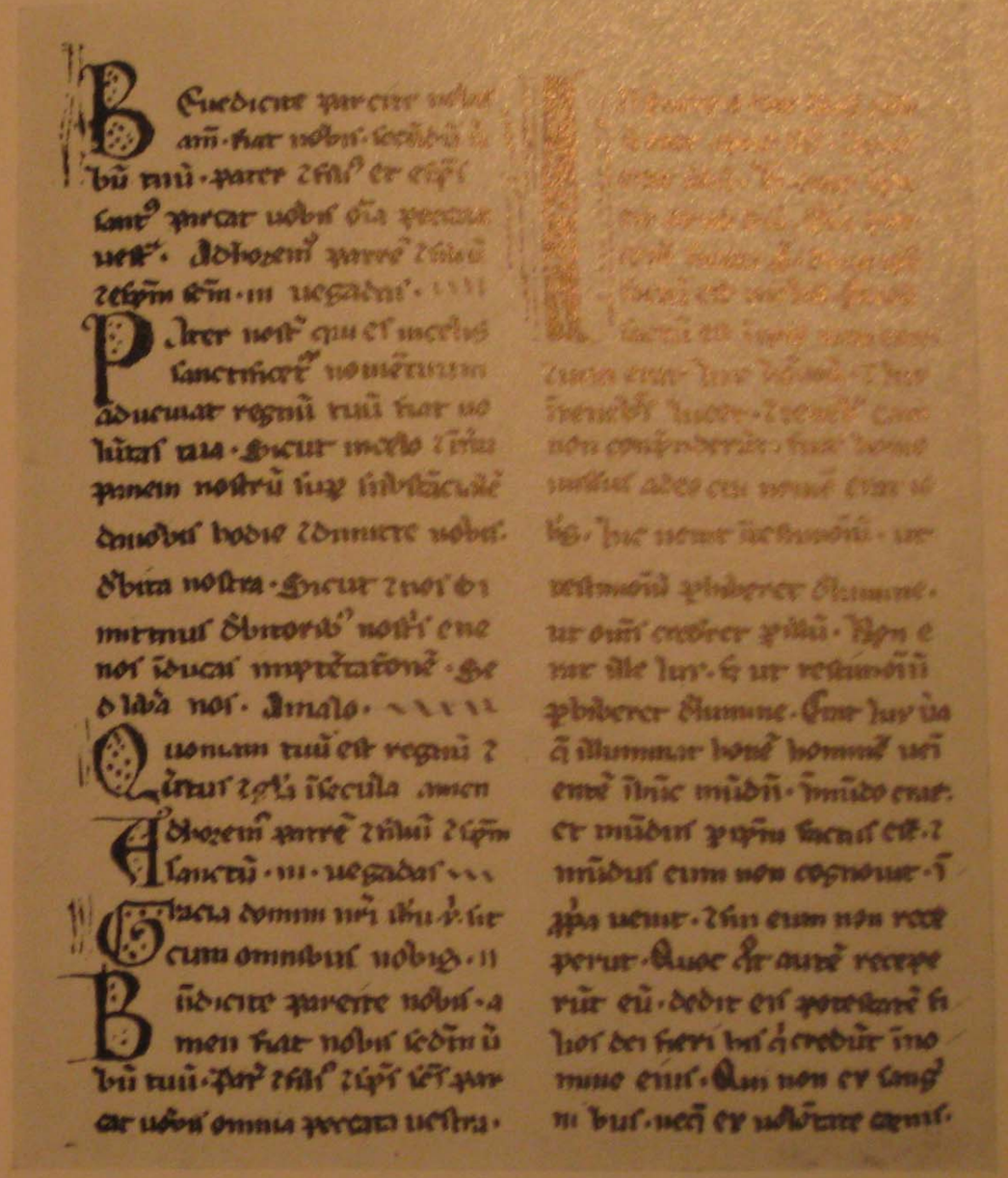

Sl. 6. Prva stranica katar. provansalskog obrednika
(L. CLÉDAT, *Le Nouveau Testament*, Paris 1887, pag. 470).

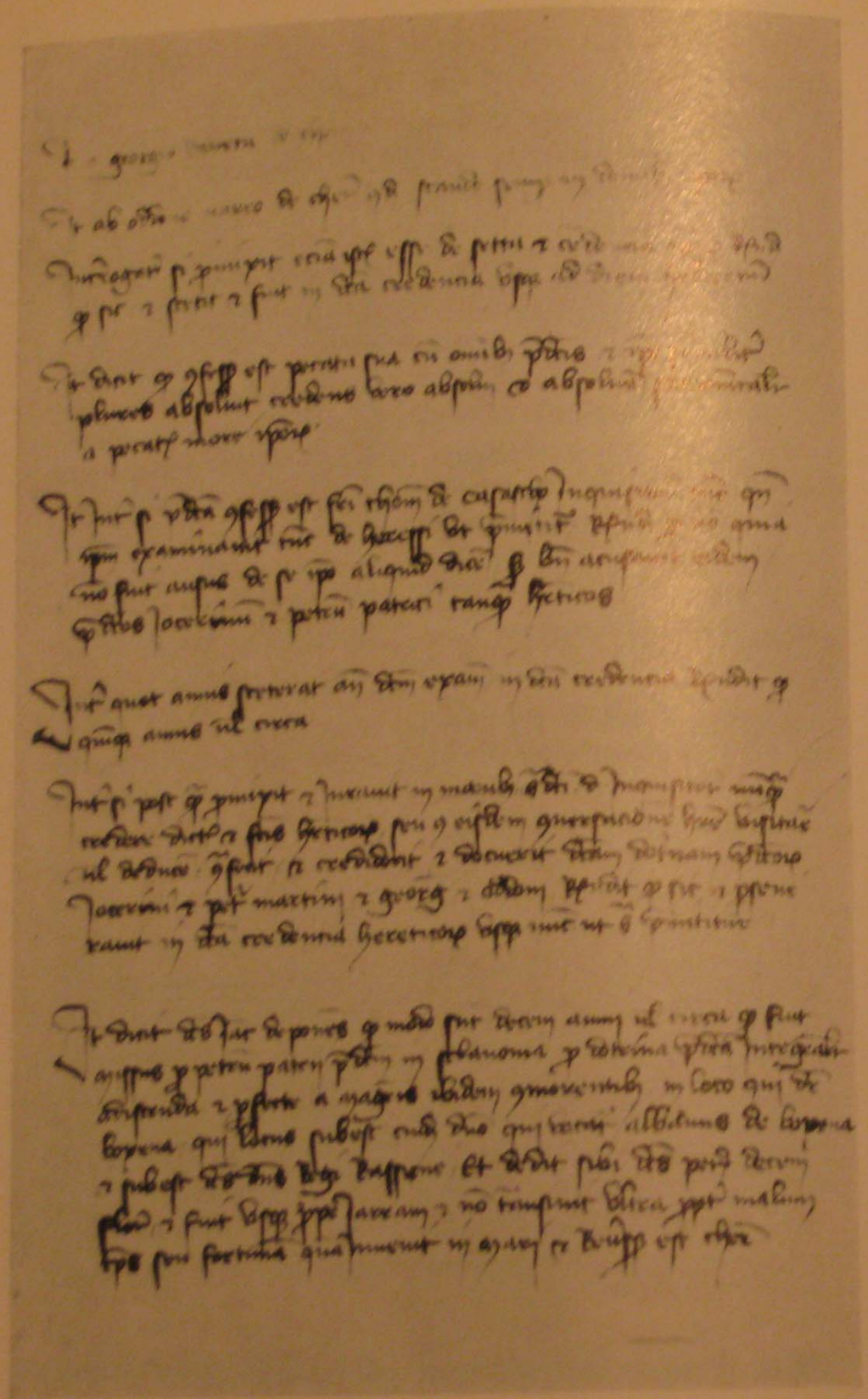

Sl. 7. Izjava Jakova Becha na inkviz. sudu, g. 1388
(Roma, Bibl. casanatense, Ms. 3217, f. 143v).

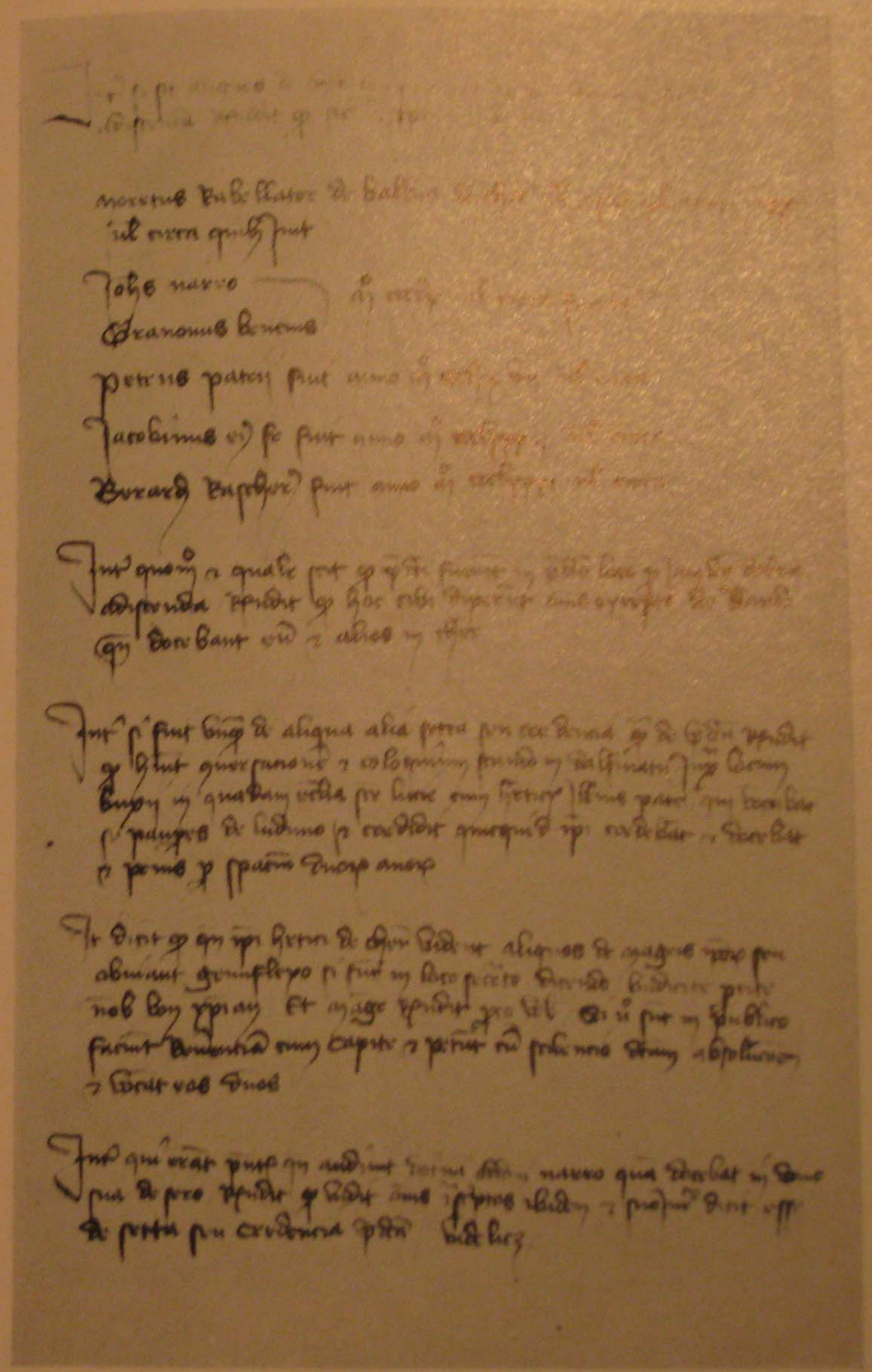

Sl. 8. Izjava Jakova Becha na inkviz. sudu, g. 1388
(Roma, Bibl. casanatense, Ms. 3217, f. 144r).

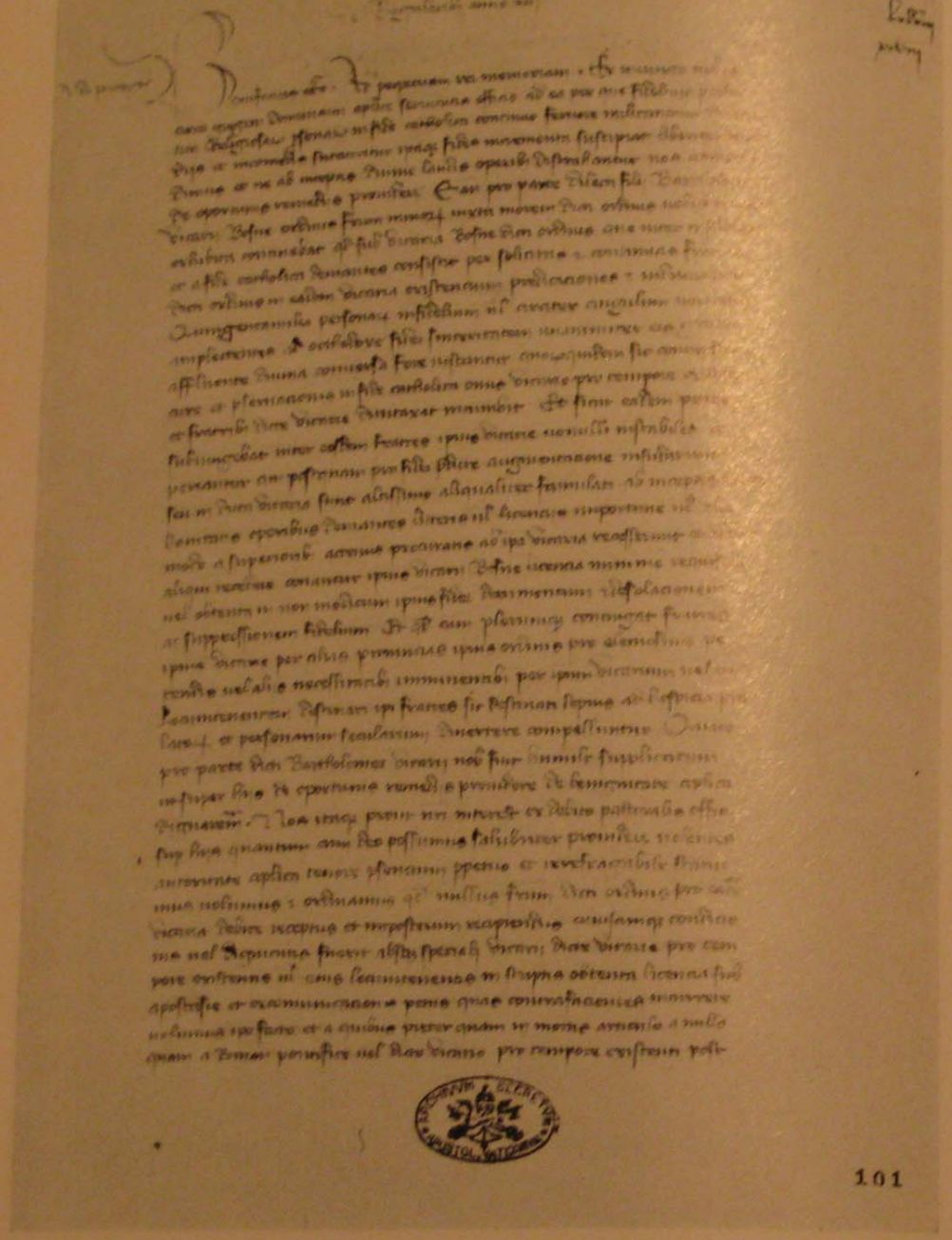

101

Sl. 9. Početak bule pape Bonifacija IX. od 7 ožujka 1402
(Archivum secr. vaticanum: Reg Lat. vol. 104, f. 101r).

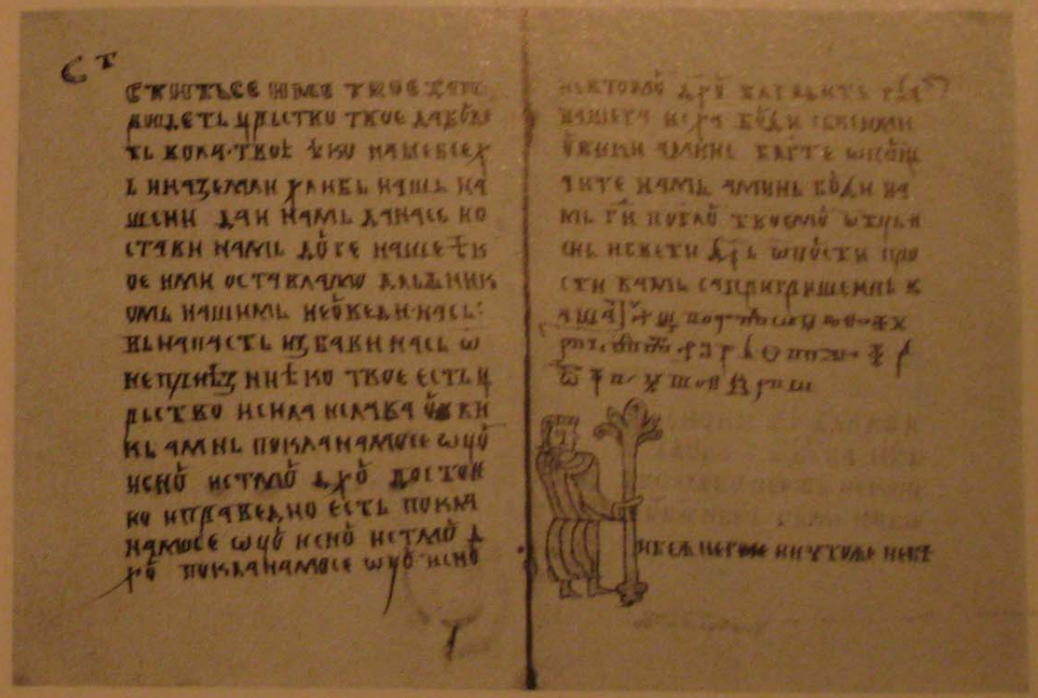

Sl. 10. i 11. Obrednik krstjanina Radosava
(Bibliotheca vaticana: Ms. Borgiano Illirico 12, f. 56r - 57r).

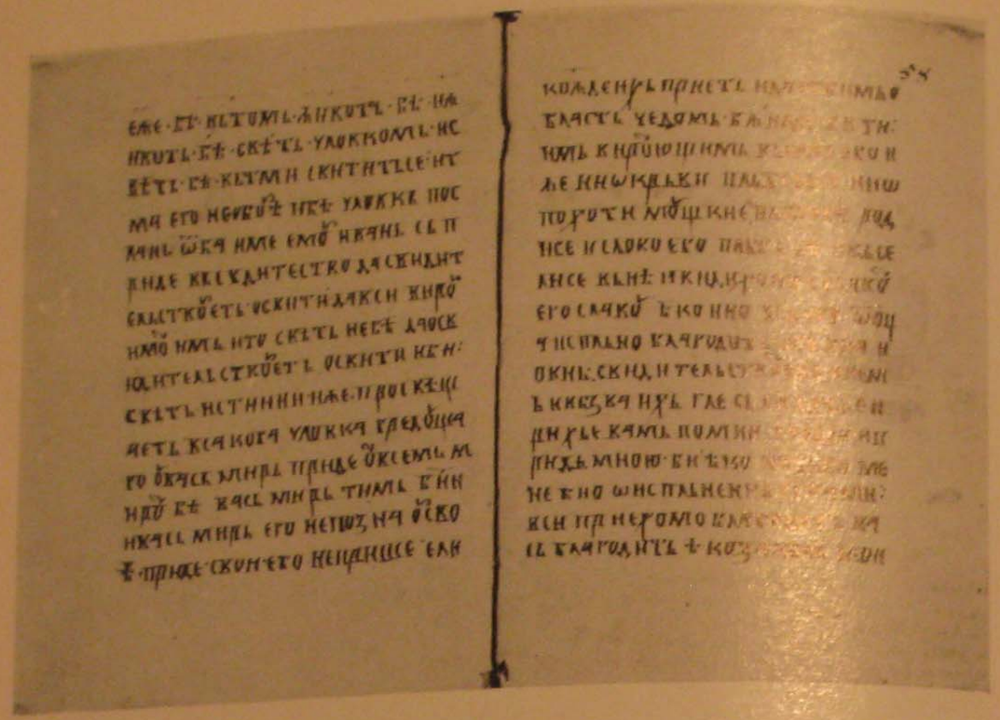

Sl. 12. i 13. Obrednik krstjanina Radosava
(Bibliotheca vaticana: Ms. Borgiano Illirico 12, f. 57v - 59r).

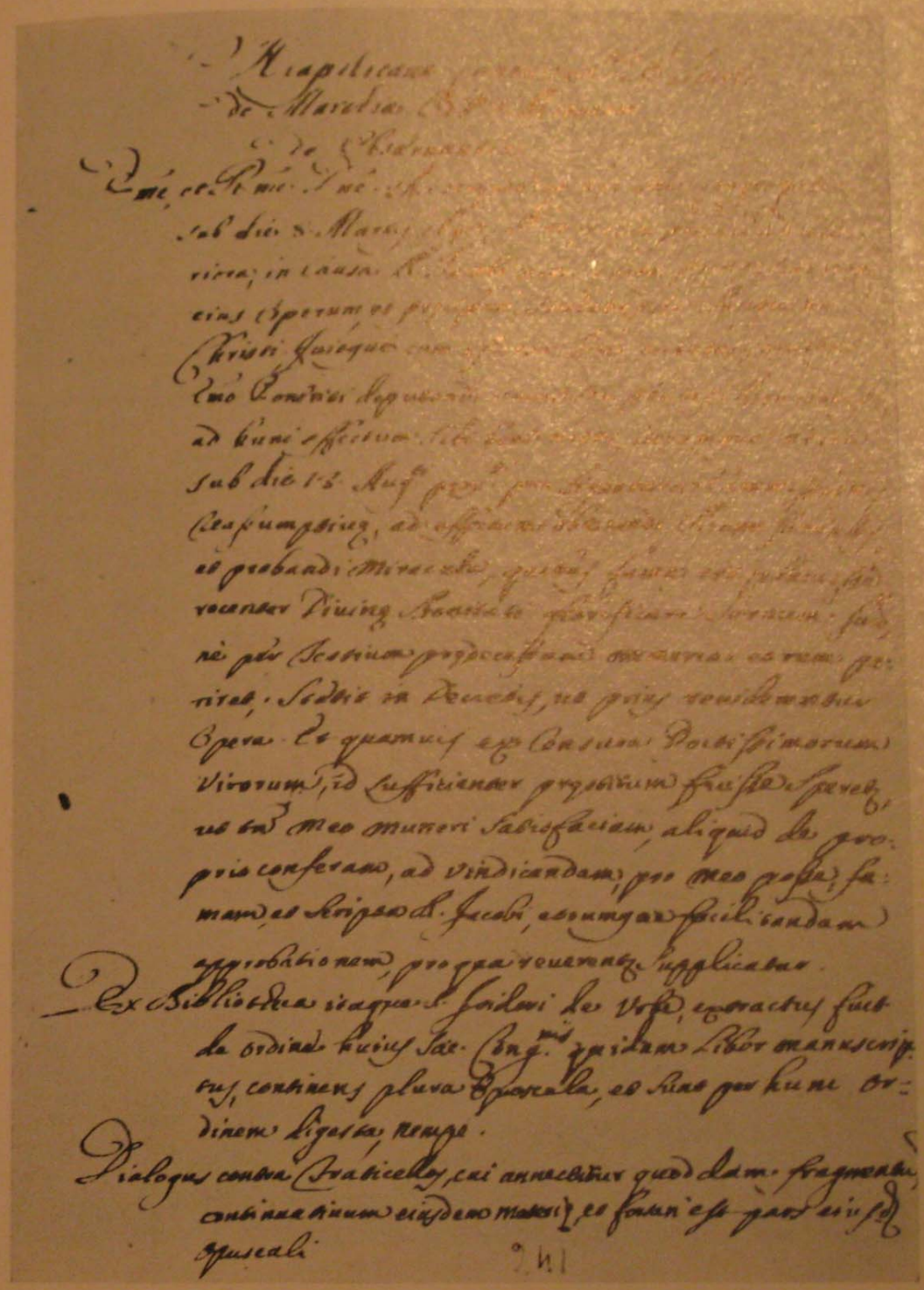

Sl. 14. Opis djela sv. J. Markijskoga
Dialogus contra manichaeos in Bosna
(Bibliotheca vallicelliana, Roma: S. Borr. L. 54, f. 241r).

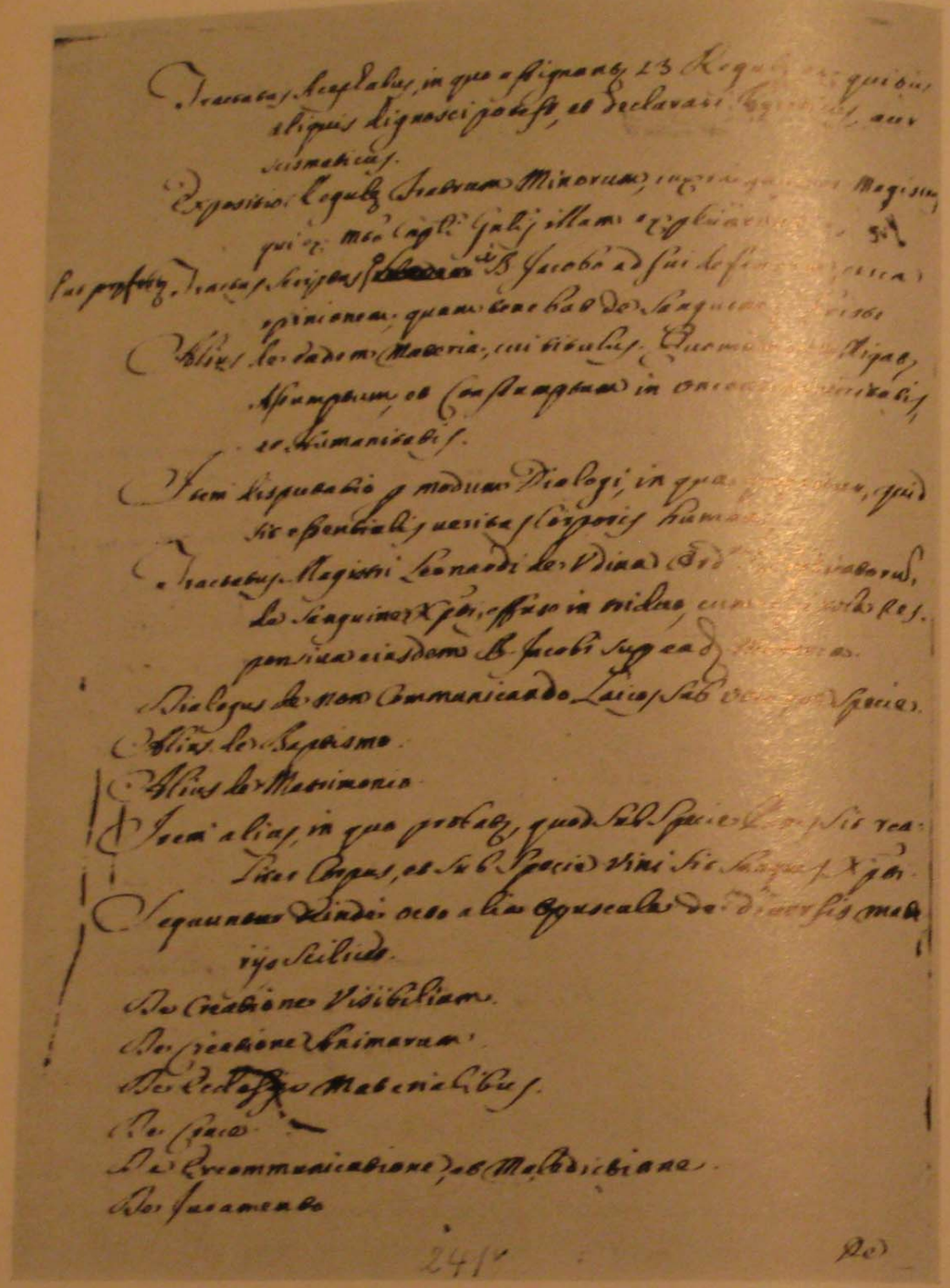

Sl. 15. Opis djela sv. J. Markijskoga
Dialogus contra manichaeos in Bosna
(Bibliotheca vallicelliana, Roma: S. Borr. L. VI. 54, f. 241 v).

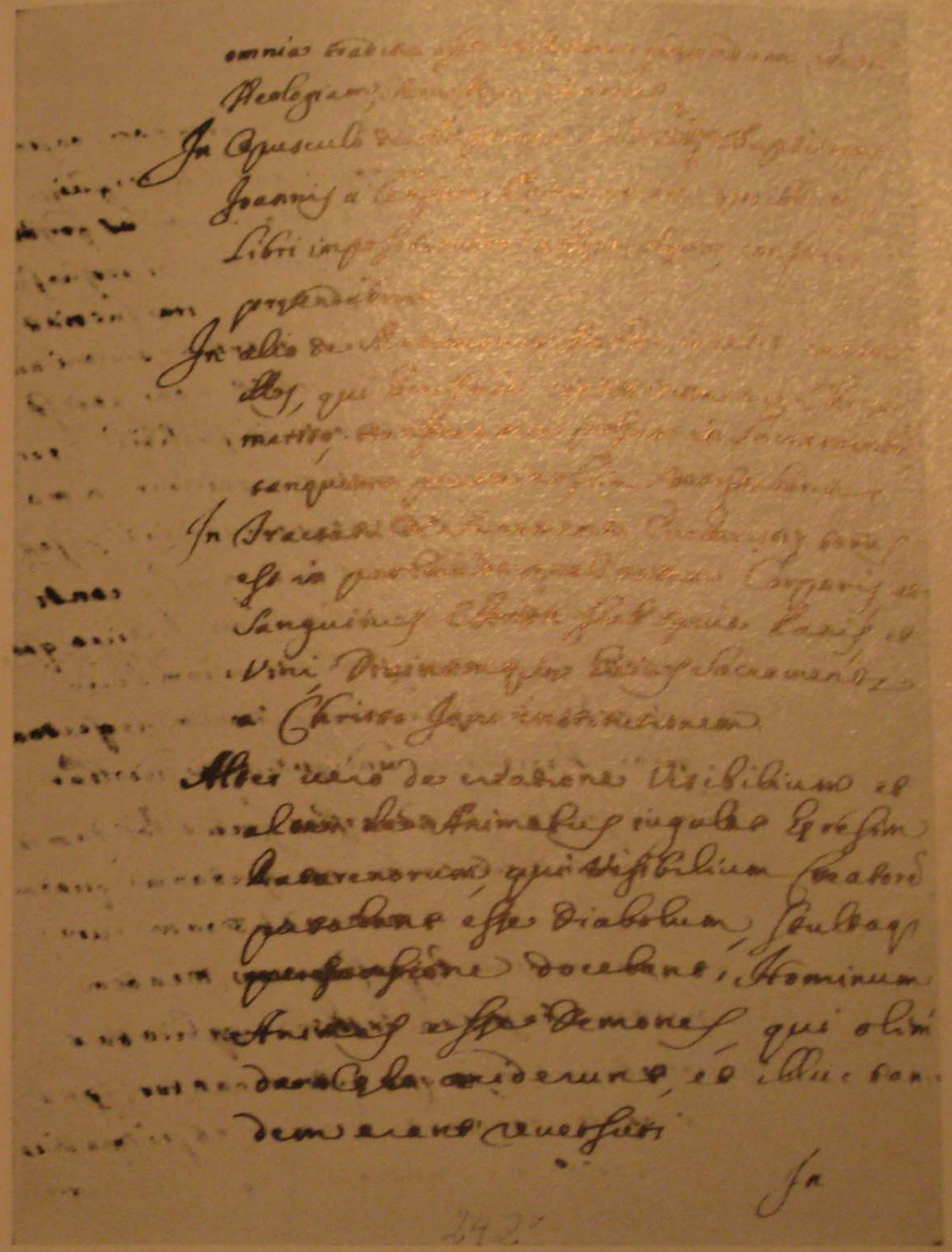

Sl. 16. Opis djela sv. J. Markijskoga
Dialogus contra manichaeos in Bosna
(Bibliotheca vallicelliana, Roma: S. Borr. L. VI. 54, r. 242v).

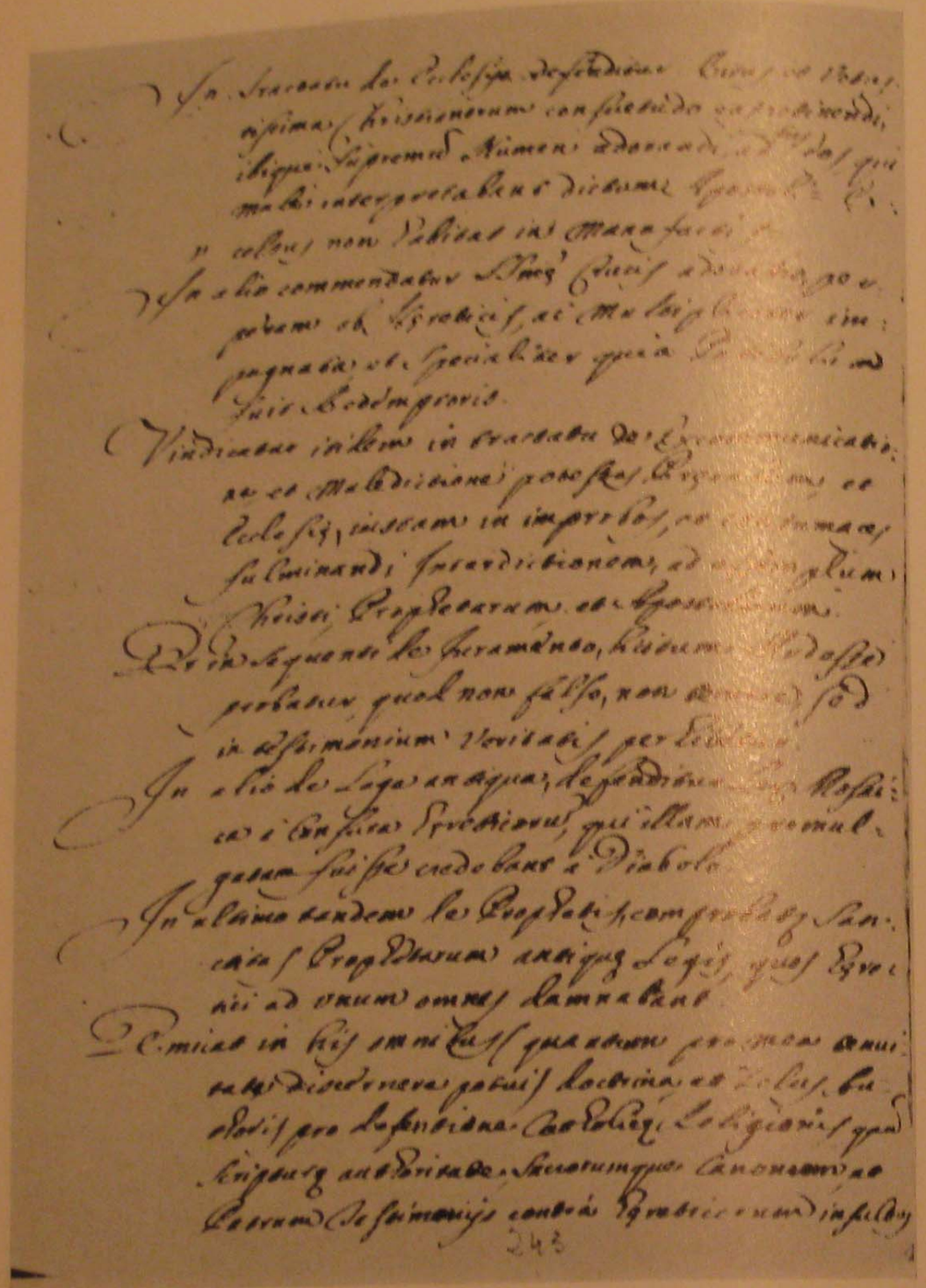

Sl. 17. Opis djela sv. J. Markijskoga
Dialogus contra manichaeos in Bosna
(Bibliotheca vallicelliana, Roma: S. Borr. L. VI. 54, f. 243r).

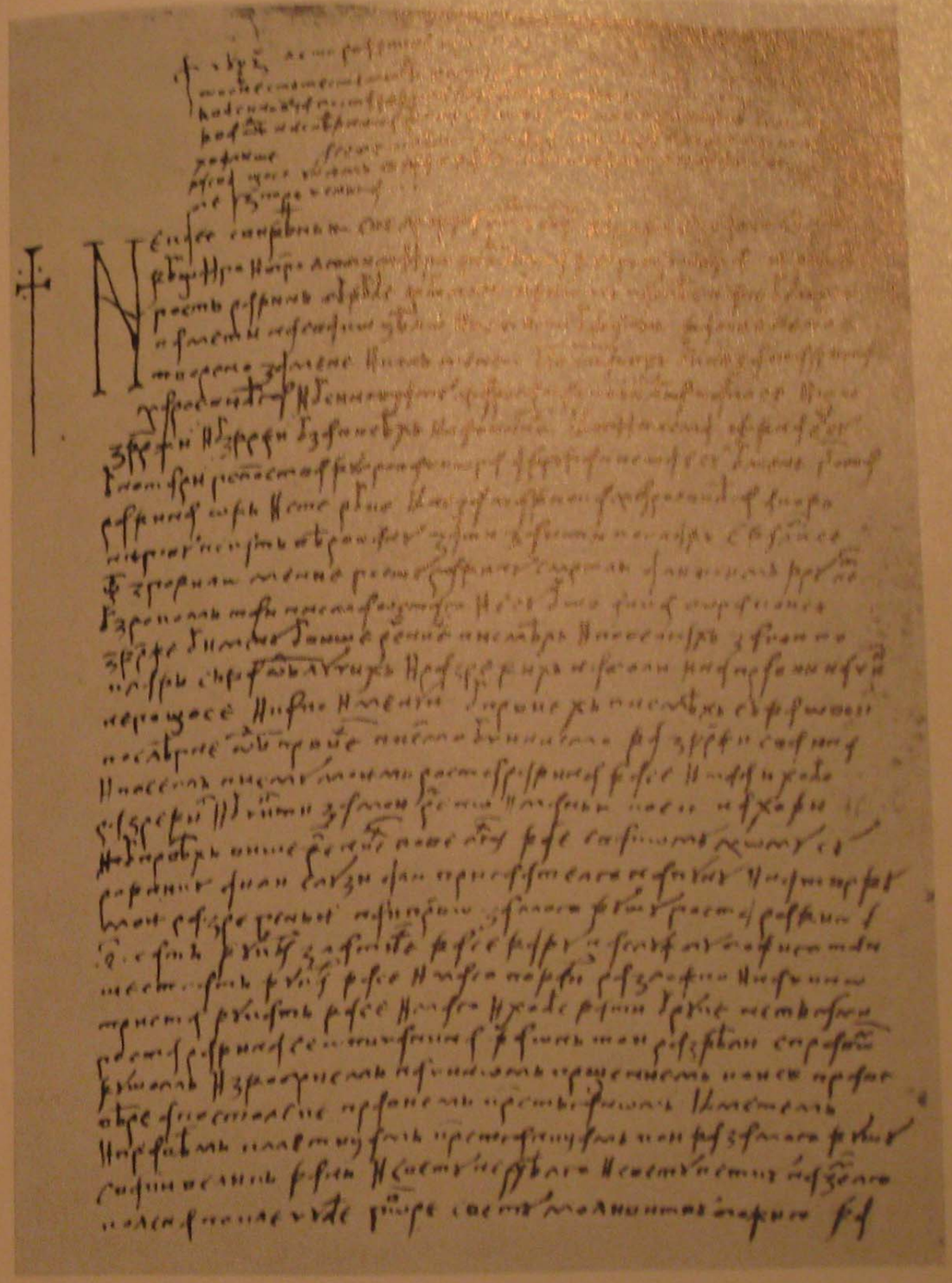

Sl. 18. Prva stranica Oporuke gosta Radina Butkovića od 5. I. 1466
(Državni arhiv u Dubrovniku, Testam. Not. 1467/71).

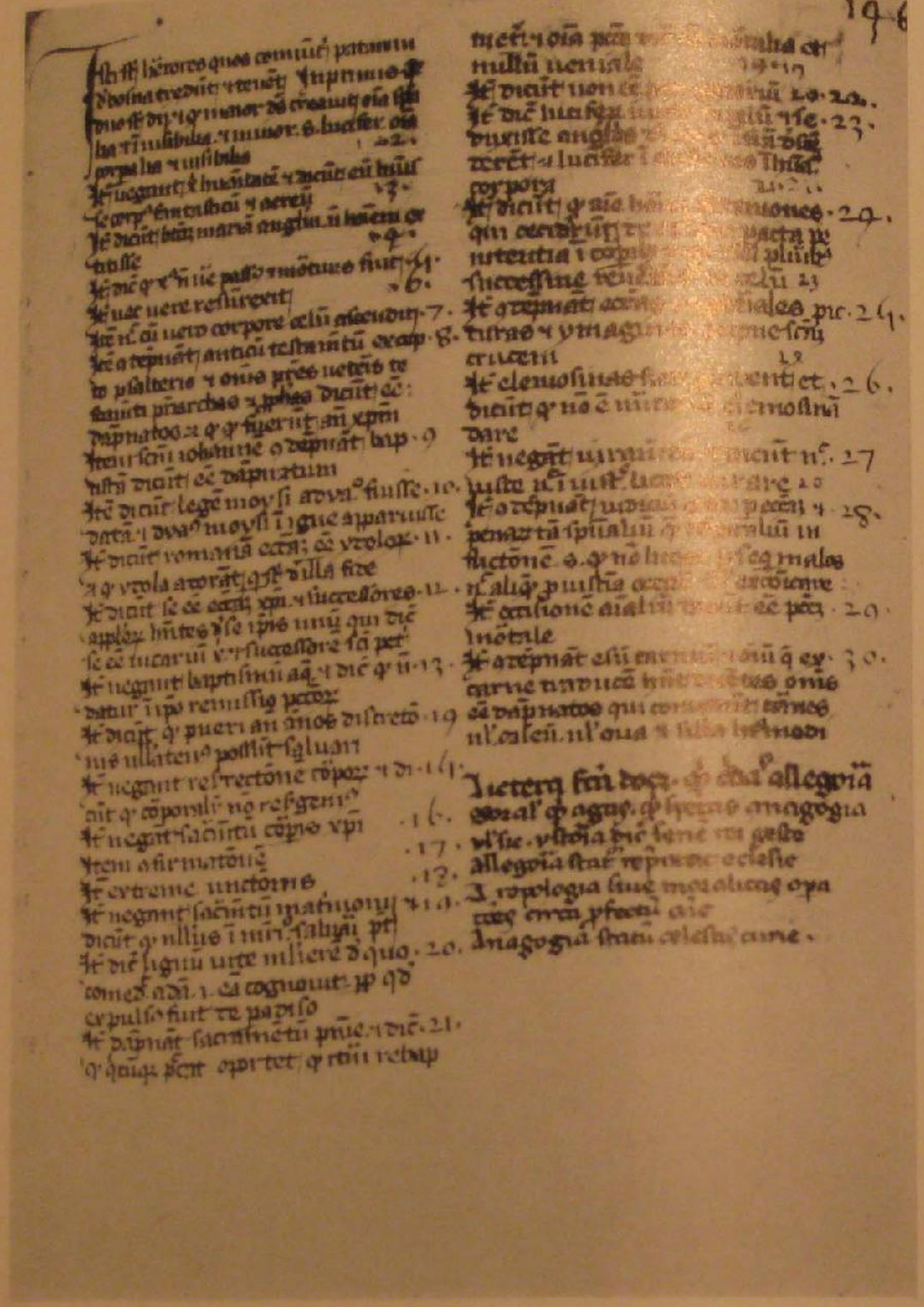

Sl. 19. Popis zabluda bosanskih krstjana
(Venezia, Bibl. Marciana, Cod. LXIV, fol. 146).

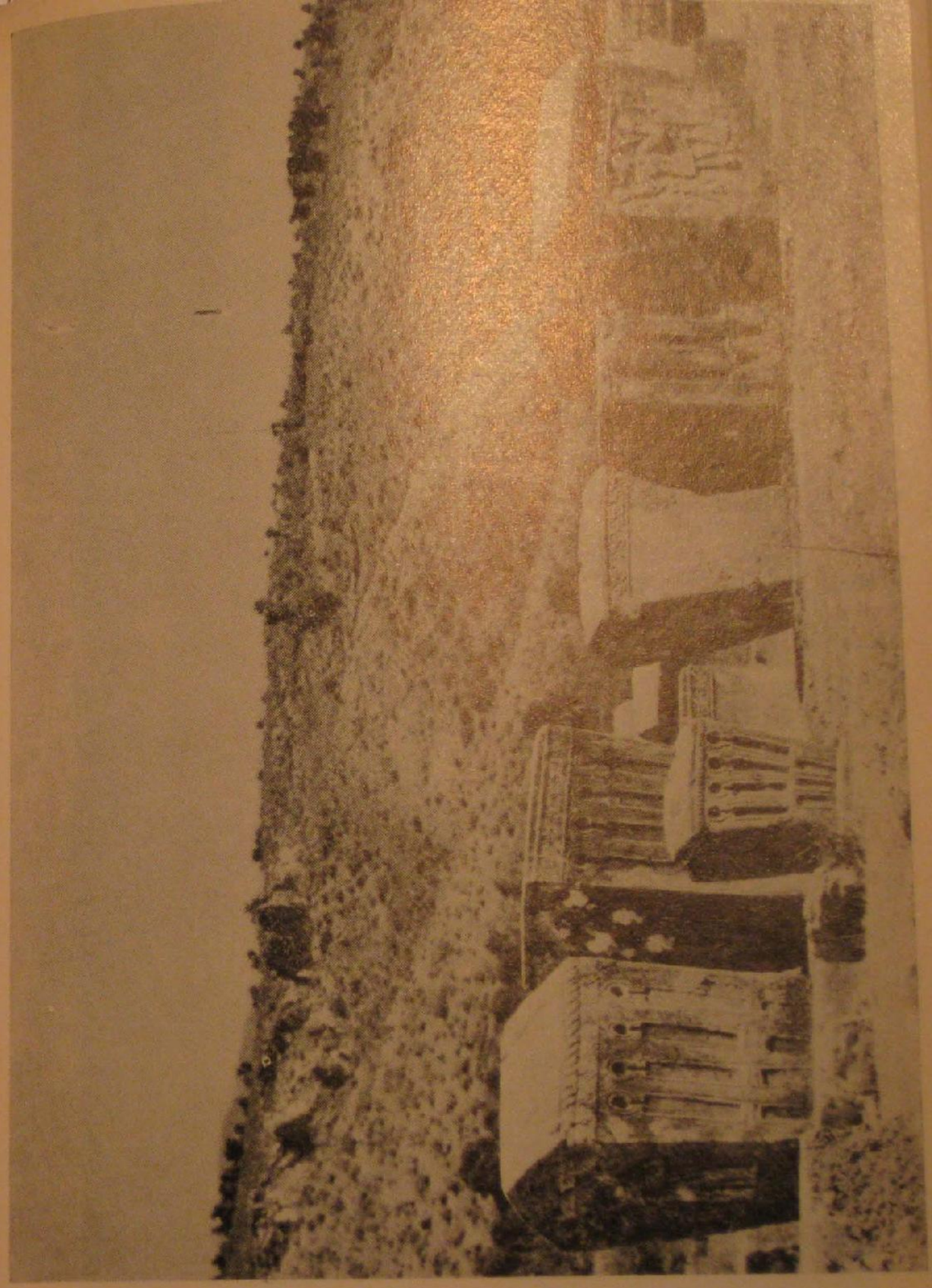

Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina:
Dio velike nekropole u oblicima hrana (kuće) i stupova koji se prema nebu raširuju.

Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina:
Dio velike nekropole.

Humsko kod Foče (Hercegovina):
Nadgrobni spomenik gosta Milutina (gl. s. 125).

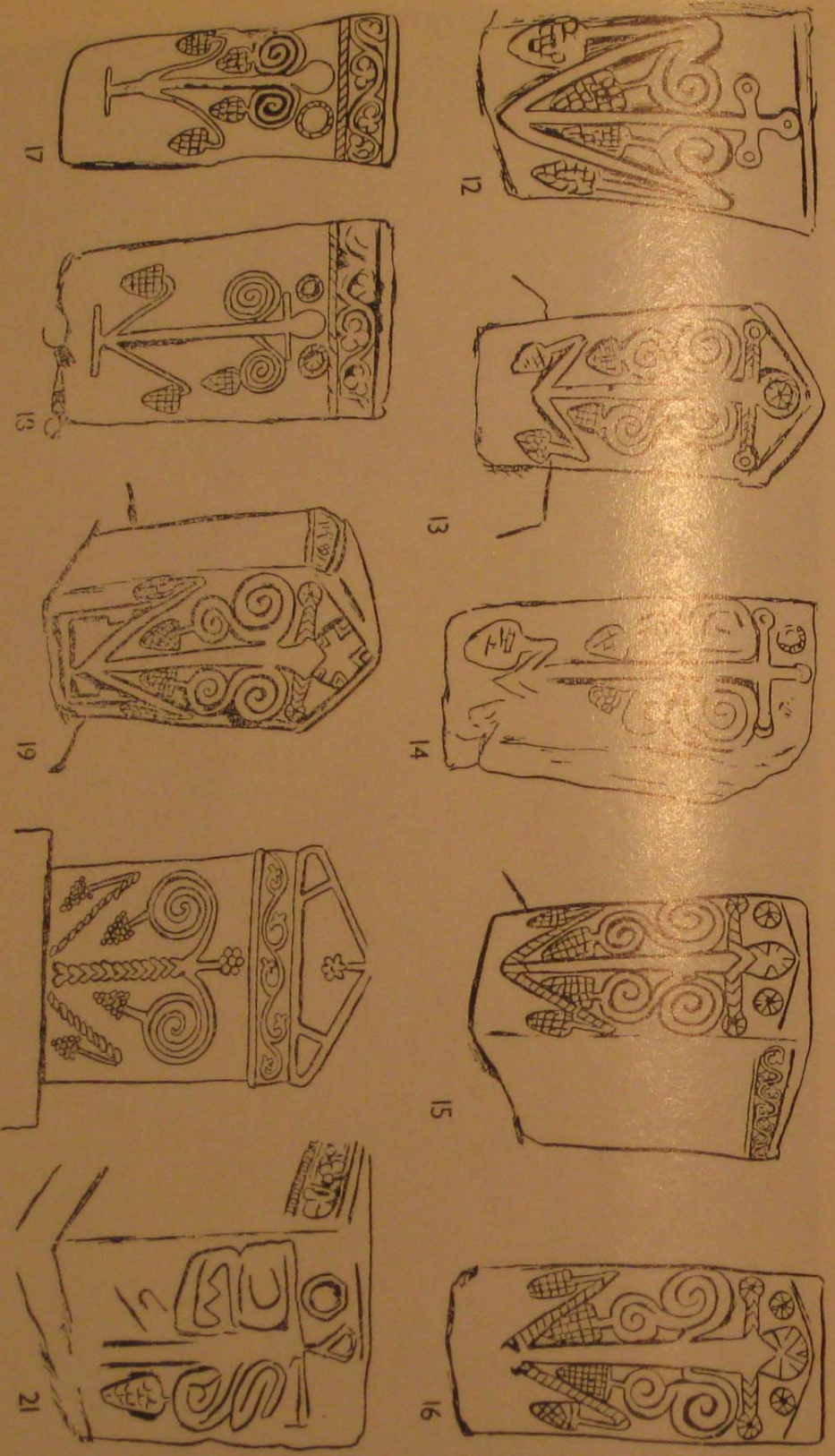

Stećci, br.: 12 Bivolje Brdo (Čapljina), 13 Radimlja (Stolac), 14 Kifino Selo (Nevesinje), 15 Radimlja (Stolac), 16 Radimlja (Stolac), 17 Boljuni (Stolac), 18 Hodovo (Stolac), 19 Radimlja (Stolac), 20 Krvavo Polje (Konjic), 21 Radimlja (Stolac).

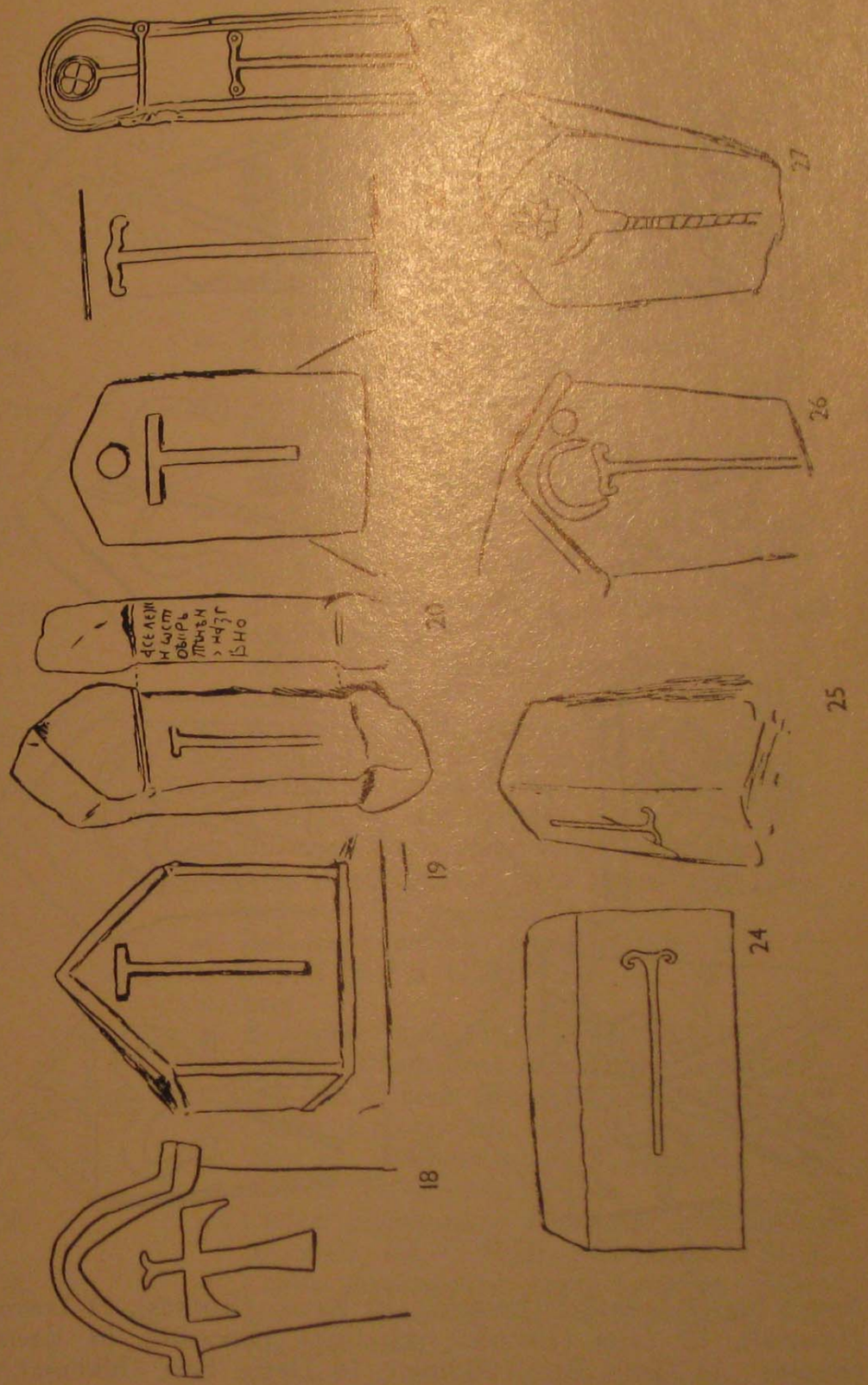

Stećci, br.: 18 Budimir (Sinj), 19 Stupari (Kladanj), 20 Zgunja (Srebrenica), 21 Gornji Malovan (Kupres), 22 Gorani (Konjic), 23 Donji Bratač (Nevesinje), 24 Vasilici (Kladanj), 25 Očevlje (Breza), 26 Gorani (Konjic), 27 Ledinac (Široki Brijeg).

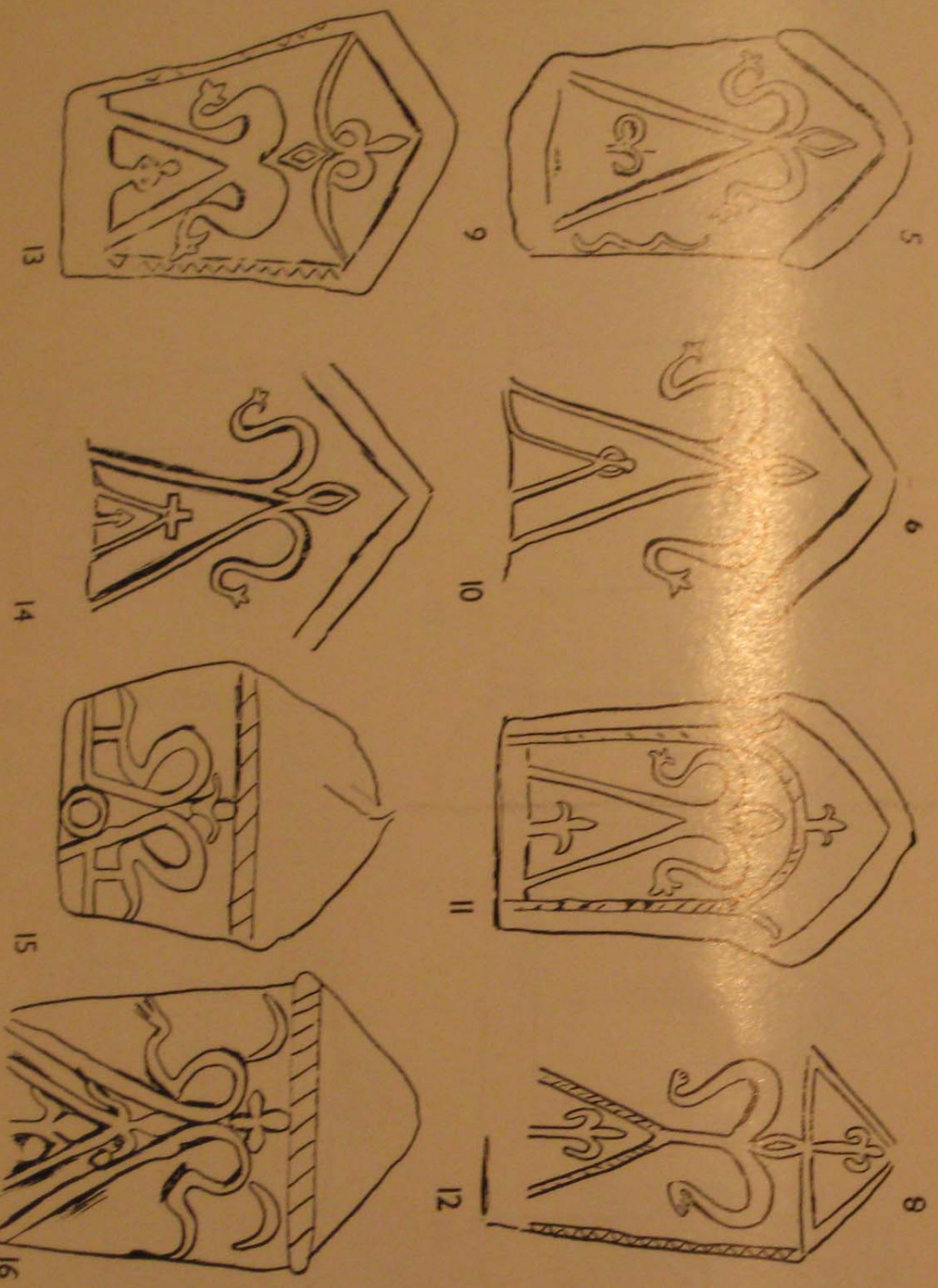

Stećci, br.: 9 Lokvičici (Imotski), 10 Ravno (Kupres), 11 Lovreć (Imotski), 12 Cista (Imotski), 13 Cista (Imotski), 14 Ravno (Kupres), 15 Donje Bare (Blidinje), 16 Donje Bare (Blidinje).

KNJIGOPISJE

KRATICE

AA	=	*Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, izd. L. Thallóczy, C. Jireček i E. Šufflay, I-II (Wien 1913-1918).
AB	=	*Acta Bosnae*, izd. E. Fermendžin u MSM 23, Zagreb 1892.
ABl	=	*Acta Bulgariae ecclesiastica*, izd. E. Fermendžin u MSM 18 (Zagreb 1887).
AFH	=	*Archivum franciscanum historicum*, 1 sl. (Quaracchi, Firenze 1908 sl.).
AFHerc	=	*Acta franciscana Hercegovinae*, I 1463-1699), izd. D. Mandić (Mostar 1934).
AF	=	*Analecta franciscana*, 1 (Quaracchi, Firenze 1885 sl.).
AFP	=	*Archivum fratrum praedicatorum* (Roma).
AfSPh	=	*Archiv für slavische Philologie*, 1 sl. (Berlin 1876 sl.).
AHID	=	*Anali Hist. instituta u Dubrovniku*, 1 sl. (Dubrovnik 1952).
APJ	=	*Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 1-12 (Zagreb 1851-1875).
ASI	=	*Archivio storico italiano* (Firenze).
b.	=	bilješka; iza osobnog imena = biskup.
BASD	=	*Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1-42 (Split 1878-1922).
BF	=	*Bullarium franciscanum*, 1-VII (Roma 1759-1904); nova series, I-III (Roma 1929-1949).
BiH	=	Bosna i Hercegovina.
BP	=	*Bullarium ordinis praedicatorum*, izd. Th. Ripoll (Roma 1729 sl.).
br.	=	broj.
Byz	=	*Bysantion*, 1 sl. (Paris-Liège 1924 sl.).
CA	=	*Codex diplomaticus arpadianus, continuatus*, izd. G. Wenzel (Budapest 1860-1874).
CDC	=	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. T. Šmičiklas, I-XV Zagreb 1904-1934).
CDH	=	*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, izd. G. Fejér, 1-42 (Buda 1829-44).
CDK	=	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. I. Kukuljević, I-III (Zagreb 1874).
CEC	=	*Cahiers d'études cathares* (Arques, Francuska).

CF = *Collectanea franciscana*, 1 sl. (Roma 1931 sl.).
CS = *Croatia sacra*, 1-14 (Zagreb 1930-1940).
DA = *Dubrovačka akta i povelje*, I/1, izd. J. Radonić (Beograd 1934).
DACL = *Dictionnaire d'rchéologie chrétienne et de liturgie* (Paris).
DC = *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, izd. F. Rački u MSM 7 (Zagreb 1877).
DP = *Dobri pastir*, 1 sl. (Sarajevo 1951).
DR = *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, izd. Gelcich-Thallóczy (Budapest 1887).
DTC = *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris 1903-1950).
EJ = *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VIII (Zagreb 1955 sl.).
g. = godina.
GIDBiH = *Godišnjak istorijskog društva BiH*, 1 sl. (Sarajevo 1949 sl.).
gl. = gledaj.
GNČ = *Godišnjica N. Čupića* (Beograd).
GSA = *Glas srpske kraljevske akademije*, 1 sl. (Beograd 1887 sl.)
GSU = *Godišnik Sofijske univerze* (Sofija).
GSUD = *Glasnik srpskog učenog društva*, 1 sl. (Beograd 1865 sl.).
GZM = *Glasnik zemaljskog muzeja u BiH*, 1-55 (Sarajevo 1890-1944); nova serija, 1 sl. 1946 sl.).
HE = *Hrvatska enciklopedija*, I-V (Zagreb 1942-1945).
HP = *Historijski pregled* (Zagreb).
HNJ = *Historija naroda Jugoslavije*, I (Zagreb 1953).
HR = *Hrvatska revija*, 1 sl. (Buenos Aires - Barcelona 1951 sl.).
HSpom = *Hrvatski spomenici* (*Acta croatica*), I, izd. G. Šurmin u MSM VI (Zagreb 1898).
HZ = *Historijski zbornik*, 1 sl. (Zagreb 1948 sl.).
IĆ = *Istorički časopis* (Beograd).
izd. = izdao, izdanje.
JIĆ = *Jugoslavenski istoriski časopis*, 1 sl. (Ljubljana-Zagreb-Beograd 1934 sl.).
Listine = *Listine o odnošajih između južnoga slavjanstva i mletačke republike*, I-X, izd. Š. Ljubić u MSM (Zagreb 1886-1891).
MCG = *Monumenta conciliorum generalium saec. XV* (Vindobona 1857).

MGH = *Monumenta Germaniae historica*: Ep = Epistolae; SS = Scriptores rerum germanicarum; AA = Auctores antiqui (Hannover 1826 sl.).
MHEZ = *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, I-X, izd. J. Tkalčić (Zagreb 1889-1904).
MHH = *Monumenta Hungariae historica. Acta extera*, I-II, izd. G. Wenzel (Budapest 1874-1876).
MM = *Miscellanea G. Mercati* (Città del Vaticano 1941).
MOP = *Monumenta ordinis fratrum praedicatorum historica*, 1 sl. (Louvain 1896 sl.).
MR = *Monumenta ragusina. Libri reformationum*, I-V, u MSM (Zagreb 1879-1897).
MS = *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, izd. F. Miklosich (Wien 1858).
MSM = *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, 1 sl. (Zagreb 1868 sl.).
MVH = *Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (Budapest).
N. dj. = navedeno djelo.
N. mj. = navedeno mjesto.
nadb. = nadbiskup.
NV = *Nastavni vjesnik*, 1 sl. (Zagreb 1892 sl.).
o. = oko.
OSpom = *Odabrani spomenici srpskoga prava od XII do kraja XV veka*, izd. A. V. Solovjev (Beograd 1926).
PAULY-WISSOWA = PAULY-WISSOWA, *Realencykopädie der klassischen Wissenschaften*, 1 sl. (Stuttgart 1893 i sl.).
PG = *Patrologia graeca*, 1-161, izd. J. P. Migne (Paris 1857-1865).
PHZBiH = *Pviest hrvatskih zemalja BiH*, I (Sarajevo 1942).
PL = *Patrologia latina*, 1-122, izd. J. P. Migne (Paris 1844-1864).
PPP = *Prilozi P. Popovića* (Beograd).
Priručnik = *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, izd. F. Šišić (Zagreb 1914).
r. = redak.
Rad = *Rad Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, 1 sl. (Zagreb 1867 sl.).
RBS = *Rerum britannicarum medii aevi scriptores*, London.
RegVat = *Registrum vaticanum* (Città del Vaticano).
RegLat = *Regesta lateranensia* (Città del Vaticano).

RegPont	=	*Regesta pontificum romanorum*, I-II, izd. P. Jaffé (Leipzig 1885-1886).
RES	=	*Revue des études slaves* (Paris).
RHE	=	*Revue d'histoire ecclésiastique.*
RHPhR	=	*Revue d'histoire et philosophie religieuse* (Paris).
RitLat	=	*Fragmentum ritualis latini*, izd. A. Dondaine, *Un traité* (Roma 1939) 149-165.
RitProv	=	*Rituel cathare en langue provençale*, izd. L. Clédat, *Le nouveau test.* (Paris 1887) 470-482.
RND	=	*Radovi naučnog društva BiH* (Sarajevo).
RP	=	D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963).
RQH	=	*Revue de questions historiques.*
RSCI	=	*Rivista di storia della Chiesa in Italia.*
RSPhT	=	*Revue des sciences philosophiques et théologiques.*
s.	=	stranica.
sl.	=	slijedi.
SNS	=	*Srednjevjekovni nadgrobni spomenici BiH*, I-VI, Sarajevo 1950-1954.
SSA	=	*Spomenik srpske kr. akademije*, 1 sl. (Srijemski Karlovci 1887 sl.).
StPov	=	*Stare srpske povelje i pisma*, I/1-2, izd. Lj. Stojanović (Beograd-Srijemski Karlovci 1929 1934).
sv.	=	sveti, svezak.
VAHD	=	*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 1 sl. (Split 1921 sl.).
VKSE	=	*Völker und Kulturen Südeuropas, Vorträge* (München).
VMH	=	*Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I-II, izd. A. Theiner (Roma 1859 1862).
VMSM	=	*Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I-II, izd. A. Theiner (Roma-Zagreb 1863).
Wadd	=	Waddingus L., *Annales minorum*, 1-32 (Roma 1731); 3. izd.: Roma 1933 sl.
WM	=	*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, I-XII (Wien 1893-1916).
ZC	=	*Zgodovinski časopis* (Ljubljana).
ZFFZ	=	*Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu.*
ZRuv	=	*Zbornik Ilariona Ruvarca*, I (Beograd 1934).
ZVI	=	*Zbornik radova Srpske akademije nauka - Vizantiski institut* (Beograd).

KAZALO NAVEDENIH SPISA

Abate G., *Lettere « secretae » d'Innocenzo IV, Registro*, u MP (1955) 317-373; posebni otisak 1-56.

Acta synodi St. Féliz de Caraman, gl. Dondaine.

Alanus de Insulis, *De fide catholica contra haereticos*, PL 210, 305-430.

Albericus Monachus, *Chronica*, u MGH SS 23.

Alfonso de Liguori, *Trionfo della Chiesa, ossia Istoria delle eresie colle loro confutazioni*, III, 1772.

Allatius L., *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Köln 1648.

Alphandéry P., *Le gnosticisme dans les sectes médiévales latines*, u RHPhR 7 (1927) 395-411.

—— *Les idées morales chez les hétérodoxes latins au débet du XIIIe siècle*, Paris 1903.

Amati G., *Processus contra valdenses in Lombardia superiori anno 1387*, u ASI, serie 3, vol. I/2 (1865) 3-52; II/1 (1865) 3-61.

Andelić P., *Srednjevjekovni gradovi na Neretvi*, u GZM ns 13 (1958) 179-231.

Angelov D., *Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches*, u GSU 44/2 (1948); 46/2 (1949-50).

Anna Comnena, *Alexias*, PG 131; izd. L. Schopen, Bonn 1839-40.

Annales de Margan, u H. R. Luardi, *Annales monastici* I (RBS 36, 1) 1864.

Anselmus de Alexandria, *Tractatus de haereticis*, izd. A. Dondaine u AFP 20 (1950) 308-324.

Asz W., *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus*, Leipzig 1897.

Asbóth J., *Bosnien und Herzegovina*, Wien 1888.

Assemani G., *Kalendaria ecclesiae universae*, V, Roma 1755.

Athéisme et erreurs connexes, u DTC I 2190-2210.

Augustinus, *De haeresibus*, PL 42.

Bakula P., *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina*, Split 1867.

Barada M., *Episcopus chroatensis*, u CS 1 (1931) 161-215.

—— *Šidakov problem « Bosanske crkve »*, u NV 49 (1941) 398-411.

Barlières V., *Les monastères doubles au XIIe et XIIIe siècles* (Acad. de Belg., classe de lettres 18, fasc. 3), Bruxelles 1925.

Baronius C., *Annales ecclesiastici*, XII, Roma 1599-1593.

Bartholomaeus Pisanus, *De conformitate vitae b. Francisci*, u AF IV-V (1906-1912).

Bašić M., *Stare srpske biographije*, Beograd 1924.
Batalov ulomak, gl. Stojanović Lj.
Batinić M. V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I-III, Zagreb 1881-1887.
Belhomme M., *Documents inédits sur l'hérésie des albigeois*, u *Mémoires de la Soc. arch. du Midi* 6 (1852) 101-146.
Benac A., *Široki Brijeg*, u SNS III (1952).
Benoit F., *Le sarcophage de Luos en Province*, u *Cahiers archéologiques* 10 (Paris 1959) 27-70.
Bernardinus Aquilanus, *Chronica fratrum minorum observantium*, izd. L. Lemmens, Roma 1902.
Bernardus Claravallensis, *Expositio in Orationem dominicam*, PL 184.
Besse G., *Histoires de ducs, marquis et countes de Narbonne*, Paris 1660.
Beševliev V., *Verata na p'rvob'lgarite*, u GSU 35/1 (1939).
Boffino G., *Eretici in Piemonte al tempo del gran scisma (1378-1417)*, u *Studi e documenti di storia e diritto* 18 (1897) 381-431.
Bonacursus, *Manifestatio haeresis catharorum*, izd. L. D'Achéry, *Spicilegium* 1 (Paris 1723); Ilarino da Milano, u *Aevum* 12 (Milano 1938) 281-333.
—— *Vita haereticorum*, PL 204, 775-792.
Borst A., *Die Katharer*, Stuttgart 1953.
Bossuet J. B., *Histoire des variations des églises protestantes*, I-II, Paris 1688.
Bouquet M., *Rerum gallicarum et francicarum scriptores*, 1-24, Paris 1738-1904.
Božitković J., *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735)*, Beograd 1935.
Brequigny, *Epistolae Innocentii III*, II/1-2, Paris 1791.
Brevis summula contra errores notatos haereticorum, izd. C. Douais, Paris 1896.
Brlek M., *Tri rukopisa kodeksa iz dubrovačke prošlosti*, u AHID 3 (1954).
Broeckx E., *Le catharisme*, Hoogstraaten 1916.
Bučar E., *Povijest hrvatske protestantske književnosti*, Zagreb 1910.
Budimir M., *Trikleti babuni i babice patarenske*, u GIDBiH 10 (1959) 73-86.
Bulić-Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa*, Zagreb 1913.
Bullarium romanum, 1-24, Torino 1857-1872.
Burkitt F. C., *The Religion of the Manichees*, Cambridge 1925.

Calas L., *La tombe basque*, Bayonne 1923.
Carlerius Ae., *Liber de legationibus*, u MCG: Conc. basiliense I.

Caselli G., *Studi su s. Giacomo della Marca*, I-II, Ascoli Piceno 1926, Offida 1926.
Chalandon F., *Les Comnènes. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, New York 1912.
Chalcocondylas L., *De rebus turcicis*, Bonn 1843.
Chavannes E.-Pelliot P., *Un traité manichéen retrouvé en Chine*, u *Journal asiatique* 1913.
Chronica 24 generalium ordinis minorum, u AF III (1897).
Cicero, *Pro Flacco*.
Cinnamus J., *Epitome historiarum*, Bonn 1836.
Cipolla C., *Nuove notizie sugli eretici veronesi 1272-1310*, u Rendiconti d. Acad. dei Lincei, cl. di sc. mor. stor., V/5 (1896) 336-353.
Clédat L., *Nouveau testament, traduit au XIIIe siècle en langue provençale, suivi d'un Rituel cathare; reproduction photolitographique du manuscrit Lyon*, Paris 1887.
Conybeare F. C., *The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Oxford 1898.
Cosmas, gl. Kozma.
Coutant G., *Un lieu cathare: Baraigne*, u CEC 8.
Crnčić I., *Prilozi k raspravi imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu*, u *Starine* 18, 1-164.
Croyance, u DTC III 2364-96.
Cunitz E., *Ein katharisches Rituale*, Jena 1852.
Cutheis A., *Summa historiarum*, izd. Lucius.
Čremošnik G., *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, u RND 3 (1955) 5-56.
Čremošnik I., *Izvještaj o iskopavanju na Crkvini u Lisičićima kod Konjica*, u GZMns 9 (1954) 211-226.
Čorović V., *Historija Bosne*, Beograd 1940.

Dabinović A., *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940.
Danićić Đ., *Hvalov rukopis*, u *Starine* 3 (1871) 1-146.
—— *Nikoljsko jevandelje*, Beograd 1864.
David von Augsburg, *Der Traktat*, izd. W. Preger, München 1875.
De haeresi catharorum in Lombardia, izd. A. Dondaine, *La hiérarchie* 306-312.
Denzinger H., *Enchiridion symbolorum et definitionum*, izd. 12, Freiburg Br. 1913.
De Romanis, gl. Humbertus de Romanis.
Dinić M., *O krunisanju Tvrtka I za kralja*, u GSA 147/II (1832).
—— *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina*, u *JIĆ* 3 (1937).
—— *Zemlje hercega sv. Save*, u GSA 132/II (1940).
—— *Državni sabor srednjevekovne Bosne*, Beograd 1955.
—— *Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni*, u *Zbornik Filoz. fak.* I (Beograd 1948) 33-44.

Divković M., *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900.
Doat *collection: Les registres de l'inquisition*, Bibliothèque nationale, Paris.
Döllinger I., *Kirche und Kirchen, Papsttum und Kirchenstaat*, München 1861.
—— *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, I-II, München 1890.
Dondaine A., *Nouvelles sources de l'istoire doctrinale du néo-manichéisme au moyen âge*, u RSPhT 28 (1939) 465-88.
—— *Les actes du concile de St. Félix de Caraman*, u MM, V 326-355.
—— *L'origine de l'hérésie médiévale*, u RSCI 6 (1952) 47-78.
—— *Saint Pierre Martyr. Études*, u AFP 23 (1953) 66-162.
—— *Durand de Huesca et la polémique anticathare*, u AFP 29 (1959) 228-276.
—— *Le manuel de l'inquisiteur (1230-1330)*, AFP 17 (1943) 170-174.
—— *Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle: Le liber de duobus principiis*, Roma 1939.
—— *La hiérarchie cathare en Italie*, u AFP 19 (1949) 280-312; 20 (1950) 234-324.
—— *Le Tractatus de hereticis d'Anselme d'Alexandrie O.P.*, u AFP 20 (1950) 308-24.
Dorbes R., *Les stèles manichéennes et cathares du Lauragais*, u CEC 4 (1949).
Dossat Y., *L'évolution des rituels cathares*, u *Revue de synthèse* 64 (Paris 1948) 27-30.
Douais C., *La somme des autorités à l'usage des prédicateurs méridionaux au XIIIe siècle*, Paris 1896.
—— *Les hérétiques du Midi au treizième siècle. Cinq pièces inédites*, u *Annales du Midi* 3 (1891) 367-379.
Draganović K., *Katolička crkva u BiH nekad i danas*, u CS 4 (1934) 175-216.
—— *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*, u PHZBiH (1942) 685-766.
Drutmarus Corbeiensis, *Opera*, PL 106.
Du Cange C., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, I-VI, Paris 1840-1846.
Dujčev I., *I bogomili nei paesi slavi e la loro storia*, u *L'Oriente cristiano* 62 (1964) 619-641.
Dvornik F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926.
Durić V. J., *Minijature Hvalovog rukopisa*, u *Istoriski glasnik* 1-2 (1957) 39-51.
Ebrardus, *Liber antihaeresis*, izd. Gretser, *Opera omnia* XII/2.
Ekbertus Schonaugiensis, *Sermones XIII contra catharos*, PL 195, 11-102.

Endlicher, *Rerum hungaricarum monumenta arpadiana*, Sangallum 1849.
Enlart C., *Manuel d'archéologie française*, I-III, Paris 1916.
Erens A., *Prémontrés*, u DTC 13/1 2-13.
Ermengaudus, *Tractatus contra haereticos*, PL 204, 1235-1272.
Eubel C., *Hierarchia catholica medii aevi*, I, Münster 1898.
Evans A., *Trough Bosnia and the Hercegovina on foot*, London 1876.
Everwin Steinfeldensis, *Epistola ad s. Bernardum*, PL 182, 676-680.

Faber M., *Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien*, u WM 11 (1909) 342-368.
Farlati D., *Illyricum sacrum*, I-IX, Venetiae 1751-1819.
Fermendžin E., *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, u *Starine* 22 (1890) 1-67.
Fiala F., *Crtice s Glasinca*, u GZM 4 (1892) 336-339.
Ficker G., *Die Phundagiagiten*, Leipzig 1908.
Filipov N., *Proizhod' i soštiost' na bogomilstvoto*, u *B'lg. Ist. bibl.*, Sofija 1929.
Fragmentum de Turfan, u *Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss.*, 1936, br. 10.

Gams P., *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Regensburg 1873; izd. II: Leipzig 1931.
Georgius, *Disputatio inter catholicum et paterinum haereticum*, izd. Martène-Durand, V, i Ilarino da Milano, u *Aevum* 14 (1940) 85-140.
Gerardus de Fracheto, *Vita fratrum ordinis praedicatorum*. Appendix: *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, izd. B. M. Reichert u MOP I, Louvain 1896, 303-308.
Germanus II, *In exaltationem ven. crucis et contra bogomilos*, PG 140; gl. izd. Ficker 115-125.
Gesta treverensium archiepiscoporum, izd. Martène-Durand IV.
Gilferding A., *Istorija serbov i bolgar: Sobranie sočinenij*, I, St. Petersburg 1868.
Glušac V., *Srednjovekovna « bosanska crkva »*, u PPP 4 (1924) 1-55.
—— *Istina o bogomilima. Istorijska rasprava*, Beograd 1945.
—— *Problem bogomilstva*, u GIDBiH 5 (1953) 105-138.
Golubovich G., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa*, V, Quaracchi-Firenze 1927.
Grégoire H., *Précisions géographiques et chronologiques sur les pauliciens*, u *Bull. de l'Ac. de Belg.* V/33 (1947).
—— *Autour des pauliciens*, u Byz 11 (1936).
—— *Cathares d'Asie Mineure, d'Italie et de France*, u *Archives de l'Orient chrétien* 1 (Bukarest 1948) 142-51.

GREGORIUS I, *Registrum epistolarum*, I-II, u MGH Ep I-II, Berlin 1891 1899.
GRUJIĆ R., *Jedno jevandelje bosanskog tipa XIV-XV veka*, u *Belićev zbornik*, Beograd 1937.
GUIDO B., *Practica inquisitionis*, izd. G. Mollat, Paris 1926.
GUIRAUD J., *Histoire de l'inquisition au moyen âge*, I-II, Paris 1935 1938.
—— *Le «Consolamentum» cathare*, u RQH 31 (1904) 74-112.

Haeresis catharorum, gl. *De haeresi catharorum*.
HALLER K., *Concilium Basiliense. Die Protokolle des Concils vom 1434 und 1435*, Basel 1900.
HAMM J., *Glagoljica*, u EJ 3 (1958)
—— *Apokalipsa bonsanskih krstjana*, u *Slovo* 10 (1960) 43-104.
HEER F., *Aufgang Europas*, Wien-Zürich 1939.
HEFELE C. J.-LECLERCQ H., *Histoire des conciles*, I-VIII, Paris 1907-1921.
HENRY W., *Baton*, un DACL II/1 (1910) 621-623.
Hérésie. Hérétique, u DTC VI 2208-2257.
HERIBERTUS MONACHUS, *Epistola de haereticis petragoricis*, PL 181.
HIERONYMUS, *Commentarius in Matthaeum*, PL 26.
HILARIN, gl. Ilarino.
HILPISCH S., *Die Doppelklöster. Entstehung und Organisation*, Münster 1928.
HÖRMANN C., *Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter*, u WM 3 (1895).
HÖRNES M., *Alterthümer der Herzegovina*, u *Sitzungsb. Ak. Wiss.*, 97 (Wien 1880) 491-611; 99 (1881) 799-946.
HOLZAPFEL-HASELBECK, *Manuale historiae ordinis fratrum minorum*, Freiburg Br. 1909.
HÓMAN B., *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I-II, Berlin 1940 1943.
HUBER, *Geschichte Österreichs* I.
HUMBERTUS DE ROMANIS, *De eruditione praedicatorum*, u *Bibl. patrum maxima*, 25.
HUGO C. L., *Sacrae antiquitatis monumenta*, I, Etival 1725.

IACOBUS DE MARCHIA, *Dialogus contra manichaeos in Bosna*, gl. Lasić.
ILARINO DA MILANO, *Il «Liber supra Stella» del piacentino Salvo Burci contra i catari e altre correnti ereticali*, u *Aevum* 16 (1942) 272-319; 17 (1943) 80-146; 19 (1945) 281-341.
—— *Fr. Gregorio, OP., vescovo di Fano, e la «Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum»*, u *Aevum* 14 (1940) 85-140.

—— *La «Summa contra hereticos» di Giacomo Capelli, O.F.M., e suo «Quaresimale» inedito, secolo XIII*, u CF 10 (1940) 66-82.
—— *Le eresie popolari del secolo XI nell'Europa occidentale*, u *Studi gregoriani* 2 (Roma 1947) 43-89.
Infideles (*Infidèles*), u DTC VII 1726-1930.
INNOCENTIUS III, *Epistolae*, PL 204-207; gl. Brequigny.
Interrogatio Iohannis et apostoli et evangelistae in cena secreta regni caelorum de ordinatione mundi istius et de principe et de Adam, gl. Reitzenstein.
IVANOV J., *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925.
IVO CARNOTENSIS, *Sermones*, PL 184.

JAFFÉ PH., *Bibliotheca rerum germanicarum*, I-II, Berlin 1865.
JAGIĆ V., *Analecta romana*, u ArchSPh 25 (1903) 1-47.
—— *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913.
JAPUNDŽIĆ M., *Istično-bizantinski obred u hrvatskim krajevima*, u *Mandićev zbornik* (Rim 1965) 99-116.
JELENIĆ J., *De patarenis*, Sarajevo 1908.
—— *Kultura i bosanski franjevci*, I-II, Sarajevo 1912 1915.
—— *Ljetopis Nikole Lašvanina*, Sarajevo 1916.
—— *Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke*, Zagreb 1925.
—— *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske vikarije*, Split 1926.
—— *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.
JIREČEK K., *Staat und Geselschaft im mittelalterlichen Serbien*, I-IV, Wien 1912-1919.
—— *Die Edelleute von Hum auf der Inschrift in Veličani*, u WM 3 (1895) 474-480.
JIREČEK-RADONIĆ, *Istorija Srba*, I-IV, Beograd 1922-1923.
JOACHIM DE FLORE, *Expositio in Apocalypsim*, Venetiae 1527.
JOANNES DAMASCENUS, *Dialogus contra manichaeos*, PG 94.
—— *De haeresibus*, PG 94.
JOANNES DE SEGOVIA, *Historia gestorum generalis synodi basiliensis*, u MCG II (1813).
JOANNES DE THURÓCZ, *Chronicon Hungariae*, izd. J. C. Schwandtner I, Vindobona 1746.
JONAS H., *Gnosis und spätantiker Geist*, Göttingen 1934.
JORGA N., *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, serie II, Paris 1899.
JOSLENUS SUESSIONENSIS, *Opera*, PL 186.
JUKIĆ I. F., *Zemljopis i povjestnica Bosne*, Zagreb 1851.
—— *Putopisi i historijsko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953.
JUSTINUS, *Apologiae*, PG 6.

Kaluźniacki E., *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien 1901.
Kamber D., *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila* (1461), u CS 3 (1932) 27-93.
Karanović M., *Jedan zanimljiv mramor kod Skender-Vakufa*, u GZM 40/2 (1928) 135-140.
Katona S., *Historia critica regni Hungariae*, 1-42, Budapest 1778-1817.
Kawerau, *Fl. Illyricus*, u *Realenc. f. prot. Theol. u. Kirche* VI 82-92.
Kephalaia, gl. Schmidt.
Klaić V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
—— *Poviest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, I-III, Zagreb 1899-1911.
—— *Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347*, Zagreb 1897.
—— *O hercegu Andriji* (1197-1204), u *Rad* 136 (1898) 200-222.
—— *Hrvatski sabori do g. 1790*, u *Zbornik Matice hrvatske*, I, Zagreb 1925.
Kmosko M., *Antiquorum testimonia de historia et doctrina messalianorum sectae*, *Patrologia syriaca* 3, Paris 1926.
—— *Liber graduum*, n. mj.
Kniewald D., *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, u *Rad* 270 (1949) 115-276.
Konstitucije Fridrika II, u MGH-Const. II.
Kostrenčić M., *Fides puglica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930.
Kozma Svećenik (Presbyter), gl. Popruženko.
Kovačević Lj., *Nekoliko priloga za crkvenu i političku istoriju južnih Slovena*, u GSUD 63 (1885) 1-40.
Kukuljević I., *Jura regni Croatiae*, I.

Labbeus Ph.-Cossartius G., *Sacrosancta concilia*, XI/2, Paris 1671.
Landulfus, *Historia mediolanensis*, u MGH SS VIII 32-100.
Lasić D., *De vita et operibus s. Iacobi de Marchia*, Falconara M. (Ancona) 1974.
—— *S. Iacobi de Marchia Dialogus contra fraticellos, addita versione itala saec. XV*, Falconara M. (Ancona) 1975.
Lavrov P. A., *Paleograficeskoe obozrienie kirilovskago pisma*, u *Encikl. slavianskoi filologii* 4/1-2, Petrovgrad 1916.
Lazarus P., *Das Basler Konzil*, Berlin 1912.
Leclercq H., *Oraison Dominicale*, u DACL XII (1935) 2244-55.
Lee Wolf R., *The Second Bulgarian Empire*, u *Speculum* 1 (1948) 1-35.
Léger L., *L'hérésie des bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au moyen âge*, u RQH 8 (1870) 479-517.

Leroquais V., *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques en France*, I-III, Paris 1924.
Liber antihaeresis, izd. A. Dondaine u AFP 16 (1946 231-235.
Limborch Ph., *Historia inquisitionis. Liber sententiarum inquisitionis tolosanae 1305-1323*, Amsterdam 1692.
Lucius I., *De regno Dalmatiae et Croatiae*, izd. G. Schwandtner, Wien 1748.
—— *Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau*, Venezia 1673.
Lugio, Ioannes, *Liber de duobus principiis*, izd. A. Dondaine, *Un traité*.

Mandić D., *Osnutak franjevačkog samostana u Mostaru*, u *Stopama otaca* (Mostar 1935) 10-34.
—— *Duvanjska biskupija od XIV-XVII stoljeća*, Zagreb 1936.
—— *Documenta martyrii b. Nicolai Tavelić*, Roma 1958.
—— *Osnutak dubrovačke nadbiskupije*, in HR 9 (1959) 147-161.
—— *Franjevačka Bosna*, Rim 1968.
—— *Crvena Hrvatska*, 3. izd. ZIRAL, Chicago-Rim 1973.
—— *Bosna i Hercegovina* I: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne BiH*, 2. izd. ZIRAL, Chicago-Rim 1978.
—— *Bosna i Hercegovina* III: *Etnička povijest BiH*, Rim 1967.
Manichaean Psalm-Book, izd. C. R. C. Allberry, II, Stuttgart 1938.
Manichäische Homilien, izd. J. H. Polotsky - H. Ibscher, I, Stuttgart 1934.
Manselli R., *Per la storia dell'eresia catara nella Firenze del tempo di Dante*.
Maretić T., *Slaveni u davnini*, Zagreb 1889.
Marianus de Florentia, *Compendium chronicarum fratrum minorum*, u AFH 1-4 (1908-1911).
Marković I., *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902.
Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 1-31, Florentia-Venetiae 1759-1798.
Martène - Durand, *Amplissima collectio veterum scriptorum*, I-VIII, Paris 1724-1733.
—— *Thesaurus novus anedoctorum*, I-IV, Paris 1717.
Matasović J., *Tri humanista o patarenima*, u *Godišnjak Filos. fakulteta* 1 (Skoplje 1930).
Matthaeus Parisiensis, *Chronica maiora*, u RBS 57/3 (1876).
Maximus Confessor, *Quaestio theologica et polemica ad Marinum*, PG 91.
Mazalić Đ., *Borač, bosanski dvor u srednjem vijeku*, u GZM (1941) 31-94.
—— *Stari grad Jajce*, u GZMns 7 (1952) 59-100.
Merk A., *Novum testamentum graece et latine*, Roma 1951.

Methodius Constantinopolitanus, *De iis qui abnegant*, PG 100.
Miklosich F., *Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum*, Wien 1862.
Miletić M., *I « krstjani » di Bosna alla luce dei loro munumenti di pietra*, Roma 1957.
Mirković M., *Matija Vlačić Ilirik*, Zagreb 1960.
Minissi M., *La tradizione apocrifa e le origini del bogomilismo*, u *Ricerche slavistiche* 3 (Roma 1954).
Molinier Ch., *L'endura, coutime religieuse des derniers sectaires albigeois*, u *Annales de la Fac. des Lettres de Bordeaux* 3 (1881) 282-299.
—— *L'église et la société cathares*, u *Revue historique* 95 (1907).
Moneta Cremonensis, *Adversus catharos et valdenses*, izd. Th. A. Ricchinius, Roma 1753.
Monumenta historica ad provincias parmensem et placentinam pertinentia, I/5, Parma 1855.
Moravcsik G., *Byzantinoturcica*, II, Budapest 1943.
Mortier A., *Histoire de maîtres généraux de l'ordre des frères prêcheurs*, I, Paris 1903.
Mošin V., *Ćiriliski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, Zagreb 1955.
—— *Rukopis Pljevaljskog sinodika pravoslavlja*, u *Vajsov Zbornik - Slovo* 6-8 (1957 154-176.
Muratori L. A., *Rerum italicarum scriptores*, 1-25, Milano 1723-1751.
Murko M., *Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen*, Leipzig 1908.

Nedić F., *Monumenta privilegiorum prov. Bosnae Argentinae*, Vukovar 1886.
Nicolaus I, *Responsa ad consulta Bulgarorum*, PL 119; MGH Epist. VI; gl. Mansi 15.

Obolensky D., *The Bogomils*, Cambridge 1948.
Orbini M., *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601.
Ostrogorsky G., *History of the Byzantine State*, Nev Brunswick, N.J. 1957.
Othmer C., *Quaestio de tempore adventus fratrum minorum in Bosnam deque fundatione primae eorum vicariae*, Roma 1931.

Pacetti D., *L'importanza dei sermoni di s. Giacomo della Marca*, u *Studi francescani* 14 (1942) 125-168.
Palmotić J., *Drame*, Zagreb 1882.
Pandžić B., *De dioecesi tribuniensi et mercanensi*, Roma 1959.
Pargoire J., *Les monastères doubles chez les Byzantins*, u *Echos d'Orient* 9 (1906).
Pastor L., *Geschichte der Päpste*, Freiburg Br. 1886.
Pavić E., *Ramus viridantis olivae*, Buda 1766.

Pavlović B. - Rendeo I., *Stećci govore*, Zagreb 1954.
Peister I., *Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja?*, u *Starohrvatska prosvjeta* 2 (1928) 53-88.
Peribleptos E., *Epistola invectiva contra phundagiagitas sive bogomilos haereticos*, izd. Ficker; gl. Ficker.
—— *Eversio impiae et multiplicis execrabilium massilianorum sectae, qui et phundaitae et bogomili appellantur*, PG 131, 39-48. Ovdje, pogrješno, pripisana E. Zigabenu.
Pervan M., *Prilog rješenju problema bosanske crkve ili bogumila u Bosni*, u DP 7 (1955) 95-102.
Petar Patak, *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, u MOP 1 (1896); gl. Gerardus de Fracheto.
Petranović B., *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.
Petrović L., *Krščani bosanske crkve*, Sarajevo 1953.
Petrovskij N. M., *Pismo patriarha konstantinopolskago Teofilakta carju Bolgarii Petru*, u *Izvestia otdel. ruskago jezika i slovesnosti Imp. Ak. nauk*, XVIII/3 (St. Petersburg 1913) 361-368.
Petrus Martyr (?), *Summa contra patarenos*, izd. Th. Kaeppeli u AFP 17 (1947) 320-335.
Petrus Sarnensis, *Historia albigensis*, I-III, Paris 1926-1939.
Petrus Siculus, *Historia manichaeorum qui et pauliciani dicuntur*, PG 104, 1239-1304.
—— *Sermones*, PG 104, 1305-1350.
Pfeiffer N., *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241/42*, Zürich 1913.
Photius, *Contra manichaeos*, PG 102.
Perron J. B., *Die katholischen Armen. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Bettelorden*, Freiburg Br. 1911.
Pisanus, gl. Bartholomaeus Pisanus.
Pius II, *Cosmographia*, Paris 1534.
—— *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*, Roma 1584.
Polivka J., gl. *Starine* 29, 95-256.
Polman P., *Flacius Illyricus, historien de l'église*, u *Revue d'histoire* 27 (1931).
Polotsky H., *Manichäismus*, u Pauly-Wissowa, *Suppl VI* (1935) 240-271.
Pop Dukljanin, *Ljetopis*, izd. F. Šišić: Beograd-Zagreb 1928; V. Mošin: Zagreb 1950.
Popruženko M. G., *Sinodik carja Borila*, Odesa 1893; Sofija 1928.
—— *Kozma Presviter' bol'garskij pisatel' X veka*, u *B'lgarski starini* 12 (Sofija 1945); francuski prijevod: Puech-Vaillant.

Potthast A., *Regesta pontificum romanorum*, I-II, Berlin 1874 1875.
Porphyrogenitus C., *De amnistrando imperio*, Budapest 1949.
Primov B., *Bulgari, zarci i latinci u Plovdiv prez 1204-1205 g. Roljata na bogomiliti*, u *Izvestija na balg. istor. dr.* 22-24 (Sofija 1948).
—— *Bogomilskijat dualizam*, u *Izvestija* itd. 8 (1960).
Prljinčević A.-Stojanović Lj., *Trebnik manastira Sv. Trojice kod Plevlja*, u SSA 56 (1922) 22-30.
Prohaska D., *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Hercegovina*, Zagreb 1911.
Psellos M., *Dialogus de daemonum operatione*, PG 122.
Pucić M., *Spomenici srpski od g. 1395-1423*, I-II, Beograd 1858 1862.
Puech Ch., *Le manichéisme*, Paris 1949.
Puech Ch.-Vaillant A., *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945.

Rački F., *Bogomili i patareni*, u *Rad* 7 8 i 10 (1869-1870); 2. izd. Beograd 1931.
—— *Prilozi za povjest bosanskih patarena*, u *Starine* 1 (1869) 93-140.
—— *Dva nova priloga za poviest bosanskih patarena*, u *Starine* 14 (1882) 1-29.
—— *Thomas Archidiaconus. Historia salonitana*, u MSM 26 (1894).
—— *Borba južnih Slavena za državnu nezavisnost*, 2. izd. Beograd 1931.
Radojčić N., *O jednom naslovu velikoga vojvode bosanskoga Vukčića*, u IČ 1 (1949) 37-53.
—— *O zemlji i imenima bogomila*, u PPP 7 (1927) 147-159.
Radojčić S., *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.
Radulphus Ardens, *Homilia* 19, PL 155.
Radulhpus de Coggeshall, *Chronicon anglicanum*, u RBS 66 (1875).
Ragnina N., *Annales ragusini*, Zagreb 1883.
Raymundus de Agiles, *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, u Bongars, *Gesta Dei per Francos* I, Hanovia 1611; *Recueil* III.
Raynaldus O., *Annales ecclesiastici. Continuatio Baronii*, 1-15, Lucca 1747-1756.
Raynerius Sacchoni, *Summa de catharis et pauperibus de Lugduno*, izd. Martène-Durand, *Thes.* V 1761-1776; A. Dondaine, *Un traité*.
Recueil des historiens des croisades, hist. occid. I, Paris 1844.
Reitzenstein R., *Die Vorgeschichte der christlichen Taufe*, Leipzig-Berlin 1929.

Rendeo I., *Simbolika štapa na stećcima*, u *Hrvatski planinar* 5 (Zagreb 1943) 61-68.
Resti J., *Chronica ragusina*, Zagreb 1893.
Ricchinius Th. gl. Moneta Cremonensis.
Rismondo V., *Toma Arhidakon, Kronika*, Split 1960.
Réville A., *Les albigeois*, u *Revue des deux mondes* 16/3 (1874) 42-76.
Ristić S., *Dečanski spomenici*, Beograd 1864.
Ritig S., *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju*, Zagreb 1910.
Rječnik hrvatskog jezika, izd. Akademija, Zagreb 1880.
Roché D., *Sur un sarcofage cathare de Domazan*, u CEC 8 (1951).
Röther A., *Johannes Teutonicus (von Wildeshausen) vierter General des Dominikanerordens*, u *Römische Quartalschrift* 9 (1895) 139-170.
Rogerus de Wendover, *Chronica sive Flores historiarum*, u RBS 51/4 (1868-1871).
Runciman S., *A history of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
—— *The Medieval Manichee*, Cambridge 1947.
Rupčić B., *Entstehung der Franziskanerpfarreien in Bosnien und der Herzegowina und ihre Entwicklung bis zum Jahre 1878*, Breslau 1937.
Ruvarac I., *Draga, Danica, Resa*, u ZRuv 1 (1934) 338-347.
—— *Nešto o Bosni, dabarskim i dabro-bosanskim episkopima i o srpskim manastirima u Bosni*, u GNČ 2.
Ružičić N., *Obred ispovedanja vere i proklinjanja jeretika*, u SSA 31 (1898) 1-5.

Sabellicus M. A. C., *Rhapsodiae historiarum ab orbe condito enneades. Opera omnia*, Basel 1560.
Sadnik L., *Die Religion der Slawen*, u *Blick nach Osten* I/1 (1948) 38-45.
Sakač S. K., *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamen*, u *Orientalia christiana periodica* 15 (Roma 1949) 313-40.
—— *Teorije, napose iranska o postanku Hrvata*, u HR 2 (1952) 329-348.
—— *The Iranian Origins of the Croats according to C. Porphyrogenitus*, u *The Croatian Nation*, Chicago 1955, 30-46.
Salambier L., *Alexander V*, u DTC I 722-724.
—— *Le grand schisme d'occident*, Paris 1921.
Salvo Burci, *Liber supra Stella*, izd. Ilarino da Milano, u *Aevum* 19 (Milano 1945) 307-341.
Savini S., *Il catarismo italiano ed i suoi vescovi nei secoli XIII XIV*, Firenze 1958.

Schmaus A., *Der Neumanichäismus auf dem Balkan*, u *Saeculum* 2 (1951) 271-299.
Schmidt Ch., *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*, I-II, Paris-Genève 1848 1849.
Scholem G., *Les grands courants de la mystique juive*, Paris 1950.
Sderci da Gaiole P., *La Verna*, 1913.
Sergejevski D., *Srednjevekovno groblje u Stuparima*, u GZM 53 (1941) 110-121.
Skarić V., *Župa i grad Borač*, u PPP 2 (1922) 184-187.
—— *Kudugeri*, u PPP 6 (1926) 107-110.
—— *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, u GZM 42 (1930).
—— *Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u foćanskom srezu*, u GZM 46 (1934).
Skok P., *Bogomili u svijetlu lingvistike*, u JIĆ 1, 462-472.
Sgattoni M., *La vita di s. Giacomo della Marca per fr. Venanzio da Fabriano*, Zara 1940.
Smičiklas T., *Život i djela dra Franje Račkoga*, u *Djela JA* 15 (1895).
Smodlaka J., *Zemlje južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330*, u VAHD 50 (1931).
Söderberg H., *La religion des cathares. Études sur le gnosticisme de la basse antiquité et du moyen âge*, Uppsala 1949.
Solovjev A., *Svetosavski nomokanon i njegovi novi prepisi*, u *Bratstvo* 26 (Beograd 1932).
—— *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948.
—— *Jesu li bogomili poštovali krst?*, u GZMns 3 (1948) 81-102.
—— *Gost Radin i njegov testamenat*, u *Pregled* 2 (Sarajevo 1947) 310-318.
—— *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u GIDBiH 1 (1949) 42-79.
—— *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, u GIDBiH 5 (1953) 1-103.
—— *Autour des bogomiles*, u Byz 22 (1952) 81-104.
—— *Fundajajiti, patareni i kudugeri u vizantinskim izvorima*, u ZVI 1 (1952) 121-147.
—— *Le symbolisme des monuments funéraires bogomiles*, u CEC 5 (1954).
—— *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern*, u *Völker und Kulturen Südosteuropas, Vorträge* (München 1958) 173-200.
Speranskij M. N., *Ein bosniches Evangelium in der Handschriftsammlung Srećkovic's*, u AfSPh 24 (1902) 172-182.
Stanojević S., *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi*, Beograd 1912.

Steffes I. P., *Das Wesen des Gnostizismus und sein Vehältnis zum kath. Dogma*, Paderborn 1922.
Stjepan Prvovjenčani, *Žitije sv. Simeona*, izd. L. Mirković, *Spisi sv. Save i Stevana Prvovenčanoga*, Beograd 1939.
Stojanović Lj., *Jedan prilog k poznavanju bosanskih bogomila*, u *Starine* 18 (1886) 230-232.
Straganz M., *Zur Statistik des Franziskanerordens im Jabre 1493*, u *Hist. Jahrb. d. Görresg.* 11 (München 1890).
Symeon Thessalonicensis, *Dialogus adversus omnes haereses*, PG 155.

Šafarik P. J., *Památy hlaholského písemnictvi*, Prag 1853.
Stephanus Burbonensis, *De septem donis Spiritus Sancti*, Paris 1877.
Šidak J., *Problem « bosanske crkve » u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, u *Rad* 259 (1937) 37-182.
—— *« Crkva bosanska » i problem bogomilstva u Bosni*, Zagreb 1940.
—— *Pitanje « crkve bosanske » u novijoj literaturi*, u GIDBiH 5 (1953) 139-160.
—— *« Crkva bosanska »*, u HE 3 (1942) 162-164.
—— *« Ecclesia Sclavoniae »*, u ZFFZ 3 (1955) 11-40.
—— *Kopitarovo bosansko evanđelje*, u *Slovo* 5 (1955) 52-58.
—— *Današnje stanje pitanja « crkve bosanske » u historijskoj nauci*, u *Hist. zbornik* 7 (Zagreb 1954) 129-142.
—— *Problem bogomiltsva u Bosni*, u ZČ 9 (1955) 154-162.
—— *Bogomilstvo i heretička « crkva bosanska »*, u *Hist. pregled* 6 (Zagreb 1958) 101-114.
—— *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća*, u *Kosov zbornik* - ZČ 7 (1953) 288-290.
—— *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, u ZFFZ 2 (1954) 37-48.
—— *Marginalia uz jedan rukopis « crkve bosanske » u mletačkoj Marciani*, u *Vajsov zbornik - Slovo* 6-8 (1957) 136-144.
—— *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog « djeda » (1427)*, u *Slovo* 16 (1965) 282-297.
—— *O pitanju heretičkog pape u Bosni 1223 i 1245*, u *Hauptmannov zbornik* (Ljubljana 1966).
—— *Franjevačka « Dubia » iz g. 1372/3*, u IČ 5 (1955) 207-231.
—— *Problem popa Bogumila u suvremenoj nauci*, u *Slovo* 10 (1960) 193-200.
Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
—— *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902.
—— *Historički pregled katoličke biskupije bosanske do god. 1701*, u GZM 15 (1903).

—— *Franjo Rački historik*, u *Proslava stogod. rođenja F. R.* (Zagreb 1929) 26-28.
—— *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, u *Starine* 39 (1938).
Sufflay M., *Hrvati u srednjovječnom svjetskom viru*, u *Svesla-venski zbornik* (Zagreb 1930) 214-221.
—— *Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj*, u CS 1 (1931) 109-114.

Teetaert A., *La confession aux laïques dans l'église latine depuis le VIIIe jusqu'au XIVe siècle*, Welteren 1926.
Tentor M., *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb 1932.
—— *Bosančica*, u PHZBiH I 823-829.
—— *Bosančica*, u HE 3 (1942) 97-99.
Terrinca, *Teatro etrusco-minoritico*.
Thallóczy L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914.
Thallóczy - Barabás, *Codex dipl. comitum de Blagay*, Budapest 1897.
Thallóczy - Jagić, *Slavische Fragmente aus der Bibliothek s. Giacomo della Marca in Monteprandone*, u AfSPh 27 (1905) 79-81.
Theodorus de Raithou, *De incarnatione*, PG 91.
Thomas Aquinas, *Expositio in Evangelium s. Matthaei*.
—— *Summa theologica*.
Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana*, gl. Rački.
Thuròcz, gl. Joannes de Thuròcz.
Tiraboschi G., *Vetera humiliatorum monumenta*, I-II, Milano 1766.
Torquemada J., *Libellus sive Tractatus contra errores manichaeorum*, izd. D. Kamber u CS 3 (1932) 38-93.
Trifonov J., *Beseda na Kozma Prezvitera*. Spisanie Blg. ak., 39, Sofija 1923.
Troicki S., *Ko je preveo krmčiju sa tumačenjima*, u GSA (1949).
Truhelka Ć., *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji*, u GZM 1 (1889).
—— *Katakombe u Jajcu*, u GZM 4 (1892); WM 2 (1894) 94-107.
—— *Natpis iz Puhovca*, u GZM 6 (1894.
—— *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, u GZM 7 (1895).
—— *Natpis bana Kulina*, u GZM 10 (1898).
—— *Naši gradovi*, Sarajevo 1904.
—— *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904.
—— *Testamenat gosta Radina*, u GZM 23 (1911) 363-375.
—— *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*, u GZM 25 (1913) 363-393.
—— *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, u PHZBiH I (1942) 767-793.
—— *Grobnica bosanskoga tepčije Batala*, u GZM 27 (1915) 365-374.

—— *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, u GZM 26 (1914).
—— *Sredovječni stećci BiH*, u PHZBiH I 629-641.
Turdeanu E., *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles*, u Revue de l'hist. des religions 138 (1950) 22-52 176-218.

Vacandard E., *Confession du I^e au XIIIe siècle: Confesseurs laïques*, u DTC III 377-379; *Les femmes confesseures* 879 sl.
Vaillant A., *članak* u RES 28 (1951).
Vaissette - Ch. de Vic, *Histoire générale du Languedoc*, I-III, Paris 1737.
Valois N., *La crise religieuse du XVe siècle*, Paris 1909.
Vasiliev A., *A History of the Byzantine Empire* 324-1453, Madison 1952.
Vego M., *Humačka ploča, najstariji ćirilski spomenik u BiH*, u GZMns 11 (1956) 41-61.
—— *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo (1957.
—— *Crkva u Razićima kod Konjica*, u GZMns 13 (1958) 159-167.
—— *članak* u GZMns 17 (1962).
Vermeersch A., *Theologiae moralis principia*, II, Roma 1937.
Vidal J. M., *Doctrine et moral des derniers ministres albigeois*, u RQH 41 (1909).
Vitezić I., *La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia*, Roma 1957.
Völker W., *Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis*, Tübingen 1932.
Volaterranus R., *Commentariorum urbanorum libri*, Basel 1603.
Volpe G., *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società medievale italiana (sec. XI-XIV)*, Firenze 1926.
Vrana V., *Književna nastojanja u srednjovječnoj Bosni*, u PHZBiH I 794-822.

Walz A. M., *Compendium historiae ordinis praedicatorum*, Roma 1930.
Warner H. I., *The Albigensian Heresy*, I, London 1922; II, New York 1928.
Werner E., *Pauperes Christi*, Leipzig 1956.
—— *Bogomil - eine literarische Fiction?*, u *Forschungen und Fortschritte* 20 (1959) 24-28.
Wilermus Tyrensis, *Historiae*, izd. u Bongars, *Gesta Dei per Francos*, I, Hanovia 1611; gl. *Recueil*.

Zanoni L., *Gli umiliati nei loro rapporti con l'eresia*, Milano 1911.
Zigabenus E., *Panoplia dogmatica*, PG 130, 10-1362.

—— *De haeresi bogomilorum narratio,* izd. G. Ficker, *Die Fudagiagiten,* 89-111.
Zlatarski V., *Istorija na b'lgarskata d'žava,* I-III, Sofija 1918-1940.
Zlatović S., *Bribirski nekrolog XIV i XV vieka,* u *Starine* 21 (1889) 83-85.
—— *Izvještaj o Bosni god. 1640 o. Pavla iz Rovinja,* u *Starine* 23, 1-38.
Zonaras I., *Epitome historiarum,* I-III, Bonn 1897.

KAZALO

MJESNIH IMENA

Abio 328
Afrika 312 430
Adriaticum mare 89
Agenum 64
Alašehr 87
Alba 146 533
Alba Julia 76
Albanija 55 56 58 88 89
Albegesium 44
Albi 346
Aleksandrija 288
Alvernija 206
Angen 64 146
Antibarim 89
Apostolski dvor 160
Apostolska stolica 77 174 493
Apulija 23 112 147 161
Aquila 56
Aragonija 207 477
Archas 295
Armenija 361 430
Arras 147
Asia 150
Asiz 205 206 473
Asti 206
Avignon 137 204 475 479 523
Ax 468
Azija 86 414

Babilon 271
Babin Potok 377
Babun 264 267 381

Babuna, gora 267
Baiolo 74
Bagnolo 55 73 422 438 530
Balbi 534 535
Balbis 276
Balkan 88 273 300 307 330 337 342 345 412 430 504
Balkan, gorje 87 435
Balkan, poluotok 148 150
Banska Kurija 367
Banska stolica 480 482
Banja Luka 21 487
Banjevići 123
Banica, župa 202 256 365
Bar 225
Barevište 123 382
Bašići 123
Bazel 17 40 41 146 474 488 490
B. Virgo, crkva 196
Beč 98
Belgradum 371
Benevento 353
Beograd 23 43 54 115 504
Bergamo 94 440
Berlin 120
Beroz 196
Bezier 287
Bielo 369
Bijela 368-370 371 372 508
Bijela, rijeka 369 370
Bijela pod Glavskom 369
Bijela pod Vrapčem 369

Bijela u Dračevici 369
Bijela Hrvatska 21 55 89 124 148 151 154 156 157 343
Bijela Rudina 369
Bila 379
Bilino Polje 24 29 32 95-97 144 166 167 168 221 224 226 229 245 303 363 366 377 385 465 515
Biograd 371
Biograd na Neretvi 372
Biskupija 137
Bistrik 193
Bitolj 88
Bizant 78 127 146 150 151 152 153 156 244 280 307 335 346 347 434
Blato 381

Bl. Dj. Marija, crkva 489
Bobovac 42 481
Bodrog 75 183
Bohemia 248
Boka Kotorska 214
Bolino Poili 528
Bologna 287
Bolonja 103 115
Bolinapola 196
Boljuni 123
Bononia 532
Borač 129 374 375 466
Borašnica 370
Bored 196
Borje 67 123
Bosna, uzastapce
Bosna, rijeka 176 246 366 480
Bradina 272-3
Bradine 373
Brajkovići 457
Brdo 193 519
Brdo-Džamija 193
Breša 440
Broćno 383 498
Brotnjice 123
Brunac 62
Budim 81 167 196 204 483 523
Bugarska 23 45 54 55 61 62 66 73 75 86 87 90 95 113 120 122 147 148 150 151 152 154 181 313 320 329 335 345 347 349 356 390 392 432 433 435 436 437 438 441 448 453 461 469 474 507 515
Bukovica 367 368
Bulgaria 72 74 86 148 150 320 349 430 431 438 441 448 529 430
Bulino 196

Capo d'Istria 138
Carcasona 63 64 346 531
Carcassonne 146 271 279 400 301 303 326 337
Careva ćuprija 193
Carigrad 23 74 86 99 100 116 147 152 260 345 350 390 461 505 508 509 510
Cavtat 369
Cesena 282 323
Cesma 76
Cetina 55 88 122 151 201 210 214 472 473 498 513
Cherio 276
Cherium 91 534 535
Chicago 15
Chieri 92 94 354 439 463 486
Clairvaux 334
Concoreço 438
Concorezzo 55 61 72 74 338 422 437 448
Concorreggio 73 438
Concorrentium 530
Constantinopolis 75 78 345 351 505
Corvacia 199
Cosma et Damianus, crkva 196
Crkvina 138
Crno more 87
Croacia 89
Croatia 57 58 62 63 93 531
Crovatia 203
Crvena Hrvatska 55 89 124 147 151 152 154 156 158 343 346 467 469
Cruppa 81
Csanad 153
Cuneo 319
Curia Bani 480 482

Čazma 76 195
Čepel 95 167
Češka 248

Ćiprovac 120
Ćirići 379

Dalmacia 199 533
Dalmacija 23 26 32 36 41 55 57 58 59 60 62 66 67 68 70 77 79 86 87 88 89 145 150 156 162 203 204 220 225 226 244
Dalmatia 37 56 57 58 59 62 63 86 88 89 93 150 203 490 531
Desenzano 71 437
Diaco 198
Diako 522
Dizsennzano 438
Dobrača 264 374 375
Dömölk 196
Donnezacho 74
Donje Moštre 246
Donji Kraji 230 249 380 484 489
Donji Miholjac 184
Dorgovetis 149
Drač 151 503
Dračevica 369 371 385 389
Dragomecija 86 87
Dragomedija 86
Dragovići 88 148 348 438
Drava 55 76 214
Drim 88
Drina 55 87 89 152 200 214 376 381
Drinjača 379
Drogometia 149 150
Drugonthia 438 530
Druguncija 87
Drugunthia 75 87 113 148 349
Druguntia 436
Drugutia 149
Dubimka 198
Dubočani 511
Dubrovnik 29 79 88 97 98 100 102 130 146 186 192 195 200 201 219 221 222 231 233 246 252 253 264 368 370 372 373 376 387 484 485 488 490 508 518 519 546
Dugmuntija 75
Dugunthia 149
Duguntija 75
Duklja 26 87 122 148 151 152 164 158 165 225
Dunav 55 58
Durrachium 56
Duvno 201 381 472 473 498 500

Đakovo 37 137 197 198 210 388 772 474 479 480 518 519 520 522
Đur 503

Egipat 325
Engleska 473
Erdesumulua 184
Eretva 371
Eriha 541
Erusalim 541
Evropa 14 17 115 124 141 142 206 230 238 256 373 430 437 504 507

Fermo 479
Filadelfija 75 87
Firenca 109 206 222 241 309 491
Foča 103 125 263 287 380 406 471
Fojnica 367 482 510
Fossa 206
Francia 75 345 346 531
Francija 345
Francuska 20 23 62 63 64 65 66 67 70 71 109 139 146 147 149 176 179 208 209 247 271 274 278 295 304 308 311 328 334 343 345 346 349 350 351 352 353 389 401 405 413 415 437 439 464 471 473

Galaas 195
Galiae 147
Garda 389 437
Gasconia 44
Gdansk 492
Genève 15 23

Genova 77 343
Germania 203
Glamoč 201 472
Glasinac 263 373-5 378
Glavsko 369
Glaž 195
Glubskovo 376
Godinići 157
Gorani 264 368 378
Gorasda 376
Goražde 125 376
Gornja Glavica 123
Gornje Moštre 246
Gornje Turbe 103 371 379
Gošića Han 123
Grad 375
Graecia 342
Granica 369
Grčka 41 342
Greben 489 499
Gruž 371
Gvozd 55 66
Győr 76

Harazin 541
Hercegovina 52 59 115 117 122 124 135 141 204 207 228 234 255 267 369 371 381 385 386 387 390 402 459 467 471 478 508 509 510 511 514
Hlivno 201 237 472 473
Hočevlje 365 378
Hodidid 507
Hodovo 123
Hrnčići 123
Hrvatska 21 27 35 57 58 61 62 66 67 68 75 88 90 113 147 154 156 157 159 161 163 169 176 187 199 203 204 209 220 224 226 244 245 438 474 513
Hum 371
Humsko 125 263 287 380 381 406 471
Hungaria 35 58 63 89 196 203 490 532
Hvar 212

Ibar 88
Imotski, župa 381 385
Insula Regia 529
Istra 55 56 89 154 203
Italia 205 207
Italija 20 23 29 32 38 39 44 54 56 70 72 86 91 93 146 147 149 176 181 208 209 213 227 233 235 236 247 255 265 274 282 294 304 307 328 338 343 345 349 350 389 401 414 423 437 438 439 441 447 448 454 464 473 479 486 487 515 516
Ivan-planina 122 373
Jadran 21 58 151 157 211
Jadransko more 55 58 59 214 331
Jajce 136 402 471 489 499 500 503 504
Janiki 366
Janjići 263 365 366 367 377 482
Jaurium 76
Jazara 89
Jezero 499
Josaphat, dolina 90

Kalinovik 125
Kaloča 519
Karpati 211
Kina 205
Kladanj 377
Kluč 365
Ključ 202 249
Knesopolje 196
Knešpolje 123
Köln 274
Konavlja 129 231 232 252 375 466
Konjic 93 97 102 223 264 367 368 369 370 371 372 373 487 508 511
Korčula 206
Košarići 125 365
Kotor 79 88 137 140 200 202 225 365

Kraljevska Sutjeska 387
Kratovo 53
Kreševo 367 385 482 510 511
Krivaja 122 379
Križevići 123
Krk 88
Kršćan-Do 370
Krunidbeni Biograd 76
Krupa 81 210 489 499 514
Kunevo 385

Languedoc 275 286 295 298 300 309 311 334 337 341
Laodiceja 87
Lašva 111 367 379 498
Latinluk 193
Latinska ćuprija 193
Laurac 289 304
Lavelanet 286
Ledinac 123 215 383-5
Lenjingrad 110 115
Lepenicha 196
Likija 266
Lille 139
Linars 329 389
Lion 71 104 116 173 222 241 309
Lisičići 137
Lombardia 223 350 440 441
Lombardija 54 90 145 149 163 286 318 320 340 405 425 444 447 448 529
Losova 196
Lošinj 88
Louvain 75
Lubinchi 196
Luka 499
Lumbardia 534

Ljubinje 402
Ljubljana 115
Ljubskovo 376-7 386
Ljubuški 207

Macedonija 52 66 86 87 88 156 267 347 348
Machou 35
Mačva 35 51 178 199 477 478
Madžarska 473
Maglaj 67
Makarska 473
Mala Azija 87 347 361 389
Mantova 54 55 60 90 94 145 163 438 440 461
Mantua 530
Marania 89
Marchia 75
Marchia Ianuensis 534
Margan 334 346 413
Maritima 93
Markija Vićenska 74
Mediolanum 530
Međeđa 125
Melenguia 86 88 150
Melengvija 86
Mell 196
Melnik 86 348
Mesići 123 375
Mezopotamija 430
Milano 54 55 72 94 166 270 422 437
Mileševo 92 232
Mili 209 221 366 367 377 388 474 479 481 482
Miljacka 193
Miljkovići 467
Mireval 328
Mleci 56 115 130 522
Mljet 509
Modriča 138 480
Moištra 202 246 248 253 256 260 263 365 366 367 377 481 482
Mokar 383
Mokro 123 381
Mons Albanus 287
Mons Alion 275
Monteforte 343 413
Monte Prandone 116
Montpellier 64 352
Moslavina 195
Mostar 207 264 267 381 467
Mostarsko Blato 498
Moštra Donja 365

Moštra Gornja 365
Montréal 304
Monsegur 278
Motovun 203
München 143 318 323

Naivan 373
Napulj 161 208 319 330
Neretba 371
Neretva 66 93 97 122 201 367 368 369 372 472 473 489 498 508 513
Neretva, mjesto 371
Neretva županija 93 97 122 151 196 369 371 487 508 513
Neretvica 97 367 368
Nevesinje 370 402
Niceja 31 49 257 355 361
Nin 41 57 151 159
Novak, župa 184
Novi 214 389
Njemačka 20 62 274 334 345 473

Ohrid 88
Olfeld 196
Olovo 480
Omiš 67 214
Opravdići 123
Orleans 147
Osat 376
Ostrožac 508
Otok 81
Ovčje kupalište 542
Oxford 209

Padova 39
Palata 534
Palatia 271
Palavas 64
Pannonia 532
Panonia 203
Panonska Hrvatska 124
Pariz 62 66 86 104 209 346 352 438
Partes Inferiales 489
Pasega 35
Patara 266
Pataria 265 266
Pecke 500
Pejores 65
Pejors 64
Périgueux 334 346 413
Perols 64
Peruda 185
Petrova Gora 66
Philadelphia 75 87
Piemont 71 206 319 343 356 413 439 463 486
Piza 521
Planium 532
Podbiograd 223 368 370 371 372 373
Podborač 373 374 375 376
Podgradina 137
Podjelinak 264 381 383
Podrinje 83 232 402 478

Poganska 122
Poljska 473 522
Poreus 64
Porlos 63 352 531
Porto 62
Posega 184
Posušje 123
Požega 149 184 208
Pracha Byskupina 196
Prača 375
Premilovo Polje 123
Preslav 87
Presveto Trojstvo, crkva 499
Puhovac 125 377 456 471
Provansa 352
Puhovci 103
Pustiman 157

Rab 88
Radeljevac 123
Radimlja 123
Radmilovića Dubrave 123
Radobolja 381
Radoslava, gostinjac 202 229 256 260 365

Radoychi 376
Raduša 66
Ragusa 89
Ragusi 369
Ragusium 186 191
Raguza 85
Rajna 334 347
Rama 60 80
Rascia 93
Rasia 93
Rassena 92
Rassia 93 203 505
Raša, rijeka 55 89
Raša 46 47 67 92 93 133 232 504
Raška 144 203
Raxia 93
Razići 137 138
Rausa 164 165
Ravanjska vrata 123
Reims 346
Rim 15 26 40 43 44 45 54 56 74 82 106 109 127 130 146 162 163 165 171 192 207 217 218 242 246 318 323 340 341 426 453 484 485 493 500 508 520 521
Riva degli Schiavoni 56
Rocil 196
Rodopsko gorje 87
Rog 500 501
Roma 341 535
Romania 75 86 150
Romanija 75 86 87 263 440
Roško Polje 500
Rouen 62
Ruez 208
Rumelija 507
Rumunjska 255 474
Rusija 194
Ružina 376

Saint-Félix de Caraman 86 145 149 162 220 349 350 351 437
Salona 89 257
San Cosma e Damiano, crkva 165
Sana 500
S. Catharina, crkva 82
S. Emmerramus, samostan 139
S. Isidorus, samostan 535
S. Johannes, crkva 196
S. Michael, crkva 196
S. Nicola, samostan 481
S. Nicolaus, samostan 210
S. Petrus, crkva 196
S. Stephanus Protomartyr, crkva 196
Sarajevo 21 23 54 98 135 193 380
Sardinija 161 207
Saska 206
Sava 58 76 174 519 521
Saxonia 477
Sclavania 149 529
Sclavonia 22 35 55 56 57 58 60 73 75 78 81 89 91 113 119 145 149 154 167 169 172 174 184 188 189 191 193 194 203 220 249 403 436 438 530 534 539
Scodra 56
Sedes apostolica 43
Sedmogradska 474
Senonae 532
Sens 62 66 352
Seonica, rijeka 367
Seonica 97 264 267 268 508
Servia 203
Sevillianum 534
Sicilija 147 161
Sidon 541
Sijena 207
Sirmione 389
Skadar 56 58 89
Skender-Vakuf 264 378 379 380
Slavonija 34 54 55 57 58 59 60 61 67 72 74 75 76 77 78 90 91 92 94 146 154 172 182 183 184 187 188 190 194 197 203 210 258 367 388 448 472 503 519 521
Slivlje 402
Slovinje 124 154

Smederevo 504 506
Soli 175 483
Solun 88
Sopotnik 123
Sou 196
Soy 68 175
Spalatum 89
Split 23 32 57 58 68 79 80 88 144 158 159 160 163 173 181 195 257 485
Spreča 379
Srbija 67 88 200 203
Srebrenica 376
Srijem 76 178 184 477 478
Srijemski Karlovci 53
Stara Varoš 193
Staro Selo 402
Ston 102 130 207 210
Strassburg 18
Struma 86
Stupari 264 277-9
Sutjeska 367 371 387 480 482 510
Sv. Katarina, crkva 136 500
Sv. Marija, crkva 195 499 500
Sv. Rufina, crkva 62
Sv. Ruža, crkva 381
Sv. stolica 43 59 83 132 165 188 204 214 473 500 501
Sveta Zemlja 205
Sv. Anđeo, tvrđava 43
Sv. Ilija, crkva 138 480
Sv. Juraj, crkva 136 499
Sv. Krševan, samostan 57 157
Sv. Nikola Putnik, samostan 474 481
Sv. Petar, crkva 135 194 198 519
Sv. Stjepan, crkva 499
Synderovia 506

Šaj, rijeka 76 195 382 383
Široki Brijeg 137 215 264 381
Španjolska 473
Švicarska 23

Tana 92 535
Taurinum 533
Tebe 41
Tekija 123
Tešanj 136 499
Tir 541
Tolosa 44 287 304
Toskana 38
Tours 260
Tracija 87 347 348 390 430 435 438
Tracija Dragovićka 88
Tračka 507
Tragurium 81 87
Travnik 103 111 379 457 471
Travunja 83 102 122 151 371
Trebinje 230
Treviz 403
Trier 270 353
Trnava 47
Trogir 32 79 80 87 88
Tropolje 201 202
Trst 56 58 522
Trstenica 482
Tuluza 63 64 66 86 145 146 162 300 318 326 346 350 352 399 405
Turbe 111
Turin 91 107 275 300 343 486
Turkestan 430
Tuscia 90

Ubosko 123
Ugarska 21 25 27 33 51 62 68 69 75 104 153 169 170 171 176 182 183 186 187 195 199 204 206 220 226 259 367 474 483 490 503 504 518 520
Ukrina Velika i Mala 195
Ungaria 33 79 175 204 528
Urach 62
Uskoplje 264 369 370 371 508
Usora 34 69 175 190 198 483 484
Usura 198

Varda 372
Vardar 115
Varenae 287
Vaux-Cernay 285
Vatikan 115
Večerić 381 383 498
Veličani 402
Venetiae 538
Verona 70 71 94 440
Vesprim 76
Vicenza 54 55 60 90 94 145 163 438 461
Vicolo degli Schiavoni 56
Vidin 474
Virken 499
Virovitica 76 183 184
Visoko 202 209 221 246 248 260 263 365 366 377 378 388 402 474 479 481 482 510
Vitaljina 129 375
Viterbo 206 353
Vitina 383
Vitorog 66
Vitsaida 541
Vlaholje 125
Vlašić 151 379
Vozcopla 196
Voyzova Vozora 196
Vranduk 499
Vranica 151
Vrapče 369
Vrbana 365
Vrbanje 202 256
Vrbas 370 380 483 489
Vrela 499
Vrhbosanje 193
Vrhbosna 135 193 231 374 507 519
Vrhbozna 196
Vrudchy 196
Vrutoč 115
Vulko 196
Vydogossa 196

Wazna 35
Wolkou 35
Woscura 34 190
Wosora 68 175

Zadar 57 69 79 88 151 157 176
Zahumlje 57 59 79 80 84 102 122 136 144 151 154 165 191 193 201 226 236 268 373 472 474 478 483 484
Zagreb 22 54 112 116 442 538
Zavidovićka vrata 67
Završje 498
Zelenika 371
Zendren 505
Zenica 29 32 95 125 166 263 365 366 377 456 471 482

Žiča 49
Žijemlje Polje 123

KAZALO
OSOBNIH IMENA

Abate G. 171 172
Abram 126
Acconcius 26 33 68 175
Acontius 69 176
Adam 452 530 539
Akoncije 26 33 67 68 69 149 169 175 176 453 516
Alanus Lilski (Insulanus) 126 139 295 296 300 301 302 308 332 396 399 400 409 417 425 470
Albanus de Boxena 92 535
Alderik de Gillingnellis 55 530
Aleksandar III, papa 59 162
Aleksandar V, papa 521 522
Aleksije I, car 346 347 348 350
Aleksije Komnenac, car 435 436 461
Alfonso de Liguori 17
Alfonz Aragonski 207
Alinka, krstjanica 545
Allatius L. 285
Alphandéry P. 328 429
Amati G. 276 289 293 300 354 399 408 458 469 533
Ambrozije Sijenski (Conti) 206 207 522
Amizo, pataren 530
Ana Komnena 88 335 344 345
Ancila, banica 34
Andrija, knez humski 195
Andrija, župnik 492
Andrija II, kralj 57 68 69 169 174 175 178 189 197 516
Andrija Gvaldo, nadb. splitski 481
Andrija iz Perude 207
Andrija Mletački, kralj 58 199
Andrija Pribinić 232 373
Andruško Sorkočević 467 544 546
Anđelić P. 93 369 372 373
Angelo Salvetti 522
Angelov D. 273
Anka, banica 402
Ansbert, ljetopisac 89
Ante de Pereto 522
Anthonius de Saxonia 474
Anthonius de Septo 534
Anz W. 429
Anzelmo Aleksandrijski 29 60 71 77 78 146 148 149 152 179 276 279 288 293 303 304 308 310 311 319 321 328 330 341 345 346 349 350 351 389 409 410 413 415 417 420 421 426 436 437 438 439 441 447 450 452 457 464 469
Anžuvinci 199
Apolo Helijski 266
Aringerij, nadb. dubrovački 27 186
Aristodije, krivovjerac 23 144 181
Ariston 48
Arnaude de la Mote 329
Aron, brat cara Samuela 156
Asbóth J. 511
Assemani G. 140
Augustin, b. hiponski 312 321 347 360
Austorga, katarkinja 329
Avram 126 541 542
Azarija, did 111 155 156 251

Bacillinus 79
Bakšić P. B. 453
Bakula P. 381 511
Balasinansa Veronensis 180 454
Balša Hrvatinić 489
Barada M. 100 158 159 160
Barbara, kraljica 110
Barberio J. B. 40 535
Barbucci N. 504

Barlières V. 225
Baronius C. 17 353
Bartholamaeus Carcensis 64
Bartholomaeus de Carcassa 64
Bartul, nadb. ostrogonski 190
Bartul, papa katarski 63 66 70 71 531
Bartul Alvernski 27 38 39 132 133 141 206 208 212 213 241 477 478 494 514 521
Bartul Karkasonski, b. katarski 63 65 66 70 352 531
Bartul Pizanski 210 211 213
Basilius (Kapadocijski) 225
Bašić M. 48
Batalo Santić, krstjanin 103 110-114 144 155 156 158 160 168 171 180 200 221 231 238 246 250 251 354 363 379 453 457 471 498
Batić, knez 402
Batinić M. V. 214 482
Bazilije (Kapadocijski) 224 225 513
Bela III, kralj 163
Bela IV, kralj 34 60 80 171 172 184 190 193 195 196 197 198 516 518 519
Belesmenca (Belesmenza) Veronski, b. katarrski 70 71 179 180 181 182 353 453 454 455
Belizmenc 50
Belhomme M. 278 293 300 304 324 329 409
Beloš, krstjanin 50
Benac A. 383
Benedikt, b. kaločki 169 170 171 172 173 196 197 201 518 519
Benedikt, sveti 100 321
Benedikt XII, papa 37-38 136 205
Benedikt Ovetarius 493
Benko, sveti 224
Benoit F. 471
Berard Pascherius 92 486 535
Berengarij Aragonski 207 477
Bernard (Klaravalski) 227 270 274 275 299 334 346
Bernard, nadb. dubrovački 163 165 186 516
Bernard, nadb. splitski 27 32 79 144 166
Bernard de Foucaude 138
Bernard Gui (Guidonis) 271 277 300 334 409 410; gl. Guido
Bernardin Akvilski 27 206 211
Bernardin Sijenski 208
Bernardus Vasconis 287
Besse G. 86
Beševliev V. 513
Bezersa, katarkinja 288
Bilko, starac 252 253
Birk E. 40
Biser I. 15
Bjelak Sanković 239 467 468
Bjeloslav, starac 371 372
Bladošt (Vladoš), krstjanin 166 167 363
Blaž Zalka 206 488 522
Bodin, kralj 88
Boffino G. 412
Bogcino Soissalich 369
Bogomil, pop 13 45 46 47 95 148 150 153 154 155 181 266 267 273 294 313 314 325 335 341 342 343 347 348 349 356 357 358 359 361 362 408 413 414 423 424 430 431 432 433 434 435 436 437 441 442 446 447 449 458 461 463 468 470 513
Boleslav, did 112 251
Bonacursus 126 129 131 149 270 271 295 340 341 425 455 459
Bonjoans, b. bosanski 479
Bonifacije VIII, papa 203
Bonifacije IX, papa 38-39 59 132 213 478
Borilo, car 47 150 245 335 342 343 356 399 417 424 441 442 447

Boroe, krstjanin 50
Borst A. 19 29 42 64 71 72 118 126 147 159 179 240 269 271 272 276 289 293 296 301 305 316 329 345 349 389 410 423 431 437 38 440 450 469
Bossuet J. B. 17
Bouquet M. 147
Božićko Milošević 373 374 546
Božitković J. 38 39 208
Brannimerus, vladar hrvatski 57
Braten, pop 50
Bratić, did 112 157 251
Bratoslav, b. bosanski 70 143
Bregec, krstjanin 50
Bregoč, krstjanin 51
Brequigny 162 165 517
Bricije, sveti 410
Brlek M. 211
Broecsks E. 296
Bruno, sveti 467
Bučina, did 112 157 251
Budisaljići 498
Budislav, did 112 157 251
Bulić-Bervaldi 114 257
Burkitt F. C. 429

Caiphas 530
Calas L. 471
Caloiannes, b. katarski 448 529
Carlerius Ae. 474 491
Carvajal, kardinal 503
Caselli G. 39
Cededa, heretik 160
Cerinka, krstjanica 232
Chalandon F. 347
Chavannes E. 414
Ciceron 266
Cinnamos I. 89
Cipolla C. 412
Cirillo, sveti 453
Clédat L. 104 105
Coloianus, b. katarski 439 530
Colomannus, herceg 57 59 77 188 189 191 193 194 196 533
Colucio de Salviatis 110
Constantinus, car 341
Conybeare F. C. 299
C(onrad), b. portuenski 531
Cosmas Presbyter 138 140 148 150 159
Cossartius G. 521
Coutant G. 471
Crnčić I. 56
Culinus, ban 32 162 165 166 167 168 527 528
Cunitz E. 105 312 328
Cutheis A. 82 83
Cvjetko Radojković 129 223 368 370 371

Čremošnik G. 141 207
Čremošnik I. 138
Čurčić V. 383

Ćorić D. 15
Ćorović V. 20 169 200 224

Dabinović A. 520
Dabiša, kralj 93 111 230 373 457 484 489
Dabišići 497
Danica, krstjanica 111
Daničić Đ. 104 117 438
Danilo, metropolit 51 199
David, brat cara Samuela 156
David, metropolit 98 232
David von Augsburg 398
De Belles-mains 71
Delorme F. 205
Denzinger H. 99
Deodatus de Ruticinio 208
Deodor, bogomil 343
Diblatios, bogomil 345
Didograg, did 112 157 251
Dionizije, ban hrvatski 57
Dionizije, herceg 172
Dionizije Babonić 81 210 514
Dionysius, knez 82
Dinić M. J. 93 129 138 372 373 376 377

Dinjičići 377
Divković M. 119
Doat 282 286 288 290 293 296 301 304 328 329 337 396 399 412
Dobrašin, krstjanin 221 252
Dobri, bogomil 343
Dobrko, krstjanin 50
Dobrog, krstjanin 343
Döllinger I. 18 71 73 90 91 118 126 139 140 143 271 275 276 278 279 280 282 286 287 288 289 293 295 296 298 300 301 302 303 304 305 309 310 311 318 323 324 325 328 331 333 334 337 338 341 344 354 395 396 398 399 400 401 404 405 408 409 410 412 417 418 419 420 421 422 423 426 437 439 447 458 459 464 469 470 528
Dominik (Guzman) 100 274 304 321 532
Dominik, trogirski benediktinac 136 475
Dominik Bošnjak 208
Dominguez A. 134-135
Dondaine A. 18 53 54 61 71 72 74 77 86 87 88 109 145 146 149 179 222 303 312 417 432 436 437 438 450
Dorbes R. 471
Doroteja, žena Tvrtka II 491
Dossat Y. 396
Douais C. 126 149 286 288 297 304 318 396 404 409 420 438 459 470
Draga, krstjanica 111
Draganović K. 158 473
Drageta, krstjanin 166 528
Dragice, krstjanin 166 528
Dragić, did 112 157 166 167 168 251 259 363 366
Dragićević P., b. bosanski 467
Dragost, did 251
Dragoš, did 112 157 251
Dragoš II, did 112
Dragovići 87
Dragutin, raskralj 199
Dražeta, did 112 166 167 168 251 259 363
Dražilo, heretik 50 179
Drug, pop 50
Drutmarus Corbeiensis 118
Družnik, djed Hrvata 244
Držislav, kralj 151
Du Cange C. 113 272 280 287 329 349 419 420 423 467
Duičev I. 45
Dujam Trogiranin 211
Dušan, kralj 204

Đurić V. J. 445
Đurjen, krstjanin 546
Đuro Kučinić, krstjanin 43

Eckbert von Schönau 260 270 281 290 296 299 300 302 318 332 334 399 409 420 468 512
Elisabetha, kraljica 35
Elizabeta, kći Stjepana II Kotromanića 483
Elrardus 406
Emanuel Komnenac, car 47 162 163 320 330
Emerik, kralj 31 32 95 162 165 167 168 259 515
Eneja S. Piccolomini 228
Endlicher 69
Enlart C. 380
Eremis, did 111
Erens A. 227
Ermengarda, katarkinja 286
Ermengaudus 129 271 288 308 311 318 332 400 414 415 417 424 447 470
Eubel C. 41 62 479
Eudoksija, carica 45
Eugen IV, papa 41-42 171 208 221 229 235 237 238 242 300 402 450 489 490 401 492 493 494 495 496 498 501
Eutimije 434; gl. Peribleptos i Zigaben
Evans A. 122
Everwin von Steinfeld 227 270 274 275 295 299 310 334 342 347 398 404 447 530
Faber M. 152
Fabijan Bračanin 206 235
Fabijan Motovunac 203 204
Fabijan Šibenčanin 27 80
Fabissa, katarkinja 399
Farlati D. 38 41 42 55 59 69 81 83 96 140 163 164 165 166 174 175 182 190 197 204 212 214 221 230 242 294 465 473 479 481 485 492 495 496 517 518
Ferizbeg, sandžak bosanski 256
Fermendžin E. 38 208 474 522
Fiala F. 375
Ficker G. 48 52 109 148 332 342
Filip, b. senjski 27 173
Filip, kardinal 34
Filip, prepozit zagrebački 60 80
Filip II August 352
Filip Dubrovčanin 206
Filipov N. 87 88
Filipović E. 508
Flaccus 266
Flacius Illyricus M. 17
Focije 48 339 434
Francisko (Franjo) Asiški 321 388 489
Franćesko, zlatar 102
Franjo Florentinski 206 480 481
Fridrik II 32
Fruktuozo, sveti 100

Gal Arhiđakon 81 483
Gams P. B. 71
Garat (Garattus), b. katarski 54 55 61 320 431 438 448 529 530
Gaucelin Mirevalski 328
Gaudije, b. splitski 89
Genadije II Skolarios, patrijarh 52-53
Georgij, sveti 466 544
Georgius, pisac 119 409 417 441
Georgius de Tragurio 474
Georgius Voivoda 489
Gerard, b. čanadski 153
Gerard (Geraldus) Odonis (Eudes) 27 37 38 136 204 205 206 210 473 475
Gerardus de Fracheto 532
German II, patrijarh 298 424 510
Gervazije Premonstratenski 62 63-64
Gilferding A. 151
Girard, katar 344 413
Giroldus de Brixia 530
Glušac V. 21 22 24 50 51 78 91 140
Goden, ime 157
Godin, did 111 156 157 251
Gojsav, gost 232 374 375
Gojsav, krstjanin 106 107
Golubovich G. 38 207
Goysavus, gost 374
Gradislava, krstjanica 51
Granon Bencius 92 486 535
Grégoire H. 88 361
Gregorius de Fano 296
Gregorius I, papa 257
Grgur, b. hrvatski 159
Grgur, papa katarski 353
Grgur IV, papa 59
Grgur VII, papa 55 160 161
Grgur IX, papa 33-34 60 70 76 79 178 181 182 185 186 187 188 189 190 191 192 193 198 403 514
Grgur XI, papa 38 133 196 210 212 241 477 494
Grgur XII, papa 521 522
Grgur Semković 500
Gui, Bernard 17; gl. Guido
Guilielmus Auterii 287
Guido, Bernard 129 271 278 279 300 334 407 408 410 420 459
Guiraud Abit, katar 329

Guiraud J. 87 149 240 269 277 282 286 288 289 290 296 304 312 316 328 329 337 349 353 373 396 399 408 469 470 471
Guncel, nadb. splitski 69
Gundulphus Italus 147
Gundulić, poslanik dubrovački 387

Haller K. 146 490
Hamm J. 104
Haselbeck 522
Hefele-Leclerck 342 488 521
Helež, obitelj 511
Hemericus, kralj 528
Henrik Poljak 206 522
Henry W. 380
Heribert, benediktinac 346
Heribert, nadb. milanski 343 344 413
Heribertus Monachus 404 418
Herman II Celjski 492
Hieronymus Eusebius 118
Hilarije, b. 88
Hilarije, sveti 348
Hilarije Boglenski 348
Hilarin iz Milana (Felder) 18 53 54 72
Hilpisch S. 225
Hlapoje, did 112 251
Hörmann C. 402
Hoernes M. 372
Holzapfel H. 521 522
Hóman B. 69
Honorat Arhiđakon 257
Honorije III, papa 33 67 68 69 169 174 175 177 178 184 516
Hoteš, krstjanin 50
Hrvatinići 486 494 497
Hrvoje, herceg 110 129 132 388 471 489
Hrvoje Vukčić Hrvatinić 111 140 231 263 459 486 487 498
Huber 89
Hugo C. L. 62 63 64 65
Hugrinus, nadb. kaločki 174
Humbert de Romans 274 512
Hval, krstjanin 103-106 107 115 140 217 230 247 249 287 445
Hysarnus de Castris 304

Iacobinus Patritii 535
Iacobus de Marchia 535-7
Iavan, apostol 53
Ida (Juda) 541 542
Ijuda Izkariotski 456
Ilarino da Milano 72 159
Ilija, krstjanin 546
Ilija Požežanin 268
Ilija Prorok 447 541
Inocencije II, papa 89
Inocencije III, papa 31-32 45 79 96 144 162 165 166 167 168 186 227 259 515 527
Inocencije IV, papa 34 81 169 170 171 173 174 176 186 192 196 201 248 518
Inocencije VI, papa 94 210 514
Iocerinus de Palata 534
Iohannes, b. bosanski 59
Iohannes de Casamare 167 527 528
Iohannes, nadb. torinski 533
Iohannes Baptista 530 536 538
Iohannes Bellus, b. albanićanski 438
Iohannes Damascenus 342
Iohannes de Lugio Bergomensis 332 454; gl. Lugio
Iohannes de Segovia 40
Iohannes Evangelista 530
Iohannes Margaritae 178
Iohannes Narro 535
Iohannes VIII, papa 55
Isak, patrijarh 541
Ivan, b. bosanski 189 190
Ivan, did 111 156 157 251
Ivan, djed Hrvata 244
Ivan, knez 178
Ivan, nadb. dubrovački 70
Ivan, nadb. kaločki 167
Ivan, nadb. ostrogonski 68 169

Ivan, sin Margarite 183
Ivan Apostol 86 90 111 275 294 330 411 414 429 432 433 434 435 442 446
Ivan Aragonski 207
Ivan Auterii 286
Ivan Beneventanski 353
Ivan Cimisk, car 150 152 153
Ivan de Belles-mains, nadb. lionski 71
Ivan de Casamare 24 26 321 33 85 95 96 144 165 166 167 168 228 246 366 377 465 515-16
Ivan de Salinis Aureis, b. 207
Ivan Waya 206
Ivan II Komnenac, car 347
Ivan Đakon 56
Ivan Evanđelist 54 73 104 106 107 294 440
Ivan Korčulanin 206 488 489
Ivan iz Rajne 207
Ivan Kaboga 543
Ivan Kapistranski 43 212 499 502 503 510
Ivan Krstitelj 444-7
Ivan Maurini 275 276 334 337 338 341
Ivan Narro 92 486
Ivan Nelipić 210
Ivan Nijemac, b. bosanski 59 187 188 191
Ivan VIII, papa 55
Ivan X, papa 55
Ivan XXII, papa 36-37 60 63 80 131 136 201 203 204 521
Ivan Pavlović 42 452 499
Ivan Ristori 207
Ivan Stojković, kardinal 146 490
Ivan Thurócz 213
Ivan Vladislav, car 151 154 156 157
Ivan Vodonosac 134 541
Ivan Židov, b. katarski 307 320
Ivana, kraljica 85
Ivaniš Dragišić 219 249 388 494
Ivaniš Pavlović 466 497 498
Ivanov J. 90 105 245 513
Ivo Carnotensis 118
Izarn de Castris 304

Jaffé Ph. 161
Jagić V. 104 106 120 253
Jakobin Patrijev 92 486
Jakov, b. srijemski 39
Jakov, patrijarh 541
Jakov a Capellis 282
Jakov Bech 91-95 107 275 354 486 533-35
Jakov Berengarij 520
Jakov de Pecoraria 186 187
Jakov Markijski 27 39-40 128 131 134 135 140 206 237 242 397 398 400 427 446 474 488 535-37
Jakov Prenestinski 33 191 192
Janko Hunjadi 242
Japundžić M. 184
Jelena, kneginja 231
Jelena, kći bana Vuka 102
Jelena, kraljica bosanska 111 498
Jelena, majka Ladislava IV 35
Jelena, strina Stjepana hercega 130
Jelena, žena Stjepana hercega 97 219 234 250 252 261 402
Jelena, žena Radića Paštrovića 271
Jelena Lazarević, žena Sandalja Hranića 102 255
Jelena Šubić 480 481 484
Jelenić J. 37 205 214 267 282
Jelisava, banica 200
Jelisava, kći raskralja Dragutina 199
Jeremija, did 155 156 251
Jireček K. 20 129 252 371 372 373 374 402
Jireček-Radonić 46 67 89 93 129 151 199 252 371 374 376 468
Joachim de Flore 347 404 418

Jocelinus de Palatia 91 275 276 354
Jonas H. 429
Jorga N. 230 231 247 249 159 374 375 387 388 491 492 493
Jukić J. F. 266 511
Julo, ban hrvatski 193
Juraj, sveti 467 468
Juraj Bosanac 208
Juraj Butković, krstjanin 546
Juraj de Berito 230
Juraj Hrvatinić 388
Juraj Vojslavić 489
Juraj Vojslavić Hrvatinić 230 499
Jurca, župan 165
Jurjevići, braća 388 489
Justin, sveti 423

Kačići 68
Kalan, b. pečuhski 167
Kalikst III, papa 43 499 503
Kalkokondilas L. 52
Kalojan, b. katarski 54 55 60 61 90 94 145 149 163 439 448 463
Kalužniacki E. 348
Kamber D. 134 139
Karanović M. 379
Karlo Robert, kralj 36 37 204
Kašić B. 119
Katarina, kći Stjepana II Kotromanića 492
Katarina, kraljica 497 499 500
Katarina, kraljica bosanska 130 136
Katarina, druga žena kralja Tomaša 496
Katarina, žena Sandalja Hranića 402
Katava, krstjanica 545
Katona S. 140 494 505
Kinamos I. 89
Klaić V. 20 57 58 60 69 169 200 509 522
Klement Vibert III, papa 225
Klement VI, papa 81 137 202 205 212 475
Klešići 497 498
Klukas, vladar Hrvata 156
Kmosko M. 48
Kniewald D. 22 23 38 70 71 75 91 100 179 180 213 478 538
Koloman, herceg 57 58 59 60 76 77 80 136 174 217 390 516 519
Kolumban, sveti 100
Konrad od Uracha 352
Konrad Portuški 62-71
Konstantin, car 217 340
Konstantin Veliki 342
Kopitar B. 22
Kosača, obitelj 231 486
Kosanović S. 511
Kostrenčić M. 520
Kotromanići 230 422 487
Kovačević Lj. 52
Kozma Svećenik 46 126 138 152 187-197 266 272 273 275 283 286 294 298 306 313 330 340 342 356 357 358 359 395 398 408 412 413 414 417 419 424 432 433 434 435 442 444 446 458 512
Krač, did 112 157 251
Kreševljaković H. 193
Kukleč, did 111 157 251
Kukuljević I. 481
Kulin, ban 32 59 79 80 95 144 12-165 166 167 168 221 229 366 377 514
Kuten (Cutheis A.) 82

Labbeus Ph. 521
Ladislav, kralj 35 199
Ladislav Napuljski, kralj 110
Ladislav IV, kralj 34
Landulf Stariji 343 396 404 413
Lasić D. 15 39 240 397 398 400 446 486
Lavrov P. A. 112
Lazar, ubogi 126 542

Lazarus P. 488
Leclercq H. 312 412
Lee Wolf R. 87
Leger L. 315
Leo VI, papa 55
Leonard, nadb. dubrovački 27 187
Lepčin, krstjanin 50
Leroquais V. 423
Limborch F. 17 271 277 279 287 288 293 304 409 420 459 464 470
Lovro, b. bosanski 27 137
Lovro iz Breše, b. banjolićanski 440
Lovro Lorandov 479
Lovro Osorski, nadb. splitski 157
Luben, krstjanin 166 167 363
Lubin, did 112 166 167 168 251 259 363 528
Lucifer 396 397 450 529 538 539
Lucije, papa 163 240 270 274 318 332
Lucini J. B. 40 535
Lucius I. 83 110 158 163
Ludovicus, kralj 490
Lugio, Ivan 274 276 294 299 316 331 336 431 437 445 449 454 455
Luka iz Ugarske 206
Luka Plavišić 457
Luka Zoltan 206

Ljudevit I, kralj 81 94 213 214 483 485 490

Madije, b. duvanjski 202
Maladinus, ban 36
Manichaeus (Manes) 360
Mandić D. 25 27 28 37 38 56 57 58 66 67 80 88 89 92 93 133 138 142 147 151 152 153 156 157 158 161 163 166 168 171 176 178 179 191 195 198 199 200 202 203 204 205 207 208 209 230 234 237 239 250 345 347 366 367 368 388 421 472 473 474 478 479 480 481 482 483 484 487 488 489 491 492 493 500 513 516 517 519 521 522
Manojlo Komnenac, car 88
Manselli R. 409
Mansi D. 31 44 55 62 63 66 99 100 147 225 242 246 257 260 265 272 285 352 353
Manes 260 325 347 359 429 430 513
Mara Branković 504
Margarita, carica 178
Margarita, vojvotkinja Mačve 178
Marchisius de Soiano 530
Marcus, đakon 330
Maretić T. 513
Marijan Florentinski 39-40
Marinus, arhidakon dubrovački 165 166 167
Marin, kustos 43 389
Marin Bodačić 206
Marko, b. katarski 307 319 320 330 437
Marko, đakon patarenski 350
Marko Corner, dužd 484
Marko Viterbski 206
Marković I. 152
Maroje Naoković 543 544
Marojević, Dubrovčanin 102
Martène-Durand 62 63 64 65 74 287 288 293 353 493
Martić G. 245 511
Martin iz Asti-a 206
Martin V, papa 82
Matanić A. 39 135 240
Matasović J. 228
Matej, brat Aristodijev 144
Matej Apostol 119
Matej Pariški 62 63 64 65 66 70 71 352
Matija, dominikanac zagrebački 204

Matija de S. Miniato 110
Matija Englez 206 522
Matija Korvin, kralj 504 505 506 546
Maximus Confessor 342
Mazalić Đ. 375 471
Medoje Nikolin 102
Mehmed II 504
Mercati G. 145 350
Merk A. 118
Mesić T. 15
Methodius Constantinopolitanus 342
Miaša, gost 231 375
Michael, kralj 55
Mihailo, učenik Bobomilov 343
Mihajlo, kralj 55 88
Mihna, krstjanica 546
Mihoje Goitanović, krstjanin 545
Miklosich F. 117 243 253 254
Mihovil Zadranin 206
Milac, kapelan 230
Milandinus (Šubić) 60
Milatovići 498
Milašin Đurašević 371
Milica, krstjanica 546
Miloje, did 249 250 251 495
Milorad, pataren 373
Miletić M. 52 103 126 225 287 377 380 407 458
Miloš Pribilović 232 373
Milsava, krstjanica 545
Milutin, gost 125 263 287 380 381 406 407 471
Minissi M. 513
Mirohna, did 149 251
Miroslav, did 112 200 251
Mirosclavus Humnensis 79
Mišljen, gost 103 125 377 456 458 471
Mišljen, krstjanin 126
Mišljen, starac 252 253
Mladen I Šubić 36 136 199 200
Mladen II Šubić 60 131 200 201 521
Mojsije 108 541 542
Mojsije, brat cara Samuela 156
Molinier Ch. 276 397
Moneta Kremonski 72-74 119 126 129 139 282 295 297 305 306 310 318 322 323 324 328 341 393 395 399 400 404 405 406 407 409 415 420 425 426 431 440 441 442 444 447 449 452 455 457 458 459 468 470 521
Moravcsik G. 140
Moretus Rebellator, katar 92 535
Mortier A. 187
Mošin V. 49 56 158 442
Moyses 539
Muratori L. A. 265 324 353 409 440 450

Nanizlaus, ban 196
Natal, nadb. salonitanski 257
Nazarij, b. katarski 61 90 438 441 448 530
Nedić F. 214
N., did 251
Neleps, krstjanin 50
Nemanja 46-47 144
Nemanjići 122
Nenac Čihorić 402
Nerad, bogomil 51
Nerses III, kralj 361
Nicolaus I, papa 342
Niketa, papa katarski 86 87 88 89 162 163 307 320 346 348 349 350 351 352 435 437
Nikola, b. katarski 54 55 60 61 90 94 145 149 163 255 439 465 530
Nikola, b. termopilski 490
Nikola, pop 48
Nikola Barbucci 503 504
Nikola Konth 483
Nikola Kuklatović 157
Nikola Napuljski 208
Nikola II, papa 209
Nikola III, papa 34-35

Nikola IV, papa 35 199 203
Nikola V, papa 42 85 223 230 496 497 499 500 501 502
Nikola Pavlović 129 252 375 452 457 466
Nikola Tavelić 208
Nikola Tonist 195
Nikola Trevižanin 41
Nikolići 484
Nikolići Sankovići 498
Nikša Marojević 102
Ninosclaus, ban 185
Ninoslaus, ban 173
Ninoslav, ban 34 76 79-80 168 171 172 173 178 179 181 183 185 187-197 198 200 353 366 472
Nynozlaus 196
Norbert, sveti 226

Obicen, pataren 371 372 373
Obolensky D. 87 88 147 151 169 273 283 316 342 355 359 430 431 432 433 513
Obrad Goitanović, krstjanin 545 546
Oliba, b. katarski 304 326
Orbini M. 93 165 224 229 509
Orto de Bagnolo, b. katarski 55 530
Osor, knez 68
Ostoja, kralj 85 111 157 219 221 252 387 473 487 488 491 492 520
Ostrogorsky G. 347
Othmer C. 37 205

Pacetti D. 242
Palmotić J. 255
Pandžić B. 15 207 230
Pargoire J. 225
Pastor L. 488 521
Paštrović 372
Paulus Breberius 60
Paulus Sosometanus (Samosatenus) 120 453
Pava, krstjanica 545 546
Pavao, nadb. splitski 158 159 160
Pavao, vojvoda 246
Pavao Apostol 104 325 361 394 410 429 434 445 465 467 528 531 544
Pavao iz Rovinja 138
Pavao Klešić 219 249 366 387 487 488
Pavao I Šubić 60 199 200 201
Pavao Madžar (Hungarus) 76 184 532 533
Pavao Radinović 231 389 456 457 459 465 486 487 498
Pavao Radišić 387
Pavić E. 133
Pavlovići 264 374 465 506 510 511
Peirona de la Caustra, katarkinja 329 399
Peisker I. 513
Peregrin Saksonac 37 136 205 206 209 212 213 473 475 477 478 479 480
Peribleptos E. 138 148 152 154 273 284 285 286 294 298 302 332 335 342 343 356 413 417 419 433 435 442 458 512
Pervan M. 44 117 119
Petar, b. bosanski 27 212 480
Petar, bogomil 343
Petar, car 45 150 335 342 430 433 434
Petar Amiel 289
Petar Apostol 214 217 218 246 247 248 268 277 339 340 341 359 360 375 410 434 465 467 528 531 539 541 544
Petar Auterii (Autier) 271 286 287
Petar Belibasta 338
Petar IV, kralj aragonski 207 277
Petar Donat, b. 493
Petar, Izarno, b. albanićanski 86

Petar iz Mila 209
Petar Kapadokijski 245
Petar Krešimir IV, kralj 57 161 244
Petar Madžar, nadb. splitski 163
Petar Maurini 277 309 412
Petar Patak 60 75 76 77 174 178 183 184 189
Petar Patrijev (Patritii) 91 92 176 354 486 534 535
Petar Pavlović 129 232 252 375 457 459-61 466 486-7 489
Petar Sarnensis 276 285 286 288 293 296 300 302 308 311 312 399 404 417 447 468 470
Petar Sicilski (Siculus) 294 342 360 434 441 459
Petar Solanin, b. 453
Petar Vald 227
Petar Veronski (Petrus Martyr) 297 302 305 309 317 445 447 454
Petar Vojslavić Hrvatinić 497 498 501
Petrak, bogomil 307 349
Petranović B. 19 21 224 225 312 432
Petrović L. 21 22 24 26 79 132 140 152 226 243 244 254 367 369 372 381 445 467 517
Petrovskij N. M. 45 424 442
Petrus de Skena (Schiena) 206 522
Petrus de Sreta 191
Petrus Gallus 55 530
Petrus Martyr 29 296 297 302 306 310 317 438 440 445 452 455 457 458 470
Petrus Sabini Tillerii 191
Pfeiffer N. 75 182 184 187
Photius 342 360 434 441 459
Pierron J. B. 516
Pio II, papa 43-44 45 58 209 223 228 450 494 499 504 505 506
Pisanus (Bartholomaeus) 211 213 214
Placid, sveti 383
Polihrania raba Božja 402
Polotsky H. J. 342 360 414
Poncij, b. katarski 334
Ponnus, b. katarski 346
Ponsa, b. bosanski 169 170 171 174 191 192 193 194 197 201 518
Pop Dukljanin 56 151 150 158
Popruženko M. G. 47 150
Porphyrogenitus C. 157
Posilović P. 119
Potthast A. 69 70 170 172 173 174 175 182 186 187 188 189 190 191 192 193 194 197 403
Povržen, did 112 251 200
Prandus, pataren 55 530
Pribisav Kosača 125
Pribisav Vukotić 98 102 130
Pribislav i Radoslav, braća 373 374
Pribiš, krstjanin 166 167 363
Prijezda, krstjanin 50
Prijezda II 198
Prijezda Veliki 179 183 185 187 189 190 198
Primov B. 436
Prljinčević Stojanović 49
Prohaska D. 140
Protomara, snaha bana Stjepana 51
Prvoslav, krstjanin 50 51
Psellos M. 335
Puech H. C. 269 302 305 316 355 359
Puech-Vaillant 48 126 138 150 159 269 272 273 283 286 298 302 305 306 313 316 340 342 357 358 359 408 409 410 412 417 419 424 432 433 435 441 442 444 447 458 468 469
Pucić M. 85 132 219 230 231 238 389 512

Rački F. 19 20 22 23 54 69 85 87 88 91 92 94 103 104 105 140 144 147 150 151 157 169 200 223 224 247 261 266 269 314 315 316 417 418 431 432 443 469 494 500 538
Radača, žena Nenca Čihorića 402
Radak, krstjanin 221 252
Radan, krstjanin 545
Radašin Vukčić 232
Radić Butković, krstjanin 546
Radić Sanković 239 467 468
Radić Paštrović 371
Radin, starac 11 379
Radin Butković, gost 20 29 50 97-103 127 128 130 132 216 219 220 221 228 231 232 233 234 235 238 240 247 252 253 257 258 264 281 307 367 368 369 370 375 392 406 411 418 426 456 458 461 466 467 470 508 543-6
Radin Seoničanin, gost 97 100 411 466 543 544 545
Radino Braianovich 369
Radinović Pavlović, obitelj 375 486
Radišić, pataren 85
Radivoj, gost 406 546
Radivoj Goitanović, krstjanin 545
Radivoj Kristić 136 389 491 498 499 500 505
Radivoj Priljubović, gost 253 368 369 370 371
Radivojevići 498
Radmil Vjenčinić, krstjanin 43
Radohna, krstjanin 221
Radoica Bilića 402
Radojčić N. 52 140
Radojčić S. 445
Radoje, did 112 182 185 186 251
Radoje, krstjanin 545
Radomir, did 50 246 247 249 251 252 253 487
Radomir, starac 253 258 265
Radonić J. 20
Radonja Vukotić 546
Radogost, b. krstjanski 164
Radosav, krstjanin 102 106-110 115 218 221 241 250 252 371 392
Radosav Bradijević, gost 232 252 253 258 375 376
Radosav Goitanović, krstjanin 545
Radosav Pavlović 97 129 216 231 232 252 258 375 376 452 457 459 466 486-7 489
Radosav Radilović, krstjanin 545
Radosav Unuk, starac 179 232 252 258 375 376
Radoslav I, did 112 155 251 202 248 249 256 263 265
Radoslav II, did 112 251
Radoslav, gost 256 258 259 260 365
Radoslava Grubešin 51
Radoš, krstjanin 166 167 363
Radošin, krstjanin 50 125
Radovac, krstjanin 232
Radovan I, did 112 251
Radovan II, did 112 251
Radovan Ostoić, krstjanin 545
Radovan Vukšić 125
Radulf Ardens 271 399 425
Radulphus de Coggeshall 62 64 65
Ragnina N. 165
Raimundus de Agiles 56 345
Rajmund de Bonofato 520
Rajmund de Verduno 405
Rajmund iz Abia 328
Rajmund Petrov 295
Rajmund III, grof 353
Rajmund Valsionade 468
Rajmunda Jougla, katarkinja 282 283 401
Rajnerije, nadb. splitski 163
Rajnerije Sacchoni 29 61 71 72 74-75 77 87 88 90 126

129 134 149 179 180 271
295 296 301 303 308 310
311 314 317 319 321 322
323 324 327 328 331 332
340 348 389 390 399 400
405 419 422 425 437 438
440 441 442 445 447 448
449 450 452 454 455 457
470
Rastima (Rastina), gost 50 179
Rastudije, did 23 50 51 112
114 144 155 156 177 179
180-182 185 251 253 455 472
Ratko I, did 106 112 221 250
251
Ratko II, did 251
Ratko, krstjanin 221 252
Ratko, svećenik 230
Ratkoje, gost 125 365
Raynaldus O. 36 37 63 130
172 203 204 223 488 492
493 496 497 502 505 506
521
Reitzenstein R. 342
Renđeo I. 368 380
Resa, žena Batalova 111
Resti J. 371
Restoja 501
Réville A. 324 325
Ricchinius Th. A. 73 322
Rismondo V. 23 80
Ristić S. 49
Ritig S. 184 478
Ritter Vitezović P. 216
Robert, nadb. ostrogonski 192
Robert Ulcinjski 206
Roché D. 471
Röther A. 187
Roger de Wendover 62 63 65
66 70 71 352 531
Roman Lakapen, car 45
Rufin Civinio 201 521
Runciman S. 87 269 351 353
430 432
Rupčić B. 191 214
Rusko Todorović 371
Rusko Tudrović 129
Rusko, bilježnik 221
Ruvarac I. 20 53 111
Ružičić N. 49

Sabellicus M. A. C. 228 509
Sadoch, dominikanac 532
Sadnik L. 513
Sakač S. K. 513
Salambier L. 521
Salvo Burci 72 119 129 143
149 271 295 296 308 309
323 338 340 431 437 438
439 440 447 448 449 452
458 459 470
Samael, đavao 430 433
Samuel, car 147 150 151 156
Sandalj Hranić 102 103 219
231 232 246 249 255 452
459 486-7 489 498
Santić Batalo 110-114; gl. Batalo
Santići 497 498
Satana, đavao 431
Satanael, đavao 391 395 430
431 433 447
Sava Nemanjić 47-48 49 67 133
Savini S. 54 65 71 72 308 389
440
Schmidt Ch. 18 19 20 64 87
126 129 140 147 149 214
240 259 268 269 286 288
290 293 296 301 304 305
314 315 316 328 337 344
351 354 412 429 431 433
451 491 513
Sderci da Gaiole P. 38
Sedeh (Sededa), odmetnik 158
159 160
Sedesclaus 55
Semkovići 498 500
Sergejevski D. 377
Sgattoni M. 39
Sibila, žena Rajmunda Petrova
295
Sibislav, knez 34 189 190
Sigismund, kralj 84 110 220 490
Siksto IV, papa 480

Silvester, papa 100 217 218
340 341 342
Simeon, arhiepiskop solunski
51-52
Simeon, b. bogomilski 307 348
Simeon, b. dragovički 351 437
Simeon (Nemanja) 47
Simoninus de Massis 533
Sjerčanica, krstjanica 546
Skarić V. 53 103 125 193 264
287 372 375 380 406
Sladoje Semković 388 500 501
Smičiklas T. 20 157
Smodlaka J. 203
Söderberg H. 19 269 272 294
296 298 305 316 431 452
Solovjev A. 15 22 23 46 48
49 50 51 52 53 67 70 87
88 100 105 109 112 114
116 117 121 125 126 142
144 156 159 170 217 239
261 267 307 368 377 380
451 453 511 540
Sorkočević, Dubrovčanin 102
Sotona, đavao 395 399 424 447
451 452 541
Speranski M. N. 120
Srećković 540
Stadler J. 119
Stana, kći kralja Dabiše 489
Stanko Kromirjanin 111 177
231 250 453 457
Stanojević S. 152
Stefan, ban 51
Stefan, bogomil 343
Steffes S. P. 429
Stephanus, vojvoda 43
Stipan Ratković 388
Stjepan, ban bosanski 34 38
80 167 176 189 190 200
Stjepan, b. zagrebački 59 81
157 186 188
Stjepan, franjevac 230
Stjepan, herceg 43 52 98 101
102 130 207 219 231 232
233 234 250 252 261 371
385 389 402 459 465 466
487 494 496 506 508
Stjepan, krstjanin 343
Stjepan, sin Stjepana I 200
Stjepan, vojvoda 42 499
Stjepan Burbonski 290 297 298
299 308 334 347 400 459
470
Stjepan Dabiša, kralj 487
Stjepan Dušan, kralj 51
Stjepan Dragutin, raskralj 35
51 133 203
Stjepan iz Trsta 522
Stjepan I, kralj hrvatski 156
Stjepan I Kotromanić, 198 199
Stjepan II Kotromanić 36 37
81 136 155 201 202 204 209
212 218 229 230 234 248
253 256 257 258 260 365
367 368 387 388 472 473
474 475 478 479 481 482
483 523
Stjepan Nemanja 67
Stjepan Ostoja, kralj 487
Stjepan Osojić 230
Stjepan Prijezda Veliki 35 76
Stjepan Prvomučenik 466 467
537 544
Stjepan Prvovjenčani 47 67
Stjepan Rajković 216 218 249
485 486
Stjepan Toma, kralj 42 43 106
140 249 402 492 493 502
Stjepan Tomašević, kralj 494
504
Stjepan Vukčić Hranić 232
Stjepan Vukčić Kosača 97 231
232 274 452 456 467 497
498
Stogniš, krstjanin 50
Stogniš II, krstjanin 50
Stogšin, krstjanin 51
Stojan, krstjanin 221 252
Stojana, djed Hrvata 244
Stojanović Lj. 111 112 114 221
Stojković, Ivan 85 223 258 259
Stojsav Tvrtković, krstjanin 43
Stojsava, krstjanica 545
Suinimir, kralj 57

Swei II Estridson, kralj danski 160 161
Swift 105
Sylvester, papa 341
Symeon 52
Symeon de Thessalia 298

Šabanović H. 193 509 510
Šafarik P. J. 88
Šidak J. 20 22 24 51 79 91 116 117 119 121 126 140 169 174 184 191 214 216 248 250 264 370 388 402 445 495
Šišić F. 20 56 88 151 158 161
Šišman, boljar 150
Šubići, obitelj 200 480
Šufflay M. 513
Šurmin Đ. 157

Tadija Marojević 467
Tadioko Marojević 543 544 546
Teetaert A. 315
Teobald, legat 59 162
Teobald, nadb. ruenski 62
Teodor, krstjanin 343
Teodor Dubrovčanin 206
Teodorik, dominikanac 76
Teodozije, pisac 48
Tent, b. albigenski 64
Tentor M. 107
Teofilakt, patrijarh 45-46 152 266 424 433 434 442
Terrinca 522
Tešimir, did 156
Teudebert, opat 57
Thallóczy L. 81 83 102 130 155 202 207 218 229 232 234 243 248 265 365 386 388 467 481 483 892 504 505 509
Thallóczy-Šufflay 509
Theiner A. 499 500
Theodorus de Raithou 342
Thomas Aquinas 25 118
Thomas Archidiaconus 76 157 160 163 173 174 176 195
Thomas Stephanus, kralj 496 500 505
Thomasina, majka kralja Andrije Mletačkoga 58
Timotej, b. 325
Tiraboschi G. 228
Tišemir, did 112 251
Tišimir-Tešimir, ime 157
Tolko 50
Toljen, knez 191
Toma, b. srebr.-visočki 237
Toma Arhiđakon 23 68 69 80 144 160 161 174 176
Toma Hvarski (Tomašić) 41 42 83 212 223 237 242 389 491 492 493 495 496 497 499 500 501 502 503
Toma Matić, b. 493
Tomaš, kralj 41 42 83 106 120 219 230 237 239 242 250 370 371 388 389 492 493 494 495 497 498 499 500 501 502 503 504 506 507 508 510 515
Tomaš-Bartol, papa krstjanski 64 176 177 181 247 351 352 463
Tomazina, majka kralja Andrije 58
Tomiš, did 112
Tomiša, did 251
Torquemada I. 131 134 139 216 218 242 243 248 397 400 410 411 427 443 446 451
Tribun Micheli, nadb. dubrovački 163
Trifonov J. 147
Troicki S. 48
Trpimirovići 156
Truhelka Ć. 20 98 103 107 111 122 125 138 142 221 252 264 265 267 269 277 456 471
Tuerdcho Branoevich 369
Turdeanu E. 90
Tvrdisav, krstjanin 232
Tvrdoš, heretik 50 179

Tvrdoš, pop 50
Tvrtko, krstjanin 50 545
Tvrtko Branojević 368
Tvrtko Butković, krstjanin 546
Tvrtko I, kralj 37 81 82 92 93 111 115 138 198 216 218 230 232 249 263 367 369 388 402 435 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 491
Tvrtko II, kralj 82 133 219 222 230 237 249 488 490 491 492 493 496

Ugrin, nadb. kaločki 68 69 76 169-175 176 177 178 179 180 181 183 184 185 186 195 198 351 353 366 390 453 472 516 518
Ulrich Semković 500
Urban V, papa 38 82 133 141 208 212 407 485 486
Urban VI, papa 207 521
Uroš II, kralj 122 200
Uroš III, kralj 51

Vacandard E. 315
Vaillant A. 118 412
Vaissette Ch. 290
Valentin, b. makarski 202
Valpis N. 488
Vasilij, b. bogomilski 335 345 346 348
Vasilij, krstjanin 343 344
Vasilije, papa bogomilski 351
Vasilije Kapadocijski 224
Vasilije I, car 150 151 156 157
Vasilije-Petar, b. bogomilski 260
Vego M. 107 125 138 371 373 374 375 376 377 471 499
Vermeersch A. 25
Vidal J. M. 296
Vigorosus de Bathona, b. katarski 64
Viktor iz Bosne 208
Vilim (Guillelmus), papa katarski 353
Vilim Auterii 286 469
Vilim Bavili 275
Vilim Belibasta 334
Vilim de Casale 207 288
Vilim Garsendi 271
Vilim Matha 337
Vilim Tardieu 282
Vilim Tirski 56 89
Vincencij Lirinski 357
Vitezić I. 152
Vitoje, vlastelčić 402
Vlačić Franković M. 17
Vladimir, b. 186
Vladimir Dukljanski 147 148 151 162 158 266
Vladisav, krstjanin 545
Vladisav Butković, krstjanin 546
Vladislav, sin Stjepana, hercega 97 101 200 19 234 250 252 261
Vladislav Klešić 501
Vladislav Hrvatinić 388
Vlah Dobrovojević, krstjanin 50
Vlah Opanković, krstjanin 50
Vlahinja, krstjanica 51
Vlatko, sin Stjepana hercega 102 385 466
Vlatko Tumarlić, krstjanin 231 375 387
Vlčko, starac 253 258 365
Vlčko Grubešin 51
Völker W. 429
Voihna, krstjanin 50 51
Vojača, prva žena kralja Tomaša 496
Vojislav Hrvatinić 489
Vojslavići 497
Volaterranus R. 228 509
Voleša, djed Hrvata 244
Volpe G. 18
Voljavica, krstjanica 51
Vrana V. 104 106 116
Vučica, krstjanica 545 546
Vuk, ban 82 93 94
Vuk, gost 370 406
Vuk Kotromanć, ban 102 198
Vuk Radivojević, gost 253 369
Vukac Hranić 231

Vukac Hrvatinić 484
Vukan, kralj 79 144
Vukan, krstjanin 545
Vukava, gospoja 402
Vukava, krstjanica 545
Vukava II, krstjanica 545 484 485 486
Vukić, mladi brat Tvrtka I 481
Vukić Radilović, krstjanin 545
Vukić Vukašinović, krstjanin 546
Vukna, krstjanica 245 546
Vukna II, krstjanica 545
Vukoslav Hrvatinić 155 202 218 234 248 256 257 258 265
Vukotić, primas 232
Vukotići, obitelj 497
Vukša, krstjanin 545
Vuoko, gost 546

Waddingus L. 36 38 39 203 204 205 207 208 212 477 479 482 499 503 522
Walz A.M. 187
Werner E. 150 225 266
Wilermus Tyrensis 56 89 345

Zanoni L. 166 167 228 233 516
Zaratustra 430 513
Zdeslav, vladar Hrvata 55
Zibisclaus 34 190
Zigaben E. 126 138 148 150 151 152 153 272 273 283 284 285 286 292 294 299 300 302 335 340 343 345 409 410 412 413 414 417 419 424 433 435 441 442 458
Zovetchus, pataren 371
Zlatarski V.N. 46 66 430
Zlatović S. 138 200
Zonaras I. 48 88 335 345
Zorobabel 144
Zvonimir, kralj 57